

Володимир Єршов

**ПОЛЬСЬКА
ЛІТЕРАТУРА
ВОЛИНІ
ДОБИ
РОМАНТИЗМУ:**

**ГЕНОЛОГІЯ
МЕМУАРИСТИЧНОСТІ**

Володимир Єршов

**ПОЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА ВОЛИНИ
ДОБИ РОМАНТИЗМУ:**

**ГЕНОЛОГІЯ
МЕМУАРИСТИЧНОСТІ**

*Софії,
Анастасії,
Миколаю-Олегу
Єршовим
з любов'ю*

Володимир Єршов

**ПОЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА ВОЛИНІ
ДОБИ РОМАНТИЗМУ:**

**ГЕНОЛОГІЯ
МЕМУАРИСТИЧНОСТІ**

**Житомир
«Полісся»
2008**

УДК 821.162.1.09(477.4)

ББК 83.3(4 пол – 4 ж)

Є - 80

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Протокол №9 від 21 травня 2007 року.

Науковий редактор:

Ростислав Петрович Радишевський, професор, доктор філологічних наук, завідувач кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рецензенти:

Астаф'єв О.Г., професор, доктор філологічних наук, завідувач кафедри компаративістики і теорії літератури Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Булаховська Ю.Л., професор, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України.

Єршов В.О. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. – Житомир: Полісся, 2008. – 624 с.

ISBN 978-966-655-379-9

Польськомовна література Волині доби романтизму складова, власне, як польської, так і багатонаціональної української літератури. На основі вивчення значного масиву архівних матеріалів та широкого кола наукових досліджень у монографії розкрито основні етапи розвитку волинської літератури, роль літературних і освітніх центрів, проаналізовано соціально-історичні чинники, що сприяли її розвитку і функціонуванню як окремого самодостатнього явища літератури й культури Правобережжя. У монографії висвітлюється життя і творчість провідних літераторів краю, серед яких А.Фелінський, Г.Ржевуський, Ю.І. Крашевський, Т.Бобровський, Є.Івановський, Є.Фелінська, Н.іГ.Олізари, М.Чайковський та інші, а також їх роль і впливи на соціокультурне середовище краю. Основну увагу приділено мемуаристичним жанрам як важливої складової польськомовної літератури Волині.

Для науковців, літературознавців, істориків, студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-966-655-379-9

© Єршов В.О., 2008

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
ГЕНЕЗИС ЛІТЕРАТУРИ ВОЛИНІ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА	41
ЛІТЕРАТУРА ВОЛИНІ: ВІД КЛАСИЦИЗМУ ДО РОМАНТИЗМУ	
Кременецьке коло (1793 – 1831 рр.)	79
Волинське масонство	84
Війна 1812 р.	89
Декабристське повстання 1825 р.	92
Літературна традиція Волинських Афін	95
Тадеуш Чацький	97
Алойзи Фелінський	104
Міхал Єжи Вандалін Мнішек	112
Алойзи Осінський	113
Еузебіуш Томаш Словацький	114
Тадеуш Літинський	115
Александр Ходкевич	116
Ян Гвалберт Стичинський	117
Теодозій Сероцінський	118
Шимон Конопацький	120
Віктор Ленкевич	121
Ян Дуклан Охоцький	121
Клерикальна література краю	141
РОМАНТИЗМ НА ВОЛИНІ: МІЖ ДВОМА ПОВСТАННЯМИ	
Житомирський період (1831 – 1863 рр.)	151
Повстання 1831 р. на Волині	154
Травневе повстання 1831 р.	154
Листопадове повстання 1831 р.	156
Товариство польського народу Шимона Конарського	172
Волинська літературна котерія	174
Товариство з видання польських книг за зниженими цінами	183
Житомирські видання	185
Регіональні видання	187
Громадські організації	193
Повстання та протести на Волині в 1861 – 1863 рр.	195
Особливості літературного процесу	206
Генрик Ржевуський і Волинсько-Литовська котерія	221
Генрик Ржевуський	221
Міхал Грабовський	242
Ігнацій Головінський	249
Томаш Добшевич	253
Ян Барщевський	266
Ю.І. Крашевський і його літературне оточення	269

Юзеф Ігнацій Крашевський	270
Кароль Качковський	299
Александр Кароль Гроза	307
Едвард Мар'ян Галлі	314
Аполо Наленч Коженювський	319
Ян Прусіновський	334
Фортунат Новіцький	337
Література шляхетських резиденцій	340
Густав Олізар	341
Євстахій Івановський	363
Францішек Ковальський	374
Антоні Анджейовський	383
Генрієта Блендовська	387
Валер'ян Врублевський	389
Іполіт Скімборович	390
Владислав Стжельницький	392
Тадеуш Бобровський	393
Зачаровані Волиню	407
Юзеф Коженювський	408
Адам Пług	420
Леонард Совінський	422
Владислав Міцкевич	427
Польсько-українськомовні письменники	430
Тимко Падура	432
Кароль Август Гейнч	451
Денис (Діонісій) Бонковський	466
Література репресованих волинян	468
Єва Фелінська	472
Руфін Піотровський	488
Література волинської еміграції	492
Нарциз Олізар	493
Міхал Чайковський	516
Католицька література	551
ВІДГОМОНИ (1863 – 1919)	557
ПІСЛЯМОВА	569
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНО-ДОВІДНИКОВА ЛІТЕРАТУРА	581
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	589

ПЕРЕДМОВА

ПЕРЕДМОВА

Історія польської літератури Волині доби романтизму – перша спроба в українській літературній таксономії створити історію, по-перше, регіональної, по-друге, національної літератури. Ми усвідомлено дотримуємося концепції, що вітчизняна українська література являє собою континуум літератур не тільки титульної нації, але й літератур народів України, створених різними мовами і властивими їм засобами. Такий підхід дозволяє визначити в загальному художньо-літературному просторі України окремі самодостатні підсистеми, що утворювались чи утворюються протягом певного часу на певній території та певною мовою.

Підсистема регіональної волинської літератури польської національної меншини в загальноукраїнській таксології, в свою чергу, презентує самодостатню герменевтичну таксологію, зумовлену культурною, територіальною, етнографічною та літературною традиціями, як невід’ємними складовими українського простору й культури, субстанціональною та аксіологічною самодостатністю. Таке уявлення знаходить підтвердження в єдності функціонування літературних категорій польськомовної літератури краю: тематичній повторюваності, внутрішній тотожності, системній цілісності субкультури, а також проблемній та художній структурі тривалого функціонування. Спільне громадянське життя поляків Волині, організоване за прийнятими етнокультурними звичаєвими стандартами, традиціями, віруваннями, обрядовістю, побутом, мовою, та, власне, література Волині, як позначена субкультура, перебувала у правомірних діалогічних відношеннях з культурним контекстом не тільки з літературою центральної Польщі, російською та ін., але й, перш за все, українською.

Однак слід чітко уявляти, що польськомовна література Волині, а ширше – Правобережжя, – не була літературою польської діаспори в Україні. На відміну від власне польської літератури діаспори, куди був занесений у пошуках кращої долі етнічний поляк, її рецепції та вплив на автохтонні літератури та культури тієї держави був і є обмеженим, а, власне, на материнську (польську), як правило, запізнилим. Польська література Волині не була штучним компонентом якоїсь неукраїнської таксономії. Вона мала природну та поступову етапність розвитку, була затребуваною та впливовою, знаходилась у тісному взаємозв’язку з культурою українського народу. Це література народу, який мешкав на теренах Волині принаймні з XVI століття, мав свою розвинену та усталену літературну, культурну, освітню, управлінську, судочинну, ets.,

іншими словами, соціально-політично-культурну систему, буття, зумовлене сукупністю етнокультурних відносин, традицій, уявлень, нарешті, міфів, які були природно інтегровані у загальноукраїнський історичний культурний контекст.

Тому ми розглядаємо польськомовну літературу Волині як органічну таксономічну частку власне польської літератури¹, органічну таксономічну частку польськомовної літератури Правобережжя і водночас як органічну таксономічну складову української літератури. Ідея єдиної багатонаціональної, багатомовної літератури українського народу в її різноманітних варіаціях вже не раз була озвучена українською інтелігенцією та науковцями. Вже Є. Маланюк відмовився від трактування національної специфіки літератури за єдиною мовною ознакою². Думку про недоцільність поділення літератур лише за мовним принципом висловлює Ю. Барабаш³, Г. Сиваченко⁴, Р. Радишевський⁵ та багато інших дослідників української літератури.

Початком формування території Волинської губернії як нового адміністративного утворення слід вважати 1793 р. – час другого поділу Речі Посполитої, коли Правобережна Україна була приєднана до Російської імперії. 13 квітня 1793 р. за указом Катерини II була створена Ізяславська губернія, яка складалась із 13 повітів колишніх Волинського та частини Київського воєводств. Через два роки, 1 травня 1795 р., замість Ізяславської губернії було утворено Волинську під час чого з її складу було вилучено частину земель, які було приєднано до Київської губернії, та долучено західні історичні землі Волині. 29 серпня 1797 р. відбулось остаточне визначення земель між сусідніми губерніями та повітами, зі

¹ Не можливо не погодитись з думкою польського дослідника: „Ми є рівноправними спадкоємцями Речі Посполитої, звідки маємо таке ж саме право до вивчення всіх аспектів її історії”: Gach P.P. Łączy nas wspólne dziedzictwo / Sesja na temat historii i przysłości Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy // Akcent. – № 2 / 3. – 1992. – S. 381. Тут і далі переклад з польської та російської – автора.

² Омельчук О. Національне підсвідоме в теоретичному доробку Євгена Маланюка // Слово і час. – № 11. – 2000. – С. 54.

³ Барабаш Ю. Український ключ: Гоголь у літературній свідомості міжвоєнної української еміграції // Слово і час. – № 12. – 2002. – С. 54 – 67.

⁴ Сиваченко Г. Про слов'янську взаємність, українську славістику і ще дещо... // Слово і час. – № 5. – 2001. – С. 61.

⁵ Радишевський Р. Мовний дискурс у сарматській ідеології на українсько-польському пограниччі // Україна – Польща: мовно-культурологічний діалог слов'янства / Київські полоністичні студії. Зб. наук. праць. – Т. VIII. – К., 2006. – С. 21 – 22.

складу Волинської губернії було вилучено Радомисльський повіт, який був перепідпорядкований до Київської губернії. В подальшому відбувались лише незначні уточнення кордонів між повітами. Найбільш помітний перерозподіл кордонів губернії відбувся 1846 року, коли зі складу Житомирського повіту було вилучено містечко Бердичів з прилеглими територіями і створено Бердичівський повіт у складі Київської губернії. В той час до складу Волинської губернії входило 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський та Старокостянтинівський⁶.

У 1832 р. було засновано Південно-Західний край, що *de jure* існував до 1914 року, назва якого об'єднувала території Волинської, Київської та Подільської губерній. У свою чергу Південно-Західний край був складовою частиною ще більшої російської таксономічної одиниці – Західного краю. Західним краєм або Західними губерніями в російському адміністративно-політичному сегменті називали давні литовсько-руські землі: Віленську, Вітебську, Гродненську, Ковненську, Мінську, Могилівську, а також Волинську, Київську та Подільську губернії. Перші шість об'єднувала назва Північно-Західні губернії, останні три – Південно-Західні.

Волинська губернія межувала на півночі з Гродненською та Мінською губерніями, на сході – з Київською, на півдні – Кам'янець-Подільською та Австрійською областю Галичини, на заході – з Царством Польським. До її складу входили 12 міст і 139 містечок. Губернія складалася з 12 повітів, центрами яких були: Житомир, Володимир-Волинський, Дубно, Ізяслав, Ковель, Кременець, Луцьк, Новоград-Волинський, Овруч, Острог, Рівне, Старокостянтинів.

Варто зазначити, що офіційні демографічні дані про населення краю на початку XIX століття практично відсутні. „В кінці 50-х років, – відмічав ще в кінці XIX століття видавець П.М. Батюшкова, – в жодній центральній установі імперії не мали точних статистичних відомостей та етнографії західних губерній Росії”⁷.

Не заглиблюючись у тонкощі демографічної, соціологічної та політичної мотивації висвітлення предмету дослідження, а такі,

⁶ Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Основні етапи формування територіального устрою Житомирщини // Житомирщина крізь призму століть. Наук. зб. / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 6 – 7.

⁷ Батюшков П.Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. – СПб, 1890. – С. XV.

безперечно, були, в обрахуванні населення Російської імперії, а Південно-Західного краю – особливо, наведемо порівняльні дані щодо кількості населення Волині, отримані за друкованими джерелами царської адміністрації. Так, мешканців обох статей у губернії в першій третині XIX ст. було 1416500 осіб⁸. І. Павловський надає дещо інші цифри щодо кількості мешканців: „Волинська губернія включає 1300 кв. миль. Жителів у ній нараховувалось у 1838 році 1314100 душ”⁹.

За даними „Енциклопедичного словника” Ф.А. Брокгауза та І.А. Єфрона, у Волинській губернії в 1889 р. на 63137 квадратних верстах мешкало 2351051 чоловік, серед яких римо-католиків 193142, що складало 8 %¹⁰. „Географічний словник Польського королівства” свідчить, що Волинська губернія простягалася на 63126 квадратних верст. У 1885 р. тут проживало 2176790 мешканців, серед яких 174881 католик, що дорівнювало 12,45%¹¹. За даними „Єврейської енциклопедії” польське населення Волинської губернії наприкінці XIX століття складало 6,16 %¹².

У 1807 р. в Житомирі проживало 9654 душ у 1157 дворах, для порівняння: у Бердичеві 19812 чоловік у 2600 дворах, Старокостянтинові – 9849 / 1235, Ізяславі – 9679 / 800, Рівному – 3806 / 580¹³. В першій третині XIX ст. в Житомирі нараховувалось 11500 мешканців, в Дубно – 7000, Старокостянтинові – 4700, у Кременці – 3000, Луцьку – 2500¹⁴. Демографічний стан Бердичева виглядав так: „У Житомирському повіті примітне містечко Бердичів при річці Гнилоп’яті, яке населяють майже самі євреї... До 2300 будинків, у числі яких 40 – з каменю. Жителів більше 20000”¹⁵. Сухий адміністративний стиль фіксує наступний абрис волинської столиці: „Житомир, губернське місто на р. Тетерів, що тече в

⁸ Военный энциклопедический лексикон издаваемый обществом военных и литераторов. – Ч. 3. – СПб, 1839. – С. 549.

⁹ География Российской империи составленная Иваном Павловским. – Ч. 1. – Дерпт, 1843. – С. 60.

¹⁰ Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.. – Т. VII (13). – СПб, 1892. – С. 123.

¹¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. XIII. – Warszawa, 1893. – S. 931, 933.

¹² Еврейская энциклопедия. – Т. 5. – М.: Терра-Терра, 1991. – С. 739.

¹³ Ричков П.А. Архітектурно-планувальний розвій Бердичева XVI – XIX ст. // Бердичівська земля в контексті історії України. Наук. зб. / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Т. 19. – Житомир: М.А.К., 1999. – С. 73.

¹⁴ Военный энциклопедический лексикон издаваемый обществом военных и литераторов. – Ч. 3. – СПб, 1839. – С. 549, 451 – 452.

¹⁵ География Российской империи составленная Иваном Павловским. – Ч. 1. – Дерпт, 1843. – С. 60.

Дніпро. Сполучення Житомира через головні дороги зі столиць, з Царства Польського та з-за кордону – дуже важливе для цього невеличкого міста. Тут 7 кам'яних церков і 23 дерев'яні, гімназія, загалом близько 1200 будинків (59 з каменю) та близько 20000 мешканців¹⁶. Волинська губернія за щільністю населення посідала 21 місце серед 50 губерній Російської імперії, середня кількість мешканців умовного населеного пункту губернії дорівнювала 288, у Київській – 425, Подільській – 387¹⁷.

Національний склад західних територій Російської імперії, тобто Литви, Білорусі, Волині, Київщини, Поділля в 1825 році був наступним: росіян (під цим словом треба розуміти українців-русинів) 60,9 %, євреїв – 14,2 %, поляків – 10 %; у 1858 р. росіян – 62,9 %, євреїв – 11,1 %, поляків – 12,3 %; у 1867 р. росіян – 69,4 %, євреїв – 11,1 %, поляків – 6 %¹⁸. За даними К. Арсенєва, за кордонами Царства Польського, тобто на території Західного краю, проживало 2600000 католиків¹⁹. Маріан Кукель пише, що за другим поділом Речі Посполитої до Російської імперії відійшло 250000 квадратних кілометрів (воєводства Мінське, Київське, Брацлавське, Подільське, частина Віленського, Новгородського, Брест-литовського і Волинського), де мешкало 3,4 мільйона чоловік²⁰.

Відповідно до статистичних даних того часу, католицьке населення Правобережжя, яке йменувалось, як правило, шляхтою, впевнено посідало третю позицію після православного та іудейського²¹. Узагальнює цю проблему Б. Гудь, який, зокрема, наводить такі дані: „У власне російських губерніях дворян налічувалося близько 140 – 150 тисяч, що не перевищувало 0,76 % всього населення. Натомість у структурі населення колишньої Речі Посполитої частка шляхти складала понад 5 відсотків. Водночас на Правобережжі на зламі XVIII – XIX століть вона коливалась від 6 до 10 % усього загалу мешканців. Найвищий відсоток „громадян”-поляків було зафіксовано в чотирьох

¹⁶ География Российской империи составленная Иваном Павловским. – Ч. 1. – Дерпт, 1843. – С. 59.

¹⁷ Россия. Энциклопедический словарь / Под. ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского / Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А.. – Л.: Лениздат, 1991. – С. 84.

¹⁸ Czekanowski J. Stosunki narodowościowo-wyznaniowe na Litwie i Rusi. – Lwów, MCMXVIII [1918]. – S. 8.

¹⁹ Арсеньев К. Краткая всеобщая география. – СПб, 1842. – С. 168.

²⁰ Kukiel M. Dzieje Polski porozbiorowe. 1795 – 1921. – Londyn, 1961. – S. 39.

²¹ Nadaczek B. Dominanty strukturalne literatury kresowej // Kresy w literaturze / Pod. red. B. Nadaczka. Zeszyty naukowe. – № 261. Szczecińskie prace polonistyczne. – № 11. – Szczecin, 1999. – S. 9.

повітах Волинської губернії: у Старокостянтинівському й Новоград-Волинському – по 15 %, у Луцькому – 14 і в Кременецькому – 13,3 %”²².

Але, не дивлячись на відносно малочисельність, „польська шляхта зберігала свої політичні й культурні впливи на Правобережжі протягом усієї першої половини XIX ст.”²³.

Не можна не погодитись з думкою, що „концептуалізація нового канону чи навіть просто більш аналітичний підхід до історії літератури – річ складна; це означає не так діяльність, спрямовану проти усталених догм та закоренілих і переважно неусвідомлюваних стереотипів, як діяльність без виробленої теорії чи методології”²⁴. Думку продовжує Т. Гундорова: „Важко систематизувати літературну історію, обмежуючись винятково текстами, – пише вчений. – Доводиться шукати типологічні, системотвірні зв’язки та відношення”²⁵. Тому в нашому дослідженні з метою встановлення системотвірних зв’язків та відношень важливе місце займає блокове, подійне, дійове висвітлення волинського літературного процесу доби романтизму: масони і література, війна 1812 р. та її літературні рецепції, декабристи, повстання 1831 р., Товариство польського народу, Волинська літературна котерія, Товариство з видання польських книг за зниженими цінами, повстання 1861 – 1863 рр. та ін.

Польськомовна література Волині доби романтизму була фактом складно структурованого суспільства, політично залежного й соціально деформованого, що перебував у центрі бінарної макроструктури: Польща ↔ Росія або Захід ↔ Схід, але завжди периферійної для обох полюсів. Затиснута лещатами політичної та соціальної невизначеності, непомітна або забута, поступово самоорганізовуючись: від епохи кременчан²⁶ через період Волинсько-Литовської котерії, невдалі спроби організації періодичних літературних видань, до єдино дозволеного мистецько-громадського об’єднання Товариства з видання польських книг за зниженими цінами, яке було, ймовірно, своєрідною літературною

²² Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. – Львів, 2006. – 448 с. – С. 98.

²³ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996. – С. 55.

²⁴ Грабович Г. Заклинання українського модернізму // Слово і час. – № 1. – 1996. – С. 41.

²⁵ Гундорова Т. Літературний канон і міф // Слово і час. – № 5. – 2001. – С. 17.

²⁶ Поняття „школа кременчан” сталий термін польської літератури; див., наприклад: Kolbuszewski J. Legenda Kresów w literaturze XIX wieku // Odra. – № 12. – 1982. – S. 47.

спількою, ніж комерційним підприємством, – волинська польськомовна література стала унікальним феноменом і високим зразком регіонального існування і функціонування у складних, навіть більше, ніж складних умовах. Цей факт окультно визнавався навіть у радянські часи, коли автори ґрунтовного і об'ємного дослідження „История польской литературы”, відомі вчені-полоністи у складі авторського колективу, серед яких були Ю.Л. Булаховська, А.В. Ліпатов, Б.Ф. Стахеев та ін., погоджувались, що в середині ХІХ століття „центр польської демократичної літератури (яка не мала свого журналу) склався на литовсько-білорусько-українських землях”²⁷.

Поняття Кресів²⁸ – стале польське уявлення, що було введене в національний культурологічний ужиток як неологізм Вінцентом Полем у поемі „Могорт” („Mohort”, 1854). Семантичний зміст Кресів у польській культурі достатньо широкий. Сьогодні цей термін субстанціює історико-географічно-адміністративно-філософсько-естетичне поняття східного простору Польщі, який колись входив до Речі Посполитої і охоплював частини певних країн, регіонів, народів та етнічних просторів. Цим поняттям визначається також низка естетичних категорій, серед яких рицарсько-шляхетська й народна традиції, аркадійське минуле, рідинність, мала вітчизна, світськість²⁹. Креси є, мабуть, чи не магічним словом, що пробуджує хвилювання, ностальгію, історичні рефлексії, думки про особливості історії народу й держави, а також культури – словом, усе, що нагадує дні колишньої слави й могутності, а також поразок і мук³⁰. Слід також відзначити, що поняття Кресів у польській традиції не є константним. Воно історично змінювалось одночасно зі змінами політичних систем / реалій та адміністративних кордонів держав³¹. Слово Креси єдине в польській орфографічній традиції, яке не є власною назвою, але пишеться з великої літери.

²⁷ История польской литературы: В 2 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1968. – С. 362.

²⁸ На українську мову „kresy” умовно можна перекласти як „пограниччя, порубіжжя”, але в такому випадку слово втрачає свій аксіологічний зміст.

²⁹ Kolbuszewski J. Legenda Kresów w literaturze XIX wieku // Odra. – № 12. – 1982. – S. 42 – 43.

³⁰ Kolbuszewski J. Kresy. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1995. – S. 6 – 12; Радишевський Р. Вагоме слово Юрія Шереха про „Український вплив на польську мову в ХVІ і ХVІІ століттях” // Українсько-польські літературні контексти доби барокко. Київські полоністичні студії / Зб. наук. праць. – Т. VI. – К., 2004. – С. 467.

³¹ Czermińska M. Temat kresowy w prozie powojennej // Polonistyka. – № 10. – 1992. – S. 581.

Південно-Західний край існував протягом 1832 – 1914 рр. і об'єднував території Волинської, Київської та Подільської губерній. Це російське географічно-адміністративно-політичне утворення умовно співвідносилось з просторовою семантикою поняття Креси у XIX ст., але мало винятково управлінське або „спрямовуюче” значення. Як поняття Креси, так і термін Південно-Західний край є баченням простору України тільки з адміністративних центрів західних та північно-східних сусідів, тобто Варшави й Санкт-Петербурга. В Україні ж, з історико-географічної точки зору, ці категорії дещо втрачають свою логічну та ономастичну змістовність.

В українській історії та культурі двом вище згаданим термінам умовно відповідає поняття Правобережна Україна³², яке має багатовікову українську традицію вживання, глибоку семантичну та аксіологічну норму використання³³.

Основоположною частиною визначення польськомовної літератури Волині як самодостатнього феномену є просторовий критерій. Територія Волині, як адміністративна одиниця, отримала свій губернський статус спочатку у 1793 р., а остаточно – в 1795 р. У тоді сформованих і встановлених кордонах з деякими внутрішніми змінами губернський устрій проіснував до 1921 р. Сама ж історія Волині, як етнічно-географічно-адміністративного утворення, нараховує більше тисячі років³⁴. За цей час склалась стійка етнічна спорідненість, оригінальна культурна традиція, нарешті, особлива волинська ментальність. „Я підкреслюю, – пише Девід Перкінс, – що історії літератур регіонів, суспільних класів, жінок, етнічних груп і так далі виконують ті самі функції, що й історії національних літератур XIX

³² У кінці XVIII – першій половині століття XIX онім Україна мав ще одне семантичне значення – назву території воєводства, який потім отримав назву й адміністративний статус Київська губернія, див.: Dobszewicz T. Wspomnienia z czasów, które przeżyłem. – Kraków, 1883. – S. 210 – 211.

³³ Єршов В.О. Польськомовна література Правобережної України доби романтизму: теоретичні складові регіональної таксономії // Філологічні студії. Зб. наук. праць. – Луцьк, 2008. – № 1 – 2. – С. 71 – 77.

³⁴ Перші згадки про волинян фіксує вже найстаріший Радзівілівський літопис „Повісті временних літ” (Полное собрание русских летописей. Радзивилловская летопись. – Т. 38. – Л.: Наука, 1989. – С. 13, 62, 81 та наступні). Див. також: Потоцкий И. Древняя история Вольнской губернии, служащая продолжением первобытной истории народов государства Российского. – СПб, 1829. – XII, 36 с.; Starożytności polskie. – Т. 1. – Poznań, 1842. – S. 741; Петров М.И., Малышевский И.И. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд. П.Н. Батюшкова. – СПб, 1888. – С. 1 – 5.

століття. Вони утверджують думку, що група, про яку в них ідеться, має власну літературну традицію і що твори, які до неї входять, є цінними. Таким чином, у культурно-політичній боротьбі вони наділяють цю суспільну групу культурною значущістю. Вони творять відчуття наступності між колишніми членами групи та її сучасними представниками і, описуючи спільне минуле, змінюють почуття спільності сьогодні. Вони у певний спосіб визначають ідентичність групи, протиставляючи іншим визначенням цього дискусійного поняття. Для членів цієї групи таке визначення має величезну вагу, оскільки воно впливає на те, як людина бачить саму себе і як її бачать інші³⁵. Виважена думка відомого теоретика літературних таксономій не лише встановлює зв'язки між історичними часами і просторовими самодостатніми системами, а, насамперед, визначає аксіологічну значущість літератур регіонів у сталій таксономії титульної літератури країни.

Польська художня література Волині доби просвітництва та романтизму – це тексти польськомовних письменників, які проживали та творили на Волині або писали про Волинь у визначений період та про визначений період, або її історію й сучасність, починаючи від листа (епістоли), нарису, сценки чи епіграми, як найменшої текстової одиниці, і до крупних форм художньої літератури: романів, повістей, драм, поем, а також мемуарів, спогадів, щоденників – як найбільших, що розглядаються нами як один дискретний літературний текст, у якому містяться рефлексії подій, що відбувалися на Волині, нав'язаних або створених у краї. Під текстом ми також розуміємо обумовлену інформаційну сукупність, предмет у знаковій кількості, який організований визначеним способом, що має свій початок і кінець і передає закінчену інформацію з точки зору її відправника³⁶.

Основною домінантою та організуючим критерієм польськомовної літератури Волині доби просвітництва та романтизму як самодостатнього літературного явища, безперечно, є польська мова, якою написано сам художній текст. Однак цей критерій не є визначальним для ідентифікації літератури як власне польської, а, перш за все, як польськомовної літератури Волині. Річ у тім, що українець Правобережжя вільно володів і розумів декілька мов, серед яких польська займала, безумовно, одне з чільних місць, але яка „для тогочасних освічених українців не була єдиною літературною мовою. Як правило, вони

³⁵ Перкінс Д. Чи можлива історія літератури. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – С. 142.

³⁶ Див.: Mayenowa M.R. Poetyka teoretyczna. Zagadnienie języka. – Wrocław, 1979. – S. 252.

володіли кількома літературними мовами і вживали їх в залежності від стилю, ситуації й адреси звертання, а також освіти... Багатомовність³⁷, – продовжує Р.П. Радишевський, говорячи про літературу українського бароко, – становила норму для тогочасного освіченого письменника в Україні. Без усвідомлення цього факту образ польськомовної літератури, яка акцентувалась в Україні XVII – XVIII століття, був би не повним. У такий спосіб польська мова органічно пасувала поезії українського бароко, включаючи патріотизм, елементи народної ментальності, історії та релігійності українців – і не мала у цьому нічого ненатурального, а тим більш парадоксального³⁸. Продовжуючи думку вченого, пригадаємо, що латинська мова свого часу обслуговувала майже всю центральноєвропейську науку й релігію, і лише на початку століття XIX втрачає свої привілейовані функції в науці, а на початку XX – у релігії, а старослов'янська – весь схід Європи, де, наприклад, у православ'ї міцно тримає свої позиції й до сьогодні. Таким чином, польська мова, починаючи зі століття XVI і до першої половини XIX на теренах Правобережної України, Литви й Білорусі є однією з мов літератури й культури взагалі для українців, а також литвинів і білорусів.

Однак у кінці XVIII – початку XIX століття мовна ситуація на Правобережжі починає кардинально змінюватися. 1793 рік – рік другого поділу Речі Посполитої та приєднання Правобережжя України до Російської імперії, а згодом – встановлення російської системи управління, законодавства, громадянства, освіти, нарешті, мовного

³⁷ В.М. Мойсієнко визначає п'ять мов: „Від початку XVI ст. на теренах сучасних України і Білорусі функціонували (з різним стилістичним навантаженням) як мінімум п'ять мов: церковнослов'янська, „руська” („проста”), польська, латина, грецька. Сюди слід додати й народні живі українську й білоруську мови в їхніх територіальних виявах”: Мойсієнко В.М. Фонетична система українських польських говорів у XVI – XVII ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – С. 49.

³⁸ Radyszewsky R. Wstęp // Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Część II / Opracował R. Radyszewsky. – Kraków: PAN, 1998. – S. 8 – 9. Див. також: Radyszewsky R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. – Kraków, 1996. – S. 11; Радишевський Р.П. Українсько-польські літературні зв'язки XVI – XVIII ст. // Українська література XVI – XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 186; Радишевський Р. Мовний дискурс у сарматській ідеології на українсько-польському пограниччі // Україна – Польща: мовно-культурологічний діалог слов'янства / Київські полоністичні студії. Зб. наук. праць. – Т. VIII. – К., 2006. – С. 21.

режиму, що, в свою чергу, системно трансформує умови існування польськомовної літератури Правобережжя.

Однак і цей критерій сукупно не охоплює все коло проблем таксономічної системи польськомовної літератури Волині. Історико-літературні документи свідчать, що польськомовна література Волині була зорієнтована саме не на Санкт-Петербург чи Москву (а така орієнтація частково дійсно існувала), а, і це дуже важливо, передусім на Житомир, а також Київ і Варшаву. Проросійська (петербурзько-московська) „орієнтація” польських письменників досить умовна і існувала більш за формальними ознаками, що були обумовлені, наприклад, наявністю в північній столиці імперії польськомовного друкованого видання „Tygodnik Petersburski”, ніж за покликом душі. Переконливим логічним доказом цього має стати те, що польська мова там була катастрофічно незрозумілою й те, що польськомовна література там просто не була затребуваною³⁹. Цікаво, що Київська губернія, як і центр усього Південно-Західного краю, безперечно, в розвитку польськомовної літератури займає більш значущу позицію, ніж Санкт-Петербург, але, хоч це може здатись на перший погляд дивним, другорядну щодо Житомира, губернського центра Волині. Така тривекторна спрямованість рівновеликих складових історико-літературної аксіології надає польськомовній літературі Волині, а разом з нею вже й Київщини та Поділля статус польської літератури Правобережної України, який сьогодні в якості кресової літератури досить потужно висвітлюється в літературознавчих дослідженнях Польщі.

Цю, з одного боку, відокремленість польськомовної художньої літератури Правобережжя від загальноросійського і польського процесів, з другого, – її генетичну спорідненість з історією, культурою й літературою Правобережної України відчув ще М. Марковський у 1926 р., коли писав про неї, як літературу власне польсько-української школи⁴⁰.

³⁹ „Москва майже той же незаселений острів для польського поета”, – писав про оточення А. Міцкевича П.А. В'яземський у статті „Сонети Міцкевича” (1827): Вяземский П.А. Эстетика и литературная критика. – М.: Искусство, 1984. – С. 65. А говорячи про минулі роки майже півстоліття потому, Петро Андрійович у статті „Міцкевич про Пушкіна” (1873) зокрема згадував 1830-ті: „Польщу тоді знали мало, мало говорили про неї... Польська література зоставалась у повному невіданні”: Вяземский П.А. Эстетика и литературная критика. – М.: Искусство, 1984. – С. 291.

⁴⁰ Марковський М. „Powrót zaporożców z Trebizundy” К. Гейнча, маловідомий твір польсько-української романтики // Україна. – № 5. – 1926. – С. 79.

Визначальною системою літературної самодостатності та окремішності польськомовної літератури Волині, як і всякої іншої герменевтичної класифікації, є декілька чинників, серед яких „традиція, ідеологічні інтереси, естетичні вимоги, твердження авторів і їх сучасників про свої симпатії та антипатії, збіжності, які історик літератури знаходить у авторів і/або текстах, та потреби професійних кар’єр і боротьба за місце і владу в інституціях”⁴¹. Сьогодні можна впевнено стверджувати, що саме система цих чинників знайшла свій прозорий відбиток у всьому комплексі визначеної польськомовної літературної спадщини Волині кінця XVIII – першої половини XIX століття.

До важливих надбань польськомовної літератури Волині, як органічної системи, враховуючи всі каузальні зв’язки, слід також віднести сталий канон авторів⁴², який створює певну культурну ідентичність, що складалася протягом кількох століть, та власне художні твори цих письменників, репертуар яких сьогодні вже неможливо однозначно визначити ні кількісно, ні діапазонно. Після нашого висвітлення історії польськомовної літератури Волині, яке прагне відбутися саме в енциклопедично-нарративному характері та дотримуватись неухильного застосування до гуманітарного дослідження важливої наукової вимоги – „Nullum est jam dictum, quod non sit dictum prius” („Нема нічого сказаного, щоб не було сказано раніше”), воно буде лише збільшуватись, уточнюватись та упорядковуватись, але, звісно, ніколи не стане вичерпаним.

Метод локалізації культурних і літературних об’єктів, введений у науковий обіг на початку XIX ст. Й.Г. Гердером⁴³, а також територіальної диференціації при вивченні певного явища з визначенням його зв’язків з іншими художніми структурами тривалого функціонування створив теоретичне підґрунтя бурхливому розвитку регіональних досліджень. Регіональне літературознавство, як і всі інші фахові регіональні дослідження, належить до об’ємних та універсальних відносно „молодих” наук. Воно охоплює весь комплекс знань та наукових методологій не тільки з проблеми певного предметного дослідження, але й вимагає

⁴¹ Перкінс Д. Чи можлива історія літератури. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – С. 58.

⁴² В. Дільтей у „Введенні в науку про дух” зокрема писав: „Статус біографії всередині загальної історіографії відповідає статусу антропології всередині теоретичних наук про історично-суспільну дійсність”: Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX вв. Трактаты, статьи, эссе / Сост. Г.К. Косикова. – М.: Издательство Московского университета, 1987. – С. 134.

⁴³ Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. Див., наприклад, частини 2 та 3.

системного уявлення й володіння всією, наголошуємо, всією методологією і фактажним матеріалом суміжних та споріднених наук, серед яких – загальна історія, а також в діахронії та синхронії історія літератури, мови, освіти, мистецтва, театру, релігії, промисловості, друкарства, чинного законодавства, сільського господарства, національних меншин, адміністративного устрою та топоніміка, демографія й соціологія, іншими словами, певний територіально окреслений культурний шар і літературні гнізда⁴⁴.

Враховуючи те, що сьогодні немає аналогів узагальнених і комплексних історій регіональних літератур, власне і національних літератур багатонаціональної України, тому на першому етапі створення історії певної регіональної літератури особливо важливу роль відіграють саме мемуаристично-щоденникові жанри. На особливу роль цього художнього явища вказували вже самі сучасники. Одними з перших про важливість і універсалізм его-документів писали М. Грабовський і Ю.І. Крашевський: „Щодо проекту зібрання (колекції – *В.Є.*) мемуарів, про які Ви (М. Грабовський – *В.Є.*) згадуєте, то дуже підтримую... Я тільки для своєї архітектури маю наміри збирати давні окремі папери, пісні, листи, історії місць і місцеві легенди, невидані рукописи, Ви до цього додасте розповіді й перекази подій, що не суперечать плану. Ми могли б *coniunctis viribus* (об'єднати воедино) те, що зробили, особливо, якщо до найважливішої частини тих мемуарів дістали б матеріали з бібліотек і фамільних архівів”⁴⁵. Цю думку продовжував у „Літературному щоденнику” невідомий літературознавець з Правобережжя, що був на засланні в Сибіру: „На Заході, де щоденники можуть порахувати кожен удар суспільного пульсу, занотувати кожен найменший рух, а в своїх вранішніх або вечірніх нотатках уже через кілька годин визначити характер товариської фізіології, для спостереження не гине жоден життєвий рух, жоден скромний внесок не пропадає. У нас усе навпаки. Тут години життя плінуть одна за одною без сліду. Події залишаються невідомими для більшості товариства, суспільство все вивчає, формує, відстежує, але часто не може порахувати дні свого життя, а принаймні не звертається до загального самопізнання кожної хвили болю й праці, кожної фіксації події, що відбулась. Принаймні, якщо відбуваються події, нові надбання народного життя, – невідкладно, треба все розставити на

⁴⁴ Термін запропонований М.К. Піксановим: Піксанов Н.К. Два века русской культуры. – Пг., 1923. – С. 8 – 10; і підтриманий П.М. Сакуліним: Сакулін П.Н. Филология и культурология. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 45.

⁴⁵ List XXXVI J.I. Kraszewskiego do M. Grabowskiego w marcu 1840 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 123 – 124.

свої місця. За таких умов бажаним є у дорожніх нотатках принаймні вивчати й записувати для пам'яті видатні події суспільного життя та для знання суспільного, щоб дні й роки не втрачали між собою зв'язку, а факти суспільного життя не випинали самотньо без зв'язку з іншими, без свідчень акторів і режисерів. Кожна подія для морального розвитку суспільства є повчанням, хоча б вона була чи помилкою, чи цнотою. Але ще більш повчальним та цікавим у цьому є процес духовного впливу на самих себе взаємно розмаїтих елементів і сил, у яких остаточною метою є утворення певної уяви тої чи іншої ідеї та панування її над думами інших. Рух цих елементів треба нотувати ще по гарячих слідах, бо факт, що відбувся, часто затуляє собою фази наступного, який будемо переживати упереджено⁴⁶. Роль зв'язку між минулим і майбутнім, як бачимо, фіксація історично-побутових подій у суспільстві, зрештою, навіть методика створення щоденників – все ґрунтовно передбачено і занотовано для майбутніх мемуаристів і дослідників минувшини.

На цю особливість Вільгельм Дільтей звернув увагу ще в 1887 р., коли писав: „В міру наближення до сучасності дедалі багатшим стає біографічний матеріал у розумінні пізнання як зовнішнього, так і, головне, внутрішнього розвитку автора – листи, щоденники, мемуари, автобіографії, повідомлення сучасників та ін. [...] Внутрішнє життя індивіда й суспільства послідовно ускладнюється і поглиблюється; шляхи духовних впливів, духовних асиміляцій, духовної творчості стають дедалі різноманітнішими і заплутанішими – і все це, природно, виявляється у тим більшій мірі, чим видатнішою, ширшою, геніальнішою є особа, яка розглядається... Тепер мова йде, насамперед, про те, щоб прорватися крізь книгу до людини, зрозуміти всю літературу як вираження внутрішнього духовного життя. Треба відстежити зв'язок між зовнішнім, а, тим більше, внутрішнім життям і його літературним вираженням, необхідно досягнути своєрідності і поступовий ріст цього внутрішнього життя, розвиток індивідуальних талантів разом з безпосередніми та непрямими впливами на них, що йдуть від виховання, оточуючого середовища, життєвих подій, кола читання, духу часу⁴⁷. Як бачимо, автор загострює увагу не лише на винятковій специфіці й ролі мемуаристично-щоденникових жанрів, але й на тому, що не менш важливе, – універсалізмі регіонального літературознавства, його потужному виховному значенні. У зв'язку з цим

⁴⁶ Lud i szlachta na Rusi (zabużnej) // Dziennik literacki. – № 44. – 1863.

⁴⁷ Дільтей В. Сила поетического воображения. Начала поэтики // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX вв. Трактаты, статьи, эссе / Сост. Г.К. Косикова. – М.: Издательство Московского университета, 1987. – С. 155 – 156.

особливої ваги для регіонального літературознавчого дослідження набувають: встановлення певної таксономії регіону, вичленування й окреслення її частин і центрів, векторів розвитку, тенденцій, монографічне вивчення біографії художника слова, його творчості, текстуальні та інтертекстуальні (онтологічні) рецепції та алюзії, інтердисциплінарні дослідження⁴⁸. Серед усього цього науково-літературознавчого розмаїття мемуаристичні тексти посідають особливе місце.

Перші відомості про поширення польської культури та літератури на землях Правобережної України відносяться до XVI століття. Знесилений татарськими набігами⁴⁹, край був малозаселеним⁵⁰, економічно виснаженим та політично слабким, що, в свою чергу, стимулювало перегляд геополітичних та торговельних інтересів сусідніх (Велике князівство Литовське, Польське королівство, Московія) і не тільки (Османська імперія) держав. Люблінська унія 1 липня 1569 р. на загал створила благодатне підґрунтя для розвитку процесу на правому березі Дніпра, який пізніше отримав назву – колонізація⁵¹, що, однак, не досить

⁴⁸ Uliasz St. O kategorii pogranicza kultur // Pogranicze kultur. – Rzeszów, 1997. – S. 9.

⁴⁹ „Где только проходили татары, там села и города дымились огнем и кровью. Опустошив их, они вводили на арканах, как лошадей, целые тысячи, а иногда и десятки тысяч пленников в Крым”: Петров М., Малышевский И. Волянь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд. П.Н. Батюшкова. – СПб, 1888. – С. 94.

⁵⁰ За підрахунками А. Яблоновського на території Правобережної України мешкало 936796 чоловік, у середньому 5 – 6 мешканців на км² (Źródła dziejowe. – Т. 5. – Warszawa, 1877. – S. 6). Цієї же думки притримувався М.Ф. Владимирський-Буданов (Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569) // АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1882. – С. 33) та Н. Полонська-Василенко (Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 1. – К.: Либідь, 1992. – С. 344). Щільність населення Волинського та Подільського воєводств у 1572 р., за свідченням В. Вельхорського, становила на 61000 км² біля 390000 мешканців, або 6,4 чоловіка на км², а Київського і Брацлавського на 144000 км² у 1625 р. нараховувала 545000 жителів, що становила 3,8 чоловік на км² (Wielhorski W. Ziemia Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów // Pamiętnik kijowski. – Т. 1. – Londyn, 1959. – S. 23 – 24, 33). В середині XVI ст. у Волинському воєводстві було 68 міст, у 1629 р. – 114 (Баранович А. І. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство. – К., 1931. – С. 21).

⁵¹ „Устрій і право новоприлучених українських земель колонізуються скоро, колонізуються до останку, а вищі верстви української суспільності незвичайно

точно характеризує це явище, враховуючи, насамперед, його латинсько-культурну доміанту. На Правобережжі спочатку повільно, а далі більш впевнено стали поширюватися надбання європейської культури: ідеї гуманізму, реформації, контрреформації⁵², просвітництва та культури бароко, які незабаром природно адаптувались і стали невід'ємною частиною власної волинської культури. Знаковим у цьому контексті є твердження Д. Чижевського: „Замість повороту до Візантії, Україна обернулася обличчям на Захід”⁵³. „Європейський характер України, – продовжує думку інший дослідник, І. Лисяк-Рудницький, – визначився завдяки впливам і контактам з іншими європейськими державами”⁵⁴. Сучасні українські вчені сьогодні дедалі голосніше заявляють про позитивний вплив західноєвропейської культури бароко: „Православ'я в Україні у XVI – XVII ст. витримувало міцну експансію з боку єзуїтського контрреформаційного католицизму – українська культура одночасно перебувала в орбіті візантійсько-православної та римсько-католицької культур. Саме така її відкритість щодо зовнішніх впливів ... стала передумовою нової – барокової моделі українського православ'я”⁵⁵. Вектор, обраний волинянами у 1569 р., не порушував автономії краю у складі новоствореної Речі Посполитої. Це дозволило протягом століть природно адаптувати, переосмислити, пристосувати нові культурні віяння й тенденції. М. Жулинський підсумовує: „Україна розвивається в руслі західноєвропейського ренесансно-реформаційного культурного процесу”⁵⁶.

Поняття „полонізація” традиційно об'єднує два обивательських амбівалентних змісти, що роками в Україні сприймаються як деяка невідворотність. З одного боку, воно означає окатоличення, з іншого, – ополячення, як соціально-цивільні процеси. Негативний стереотип сприйняття цього явища на Правобережжі України ще й сьогодні є досить

легко й скоро польщатися. В першій чвертині XVII в. бачимо сей процес уже в повному розвою”: Грушевський М. Історія України-Русі: В XI т. 12 кн. – Т. V. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 26.

⁵² Див. детальніше: Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні. – К., 1996.

⁵³ Чижевський Дм. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Тернопіль: Феміна, 1994. – С.238.

⁵⁴ Łysiak-Rudnyćkyj. Ukrajna między Wschodem i Zachodem // Znak. – № 395 (4). – Kraków, 1988. – S. 39.

⁵⁵ Окара А. Культурний вплив чи культурний конфлікт? // Слово і час. – № 1. – 1999. – С. 55.

⁵⁶ Жулинський М. Українське слово: триумф і втрати // Слово і час. – № 8. – 2000. – С. 8.

поширеним, про хибність чого, починаючи від М.А. Грабовського⁵⁷, все частіше та ґрунтовно заявляють сучасники⁵⁸. Сьогодні також слід визнати, що серед деяких негативних наслідків цього явища більшість було тих, які, все ж, мали позитивну ознаку. Наприклад, беззаперечним є той факт, що Волинь, а разом з нею й Україна в цілому, пробивала своє вікно в Європу через Річ Посполиту. „Князі та значні землевласники разом з вищим уніатським духовенством і навіть православним, разом з заможними міщанами визнавали західну культуру в її польському різновиді за свою”, – констатував А. Яблоновський⁵⁹.

Важливе місце в цьому контексті посідає проблема „міграції” польського населення з Великої Корони на Волинь, вирішення якої й досі перебуває в полоні стереотипних уявлень. Одразу зазначимо, що цілеспрямованого, масового та організованого „переселення народів” ані в XVI ст., ані в наступні часи, включаючи все XIX ст., не було. По-перше, Литовський Статут забороняв мешканцям Польського королівства купувати землі на території Великого князівства Литовського. По-друге, – вкрай нестабільна ситуація на Волині, що характеризувалася нескінченними татарськими, а потім і козацькими навалами (пригадаймо повість „Тарас Бульба” М.В. Гоголя, події якої відбуваються під Дубно на Волині), окультна та постійна „присутність” турецького впливу, розширення Московії за рахунок земель Лівобережної України (1686) й поступове поширення московського впливу на Правий берег Дніпра.

⁵⁷ „Не следовало бы забывать добра, которое сделали Украине поляки. Литвины прогнали из этой страны татар; поляки эти безлюдные пустыни почти вновь заселили”, цитується за: Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т. 2. – СПб, 1856. – С. 312. (Репринтне видання: – К.: Дніпро, 1994).

⁵⁸ „Слід враховувати, що Люблінська унія поряд з негативними наслідками мала й позитивні. І чи не найважливішим з них було те, що більшість українських земель об’єднувалася в складі однієї держави”: Ісаєвич Я.Д. Загальна характеристики періоду // Історія української культури: У 5 т. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 481. Див. також: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 14 – 79, 366 – 379; Нахлік Є. Українські письменники (від Т. Шевченка до І. Франка) про „українську школу” в польському романтизмі // „Українська школа” в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. Київські полоністичні студії / Зб. наук. праць. Відп. ред. Р. Радишевський. – Т. VII. – К., 2005. – С. 44 – 77; Hryckowian J. Polsko-ukraińskie związki literackie – satan i potrzeby badań // Studia polono-slavica-orientalia. Acta litteraria X. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: PAN, 1987. – S. 237 – 288.

⁵⁹ Jabłonowski A. Pisma / Kresy Ukrainne. – Т. II. – Warszawa, 1910. – S. 108.

Додамо також внутрішні міжусобиці (в тому числі й так звані наїзди) і, нарешті, слабкий розвиток інфраструктури та особливості ментальності волинян. Все це на загал робило край досить непривабливим для спокійного помірною життя чужоземців.

Доказів масової міграції поляків на Волинь також не зберігають сучасні архіви чи інші допоміжні історичні джерела, на відміну, наприклад, від міграційних артефактів російських старообрядців або євреїв, німців, чехів чи навіть італійців. Сьогодні факт відсутності широкої міграції поляків однозначно визнають учені як польські, так і українські⁶⁰. Крім цього, слід також враховувати особливості суспільного та ментального життя XVI – XVIII ст. не тільки на землях Польщі та України, але й усю середньовічну Європу.

Цьому періоду притаманна полісна свідомість, суть якої лаконічно можна передати старою поговоркою: мій дім – моя фортеця. *Modus vivendi*⁶¹ автохтонних селян, не говорячи вже про городян, задля збереження власного життя вимагав недовірливого або навіть ворожого ставлення до всіх, хто лише намагався пройти чи проїхати через їх поселення. В чужаку вбачали розвідника, крадія, злодія, ворога, словом, всіх тих, хто міг утиснути, обмежити чи спокуситися на вольності й права корінних мешканців, зазіхнути на столітній порядок їх життя. Таких „горемандрівників”, яким не знайшлося застосування в своєму отчому домі, які не були затребувані рідною землею (пригадаймо одну з основних максим слов'янських народів: „де народився, там і пригодився”), корінне населення категорично не сприймало, ставилось вороже, застосовувало насильство, говорячи: „Йди туди, звідки прийшов”. Навіть сьогодні в оціночних судженнях щодо мігрантів спрацьовує давній стереотип: якби людина була жаданою на своїй землі, не пускалась би вона рідного берега в пошуках кращого життя. Якщо ж вона не знадобилась удома, серед своїх, до чого ж буде придатною на чужині, на що розраховує серед чужих, куди вона йде, і чому вона сюди йде?

Не відкрию новини, якщо скажу, що жити важко було скрізь і у всі часи. У новоприбулому „емігранті” волинянин бачив перш за все конкурента! Ні, не в сільському господарстві, бортництві, млинарстві, копальництві, мисливстві, дьогтярстві чи бобрових гонах, – тут мешканець Волині був найкращим. Він детально від діда й прадіда знав кожен

⁶⁰ Źródła dziejowe. – Т. 22. – Warszawa, 1896. – S. 129; Кіку І.О. Актові книги як джерело історико-географічних досліджень // Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. пр. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 28; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С. 205.

⁶¹ *Modus vivendi* – спосіб життя (лат.).

рівчачок, кожна долинку, канавку, затоплювані й посушливі місця, кожне дерево й кожна жменьку своєї землі. Страх виникав завжди там, де поліщук уявляв, що все це чужоземці могли забрати. У ті часи на розробку лише звичайної ділянки нової частини поля витрачались десятки років! Зрубати й розпилити споконвічні дуби й сосни пересічному селянину не було чим, за що і як. Випалювання лісу завжди було і є дуже небезпечною справою! Ліс був майже основним годувальником того ж селянина. Селянські угіддя спочатку влаштовувались, як правило, на берегах річок, повільно просуваючись перпендикулярно вгору від русла. Селянин роками підкопував дерева, терпляче чекаючи, коли вони засохнуть. Маленький клаптик ораної землі – величезний скарб у всі часи й у всіх народів! Не випадково межа між сусідськими полями стала найсерйознішим юридичним каменем спотикання, якому присвячені тисячі сторінок гродських актових книг, фольклорних творів і навіть романи.

Де тут місце іноземцю?

Як відомо, селянин – „горе-переселенець” не міг іти з однією торбою до чужих, далеких, ворожих, невідомих країв на постійне місце проживання. Гіпотетично він мав просуватись ґрунтовими невлаштованими дорогами в багатотижневій подорожі принаймні на кількох возах, запряжених волами. В таких випадках на одному возі, як правило, їхала родина, на другому – везли нехитре селянське збіжжя та провіант (скільки ж його треба було запасти і як зберігати!), на третьому, четвертому та інших – сіно для годування тих же волів, коней, корів, свиней, курей і гусей, яких вони вели з собою. Ніхто б з корінного населення не дав би й хвилини попасти худобу на своїх землях. Поліщучку, як сьогодні не дивно це уявляти, сіна завжди катастрофічно не вистачало й на свої власні потреби. Основною метою наїздів навіть серед ближніх сусідів був захват або крадіжка сіна – основного енергетичного джерела XVI – XVIII ст.⁶² Уявіть, що було б з іноземцем, котрий розмовляє чужою, не тутешньою мовою, якби він спробував накопити сіна або попасти худобу на чиемусь угідді?

⁶² Так, наприклад, Ю. Немирич у 1643 р. вкрав у с. Вигові (тепер с. Вигів Коростенського р-ну) 500 копиць сіна, див.: Фотинський О. Юрій Немирич. Епізод з історії Волині XVII століття // Авжеж! Літературно-публіцистичний альманах. – № 5. – 1990. – С. 35. Про постійні крадіжки, захват, пограбування, віднімання сіна, наприклад, див.: Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підг. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – С. 77, 79, 91 та наступні; Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р. / Підг. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 44, 63, 73 та наступні.

Замислимося ще над дуже важливою обставиною: а який би господар у Речі Посполитій та з якою метою відпустив би своїх підданих у найкращому репродуктивному та працездатному віці в чужі землі? З огляду на це, про яку міграцію, про яке велике переселення народів у ті часи можна говорити? В польських архівах не зустрічаються ані протестації магнатів чи простих шляхтичів з приводу втеч польських селян на Україну, ані будь-які дозвільні списки переселенців⁶³. Не мають таких справ і українські архіви! „Історія не вказує нам значних переселень шляхти польської, особливо – землеробської, в Україну... Більша частина українських дворян правого берега Дніпра – ні що інше, як ополячені українці”, – наголошував Т. Рильський⁶⁴.

В одному з ранніх свідчень, що відноситься до XV століття, про пересування волинськими дорогами заможний венеціанський купець розповідає про свої страхи й небезпеку, що його оточувала в дорозі: „25-го числа виїхали ми з Луцька й увечері того ж дня прибули до Житомира (Zitomir), укріпленого міста, в якому всі будівлі дерев'яні. Відправившись звідтіля в далеку дорогу, їхали ми весь день 29 числа лісом, краєм небезпечним через усякого роду волоцюг, що його наповнюють, а до ночі, не знайшовши ніде місця для ночівлі, змушені були зупинитись у лісі без їжі й тримати заради безпеки варту”⁶⁵.

У мемуарній літературі XIX століття спогади про переселення є надто поодинокими. Це може стати зрозумілим, якщо ознайомимось з наступними дитячими враженнями волинянина: „Застряг у моїй пам'яті переїзд з посесії із Тедуковки до Коритнів, у якому всім розпоряджався батько: заїхало багато фур, на них складались і перев'язувались різні речі та інвентар, усе записувалось у реєстр; вози, укриті рядом і соломою, відправляли партіями; найбільше часу зайняло стадо коней, яких було загнано під ганок і, покропивши свяченою водою, батько мовив: „З Богом у дорогу”. Пригнано було бидло, вівці, свині, а кури, гуси, качки, індики у клітках для птиці; зайшли плугові воли, запряжені у великі вози, що перевозили рільничий інструмент і ярове насіння. Кожну партію, яку переганяли, господар кропив свяченою водою, зрештою особовим табором

⁶³ Кіку І.О. Актіві книги як джерело історико-географічних досліджень // Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. пр. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 28.

⁶⁴ Рильський Ф. Несколько слов о дворянах правого берега Днепра // Основа. – 1861. – № 11 / 12. – С. 91.

⁶⁵ Путешествие Амвросия Контарини, Посла Светлейшей Венецианской республики к знаменитому персидскому государю Узун-Гасану, совершенное в 1473 году // Библиотека иностранных писателей о России. Отд. 1. – Т. 1. – СПб, 1836. – С. 20.

рушила пасіка, а при всьому цьому товаришували п. Ян Лукашевич і економ Чижевський”⁶⁶. На початку ХІХ століття переїзд пересічної шляхетської родини до сусіднього села, розташованого на відстані лише кількох верст, тривав декілька днів. Скільки ж тривала підготовка? Увесь час вівся суворий облік майна. Переїзд мав поетапний характер і не міг обійтися без допомоги близьких товаришів. Важливості заходу надавала релігійна церемонія освячення. На загал все це ставало одним з найяскравіших вражень, що міцно засіли в дитячій пам’яті мемуариста.

Крім цього, сама дорога, звичайна дорога в першій половині ХІХ століття, та й наступних часах була об’єктом підвищеної небезпеки навіть для тутешніх (*zdieszni*) мешканців. Тому й вирушали в дальню подорож люди лише в разі крайньої необхідності. Пригадаймо, що однією з найгучніших справ наприкінці ХVІІІ століття було пограбування самого (!) графа Станіслава Потоцького на дорозі під Києвом⁶⁷. Збереглися також враження ще одного графа, Нарциза Олізара, якому довелося їхати волинськими дорогами в 1814 р. з Коростишева Радомисльського повіту до Рафалівки Луцького: „За Корцем почав зростати мій смуток, – згадує вельможа. – Як в’їхали в похмурий ліс, у якому нічого не було видно, тільки вгорі шматочок сивого неба, що просвічувався, наче свинцева стежина поміж верхівками споконвічних ялин і сосен, а в глибині була безкінечної довжини гребля, вкрита так званими кругляками дерев, яку, очевидно, від всесвітнього потопу рука людська не торкалась, серед яких карета та коні тягнулись у небезпеці; мені здалося, що я перенісся до іншого світу, і впав у болісні роздуми; на щастя, поліська дорога має ту особливість, що не дозволяє довго думати, карета зачепилась об пеньок, а я почав розтирати рукою на чолі гулю, що стала набрякати”⁶⁸. Такими були враження й почуття волинського графа, який просувався, не обтяжений господарським начинням, худобою та іншими необхідними для життя на новому місці речами, серед маєтків і людей свого кола. Ліси на Волині навіть наприкінці ХІХ ст. дивували подорожніх такими жвавими трасами, як, наприклад, Житомир – Новоград-Волинський. Про це згадує російський мандрівник А. Глаголев: „Дорога лежить здебільшого через ліс, який починається від підніжжя Соколової гори (в Житомирі – *В.Є.*) і

⁶⁶ Зі спогадів А. Грози, див.: Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). *Wspomnienia lat minionych*. – Т. 2. – Kraków, 1876. – S. 294 – 295.

⁶⁷ Ограбление гр. Станислава Потоцкого 1780 г. под Киевом // *Киевская старина*. – Т. 83. – № 1. – 1903. – С. 64 – 66.

⁶⁸ Olizar N. *Pamiętnik oryginala*. – Warszawa, [1914]. – S. 11 – 12.

простягається верст 80 до Корця⁶⁹. Про це ж пише також невідомий мандрівник у 1871 р., що виїхав з Житомира: „Ми їхали через густі ліси, які доходили майже до самих стін міста Новоград-Волинська”⁷⁰. Така ж ситуація була властива й пересуванню по європейських дорогах того часу. Німецький учений, що їхав у 1812 р. на службу до Харкова, пише про небезпеку на австрійських шляхах: „Щодня поширювались чутки про небезпеку доріг”⁷¹.

Одна зі складених на Правобережжі народних пісень, що була записана колишнім кріпаком, розповідає про небезпеку, що чекала на поляка, мандруючого дорогами краю:

Їхав ляшок із Варшави,
Надів сині шаровари
І шабельку у бока,
Не боїться мужика.

Їхав ляшок понад лугом,
Аж там оре мужик плугом;
Ляшок шапки не здіймав,
„Помагай Бог!” не сказав.

Мужик його привітав,
За чуприну похитав.
„То бери ти, хлопче (погоничу) пугу,
Та научи ля шугу,
Як шапочку здіймати,
„Помагай Бог” казати”⁷².

Побутове невдоволення панами й порушення народного етикету часто виявлялися причинами насильства, що згодом стало пересічним явищем того часу.

Відомий український письменник, тремтливий шанувальник і знавець історії, житомирянин Валерій Шевчук у романі „Ліс людей, або „Чорна книга” Кириака Автомоновича Сатановського” (1986), за який

⁶⁹ Глаголев А. Записки русского путешественника с 1823 – по 1827 год. – Ч. 1. Россия. Австрия. – СПб, 1837. – С. 111.

⁷⁰ Служебная поездка по Волыни // Родина Волынь / Сб. ст., состав. Н.А. Арндт, Г.П. Мокрицкий. – Визентхайд-Житомир: Издательство „Волынь”, 1998. – С. 39.

⁷¹ Роммель К.Д. фон. Спогади про моє життя та мій час. – Харків: Майдан, 2001. – С. 104.

⁷² Савченко И. Отрывок из записок бывшего крепостного // Киевская старина. – Т. 66. – № 8. – 1899. – С. 58 – 59.

автору в 1988 р. було присуджено Державну премію України імені Т. Шевченка, спираючись на автентичні документи епохи⁷³, творчо переосмисливши мемуари іншого волинянина А.Я. Солтановського, що друкувались протягом 1892 – 1894 рр. у „Київській старовині” („Киевская старина”), переконливо відтворює характер дороги в 1849 р., зазначаючи: „На житомирській дорозі часом бувають на пасажирів розбійницькі напади”, „у лісах перед Коростишевом з’явилась бандитська зграя, поліція ніяк не може з нею розправитися”, діє „розбійницька ватага в Коростишівському лісі”⁷⁴. Автор проникливо й детально описує страхи, неспокій та сподівання героїв свого роману, що потрапили в небезпеку під час подорожі за службовою нагодою. Зауважимо, що ці художні події Шевчукового роману відбуваються в середині ХІХ століття на більш-менш впорядкованому й обладнаному стратегічному шляху⁷⁵. В описаний час на цій дорозі вже працювала державна служба обслуговування, охорони й контролю.

Кардинальних переселень у ті часи не було навіть серед самих українців, які з сусіднього села могли взяти хіба що дружину. На дорозі можна було побачити лише калік-перехожих, що прямували на прощу, або старців-лірників з малими дітьми, яким місцеве населення здебільшого могло довіряти. Чоловік працездатного віку запросто міг виявитись утікачем на Січ. Самотня ж жінка неминуче була б піддана насильству.

Іншими були шляхи міграції єврейського населення, яке, починаючи з ХІV століття, з Німеччини через Річ Посполиту просувалося на Схід. Їх права та обов’язки зафіксовані були в чисельних королівських чи царських указах. Міграція євреїв підлягала ретельному нагляду та була суворо керованою⁷⁶. Тому лише на початку ХVІІ ст. історія фіксує перші малолюдні кагали на Волині. Лівобережжя у той час євреїв майже не відало. Згідно перепису 1897 р. на Волині проживало 10 % сільського й

⁷³ Ключек Г. Господар у „лісі людей” // Літературна Україна. – № 8. – 1987. – 19 лютого; Ломазова К. Частицей души не отделаешься // Рабочая газета. – № 6. – 1988. – 19 января; Рябчик М. У просторі притчі // Літературна Україна. – № 6. – 1988. – 11 лютого.

⁷⁴ Шевчук В. Три листки за вікном. Роман-триптих. – К.: Радянський письменник, 1986. – С. 329, 340, 344.

⁷⁵ Єршов В. На шляху до Києва // Радянська Житомирщина. – № 135. – 1985. – 14 липня.

⁷⁶ Див.: Бернштейн О.Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ століття (за матеріалами Правобережної України): Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.07. / Інститут національних відносин і політології НАН України. – К., 1995. – 20 с.

51 % міського єврейського населення. У них був зовсім інший спосіб життя, інші умови виживання. Євреї були позбавлені права мати землю та займатися сільським господарством. Їм залишались лише торгівля та окремі види ремесел. Тому господарями корчми чи шинка й були, як правило, євреї.

Розселення практично всіх іноземців було компактним. Селились вони, зазвичай, за цеховою ознакою і не на найкращих землях. Тільки так міг вижити прибулий з чужої сторони народ.

Зовсім по-іншому виглядали справи з міграційними процесами на Волині в XIX столітті. Міграція німців, чехів або італійців стала в цей час справою державної ваги⁷⁷. Було розроблено систему контролю міграційних процесів. Іноземець, знаючи, що йому буде важко конкурувати з автохтонним населенням у розвитку сільського господарства, їхав до чужих земель із своїм ремеслом, яке б гарантувало йому більш-менш гідне існування, досконало вивчав місцеве сільське господарство.

Німецькі меноніти-тваринники в 1787 – 1791⁷⁸, а потім з двадцятих років XIX ст. сілезькі лісоруби й померанські землероби, а після 1833 р. – німці-ремесники їхали на Волинь із своєю худобою, сільськогосподарським знаряддям, гострими сокирами з високоякісної криці і ткацькими станками, виробнича продуктивність яких, порівняно з місцевими, була на порядок вищою⁷⁹ (так, наприклад, у поліському діалекті збереглась назва окремого виду прядки – німка). Завдяки німцям на Волині та інших місцях Російської імперії започатковано промислове виробництво капелюхів, рукавиць, шкіри та сукна. На Полісся іноземці приходили з новітніми сільськогосподарськими технологіями та реманентом. Цікавим є бачення образу волинського німця очима росіянина, відомого російського письменника М.Г. Гаріна-Михайловського, який у кінці XIX ст. потрапив на Волинь: „Весь грунт

⁷⁷ Див.: Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – поч. XX ст.): Дис... канд. істор. наук. – Луцьк, 1996. – 231 с. Машинопис; Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914): розселення, господарське життя, міграції. – Тернопіль, 1999. – 206 с.

⁷⁸ Селиванов А.Ф. Вольнская губерния // Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А. – Т. VII. – СПб, 1892. – С. 124.

⁷⁹ Кун В. Происхождение волинских немцев // Родина Вольны / Сб. ст., состав. Н.А. Арндт, Г.П. Мокрицкий. – Визентхайд-Житомир: Издательство „Вольны”, 1998. – С. 12 – 19; Суліменко О.Г. Німці Волині (кінець XVIII – початок XIX ст.): Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.05. / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 16 с.; Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – поч. XX ст.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.

(землю) скупають німці... – розповідає провідник-українець. – Розумний народ, багатий народ, приємний народ... навіть „звклиий”. Тут на моїй пам’яті болота були ще та ліс, а вони яке поле влаштували, хліб який. У десять разів розумніші мужика, і слова поганого від них нікому немає. Зі усіма розмовляють, порадять, а бідному й допоможуть. Німець, одне слово: матері з батьком не треба. З німцями, хоч до смерті й то жити можна... „обичливий” народ, розумний народ, він тобі свого не дасть, але й твого йому не треба, а в кожній справі порада та допомога”⁸⁰.

Перші п’ятнадцять чеських родин переїхали на Волинь у 1859 – 1861 рр. Починаючи з 1867 р.⁸¹, тобто після закінчення австрійсько-пруської війни, міграція набуває організованого й масового характеру⁸². Чехи займались лісництвом, сільським господарством, привезли з собою унікальний сорт хмелю, який був морозостійким, чудово ріс і плодоносив на волинських землях. З їх діяльністю в краї пов’язано, насамперед, масштабний і промисловий розвій хмелярства та пивоваріння. Італійці з п’ятдесятих років ХІХ ст. селились тільки там, де були виходи на поверхню граніту (Коростишів, Горбулів, Горошки, ін.). Їх унікальні каменеобробні інструменти дозволяли, передусім, видобувати та діставати з каменоломень брили, а потім робити технологічно складні гранітні вироби: пам’ятники, сходи, огорожі, опори-бики (коростишівський міст через Тетерів – один з найстаріших кам’яних мостів Правобережжя⁸³) та ін.

Але й цю корисну справу переселення іноземного населення, як тоді говорили, колоністів, що сприяла розвитку промисловості, сільського господарства й культури краю, було припинено. 12 березня 1892 р. царським указом заборонялось переселятись на Волинь новим мігрантам-

⁸⁰ Гарин-Михайловский Н.Г. Картинки Волини // Гарин-Михайловский Н.Г. Собр. соч.: В 5 т. – Т. 4. – М. Художественная литература, 1958. – С. 101 – 102.

⁸¹ Селиванов А.Ф. Вольнская губерния // Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А. – Т. VII. – СПб, 1892. – С. 124.

⁸² Ковба Ж. Чеська міграція на Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис... канд. істор. наук. – Львів, 1974. – 226 с. Машинопис; Гофман Й. Чехи на Волині: основні відомості. – Прага, 1988. – 32 с.; Шпиталенко Г.А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01. – Івано-Франківськ, 2003. – 19 с.; Арндт Н. Чехи на Волині // Родина Волинь / Сб. ст., состав. Н.А. Арндт, Г.П. Мокрицкий. – Визентхайд-Житомир: Издательство „Волинь”, 1998. – С. 145 – 148.

⁸³ Єршов В. Міст через Тетерів // Ленінським шляхом (Коростишів). – № 102. – 1984. – 28 серпня.

іноземцям, а тим, хто навіть прийняв російське підданство, заборонялось селитись у сільській місцевості, а тільки в містах.

Чим же займався польськомовний селянин на Волині? Тим самим, що й україномовний. Бо він і був тим самим автохтонним українцем з тією лише різницею, що прийняв католицьку віру. Тому, на відміну від компактного проживання мігрантів-колоністів, польськомовне населення було рівномірно поширене по всій території губернії, у майже всіх містах і містечках, на родючих і не дуже добрих землях, з традиційними промислами й традиційним землеробством, з нічим не відмінними звичаями та укладом життя. Саме таке становище польськомовного поліщука та його ставлення до землі не раз вводило в оману російських чиновників, які не розуміли хліборобських традицій чиншовиків і вважали, що люди, які називають себе шляхтичами, мають бути схильними, подібно російським дворянам, до військової служби⁸⁴. Єдине, що відрізняло цих різномовних українців – це тільки дорога до храму і навіть не сам храм.

Польськомовний селянин, який отримував чи брав у чинш землю, вважався шляхтичем. Про волинського польськомовного шляхтича пише відомий російський письменник М.Г. Гарін-Михайловський: „Зізнаюся відверто, що цей дворянин прийшовся мені до душі. Ось істинно лафонтенівський тип голодного, але вільного дворянина. Відчувається впевненість і задоволеність. Дворянин, який сам себе годує, дворянин, який сам оре свою землю; дворянин, якому не дана освіта, але дістались у спадок незалежність і гордість, які спонукають його звалити з ший схожих на себе і встати, як уміє він, на свої власні ноги”⁸⁵. Як бачимо, доля звичайного польського голодного шляхтича, що не має освіти, сам оре, сам себе годує – крім соціального статусу – всім схожа на долю звичайного українця.

Так ішли пліч-о-пліч по життю дві здавалось би різних людини, що мали рідного прадіда, свою рідну споконвічну землю, яку любили однаково й віддано в усі періоди тисячолітнього співіснування.

Але чи були справжні поляки на Волині? Так, безумовно! У першу чергу – це католицький клір, який, як відомо, дає присягу целібату. В другу – це були вельможі-землевласники, які за певні вислуги отримували землю та маєтки на Правобережжі від короля Речі Посполитої. Вони мали десятки чи сотні сіл, а жили в одному впорядкованому маєтку та укладали

⁸⁴ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. – Львів: Кальварія, [2007]. – С. 118 – 119.

⁸⁵ Гарин-Михайловский Н.Г. Картинки Волини // Гарин-Михайловский Н.Г. Собр. соч.: В 5 т. – Т. 4. – М.: Художественная литература, 1958. – С. 91.

родинами свого кола рівні шлюби⁸⁶. Деякі православні волиняни, кияни, подоляни, як, наприклад, Олізари⁸⁷, Тишкевичі⁸⁸, Чарторийські⁸⁹, Горностаї, Трипольські, Проскури та нащадки Ворони⁹⁰, Балабани, Вишньовецькі, Дверницькі, Збараські, Киселі, Літинські, Острозькі, Пузини, Радзівіли, Сангушки, Сапеги, Ходкевичі й „тисяча інших”⁹¹ приймали католицтво, або як Гленбоцькі чи Чайковські, залишались українцями⁹². Прислуга була майже винятково з місцевих. Перевозити людей з центральної Польщі було економічно не вигідно, а невибагливих місцевих пропозицій, як відомо, у всі часи вистачало. З місцевих жителів за необхідністю набиралось і військо, яке не треба було окремо розташовувати, одягати та годувати, яке, натомість, краще знало територію, місцеву тактику ведення боїв, мало своїх інформаторів і, нарешті, не викликало неприязні в місцевого населення. Селяни, які безпосередньо служили шляхтичу, приймали католицизм, легко оволодівали польською мовою. Це відома демографічна адаптація, що активізується в карколомні історичні періоди. Так, у певні часи вихрещувались євреї, „ставали” росіянами Голохвастовими чи Мазеніними уроджені українці. Саме так за часів СРСР усі стали радянським народом.

Від своїх латифундистів (землевласників) та їх латифундій (маєтків) українці отримували прізвища Виговських, Дашковських, Немировських, Олізаровських та ін. М. Чайковський розповідає про

⁸⁶ Див. докл.: Максимович М. Волинь до XI века // Киевлянин. Историко-литературный журнал. – Кн. 2. – К., 1841. – С. 289 – 298; Максимович М. Родословные записки // Киевлянин. Историко-литературный журнал. – Кн. 2. – К., 1841. – С. 298 – 310.

⁸⁷ Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2005. – С. 117; Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyńia i Ukrainy. – Т. II. – Warszawa: Blitz-Print, 1991. – S. 120.

⁸⁸ Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2005. – С. 208; Могилевский И. О древности и самобытности Южно-Русского языка // Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т. 2. – СПб, 1857. – С. 266.

⁸⁹ Могилевский И. О древности и самобытности Южно-Русского языка // Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т. 2. – СПб, 1857. – С. 266; Кулжинский И.Г. Воспоминания о Волини. – [Б.р. і м.в.], – С. 3.

⁹⁰ Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т. 2. – СПб, 1857. – С. 340.

⁹¹ Могилевский И. О древности и самобытности Южно-Русского языка // Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т. 2. – СПб, 1857. – С. 266.

⁹² Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 103.

надання Остафієм Дашковським за королівським дозволом у часи Зигмунта свого прізвища, герба й шляхетства кількомстам своїм людям, які героїчно бились і залишились живими після бою з татарами. За іншим повідомленням письменника, Іван Виговський після Конотопської битви надав своє прізвище декільком тисячам козаків свого полку, визнав їх за своїх братів. Король підтвердив рішення І. Виговського за умови, щоб новонароджена волинська шляхта ходила боронити Чорнобильську дільницю⁹³. У кінці XVI – першій третині XVII століття чиншовим шляхтичем трьох правобережних воєводств могла стати особа, що мала коня і зобов'язувалась „конем служити”, з'являтися на ньому за першим викликом магната-латифундиста⁹⁴. Опосередкованим підтвердженням такого становища волинського шляхтича є, наприклад, ґрунтовне дослідження „Мелені і Меленівці” про добре відомий на Правобережжі шляхетський рід Меленівських, родовим осередком якого було село Мелені (тепер Коростенського р-ну Житомирської обл.). Колектив авторів не має, тому і не наводить відомостей про королівські укази щодо надання шляхетства саме цьому розгалуженому роду. Це були, як слушно пишуть самі дослідники, українські осілі шляхтичі чи околична шляхта⁹⁵ або чиншова чи осіла шляхта⁹⁶, яка користувалась на правах побратимства гербом, іменем та околичним шляхетством на теренах лише свого сюзерена і була рідкісним прикладом православної шляхти після її майже тотального окатоличення.

⁹³ Czajkowski M. Pisma. – Т. IV. Owruczanie, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 26 – 27.

⁹⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С. 159; Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. – Львів: Кальварія, [2007]. – С. 47.

⁹⁵ Мойсієнко В., Долгопалова Л., Васянович О. Мелені і Меленівці. – Житомир: Полісся, 2007. – С. 9 – 10.

⁹⁶ Я.Д. Охоцький так коментує умови отримання шляхетства: „Було два засоби надання шляхетства: *praeciso scartabellatu* і *cum scartabellatu*. Під час війни при королі, а в разі його відсутності – гетьмані, була *carta belli*; після битви читано з неї лицарський список і одночасно туди ж добре заслужених вносили до гідності шляхетської, що потім знаходило підтвердження на сеймах; а від тих слів *ex carta belli* уживано вираз *scartabellatus*... Інші, що не так яскраво в справі лицарській проявили докази мужності й відваги, отримували лише диплом *cum scartabellatu*; були вони з першими справжньою шляхтою, мали право й навіть повинні були купувати добро, але жодної посади посідати не могли, ані голосу на сеймах”: *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostłych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego*. – Т. 1. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857. – S. 147 – 148.

Цікаву тенденцію виокремив М. Орлович, коли писав: „Старосвітське боярство волинське мало досить вульгарні назви родів, які з часом були замінені на польські через приєднання *–вич* або *–ський*”⁹⁷. Так, прізвища від загальнослов’янського коренеслова отримували аналогічне забарвлення: Чайка ставав Чайковським, Коваль – Ковалевським, Рак – Раковським, Малина – Малиновським, Антон – Антоневським, Рудий або Рудня – Рудницьким. Магнат на свій смак міг перекладати своїм підданам прізвища: Горобець ставав Врублевським, Іван – Яновським та ін. Так роками складався інший стереотип, що залишився в ментальності східних слов’ян до теперішнього часу: прізвища на *–ський* і досі сприймаються як польські. Носіїв таких прізвищ незабаром стали сприймати як поляків. Цей спрощений образ-стереотип „католик – значить поляк, поляк – значить католик!” міцно поширився саме на Правобережжі і ніде в світі його більше не зустріти⁹⁸. Про хибність цього стереотипу вже голосно заявляв І. Могилевський, коли, зокрема, писав: „Ми звикли звичайно називати руськими тільки тих, хто належить до грецького обряду, а тих, хто сповідує латинський, іменувати поляками; але цей звичай несправедливий”⁹⁹.

Процесуальність формування такого бачення розкриває В. Будний, який, зокрема, пише: „Можна мати „образ” певного національного характеру, навіть ніколи не спілкуючись особисто з жодним представником цього етносу, не прочитавши жодної „їхньої” книжки й не переглянувши жодного фільму. Національний стереотип – це посередник між нами та іншими культурами, їх неповноцінний еквівалент, своєрідний розпізнавальний знак, який має дуже умовний зв’язок із тими реаліями, які в етнопсихології називають національним характером”¹⁰⁰. Факт є факт, стереотип є стереотип, на певному етапі історії стереотип перетворюється на історичний факт. „Людина, для якої немає імені, для якої ім’я – це тільки простий звук, а не самі предмети в їх змістовній представленості, ця

⁹⁷ Orłowicz M. Pustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929. – S. 49.

⁹⁸ Цікаву ілюстрацію цього стереотипу зафіксував Л. Лісіцький у поширеному тоді питанні: „Ви росіянин або католик?”: Lisiecki L. Z życia młodzieży gimnazjalnej w Żytomierzu w ostatniem dziesięcioleciu wieku zeszłego // Rocznik Wołyński. – Т. IV. – Równe, 1935. – S. 203.

⁹⁹ Могилевский И. О древности и самобытности Южно-Русского языка // Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т. 2. – СПб, 1857. – С. 266. Див. також: Глаголев А. Записки русского путешественника с 1823 по 1827 год. – Часть 1. Россия. Австрия. – СПб, 1837. – С. 243 – 244.

¹⁰⁰ Будний В. Розгадка чарів Цірцеї: національні образи та стереотипи в освітленні літературної етномагології // Слово і час. – № 3. – 2007. – С. 55.

людина глуха й німа, і живе вона в глухонімій дійсності”¹⁰¹, – відтворював зовнішнє, ніби зі сторони бачення проблеми О. Лосєв. Були неодноразові спроби авторитарної влади у різні часи й за різних приводів не бачити цю людину й залишити її без мови, без імені й Батьківщини. Забували цю людину і східні, і західні можновладці, як росіяни, так і поляки, а потім і самі українці. І ставала вона лише частиною політичних торгів і спекуляцій. „Ім’я об’єкта – це виражений об’єкт”¹⁰², – продовжував видатний філософ. Але було ім’я у цієї людини, і було воно – тутешній польськомовний українець-католик. І жила ця „неглухоніма людина-об’єкт” не у фантастичному світі, а в реальному волинському просторі, щоденно відстоюючи свою індивідуальність, право на рівність, нарешті, – на гідне ім’я, створивши по суті унікальну локальну культуру, органічною частиною якої є волинська польськомовна література.

¹⁰¹ Лосєв А. Из предисловия к книге „Философия имени” // Философия. Мифология. Культура. – М.: Из-во политической литературы, 1991. – С. 239.

¹⁰² Лосєв А. Философия имени // Лосєв А. Из ранних произведений. – М., 1990. – С. 47.

**ГЕНЕЗИС ЛІТЕРАТУРИ ВОЛИНИ
ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА**

ГЕНЕЗИС ЛІТЕРАТУРИ ВОЛИНІ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

Зміна адміністративного устрою Волині після Люблінської унії вплинула на ряд важливих аксіологічних напрямків існування та розвитку образу землевласника Правобережжя та Волині зокрема. Якщо Велике князівство Литовське досить толерантно ставилося до титульної віри, мови та культури, то нові умови, новий адміністративно-державний устрій (суди, сеймики, з'їзди, костьол, церква, наука, література, публічне життя, кореспондування) поступово та наполегливо вимагали знання польської¹ та латини, що спонукало волинян більш активно шукати належну освіту за межами воєводства: у Вільно, Кракові, Римі та Парижі, а також інших європейських наукових центрах². Одночасно відбувався зворотній процес: для забезпечення належного рівня освіти заможні волиняни для навчання своїх дітей запрошували випускників західноєвропейських університетів³. Однак самоідентифікація волинянина ще протягом декількох століть залишалась незмінною.

У другій половині XVI ст. волинянин усвідомлено відділяв себе від інших народів, вір, територій та мови. На Люблінському унійному сеймі 1569 р. один з представників Волині зокрема виголосив: „Ми (волиняни – *В.С.*) є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю”⁴. Видатний лучанин, волинський чашник Лаврентій Древинський, стурбований станом православної віри на Волині, в 1620 р. на польському сеймі наголошував: „Кожен бачить, які великі утиски терпить цей великий древній руський народ (волиняни – *В.С.*) у своїй вірі”⁵. Невідомий автор анонімного твору „Епіцедіон...” („*Epicedion albo wiersz żałobny*”, Kraków,

¹ Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – С. 55.

² Єршова Л. Жіноча освіта на Волині. – Житомир: Полісся, 2006. – С. 36 – 39.

³ Боянівська М.Б. Освіта і книгописання // Історія української культури: У 5 т. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 384.

⁴ Цит. за: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С. 201.

⁵ Цит. за: Жулинський М. Данило Братковський – волинський „блюстител ь благочестя” // Українсько-польські літературні контексти доби бароко. Київські полоністичні студії. Зб. наук. пр. / Гол. ред. Р. Радишевський. – Т. VI. – К, 2004. – С. 373.

1585) окремо виділяє народ Волинян („wołyńcy”)⁶ в окрему власну ідентифікацію. Самоідентифікація себе як народу, народу шанованого, народу рівного, народу древнього – невід’ємна риса ментальності волинянина, яка збережеться ще на довгі століття: двадцять чотири овруцьких шляхтичі в скарзі до короля 1775 р. писали про свої маєтки, що були нажиті потом і кров’ю впродовж усього життя, прадавні землі й садиби, які з найдавніших часів залишили їм у спадок предки⁷.

Свою ментальну відокремленість наочно демонструвала волинська шляхта, коли 16 березня 1787 р. у Лабуні приймали польського короля Станіслава Августа Понятовського: „В одному кутку великої зали під карнизом було мальовничо зображено частину земної кулі, а над нею напис *Волинська земля* з зображенням сонця, яке сходило над нею”⁸. У цьому, здається, дещо гіперболізовано описаному просторі логічно проглядається протиставлення „свій – інший”: Богом обрана та освячена Волинь з іншим неосвітленим та невизначеним (не окресленим) світом. Визнання себе свідомим та окремим народом – волинянами (sic!), що має тисячолітню історію, вимога визначених гарантій на власне судочинство, адміністративний устрій та материнську мову, непорушність місцевих звичаїв, територіальну цілісність, нарешті, віра – забезпечили краю, по суті, цивілізаційну й культурну автономію та структуру, що проіснувала з певними обмеженнями та змінами аж до початку ХХ століття! Цікаво, що сільське населення Волинського Полісся й досі визначає себе як окрему, самоорганізовану та самовизначену групу – поліщуки, литвини або „тутейші”. На запитання: „Ви українці?”, літні поліщуки відповідали: „Не, якіє ж мі українці. Українці живут туди, у поля, а тут їх нема. Тутечкі нашеє люди живут”⁹.

⁶ Anonim. Epicedion // Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku / Opracował R. Radyszewsky. – Część II. – Kraków: PAN, 1998. – S. 26.

⁷ Jedlicki J. Klejnot i bariery społeczne. – Warszawa: PWN, 1968. – S. 158.

⁸ Wyjątki z pamiętników Seweryna Bukara // Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostłych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego. – T. 4. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857. – 349 s. – S. 24; Страшный Иосиф // Киевская старина. – Т. 7. – № 9 / 10. – 1883. – С. 72.

⁹ Moszyńscy E. i J. Szkice i wspomnienia z ziemi Owruckiej na Wołyniu / Włościanie w Owruckim („Tutejsi”) // Pamiętnik Kijowski. – T. 2. – Londyn, 1963. – S. 225 – 231. Див. також: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С. 22; Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – С. 17 – 18.

Мабуть, не випадковим є й те, що відома письменниця Є. Фелінська, будучи за походженням не волинянкою, називає Волинь саме державою й уточнює: „красива держава”¹⁰! Дещо відсторонений погляд письменниці є свідченням „зовнішнього” сприйняття краю, так би мовити, „збоку”, що сьогодні вже стало прикладом історичної ментальності. Цю бінарну систему „свій – інший” відчував і Ю.І. Крашевський, коли у „Волинських вечорах” (1857) виділив волинський люд в окреме змішане русько-польське плем’я¹¹. Очевидно, свою окремішність відчувала також уродженка Волині, видатна українська письменниця тонкої душі й глибокої інтуїції Леся Українка, коли визначала свою волинську самодостатність, волинську долю: „Маю надто українську, а навіть спеціально волинську вдачу”¹².

На початку XVII століття помітним центром аріанства на теренах усєї Правобережної України стає Черняхів¹³. Головним ідеологом цього став Ю. Немирич¹⁴. Крім цього, існували аріанські осередки в Киселині, де відбувались з’їзди соцініан з усєї Волині (з 1638 р. містечко стало головним центром, де відбувались генеральні синоди аріан), а також Береску, Гощі, Галичанах, Дажві, Іваничах, Одерадах та Острозі, Острополі та Рафалівці, Собіщинах та Старокостянтинові¹⁵, де існували

¹⁰ Felińska E. Pamiętniki z życia. – Serya 2. – Т. II. – Wilno, 1859. – S. 360.

¹¹ Kraszewski J.I. Wieczory Wołyńskie. – Lwów, 1859. – S. 109.

¹² Українка Леся. Збр. тв.: В 12 т. – Т. 11: Листи. 1903 – 1913. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 110.

¹³ Фотинський О. Юрій Немирич. Епізод з історії Волині XVII століття // Авжеж! Літературно-публіцистичний альманах. – № 5. – 1990. – С. 33 (Стаття побачила світ у: Волинский историко-археологический сборник. – Вып. 1. – Почаев-Житомир, 1896); Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси // Киевская старина. – Т. 1. – № 4. – С. 25 – 57; – № 5. – С. 193 – 224; – № 6. – С. 401 – 432. – 1882; Wielhorski W. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów // Pamiętnik Kijowski. – Т. 1. – Londyn, 1959. – S. 42.

¹⁴ Юрій Немирич (Jerzy Niemirycz, пом. 1659) народився у родині овруцького старости, очевидно у Черняхіві, тепер Житомирська обл. (Wagilewicz J.D. Pisarze polscy rusini / Za red. i przedmową R. Radyszewskijego. – Przemyśl, 1996. – S. 156), відвідав Голландію, Францію, Англію та Італію, прийняв аріанство, виконував обов’язки київського підкоморного, овруцького і кременецького старости, автор „Молитви і польські пісні” („Modlitwy i pieśni polskie”, Raków, 1654), „Мова виголошена на сеймі у Варшаві у 1659 р.” („Mowa miana na sejmie w Warszaie”, 1659) та ін.

¹⁵ Липинський В. Аріанський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. Причинок до історії аріанства на Україні. – Львів, 1910. – С. 10 – 17; Tazbir J. Kiselińsko-bereski zbór Braci polskich // Przegląd Historyczny. – Z. 1. – 1966. – S. 56 – 59.

переважно потужні та впливові школи, наукові та перекладацькі центри. У 1658 р. у м. Дажва поблизу Володимира-Волинського відбувся останній синод соцініан Речі Посполитої¹⁶. У повітовому містечку Радомислі знаходилась митрополія уніатських митрополитів¹⁷, а в самому Житомирі в 1776 р. завдяки київському офіціалу Міхалу Примовічу біля однієї з двох житомирських уніатських церков Спаса Господнього, що стояла в центрі міста, почала будуватись семінарія для її вихованців¹⁸.

Поширення протестантського реформаційного вільнодумства сприяло поновленню та розвитку ряду полемічних жанрів, серед яких казання, послання, виклад, памфлет, з обох ворогуючих сторін – аріанства-соцініанства та католицизму, що, відповідно, збільшувало потребу в друкованому слові.

У середині XVII ст. цей процес виявляв дві тенденції. З одного боку – поступове витіснення латинської мови з ужитку не лише на рівні сакраментальному, але й побутовому, а з іншого – дедалі більше застосування польської та української, в тому числі й у книжних мовах. У цих інтелектуальних суперечках фронди зароджувалось поважне ставлення до факту та документа історії¹⁹, відточувались стильові прийоми та удосконалювалась письмова подача, приділялась особлива увага емоційній впливовості на читача чи слухача. Також припускаємо, що в цих ідеологічних контраверсіях визрівали початки формування клерикальної, мовної та національної терпимості, яка стала однією з визначальних рис, властивих волинянам.

У 1609 р. була започаткована єзуїтська резиденція в Луцьку, а в 1624 р. – в Острозі. В 1634 р. в с. Ксаверові було засновано єзуїтський колегіум, який у 1678 р. був переведений до Овруча²⁰, а в 1709 р. відкрито резиденцію єзуїтів у Кременці. З 1724 року в Житомирі існувала єзуїтська місіонерська фундація, при якій згодом було відкрито колегіум²¹,

¹⁶ Szczołka S. Synody arian polskich. Od założenia Krakowa do wygnania z kraju (1569 – 1662) // *Reformacja w Polsce*. – R. 7 / 8. – 1935 – 1936. – S. 96.

¹⁷ Страшный Иосиф // *Киевская старина*. – Т. 7. – № 9 / 10. – 1883. – С. 75.

¹⁸ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Кіїв, 1914. – S. 124.

¹⁹ Ушкалов Л. Феномен української полемічної літератури // *Слово і час*. – № 10. – 2000. – С. 18.

²⁰ Єршов В.О., Єршова Л.М. До історії єзуїтського колегіуму – василіанської школи в Овручі // *Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. – Житомир: Поліграфіка, 1996. – С. 93 – 96.

²¹ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Кіїв, 1914. – S. 112; Єршов В.О., Єршова Л.М. Становлення і розвиток середньої освіти в Житомирі: єзуїтський

реорганізований у 1725 р. у відділову школу, де свого часу викладали Себастьян Фабіан Лаховський, Якуб Іжицький, вчився Ян Дроздовський²². З нею пов'язані життя і творчість багатьох інших впливових та відомих постатей, що ілюструють собою тепер кращі сторінки волинської історії. „З одного боку, відкриваючи колегії, – пише Н.М. Яковенко, – орієнтовані на поглиблене вивчення так званих гуманістичних студій (humaniora), себто поетики й риторики, єзуїти, як стверджував свого часу ще Лазар Баранович, вчили Русь латини, тобто відкривали своїм вихованцям двері до європейської освіченості. З іншого боку, єзуїтська наука, через котру пройшло чимало помітних діячів України-Русі до Богдана Хмельницького включно, дорого обійшлася українському народові, обертаючись для багатьох вихованців втратою національної свідомості”²³.

Великими впливовими релігійними, науковими, культурними та освітянськими центрами стають також школи босих кармелітів у Бердичеві²⁴, де, зокрема, вчилися майбутні письменники Генрік Ржевуський та Францішек Генрік Духінський, та василіан у Любарі²⁵, учнями якої у свій час були Теодозій Серощинський, Міхал та Вінцент Будзинські, Еліаш Андрушкевич, Ян Прусинівський, Шимон Конопачський²⁶ та багато інших, котрі згодом сприятимуть розвитку та процвітанню культури й літератури рідного краю. Мабуть, недаремно М. Чайковський в оповіданні „Житомиряни 1812” „дає” своєму герою Яну Горайському освіту саме в любарській василіанській школі. У XVIII ст. впливовими центрами на Волині були також піари в Межиріччі Корецькому, маріани в Бердичеві, капучини в Ходоркові, кармеліти взуті

колегіум – академічна школа (1724 – 1832 рр.) // Українська національна ідея: історія і сучасність. Наук. зб. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 75 – 78.

²² Ян Дроздовський (Jan Drozdowski, 24 липня 1766 – після 1820) – лікар, мемуарист, вчився в Уманській василіанській школі, Житомирській відділовій, Головній королівській школі на хірургічному відділенні, у 1799 р. у Кракові здав іспит на лікаря-хірурга, у подальшому – нострифікував диплом у Віленському університеті. Автор „Мемуари... штаб-лікаря полку Дзялинських” („Pamiętnik... sztabslekarza pułku Działyńskich”, 1883).

²³ Історія української культури: У 5 т. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 518.

²⁴ Молчанівський Т. Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Провідник. – Харків: ДВОУ видавництво „Пролетар”, 1931. – 51 с.

²⁵ Piłdypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu. – Warszawa-Wrocław: PWN, 1986. – S. 36, 38, 43.

²⁶ Комашко В. Местечко Любар // Волинские губернские ведомости. – № 41. – 1861. – 14 октябрю. – С. 246; Єршов В.О., Єршова Л.М. Василіанська школа в Любарі – становлення і занепад // Житомирщина крізь призму століть / Наук. зб. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 39 – 41.

в Олевську, августіани в Народичах і Кодні, бернардини в Житомирі й Чуднові, домініканці в Овручі, Любарі й Ходоркові, домініканці-обсерванти у Чарторийську, василіани у Володимирі-Волинському, Овручі, Любарі, Тригир'ї, Білилівці та багатьох інших містах та містечках Волині²⁷. Самобутній, патріотичний і незалежний характер овруцьких василіан на чолі з ксьондзом Юзефатом Охоцьким дуже переконливо відтворений у повісті „Овручани 1794” М. Чайковського. Випускниками овруцької василіанської школи свого часу були поет і публіцист Іпполіт Клімашевський (1802 – 1875), громадський діяч Росії Ян Фердинанд Ястжембський²⁸ (1814 – 1883) та багато інших, котрі сприяли розвитку економіки й культури Волині.

Завдяки діяльності клерикальних та світських письменників, а також освічених громадських діячів через Річ Посполиту до Волині доходив відгомін італійської ренесансної традиції, а також нові віяння, пов'язані з бароковою культурою того часу, як світською, так і духовною. Містобудування на Волині особливо поживляється в першій половині XVI століття, чому значною мірою сприяли Магдебурзьке право й формування національної еліти, яка активно взялась за побудову власних резиденцій (укріплень). На той час припадають перші спроби регулярної організації міської території (планування) не тільки з метою оборони, але й для реалізації різних побутово-функціональних цілей.

Серед архітектурних шедеврів барокового стилю XVI – XVIII століть на Волині виділяються Троїцький монастир XV – XVII ст. у

²⁷ Петров Н. Очерк истории базилианского ордена в бывшей Польше // Труды Киевской духовной академии. – Т. 1. – К., 1872. – С. 3 – 85; Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce w 1772 r. – Lublin, 1972; Piđłupczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu. – Warszawa – Wrocław, 1986; Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803 – 1832. – Т. 2. Szkoły podstawowy i średnie. – Lublin: KUL, 1991; Zasztowt L. Kresy. 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997.

²⁸ Ян Фердинанд Львович Ястржембський – після закінчення Овруцької школи вчився у Віленській гімназії, у наступних роках в університетах Вільна, Києва, закінчив Харківський, служив у інспектором у Технологічному інституті Петербурга, з травня 1848 р. – член кола М.В. Петрашевського, 23 квітня 1849 р. був заарештований, засуджений до розстрілу, який замінено 6 роками заслання до Тобольська, у 1857 р. – звільнено і поновлено у цивільних правах. Автор спогадів „Воспоминания”: Биография, письма и заметки из записной книжки Ф.М. Достоевского. – СПб, 1883. – С. 125 – 127; Мемуары петрашевца // Минувшие годы. – № 1. – 1908. – С. 20 – 37.

с. Межириччя; костюл святого Антонія в Корці (1533 р. побудови); Луцький Петропавлівський костюл єзуїтського монастиря, архітектор Я. Бріано, (1606 – 1610 рр. побудови); Благовіщенський костюл у м. Клевань (1610 – 1630 рр.); Бердичівський Маріїнський костюл Кармелітського монастиря (1634 р.), архітектор Я. де Вітт, розписи В. Фредеріче; монастир кармеліток (1630 р. побудови) та костюл бернардинського монастиря, побудований (30-х роки XVII ст.) у Дубно; колегіальний костюл святої Трійці в Олиці (1635 – 1640 рр.), архітектори Б. Моллі, Я. Маліверн; Любарський василіанський монастир (1666 р.); костюл Іоанна Хрестителя (1695 – 1702 рр.) у м. Дубровиця; костюл святого Антонія в с. Великі Межиричі (1702 – 1725 р.); Житомирський кафедральний костюл св. Софії (1724 р.); домініканський костюл (1741 р.) у с. Старий Чарторийськ; Луцький костюл монастиря бернардинців та келії (1752 – 1755 рр.); Володимир-Волинський костюл послання апостолів (1718 – 1755 рр.), архітектор М. Радзими́нський та костюл Іоахіма й Анни (1752 р.); садибні ворота XVIII ст. в м. Любешов; а також багато інших знакових споруд вітчизняної культури Великої Волині²⁹.

Очевидно, 1609 р. можна вважати початком артистичного життя Волині. Цього року відбулися перші театралізовані діалоги в Луцькому єзуїтському колегіумі, а 6 липня 1616 р. в місті на честь освячення єзуїтського костюлу святих Петра й Павла була поставлена шкільна драма латинською мовою „Костянтин Великий, який засновує базиліку Петра й Павла і своїми руками землю описує” („Constantinus Magnus fundans basilikam Petri et Pauli Romae et suis humeris terram egerens”)³⁰. З середини XVII ст. в Луцьку функціонували хор та оркестр, застосовувались сценічні вогні, ставились релігійні та світські діалоги, страсні, шкільні та карнавальні драми. Є відомості, що в 1629 р. в Острозі існував невеликий музичний камерний оркестр з двома вокалістами (капельмейстер Енджей Носович). У 1630 р. в єзуїтській колегії містечка було поставлено страсну драму, а в 1640 р. – вперше польською мовою драму „Торжество справедливості в першому своєму столітті” („Tryumf zakonu w pierwszym swym wieku”). Знайдено відомості про виступ в Острозі перших пересувних театральних груп з Кам’янця близько 1637 р. та у 1641 – з Бродів.

²⁹ Див.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. – Т. 2 (Волинська та Житомирська обл.). – К.: Будівельник, 1985; – Т. 3 (Ровенська обл.). – К.: Будівельник, 1985.

³⁰ Тут і далі переклад з латинської мови Михайла Олександровича Лецкіна, доцента кафедри німецької мови Житомирського державного університету ім. І. Франка, за що висловлюємо йому щиро подяку.

На початку XVIII ст. на Волині артистичне життя вже вирує. Потужними осередками театральної та музичної культури стали Житомир, Луцьк, Вішньовець Мнішків, Рівне Любомирських, Романів Ілінських, а також Бердичів, Володимир-Волинський, Дубно, Заславль, Звягель, Ковель, Кременець, Острог, Овруч і Старокостянтинів.

У 1728 р. при піарській школі в Межиріччі Корецькому ставились драматизовані панегірики та діяла музична капела. Того ж 1728 р. в Овруцькому єзуїтському колегіумі учнями класу риторики й поезії ставився панегірик „Тріумф католицької релігії, батьківщини, вільності Польщі” („Triumphus religionis catholicae, patriae, libertatis Poloniae”). Є відомості про те, що в 1729 р. в Олиці існувала балетна труппа, а в 1753 р. прозвучав великий вокальний твір. Близько 1732 р. містяться перші відомості про музичну капелу П.Ф. Сангушка в Дубно. У Володимир-Волинській василіанській школі в 1738 р. відбулась вистава „Світло честі...” („Lumen honoris...”) латинською мовою, однак деякі фрагменти шкільної драми були виконані польською. В 1745 р. в Рівному капелмейстером та піаністом служив досить відомий німецький музикант та композитор Іоганн Філіп Кінбергер (Johann Philip Kirnberger). У 1751 р. в житомирській єзуїтській резиденції, а в 1753 р. – у кременецькому єзуїтському колегіумі вже існували музичні капели, які забезпечували супровід релігійних урочистостей. 16 липня 1756 р. відбулись театралізовані свята в Бердичівському костьолі босих кармелітів на честь коронації чудотворного образу Бердичівської Божої матері. Є підстави вважати, що в 1766 р. в Порицьку існував власний театр, у якому служив Францішек де Саутере (Franciszek de Sauterau), який у 1775 р. став режисером польської труппи у Варшаві. В музичній капелі романівського маєтку Ілінських скрипалем служив Ян Лензі (Jan Lenzi, 1763 – 1832)³¹, згодом учитель Кременецької гімназії. Тут функціонував оркестр, у якому грали сто двадцять музикантів, вихідців з центральної Польщі, Німеччини та Італії. У романівському парку було збудовано навіть окремий театральний будинок³².

³¹ Шамаєва К.І. Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст. – К., 1996. – С. 68 – 69; Шамаєва К.І. Митці. Освіта. Час. (З архівних джерел). – Житомир: Видання М. Косенко, 2005. – С. 102. У Komorowski J. „Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku” (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: PAN, 1985. – S. 333) зазначено, що Я. Лензі служив у Романові в 1765 р., що, враховуючи дати життя музиканта, стало, очевидно, опискою.

³² Кондратюк О. Романів та родина Ілінських // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 7. – Житомир, 2001. – С. 102 – 104; Те ж саме: Кондратюк О.П. Романів та родина Ілінських // Історія міст і сіл

Короткий огляд артистичної справи на Волині XVII – XVIII століть, безумовно, не вичерпує всієї історіографії та проблематики явища. Безперечно, палітра вокального, музичного і театрального мистецтва була значно ширшою та яскравішою. У більш ніж сорока містечках краю збереглися факти існування активного духовного життя. Розгляд деяких з них дозволяє говорити про досить високий рівень виконавської майстерності та розмаїття репертуару. „Драма, яка є найвищою формою сценічності, постає тут (на Волині – В.С.) перед нами на першому місці. Польська провінційна сцена зберігалася у нас аж до 1863 р., щодо мови, то більш ніж де тут виявлялась толерантність уряду. Житомир і Кременець були незмінними центрами польської сцени ще в 1800 році. Ще Олександр I під час відвідин „Західного краю”, пишню прийнятий волинсько-українськими обивателями, був у місцевому театрі³³, в якому йшла якась драма польською мовою³⁴, – говорив про волинську сцену Е.М. Галлі. Тому слова сучасного дослідника театрального життя Волині Я. Коморовського, що „шкільні та маєткові спектаклі виглядали тут так само, як і в решті Речі Посполитої”³⁵, свідчать не тільки про відповідність культури Волині тогочасній європейській, але й про те, що в кінці XVIII – на початку XIX століть Волинь являла собою край з високою загальною культурою епохи Просвітництва.

Про друкарство на Волині в XVI – XVII ст. відомостей немає. У XVIII ст. ситуація кардинально змінилась, в регіоні з’являються перші католицькі друкарські заклади з потужними видавничими можливостями. Серед них – друкарня кармелітського монастиря, друкарня босих кармелітів фортеці пресвятої Діви Марії (Drukarnia WW. OO. Karmelitow Bosych Fortecy Nayswietszej Maryi Panny, 1760 – 1840 pp.) загальноукраїнського значення в Бердичеві.

Великої Волині. Наук. зб. / Гол. ред. М.Ю. Костриця. – Т. 25. – Ч. 1. – Житомир: ПП М.Г. Косенко, 2002. – С. 33 – 35.

³³ Олександр I разом з О. Аракчєєвим, П. Волконським, В. Гіжицьким відвідали житомирський театр 14 вересня 1816 р. Див.: Спогади А. Павши: Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. I. – Kraków, 1876. – S. 272 – 274; Згадки про це зберігають „Мемуари” Я.Д. Охоцького, а також: Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 134 – 135; Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: М.Косенко, 2006. – С. 121 – 123.

³⁴ Pamiętniki dk. E.M. Gallego (1816 – 1893) // Przegląd Naukowy. – Т. XII. – № 8. – 1913. – S. 191.

³⁵ Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: PAN, 1985. – S. 352.

Дозвіл на заснування друкарні при монастирі було отримано від короля Речі Посполитої Августа III ще 14 січня 1758 р. Невдовзі з Австрії привезено перший друкарський верстат, а в с. Скragлівці (тепер село Бердичівського р-ну) влаштовано папірню. У 1760 р. побачили світ перші шість бердичівських видань.

У розпорядженні набірників були латинський, польський та кириличний шрифти, гравірувальні й набірні, текстові й титульні, прямі й похилі тощо. У місті, відомому далеко за межами Правобережної України своїми славнозвісними ярмарками та святим образом Бердичівської Божої матері (коронована К. Солтиком 16 липня 1756 р.³⁶), над оформленням деяких книг працювали видатні гравери свого часу Теодор Раковецький, Теофіл Троцкевич, Іван Філіпович та Іоган Христіан Вінклер, чії гравюри підносили бердичівські видання до видатних пам'яток європейського книжного мистецтва.

У видавничій політиці кармелітів проглядається намір охопити майже всі сторони людської життєдіяльності. Досить різноплановий репертуар видань та оперативність у виданні забезпечили друкарні широке визнання та успіх. Видавалися богословські, теологічні, проповідницькі книги, а також казання, словники, шкільні підручники, світські книги на історичну, політичну й господарську тематику та знамениті бердичівські календарі. Це були своєрідні публіцистичні видання на релігійні, господарські чи суспільно-культурні події³⁷. Відомо, що в кінці XVIII ст. Харківська губернська друкарня перекладала й видавала їх російською³⁸.

У 1760 – 1800 рр. тут було видано 264 книги, а за всю вісімдесятирічну історію діяльності – 650³⁹ (за іншими відомостями – 714⁴⁰), тобто в середньому – кожні півтора місяці з'являлось нове видання.

³⁶ Bolesław z Ukrainy. Kościół berdyczowski oo. karmelitów // Tygodnik ilustrowany. – № 115. – 1861. – S. 218; Бенігнус Йосип Ванат. Санктуарій Матері Божої Шкаплерної у Бердичеві. – Краків: Видавництво Отців Кармелітів Босих, 1998. – С. 28.

³⁷ Jelowski A. Moje wspomnienia. – Instytut wydawniczy: Pax, 1970. – S. 143; Єршов В. „Золотий вік” друкарства у Бердичеві // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Вип. 1. – Житомир, 1997. – С. 112.

³⁸ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія українського друкарства / Упор. М. Тимошик. – К., 2007. – С. 423; Ісаєвич Я. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Львів: Інститут українознавства, 2002. – С. 353.

³⁹ Молчанівський Т. Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Провідник. – Харків: ДВОУ видавництво „Пролетар”, 1931. – С. 27.

⁴⁰ Rolle A.J. Drukarnia i sztycharnia w Berdyczowie. – Kraków, 1874. – S. 4.

Усі ці роки з друкарнею тісно співпрацювали десятки й сотні фахівців, видавців, учителів, учених, богословів, художників і письменників.

Дуже впливовою й потужною була Луцька друкарня домініканського монастиря, що діяла в 1787 – 1831 рр. Вона мала латинський та польський шрифти. Відомо, що до 1800 р. тут було надруковано 38 книг з різноманітних сфер людської діяльності.

І. Огієнко в „Історії українського друкарства” пише про заснування в 1783 р. друкарні при головному Житомирському суді, в якій тиражувались процесуальні звіти та інші офіційні папери польською мовою⁴¹. Є також інформація про те, що перед заснуванням друкарні Кременецького ліцею Житомирська деякий час працювала на її користь⁴². Проте наявність друкованих видань типографії того часу *de visu*, на жаль, поки що не підтверджується. Історія зберегла відомості про функціонування урядової друкарні в Житомирі в 1789 р. (?), яка мала польський та російський шрифти⁴³.

Наприкінці століття запрацював друкарський верстат у с. Студениця (тепер Коростишівського р-ну Житомирської обл.) – маєтку відомого на той час публіциста та громадського діяча Леонарда Олізара-Волчкевича, де в 1790 – 1791 рр. було видано чотири книги польською мовою⁴⁴. У с. Махнівці (тепер с. Комсомольське Козятинського р-ну Вінницької обл.) в 1794 – 1802 рр., ймовірно, існувала друкарня Антона Прота Потоцького, в якій були польський, французький, німецький та гебраїський шрифти⁴⁵. Також попит волинянина на знання задовольняли Почаївська друкарня, яка видавала книжки польською та латинською, що

⁴¹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія українського друкарства / Упор. М. Тимошик. – К., 2007. – С. 307.

⁴² Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. – Т. 4. – Warszawa, 1964. – S. 127.

⁴³ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжного мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 2. – Ч. 2 (1765 – 1800). – Львів: Видавництво Львівського ДУ, 1984. Індекси: 3499, 3975.

⁴⁴ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжного мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 2. – Ч. 2 (1765 – 1800). – Львів: Видавництво Львівського ДУ, 1984. Індекси: 3552, 3553, 3614, 3615.

⁴⁵ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія українського друкарства / Упор. М. Тимошик. – К., 2007. – С. 424 – 425; Ісаєвич Я. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Львів: Інститут українознавства, 2002. – С. 292; Drukarze dawnej Polski. – Z. 6. – Wrocław-Kraków, 1960. – S. 81 – 82, 151 – 152, 246 – 247; Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Pamiętki polski z różnych czasów. – Т. 2. – Kraków, 1882. – S. 238.

складали більше 40 % книг від загальної кількості назв⁴⁶, та друкарня Києво-Печерської Лаври.

Я.Д. Ісаєвич підсумовує результати українського друкарства в 1574 – 1648 рр., де серед 366 видань церковнослов'янською мовою було надруковано 18,6 % книг, церковнослов'янською й українською 13,9 %, українською – 11,2 %, латинською – 26,2 %, а польською – 28,7 % книг невеликих за тиражами, але різноманітних за змістом⁴⁷.

Польськомовна література Волині – явище, що органічно вийшло і стало наслідком багатовікового генезису як власне польської літератури, так і української або, за висловом С. Єфремова, „письменства старої Русі”⁴⁸. Будучи продуктом європейської літератури періоду ренесансу й гуманізму через посередництво Речі Посполитої, з одного боку, потужного впливу візантійських традицій – з іншого, що було як найхарактернішою ознакою часу, так і найпотужнішою. Польський вектор – „українофільська літературна група польських письменників XVI – XVII століть, які писали латинською й польською”, за слушним визнанням В.Я. Гнатюка⁴⁹, зайняла в правобережному просторі української літератури визначальне місце. Власне, це була не волинська література, а література Волині. У цій примхливій грі слів є один дуже важливий відтінок. Література Волині XVI – XVII століть та значною мірою століття XVIII має потужний заміс монументальної свідомості. Як і вся класицистична європейська література того часу, вона містила просвітницьку дидактичність разом з універсальним сприйняттям і рефлексіями цього світу, що не включало в себе і не вимагало, власне, територіальної залежності або приналежності, тим паче рецепції.

Пробудження українського національного життя в XVI столітті в Україні загалом (і на Волині особливо) продукувало не тільки клерикальне відновлення (переклади, церковнослов'янське видавництво, etc.), що часто виступало у дещо гіпертрофованих формах (місіонерство різних конфесій), але й активного світського життя, яке тоді могло здійснюватись

⁴⁶ Pidłupczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu. – Warszawa – Wrocław, 1986. – S. 77.

⁴⁷ Ісаєвич Я.Д. Мовний код культури // Історія української культури: У 5 т. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 202.

⁴⁸ Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1992. – С. 112.

⁴⁹ Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения. Дис. ... докт. филолог. наук. – [Б.м.в.], 1937. – С. 3. Машинопис.

на Правобережжі лише через опосередковані польські впливи, а, за образним виразом М.С. Возняка, через „польську школу”⁵⁰. Тому польськокомовна і латиномовна література XVI – кінця XVIII століть – це *de jure* складова частина культури й літератури Речі Посполитої, але *de facto* – власне література Волині, землі, яка стала її натхненником, була для неї затребуваною, читабельною, зрозумілою і, нарешті, перебувала в амбівалентних стосунках свій – чужий.

Одним з перших на початку XVII ст. прийшов на Волинь (Коровинці, Миропіль, Чуднів) проповідувати слово Боже доктор філософії Краківської академії Ігнацій Скажинський (Ignacy Skarzyński, 1 половина XVII ст.), автор „Рутенській Церкві вказівка автора... польського” („*Ad Ecclesiam Ruthenam Paraenesis authore... Polono*”, б.м.в., бл. 1616 р.).

Аріанський письменник Анджей Лубінецький (Andrzej Lubieniecki, близько 1550 – 6 лютого 1623) отримав освіту в Парижі, служив при королівських дворах Зигмунда Августа, Стефана Баторія і Зигмунда III, вів активне політичне й світське життя, але, прийнявши аріанську віру, був призначений міністром аріанських зборів у Гощі біля Острогу, де одружився з Христиною, сестрою Самуеля Пжипковського і провів декілька років свого життя. А. Лубінецький був автором „Полонійної симфонії або щастя Польського королівства і також Великого Литовського князівства” („*Poloneutychia abo Polskiego Królestwa szczęście a przy tym i W. Księstwa Litewskiego*”); написані близько 1616 р. вийшли окремим виданням: Lwów, 1843), а також „Мемуари друзів Анджея Лубінецького” („*Pamiętnik przyjaciół Andrzeja Lubienieckiego*”); не видані).

Відомий аріанський поет, релігійний та політичний письменник Самуель Пжипковський (Samuel Przypkowski, біля 1592 – 1670) з осені 1639 по 1648 рр. служив християнській вірі в Топорищах (тепер Володар-Волинського р-ну) Житомирського воєводства. Він є автором збірників „Польських і латинських віршів” („*Wirsze polskie i łacińskie*”, виданих у Львові в 1910 – 1911 рр.), „Релігійних пісень” („*Pieśni religijne*”, Kraków, 1610), а також виданих латинською „Доповідь про мир і згоду церкві” („*Dissertation de pace et concordia ecclesiae*”, Amsterdam, 1628), „Життя щасливого сенського Соціна, описане польським вершником” („*Fausti Socini Senensis deskripta vita ab Equite Polono*”, б.м.в., 1634), „Доповідь про те, як польський вершник захотів випередитися справами щасливого Соціна” („*Dissertatio quam Fausti Socini operibus praemiti voluit Eques Polonus*”, б.м.в., 1636), „Апологетика проти сатири... Гейнсія, титул

⁵⁰ Возняк М.С. Історія української літератури: У 2 кн. – Кн. 1. – Львів: Світ, 1992. – С. 316.

котрого: завтра вірую, сьогодні – ні у що” („Apologetikon adversus saturdayam... Heinsii cui titulus: Cras credo, hodie nihil”, б.м.в., 1644), „Братерська декларація на небратерське зауваження, вчинене до дисидентів у релігії” („Braterska deklaracja na niebraterskie napomnienie... ad dissidentes in religione uczynione”, б.м.в., 1646) та ін. Звернемо увагу, що автор бездоганно володіє двома мовами – латинською та польською, яка в той час поступово ставала мовою науки та літератури.

У 1638 – 1640 рр. в Києві, а в 1649 р. в Любарі проповідував домініканець Мар’ян з Яшлиська (Marian z Jaślisk, пом. у 1658), автор „Теологічної тетрахії, що охоплює першопчатки зі Священної теології” („Tetrachia theologika, complectens principales e Sacra Theologia”), „Хронології від заснування світу” („Chronologia ab orbe condito...”) та низки інших теологічних трактатів, які, однак, не були видані друкарським способом. Об’ємний табірний щоденник про події, що відбувались навесні 1651 р. в Овручі, залишив литовський князь Януш Радзівіл (Janusz Radziwil). Щоденник Я. Радзівіла, недавно віднайдений, поки що не виданий і перебуває наразі на стадії наукової обробки⁵¹.

Окреме місце в польсько-волинській літературі XVII століття займає битва, що відбулась 15 вересня 1660 р. біля Чуднова (тепер райцентр Житомирської обл.) між московсько-козацькими загонами, з однієї сторони, та польсько-татарським військом – з другої, що стала переможною для останніх. Московське військо царського воєводи В. Шереметьєва разом з козацькими військами наказного полковника Тимоша Цюцюри та загonom Ю. Хмельницького, що підійшов згодом, були оточені й зазнали значних втрат від польського і татарських озброєних формувань під командуванням С. Потоцького. Протистояння закінчилось підписанням 17 жовтня цього ж року в Слободищах (тепер Бердичівський р-н Житомирської обл.) трактату, що отримав назву Слободищанський і підтверджував положення Гадяцького трактату, відповідно до якого Велике князівство Руське перестало існувати.

Про значення цієї битви свідчить увага, яку вона здобула в історико-літературному процесі свого часу. Чуднівські події знайшли своє

⁵¹ Мицик Ю.А. З історії Овруча часів національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. (за матеріалами щоденника Януша Радзівіла за 1651 р.) // Житомиру – 1120 (884 – 2004) / Наук. зб. за ред. М.Ю. Костриці. – Т. 31. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 227 – 231; Мицик Ю.А. Із табірних щоденників князя Януша Радзівіла // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 183 – 198.

докладне відтворення в працях українських хроністів⁵², а також польських, серед яких – Й. Єрліч, Є.С. Любомирський, С. Ліщинський, Я.Ф. Дробич-Тушинський, М. Єміоловський, невідомий автор „Віршованої хроніки” та ін. Кожен з різним ступенем майстерності та емоційності, відгукнувся й відтворив настрої і переживання, значення і роль чуднівської вікторії.

Йоахім Єрліч (Joachim Jerlicz, 1598 – після 1673) – мемуарист, народився на Острожчині в родині Олізарів, брав участь у битві під Хотиним, під час якої був поранений, потім жив у Кочерові (тепер Радомишльський р-н Житомирської обл.) та Києві в Печерському монастирі. Брав участь у військовій компанії Стефана Чарнецького 1660 р. У хроніці, що охоплювала історичні події на Правобережжі з 1620 по 1673 рр. „Літописець або невелика хроніка пізніх справ і історії” („Lapisiec albo kroniczka późnych spraw i dziejów”, 2 t., Warszawa, 1853), відтворив широку картину суспільного, економічного й духовного життя краю, військових сутичок і політичних спрямувань. „Хроніка” Єрліча є шанованою і важливою; вона вірно й неупереджено відобразила час, у якому він жив”, – характеризував щойно надрукований твір волинський мемуарист Є. Івановський⁵³.

Єжі Себастьян Любомирський (Jerzy Sebastian Lubomirski, 20 січня 1616 – 31 січня 1667, Вроцлав) – письменник і перекладач, краківський староста, коронний гетьман, був учасником польсько-шведської війни, воював під Берестечком і Чудновом, де він особисто змусив до капітуляції загін Ю. Хмельницького. Є.С. Любомирський був людиною високоосвіченою, широкого кругозору і майстерних інтриг. Його перу належать декілька творів, виданих уже після смерті автора, однак „Маніфест явної невинності; Богу, світу, вітчизні” („Jawnej niewinności manifest, Bogu, światu, ojczyźnie...”, б.м.в., 1666), що витримав після першої публікації ще три, містить розповідь-самовиправдання про життя автора, в тому числі й опис військових заслуг і деталі бойових сутичок.

⁵² Величко С. Літопис: У 2 т. / Перекл. В. Шевчук. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – С. 11 – 13; Літопис Самовидця / Вид. підгот. Я. Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 83; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підг. до друку, передм., комент. Ю.А. Мищик, В.М. Кравченко. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 236 – 237; Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Перекл. Р.Г. Іванченка. – К., 1992. – С. 123 – 124; Гісторія... Г. Граб'янки / Упорядн. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С. 208 – 209; Мыцьк Ю.А. „Літописець” Дворецких – пам'ятник українського летописання XVII в. // Летописи и хроники / Сб. ст. 1984 г. – М.: Наука, 1984. – С. 230.

⁵³ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. I. – Kraków, 1876. – S. 391.

Самуель Лещинський (Samuel Leszczyński, 1637 – 1676) – луцький староста, учасник битви в 1660 р. під Чудновом, про що залишив поетичну повість „Військовий похід з Шереметьєвим, московським воєводою, і з козаками в році господньому 1660, поляками виграний” („Potrzeba z Szeremetem, hetmanem moskiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana”, Kraków, 1661) та „Classikum bezsmertnoї слави, отриманої після щасливої і нечуваної битви під Хотиним дня 11 листопада року господарського 1673” („Classikum nieśmiertelnej sławy po szczęśliwej i niesłuchanej pod Hocińem dnia XI Novembra R.P. 1673 otrzymanej”); видана в 1913 р.).

Ян Флоріан Дробич-Тушинський (Jan Florian Drobycz Tuszyński, 21 червня 1640 – 1707) – житомирський стольник, народився в Заболотті (тепер Радомишльського р-ну Житомирської обл.), був учасником битв зі шведами, в Угорщині, Україні, а також під Чудновом і Хотиним, та автором „Мемуарів” („Pamiętnik”), що були видані лише в 1954 р.⁵⁴

У битвах під Чудновом і Берестечком брав також участь Миколай Єміоловський (Mikołaj Jemiołowski, пом. після 1693), чий рід походив з Волині⁵⁵. Він автор „Мемуарів” („Pamiętnik”, Lwów, 1850), що охоплюють період з 1648 р., тобто від початку його військової служби, і до 1679 рр., часу її закінчення. Головний і єдиний твір мемуариста був написаний у період між 1689 – 1691 роками⁵⁶, складається з тридцяти двох достатньо автономних частин, присвячених конкретним подіям, і відтворює не лише основні віхи військових походів, але й передає характер та особливості епохи в усій її багатогранності та барвистості. Як відомо, мемуари М. Єміоловського були затребувані й високо поціновані Г. Сенкевичем, який використовував їх при створенні своєї відомої тетралогії⁵⁷.

⁵⁴ Dwa pamiętniki z XVII wieku / Wstęp i wyd. A. Przyboś. – Warszawa, 1954.

⁵⁵ Bauer M. Mikołaj Jemiołowski: historyk czy pamiętnikarz? O literackości pamiętnika z czasów wojen drugiej połowy XVII wieku // Acta universitatis Lodziensis. Folia literaria polonica. – № 8. – Łódź, 2006. – S. 89 – 108.

⁵⁶ Dziegilewski J. Mikołaj Jemiołowski i jego dzieło // Zeszyty naukowe wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach. Seria nauki humanistyczne. Historia. – № 36. – Z. I. – [Siedlcy], 1993. – S. 31.

⁵⁷ Kijas J. Źródła historyczne „Potopu” Sienkiewicza // Prace historycznoliterckie. Księga zbiorowa ku czci Ignacego Chrzanowskiego. – Kraków, 1936. – S. 480; Kersten A. Sienkiewicz – Potop – Historia. – Warszawa, 1960. – S. 63 – 64; Dziegilewski J. Mikołaj Jemiołowski i jego dzieło // Zeszyty naukowe wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach. Seria nauki humanistyczne. Historia. – № 36. – Z. I. – [Siedlcy], 1993. – S. 33.

У середині XVII століття був написаний твір (сьогодні поки що вважається анонімним) за умовною назвою „Віршована хроніка”⁵⁸, який містить безцінні відомості, врешті-решт, під Чудновом та Слободищами. У об’ємному творі невідомого автора (більш як 300 сторінок), який був обдарований непересічним літературним талантом, відчуваються елементи барокового стилю, який у сучасному польському літературознавстві отримав умовну назву „сарматського бароко”. Чуднівському бойовищу була присвячена ще одна анонімна хроніка латинською мовою „Війна польсько-московська під Чудновом” („Bellum polono-moschicum ad Czudnow”, створена в період 1665 – 1666 рр.)⁵⁹, написана одразу після битви. Однак книгу було видано лише більш ніж через два століття після описаних у ній подій. Праця дозволяє глибше зрозуміти історичну подію, її роль у майбутньому розвитку Правобережжя й Волині зокрема. Майстерність невідомих авторів полягала в талановитому поєднанні „аскетичного” хронікерського стилю з контрастними барвами світського і військового, героїчного й буденного життя.

Художнє відображення чуднівської битви 1660 р. в літературі Волині репрезентує один з найяскравіших та багатогранних військових циклів літературного життя не тільки краю XVII століття, але й української військової літератури загалом. Твори, що перебувають на межі документальної та мемуаристичної традиції, між художнім переосмисленням та реальною подією, сьогодні є не тільки важливим історичним джерелом, але й досить яскраво передають внутрішній світ людини, що опинилась в екстремальній ситуації, її характер та індивідуально-суб’єктивні рецепції уявлень про навколишній світ. Чуднівський військовий цикл став першим явищем комплексного та системного відображення і, водночас, дослідження „історії душі” особистості. Проблема різноплановість, стильова та наративна різноманітність, становлення літературного канону різноманітних мемуаристичних жанрів військового циклу чуднівської битви є потужним підґрунтям волинської мемуаристичної літератури.

Однак військово-мемуаристичний напрям розвитку літератури Волині доби Просвітництва був не єдиним і не магістральним шляхом волинського літературного канону. Безперечно, що домінуючим вектором розвитку літератури того часу, природно, був клерикальний, який, зауважимо, не вичерпує всю проблематику духовного життя Волині.

⁵⁸ Мицик Ю. Чуднівська та Слободищенська битви 1660 р. на сторінках „Віршованої хроніки” // Архіви України. – № 4 (257). – 2005. – С. 76 – 103.

⁵⁹ Archiw komisii historycznej AU. – T. 7. – 1894.

Домініканський полеміст Томаш Стефан Наргілевич (Tomasz Stefan Nargielewicz, пом. 1700), автор „Рік відплати Господа, тобто річне оголошення для всіх усього року господнього і свят як ординарних, так і екстраординарних, підготовлене триарною працею” („Annus retributionis Domini, hos est annuale, praedicationum pro omnibus totius anni dominicis et festis tam ordinaries quam extraordinariis triario labore comparatum”) та „Тижневі і святкові казання на цілий рік” („Kazania niedzielne i święteczne na cały rok”; не видані), з 1697 до 1700 служив у Старокостянтиновій Любарі.

Уродженець Киселів на Волині віршотворець Якуб Теодор Трембецький (Jakub Teodor Trembecki, 16 травня 1643, Киселі Володимир-Волинського повіту – не пізніше 1720) жив у Новогрудку й Ушомирі. Його вірші та фразки є обов’язковим атрибутом сучасних антологій польської літератури барокового стилю давньої польської літератури.

Діяльність мемуариста, поета та перекладача Криштофа Станіслава Завіши (Krzysztof Stanisław Zawisza, 20 квітня 1666 – 15 серпня 1721, Бердичів) в останні роки життя була пов’язана з Бердичевом. Перу письменника належать „Мемуари” („Pamiętniki”), що були видані у Варшаві лише в 1862 р., які охоплюють період з 1666 по 1721 рр. Це, мабуть, перше свідoctво про відображення краю в мемуарно-щодениковому жанрі.

Автор „Короткого викладу католицької віри турецьким текстом, від слова до слова конвертованим у латинський” („Breve compendium fidei catholicae turcico textu, de verbo ad verbum in latinum converso”, Poznań, 1721) – перекладач ряду творів з латинської мови на польську, викладач латинської граматики, поезики, риторики, філософії та теології Міхал Ігнацій Вечорковський (Micał Ignacy Wieszorkowski, 1673 – 1750) з 1724 по 1728 рр. ніс місіонерську службу в Житомирі.

Юзеф Анжей Залуський (Józef Andrzej Załuski, 1702 – 1774) – видатна особа Речі Посполитої. Історик, віршотворець, драматург, перекладач, бібліофіл, проповідник, Київський і Чернігівський єпископ, один з організаторів та покровителів бердичівської друкарні, реорганізатор житомирської єзуїтської школи⁶⁰ і засновник конвенту сестер милосердя в губернському центрі⁶¹. Ю.А. Залуський отримав кращу освіту свого часу, вчився у єзуїтській колегії в Пултуську, піарів – в Щучині Мазовецькій, а

⁶⁰ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 112; Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст. – Житомир: ЖДПУ ім. І. Франка, 2002. – С. 15.

⁶¹ Lisiecki L. Z życia młodzieży gimnazjalnej w Żytomierzu w ostatniem dziesięcioleciu wieku zeszłego // Rocznik Wołyński. – T. IV. – Równe, 1935. – S. 184.

також Варшаві, Піотркові і Гданську, Парижі (Сорбона) та Кракові (Академія права). Він був почесним членом наукових товариств у Берліні, Болоньї, Грайфсвальді, Йені, Нансі, Римі й Петербурзі. Відвідав Францію, Італію, Німеччину, Нідерланди, Англію, Данію, Швецію, Росію та, власне, Правобережну Україну, а тому чудово знав їхній стан освіти, книжної справи, соціальний устрій, правові відносини⁶². Ю.А. Залуський є автором більш як сотні різножанрових творів, серед яких „Зразок історії критики...” („Specimen historiae criticae...”, Gdańsk, 1733)”, „Римована пам’ятка короткого й легкого методу доброї служби священика, при звичаєна до вжитку Київської дієцезії” („Memoriale rhythmicum brevi faciliq̄ue metodo sacerdotis boni munus comprehendens ad usum diocesis Kijoviensis”, Warszawa, 1763), „Пояснення різними доводами помилок заразливих забобонів, а також опис негідностей, які походять з суджень про спроби плавання у воді мнмих чарівниць, перевірка наявності яких виявилась обманом” („Objaśnienie błędami zabobonów zarażonych oraz opisanie niegodziwości, która pochodzi z sądzenia przez próbę pławienia w wodzie mniemych czarownic, jako takowa próba jest omylna, różnymi dowodami”, Berdyczów, 1766).

У Черняхіві поблизу Житомира, а потім у Золочеві жила поетеса й перекладачка Антоніна Немиричова (Antonina Niemiryczowa, бл. 1702 – бл. 1760). Вихованка львівських бернардинів вільно володіла французькою, німецькою та італійською мовами, була авторкою творів „Коротке зібрання зі світу різних кон’єктур ...” („Krótke ze świata zebranie różnych koniektur...”, Lwów, 1743), „Поради приятельці...” („Rady dane przyjaciółce...”, Lwów, 1750) та багатьох інших.

Містечко Чорторийськ у Луцькому повіті – батьківщина Францішки Урсули Вишньовецької-Радзівілової (Franciszka Ursula Wiśniowiecka Radziwiłłowa, 13 лютого 1695 – 23 травня 1753, Новогрудок), яка під прізвиськом чоловіка стане відомим драматургом і поетом Речі Посполитої. Батько Я.А.К. Вишньовецький був впливовим діячем Речі Посполитої: віленським воєводою, потім служив воєводою і каштеляном краківським. Францішка Урсула змогла отримати найкращу освіту, яка могла бути доступною дівчатам на початку XVIII століття. 23 квітня 1825 р. вийшла заміж за Міхала Казимира Радзівіла, віленського воєводу й литовського гетьмана, одного з яскравих і прогресивних діячів держави, засновника театру в Несвіжі (тепер Мінська обл., Білорусь).

⁶² Heleniusz E. (Iwanowski E.). O poświęceniu się i pracach J. Załuskiego // Kilka rysów i pamiątek. – Poznań, 1860. – S. 337 – 365; Księga Świata. – Т. 9. – 1860. – S. 128 – 136; Tomkowicz S. Z wieku Stanisława Augusta. – Т. 2. – Kraków, 1882. – S. 6 – 8; Chmielowski P. Metodyka historii literatury polskiej. – Warszawa, 1899. – S. 152 – 154.

Драматургічний талант Ф.У. Радзівілової формувалася насамперед під впливом драматургії Мольєра, якого вона охоче перекладала на польську мову і натхненна яким створила декілька власних комедій-обробок. Для театру в Несвіжі драматург-волинянка написала багато оригінальних драматичних творів у різних жанрах і на різноманітну проблематику, що дозволило їй посісти помітне місце в історії польського драматичного театру. Серед потужного доробку митця привертають увагу комедії „Кмітливе кохання” („Miłość dowcipna”, 1746), „Пристрасне кохання судді” („Interesowany sędzieja miłość”, 1747), „Кохання з першого погляду” („Z oczu się miłość rodzi”, 1749), „Непередбачливі” („Przejrzane nie mija”, 1749), „Утіхи після клопотів” („Konsolacja po kłopotach”, 1750), „Ігри фортуни” („Igrzysko fortuny”, 1750), „Суддя, позбавлений розуму” („Sędzia od rozumu odsądzony”, 1751), „Комедія вишуканих і смішних дивачок” („Komedia wytwornych i śmiesznych dziwaczek”, 1752), обробка мольєрівського „Лікар з неволі” („Gwałtem medyk”, 1752), трагедії „Провидіння Божої справи” („Opatrzności Boskije dzieło”, 1746), „Трагедія трьох сестер...” („Tragedia trzech sióstr...”, 1748), „Чудове кохання” („Miłość wspaniała”, 1750), „Досконале кохання майстрині” („Miłość mistrzyni doskonała”, 1752), опери „Щасливе нещастя” („Szczęśliwe nieszczęście”, 1752), „Сліпе кохання не бачить кінця” („Ślepa miłość nie patrzy na koniec”, 1752). Перу волинянки належать також ряд творів дидактичного характеру, серед яких вагоме місце займає „Попередження моїй дочці Анні Марії” („Przestrogi córce mojej Annie Marii”, 1732), де письменниця порушує низку проблем щодо жіночого виховання, освіти і, врешті-решт, ролі жінок у суспільному житті.

У 1760 – 1763 рр. в Овручі служив теолог Станіслав Козловський (Stanisław Kozłowski, 1700 – 1768), перу якого належать написані латинською мовою „Трактат про покарання...” („Tractatus de roenitentia...”, рукопис, 1739), „Теологічний трактат про святині в Росрасевіанському колегіумі...” („Tractatus theologicus de sacramentis in Collegio Rosraseviano...”, рукопис, 1741).

Випускник Люблінської і Краківської академії, професор філософії Константи Аведик (Konstanty Awedyk, 1708 – 1771), автор „Казання після диспутів з contra талмудистами” („Kazanie po dysputach Contra Talmudystów”, Lwów, 1760), „Казання на погребання п. Міхала ... Чацького, волинського каштеляна...” („Kazanie na pogrzebienie P. Michała... Czackiego, kasztelana wołyńskiego...”, Lublin, 1745) у 1736 – 1738 рр. вчителював в овруцькій єзуїтській школі.

Діяльність київського єпископа Каєтана Ігнація Солтика (Kajetan Ignacy Sołtyk, 12 червня 1715 – 31 липня 1788) тісно пов'язана з

Бердичевом, Коростишевом і Житомиром⁶³. Його перу належить близько сотні оригінальних хронік (diariusz), послань (epistola, list), промов (mowa... na...), проповідей (kazanie), настанов (instrukcja), повідомлень (doniesienie), інформацій (informacja), декретів (dekret), проголошень (ogłoszenie), процесів (proces) та низки інших клерикальних творів, серед яких передмова та проповідь „Захисні крила ангела найповажнішого Київського воєводства, що впроваджує корону від отця св. Бенедикта XIV... на коронацію образу найсвятішої панни Марії до костюлу отців конвенту бердичівських кармелітів босих реляція” („Anioła z obroną ręką to jest prześwietnego Województwa Kijowskiego wprowadzającego korony od Ojca św. Benedykta XIV... na ukoronowanie obrazu Najśw. Panny Marii do kościoła OO. Karmelitów Bosych konwentu berdyczowskiego relacja”, б.м.в., 1752), „Декрет про мучеництва євреїв католицького дитинця замка Житомирського” („Dekret o zamęczeniu przez Żydów dziecięcia katolickiego w grodzie żytomierskim”, Kraków, 1753), „Розпорядний процес дзвонів і молитви за душу святої пам’яті його милості ясновельможного пана Вацлава Ржевуського, краківського каштеляна” („Proces rozporządzający dzwonicie i modlitwy za dusze śp. JO JMP. Wacława Rzewuskiego kasztelana krakowskiego. Dnia 6 listopada 1779 r.”, б.м.в.).

Клемент Ходикевич (Klemens Chodykiewicz, 21 березня 1715 – 20 жовтня 1797) – священик, доктор теології, отримавши належну освіту й досвід багаторічної служби в Римі, Венеції Львові, з 1776 р. більше двадцяти років служив настоятелем монастиря у Ходоркові (тепер Попільнянського р-ну Житомирської обл.). Серед численого творчого здобутку клерикального письменника назвемо видання, над якими автор безпосередньо працював у Ходоркові: „Історія життя, чудес і вшанування загальновідомого, видатного апостола і чудотворця святого Вінцента Ферперіуша...” („Historia życia, cudów i uszanowania powszechnego, wielkiego apostoła i cudotwórcy, ś. Wincentego Ferreriusza...”, Berdyczów, 1779), „Про справи, що відбулись в Руській провінції...” („De rebus gestis in Provincia Russiae...”, Berdyczów, 1780) та „Досконалість потрійного стану князівської дочки ... святої пам’яті Ганни Колумби з князів Любомирських Ржевуської” („Doskonałość trojkiego stanu córki księżcej ... śp. Anne Kolumbie z KsKs. Lubomirskich Rzewuskiej...”, б.м.в., 1786).

З Бердичевом була тісно пов’язана доля Габрієла Анджея Каспровича (Gabriel Andrzej Kasproicz, 25 листопада 1717, Львів – 29 квітня 1785, Львів), де в друкарні босих кармелітів було видано чотири його книжки: „Дванадцятьма зірками оздоблена корона... в чудотворному образі Її бердичівським у отців кармелітів босих” („Korona dwunastą

⁶³ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 111.

gwiazdami ozdobiona,.. w cudownym obrazie Jej Berdyczowskim u WW. OO. Karmelitów Bosych...”, Berdyczów, 1768), „Табір вишикуваних військ небесних... при чудотворному коронованому образі у Бердичівській фортеці” („Obóz uszykowany wojsk niebieskich... przy cudownym i ukoronowanym obrazie Jej w fortecy Berdyczowskiej...”, Berdyczów, 1769), „Монарх неба і землі найсвітліша панна Марія в чудотворному і коронованому образі Бердичівської фортеці” („Monarchini Nieba i Ziemi Najświętsza Maria Panna w cudowym i ukoronowanym obrazie w fortecy Berdyczowskiej...”, Berdyczów, 1769), „Зачинений сад...” („Ogród zamknięty...”, Berdyczów, 1770). За жанром доробок клерикального письменника – це релігійно-історично-полемічні твори з яскраво вираженими ознаками мемуаристичних сублімацій.

До 1790 р. у Чуднові жив Віктор Богнейзер (Wiktor Bogneyzer, пом. 1790), якому приписують авторство „Теологічних висновків” („Conclusiones theologicae”, б.м.р.).

У Жовтинцях під Чудновим в 1798 р. помер Міхал Говажевський (Michał Gowarzewski, біля 1730 – 2 квітня 1798). Невиданим залишився його трактат з проблем моральної теології „Синоптичне зібрання теологіко-моральних питань отців-сповідників на екзамені, запропонованих до розв’язання 1790” („Synoptica collectio quaestionum theologico-moralium PP. Confessariis sn examine propositorum ad resolvendum 1790”).

Себастьян Фабіан Лаховський (Sebastian Fabian Lachowski, 1731 – 24 листопада 1794) – єзуїт, який викладав граматику й поезію у Львові, Любліні, в 1759 – 1760 навчальному році був викладачем риторики в Житомирі, з 1764 р. був призначений придворним проповідником Станіслава Августа. С.Ф. Лаховський – автор ряду казань, серед яких „Казання під час щорічного святкування коронації найяснішого нашого господаря Станіслава Августа” („Kazanie podczas dorocznego obchodzenia koronacji Najjaśniejszego Pana Naszego Stanisława Augusta”, Warszawa, 1765), „Казання у день святого Станіслава єпископа й мученика у варшавському костьолі” („Kazanie w dzień ś Stanisława biskupa i męczennika, w kościele warszawaskim”, Warszawa, 1768), „Недільне казання” („Kazanie niedzielne”, 2 t., Warszawa, 1770), „Казання під час сорокагодинного набожества” („Kazanie podczas czterdziestogodzinnego nabożeństwa”, Warszawa, 1772), „Казання про страждання нашого Господа і про інші випадки” („Kazanie o Męce Pańskiej i inne przygodne”, Poznań, 1772), „Казання в день зелених святків” („Kazanie w dzień Zielonych Świątek”, Warszawa, 1776).

Якуб Іжицький (Jakub Iżyski, 19 березня 1736 – після 1787) після вступу до єзуїтського ордену в 1753 р. вивчав філософію в Острозі й Луцьку, закінчив теологічний факультет у Любліні (1765), у 1765 – 1769 рр. викладав риторику в Житомирі й Острозі. У наступних роках служив в Острозі, Кам'янці-Подільському. Я. Іжицький залишив помітний слід у культурі й літературі як перекладач творів Ф.К. Горация, власне, його деяких „Сатир” (1773 – 1775) та окремих „Послань” (1773 – 1775).

З Житомиром і Луцьком пов'язане життя Бернарда Антонія Мікошевського (Bernard Antoni Mikoszewski, 1730 ? – 1790 ?), відомостей про життя якого залишилось дуже мало. Він був випускником Віденського університету, де здобув математичну освіту, служив мірничим при Луцькій кафедрі (1765 – 1766), з 1772 р. виконував обов'язки луцького та київського кафедрального каноніка, був пробошем у м. Володарка Сквирського повіту Київського воєводства, ректором Житомирських шкіл Київського воєводства в 1776 – 1779 рр.⁶⁴, вікарієм київського капітулу і київським кафедральним каноніком і проповідником. Про Б.А. Мікошевського як державного діяча говорить той факт, що він був присутнім на зустрічі польського короля Станіслава Августа Понятовського й російської імператриці Катерини II в Каневі в 1787 р. В історії літератури Правобережжя Б.А. Мікошевський залишився як автор перекладу на польську трагедії П. Корнеля „Дон Санчо Арагонський” („Sankciusz król aragoński”, б.м. і р.в.). І. Ціборовська-Римарович припускає, що книга могла бути видана у Бердичеві або Луцьку⁶⁵. Припущення щодо Бердичева стало можливим тому, що інша робота Б.А. Мікошевського „Молитва про подвиги божественного Казимира, патрона, проголошена ... Б.А. Мікошевським у Житомирі року 1775” („Oratio de laudibus divi Casimiri Patroni dikta ... В.А. Mikoszewski dicata Zytomiriae a 1775”) була надрукована саме в друкарні Бердичівського монастиря босих кармелітів у 1775 р. Слід також додати, що представники роду Мікошевських відомі в історії Волині як пристрасні бібліофіли, чия бібліотека в селі Трусилівка Заславського повіту Волинської губернії (тепер Красилівського р-ну Хмельницької обл.) в 1805 р. була подарована Волинській гімназії в Кременці, звідки в наступні роки перейшла до фондів бібліотеки Київського університету.

Починаючи з 1766 р. з Бердичевом пов'язане життя та творчість релігійного історика, викладача теології та філософії Гжегоша

⁶⁴ Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Т. 11. – Warszawa, 1914. – S. 55.

⁶⁵ Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття (Вишневецьких – Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан. – К., 2006. – С. 143.

Тжешневського (Grzegorz Trzeźniewski, друга половина XVIII ст.), автора знакового дослідження історії та чудес чудотворного образу Бердичівської Божої матері „Окраса й захист українських земель, чудотворна в бердичівському образі п. Марії ватиканськими коронами од папи Бенедикта XIV з побожною щедрістю за власні його кошти виготовлена руками... Каєтана Ігнація Солтика, на той час київського єпископа... в року 1756, дня 16, місяця липня коронована” („Ozdoba i obrona ukraińskich krajów, przecudowna w berdyczowskim obrazie Maria watykańskimi koronami od Benedykta XIV papieża z pobożnej hojności własnym jego kosztem sporządzonymi, przez ręce... Kajetana Ignacego Sołtyka, na ten czas kijowskiego biskupa... w roku 1756, dnia 16 miesiąca lipca ukoronowana”, t. 1 – 2, Berdyczów, 1767). Книга містить спогади та розповіді не тільки про минуле, але й передає в „щоденниковому” стилі враження від процесу коронації та чудотворної сили святого образу („Kazania miane podczas introdukcji koron, w dni trzy poprzedzające koronację, w dzień koronacji i przez całą oktawę”), містить казання Каєтана Солтика, бердичівського кармеліта Лаврентія, монаха з любарського монастиря Гната Городецького, фастівського пароха Василя Конашевича та Ігнатія Красіцького. Прикрашають видання ілюстрації Божих чудес та інтер’єру Бердичівського костюлу. Видання книги й тепер вражає мистецькою досконалістю гравюр та високою поліграфічною культурою⁶⁶.

Гжегож Пірамович (Grzegorz Piramowicz, 25 листопада 1735, Львів – 14 листопада 1801, Межириччя Любелське) – випускник Львівського єзуїтського колегіуму, доктор теології, викладач у Луцьку та професор у Кременецькому колегіумі в 1764 – 1766 рр., згодом – у Римському єзуїтському колегіумі. З виконанням службових обов’язків пов’язане перебування письменника у Франції і Ватикані (1768 – 1770), Львові (до 1773). З 1774 р. він працював у Комісії народної освіти (КЕН), письменник також виконував ряд доручень родин Потоцьких, Любомирських і Чарторийських у Кракові і Львові, Італії та Німеччині. Співпраця і дружні відносини з Г. Колонтаєм, А.Є. Чарторийським, Я. Снядецьким привели письменника до центру науково-літературних подій кінця XVIII століття Речі Посполитої. Крім того, він залишив свій яскравий слід в історії літератури та науки як педагог, поет і талановитий письменник. Г. Пірамович – автор декількох десятків творів, серед яких послання „Ясновельможному його милості Вацлаву Ржевуському” („Do JWięlmöglichen JMci Pana Wacława Rzewuskiego”, Warszawa, 1773), „Парку ясновельможного Потоцького” („Na ogród Jaśnie Wielmożnego Potockiego”,

⁶⁶ Ісасвич Я. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Львів: Інститут українознавства, 2002. – С. 349 – 350.

1773), „Проект. Статуту Комісії народної освіти, присвячені академічному складу і для шкіл на землях Речі Посполитої” („Projekt. Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane”, б.м.в., 1781; перевидавалась у 1783, 1819, 1872, 1902, 1930). Вчений-педагог – автор справді народного підручника, завдяки якому отримували освіту ряд поколінь польських учнів, „Наука моральна для народу” („Nauka obyczajowa dla ludu”), який спочатку видавався у складі букваря „Буквар для парафіяльних народних шкіл” („Elementarz dla szkół parafialnych narodowych”, Kraków, 1785), що неодноразово перевидавався у 1792, 1808, 1810, 1820 роках; у 1800, 1802, 1808, 1811, 1814 (два видання), 1825 – 1830 та 1843, 1845, 1862, 1876, 1938 роках підручник Г. Пірамовича виходив окремими виданнями. Крім цього, Г. Пірамович, будучи з 1775 р. секретарем варшавського „Товариства навчальних підручників”, був автором низки „Промов на річницю відкриття Товариства елементарних підручників...” („Mowa w dzień rocznicy otwarcia Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych...”), що виходили у 1776, 1777, 1778, 1779, 1781, 1782, 1783, 1785, 1786, 1788 роках окремими виданнями. Педагогу належить також авторство ще одного підручника для народних шкіл „Красномовство і поезія для народних шкіл” („Wymowa i poezja dla szkół narodowych”, 3 cz., Kraków, 1792 – 1819). Г. Пірамович був одним з перших педагогів-літераторів, хто поставив проблему функціонування, ролі та впливів мемуаристичної літератури в суспільстві, що знайшло своє відображення в його праці „Застереження для тих, хто читає історично-політичні твори, а саме мемуари, щоденники, подорожі, географії і тому подібні” („Przestrogi dla czytających pisma historyczno-polityczne, jako to pamiętniki, dzienniki, wojaże, geografie i tym podobne”, Warszawa, 1787)⁶⁷.

Ян Потоцький (Jan Potocki, 8 березня 1761, Піков, тепер Калиновського р-ну Вінницької обл. – 2 грудня 1815, Уладівка Бердичівського повіту Волинської губ., тепер Літинського р-ну Вінницької обл.) – отримав вишукану освіту разом з братом Северином⁶⁸ у Женеві й

⁶⁷ Chmielowski P. Dzieje krytyki literackiej w Polsce. – Warszawa, 1902. – S. 100 – 101; Parasiewicz S. O życiu i pismach G. Piramowicza // Szkoła. – № 12, 14. – 1879; Mizia T. Pedagogika G. Piramowicza // Nowa szkoła. – № 1. – 1956; Mizia T. Ideologia oświatowa G. Piramowicza // Rozprawy z dziejów oświaty. – T. 1. 1958. – S. 75 – 98.

⁶⁸ Северин Потоцький (1762 – 1829) – таємний радник, член Державної Ради Російської імперії, був одним з організаторів Харківського університету та куратором Харківського учбового округу (1805 – 1817): (Janowski L. Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia /1805 – 1820/. Kraków, 1911), мав маєтки

Лозанні, у Відні навчався у військовій інженерній академії, служив у австрійському війську, брав участь у морських походах, подорожував морем від Херсона до Єгипту, тривалий час жив у Парижі, був у Голландії, Туреччині, Іспанії, Марокко, Варшаві, Німеччині, Монголії, володів вісьмома мовами. У 1797 – 1798 рр. подорожував по Астраханщині, Кавказі й Україні, тривалий час жив у Петербурзі, де служив у Міністерстві закордонних справ разом з А.Є. Чарторийським. Життя Я. Потоцького тісно пов'язане з Київщиною, Поділлям і Волинню, які він часто відвідував.

Постать Я. Потоцького – впливова та яскрава. Найвидатніший твір письменника – знаменитий авантюрно-пригодницький роман з наслідуванням традицій готичного роману „Рукопис, знайдений у Сарагосі” („Manuscrit trouvé à Saragosse”), вперше анонімно частково виданий двома томами у Петербурзі в 1804 – 1805 рр., згодом – в чотирьох у Парижі в 1813-му, а потім неодноразово там само перевидався. Твір одразу поставив ім'я автора в ряд видатних письменників Європи. Однак ця подія пройшла майже непоміченою як для Польського королівства, так і для Правобережжя зокрема. Річ у тім, що митець писав свої твори переважно французькою мовою, що не сприяло поширенню його спадщини в широких колах читачів. Повний переклад роману польською мовою було здійснено лише в шести томах у 1847 р., але в Лейпцігу, тобто далеко за кордонами вітчизни. Шлях роману до польського читача був нелегким і зайняв багато часу, і лише в 1917 р., тобто більш ніж сто років по тому, його зміг прочитати пересічний польський читач. Однак впливовість твору та актуальність його рефлексій в описаний автором час були вже втрачені. Обговорення роману у волинському просторі було відсутнє. Власне французькомовна творчість Я. Потоцького була знана лише вкрай вузькому колу національних еліт, серед яких були А. Міцкевич та О.С. Пушкін⁶⁹. Але навіть у польськомовному

Ладизин, Северинівка Херсонської губернії, Лівадія у Криму, яку в наступному часі продав імператору.

⁶⁹ Творчістю Я. Потоцького цікавився О.С. Пушкін, у бібліотеці якого зберігалось три паризьких видання його творів (Модзалевский Б.Л. Библиотека А.С. Пушкина. Библиографическое описание. – СПб, 1910. – С. 313 – 314), а „Рукопис, знайдений у Сарагосі” отримав високу оцінку російського письменника (Бэлза И.Ф. А.С. Пушкин и Ян Потоцкий // Искусство слова. – М., 1973. – С. 125 – 134). Образи та мотиви з цього роману цитує П.А. В'яземський у листі до своєї дружини (Остафьевский архив. – Т. V. – Вып. II. – СПб, 1913. – С. 54 – 55).

варшавському колі шанувальників його висміювали за те, що він краще говорив французькою, ніж польською⁷⁰.

Я. Потоцький – автор десятків актуальних і важливих наукових праць різнобічної проблематики. Серед них виділимо лише ті, що тою чи певною мірою пов'язані з Волинню, яку письменник-мандрівник дуже добре знав⁷¹, та історичні події якої знайшли своє втілення в його працях: „Історичне есе універсальної історії Сарматії” („*Essay sur l'histoire universelle et recherches sur celle de la Sarmatie*”, 2 t., Warszawa, 1789), „Історичні й географічні матеріали про Скіфію, Сарматію та слов'ян” („*Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves*”, 4 t., Brunszwik, 1796), „Початкова історія російського народу” („*Histoire primitive des peuples de la Russie*”, Petersburg, 1802), „Давня історія Подільської губернії” („*Histoire ancienne du gouvernement de Podolie*”, Petersburg, 1805), „Давня історія Волинської губернії” („*Histoire ancienne du gouvernement de Wolhynie*”, Petersburg, 1805)⁷², „Археологічний атлас європейської Росії” („*Atlas archéologique de la Russie Européenne*”, Petersburg, 1805)⁷³ та інші.

Юзеф Джевецький (Józef Drzewiecki, 7 березня 1772 – 20 січня 1852, поблизу Гайсина, тепер Вінницької обл.) – уродженець Кременецького повіту, вихованець кременецької школи, під час подій 1792 р. – цивільно-військовий комісар Волинського воєводства, полковник волинської міліції, згодом – віце-бригадир Волинської народної кавалерійської бригади. Брав участь у битві під Мацейовичами, потрапив до російського полону, відбував заслання в Сибіру, після повернення виїхав за кордон. Після заслання тісно співпрацював з Т. Чацьким, став членом волинської судово-освітньої комісії, після смерті Т. Чацького був одним з найактивніших продовжувачів його справи, турбувався про розвиток початкових шкіл у краї та про отримання Кременецьким лицеем статусу університету. Перу волинянина належать „Промова, виголошена на урочистих панахидах, у присутності князя Адама Чарторийського, генерала подільських земель, що відбулась у костьолі Кременецького лицю 12 травня 1823 р.” („*Mowa na egzekwiach uroczystych J.O. Księcia*

⁷⁰ Miłosz Cz. *Historia literatury polskiej do roku 1939*. – Kraków: Znak, 1994. – S. 227.

⁷¹ Rawita F. *Zorian Dołęga Chodakowski, jego życia i praca*. – Lwów, 1898. – S. 110 – 116.

⁷² Книгу було перекладено російською: Руссов С. [Потоцкий И.] *Древняя история Волинской губернии, служащая продолжением первобытной истории народов государства Российского*. – СПб, 1829.

⁷³ Книгу було перекладено російською: Анастасиевич В.Г. *Археологический атлас европейской России*. – СПб, 1823.

Adama Czartoryskiego generała ziem podolskich... miana w kościele krzemienieckim licealnym dnia 12 maja 1823 r.”, Warszawa, 1823), „Мемуари” („Pamiętniki”, Wilno, 1850), які у другій публікації (1858) були видані з передмовою Ю.І. Крашевського.

Юзеф Мореловський (Józef Morelowski, 5 березня 1777 – 12 серпня 1845) – клерикальний письменник та перекладач, у 1790 р. вступив до ордену єзуїтів, служив у Полоцьку, Могилеві, Орші, в 1803 р. отримав ступінь доктора наук, до 1810 р. служив у Петербурзі, потім до 1817 р. – знову в Орші й Полоцьку. З 1817 р. Ю. Мореловський – керівник Романівського колегіуму (Романів – тепер райцентр Житомирської обл.). Після заборони ордену єзуїтів у Росії виїхав до Галичини. Доробок художніх творів Ю. Мореловського був достатньо великим, але видано за життя письменника було дуже мало. З часом світ побачили „Скорботні елегії з приводу розділів Польщі” („Treny na rozbiór Polski”, Poznań, 1854), „Хронологія польських князів і королів, що була у 1818 р. написана віршами” („Chronologia książąt i królów polskich, w r. 1818 wierszem napisana”, Kraków, 1848), перу письменника належать елегійні роздуми „Вірш про Волинь” („Wiersz o Wołyniu”, 1818). Спеціально для учнівського театру романівської гімназії письменник переклав анонімну драму „Юзеф” („Juzef”) і присвятив її графу Юзефу Ілінському в день його іменин.

Бенедикт Котфіцький (Benedykt Kotficki, пом. 1781)⁷⁴, відомий бернардин руської провінції, лектор філософії, який також займався історією, писав поезії, але став найбільш відомим як католицький письменник і релігійний діяч. Він був одним з найактивніших організаторів освіти ченців та монастирських бібліотек. Життя Б. Котфіцького було тісно пов’язане з Бердичевом, де друком вийшли його твори „Нижчезазначений обов’язковий як отець, так і покажчик...” („Superior regularis qua pater, qua index...”, Berdyczow, 1773) та друга, третя і четверта частини „Пам’яті щоденної печальних страждань і жорстокої смерті...” („Pamięć codzienna bolesnej męki u okrutney śmierci...”, Berdyczow, cz. 2, 1778, cz. 3 – 4, 1779).

У Житомирі, виконуючи обов’язки настоятеля бернардинського монастиря, до 1790 р. жив філософ і теолог Атаназі Керенович (Atanazy Kieronowicz, пом. 5 вересня 1790, Житомир), автор трактату „Філософські курси...” („Cursus philosophici...”), який зберігся в рукописі.

⁷⁴ Див.: Єршов В. „Золотий вік” друкарства у Бердичеві // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 1. – Житомир, 1997. – С. 113 – 116.

Леонард Олізар (Leonard Olizar Wolczkiewicz, 1753 – 26 березня 1817 р., Коростишів⁷⁵) був помітним суспільним діячем і публіцистом свого часу. Твори Л. Олізара видались під псевдонімом LWO або LWOSS (Леонард Волчкевич Олізар Староста Синицький), проте одразу привернули увагу громадськості й зробили його ім'я відомим далеко за межами Правобережжя. Він народився в 1753 р. в родині володимирського підкоморного, маршалка суду конфедератів Волинського воєводства Костянтина Олізара, який також був наділений літературним хистом⁷⁶. Л. Олізар навчався в Замойській академії, де одразу заявив про себе як поет (писав вірші польською і латинською мовами), потім у Віденському Терезіанському колегіумі на філософському й математичному факультетах. Вже у вісімнадцятирічному віці (1771 р.) він написав курс алгебри й геометрії латинською „Предмет публічного експерименту” („Materia experimenti publici”). Завдяки цій праці про Л. Олізара стали говорити як про людину, що „вся в науці”⁷⁷.

Родовий маєток Л. Олізара (з 2 серпня 1786 р, остаточно підтверджено 20 липня 1789 р.) – село Студениця, що межувало з кордонами Волинського й Київського воєводств, до якого належали також землі містечок Глибочок, Гуменники, Кмитів, Кулішівка, Шахворостівка та Щеглівка (тепер всі Коростишівського р-ну Житомирської обл.) і частково Коростишева. Після того, як батько передав йому Синицьке староство в Київському воєводстві, Л. Олізар проявив себе вже у новій якості – як публіцист, з одного боку, а також видавець і друкар, – з іншого. У 1790 – 1791 рр. у Студениці він організував друкарню, в розпорядженні

⁷⁵ Е. Ростворовський (Rostworowski E). Olizar Leonard // Polski słownik biograficzny. – Т. XXIII/4. – З. 99. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: PAN, 1978. – S. 815) подає приблизну дату смерті Л. Олізара біля 1815 р. Таке уявлення могло стати наслідком складання Л. Олізаром першого свого духовного заповіту, що відбулось 14 листопада 1815 р. (ДАЖО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4237. – Арк. 67 зв.). Дата смерті письменника встановлена: – ДАЖО. „Дело Волынского дворянского депутатского собрания о графском происхождении рода Олизаров”: – Ф. 146, оп. 1., спр. 4237. – Арк. 28 зв., 49, 57 – 57 зв.; надруковано: Єршов В.О. Видатний публіцист Леонард Олізар // Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994 р. – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, [Б.р.в.]. – С. 61.

⁷⁶ Відомо, що він є автором статті „Туніс. Рим”, яка, однак, не була надрукована: Біленький Є.А. З історії родинного зібрання волинських баронів де Шодуар // Україна: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали обл. міжвуз. конф. / За ред. М.А. Козловця. – Житомир: Полісся, 2001. – С. 123.

⁷⁷ Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – S. 16.

якої був латинський шрифт⁷⁸. Функціонування друкарні в Студениці є незаперечним фактом високого розвитку культури у краї, що свідчить про прагнення правобережної шляхти до високих ідеалів просвітництва. Тут були видані чотири книги Леонарда: „До завершення розмови киянина з волинянином про корисність і успіх вільних родових виборів, а звідси про результати „скромності” аристократії” („Do reszta rozmowy Kiiowianina z Wołynianinem o pożytkach z sukcesui z wolną w famili elekcyą, a stąd o skutkach uskromienia arustokracyi”, бл. 1790), „До публічності, яку користь дає успіх вільних родових виборів” („Do publiczności, iakie korzysci da przy wolnej z familii Elekcyi Surcessya”, бл. 1791), „Що повинна взяти до уваги з правознавства Річ Посполита Польська як перед допуском, так і після допуску складу англійського уряду” („Co uważać ma Rzeczpospolita Polska w prawodawstwie, tak przed dopuszczeniem iako u po dopuszczeniu składu Rządu angielskiego”, cz. 1 – 2, 1791) та „Меморіал об'єднаних представників у воєводствах Київському і Волинському” („Memoryał reprezentantów wyłuszczony imieniem Woiewodztwa Kiiowskiego u Wołyńskiego”, бл. 1791 р.).

У 1792 р. Л. Олізар був обраний консулом київської конфедерації, від якої його делеговано до Гродно як повноправного представника киян. Результатом виступу 1 грудня 1792 р. на гродненському сеймі стала брошура „Промова його милості пана Леонарда Олізара...” („Głos jmśc pana Leonarda Olizara, starosty sinickiego, konsyliarza konfeder: Kyjow: Delegowanego w celu oświadczenia oboyma narodom, węzłem konfederacyi potężonym, powinszowania na sessyi dnia 1 xbra 1792 w Grodzie Miany”). Автор звертає увагу й пишається можливістю вільного висловлювання думок у київському воєводстві (*Olizar L. Głos., s. 1*), говорить про обов'язки перед нащадками (*Olizar L. Głos., s. 3*), засуджує театр і легковажні пісеньки, в яких висміюється встановлений порядок (*Olizar L. Głos., s. 5*), говорить про міцність Речі Посполитої, що існує завдяки провінціям, які наповнюють державну скарбницю й надають державі сили, а також забезпечують вільне обговорення проблем в уряді (*Olizar L. Głos., s. 6*). „Справжня Річ Посполита, кожен уряд, кожен стан, кожна влада є справжнім законом, і Річ Посполита – вільною і владною, хоч і правами обмеженою, так як право погоджене з духом, є воля, що не заважає, а підтримує її” (*Olizar L. Głos., s. 11*), – з пафосом пише публіцист. Окреме місце в промові відведено проблемам дрібної шляхти й освіти. Л. Олізар

⁷⁸ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжного мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 2. – Ч. 2. (1765 – 1800). – Львів: Видавництво Львівського ДУ, 1984. – С. 96.

виступає за необхідність будувати школи в провінціях і утримувати вчителів (*Olizar L. Glos.*, s. 19).

Зразком політичної думки і громадянської позиції для Л. Олізара були волелюбні погляди Монтеस्क'є і Руссо⁷⁹. Крім названих творів, були відомі також „Примітки до листів Северина Ржевуського” і „Голос проти посередництва LWOSS до органу із глузуванням про застереження поляка, по-польськи настроєного”, „Голос перед сеймами” і „Користь і різноманітні відношення у спадщині... у розмові двох домосідів Киянина з Волинянином знайдені”, у яких піднімались актуальні суспільні й політичні проблеми не лише Волинського і Київського воєводств, але й усїєї Речі Посполитої.

Так, наприклад, у „Меморіалах” Л. Олізар запропонував певні соціально-економічні перетворення на Правобережжі, а також рекомендував Й. Чарторийського, П. Потоцького, Т. Чацького, Я. Єзерського, М. Осовського⁸⁰, І. Вінцента і К.К. Платера для проведення суспільних реформ, як людей, які прекрасно знають український спосіб господарювання. Автору притаманний широкий політичний світогляд. Він був ознайомлений з американським і англійським законодавством, воєнним і торгівельним станом у Франції (*Olizar L. Memoryal reprezentantów.*, s. 15 – 21), його турбував суспільно-військовий стан Правобережжя: „Край без війська, фортець, торгівлі, судочинної влади веде до невиконання законів Речі Посполитої, веде до анархії, неочікуваних смертей і пожеж, набігів, епідемій, що веде до вигнання добрих обивателів з мізерних посесій” (*Olizar L. Memoryal reprezentantów.*, s. 33 – 34), писав про могутній потенціал Волині, де 240 посесій, і Київщини, з якої 314 родових посесій у 1789 р. надали потужну підтримку для забезпечення кінного війська Речі Посполитої, яка сама цього не спроможна була зробити (*Olizar L. Memoryal reprezentantów.*, s. 34).

У своїх книгах Л. Олізар виявив себе як непримиренний супротивник монархізму, обстоював вибори правителя з членів сенаторів сейму, обмеження віку кандидата 43 – 53 роками, виступав за позбавлення

⁷⁹ Szykowski M. Myśl Jana Jakuba Rosseau w Polsce XVIII wieku. – Kraków, 1913. – S. 37.

⁸⁰ Міхал Осовський (Michał Ossowski, 25 вересня 1743 – після 1797) – політик, економіст та літератор, єзуїт, служив у Кракові, Калуші, Познані, професор поетики, виконував обов'язки вчителя Прота Потоцького, був ініціатором його економічної і фінансової діяльності, а також повіреним у банківських справах у т.ч. у Херсоні, відкрив суконну фабрику у Махнівці, у 1793 р. один з консультантів щодо створення нового уряду для Правобережжя у Петербурзі. Товаришував з Т. Чацьким, Г. Колонтаєм, автор „Про збільшення публічних прибутків” („O pomnożeniu dochodów publicznych...”, Warszawa, 1789).

голосу на сеймі депутатів, що не вміють читати, борючись проти анархії на сеймах. Публіцистичні твори Л. Олізара є ніби однією великою книгою, в якій автор намагався визначити роль, значення і наслідки рішень Чотирирічного сейму для Польщі.

Після проголошення конституції 3 Травня, а також наступного розділу Речі Посполитої Л. Олізар переживав духовну кризу і різко відійшов від активної суспільної діяльності. З цього часу дедалі більше переймався господарськими й побутовими турботами. Останні роки життя він був обтяжений веденням у суді низки позовів: з орендаром його маєтку (1805), про розділ Студеницького маєтку (1806), про Щегліївську уніатську Дмитрівську церкву (1814), яку Л. Олізар утримував за власний кошт і тому відмовився передавати православній Михайлівській с. Віленька. Але найтяжчою і найвиснажливішою була справа з Антонієм Богдановичем, який був секретарем при останньому польському королі, щодо спірних земель між селами Гуменники і Студеницею; ця справа була розпочата в 1791 р. і тягнулась ще довго після смерті публіциста. Однією з причин смерті Л. Олізара став судовий розгляд, який був наслідком набігу або, як тоді ще говорили, наїзду⁸¹ (збройної битви) між селянами сіл за наказами їх господарів. Під час набігу були вбиті й поранені селяни з обох сторін. Численні судові розгляди відбувались спочатку в Радомисьькому та Житомирському повітових судах, потім у Волинському і Київському губернських, нарешті, – Правлячому сенаті 19 грудня 1816 р., який засудив і переможця, і переможеного. А. Богданович помер у в'язниці, а Л. Олізара спочатку було засуджено до ув'язнення у вежі на рік, а вироком від 23 січня 1817 р. ухвалено відіслати його під варту Житомирської цивільної поліції, стягнути штраф і здійснити церковне покаяння⁸². Громадське приниження було неприпустимим для шляхетської честі родовитого шляхтича. Цілком імовірно, що Л. Олізар міг сам себе позбавити життя⁸³.

⁸¹ „Наїзди – це такі формальні битви, що траплялись повсюдно на кордонах, на яких сусіди між собою процесували”: *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostłych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego.* – Т. 1. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857. – S. 131.

⁸² „Дело шляхтича Антона Богдановича по обвинению его в вооруженном захвате села Гуменники графа Леонарда Олизара, наездах и нападении...”: – ДАЖО. – Ф. 528, оп. 4, спр. 2. – Арк. 66 – 66 зв.

⁸³ Лаврентій Похилевич у книзі: Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами. – К., 1887. – С. 186, – пише, що Л. Олізар сам позбавив себе життя. У книзі: Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква: Видавць

Ігнацій Бенедикт Раковецький (Ignacy Benedykt Rakowiecki, 1783, Бердичів – 22 липня 1839, Варшава) – був сином видатного гравера друкарні Бердичівського кармелітського монастиря Теодора Раковецького. Серед робіт батька сьогодні відомі гравюри в оформленні книг Марцина Рубчинського „Християнин, озброєний терпеливістю” (Marcin Rubczyński „Chrcsianin cierpliwością uzbroiony”, Berdyczów, 1765), анонімного видання „Коронація чудотворного образу найсвітлішої богоматері Марії в Хелмській кафедрі грецького обряду...” („Koronacja cudownego obrazu pauswiętszej Maryi panny w Chełmskiej katedrze obrzǎdku greckiego...”, Berdyczów, 1780), Гжегожа Тжешневського „Окраса й захист українських земель, чудотворна в бердичівському образі п. Марії ватиканськими коронами од папи Бенедикта XIV з побожною щедрістю за власні його кошти виготовлена руками... Каєтана Ігнація Солтика, на той час київського єпископа... в року 1756, дня 16, місяця липня коронована” (Grzegorz Trzeźniewski „Ozdoba i obrona ukraińskich krajów, przecudowna w berdyczowskim obrazie Maria watykańskimi koronami od Benedykta XIV papieża z pobożnej hojności własnym jego kosztem sporządzonymi, przez ręce... Kajetana Ignacego Sołtyka, na ten czas kijowskiego biskupa... w roku 1756, dnia 16 miesiąca lipca ukoronowana”, 2 t., Berdyczów, 1767). У роботі над цим унікальним і високохудожнім виданням взяли участь також Теофіл Троцькевич та Іван Філіпович.

Ігнацій Раковецький отримав освіту в бердичівській школі, що дало йому можливість служити геометром у маєтках на Волині й Литві. З 1803 р. він викладав французьку та російську мови у відомій уманській школі, а згодом вивчав право, економіку й філологію у Віленському університеті, після чого працював у Познані, Варшаві та ін. місцях Польського королівства. Після листопадового повстання залучався до перекладу польською мовою зібрання законів Російської імперії. За переклад польською пам’ятки Київської Русі XI – XII століть „Руської правди” („Prawda ruska, czyli prawa Wielkiego Księcia Jarosława Władymirowicza...”, 2 t., Warszawa, 1820 – 1822), присвячений Олександрю I, письменника було нагороджено золотою медаллю Петербурзької Академії Наук.

І.Б. Раковецький є автором низки праць з педагогіки, мовознавства та проблем слов’янської історії⁸⁴, серед яких „Послання до матері, яка

О. Пшонківський, 2005. – С. 145 – 146, автор уточнює, що це стало відомо за розповідями селян.

⁸⁴ Див. докл.: Grabski A.F. I.B. Rakowiecki i jego badania nad dawna Słowiańszczyzna // Slavia Orientalis. – Z. 3 / 4. – 1958. – S. 128 – 134; Grabski A.F. Metoda porównawcza w badaniach historyczno-prawnych I.B. Rakowieckiego // Zeszyt naukowy Uniwersytetu Łódzkiego. – S. 1. – Z. 8. – 1958. – S. 68.

турбується про гарне виховання свого сина” („List do matki troskliwej o dobre wychowanie syna swego”, Warszawa, 1811), „Про громадянське право давніх слов’ян” („O stanie cywilnym dawnych Słowian”, 1820), „Нарис історичних звичаїв, традицій, релігії, прав і мови давніх слов’янських і слов’яно-руських народів” („Rys historyczny zwyczajów, obyczajów, religii, praw i języka dawnych słowiańskich i słowiańsko-ruskich narodów”, 2 cz., Warszawa, 1820 – 1822), „Історичний нарис виникнення і стану мов слов’янських і польської” („Rys historyczny początku i stanu języka słowiańskiego i polskiego”, 2 cz., Warszawa, 1820 – 1822) та „Звернення до шанувальників мови і старожитностей слов’янських” („Odezwa do miłośników języka i starożytności słowiańskich”, Warszawa, 1836). Крім цього, письменник переклав польською „Слово о полку Ігоревім” (1820)⁸⁵ та фрагменти „Ідей до філософії історії людства” (Herder I.G. „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit”) Й.Г. Гердера.

Завдяки суспільній діяльності польськомовних письменників Правобережжя відбувався бурхливий розвиток не лише літератури й культури, освіти й науки Волині. Протягом XVII – XVIII століть спостерігалась певна перебудова свідомості та уявлень письменників центральної Речі Посполитої та, водночас, волинян, коли, за словами В. Шевчука: „Література вже не була одноконфесійна, і саме її різноконфесійність стимулювала й неодномовність, і неодновимірність”⁸⁶. Це, в свою чергу, стало вагомим стимулом для міфологізації Правобережжя, як землі з особливою місією, яка для поляків набула рис аркадійського міфу – топоса *loci amoeni*⁸⁷, що органічно уособлював колишній спокій, порядок, звичайний перебіг подій, що став повільно вислизати з-під ніг. „Письменники ренесансу і бароко відіграли значну роль у формуванні тогочасних уявлень про Україну як землю, залиту медом і молоком, сповнену всілякого багатства, очевидно, у тодішній час почали розуміти також переваги, які виникали з такого уявлення для численної касти бенефіціантів: кресових магнатів та лицарства, що, якщо так можна сказати, у свою чергу, відкривало простір дії для літератури. Україна являла топос, який відповідав мріям про золоті часи людства”⁸⁸, що, відповідно, стає тією субстанцією, яка міцно вкарбує у

⁸⁵ Obrębska-Jabłońska A. Wstęp // Słowo o wyprawie Igora. – Warszawa, 1951. – S. 73 – 74.

⁸⁶ Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть: У 2 кн. – Кн. 1. Ренесанс. Раннє бароко. – К.: Либідь, 2004. – С. 11.

⁸⁷ З лат.: приємне місце.

⁸⁸ Świsch J. W Polsce, czyli na kresach // Kresy. – № 12. – 1992. – S. 216.

ментальність поляків відчуття своєї українського народу, навіть тотожності народів Речі Посполитої і Правобережжя, що існувала століттями: „Слід пам’ятати, що до початку сорокових років минулого століття в уявленні поляків українці являли собою рід польський, який відрізнявся єдиним суспільним становищем та релігійним обрядом. Українська мова вважалась наріччям польської, а культура українців – регіональним різновидом польської культури”⁸⁹.

Однак, таке уявлення потребує уточнення, яке полягає в тому, що уявлення про цей процес як власне цілісний та системний, а разом з тим – з яскраво вираженою національною чи регіональною ознакою – є неповним. Дійсно, він ілюструє природність та органічність взаємного проникнення і взаємних впливів культур, відображає їх природність та органічність, що дозволяє говорити деякою мірою про їх тотожність. Але йому властива й самотня репрезентація елементів монументального мислення як характерна риса європейської художньої уяви того часу взагалі; визначена проблематика, яка часто могла носити „локальний” характер, однак мусила поширювати й „покривати” весь цивілізаційний латиномовний світ. Крім цього, специфіка художнього відображення людини визначалась, насамперед, традиціями європейського просвітництва. Сукупність таких особливостей, у свою чергу, не дозволяє говорити про цей період як власне волинську літературу. Однак саме тут знаходиться її наріжний камінь формування й викристалізування в самотнє і самодостатнє явище, що з кінця XVIII і до кінця XIX століття являло собою потужний і системний напрям духовного життя народу, який можна називати власне волинською польськомовною літературою.

⁸⁹ Kozik J. Między reakcją a kontrrewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848 – 1849. – Kraków, 1975. – S. 184.

**ЛІТЕРАТУРА ВОЛИНИ:
ВІД КЛАСИЦИЗМУ ДО РОМАНТИЗМУ**

**ЛІТЕРАТУРА ВОЛИНІ:
ВІД КЛАСИЦИЗМУ ДО РОМАНТИЗМУ.
КРЕМЕНЕЦЬКЕ КОЛО.
1793 – 1831 рр.**

Завдяки розвитку деяких форм парламентаризму, притаманного адміністративній організації Речі Посполитої, потужному впливу західноєвропейської культури та літератури швидкими темпами почала розвиватись полемічна польськомовна література, яка в другій половині XVIII століття сприйняла та кореспондувала ідеї просвітництва, серед яких – звернення до розуму, риторичність та алегоричність, прагнення до натуралістичності описів, використання біблійних, а пізніше – античних мотивів, нарешті, сакралізація візії світу природи, світу культури, світу мистецтва etc.

Періодизація розвитку просвітництва на Волині адекватна цьому періоду в самій Речі Посполитій, і, якщо визначити його конкретними числами, то можна умовно виділити пікові дати: раннє просвітництво 1750 – 1764 рр., починаючи від коронації короля Станіслава Августа Понятовського в 1764 р. до третього розділу Речі Посполитої в 1795 р., період зрілого просвітництва та період пізнього просвітництва, який тривав приблизно до 1815 р.³²² Але волинський письменник Е.М. Галлі по-іншому характеризував та визначав тривалість цього періоду на Волині: „Серед того політичного хаосу літератури майже не існувало; численні панегірики, привітальні вірші, переклади французьких морально-етичних романів, певна частина творів поетичних – це все становить зацікавленість для бібліографа – тогочасні видання у наших провінціях, які виходили у Бердичеві, Луцьку і навіть у Махнівці, але жодне не є цінним для потреб народу та цивілізації. Цей стан тривав до 1810 р.”³²³.

Прагнучи об'єктивності, треба уточнити, що таке конкретне (датоване) сприйняття історико-літературного процесу, лише частково може відповідати дійсності, іншими словами, – механічна хронологізація неможлива та й не здатна відобразити специфіку та оригінальність процесу. Річ у тім, що для всякої „периферійної” адміністративної території, яка знаходиться не на магістральному шляху перетину культур, є і, мабуть, ще не скоро закінчиться характерне „запізнення” сприйняття та рефлексії ідей, течій та стилів, яке виявляється в природному відставанні від центрів культури або витoku розповсюдження. Крім цього,

³²² Snopek J. Oświecenie. Szkis do portretu epoki. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. – S. 11.

³²³ Pamiętniki dk. E.M. Gallego (1816 – 1893) // Przegląd Naukowy. – Т. XII. – № 8. – Sierpień. – 1913. – S. 182.

спостерігається так званий процес наслідування, коли в літературі залишаються та діють до певного часу релікти та епігони течій чи стилів, що вже відійшли. „В історії народів епохи розквіту мають не лише суто історичне значення; вони накладають певний відбиток на всю подальшу історію народу, формуючи національний тип або залишаючи на довгий час певні риси в духовній фізіономії народу”³²⁴, – пише видатний український вчений Дм. Чижевський.

Волинь – яскрава тому ілюстрація. У той час, як у центрі Речі Посполитої активно здійснювалась адаптація й формування імпортованих з Європи культурних, філософських та художньо-поетичних уявлень, відгомін саме цього процесу до Волинського краю почав надходити лише на початку ХІХ ст. Художня література Волині, як самодостатнє ядро загальноєвропейського літературного процесу, стала активізуватись саме в період пізнього Просвітництва. Але цього було замало. Якщо в Речі Посполитій ідеями Просвітництва жило принаймні три покоління митців слова, то Волинь, з точки зору соціального, культурного та психологічного адаптування, не могла укластися в одне! Тому, закономірно, що тут хронологічні рамки мали свою пролонгацію. Останньою межею цього процесу, на нашу думку, слід вважати початок 1830-тих років, що об’єднують знакові для території Російської імперії дати: 1825 і 1831 роки – катастрофи раціоналістичних ідей.

Період 1793 – 1830-х рр. на Волині характеризується принципово новим адміністративним устроєм, судочинством, духовними центрами впливу, суспільним існуванням і, що найголовніше, – іншим ступенем ідейно-естетичної самовізії, карколомною зміною соціально-психологічної суті волинянина. Саме на початку ХІХ століття Волинь, не тільки як адміністративна одиниця та суб’єкт політичного процесу, а, передусім, як покинута напризволяще земля, намагається самоорганізуватись у самодостатню структуру на мапі великих подій.

Тому, мабуть, регіональною особливістю цього часу стала волинська польскомовна література кінця ХVІІІ – початку ХІХ століть, що несла у собі домінанту переваги „шляхетності польського серця” над „холодним європейським розумом”. Ця риса, що визріла на Волині в період Просвітництва, відчула потужну підтримку в період постаніславівського класицизму, успішно увійшла, адаптувалась та активно функціонувала в творчості волинських романтиків аж до 1860-х років.

³²⁴ Чижевський Дм. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Тернопіль: Феміна, 1994. – С. 241.

З часу приєднання Волині до Російської імперії (1793) Катерина II розпочинає тотальне гоніння на польські традиції та адміністративний устрій, а разом з тим на літературу, культуру й освіту. Спочатку Волинь сколихнули події війни 1812 р., потім грудня 1825 та листопада 1831 р. Нові політичні реалії диктували нові шляхи розвитку літератури на кресах першої Речі Посполитої. По завершенню наполеонівської війни початковий лібералізм Олександра I в ставленні до поляків змінився політикою безпосередньої русифікації³²⁵, завершеної Миколою I. „Усі польські поетичні твори, що виникли в той період, позначені тою ж печаттю суму й покірності долі”, – говорив про характер польської літератури першої чверті XIX століття в лекціях із слов’янських літератур А. Міцкевич³²⁶.

У перший період існування в нових історичних умовах літературне життя Волині (1790-ті – 1830-ті рр.) розвивалось за законами анклаву, консервуючи в собі кращі європейські традиції минулого, дещо відсторонені від нових і прогресивних віянь. „Після розділів література краю носить на собі риси утилітаризму, якому час від часу робилися щеплення від нових потреб. Не перебувала вона в інтелектуальному занепаді, як за часів Сасів, коли була костьольно-панегіричною, але й не набрала сили самостійної”³²⁷, – характеризує літературний процес тих часів Е.М. Галлі.

Літературно-салонне життя Волині цього періоду – явище різнобарвне й неординарне: низка нескінченних розваг, котрим більшою мірою підходить епітет гіркі, ніж щасливі чи безтурботні. Це було, очевидно, своєрідним бажанням чи то не помічати, чи то притупити в пам’яті події недавнього минулого – суспільну поразку поляків, розділи Речі Посполитої, а, може, способом чи можливістю пристосуватися до нових політичних реалій. Чи так, чи інакше, проте дух загальної, всеохоплюючої безкарності, яка провокувалась функціонуванням декількох законодавчих систем: Саксонської, Литовського Статуту, Магдебурзького права та законів Російської імперії, віддаленість від столиць – Варшави й Санкт-Петербурга, час політичних, суспільних і ментальних стресів швидше нагадував „пир во время чумы”, ніж притаманну періоду до розділів стриманість і розміреність життя. Волинь

³²⁵ Wielhorski W. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej // Pamiętnik Kijowski. – Т. 1. – Londyn, 1959. – S. 71, 73.

³²⁶ Мицкевич А. Собр. соч.: В 5 т. – Т. 4. – М.: Художественная литература, 1954. – С. 375.

³²⁷ Pamiętniki dk. E.M. Gallego (1816 – 1893) // Przegląd Naukowy. – Т. XII. – № 8. – Sierpień. – 1913. – S. 180.

і в недалекому минулому завжди відрізнялась пишністю й марнотратністю. Лабунський приїзд Станіслава Августа 16 березня 1787 р. обійшовся волинській патентованій шляхті в суму, яку вона сама не змогла заплатити, тому третину визначених коштів сплатив сам король!³²⁸ Незліченні шахрайства та інтриги волинського губернатора М.І. Комбурля, що стали легендарними ще за його життя³²⁹, і бали під час Великого посту в голови другого департаменту С. Дуніна-Карвицького³³⁰ – ланки одного довгого, тривалістю в декілька десятиліть, ланцюга. Численні житомирські бали, карнавали, маскаради, казино, карти, феєрверки, аматорські театральні постановки, а також знамениті Бердичівські ярмарки з гучними витівками балагулів, балами та картярськими іграми (згадаймо роман Юзефа Коженювського „Kollokacja”, спогади про „Бердичівський ярмарок” Францишка Ковальського, нариси Теофіла Букара „Бердичівські ярмарки”, Юзефа Дзежковського³³¹ „Балагули. Декілька рис із сучасного життя. В’їзд до

³²⁸ Страшний Иосиф // Киевская старина. – Т. 7. – № 9 / 10. – 1883. – С. 71 – 74.

³²⁹ Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu. – Т. II. – Wilno, 1921. – S. 70, 84 – 90, 97; Askenazy Sz. Rosya – Polska. 1815 – 1830. – Lwów, 1907. – S. 19, 118; Czajkowski M. Pisma. Powiesci kozackie i gawiedy. – Т. III. – Lipsk, 1863. – S. 164; Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 1. – Kraków, 1876. – S. 192; Karwicki J. Dunin. Skice obyczajny i historyczny. – Warszawa, 1882. – S. 104 – 105; Rolle M. Ateny Wołyńskie. – Lwów, 1898. – S. 140, 195, 238 – 240.

³³⁰ Felińska E. Pamiętniki z życia. – Serya 2. – Т. II. – Wilno, 1859. – S. 405 – 406.

³³¹ Юзеф Дзежковський (Józef Dzierzkowski, 11 січня 1807, Ксаверів, тепер Малинського р-ну Житомирської обл. – 13 січня 1865, Львів) – видатний польський письменник, чиє життя тісно було пов’язане зі Львовом. Вчився у львівській гімназії, там же служив у закладі ім. Оссолінських, на початку 1840-х років тимчасово жив на Волині (до 1841), повернувшись до Львова, працював у редакціях „Львівської газети” („Gazeta Lwowska”), „Щоденника паризької моди” („Dziennik Mód Paryskich”), „Літературного тижневика” („Tygodnik literacki”), у видавництві „Бібліотеки наукового закладу ім. Оссолінських” („Biblioteka Naukowego zakładu im. Ossolińskich”) та ін. З 1862 р. жив у Кракові, працював у ряді редакцій міста, у 1863-му остаточно повернувся до Львова. Декілька разів заарештовувався австрійською владою. Ю. Дзежковський – автор біля ста художніх творів, серед яких романи „Плач і сміх” (1838), „Самуель Зборовський” (1843), „Бал у селі” (1844), „Помста Болеслава” (1844), „Для посагу” (2 т., 1847), „До моїх земляків” (1848), „Родина у салоні” (1853), „Два близнюки” (1854), „Знайда” (1854), „Король дядів” (1855), „Ледацюга” (1856), „Шляхетська шляхетність” (1856), „Гетьманський універсал” (2 т., 1858), „Жіноче серце” (1858), „Епізод з 1831 р.” (1861), „Без заслуг, але щасливий” (1863), „Валек з лісу” (1863), „Шедеври органіста” (1865), „Польський хрест” (3 т. 1877) та ін., збірників оповідань „Картини з життя і подорожі” (1846), „Повісті з товариського

Бердичева”), зимові вояжі в Риж-Па (анаграма слова Париж) – Малий Париж – Кременець, лікування й прилучення до Європи, будь то Італія чи Німеччина, Франція чи Англія, нескінченні й численні візити до шляхетських будинків та маєтків – ось далеко не повний список програмних заходів, присутність і влаштування яких складала обов’язкову частину життя волинського дворянства.

„Блискучі найбагатші родини на Волині того часу менше всього служили прикладом громадянам... Текло галасливе карнавальне життя на бальних паркетних підлогах, за столиком для бесід чи гральним столом... На противагу володарюючій тут стихії, житомирській громадській думці того часу надзвичайні варшавські новини були деякою мірою сюрпризом не для легкого перетравлення”, – з гіркотою згадував Шимон Аскеназі в „Історичних часах”³³². Про епікурейську безтурботність більш пізніх часів напише Є. Хеленіуш (Є. Івановський), досить-таки незвично передаючи дух і настрої початку століття: „Житомир завжди був галасливим і багатолюдним. З усієї Волині понаїхало багато народу для розваг і забав. У нас після кожної катастрофи й нової публічної поразки ще голоснішими бували веселощі. Житомирські карнавали 1832 і 1833 років були пишними й багато нових сімейств прибуло”³³³.

Політичне життя початку ХІХ століття, громадська думка, опозиція чи інакомислення розвивались на Волині повільно, якщо не ліниво і дещо епатажно. Передчуття незворотності процесів на початку ХІХ ст. вело до глибокого й трагічного осмислення буття, що не могло, звичайно, не вплинути на творчість митців слова загалом. Сподівання та сповзання на лібералізм та просвітництво Олександра І було спробою передоручити себе в руки всевладного царя, від якого чекали не стільки процвітання, скільки збереження усталених минулих традицій, способу життя. „До землі вітчизни” („Do ziemi ojczystej”, 1803) Гуго Колонтая і „Боже, який Польшу оточував блиском могутності і слави...” („Boże, coś Polskę przez tak długie wieki”, 1816) Алойзи Фелінського – твори, що блискуче ілюструють ставлення зрілих і впливових мужів до процесів, які відбувались на Волині.

життя” (2 т., 1846), окремий твір „Балагули. Декілька рис сучасного життя. В’їзд до Бердичева” („Bałaguly. Kilka rysów z życia dzisiejszego. Wjazd do Berdyczowa”), присвячений опису бердичівського ярмарку, особливостей життя міста та його мешканців.

³³² Askenazy Sz. W czasy historyczne. – Т. II. – Warszawa, 1904. – S. 279 – 281.

³³³ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. II. – Kraków, 1876. – S. 445.

Witaj ziemio wołyńska, gdzie przezcztery wieki
 Ojcowie moi żyli pod cieniem opieki
 Polski swobodnej, odkąd zza Odry wrócili
 I gdy smoleńskie Dnieprzu brzegi opuścili...

Mowa nasza panuje i w szkole, i w sądzie,
 Przemysł się rozpościera po morzu, po lądzie,
 Rolnik odnosi większą korzyść z swego znoju,
 Cóż mówić o pożytkach trwałego pokoju?
 Nie lękamy się o los najmilszej młodzieży
 I dziś ona do cnoty dawną drogą bieży.

Aleksander gorliwie światło prawdy nieci,
 Nie chce mieć niewolników, chce mieć dobre dzieci.
 Kto się lęka o przyszłość, ten się z prawdą mija,
 Nigdy tyran naukom rzetelnie nie sprzyja.

(*H.Koźłataj. Do ziemi ojczystej*)³³⁴.

Література цього періоду – це швидше література й культура спогадів і мемуарів, заповітів, увічнень, повчань, звертань до отчого краю і, навіть з точки зору художніх тенденцій, – ближче до дидактичності неокласицизму, ніж раннього романтизму, який голосніше й голосніше заявляв про себе в Європі.

ВОЛИНСЬКЕ МАСОНСТВО

Поляків Волині бачимо скрізь, де можна було посилено вплинути на зміну тодішнього політичного устрою краю. Наприкінці царювання Павла I, а найбільше в перші десятиліття царювання Олександра I на Волині потужно розгалузилось та поширилось масонство.

Сьогодні важко говорити про певну патріотично спрямовану діяльність масонських лож, зокрема, волинських. Членство в них носило швидше чисто заперечувальний характер, що знаходив своє виявлення в незгоді з царським правлінням, діяльністю царської або якоїсь іншої адміністрації. Але тут, мабуть, уперше можна було помітити спроби проведення державних реформ, введення самоуправління селянської общини, обговорення та народження декількох західноєвропейських варіантів конституції для Російської імперії. Говорячи про філософію

³³⁴ Żbikowski P. Poezje więzienne Hugona Koźłataja. Studia i teksty. – Wrocław, 1993. – S. 171 – 173.

масонства, слід пам'ятати, що в її надрах знайшли своє застосування нетипові ідеї філософії раціоналізму, спрямовані на боротьбу з комплексом „створення кумира”. Руйнівний характер носили погляди масонів не тільки на сакральність влади (найяснішість), але й на релігію, національність, традицію, виховання, батьківщину etc. Однак однією з позитивних заслуг масонства було те, що, на думку видатного російського філософа М. Бердяєва, воно стало „першою формою самоорганізації суспільства”³³⁵. Крім цього, на зібраннях, як правило, розмовляли французькою, польською та російською мовами, що сприяло кращому пізнанню одного народу іншим. „Росіяни й поляки дружно по-братньому подавали один одному руку”, – згадував про цей час С.Г. Волконський³³⁶.

Найбільш ранньою з усіх відомих масонських лож у краї була ложа у Вишньовці, яка була закладена ще в 1742 р. Яном Каролем Мнішехом, близьким родичем Міхала Єжи Вандаліна Мнішеха.

У XVIII ст. м. Дубно – відомий далеко за межами Правобережжя центр торгівлі. Дубенський контрактний ярмарок приймав купців із-за Дніпра й Дністра, з Великої Корони, Литви та Галичини, а також Відня і Лейпціга, Стамбула й Москви³³⁷. Тому не випадково, що тут у 1780 р. Міхалом Любомирським була закладена ложа „Досконалої таємниці”, при якій з 1785 р. існувала й жіноча ложа. Членами чоловічої були, зокрема, видатний театральний діяч, організатор польського театру Войцех Богуславський та Юзеф Любомирський, дід майбутнього відомого композитора Казимира Любомирського. У той час ложа мала 14 міністрів, 15 підмайстрів та 7 учнів³³⁸.

28 червня 1786 р. у Дубно була відкрита ще одна масонська ложа „Доброчинний поляк”, членами якої були 47 чоловік. 31 травня 1786 р. троянівським поміщиком Ігнацієм Дзялинським була відкрита чоловіча та жіноча ложі³³⁹ „Розсіяної темряви” („Des Tenebres Disperses”) у Житомирі³⁴⁰. Нове відродження цієї ложі відбулось завдяки

³³⁵ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – С. 20.

³³⁶ Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста). – СПб, 1902. – С. 402.

³³⁷ Ułaszyn H. Kontrakty Kijowski. Szkis historyczno-obyczajowy. 1798 – 1898. – Petersburg, 1900. – S. 7 i наступні.

³³⁸ Małachowski-Lempicki S. Wielka prowincjonalna loża wołyńska // Rocznik Wołyński. – T. II. – Równe, 1931. – S. 94.

³³⁹ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині. – Житомир: Полісся, 2006. – С. 42.

³⁴⁰ Ложа розташовувалась у будинку, в якому 1833 р. буде розміщена Житомирська чоловіча гімназія, див: Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O

А.В. Ржевському; у 1820 р. вона налічувала 64 члени. Великим майстром у ній був карантинний лікар української провінції Францішек Гейнч³⁴¹ – батько відомого письменника Кароля Августа Гейнча (1810 – 1861). У Звягелі (з 1796 р. Новоград-Волинський) у 1784 р. постала ложа „Мінерви”³⁴². У 1784 р. відкрилась ложа „Марс” у Полонному. Є відомості про існування в 1791 – 1792 рр. у Житомирі ложі під назвою „Розенкрейцерська санкт-петербурзька”³⁴³. Повноправними членами волинських масонських лож могли бути як поляки і росіяни, так і українці. Однак масонство для волинян було, ймовірно, забавою, ніж поклик душі чи необхідністю. Розвиток лож досить повільний, кількість членів у них не велика.

У 1818 р. в Дубно сенатором каштеляном Нарцисом Олізаром, відомим громадським діячем та письменником-мемуаристом Волині, було відновлено ложу „Досконалої тасмниці”. Того самого часу тут почала працювати ложа „Східна зоря”, а в Рафалівці – „Увінчана цнота”, а трохи пізніше – „Доброчинний поляк” в Острозі.

Членами різних масонських лож на Волині, крім вищеназваних, у різні часи були впливові публічні люди. Серед них особливою винятковою повагою користувався на Правобережжі волинський князь Адам Єжи Чарторийський (1770 – 1861) – масон з юних років, високоосвічений інтелектуал, людина, допущена в усі найкращі родини, яка мала зв’язки з багатьма найяснішими особами Європи, оберталась у петербурзькому оточенні спочатку Катерини II, потім Павла I та Олександра I, не позбавлена непересічного сентиментально-класицистичного літературного обдарування; автор талановитих і вишуканих „Мемуарів і політичних щоденників 1776 – 1809”³⁴⁴, один з реформаторів російської царської адміністрації, А.Є. Чарторийський був організатором Віленського навчального округу та Віленського

sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – T. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 153.

³⁴¹ Пероговский В. Материалы для истории Волини. – Житомир, 1879. – С. 298 – 299; Пероговский В. Масонские ложи в Житомире // Киевлянин. – Ч. 27. – 1879; Сведения о масонских ложах, бывших в Волинской губернии // Киевская старина. – Т. 51. – № 11. – 1895. – С. 62 – 63; Єфремов С. Масонство на Україні // Хроника-2000. – № 23 – 24.

³⁴² Askenazy Sz. Rosya – Polska. – Lwów, 1907. – S. 95.

³⁴³ Платонов О.А. Терновый венец России. Тайная история масонства 1731 – 1996. – М.: Родник, 1996. – С. 35.

³⁴⁴ Mémoires du prince Adam Czartoryski et Correspondance avec Alexander I-er. – Paris, 1887; Czartoryski A.J. Pamiętniki i memorialy polityczne 1776 – 1809. – Warszawa, 1986.

університету. Під час царювання Олександра I А.Є. Чарторийський зробив стрімку кар'єру: в 1802 р. товариш міністра, через два роки – міністр закордонних справ (до 1806 р.), з 1805 – член Державної ради, після утворення Царства Польського в 1807 р. – член тимчасового уряду й сенатор³⁴⁵.

Масонами також були батько Тадеуша Чацького Щенснї, графи Владислав та Петро Мошинський (волинський губернський маршал), брати Миколай і Станіслав Ворцелі (маршалок Волинської губернії), голова першого департаменту на Волині граф Балтазар Комаровський, голова суду Волинської губернії Юзеф Пінський, Волинський віце-губернатор Філіп Платер, сенатори Людвіг Платер та граф Александр Ходкевич, генерал Александр Рожницький, тасмний радник і царський сенатор; сенатор і посол, київський губернський маршалок Адам Вавринець та його син – видатний письменник Генрік, графи Ржевуські, маршалок Волинської губернії Вацлав Ганський, маршалок Київської губернії, поет та мемуарист граф Густав Олізар, лікар і письменник Кароль Качковський, камергер і віце-реферндарій Царства Польського князь Антоній Яблоновський, депутат Волинського головного суду Антоній Павша, радник головного суду Юзеф Залеський, голова головного суду Елігій та його брат хорунжий житомирський Константи Піотровський, хорунжий житомирський Юзеф Трипольський, житомирський адвокат Антоній Порадовський, маршалок Новоград-Волинського повіту Якуб Маліновський, ксьондзи Міхал Длуський та Костянтин Дембек, земський писар Луцького повіту Еразм Коженювський, письменник Шимон Конопацький, Александр Ілінський, Станіслав Карвицький, Адам Стецький, художник Міхал Лебеда. Організаторами ордену тамплієрів на Правобережжі (Бердичів, 1820) були капітан уланського полку Францішек Маєвський та полковник Лаговський; їх діяльність поширювалась на Волинь, Київщину та Поділля³⁴⁶.

Стрімке розповсюдження ідей масонства, які охопили всі щаблі і напрямки діяльності губернської адміністрації, представників усіх верств

³⁴⁵ Див.: Handelsman M. *Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską*. – Warszawa, 1937. – 174 s.

³⁴⁶ Chudzikowska J. *Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim*. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 38 – 39; Wroński A. *Powstanie listopadowe na Wołyniu i Ukrainie*. – Warszawa, 1993. – S. 14 – 16; Павлюк В.В. *Польський визвольний рух кінця XVIII – першої третини XIX ст. // Історія міст і сіл Великої Волині / Наук. зб. за ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: ПП. М.Г. Косенко, 2002. – С. 230.*

населення, стало утаємниченою, але дуже впливовою силою, що потужно коригувала хід розвитку та історії краю. Згодом члени цих таємних організацій будуть шукати себе в суспільному житті, і більшість буде задіяна в усіх потрясіннях Європи та Волині зокрема³⁴⁷. Губернське масонство буде всебічно відображене й належно оцінене у волинській мемуаристиці. Антоні Анджейовський присвятить йому багато місця в „Опусах старого Детьока про Волинь” (1861), Я.Д. Охоцький у „Мемуарах” (1857), а Є. Івановський (Хеленіуш) у „Спогадах минулих років” (1876).

Але ставлення сучасників до масонів було швидше негативним, ніж бажаним очікуванням порозуміння чи підтримки. Є. Івановський (Хеленіуш) з гіркотою напише: „Метою та завданням масонів є впровадження ідеї братерства між усіма людьми та знищення всіх упереджень та забобонів між ними, за їх поглядами ніщо так не роз’єднує людей, як релігія, тому вони старались відмовитись від усіляких релігій, як головної перешкоди людського братерства, а найбільше – від католицької віри, яка за своїми принципами не йде на жодні поступки... Масонські ложі не можуть прийняти й підкопуються під дві найсвятіші основи й традиції: релігії та батьківщини. Плодами масонських лож є школа неприналежності до певного віросповідання. Їх головним гаслом, змістом, кардинальним законом є слово *комуна*, тобто повалення всякої влади, відміна й руйнація традицій, легенд і зненависть”³⁴⁸. Найбільшу стурбованість мемуариста викликав космополітизм масонів, з яким волинський поляк ніяк не міг погодитись.

Спочатку в 1794 р. Катерина II спеціальним указом заборонила діяльність масонів, у 1797 р. на підтримку попереднього видав указ Павло І. Масонські ложі в Україні були заборонені 12 березня 1819 р., в Польщі 25 вересня 1821 р.; врешті-решт, 1 серпня 1822 р.³⁴⁹ царським указом Олександра І всі масонські ложі в Російській імперії остаточно підпали під заборону. Дослідники вважають, що в 1830-ті роки масонство

³⁴⁷ Крижанівська О.О. Масонство в Україні в другій половині XVIII – початку XX ст.: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01. / Інститут історії України НАН України. – К., 1997. – 16 с.

³⁴⁸ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych.. – Т. 1. – Kraków, 1876. – S. 137 – 138: Kilka szczegółów o lożach masonskich.

³⁴⁹ Семевский С.И. Декабристы-масоны // Минувшие годы. – Кн. II. – 1908. – С. 30, 34, 46.

в Росії ще існувало, але через десять-двадцять років старе, „класичне” масонство остаточно загубилося на скрижалях історії³⁵⁰.

Однак, зерна, вкинуті в родючий ґрунт України, зійшли сходами: на Правобережжі, а особливо на Волині почався декабристський рух, а згодом національно-громадські українські й польські рухи середини ХІХ ст.

ВІЙНА 1812 р.

Ще в 1807 р., коли тільки починалась антинаполеонівська компанія, польське населення Волині було наелектризоване в очікуванні важливих подій. Царський уряд завжди з недовірою ставився до настроїв нових підданих – поляків. Відгомін антиросійських настроїв докотився й до Волині, чим влада була вкрай незадоволена. Київський генерал-губернатор М.І. Голенішев-Кутузов, призначений на цю посаду після поразки під Аустерліцем, „добровільно-примусово” в 1807 р. пропонує Т. Чацькому залишити Волинь, і візитатор покірно виїжджає на деякий час до Харкова³⁵¹.

Нагадаємо, що значна частина Волинської губернії на південно-західному кордоні межувала з Австрійською імперією. Кременецька гімназійна молодь була досить добре обізнана зі справами своїх сусідів, про кожне пересування польських військ у Галичині, яка тоді перебувала у військовому протистоянні з Росією та Францією. У лютому 1809 р. широкого розголосу набула справа про втечу кількох гімназистів до австрійського кордону з метою приєднання до повстанців³⁵². Для її залагодження у Кременець вимушений був приїхати А.С. Чарторийський.

Перед самою війною на Волині та Поділлі було розквартировано п'ять російських дивізій 3-ї армії О.П. Тормасова, штаб якої знаходився в Луцьку. Це створювало атмосферу напруженості. Наполеон не один раз обіцяв польській шляхті відновити „Велику Польщу” в кордонах 1772 р., що, безперечно, не входило, як виявилось пізніше, ні до його планів, ні до планів Олександра І. Якщо шляхта Варшавського князівства стала активно допомагати французам: будувати укріплення, організовувати продовольчі магазини, навіть фінансувати та організовувати армію, то волинська – зайняла більш помірковану, відчужену позицію, яка була не зовсім зрозумілою для Варшави. Чайковський, один з не багатьох

³⁵⁰ Сакулин П.Н. Филология и культура. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 191 – 192.

³⁵¹ Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec. – Lwów, 1913. – S. 65.

³⁵² Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec. – Lwów, 1913. – S. 76 – 79.

волинських дідичів, організував козацький загін і вирушив на з'єднання з наполеонівською армією³⁵³. Але після заяви Наполеона: „Нехай Литва, Самогітія, Вітебськ, Полоцьк, Могилів, Волинь, Україна й Поділля наповнюють тим самим духом, який я зустрів у Великій Польщі, і проведення увінчає успіхом святу вашу справу”³⁵⁴, ентузіазм деяких радикальних патріотів став дещо охолоджуватися.

Таке ж саме індиферентне ставлення волинян відчувалося й у ставленні до російських ініціатив. На Волині: в Луцьку, Дубно, Острозі, Заславлі, Старокостянтинові й Житомирі³⁵⁵ були організовані продовольчі та фуражні магазини. Волинська шляхта за урядовими розпорядженнями займалась їх майном і провіантом, надавала рекрутів та стройових коней, платила відповідні податки³⁵⁶, але не тільки не поспішала організувати свої військові загони, а й також не виказувала підтримки жодній стороні.

За словами графа Санті, поляки південно-західного краю знаходились тоді у збудженому стані „очікування” наслідків гігантської боротьби „двох велетнів”, що проходила в них на очах, але самі не виявили ніяких серйозних намірів взяти в ній участь, за винятком чотирьох волинських поміщиків та декількох шляхтичів³⁵⁷, котрі були за активну антиросійську діяльність вислані згодом до внутрішніх губерній Росії. Навіть тоді, коли Москва була зайнята французами і шанси успіху, за загальним переконанням, схилилися на їх бік, польські шляхтичі хоча й зловтішалися іноді з цього приводу, але ніхто не подав достатнього приводу для підозри відносно існування в їх середовищі яких-небудь революційних намірів³⁵⁸. По губернії ходили чутки, що Волинський губернатор М.І. Комбурлей відправив у свої вотчини з Житомира весь свій екіпаж та обоз. У Житомирі на тріумфальній арці напроти губернаторського дому та на стінах службових місць поліція щоранку

³⁵³ Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. – Т. 2. – К.: Либідь, 1992. – С. 281.

³⁵⁴ Отечественная война и русское общество. – Т. III. – СПб, 1912. – С. 159.

³⁵⁵ Бескровный Л.Г. Отечественная война 1812 года. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – С. 176.

³⁵⁶ Житомирщина. Історичний нарис. – Житомир: Полісся, 2003. – С. 82 – 83.

³⁵⁷ Вольнская революция первой четверти XIX столетия (Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой) // Киевская старина. – Т. 5. – № 1. – 1883. – С. 133 – 134; О.Л. [Левицький]. Союзники Наполеона на Волини в 1812 г. // Киевская старина. – Т. 44. – № 1. – 1894. – С. 134 – 135.

³⁵⁸ Див.: Левицький О. Тревожные годы. Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и Юго-Западного края в 1811 – 1812 гг. // Киевская старина. – Т. 35. – № 10. – С. 1 – 21; – № 11. – С. 169 – 194. – 1891; – Т. 39. – № 11. – С. 189 – 212; – № 12. – 1892; – С. 337 – 360. – 1892.

змивала дошкульні написи польською проти росіян і здирала образливі цидулки³⁵⁹.

Крім цього, в губернії під час військових подій на тлі російсько-французької війни розігрувались інші баталії – підкилимові, коли про свято Божого тіла в костьолі та невинні вечорниці в одній з обивательок Кременця волинський губернатор М.І. Комбурлей доповідав командуючому 2-ї Західної армії П.І. Багратіону, як про урочисте святкування перемог французької армії. Т. Чацький був викликаний до Луцька в штаб-квартиру головнокомандуючого для виправдовування³⁶⁰. По Волині пішли чутки про закриття ліцею та переведення студентів на навчання до Харкова. Але кілька гімназистів, витримавши екзамен, який особисто приймав полковник О.П. Єрмолов, були зараховані добровольцями до російського війська³⁶¹. Це й врятувало кременецьку гімназію від остаточного закриття. Впевнившись у тому, що патріотичні настрої волинян більш-менш задовільні, П.І. Багратіон дозволив тимчасово припинити навчання та розіслати гімназистів по домівках.

Здебільшого пересічний волинянин лише спостерігав за війною 1812 р. та дізнавався про хід бойових дій від полонених французів, італійців, німців, баварців та поляків, котрі етапом проходили через Житомир. Як писали свідки, багато людей під час етапу від морозів умирали, тому ректор житомирських шкіл ксьондз Копійовський збирав для полонених пожертви³⁶².

У наполеонівській армії Варшавського князівства служили літератори А. Ходкевич, командир 18-го піхотного полку; у 5-му піхотному полку – підфіцер-ад'ютант А. Чарноцький, особистість якого стала більш відомою під псевдонімом Зоріан Доленга-Ходаковський³⁶³, у

³⁵⁹ Шафранский А. На Волини в 1812 году (Как встречала Волинь русских врагов 100 лет тому назад) // Волинские епархиальные ведомости. – № 44. – 1912. – С. 861 – 864.

³⁶⁰ Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec. – Lwów, 1913. – S. 94 – 97.

³⁶¹ Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec. – Lwów, 1913. – S. 97 – 98.

³⁶² Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 2. – Kraków, 1876. – S. 359.

³⁶³ Адам Чарноцький (4 квітня 1784 – 29 листопада 1825) – видатний фольклорист та етнограф, після участі на стороні французького війська проти Росії у війні 1812 – 1814 рр. амністії не отримав, тому прийняв псевдонім Зоріана Доленги-Ходаковського, жив у Порицьку й Кременці у Т. Чацького, з 1814 р. активно займався збором та вивченням фольклору на Волині і Поділлі, в 1819 р. у Петербурзі був обраний почесним членом Академії наук і Товариства любителів російської словесності. Автор „Про Слов'янщину перед християнством” („О

3-му литовському гвардійському кавалерійському полку – молодий поет Віктор Ленкевич.

Мабуть, лише один волинський письменник відгукнувся на події 1812 р. Це М. Чайковський зі своїми гавендами „Житомиряни. 1812”, „Лучани. 1812” і романом „Овручанин. Історична повість з 1812 року”, в яких автор відобразив саме ту атмосферу сподівань і очікування, що панувала тоді в краї. Однак для інших волинських письменників ця війна не була й не стала важливою подією. Непрямим підтвердженням „апатичної” поведінки є унікальне літературне явище: у волинській польськокомовній мемуаристиці суцільно відсутні спогади, сюжети, оцінки, іншими словами – ремінісценції, пов’язані з цією війною, з тим часом. Не згадували мемуаристи переживань чи подій року 1812, неначе їх не було. Це, говорячи сучасними словами, була не їх війна.

Але вже після війни ситуація спочатку повільно, а потім досить активно кардинально змінювалася. Молоді поляки стали охоче йти на службу до російського царя: „Тоді багато польської молоді поступало в російське військо, що засмучувало серця родини, яка пам’ятала ще польські часи і вважала це несправедливістю до себе, тяжко переживали, що сини їх ідуть до російської служби”³⁶⁴, – з гіркотою згадував мемуарист Є. Івановський. Але це був поки що лише початок проблеми, що знайде своє загострення саме в 1831 році, і мемуаристика того часу вже не буде стояти осторонь в очікуванні чи спостереганні.

ДЕКАБРИСТСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1825 р.

Волинь дещо периферійно, але досить помітно сколихнули події грудня 1825 р. В краї діяли три декабристських товариства: Південне, Об’єднаних слов’ян у Новограді-Волинському³⁶⁵ та Польське таємне

Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem”, 1818) та ін. В Україні видана найбільша зб. з його фольклорного зібрання: Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (З Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / Упорядк., текстологічна інтерпретація і коментарі О.І. Дея. – К.: Наукова думка, 1974.

³⁶⁴ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 2. – Kraków, 1876. – S. 278.

³⁶⁵ Див.: Из истории Общества соединенных славян / Публ. подг. К.Г. Ляшенко // Советские архивы. – № 3. – 1975. – С. 73 – 79; Достян И.С. Политические идеи Общества соединенных славян // Советское славяноведение. – № 4. – 1968. – С. 19 – 30.

патріотичне³⁶⁶. Ідеї федерації, свободи та побратимства слов'янських народів, притаманні світогляду південних декабристів, були досить поширеними на Правобережжі³⁶⁷.

Контакти Південного товариства декабристів з Польським таємним патріотичним товариством уперше відбулись, очевидно, в 1824 р. в Києві і здійснювались через М.П. Бестужева-Рюміна та С.І. Муравйова-Апостола з А.С. Яблоновським, П. Мошинським, Г. Олізаром, А. Ходкевичем та ін.³⁶⁸ С.І. Муравйов-Апостол у листопаді – грудні 1824 р., потім у грудні 1825 р. в Житомирі³⁶⁹, а С.Г. Волконський у січні 1825 р. в Бердичеві зустрічались з Петром Мошинським. Є відомості про слов'янське зібрання в Житомирі в серпні 1825 р. в домі П. Мошинського, де, крім господаря, були присутніми С. та І. Муравйови-Апостоли, К.Ф. Рилєєв, Ст. Карвицький, М. Ворцель, Л. Собанський, М. Тарновський, В. Ржевуський та Т. Падура³⁷⁰.

Польське таємне патріотичне товариство, за відомостями П.І. Пестеля, мало членів по всьому Царству Польському, Герцогству Познанському й Австрійській Галичині, а також у Литовській, Волинській, Київській і Подільській губерніях. Для трьох останніх

³⁶⁶ Див.: Missalowa G. W sprawie stosunków Towarzystwa Patriotycznego Polskiego z dekabrystami // Zeszyty naukowe Uniw. Łódzkiego. Ser. 1. Nauki humanistyczno-społeczne. – Zesz. 11. – Łódź, 1958. – S. 59 – 74; Очерки революционных связей народов России и Польши. 1815 – 1917 / Под ред. И.С. Миллера и др. – М.: Наука, 1976. – С. 37 – 71, 119 – 129.

³⁶⁷ Див.: Коваль П.Д. Проблема свободи у поглядах декабристів Товариства об'єднаних слов'ян // З історії філософської думки на Україні. – К., 1963. – С. 33 – 66; Bazyłow Ł. Idea federacji słowiańskiej w programie Stowarzyszenia Zjednoczonych Słowian // Z polskich studiów sławistycznych. – Ser. 3. Histeria. – Т. 1. – Warszawa, 1968. – S. 137 – 147; Павелко О.П. Декабристи і українські революційні демократи про єдність і дружбу народів // Проблеми філософії: Міжвузівський наук. зб. – Вип. 18. – К., 1970. – С. 55 – 62.

³⁶⁸ Сильвинский Н.П. Пестель перед Верховным уголовным судом // Былое. – № 5. – 1906. – С. 248 – 250; Восстание декабристов. Материалы. – Т. IV. – М. – Л.: Гос. из-во политической литературы, 1927. – С. 80, 106, 116, 257 – 258, 282 – 283; Восстание декабристов. Материалы. – Т. IX. – М. – Л.: Гос. из-во политической литературы, 1950. – С. 151, 153, 191, 333; Медведская Л.А. Южное общество декабристов и Польское патриотическое общество // Очерки истории движения декабристов. Сб. ст. – М.: Гос. из-во политической литературы, 1954. – С. 276 – 320.

³⁶⁹ Нечкина М.В. Движение декабристов. – Т. II. – М.: АН СССР, 1955. – С. 351.

³⁷⁰ Гнатюк В. Тимко Падура. Критико-біографічний та історико-літературний нарис. – Харків-К.: Література і мистецтво, 1931. – С. 26.

губерній їх управа знаходилась у Житомирі тому, що у Волинській губернії було найбільше її членів.

Після поразки повстання всі вищеназвані особи зазнали переслідувань з боку царської влади. Поміж арештованих польських повстанців були також мешканці Волині, серед яких полковники В.І. Браницький та А.З. Муравйов, капітан К.Г. Ігельстром, поручики П.Ф. Громницький, М.Ф. Лісовський, прапорщик І.В. Кіреєв та бухгалтер польового провіантського комісіонерства І.І. Іванов, писар волинського цивільного губернатора П.Ф. Вигодовський³⁷¹, підпоручик І.І. Горбачевський³⁷², юнкер П. Головінський, відставний дивізійний генерал польської армії К.-О.І. Княжевич, відставний генерал-майор А. Ходкевич, відставний поручик М. Красницький, волинський губернський маршалок П. Мошинський та київський губернський маршалок Г. Олізар, дворяни Волинської губернії Ю. Люблінський та Л. Островський, старокостянтинівський поміщик С. Качковський, лікар Плессель, секретар графа Ілінського Т. Жебровський, камергер та віце-реферндарій Царства Польського А.С. Яблоновський³⁷³.

Мабуть, мало не єдиними, кому вдалось уникнути покарання за участь у польському таємному товаристві, були Вацлав Ржевуський, який був двічі під слідством у Житомирі в 1826 році, та відставний майор Александр Блендовський, чоловік мемуаристки Генрієти Блендовської, який був заарештований на початку 1826 р. за підозрою в симпатіях до декабристів і три місяці перебував під слідством.

Серед членів декабристського руху в Російській імперії членами масонських лож були 121 особа, тобто більше як 90 %³⁷⁴.

Для маленького Житомира³⁷⁵ події декабристського руху пройшли майже непомітно і мало знайшли рефлексій у мемуаристиці волинян. Лише Густав Олізар досить ґрунтовно відобразив деякі сторони

³⁷¹ Слідчі справи декабристів П.Ф. Громницького, М.Ф. Лісовського, І.В. Кіреєва, В.І. Іванова, П.Ф. Вигодовського надруковані: Восстание декабристов: Документы. – Т. 13. – М.: Наука, 1975. – 471 с.

³⁷² Рогинский А.Б. Горбачевский Иван Иванович // Русские писатели 1800 – 1917. Биографический словарь. – Т. 1: А – Г. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 632 – 633.

³⁷³ Про всіх названих декабристів див.: Декабристы. Биографический справочник / Под ред. М.В. Нечкиной. – М.: Наука, 1988.

³⁷⁴ Бакунина Т.А. Знаменитые русские масоны. – М., 1991. – С. 126.

³⁷⁵ „У Житомирі нараховувалось 303 будинки і 1818 мешканців, існувала тут фабрика капелюхів та шкіряний завод. Тепер, під кінець двадцятих років XIX століття, почало з'являтися тут більше людей і дрібні промислові заклади”: Geografia powszechna C.B. Steina. – Cz. 1. – Warszawa, 1826. – S. 184.

повстання в своїх „Мемуарах”, де багато сторінок присвячено діяльності М.П. Бестужева-Рюміна та С.І. Муравйова-Апостола на Волині й Київщині, описам свого ув'язнення в Петропавлівській фортеці, слідству та допитам, нарешті, поверненню на батьківщину.

Російською мовою були написані, а пізніше видані спогади про перебування в Сибіру І.І. Горбачевського³⁷⁶ та П.Ф. Вигодовського³⁷⁷.

ЛІТЕРАТУРНА ТРАДИЦІЯ ВОЛИНСЬКИХ АФІН

Особливу роль у першій третині ХІХ століття не тільки на Волині, але й Правобережжі відіграв Кременецький ліцей, задуманий, створений і дбайливо опікуваний Тадеушем Чацьким. Саме Кременцю судилося зіграти провідну роль у розвитку культури, науки й освіти краю. Кременецький ліцей став колицюю волинської літературної самобутності доби романтизму.

Невтомний організатор та керівник Кременецького (Волинського) ліцею Т. Чацький згуртував навколо нього найталановитіших діячів своєї епохи, серед яких були Францішек Карпінський (Franciszek Karpiński, 1741 – 1825), Францішек Заболоцький (Franciszek Zabłocki, 1750 – 1821), Юліан Урсин Немцевич (Julian Ursyn Niemcewicz, 1758 – 1841), Францішек Рудський (Franciszek Rudzki, бл. 1766 – бл. 1846), Адам Єжи Чарторійський (Adam Jerzy Czartoryski, 1770 – 1861), Каєтан Кожмян (Kajetan Koźmian, 1771 – 1856), Алойзи Фелінський (Alojzy Feliński, 1771 – 1820), Юзеф Джевецький (Józef Drzewiecki, 1772 – 1852), Людвік Осінський (Ludwik Osieński, 1775 – 1821), Францішек Моравський (Franciszek Morawski, 1783 – 1861), Францішек Венжик (Franciszek Węzyk, 1785 – 1862), Тимон Заборовський (Tymon Zaborowski, 1799 – 1828), служив інтендантом Шимон Конопацький (Szymon Konopacki, 1790 – 1884) та багато інших, які в літературознавстві традиційно об'єднуються назвою „група кременчан”.

³⁷⁶ Горбачевский И.И. Записки декабриста. – М., 1916; Декабристы в Сибири. Своей судьбой гордимся мы / Сост. М. Сергеев. – Вып. 1. – Иркутск: Вост.-Сиб. кн. из-во, 1973. – 342 с.; Горбачевский И.И. Записки, письма / Изд., подгот. Б.Е. Сыроечковский и др. (Литературные памятники). – М.: АН СССР, 1963. – 354 с.

³⁷⁷ Декабристы в Сибири. Дум высокое стремление / Сост. М. Сергеев. – Вып. 2. – Иркутск: Вост.-Сиб. кн. из-во, 1975. – 336 с.; Коган Л.А. П.Ф. Дунцов-Выгодовский как мыслитель // Научные доклады высшей школы. Философские науки. – № 1. – 1972. – С. 140 – 147.

Т. Чацький став вихователем видатних митців художнього слова, серед яких були М. Будзинський, Т. Букар, С. Вітвіцький, В. Врублевський, Е.М. Галлі, М. Гославський, К. Джевецький, Є. Івановський, К. Качковський, Ф. Ковальський, Ю. Коженювський, Ш. Конопацький, В. Красвський, А. Мальчевський, Е. Михайловський, Т. Падура, А. Піотровський, К. Піотровський, А. Пжездецький, Л. Ржищевський, К. Сенкевич, Т. Сероцінський, Ю. Словацький, Ф.М. Собещанський, Ю. Совінський, Г. Олізар, Т.А. Олізаровський, С. Осташевський³⁷⁸ та багато-багато інших, хто здобував славу волинській землі.

Серед видатних викладачів ліцею бачимо славнозвісні імена, серед яких Ігнацій Абрамович, Ян Александровський – викладач російської мови³⁷⁹, Антоні Анджейовський, Ян Багриновський, Вілібальд Бессер, Стефан Вижевський, Грегорж Гречина, Кароль Ентц, Стефан Зенович, Бонавентура Клембовський, Юзеф Коженювський – професор польської мови, літератури й поезії, Войцех Ліді, Александр Міцкевич, Францішек Мехович, Юзеф Микульський – викладач англійської, а згодом і польської мови й літератури, Юзеф Осечковський, Антоні Планцон, Антоні Ярковський³⁸⁰, Войцех Ярковський³⁸¹, Павло Ярковський³⁸², Максиміліан

³⁷⁸ Петров Н.И., Малышевский И.И. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд. П.Н. Батюшкова. – СПб, 1888. – С. 261; Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec. – Lwów, 1913. – S. 130; Радишевський Р.П. Юліуш Словацький. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1985. – С. 18; Кирчів Р. Кременець як літературно-мистецький осередок першої третини ХІХ ст. // Волинські Афіни. 1805 – 1833 / Зб. наук. праць за ред. Ст. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль: Богдан, 2006. – С. 77.

³⁷⁹ Берков П.Н. К истории русско-польских культурных отношений конца XVIII – начала XIX века // Известия АН СССР. Отдел общественных наук. – № 9. – 1934. – С. 703 – 742.

³⁸⁰ Антоні Ярковський (1760 – 1828) – професор права, префект Кременецького ліцею; див.: Karwicky J. Szkice obyczajowe i historyczne. – Warszawa, 1882. – S. 54 – 55; Rolle M. Ateny Wołyńskie. – Lwów, 1898. – S. 24 – 47.

³⁸¹ Войцех Ярковський (1767 – 1836) – викладач математики й геометрії, спочатку служив вчителем у Луцьку, з 1805 – у Кременецькій гімназії; див.: Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – S. 28; Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyni. – T. 4. – Wilno, 1861. – S. 12; Rolle M. Ateny Wołyńskie. – Lwów, 1898. – S. 24 – 47; Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione. – T. 3. – Kraków, 1901. – S. 77.

³⁸² Павло Ярковський (1781 – 25 травня 1845, Київ) – бібліотекар Кременецької гімназії, від 1834 – Київського університету, див.: Bobrowski T. Pamiętniki. – T. 1. – Lwów, 1900. – S. 287 – 288; Kaczkowski K. Wspomnienia o Krzemieńcu //

Якубович³⁸³ – професор латинської мови й літератури, більшість яких після закриття Кременецького ліцею одразу були запрошені викладати до щойно відкритого Київського університету св. Володимира³⁸⁴. Нині ці імена пишно репрезентують високий рівень наукової та педагогічної думки Волині першої третини XIX століття.

Кременець встановив високу планку вимог до літератора, який претендував на звання волинського письменника з притаманною йому гострою потребою служіння рідній Батьківщині.

ТАДЕУШ ЧАЦЬКИЙ

Мабуть не помилюсь, якщо скажу, що єдиним, хто мріяв об'єднати й відродити зів'ялі традиції, вдихнути свіжого повітря в життя Волині, яке раптово і, як згодом з'ясувалось, безповоротно змінилось, був видатний Тадеуш Чацький (Tadeusz Czacki, 1765 – 1813).

„Благородный Чацкий”, – так назвав широко відомого освітянина-реформатора³⁸⁵ й науковця Тарас Шевченко в повісті „Варнак”³⁸⁶. Видатний волинянин жив у Порицьку Кременецького повіту (тепер с. Павлівка Іваничівського р-ну Волинської обл.), Острозі, Брусиліві³⁸⁷.

Gwiazda. – Т. 3. – 1848. – S. 298 – 299; Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – S. 28.

³⁸³ Максиміліан Якубович (1785 – 1853) деякий час після Кременецького ліцею служив у Київському і Московському університетах, після чого повернувся до Житомира, де й помер; див.: Dobszewicz T. Wspomnienia z czasów, które przeżyłem. – Kraków, 1883. – S. 201; Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 210.

³⁸⁴ Wielhorski W. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów. – Londyn, 1959. – S. 73.

³⁸⁵ Про освітню діяльність Т. Чацького див.: Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec. – Lwów, 1913; Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803 – 1832. – Т. II. Szkoły podstawowe i średnie. – Lublin: KUL, 1991; Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст. – Житомир: ЖДПУ ім. І.Франка, 2002. – С. 34 – 49; Єршова Л. Жіноча освіта на Волині. – Житомир: Полісся, 2006. – С. 45 – 56.

³⁸⁶ Шевченко Т. Варнак // Шевченко Т. Повне збір. тв.: У 12 т. Драматичні твори. Повісті. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 145.

³⁸⁷ Брусилівський маєток Т. Чацького утворювався 11 населеними пунктами, тут у нього народилась донька Марія. Пізніше він був конфіскований Катериною II і подарований спочатку графу Ферсену, від чого той відмовився, а потім генерал-губернатору Волинського і Подільського намісництва Т.І. Тутолміну. Під час повернення Павлом I будинку у ньому жив майбутній генерал-фельдмаршал

Згодом Чацький став тим інтелектуальним генератором, який притягував, біля якого згуртовувався весь цвіт правобережної еліти початку ХІХ століття. Лише одна згадка про Кременецький ліцей викликала в уявленнях сучасників гордість за Велику Волинь.

Т. Чацький отримав ґрунтовну освіту в Гданську, потім домашню в Порицьку під керівництвом львівського єзуїта Ф. Гродзицького. Він був членом Коронної скарбової комісії, засновником Товариства приятелів наук, впливового та авторитетного наукового товариства свого часу, професором Краківського університету, а з 1803 р. – візитатором шкіл Волині, Київщини й Поділля, що стало головною справою його життя³⁸⁸. Т. Чацькому належать роботи „Про гімназії у Волинській губернії” („O gimnazjum w wołyńskiej gubernii”, 1803), „Про генеральний стан освіти Волинської губернії” („O stanie jeneralnym oświecenia guberni wołyńskiej”, 1804), „До всього складу вчителів і шкільної молоді у Волинській, Київській і Подільській губерніях” („Do całego składu nauczycielów i młodzi szkolnej w wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej guberniach”, 1806). Етнокультурні наукові розвідки гебрайського, караїмського, татарського, циганського та вірменського народів ставлять його ім'я в один ряд з Й.Г. Гердером. Дослідження у двох томах „Про литовські і польські права” („O litowskich i polskich prawach”, Warszawa, 1801), „Про назву України і початки козаків” („O nazwisku Ukrainy i początku Kozaków”, 1801)³⁸⁹ і сьогодні не втратили наукової ваги. Однією з видатних заслуг візитатора була організація регіональних досліджень Правобережжя і Волині зокрема³⁹⁰.

13 жовтня 1805 р. в майбутньому, мабуть, стане днем освіти на Правобережжі. Цей день ознаменований в історії краю відкриттям відомої кременецької гімназії (з 18 січня 1819 – перейменовано на ліцей), при якій існували: величезна бібліотека, що містила зібрання Станіслава

І.Ф. Паскевич, який з необережності брусливський будинок спалив. Запропоновану відплату Т. Чацький брати відмовився, що не заважало їм весь час залишатися добрими друзями: Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. II. – Kraków, 1876. – S. 484, 494.

³⁸⁸ Knot A. Czacki Tadeusz // Polski słownik biograficzny. – Т. IV. – Kraków, 1938. – S. 144 – 146.

³⁸⁹ Павлюк В.В. Деякі проблеми історії України в дослідженнях Т. Чацького // Житомиру – 1120 (884 – 2004) / Наук. зб. „Велика Волинь” за ред. М.Ю. Костриці. – Т. 31. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 164 – 167.

³⁹⁰ Danowska E. Tadeusz Czacki (1765 – 1813) na pograniczu epok i ziem. – Kraków, 2006. – S. 239.

Августа³⁹¹, унікальний ботанічний сад, фізичний і мінералогічний кабінети, астрономічну обсерваторію, яка відповідала найвищим вимогам науки свого часу, манеж для навчання верховій їзді³⁹², кабінет з унікальною колекцією медалей; діяла школа практичних геометрів і механіків; відкрито пансіон; у 1811 р. запрацювала друкарня³⁹³. Видатному освітянину вдалося залучити до викладання видатні педагогічні сили. Незабаром заклад отримав славу Волинських Афін (Ateny Wołyńskie), став найвідомішим та найпрестижнішим не тільки на Волині, але й на всьому Правобережжі, а за рівнем навчання та організації викладання наблизився до університетського. Поховано було Т. Чацького в його родовому мастку – Порицьку, а серце видатного освітянина було вміщено до спеціальної алебастрової урни з євангельським написом „Gdzie skarb twój, tam i serce twoje” та встановлено в гімназійному францисканському костьолі в Кременці³⁹⁴.

У Кременець до Т. Чацького приїжджали, щоб зробити посильний внесок у справу розвитку освіти й культури, багато відомих і знакових діячів епохи. У 1812 – 1813 роках тут мешкав та приймав екзамени у гімназистів В.С. Ржевуський.

Ім'я Тадеуша Чацького впевнено увійшло до скарбниці класичної російської літератури. У видатній комедії О.С. Грибоедова „Лихо з розуму” (1824) головним героєм є представник найкращої частини російського молодого та мислячого покоління – Олександр Чацький. Для російського читача другої чверті ХІХ століття антропонім Чацький усвідомлювався як нетипове, штучне, таке, що „ріже вухо”. „Чацький звучить не по-російськи”, – слушно зауважив Микола Піксанов ще в 1928 р. І до сьогодні є мало переконливими спроби окремих російських дослідників побачити за цим прізвиськом низку росіян – сучасників автора, які могли б стати прототипами яскравого та неординарного єдиного позитивного образу комедії³⁹⁵. Але того ж далекого 1928 р. М. Піксанов

³⁹¹ Меламед Е. Порицкий библиофил // Альманах библиофила. – Вып. 5. – М.: Книга, 1978. – С. 124 – 125.

³⁹² Петров Н.И., Малышевский И.И. Волянь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд. П.Н. Батюшкова. – СПб, 1888. – С. 260.

³⁹³ Кудринский Ф. К истории бывшей волянской гимназии в Кременце // Киевская старина. – Т. 42. – № 7. – 1893. – С. 131 – 133; Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec. – Lwów, 1913. – S. 86 – 87.

³⁹⁴ Кудринский Ф. Фаддей Чацкий // Киевская старина. – Т. 40. – № 2. – 1893. – С. 319 – 345; Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec. – Lwów, 1913. – S. 103 – 106.

³⁹⁵ Пиксанов Н.К. Прототипы „Горя от ума” // Грибоедов А.С. Горе от ума. Литературные памятники. – М.: Наука, 1969. – С.371 – 372. На думку

обережно натякнув: „Надто явний збіг з відомим польським прізвищем”³⁹⁶. Чому М. Піксанов не назвав цього „відомого польського прізвища”, не довів свою думку до логічного завершення або „і” – залишитись невідомим.

Відповідь ця, на нашу думку, з одного боку, проста й однозначна: Волинь, яка тривалий час входила до складу Речі Посполитої, у 1793 р. стала периферійною губернією Російської імперії, за радянських часів була поділеною на ряд областей УРСР (Волинську, Житомирську, Рівненську, частина увійшла до Тернопільської та Хмельницької), з верхівки централізованого спочатку імперського, а потім кремлівського мислення мала бути й залишалась винятково російською територією. Тому територіальне пограниччя польського та українського народів могло стати каменем спотикання при висвітленні польських впливів, культурних парадигм та інтелектуальних осередків. Не дивно, що навіть дуже поважні вчені як за часів Російської імперії, так і радянських (росіяни й українці рівною мірою) намагались усілякими способами оминати, обійти, забути або просто замовчати „польське” минуле, тобто все, що могло нагадувати про велич і самодостатність минулої культури, минулого часу.

З іншого боку, все, що так чи інакше стосувалось Правобережжя і Волині зокрема, навіть життя та творчість відомих російських письменників та суспільних діячів, історичні події, вплив волинської землі, волинського духу на російську літературу, культуру, суспільство, як, наприклад, життя та активна творча й громадська діяльність у Миляновичах на Волині Андрія Курбського³⁹⁷, перебування в 1707 р. в околицях Луцька в Олізара російського царя Петра I³⁹⁸, служба в краї – місті Радзивілові, а потім рецепція цього в творчості Федора Глінки

С.В. Свердлиної, О.С. Грибоедов у виборі прізвища головного героя „действовал непреднамеренно” (?!); див.: Свердлина С.В. Грибоедов и ссыльные поляки // А.С. Грибоедов. Творчество. Биография. Традиции. – Л.: Наука, 1977. – С. 233; Левин В.И. Грибоедов и Чацкий // Известия Академии наук. Сер. лит. и яз. – Т. 29. – Вып. 1. – 1970. – С. 33 – 47.

³⁹⁶ Піксанов Н.К. Творческая история „Горе от ума”. – М.: Наука, 1971. – С. 223 – 224.

³⁹⁷ Видатний історик української літератури М.С. Возняк навіть виділив в окремий розділ „Представники антитринітарства на Волині” московських втікачів на українській землі: Возняк М.С. Історія української літератури: У 2 кн. – Кн. 1. – Львів: Світ, 1992. – С. 308 – 313.

³⁹⁸ Петрушевич А.С. Сводная Галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 г. – Львов, 1887. – С. 34; Левицкий О. Транспорт вещей Петра I, арестованный на Волини в 1701 г. // Киевская старина. – Т. 31. – № 10. – 1890. – С. 143 – 147.

(„Письма русского офицера”³⁹⁹, „Набег запорожских казаков из Сечи на Волинь”⁴⁰⁰), або служба в Житомирі, Луцьку та Володимирі Дениса Давидова⁴⁰¹, який був активним учасником придушення листопадового повстання 1831 р. („Очерк жизни Дениса Васильевича Давыдова”⁴⁰², „Воспоминания о польской войне 1831 года”, „Записки о 1831 годе...”), за що отримав чин генерал-лейтенанта та орден св. Володимира 2-й ст., нарешті, служба у Новограді-Волинському у 1815 р. у чині командира 1-ї бригади 2-ї уланської дивізії генерал-майора (з 1813 р.) князя С.Г. Волконського, в майбутньому відомого декабриста⁴⁰³, – свідомо витіснялись на маргінес історико-філологічних досліджень. Ці факти були доступні лише невеликому колу науковців, були не „вплетені” в

³⁹⁹ Перебуваючи в січні 1813 р. у м. Радзивілові, Ф. Глінка, зокрема, писав про Волинь: „Ми вже за кордоном. Впорядковані дороги через болота, камінні паркани у полях, добротні селянські будинки з чудовими садами та інші заклади уподібнюють сторону цю німецьким краям”: Глінка Ф. Письма русского офицера. – М.: Военное издательство, 1987. – С. 49. Інше сприйняття цієї ділянки дороги залишив О. де Бальзак, який їхав з Радзивілова до Дубна в 1847 р.: „Ми їхали через темні ялинові ліси, щохвилино думаючи, що наш човен розіб’ється об пеньки, що залишили руські селяни на землі, але селянин, який нас віз, бачив усе в темряві”: Balzac. Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński. – Warszawa, [Б.м.в.]. – S. 55.

⁴⁰⁰ Цікаве уявлення про середньовічну Волинь передає Ф. Глінка у вірші 1826 р.: „Куда дорогою пустынь?.. / К панам – в богатую Волинь!..”: Глінка Ф. Сочинения. – М.: Советская Россия, 1986. – С. 48.

⁴⁰¹ „Давидов перебував... у Житомирі й Луцьку без дії, якщо виключити кур’єрські поїздки й бесіди...”: Некоторые черты жизни и деяний Генерал-майора Давыдова // Русский зритель, журнал истории, археологии, словесности и сравнительных костюмов. – Ч. 1. – М., 1828. – С. 48; Див. також: Русская старина. – № 4. – 1872. – С. 631.

⁴⁰² Важко сьогодні однозначно коментувати деякі місця з мемуарів Д. Давидова: „Важкий для Росії 1831 рік викликає знову Давидова на поле битви. І яке серце російське, чисте від зарази всесвітнього громадянства, не забилось сильніше при першій висті про повстання Польщі? Низькоуклінна, неуцька шляхта осмілилася вимагати в Росії того, що сам Наполеон, який був на чолі всіх сил Європи, мав совість явно не вимагати, силівся виключити – і не зміг! ... 6-го квітня він бере приступом місто Володимир на Волині й скидає в ньому одне з головних ополчень заколотників Волинської губернії”; див.: Давыдов Д. Стихотворения. Библиотека поэта. – Л.: Советский писатель, 1984. – С. 128.

⁴⁰³ Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста). – СПб, 1902. – С. 387.

загальноукраїнський чи загальноросійський історичний та літературний процеси, нарешті, не поширювались серед усіх верств громадськості.

Не минуло „приглушення” й походження О.С. Грибоєдова, який вів свій родовід з Польщі від Яна Гжибовського й переїхав до Росії в XVII столітті. Сам автор комедії, як припускають дослідники⁴⁰⁴, володів польською мовою. Крім цього, О.С. Грибоєдов служив у Словатичах (тепер Ківерецький р-н Волинської обл.), був у Володимирі-Волинському за 27 верст від Порицька, і, цілком імовірно, мав добре знати Волинь та її історію й культуру. Серед оточення драматурга ми бачимо й волинян: вихованця Т. Чацького Густава Олізара, з яким О.С. Грибоєдов міг зустрічатися в кримському маєтку біля Аюдагу⁴⁰⁵, та Генріка Ржевуського, з яким письменник мав познайомитись у Бердичеві та відвідати Любар, а потім зустрітись в Криму⁴⁰⁶. Крім цього, відомо про спілкування О.С. Грибоєдова з А. Міцкевичем 21 травня 1828 р. в салоні

⁴⁰⁴ Ревякин А.И. Новое о А.С. Грибоедове // Ученые записки МГПИ им. В.П. Потемкина. – Т. 43. – Вып. 4. – 1954. – С. 116 – 118; Сverdлина С.В. Грибоедов и ссыльные поляки // А.С. Грибоедов. Творчество. Биография. Традиции. – Л.: Наука, 1977. – С. 230. Версія про польське походження О.С. Грибоєдова поставлена під сумнів; див.: Николаев Б.П., Овчинников Г.Д., Цымбал Е.В. Из истории семьи Грибоедовых (по архивным материалам) // А.С. Грибоедов. Материалы к биографии. Сб. научн. трудов / Отв. ред. С.А. Фомичев. – Л.: Наука, 1989. – С. 76.

⁴⁰⁵ Грибоедов А.С. Путевые записки. (Крым) // Грибоедов А.С. Сочинения. – М.: Художественная литература, 1956. – С. 458; Gomolicki L. Dziennik pobytu Adama Mickiewicza w Rosji. 1824 – 1829. – Warszawa, 1949. – S. VIII; Мицкевич А. Собр. соч.: В 5 т. – Т. 5. – М.: Художественная литература, 1954. – С. 760; Горский И.Л. Адам Мицкевич. – М.: Художественная литература, 1955. – С. 83; Живов М. Адам Мицкевич. Жизнь и творчество. – М.: Художественная литература, 1956. – С. 141. Сьогодні ця думка, озвучена Л. Гомоліцьким і підтримана М. Живовим, потребує певного уточнення: Коньков П. Путешествие А. Мицкевича по Крыму. Обзор и анализ основных источников фактических сведений. Перспективы дальнейших исследований // Дни Адама Мицкевича в Крыму. – Симферополь: Универсум, 2004. – С. 108 – 114; Минчик С. Крымская встреча А.С. Грибоедова и А. Мицкевича: была ли она? // Дни Адама Мицкевича в Крыму. – Симферополь: Универсум, 2004. – С. 135 – 140.

⁴⁰⁶ Грибоедов А.С. Письмо В.Ф. Одоевскому от 10 июня 1825 г. из Киева // Грибоедов А.С. Сочинения. – М.: Художественная литература, 1956. – С. 587; Нечкина М.В. А.С. Грибоедов и декабристы. – М.: Издательство АН СССР, 1951. – С. 466; Живов М. Адам Мицкевич. Жизнь и творчество. – М.: Художественная литература, 1956. – С. 141.

А.Г. Лаваль на читанні О.С. Пушкіним трагедії „Борис Годунов”⁴⁰⁷. Виходячи, на жаль, з непрямих фактів, можна з великою долею ймовірності припустити, що О.С. Грибоедов міг чути та знати про Т. Чацького достатньо, щоб осмислити цю велетенську постать і визначити її місце в загальнолюдській історії та аксіологічному просторі.

За припущенням Генріка Магнера, який впритул підійшов до розв’язання проблеми прототипу образу Чацького, О.С. Грибоедов 8 вересня 1813 р. міг бути на могилі Тадеуша Чацького в Порицьку та відвідати Кременецьку гімназію⁴⁰⁸. „Известная фамилия”⁴⁰⁹, – говорить Загорєцький про Чацького в комедії „Лихо з розуму”. У ті часи в Російській імперії широко відомим був тільки один Чацький – Тадеуш, який, до речі, неодноразово бував як у Москві, так і в Петербурзі. Не випадково, що серед друзів та однодумців художнього О. Чацького ми бачимо лише освітян: це професори Педагогічного інституту та „хімік і ботанік” князь Федір. Безперечно, вплив видатного освітянина Т. Чацького на структурування художнього образу О. Чацького автором „Лихо з розуму” неможливо замовчати.

Волинь дбайливо зберегла пам’ять про свого видатного земляка. В Житомирі над берегом Тетерева височіє одна з наймальовничіших скель „Скеля „Голова Чацького”⁴¹⁰. У багатьох волинських легендах, що були записані та видані Давидом Айзманом у повісті „Ніч на Тетереві” („Ночь на Тетереве”, 1915), Климом Поліщуком у „Поліських легендах” (1919) та Скитальцем у романі-поемі „Етапи” („Этапы”, 1936), збереглися артефакти життя освітянина у фольклорній трансформації в образах лицаря, шляхтича чи графа Чацького – Чапського.

⁴⁰⁷ Лист П.А. В’яземського – В.Ф. В’яземській від 17 / 29 травня 1828 р. в: Мицкевич А. Собр. соч.: В 5 т. – Т. 5. – М.: Художественная литература, 1954. – С. 626; Ростоцкий Б.И. Адам Мицкевич и театр. – М.: Наука, 1976. – С. 149.

⁴⁰⁸ Магнер Г. Три Чацьких // *Slavia orientalis*. – Т. XLII. – № 3. – Kraków, 1993. – S. 376. Перевидання статті: Магнер Г. Три Чацьких // Українська полоністика. – Вип. 3 / 4. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2006 – 2007. – С. 222.

⁴⁰⁹ Грибоедов А.С. Горь от ума. Литературные памятники. – М.: Наука, 1969. – С. 85.

⁴¹⁰ Бондарчук В.Г. Геологические памятники Украины. – К., 1961. – С. 13; Геологические памятники Украины. Справочник – путеводитель. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 35 – 36; Меламед Е. Голова Чацького. По следам легенд. [Буклет]. – Житомир: Олеся, 1991. Вперше Скеля Чацького стала образом художнього тексту у: Kraszewski J.I. *Wieczory Wołyńskie*. – Lwów, 1859. – S. 96, а декількома роками пізніше в: Kraszewski J.I. *Żytomierz // Tygodnik illustrowany*. – № 100. – 1861. – 12 / 24 sierpnia. – S. 73.

Життя, діяльність та, насамперед, особистість Т. Чацького породили безмежне число сюжетів ряду спогадів та мемуарів сучасників про видатного волинянина, свого роду чацькознавство, серед яких твори А. Осінського „Життя та творчість Т. Чацького” („O życiu i piśmsch T. Czackiego”, Krzemieniec, 1816), А. Єловицького „Мої спогади” („Moje wspomnienia”, t. 1 – 2, Paryż, 1839), К. Качковського „Про кременецьку школу та її фундатора Т. Чацького. Спогади про Кременець” („O szkole krzemienieckiej i jej fundatorze T. Czackim. Wspomnienia o Krzemieńcu”, 1847 – 1848), А. Козерадського „Спогади про шкільні роки 1820 – 1831” („Wspomnienia z lat szkolnych 1820 – 1831”, 1850 – 1854), Ф. Ковальського „Спогади” („Wspomnienia”, 2 t., Kijów, 1859), Є. Хеленіуша (Є. Івановський) „Щесни Чацький” („Szczęsny Czacki”, 1860), А. Анджейовського „Опуси старого Детюка про Волинь” („Ramoty starego Detiuka o Wołyniu”, 2 t., Wilno, 1861), В. Спектатора (К. Вітте) „Кременець. Пригоди і спогади учня I класу” („Krzemieniec. Przygody i wspomnienia studenta I klasy”, Kraków, 1873), Я.Д. Карвицького „Про кременецьку школу. Про Т. Чацького” („O szkole krzemienieckiej. O T. Czackim”, 1882), Г. Олізара „Мемуари” („Pamiętniki”, Lwów, 1892), М. Ролле „Т. Чацький і Кременець” та „3 кременецьких спогадів” („T. Czacki i Krzemieniec”, Lwów, 1913; „Z krzemienieckich wspomnień”, 1914), Л. Яновського „У променях Вільна і Кременця” („W promieniach Wilna i Krzemieńca”, Wilno, 1923). Цей перелік стане безмежним, якщо додати ще статті або врахувати невеличкі побіжні згадки в інших мемуарах з цією самою, але прямо не визначеною проблематикою.

„Ты любил мир и просвещение! Ты любил человека”, – такими високими словами закарбував у пам’яті нащадків заслуги Т. Чацького Т. Шевченко у повісті „Варнак”.

АЛОЙЗИ ФЕЛІНСЬКИЙ

Безперечно, найяскравішим представником просвітництва на Волині був сподвижник Т. Чацького Алойзи Фелінський (Alojzy Feliński; 1771, Луцьк – 23 лютого 1820, Кременець) – видатний драматург, поет, перекладач та вчений-літературознавець.

Алойзи Фелінський учився в пансіоні в піарів у Добровиці та повітовій школі у Володимирі-Волинському. Добре володів французькою, англійською та латиною. Серед його близького оточення бачимо відомі та впливові постаті польського літературного та громадського життя: Тадеуша Чацького (1765 – 1813); Кастана Кожмяна, відомого поета й

громадського діяча, який також був долею пов'язаний з Волиню⁴¹¹. Під час повстання Тадеуша Костюшка (1794) А. Фелінський виконував обов'язки секретаря з французької кореспонденції та комісара з забезпечення порядку на Волині в його війську. У лютому 1795 р. поет знову на Волині, спочатку в Клепачах, потім Воютині та Оссовому. В 1800 р. одружується з Юзефою Омецинською, яка жила в селі Волосів Житомирського повіту, де з 1805 р. по 1813 р. Час від часу, а потім постійно до 1818 р. жив видатний драматург. До волосівського оточення А. Фелінського, крім Т. Чацького, входять губернатор Волині В.К. Гіжицький, губернський предводитель дворянства А.Ф. Густинський, а також В. Ганський, А.П. Павша, К. Мальчевський, Ф.К.С. Рудський, Г. Лінський, Адам і Генрік Ржевуські, Філіп, Нарцис та Густав Олізари й багато інших, які своєю безкорисною працею і глибокими знаннями сприяли розвитку освіти, культури й літератури не лише Волині, але й усій Правобережної України.

У 1809 р. А. Фелінський був обраний членом Товариства приятелів наук, згодом почесним членом Варшавського університету. З 1815 р. поет жив у Варшаві, де йому запропонували кафедру польської літератури, але від пропозиції вже відомий драматург та вчений відмовився. Ще у 1811 р. Т. Чацький запрошував А. Фелінського до викладання по кафедрі літератури замість вибулого Еузебіуша Словацького⁴¹². Обіцянку було виконано лише в 1818 р., а вже з 1819 р. Алойзи Фелінський – директор відомого Кременецького ліцею⁴¹³.

Згідно з уявленнями літературознавства минулих часів, Алойзи Фелінський належить до течії псевдокласицизму в польській літературі⁴¹⁴. Деякі сучасні польські дослідники визначають період пізнього класицизму епохи просвітництва як класицизм постаніславівський (*klasycyzm postanisławowski*)⁴¹⁵, тобто течію, що сформувалася після зречення короля

⁴¹¹ Koźmian K. Pamiętniki. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – Т. 1. – S. 313 – 334; – Т. 3. – S. 371 – 381.

⁴¹² Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803 – 1832. – Т. II. Szkoły podstawowe i średnie. – Lublin: KUL, 1991. – S. 62.

⁴¹³ Kantecki K. Dwaj Krzemieńczanie. Wizerunki literackie. – Т. 1. Alojzy Feliński. – Lwów, 1879. – S. 1 – 157; Polski słownik biograficzny. – Т. VI. – Kraków, 1948. – S. 408 – 410; Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. – Т. 4. – Warszawa, 1964. – S. 451 – 456.

⁴¹⁴ Липатов А.В. Литература эпохи просвещения // История польской литературы: В 2 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1968. – С. 150.

⁴¹⁵ Żbikowski P. Wstęp do badań nad klasycyzmem postanisławowski // Rocznik naukowo-dydaktyczny. Filologia polska. Zeszyt 15 / 54. – Rzeszów, 183. – S. 23 – 54;

Станіслава Августа престолу і до часу вибуху січневого повстання 1831 р. Досить популярним визначенням цього періоду в польському літературознавстві є також термін післярозділовий класицизм (*klaucyzm porozbiorowy*)⁴¹⁶.

Перу видатного драматурга та вченого належать послання „Станіславу Трембецькому” („Do Stanisława Trembeckiego”, 1792 ?), „Тадеушу Костюшку” („Do Tadeusza Kościuszki”, 1789 ?), „Похвала Костюшку” („Pochwała Kościuszki”, 1792), „Тадеушу Чацькому” („Do Tadeusza Czackiego”, 1803), „Варфоломею Гіжицькому, маршалку Волинської губернії” („Do Bartłomieja Giżyckiego, marszałka guberni wołyńskiej”, ?), „Пісня добровольців” („Pieśń ochotników”, 1794 ?), „Гімн на річницю проголошення Королівства Польського” („Gimn na rocznicę ogłoszenia Królestwa Polskiego”, 1816), це, мабуть, найпопулярніший твір поета, більш відомий, як народно-костюльний гімн „*Boże coś Polskę*” („Боже, який Польщу оточував блиском могутності і слави...”, первісно муз. Я. Кашевського), нарешті, відома трагедія „Барбара Радзівіл” („*Barbara Radziwiłłówna*”, серпень 1811, надрукована у 1820), а також перекладені трагедії „Радоміст і Зенобія” („*Radamist i Zenobia*”, 1815), „Вергінія” („*Wirginia*”, 1815), переклади польською Вольтера, Дж. Томсона, Ж. Деліля.

Енциклопедизм автора підтверджують багатовекторні напрями наукової діяльності: „Про послання” („O listach”, 1825), „Про віршування, або будову польського вірша” („O wierszowaniu, czyli budowie wiersza polskiego”, 1827), „Виклад методу, яким має бути лекція з польської літератури в Кременецькому ліцеї” („Wykład sposobu, jakim dawane być mają lekcje literatury polskiej w Krzemieńcu”, 1919). Невиданими залишились „Філософський побіжний погляд на старожитню історію” („*Filozofujący rzut oka na dzieje starożytne*”), „Економічний опис частини Полісся, яке знаходиться у Луцькому повіті” („*Opisanie ekonomiczne części Polesia w powiecie łuckim leżącej*”) та багато інших наукових розробок вченого.

Творами, які вписали золотими літерами ім'я Алойзи Фелінського в аннали історії вітчизняної літератури, стали трагедія „Барбара Радзівіл” та вірш „Боже, який Польщу оточував блиском могутності і слави...”.

Przybylski R. *Klasycyzm porozbiorowy* // *Słownik literatury polskiej XIX wieku*. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994. – S. 407.

⁴¹⁶ Przybylski R. *Klasycyzm porozbiorowy* // *Słownik literatury polskiej XIX wieku*. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994. – S. 407 – 412.

Високохудожні рядки „Барбари Радзівіл”⁴¹⁷ – найвидатнішого твору польської літератури періоду постаніславівського класицизму, були написані в основному у волинських маєтках Оссове й Воютині Луцького повіту та Волосів Житомирського. Над частиною тексту поет працював у Коростишеві, де в парку й досі височіє гранітна скеля, на якій любив сидіти митець, та вибите ім’я „FELIŃSKI”⁴¹⁸.

В основу трагедії були покладені старожитні польські хроніки та легенди, які переносили читача до золотого періоду історії Польщі – часів Зигмунда Августа. Трагедія насичена політичною алюзією⁴¹⁹, сучасники сприймали її як пересторогу російському царю Олександрю I, який хотів виголосити себе королем Польщі⁴²⁰. Мабуть, саме цей факт став причиною того, що в 1821 р. трагедія була заборонена царською цензурою. Але твір одразу опинився в центрі культурного й громадського життя не тільки польських письменників⁴²¹, літературознавців та істориків, але й став об’єктом пильної уваги зарубіжних дослідників.

В основу художнього сюжету покладено історію кохання і шлюбу Зигмунда Августа й литвинки Барбари Радзівіл (до речі, волинське містечко Радзивілів /Radziwiłów/ у далекому минулому був маєтком князів Радзивілів). Коли по смерті батька Зигмунд Август мав вступити на королівський трон, в сеймі виникла непримиренна опозиція, яка вимагала від молодого короля або зречення, або розлучення. На чолі противників

⁴¹⁷ Про вірш трагедії див.: Wóycicki K. Wiersz „Barbary Radziwiłówny” A. Felińskiego jako wzór pseudoklasycznego trzynastozgłoskowca. – Warszawa, 1912. – 42 s.

⁴¹⁸ Przeździecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. – Т. II. – Wilno, 1841. – S. 122 – 123; Słownik geograficzny królestwa polskiego. – Т. 4. – Warszawa, 1883. – S. 419; Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. – К., 1887. – С. 173; Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2005. – С. 117; Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – S. 116; Єршов В. Напис на скелі // Пам’ятники України. – № 3. – 1986. – С. 50.

⁴¹⁹ Szykowski M. Wstęp // Feliński A. Barbara Radziwiłówna. – Wrocław, 1948. – S. XVII; Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 1. – Kraków, 1876. – S. 167.

⁴²⁰ Przybylski R. Testament zamordowanego Królestwa // Twórczość. – № 5. – 1980. – S. 66.

⁴²¹ Відомо, що А. Міцкевич мав намір написати свій твір про Барбару Радзівіл, див.: Мицкевич А. Собр. соч.: В 5 т. – Т. 5. – М.: Художественная литература, 1954. – С. 377; Ростоцкий Б.И. Адам Мицкевич и театр. – М.: Наука, 1976. – С. 166 – 167.

Барбара стала мати Зигмунда італійка Бона Сфожа⁴²². Серед прихильників Бони знаходився впливовий та підступний Петро Кміта (у Коростишівському р-ні Житомирської обл. є село Кмитів, ім'я якому дали ті самі Кміти). Реальний Петро Кміта дійсно був досить відомою і впливовою особою XVI століття, якому присвячено ряд творів сучасників, серед яких, наприклад, Станіслава Гурського (бл. 1499 – 1572) „Життя Петра Кміти”.

З великими труднощами королю вдається переконати фронду й отримати від неї дозвіл на коронацію Барбари, але вона несподівано помирає. Причиною її смерті А. Фелінський робить, згідно існуючій та поширеній легенді, Бону, котра нібито отруїла свою невістку.

Причини приїзду А. Фелінського до Коростишева сьогодні добре відомі – давня дружба з Філіпом Нереушем Олізаром (Filip Nereusz Olizar, бл. 1750 – 1816), маршалком королівського трибуналу, членом Комісії народної освіти, письменником (йому приписується авторство: „Głosy mówiany na sesjach sejmowych roku 1792”⁴²³), людиною визначною та високоосвіченою. Проте, крім усього іншого, у А. Фелінського були й інші цілі. У коростишівському маєтку Олізарів була багата бібліотека й особливо збудований кам'яний архів, наповнений великою кількістю древніх паперів і документів різного гатунку, серед яких зберігались документи Кмитів⁴²⁴. Як відомо, А. Фелінський щиро цікавився генеалогією цього роду і, зокрема, Петром Кмітою (1477 – 1553), про що свідчить його лист від 20 грудня 1809 р. Лукашу Голенбійовському⁴²⁵:

⁴²² Життя Бони Сфожи пов'язане з містечком Кременець на Волині, який вона отримала у 1539 р., де є замкова гора, що називається Гора Бони. Див.: Orłowicz M. *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu*. – Łuck, 1929. – S. 311.

⁴²³ Olgebrand S. *Encyklopedia powszechna*. – Т. XI. – Warszawa, 1901. – S. 79.

⁴²⁴ Aftanazy R. *Materiały do dziejów rezydencji*. – Т. XI. А. – Warszawa, 1993. – S. 189; Єршов В. Архів і бібліотека Г.Олізара в Коростишеві // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу. – Житомир, 1996. – С. 41 – 43.

⁴²⁵ Лукаш Голенбійовський (Łukasz Gołębiowski, 13 жовтня 1773 – 7 січня 1849) – науковець, етнограф і бібліотекар та мемуарист, вчений і суспільний діяч кола А. Фелінського і Т. Чацького, у 1795 – 1818 рр. жив у Поріцьку (Володимир-Волинського повіту), маєтку Т. Чацького, де виконував обов'язки бібліотекаря і секретаря. Автор „Відомості з польської історії для застосування у дівочих пансіонах і дівочих школах” („Wiadomości z historii polskiej dla pensji i szkół płeći żeńskiej zastosowane”, Warszawa, 1827), „Польський народ, його звичаї і забобони” („Lud polski, jego zwyczajy i zabobony”, Warszawa, 1830), „Вбрання у Польщі від найдавніших часів до часів теперішніх” („Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych”, Warszawa, 1830), „Доми і двори,

„Життя Кміти” дістав...”⁴²⁶. Згодом П. Кміта став одним з головних образів „Барбари Радзівіл”: „Кміта Пьотр, маршалок великокоронний, воєвода і краківський староста”, – так репрезентований герой у списку дійових осіб трагедії.

Перша публікація трагедії французькою була здійснена у паризькому збірнику „Шедеври зарубіжних театрів” у 1827 р.⁴²⁷ Публікації передують ґрунтовний та просторий аналіз театральної історії Польщі „Погляд на драматичну літературу у Польщі” Альфонса Дені. В передмові до „Барбари Радзівіл” автор робить цікаву ремарку: „Слід визнати, що сюжет, який за своєю природою трагічний, створює багато труднощів. Читач побачить, що характери персонажів достовірні і те, що за свідощтвами істориків-сучасників деякі пасажі промов передані у тому вигляді, в якому вони проголошувались у свій час”⁴²⁸. Якщо у невеликій ремарці, що передуює тексту, критик звертає увагу на достовірність тексту, то, очевидно, ця поетична риса „Барбари Радзівіл” була не випадковою, – знаковою та особливо поцінованою сучасниками.

Перший переклад твору німецькою, здійснений Оріоном Юліусом у 1821 р., був виданий у Німеччині лише через десять років потому⁴²⁹. Як зазначав сам автор, переклад „лежав забутим серед моїх паперів і, можливо, лежав би невикористаним завжди, якщо б сучасні події не дали приводу його оприлюднити”⁴³⁰ (мається на увазі листопадове повстання

до яких подані описи аптеки, кухні, харчування, святкових прийомів, бесід, спиртних напоїв і пияцтва, ліжок, постелі, садів, підвод і коней, блазнів, карлів, всяких дворових звичаїв та інших звичайних подробиць” („Domy i dwory, przy tym opisanie apteczki, kuchni, stolów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki; łózek, pościeli, ogrodów, powozów i koni; błaznów, karłów, wszelkich zwyczajów dworskich i różnych obyczajowych szczegółów”, Warszawa, 1830), „Гри та забави різних станів у цілому краї” („Gry i zabawy różnych stanów w kraju całym”, Warszawa, 1831), „Мемуари” („Pamiętnik”, Warszawa, 1852) та ін.

⁴²⁶ Kantecki K. Dwaj Krzemieńczykowie. Wizerunki literackie. – Т. 1. Alojzy Feliński. – Lwów, 1879. – S. 96.

⁴²⁷ Chefs-d’oeuvre des théâtres étrangers. Traduits en Français. – Paris, M.DCCC.XXVII; Єршов В.О. А.Фелінський і Волинь // Житомирщина крізь призму століть / Наук. зб., відп. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Видавництво „Жур фонд”, 1997. – С. 124 – 126.

⁴²⁸ Chefs-d’oeuvre des théâtres étrangers. Traduits en Français. – Paris, M.DCCC.XXVII. – S. 30.

⁴²⁹ Fürstin Radziwill. Trauerspiel in 5 ubtheilungen. Frei nach polnischen Feliński’s von Orion Julius. – Berlin, 1831.

⁴³⁰ Fürstin Radziwill. Trauerspiel in 5 ubtheilungen. Frei nach polnischen Feliński’s von Orion Julius. – Berlin, 1831. – P. IV.

1831 р.). Підсумовуючи думки перекладачів, можна припустити, що трагедія сприймалась сучасниками більш, ніж звичайний драматургічний твір. Одним з важливих структурних компонентів тексту для них був той, який ґрунтувався на історичних фактах та протодокументах епохи, що надавало твору рис мемуаристичності.

Як бачимо, історія написання та функціонування твору містить цінні відомості про роль історичного фактажу в художньому тексті трагедії. Творче відкриття А. Фелінського полягало в тому, що на зміну грецьким міфам 27 лютого 1817 р. на сцену Народного театру („Teater Narodowy”) вийшла драматизована та міфологізована вітчизняна історія. Безперечно, це не була мемуаристичність у звичному розумінні цього терміну, але натомість формування іншого підходу до ролі стилю в художньому тексті, що полягав у запозиченні фактів з „некласичних” історичних документів, таких, наприклад, як життєпис Кміти. Для уяви генезису процесу зародження та розвитку мемуаристичності в літературі Волині це, безперечно, є дуже цікавим свідцтвом, фіксацією процесу первісної „мемуаризації” (письмовим закріпленням) побутово-історичного матеріалу та його інсталяції у твір художній, що, безперечно, є також свідченням секуляризації тексту класичної трагедії. В основу класицистичної трагедії були покладені реально існуючі історичні документи.

Відчувається, що А. Фелінський впритул підійшов до „відкриття” ролі мемуаристичності (ліро-суб’єктивності). Перший том прижиттєвого зібрання творів А. Фелінського, виданий у Варшаві, містить список з двох сотень громадян Волині, які підписались на це видання⁴³¹. Сьогодні це не тільки безцінний довідник мешканців, що потужно впливали на розвиток проволінських настроїв у краї, але, мабуть, перш за все список тієї еліти, що послуговувалась тезою: „Пишаюсь тим, що я – Волинянин!”.

На форзаці титульного листа до зібрання творів А. Фелінського, яке вийшло після смерті автора в 1840 р., вміщено факсиміле запису автора часів його життя у Волосові в 1815 р.: „Пишаюсь тим, що я – Волинянин. Мені приємно вголос заявити, що в ті часи, коли інші письменники займалися науками монархів, я винен у тому, що займаюсь громадянами, серед яких народився, серед яких живу і яким найпершим присвячую свої труди. Алойзи Фелінський. Року 1815. Дня 8 квітня, у Волосові”⁴³². Таким чином, якщо системно розглядати художній текст аб ово: від початкової чернетки й особистого листа, в якому автор вперше

⁴³¹ Pisma własne i przekładania wierszem Aloizego Felińskiego. – Т. 1. – Warszawa, 1816. – S. 3 – 10 (нумерація В.Є.).

⁴³² Dzieła Aloizego Felińskiego. Wydanie nowe. – Т. 1. – Wrocław, 1840. – S. forzac.

проговорює проблеми майбутнього твору, якщо брати до уваги, що зародження художнього тексту потрібно бачити в першому схематичному плані твору, а його кінець – в останньому переробленому виданні та дарчому написі на його титульному листі, іншими словами, визначати текст – як весь знаковий (вербальний) зафіксований комплекс, то, без сумніву, цитований напис А. Фелінського на форзаці – це увертюра, розширена мемуаристична експозиція до змісту всього двотомника, яка підкреслює, посилює, виводить зовсім на інший якісний рівень саму мемуаристичність як провідний літературний процес нового часу, нової літератури.

Говорячи про гімн А. Фелінського „*Voże, coś Polskę*”, неперевершений шедевр творчості поета, необхідно відмітити цікаву рефлексію мемуарного життя цього тексту. В 1861 р. твір А. Фелінського знову повернувся на Волинь. Видатний російський письменник, уродженець Житомира, мати якого була польського походження⁴³³, Володимир Галактіонович Короленко (1853 – 1921) в мемуарній квадрології „Історія мого сучасника” („История моего современника”, 1905 – 1921) згадував про спів у 1861 р. цього гімну в житомирському бернардинському костьолі: „Якось мати взяла мене з собою у костьол. Ми бували в церкві з батьком, а іноді в костьолі з матір’ю. Цього разу я стояв з нею у боковому вітварі, коло „сакрестії”. Було дуже тихо, всі наче на щось чекали... Ксьондз, молодий, блідий, з палкими очима, голосно й збуджено проголошував латинські вигуки... Потім жахлива глибока тиша охопила готичні склепіння костьолу бернардинів, і серед мовчання пролунали звуки патріотичного гімну: „*Voże, coś Polskę przez tak długie wieki*”⁴³⁴. Про факт співу цього ж гімну в бердичівському костьолі згадує Є. Івановський: „У давніх польських провінціях було набагато суворіше просування (російського – В.Є.) уряду, ніж у Королівстві Польському; тому публічний спів у Бердичеві „*Voże, coś Polskę*” був дивовижним, надто неосяжним, щоб повірити. Народна польська пісня, проспівана в бердичівському

⁴³³ „Польські елементи моєї душі надавали мені багато радості”, – писав В.Г. Короленко: *Varański Z. W kręgu Mickiewicza* (W.G. Korolenko) // *Kwartalnik instytutu polsko-radzieckiego*. – № 1 (14). – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1956. – S. 280; Меламед Ю. „Тихий подвиг любви” (Про Евеліну Йосипівну Скуревич, мати В.Г. Короленка) // *Комсомольська зірка* (Житомир). – 1986. – 7 липня; Меламед Е. Корни. Из родословной В.Г. Короленко // *Лица; Библиографический альманах*. – № 4. – М.-СПб: Феникс: Atheneum, 1994. – С. 152 – 169.

⁴³⁴ Короленко В.Г. *История моего современника* // Короленко В.Г. *Собр. соч.*: В 10 т. – Т. 5. – М.: Художественная литература, 1954. – С. 106.

костюлі, справила невимовне враження; від розділів краю це був перший польський, такий сміливий і очевидний виступ. Вперше тоді я почув цю пісню, і сміливо та голосно виголошував ім'я – Польща перед російським урядом, який панував з таким жахом і залякуванням, ще й примушував до мовчання”⁴³⁵.

Притаманна мемуаристичності риса „обігравання фактів” зіграла свій жарт і в цьому випадку. Річ у тім, що в оригіналі А. Фелінського перший рядок звучить так: „Boże, coś Polskę przez tak liczne wieki”. В такій само незмінній редакції перша строфа гімну витримала багато подальших обробок⁴³⁶ та, врешті решт, утрималась в остаточному народно-костюльному форматі⁴³⁷. Цим „текстом пісні можна маніпулювати (особливо рефреном), але головною з тих причин є та, що гімн чітко і масово мобілізував часто несвідомий політичний і громадянський патріотизм багатьох виконавців цієї пісні, спрямовуючи й регулюючи його відносно потреб агітаторів”⁴³⁸ – писав про особливості фелінського тексту Богдан Закревський. Мемуари В.Г. Короленка зафіксували свій варіант співу, який має не тільки історико-літературне значення, але й аксіологічне, тому що саме такі факти підтверджують справжню життєздатність високо художнього твору.

МІХАЛ ЄЖИ ВАНДАЛІН МНІШЕХ

В оточенні Т. Чацького на початку XIX століття бачимо також впливового громадського діяча, маршалка великої корони, філософа та історика, юриста й педагога, уродженця Вишнівця (Кременецького повіту) Міхала Єжи Вандаліна Мнішеха (Michał Jerzy Wandalin Mniszech, 1748 – 2 березня 1806, Вишнівець), який в Комісії народної освіти керував фінансами та опікувався волинським відділом. Європейська освіта (Швейцарія), подорожі по Німеччині, Голландії, Англії, Франції та Італії, зносини з Вольтером, Ж.Ж. Руссо і В.Р. Мірабо, видатним економістом свого часу, дозволило М.Є. Мнішеху зайняти почесне місце в розвитку культури й літератури Речі Посполитої кінця XVIII – XIX століть і Волині

⁴³⁵ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 2. – Kraków, 1876. – S. 510.

⁴³⁶ Zakrzewski B. Boże, coś Polskę A. Felińskiego. – Wrocław-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1983. – S. 15 – 34.

⁴³⁷ Podgórski W.J. Skąd nasz ród. – Warszawa: Interlibro, 1991. – S. 159 – 162.

⁴³⁸ Zakrzewski B. Bieg życia hymnu „Boże! Coś polskie” // Pamiętnik literacki. – Zeszyt 3 / 4. – Wrocław- Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1982. – S. 76.

зокрема. М.С. Мнішех – відомий меценат Кременецького ліцею⁴³⁹. Мабуть, не випадково Т. Чацький запросив його бути почесним гостем на урочистому відкритті цього закладу в 1805 р. Останнє слово під час поховання М. Мнішеха проголосив його побратим по кременецькій гімназії професор Алойзи Осінський⁴⁴⁰, згодом ректор Віленської духовної академії та луцький єпископ.

М.С.В. Мнішех – автор творів „Думки відносно відкриття музею Полонії” („Myśli względem założenia Musaeum Polonicum”, 1775), „Думки про геніальність” („Myśli o geniuszu”, 1775), „Системи законодавства” („Układ prawodawstwa”, Warszawa, 1777), історичного дослідження „Казимир Великий” („Kazimierz Wielki”, Warszawa, 1777), а також низки інших публіцистичних творів.

АЛОЙЗИ ОСІНСЬКИЙ

Серед професорів Кременецького ліцею був викладач польської і латинської літератур, а також римської історії Алойзи Осінський (Alojzy Osieński, 1770 – 10 червня 1842, Олика), який у 1813 – 1816 рр. також виконував обов'язки парафіяльного ксьондза. Певний час (1818 – 1824) він був прелатом-кантором житомирської католицької кафедри й луцьким кафедральним каноніком. У 1828 р. А. Осінський отримав ступінь доктора теології, з 1833 р. він – ректор Віленської духовної академії, з 1839 – луцький єпископ суфраган⁴⁴¹.

Творчість А. Осінського багата та різнопланова. Це й педагогічно-дидактичні твори „Повчання батька сину, який їде навчатися до академії” („Nauka ojca dana synowi jadącemu do akademii”, Warszawa, 1801) чи „Наука пані для своєї вихованки” („Nauka pani dla swej wychowanki”, Lublin, б.р.в.), низка промов, читаних у Волинській гімназії: „Слово... перед початком щорічних випробувань у Волинській гімназії” („Mowa...

⁴³⁹ Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803 – 1832. – Т. II. Szkoły podstawowe i średnie. – Lublin: KUL, 1991. – S. 113; Snopek J. Oświecenie. Szkis do portretu epoki. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. – S. 124; Сейко Н. Добродійність у сфері освіти (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – С. 345.

⁴⁴⁰ Osieński A. Kazanie na pogrzebie... M.J. hr. W. Mniszecza... miane w Wiśniowcu dnia 13 marca 1806. – Warszawa, 1806.

⁴⁴¹ А. Осінський – герой ряду спогадів: Kraszewski J.I. Słówko o ks. biskupie A. Osieńskim // Tygodnik Petersburski. – № 15. – 1843; Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyni. – Т. 4. – Wilno, 1861. – S. 5 – 6, 156 – 157; Heleniusz Eu. (Iwaowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 1. – Kraków, 1876. – S. 529 – 530.

przy rozpoczęciu popisów rocznych w Gimnazjum Wołyńskim”, б.м.в., 1808), „Казання на початку вивчення наук у Волинській гімназії” („Kazanie przy otwarciu nauk w Gimnazjum Wołyńskim...”, б.м.в., 1808), „Про життя та творчість Тадеуша Чацького... Промова, виголошена на зібранні Волинської гімназії та чисельних громадян” („O życiu i pismach Tadeusza Czackiego... Rzecz czytana na zebraniu Gimnazjum Wołyńskiego i licznych obywatelów”, Krzemienec, 1816), „Слово Алойзи Фелінському, коли він очолив Волинський лицей” („Mowa, gdy Alojzy Feliński obejmował rząd Liceum Wołyńskiego 1819”, б.м.в., 1819), „Казання на погребіння Алойзи Фелінського, директора Волинського лицейу в Кременці” („Kazanie na pogrzebie Alojzego Felińskiego, dyrektora Liceum Wołyńskiego w Krzemieńcu, 1820”, б.м.в., 1820). Його перу також належать „Міфологічний словник” („Słownik mitologiczny”, t. 1–3, Warszawa, 1806 – 1812), працюючи над яким, автор став своєрідним осередком гуманістичних студій всього округу⁴⁴², „Словник фразеологізмів польської мови” (1818, невиданий) та „Відомості про життя і твори польських письменників з аналізом їх творчості” (невидане), а також ряд інших клерикальних творів.

ЕУЗЕБІУШ ТОМАШ СЛОВАЦЬКИЙ

Батько видатного польського поета Юліуша Словацького Еузебіуш Томаш Словацький (Euzebiusz Tomasz Słowacki, 1772 – 1814) після 1780 р. мешкав в околицях Дубна, вісім років відслужив королівським геометром (землеміром) на Волині. Потоваришував з Т. Чацьким, який запросив його в 1807 р. на завідування кафедрою та викладання риторики й поезії в Кременецькому лицей⁴⁴³.

Е.Т. Словацький був непересічним педагогом, поетом і драматургом, істориком літератури та перекладачем. Серед його творів належне місце займає трагедія „Ванда” („Wanda”, 1806), а також низка науково-дидактичних робіт, серед яких „Слово перед початком щорічних випробувань у Волинській гімназії” („Mowa przy rozpoczęciu popisów rocznych w Gimnazjum Wołyńskim”, б.м.в., 1808), „Про необхідність удосконалення національних мов і використання рідної мови у викладанні наук. Слово перед початком щорічних випробувань у Волинській

⁴⁴² Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803 – 1832. – Т. II. Skoły podstawowe i średnie. – Lublin: KUL, 1991. – S. 339.

⁴⁴³ Вервес Г. Юліуш Словацький (Літературно-критичний нарис) // Словацький Ю. Вибрані твори: У 2 т. – Т. 1. – К.: Держ. видавн. художньої літератури, 1959. – С. 6; Радішевський Р.П. Юліуш Словацький. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1985. – С. 11.

гімназії” („O potrzebie doskonalenia języków narodowych i używania mowy ojczystej w wykładzie nauk. Rzecz miana przy rozpoczęciu popisów rocznych w Gimnazjum Wołyńskim”, б.м.в., 1809), „Слово, виголошене при закінченні навчального року в Волинській гімназії та шкоди, спричиненої тимчасовим припиненням процесу навчання” („Mowa przy zakończeniu roku szkolnego w Gimnazjum Wołyńskim, o szkodach wynikających z przzerwania biegu nauk”, 1810). Його переклади польською творів Вергілія, Горация, Овідія, Софокла, Секста Проперція, Т. Тассо, Вольтера, Ж. Расіна і Деліля значно збагатили польську літературу та уявлення сучасників про світову культуру.

Дружина Е.Т. Словацького Соломія Словацька-Бекю померла в 1855 р., залишивши по собі заповіт, згідно якому Владислав Словацький⁴⁴⁴ був призначений головним спадкоємцем її маєтку та різних матеріалів, що залишились в архіві родини. Другим розпорядником спадщини було призначено дружину професора Кременецької гімназії Г. Гречини⁴⁴⁵. Завдяки клопотанням душеприказників збереглась і залишилась для нащадків величезна спадщина родини Словацьких, у тому числі геніального польського поета Ю. Словацького.

ТАДЕУШ ЛІТИНСЬКИЙ

Непересічним волинським поетом цього періоду є Тадеуш Літинський (Tadeusz Lityński, бл. 1775 – після 1823), маєток якого знаходився в селі Груд (тепер Новоград-Волинський р-н Житомирської

⁴⁴⁴ Владислав Словацький (Władysław Słowacki, 5 листопада 1826 – 28 квітня 1858, Броди) – письменник, фольклорист, був двоюрідним братом Юліуша Словацького, жив у маєтку дружини Александри Вітковської в с. Дреники (тепер Чуднівського р-ну Житомирської обл.), збирав український фольклор – „Українські приказки, пісні і казки” („O przykazkach, pieśniach i skazkach ukraińskich”, зібрання загинуло у 1944 р.), друком видав „Оповідання” („Narracje”, Кіјów, 1847), декілька українських дум і українок в часописах вийшли вже після смерті В. Словацького завдяки Я. Прусіновському. Літературне оточення письменника складали Ю. Словацький, Ю.І. Крашевський, Я. Прусіновський, А. Плуг, Ш. Конопакський (Konopacki Sz. Pamiętniki. – Т. 1. – Warszawa, 1899. – S. 71 – 72). Після дуелі, на якій він убив сусіда Петра Трипольського, рік переховувався, очевидно, у Румунії та Голландії, бо повернувся на Волинь з голландським паспортом, під час душевного неспокою покінчив життя самогубством.

⁴⁴⁵ Волинські Афіни. 1805 – 1833 / Зб. наук. праць під ред. Ст. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль: Богдан, 2006. – С. 205.

обл.). Він – автор поеми „Гробниці в Олександроневській лаврі в С.-Петербурзі” („Grobowce w kościele Aleksandronewskim w S. Petersburgu..”, Wilno, 1808), поетичного збірника „Твори віршем і прозою” („Pisma wierszem i prozą”, 5 t., 1808 – 1817), серед яких „На честь відкриття Волинської гімназії” („Na otwarcie Gimnazjum Wolyńskiego”), здійснив низку перекладів польською творів К. Батюшкова, Г. Державіна, І. Дмитрієва, М. Карамзіна, І. Крилова, О. Пушкіна.

АЛЕКСАНДР ХОДКЕВИЧ

Впливовим громадський діячем, відомим ученим та освітянином, талановитим майстром художнього слова був поет і драматург Александр Ходкевич (Aleksander Chodkiewicz, 4 січня 1776 – 24 січня 1838, Млинів Дубнівського повіту). Разом з Т. Чацьким та А. Фелінським він був членом Едукаційної комісії (1807) і Товариства приятелів наук (1804). Будучи командиром 18 піхотного полку, брав участь у наполеонівському поході 1812 р., потрапив до російського полону, після звільнення в чині бригадного генерала служив у польському війську, однак невдовзі службу залишив. У 1819 р. вже достатньо відомого письменника було обрано сенатором-каштеляном.

А. Ходкевич був членом кількох масонських лож, серед яких були волинські – в Дубно й Рафалівці Луцького повіту⁴⁴⁶. На початку 1820-х років доля звела його з братами Муравйовими-Апостолами, М.П. Бестужевим-Рюмінім, С.Г. Волконським, О.С. Пушкіним у Києві⁴⁴⁷, де палко обговорювались шляхи досягнення свободи, виступали проти самодержавної деспотії. Разом з А.С. Яблоновським, П. Мошинським та Г. Олізаром А. Ходкевич став одним з організаторів та активних членів Польського патріотичного товариства. 8 лютого 1826 р. за підозрою в участі в декабристському русі його було заарештовано, а після звільнення в 1827 р. письменник один рік жив у Житомирі під наглядом поліції⁴⁴⁸, а потім – у родовому млинівському маєтку на Волині.

⁴⁴⁶ Małachowski-Lempicki. Wolnomularstwo na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Wilno, 1930. – S. 101, 140; Koźmian K. Pamiętniki. – Т. 3. – Kraków, 1865. – S. 379 – 382; Wójcicki K.W. Warszawa i jej społeczność w początkach naszego stulecia. – Warszawa, 1875. – S. 106, 125.

⁴⁴⁷ Андроников И.Л. Утраченные записки // День поэзии. 1963. – М.: Советский писатель, 1963. – С. 162 – 166.

⁴⁴⁸ Декабристы. Биографический справочник / Под. ред. М.В. Нечкиной. – М.: Наука, 1988. – С. 190.

Те, що А. Ходкевич був непересічною людиною й талановитим ученим, засвідчує його почесне членство в провідних наукових закладах Європи, серед яких були Академія наук у Петербурзі та Віленський університет, товариство аграрно-гальванічне в Парижі, мінералогічне в Сні та Петербурзі, фармацевтичне у Вільно й Петербурзі.

На Волині А. Ходкевича добре знали й пам'ятали. Ю.І. Крашевський згадує млинівського графа у „Волинських вечорах”: „Ходкевичів Млинів став новою резиденцією цієї родини з красивим палацом і парком над Ікрою. Сюди вона була перенесена з Пеканова. Руїни й пустеля – це не є щастям, але добра пам'ять про людину, що тут жила й належала до найвидатніших осіб свого століття, дає надію, що з її ім'ям у нащадків щось відродиться корисне для краю. Говорю це про графа Александра Ходкевича – одного з невизнаних і неочіненних людей тієї епохи... Гр. Ходкевич жив, терпів до останнього дня, працював з молодіжним запалом, повний прихильності до краю, з готовністю до пожертви задля його добра”⁴⁴⁹.

А. Ходкевич – автор збірки „Твори віршем і прозою” („Pisma wierszem i prozą”, Warszawa, 1817), трагедій „Катон” („Katon”, Wilno, 1809), „Вірґинія” („Wirginia”, 1813), „Теона” („Teona”, Warszawa, 1816), перекладів популярних у той час творів А.Ф.Ф. Коцебу та Г. де Піксеркура. Крім цього, він був автором „Промови ... при відкритті Волинської гімназії 1 жовтня 1805 р. у Кременці” („Mowa ... przy otwarciu Wołyńskiego Gimnazjum dnia 1 października 1805 roku w Krzemieńcu miana”, б.м.в., 1805) та підручника „Хімія” у семи томах („Chemia”, Warszawa, 1816 – 1820).

ЯН ГВАЛБЕРТ СТИЧИНСЬКИЙ

З 17 вересня 1829 по жовтень 1832 рр. учителем латини та польської в Житомирі був поет, письменник, перекладач, літературний критик та педагог⁴⁵⁰ Ян Гвалберт Стичинський (Jan Gwalbert Styczyński, 1786, у Литві – 9 травня 1845, Кам'янець-Подільський).

Я.Г. Стичинський у 1815 р. закінчив філософське відділення Віленського університету, служив викладачем логіки, вимови й польської літератури у Вінницькій гімназії (1816 – 1823), де свого часу навчались

⁴⁴⁹ Kraszewski J.I. Wieczory Wołyńskie. – Lwów, 1859. – S. 18 – 19.

⁴⁵⁰ Dr. Antoni J. (Rolle A.J.). Oświata na dawnych kresach (1795 – 1832 r.) // Przewodnik naukowy i literacki. – 1876. – S. 184, 285 – 286; Rolle A.J. Wycieczka do Kamieńca // Kłosy. – № 671. – 1878. – S. 302.

Ф. Ковальський і Т. Падура, С. Осташевський, А. Єловицький, потім у Клевані та у Волинському губернському центрі, де залишив по собі добру згадку⁴⁵¹, звідки виїхав на службу до Кам'янець-Подільської гімназії⁴⁵². Він – автор циклу статей „До історії польської літератури” („Do historii literatury polskiej”, 1818 – 1822), байок, які друкувались у „Віленському щоденнику” протягом 1817 – 1825 рр., повісті „Мендог, король литовський” („Mendog, król litewski”, Wilno, 1825) та деяких перекладів з Фоми Аквінського, Горация, Ж.-Ж. Руссо та ін.

ТЕОДОЗІЙ СЕРОЦІНСЬКИЙ

Серед літературної групи кременчан виділяється постать ученого-мовознавця й потужного літературного критика Теодозія Сероцінського (Teodozi Sierociński, 1789, с. Ляхівці, тепер Білогірський р-он Хмельницької обл. – 1857, Пулави, Польща), юнацькі роки якого були тісно пов'язані з Волинню. Початкову освіту майбутній літератор почав здобувати в Острозькій василіанській школі, наступним місцем навчання стала повітова школа в Любарі, а в 1809 – 1816 роки він студювався у Волинському (Кременецькому) ліцеї, де близько заприятелював з Т. Заборовським та К. Сенкевичем. У 1818 р. бачимо Т. Сероцінського регентом фондушового пансіону при ліцеї, де педагог викладав курси латинської, французької і німецької мов. З 1823 р. він навчав польської мови й літератури в повітових школах Королівства Польського, а з 1833-го – у Варшавській губернській гімназії. Згодом Т. Сероцінський став членом викладацького колективу Александровського інституту для панянок у Пулавах. Серед його близьких приятелів були І. Лелевель та Ю. Коженювський, з якими науковець листувався, К. Качковський і Ф. Ковальський⁴⁵³.

Охарактеризувати велич постаті Т. Сероцінського як ученого-методиста можна, назвавши лише одну його працю – „Польська граматика” („Gramatyka polska”, Warszawa), яка протягом півстоліття – від

⁴⁵¹ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 1. – Kraków, 1876. – S. 311 – 312; Kowalski F. Wspomnienia. Pamiętnik. – Т. 1. – Kijów, 1859. – S. 11.

⁴⁵² Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. – Kijów, 1915. – S. 25, 106.

⁴⁵³ Спогади про Т. Сероцінського див.: Kaczkowski K. Wspomnienia o Krzemieńcu // Gwiazda. – №. 3. – Kijów, 1848. – S. 309; Kowalski F. Wspomnienia. Pamiętnik. – Kijów, 1912. – S. 88, 325 – 326; Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyni. – Т. 4. – Wilno, 1861. – S. 6; Słowikowski A. Wspomnienia szkoły krzemienieckiej // Biblioteka Warszawska. – Т. 2. – 1863. – S. 344, 354.

першого року видання в 1839-му до двадцять шостого – в 1889-му витримала тридцять дев'ять видань у різних форматах і отримала найкращі відгуки сучасників⁴⁵⁴. Мовознавчі праці вченого репрезентують також „Новий буквар для старанних дітей” („Nowy elementarz dla dobrych dzieci”, Warszawa, 1832), „Перші засади польської граматики” („Pierwsze zasady gramatyki polskiej”, Warszawa, 1838), „Наука про стиль” („Nauka o stylu”, Warszawa, 1840), „Умови правильного читання й письма польською мовою, з додатками уривків для читання” („Zasady poprawnego czynania i pisania po polsku, z załączeniem wypisów dla wprawy w czytanie”, Warszawa, 1845, 1847, 1862), „ГраMATика польської мови. Частина 2” („Gramatyka polska”, cz. 2, Warszawa, 1847 – два видання, 1849, 1854, 1858, 1859, 1862), „Історичний і критичний погляд на правопис польської мови від 1808 року і до наших часів” („Pogląd historyczny i krytyczny na pisownię polską od roku 1808 aż do naszych czasów”, Warszawa, 1852), „Спостереження і пропозиції до граматики” („Postrzeżenia i wnioski pisownicze”, Warszawa, 1853), і, нарешті, „Оголошення підписки на збірничок під титулом „Найдобріші твори учнів і учениць” („Ogłoszenie prenumeratu na dziełko zbiorowe pt. Pisma celniejsze uczniów i uczennic”, Warszawa, 1857).

Дебют Т. Сероцінського як письменника відбувся в 1818 р. в якості перекладача з латини одного з творів Марка Тулія Цицерона, а в 1825 р. у варшавському видавництві побачила світ перша художня повість-обробка „Згадка про доброго батька” („Pamiętka po dobrym ojcu”), яка була потім ще двічі перевидана у 1830 і 1838 рр.

Окремий розділ творчості Т. Сероцінського-критика складають літературознавчі твори, серед яких статті „Загальні уваги про сонет, з додатком критичного розбору сонетів Адама Міцкевича” („Uwagi o sonecie w ogólności, z załączonym krytycznym rozbiorem sonetów Adama Mickiewicza”, 1827), що являє собою одну з перших критичних рецепцій сонетної творчості видатного польського поета, та „Про нове видання поезії Адама Міцкевича” („O nowym wydaniu poezji Adama Mickiewicza”, 1829).

Особливу увагу кременчанин приділяв проблемам педагогіки. „Педагогіка, або наука про виховання” („Pedagogika, czyli nauka wychowania”, Warszawa, 1846)⁴⁵⁵ є однією з перших спроб комплексного осмислення педагогічної мети, завдань і системи. Цікаво, що вчений у

⁴⁵⁴ Biblioteka Warszawska. – Т. 1. – 1846. – S. 172 – 179, 507.

⁴⁵⁵ Рец. див.: Przegląd Naukowy. – Т. 1. – № 2. – 1847. – S. 50 – 60; Biblioteka Warszawska. – Т. 2. – 1847. – S. 389 – 395.

своїй виховній практиці звертає особливу увагу на роль мови, як складової частини комплексу виховання й педагогічного впливу.

ШИМОН КОНОПАЦЬКИЙ

Шимон Конопацький (Szymon Konopacki, 16 жовтня 1790, Володівка Київське воєводство – 25 травня 1884, Старі Бейжими біля Заславля) – майбутній поет і мемуарист почав свій шлях до освіти в Межиріччі Корецькому, потім декілька років навчався в Любарській шляхетській повітовій школі (тоді Звягельського повіту), після чого знову повернувся до Межиріччя Корецького, де свого часу також навчались М. Чайковський і К. Мікуліч⁴⁵⁶.

Після закінчення в 1809 р. навчання служив у Житомирській палестрі, з 1811 по 1816 рік – у земському суді Новоград-Волинського повіту, був членом житомирської масонської ложі⁴⁵⁷. З 1817 року Ш. Конопацький – інтендант Кременецького ліцею⁴⁵⁸, де, крім іншого, опікувався громадським фондушем⁴⁵⁹, а потім служив звягельським підкоморієм. У 1844 р. його було призначено головою цивільного суду і маршалком Новоград-Волинського повіту.

Ш. Конопацький є автором балади, яка користувалась особливою популярністю на Волині – „Три хрести під Бриковом” („Trzy krzyże pod Brykowem”, Krzemieniec, 1823), збірки „Поезії” („Poezje”, Wilno, 1841), поетичної повісті „Святий Станіслав” („Święty Stanisław”, Athenaeum, 1842), „Мемуари з 1790 – 1816 pp.” („Pamiętniki z lat 1790 – 1816”, 2 t., Warszawa, 1899), „Моя друга молодість. З мемуарів, які не видані /1816 – 1826/” („Moja druga młodość. Z niewydanych pamiętników... /1816 – 1826/”, 2 t., Warszawa, 1900), робота над якими була закінчена близько 1872 р., навчального посібника в двох томах „Історична хронологія Королівства Польського для молодого покоління” („Chronologia dziejów Królestwa Polskiego dla młodego pokolenia”, Żytomierz, 1860), а також багатьох інших творів, вміщених у численних періодичних виданнях, зокрема „Панич з XVIII століття. Волинська балада” („Panycz z wieku XVIII. Ballada

⁴⁵⁶ Zasztowt L. Kresy. 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 201.

⁴⁵⁷ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.) Wspomnienia lat minionych. – Т. 1. – Kraków, 1876. – S. 156, 166.

⁴⁵⁸ Budzyński M. Wspomnienia z mojego życia. – Т. 2. – Poznań, 1880. – S. 338.

⁴⁵⁹ Słowikowski A. Wspomnienia szkoły krzemienieckiej // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego. – Warszawa, 2004. – S. 483.

wołyńska”, 1849) та „Кароль Качковський та його слуга” („Karol Kaczowski i jego sluga”, 1849).

Ш. Конопацький займався також перекладами, серед яких польською мовою побачили світ деякі твори Ж.-Ж. Руссо, Ж. Лафонтена та В. Гюго.

ВІКТОР ЛЕНКЕВИЧ

Дуже короткий вік випав на долю молодого і талановитого поета Віктора Ленкевича (Wiktor Lenkewicz, 1791 – 1813), уродженця села Гоші Остреського повіту. В. Ленкевич учився в піярській школі в Межиріччі Корецькому, після чого продовжив навчання у Віленському університеті. Навчання було перерване військовими подіями 1812 р. Молодий літератор пішов до наполеонівської армії у складі 3-го литовського гвардійського кавалерійського полку. Військова кар’єра не була щасливою, після одного з боїв його частина була розбита, а сам гусар потрапив до російського полону. Йому вдалося втекти, він повернувся до Вільна, звідки був відправлений з дорученням до Наполеона в Москву, а від нього, вже з наступним дорученням – до Неаполя. В дорозі В. Ленкевич тяжко захворів, повернувся на Волинь, родина вивезла його на лікування до Відня, де він і помер. Творчий здобуток літератора не великий, і дотепер не був цілісно виданий. Декілька жартівливих віршів і байок Віктора Ленкевича було видано вже після його смерті у „Варшавському мемуаристі” (1816), „Віленському щоденнику ” (1821) та деяких інших періодичних виданнях.

ЯН ДУКЛАН ОХОЦЬКИЙ

Дещо відокремлено на теренах волинської літератури цього періоду стоїть особа Яна Дуклана Охоцького (Jan Duklan Ochocki, 1766 – 1768 ?, Київське воєводство – 9 вересня 1848, Житомир). Видатний мемуарист за часів нової влади був одним з перших волинян, які пройшли через труднощі царського заслання. Це після повернення надавало йому особливої шани й створювало свого роду ореол політичного мученика. Наприкінці життя він вів досить усамітнене життя, мало розповідаючи про своє захоплення літературною творчістю, більше слухав інших, ретельно записував спогади з минулого.

Майбутній літописець Волині вчився у піярів у Варшаві, до липня 1784 р. – у василіан в Житомир, після чого служив в житомирській палестрі, з 1786-го – при дворі Юзефа Стемпковського в Лабуні на

Волині, де в 1787 р. брав участь у гучній зустрічі короля Станіслава Августа під час його подорожі до Канева. Крім Ю. Стемпковського Я.Д. Охоцький виконував доручення чуднівського старости Юзефа Августа Ілінського, митрополита Язона Смогожевського, інших впливових сюзеренів Правобережжя. Виконуючи службові обов'язки, перебував у Бердичеві, Дубно, Любарі, Києві, Овручі, Варшаві, Кракові, Любліні та Петербурзі, що сприяло глибшому пізнанню світу, розширювало світогляд, допомагало в системному аналізі впливу на події, що відбувалися в краї. Це, в свою чергу, зумовило закріплення за Я.Д. Охоцьким стійкого іміджу впливового представника інтелектуального бомонду. На Житомирському сеймі в лютому 1792 року його було обрано цивільно-військовим комісаром повіту.

Навесні 1794 р. Яна Дуклана разом з братом Яном Непомуценом Охоцьким було заарештовано за підозрою в таємному сприянні костиюшковим повстанцям і етаповано до Смоленська. В той час це був перший випадок політичного заслання, тому не дивно, що воно набуло найширшого резонансу не тільки на Волині, але й на всьому Правобережжі. Після повернення зі Смоленську 25 листопада 1794 р. мемуарист останні роки свого життя мешкав у Житомирі⁴⁶⁰. Але непересічні здібності волинянина дозволили і після цих трагічних подій не загубитися в суспільно-політичному житті новоствореної губернії. В 1796 р. він отримав посаду судді, а в 1805 – житомирського хорунжого. В 1814 р. майбутній літописець перебував у свиті, що організовувала приїзд імператора Олександра I до Житомира. Проживши решту життя самотнім анахоретом, письменник володів міцною пам'яттю, спостережливим зором мемуариста, чудовим аналітичним мисленням. З життєдіяльністю Я.Д. Охоцького пов'язані його маєтки Зубковичі та Жубровичі Овруцького та Галіївка, Волиця, Сидачівка Житомирському повітів, де письменник часто перебував.

Мемуари Я.Д. Охоцького є безцінним зібранням історичних відомостей про публічне життя та історію, літературу й культуру Волині кінця XVIII століття й до 1817 р. Однак, мемуари містять також і побіжні рецепції, зокрема, з першої третини століття XIX. Якщо брати до уваги відтворення художнього часу в тексті, то вони репрезентують найбільш ранній період світського життя в художній літературі краю. Неперевершена майстерність автора полягає в глибокому й неупередженому аналізі інтелектуального й суспільного життя

⁴⁶⁰ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 1. – Kraków, 1876. – S. 264 – 265.

Правобережжя. Автор тонко передав відтінки суспільних настроїв, міцно закарбував у анналах історії факти та спостереження свого часу⁴⁶¹.

Я.Д. Охоцький – автор лише одного твору, який почав писати, коли йому було вже 76 років. Мемуари були високо оцінені Г. Ржевуським, а згодом і Ю.І. Крашевським, який їх відредагував та видав спочатку (частково) у „Варшавській газеті” в 1855 р. та „Новинах” у 1856 р.⁴⁶², потім під назвою „Мемуари Яна Дуклана Охоцького, переписані за рукописами, що залишилися по ньому” („Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostłych po nim rękopismów przepisane”)⁴⁶³ окремим виданням.

Твір одразу привернув увагу читача й перевидавався ще двічі: в 1882⁴⁶⁴ і 1910⁴⁶⁵ рр. у Варшаві, а в 1874 р. було здійснено його російський переклад⁴⁶⁶.

Мемуари Я.Д. Охоцького репрезентують рідкісний зразок цілісної, місткої та художньо довершеної літературної пам’ятки. На жаль, архів письменника до нашого часу не зберігся, тому ця обставина потребує деяких коментарів щодо мемуаристичного тексту. Річ у тім, що його „Мемуари” були відредаговані й видані Ю.І. Крашевським уже після

⁴⁶¹ Див.: Ярмошик І.І. Мемуари польського шляхтича кінця XVIII – початку XIX століття Яна Дуклана Охоцького як джерело до історії населених пунктів Волині // Проблеми українського державотворення: історія і сучасність / Головн. ред. М.Ю. Костриця: У 2 т. – Т. І. – Житомир: М. Косенко, 2007. – С. 144 – 152.

⁴⁶² *Gazeta Warszawaka*. – 1855. – № 288 – 334; – 1856. – 80 – 120, 161 – 164, 304 – 342. Також один з фрагментів було надруковано у газеті „*Nowiny*”: – 1856. – № 41 – 43.

⁴⁶³ *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostłych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego*. – Т. 1. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857. – 444 s.; *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostłych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego*. – Т. 2. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857. – 454 s.; *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostłych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego*. – Т. 3. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857. – 360 s.; *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostłych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego*. – Т. 4. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857. – 349 s.

⁴⁶⁴ *Ochocki J.D. Pamiętniki...* – Cz. 1 – 4 // *Kraszewski J.I. Wybór pism*. – Т. 1 – 4. – Warszawa, 1882.

⁴⁶⁵ *Ochocki J.D. Pamiętniki...* *Biblioteka Dzieł Wyborowuch*: № 626, 627, 629, 631, 637, 638. – Т. 1 – 6. – Warszawa, 1910.

⁴⁶⁶ Охоцький Я. Рассказы о польской старине. *Записки XVIII века*: В 2 т. – СПб, 1874.

смерті автора. Це дозволило редактору дещо „вільно” поводитися з текстом, що, в свою чергу, зумовило й певною мірою критичне його сприйняття сучасниками після виходу з друку. Сам Юзеф Ігнацій у творі „Слово від видавця”, що був написаний у Житомирі 22 серпня 1855 р., обережно уточнює, що він видає їх „якомога цілісніше й точніше” до оригіналу, наголошуючи, що „нічого до них додати, нічого змінити ми не маємо права”⁴⁶⁷. Наприкінці передмови Ю.І. Крашевський знову звертає увагу до проблеми, яка стала для нього, як бачимо, архіактуальною, – проблему редагування: „Єдиним нашим завданням було те, щоб редагуючи мемуари, як можна менше торкатися їх тексту і залишити його якнайцілішим”⁴⁶⁸. Але в іншому місці видавець робить досить вагому заяву, коментуючи та уточнюючи міру свого втручання в авторський текст, який „не дає цілісно, а лише цікаві з нього уривки” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 4, s. 5).

Те, що Ю.І. Крашевський редагував текст, – безперечно. Це навіть опосередковано визнає сам видавець. Мемуари були піддані ґрунтовній обробці, деякі фрагменти рукопису та імена відомих осіб вилучались, текст насичувався діалогами, стилізувався, белетризувався, в ньому були здійснені також ремінісценції з мемуарів Станіслава Юзефа та Юзефата Охоцьких. Крім цього, Ю.І. Крашевський за три роки до видання мемуарів Я.Д. Охоцького використав їх текст у своїй повісті „Пан волинський Стольнікович” („Pan Stolnikowicz wolyński”, Warszawa, 1854), не згадавши першоджерело. Це все в сукупності викликало незадоволення сина Яна Дуклана. Так само незадоволеним залишився і Антоній Паша, свідок багатьох подій, які містять мемуари Я.Д. Охоцького⁴⁶⁹. Зрештою все це свідчить про досить „легке” поводження Ю.І. Крашевського з оригінальним текстом. Але наскільки вільно видавець дозволяв собі його інтерпретувати, поки що встановити досить важко. Оригінал, що зберігається в Бібліотеці Литовської Академії наук (Вільнюс), до цього часу не виданий. Дискусія щодо автентичності

⁴⁶⁷ Pamiętniki Jana Dukłana Ochockiego o z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego. – T. 1. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857. – S. 6.

⁴⁶⁸ Pamiętniki Jana Dukłana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego. – T. 1. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857. – S. 8.

⁴⁶⁹ Tyrowicz M. Ochocki Jan Dukłan // Polski słownik biograficzny. – T. XXIII/3. – Zeszyt 98. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo PAN, 1978. – S. 497.

мемуарів Я.Д. Охоцького почалась одразу після виходу його мемуарів⁴⁷⁰. Як наголошує А. Ценський, „думці на кшталт ”все докладно подаємо так, як було в цьому манускрипті”, не можна вірити”⁴⁷¹.

Чому ми загострюємо увагу на цій, як може здатися, дещо другорядній проблемі? Річ у тім, що читача мемуарів Я.Д. Охоцького, вражає не стільки об’єм викладеного матеріалу, не тільки майстерність автора як уважного спостерігача й аналітика, а, в першу чергу, високо художній стиль нарації. Так, говорячи про художній стиль Я.Д. Охоцького, сам Ю.І. Крашевський, зокрема, зазначає: мемуарист „гаряче відчуває кожну річ і пластично її описує” (*Ochocki J.D. Pamiętniki.., t. 4, s. 5 – 6*). Якщо уявити, що мемуари Я.Д. Охоцького видавались без купюр і редагування, на чому однозначно наполягає видавець, то ми дійсно маємо справу з видатним волинським письменником кінця XVIII – XIX століття і жалкуємо, що він створив так мало. У віці понад сімдесят років, тобто часу початку роботи над мемуарами, автор, згадуючи події, що відбулися півстоліття тому, зберіг чітку пам’ять, тонкий хист оповідача й мудрість активного суспільного діяча (*Ochocki J.D. Pamiętniki.., t. 2, s. 404*). Автор мемуарів володіє всіма прийомами художньої майстерності вишуканого й талановитого письменника. Чітка композиція, легкий стиль, логічна сюжетна лінія, вмиле виділення подій і їх структуризація, вдало диференційоване сюжетотворення. Він, ніби скульптор, професійно видалив з глиби минувшини все зайве, щоб залишити гармонічний і цілісний її образ.

Але треба уточнити, що й праця Ю.І. Крашевського над мемуарами Я.Д. Охоцького була дійсно титанічною. Видавець супроводив текст досить ґрунтовними примітками та коментарями, які влучно ілюструють деякі історичні події, які вже в часи самого Ю.І. Крашевського були мало знані. Крім коментарів, Юзеф Ігнацій вставляє уточнюючі матеріали з інших джерел, як, наприклад, про приїзд короля Станіслава Августа до Лабуні (*Ochocki J.D. Pamiętniki.., t. 1, s. 200 – 202*).

Ілюструючи композицію „Мемуарів...” Я.Д. Охоцького, як єдиний цілісний текст, необхідно внести певні застереження. Мемуари Я.Д. Охоцького були видані Ю.І. Крашевським у чотирьох книгах. Перші

⁴⁷⁰ Cieński A. Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo PAN, 1981. – S. 167, 169.

⁴⁷¹ Cieński A. Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo PAN, 1981. – S. 74.

три томи – це власні мемуари Я.Д. Охоцького, четвертий – складається з уривків із спогадів Северина Букара (Seweryn Bukar, 1773 – 1853: *Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 4, s. 7 – 221), Хжонцевського (Antoni Chrzyszczewski, 1770 – 1851: *Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 4, s. 222 – 320) і мемуарів анонімого подолянина (як виявилось пізніше, ним був Людвіг Цешковський – Ludwik Cieszkowski, 1750 – бл. 1810: *Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 321 – 343). Мемуари С. Букара були призначені для читання лише своїм дітям (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 4, s. 6). Мотиви, за якими стало можливе таке поєднання текстів Я.Д. Охоцького і С. Букара, коментує сучасний дослідник: ці „мемуари об’єднує ряд рис: вони не є історичними джерелами, обидва є немаловажним джерелом пізнання звичаїв і ментальності епохи. Обидва автори репрезентують те ж саме суспільне коло, тобто середній провінційний шляхетський двір... Але, перш за все, дивує відсутність реакції на порозділову катастрофу”⁴⁷². Крім цього, в тексті мемуарів самого Я.Д. Охоцького зроблена вставка: „З мемуарів настоятеля монастиря ксьондза Охоцького” („Z pamiętników księdza opata Ochockiego”: *Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 2, s. 410 – 450). Настоятель монастиря – це Юзефат Охоцький, рідний брат Яна Дуклана, василіанський абат в Овручі⁴⁷³.

Четвертому тому „Мемуарів...” Я.Д. Охоцького передує передмова Ю.І. Крашевського „Вступне слівце” („Słówko wstępne”: *Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 4, s. 5 – 6), де видавець пояснює, чому він одночасно в цьому чотиритомному конволюті оприлюднює також мемуари С. Букара, Хжонцевського та анонімого подолянина. Причиною, зокрема, було те, як пояснює Юзеф Ігнацій, що „в час, коли ми почали збирати волинські мемуари з останніх часів для доповнення

⁴⁷² Cieński A. Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź: Zakład narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo PAN, 1981. – S. 104.

⁴⁷³ Юзефа Охоцький (Jozefat Ochocki, бл. 1750 – 1806) – василіанський священник, брав участь у коронації образу Почаївської Божої Матері (1773 р.), служив вчителем в Любарі, п’ять років студіював теологію в Римі, отримавши ступінь доктора, відвідав Венецію, Тіроль, Відень, досконало оволодів латинською, італійською та французькою мову. По поверненню – був ректором василіанської школи в Любарі, з 1783 – Овруцького посезуїтського колегіуму, у травні 1787 р. вітав в Тульчині Станіслава Августа, з 1790 – член Цивільно-військової комісії Овруцького повіту, голова житомирського сеймика 1791 р. Після другого розділу Речі Посполитої у 1793 р. – брав участь у конспіративній діяльності. Після викриття змови разом з братами Яном Дукланом і Яном Непомуценом у травні 1794 р. був заарештований у Житомирі, звідки був етапований до Смоленська, а потім у Туринськ до Сибіру. У 1796 р. був звільнений, повернувся до Овруча. Мемуари Ю. Охоцького охоплюють період між 1793 – 1797 рр.

Охоцького, потрапив нам до рук рукопис Сев. Букара...”, який суттєво ілюструє мемуари Яна Дуклана (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 4, s. 5). Таке уточнення розширює та поглиблює наше уявлення про концепт видання та його мету, необхідність та актуальність якого раніше – ще в 1840 р. – вже була проговорена Ю.І. Крашевським у листі до М. Грабовського⁴⁷⁴. Тоді обидва правобережці активно підключились до цього напрямку діяльності – збирання мемуарів. Через декілька років М. Грабовський видає „Вітчизняні мемуари” („Pamiętniki domowe”, 1845), до яких увійшли мемуари Вацлава Борейки й Кароля Міцовського, а Ю.І. Крашевський – четвертий том „Мемуарів...” Я.Д. Охоцького, назва якого дуже далека від його змісту. Такий підхід у комплектації текстів різних авторів, але об’єднаних однією метою, дозволяє говорити про мемуари Я.Д. Охоцького як конволютний мемуарний збірник, що утворює новий жанровий підвид мемуаристичної літератури. Цікаво, що цей принцип комплектації текстів та жанрова своєрідність знайдуть своє продовження через півстоліття в творчості іншого видатного літописця волинського простору Є. Івановського⁴⁷⁵.

Конволютний підхід є свідченням ґрунтовно продуманого цілеспрямованого підходу в групуванні мемуаристичних творів у певний цикл, в даному випадку – об’єднаний хронотопом із певним „змістом”: територією – Волинь, та часом – кінець XVIII – перша третина XIX століття. Виявляється, що для Ю.І. Крашевського циклічна композиція є свідомим світобаченням ролі „волинських мемуарів”, як явища комплексного, яке має зайняти виняткове місце в художньому просторі правобережної мемуаристики, в якому ідея побудови дещо тенденційної композиції переважила звичайну та прийняту в той час (альманахову, збірникову чи журнальну) логіку поєднання текстів різних авторів, – це по-перше. По-друге, з підтексту вступного слова випливає те, що існують волинські мемуари попередніх часів і волинські мемуари останніх часів. Іншими словами, можна припустити, що в розпорядженні видавця існував уже цілий комплекс інших мемуаристичних текстів, що могли лягти в основу якоїсь іншої мемуаристичної таксономії. Це, в свою чергу, дозволило навіть у той час відокремити волинську мемуаристику в самостійний жанровий підвид зі сталою поетикою й традицією. Такий

⁴⁷⁴ List XXXVI J.I. Kraszewskiego do M. Grabowskiego w marcu 1840 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 123 – 124.

⁴⁷⁵ Єршов В. Герменевтична актуалізація конволютного принципу мемуаризації. „Спогади минулих літ” Євстахія Івановського // Українська полоністика. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006-2007. – С. 225 – 234.

підхід знайшов своє підтвердження в сучасному баченні ролі та особливостей мемуаристичного Правобережжя.

Мемуари Я.Д. Охоцького поділенні на розділи, загальна кількість яких складає 127. З них 124 мають власну назву й присвячені якомусь одному випадку або пригоді, мають закінчений сюжет, до якого, як правило, автор потім не звертається. Розділи розміщено відповідно хроніці подій з можливими незначними подійовими інверсіями. Характерною рисою стилю мемуариста є позбавлення себе обов'язку прив'язки до конкретних дат. Автор веде розповідь за особливостями відтворення художнього часу жанру гавенди або бувальщини. Події відбуваються в Овручі, Житомирі, Лабуні, Львові, Варшаві, Любліні, Смоленську, інших містах і селах Речі Посполитої та Російської імперії.

Щодо характеристики власних мемуарів Я.Д. Охоцький пише: „Що стосується подій у краї, я описую тільки ті, які бачив на власні очі” (*Ochocki J.D. Pamiętniki.., t. 2, s. 403*) – типове „самовиправдання” багатьох мемуаристів з метою підсилення достовірності й правдивості власного тексту.

Характер нарації Я.Д. Охоцького має риси дискретного художнього сюжету, наповненого ситуативними пригадуваннями тих чи інших подробиць минулого. Самі сюжетні макроподії – розділи, маючи кожен хронологічно завершену розповідь, не пов'язані між собою нічим, окрім опису життєвого шляху самого мемуариста. Ян Дуклан художньо відтворює свій час, особливості та головні проблеми світського та побутового життя, які в сукупності тяжіють до енциклопедичності й дають максимально повне уявлення про характер епохи. Це знайшло своє відображення в розділах „Виховання XVIII століття”, „Життя села в кінці XVIII століття”, „Панські маєтки в XVIII столітті”, „Коліївщина, спогади XVIII століття”, „Станіслав Август в Лабуні”, „Люблінський трибунал”, „Сейм 1788 року”, „Сеймики 1791 року”, „Станіслав Август”, „Сходження на трон царя Павла I”, „Сходження на трон царя Олександра I”, „Рік 1812”, „Бонапарт”, „Смерть царя Олександра” та інші. Письменник – гарячий патріот краю. Всі його думки в той чи інший спосіб пов'язані з Волинню, але й охоплюють також події культурного та політичного життя Правобережжя.

Говорячи, зокрема, про проблему виховання, автор наголошує, що все було „згідно нашої віри святому хресту” (*Ochocki J.D. Pamiętniki.., t. 1, s. 13*). Письменник співставляє особливості освіти в єзуїтів, піярів та василіан. Але головним для всіх їх було виховання шляхетності, яка відкривала двері визнаних товариств. Враховуючи те, що мемуари Я.Д. Охоцького писались для його нащадків, письменник вибирає з

пам'яті випадки, які були б цікаві молоді – „гострі та авантюрні” за сюжетом. Так, митець розповідає про публічне непорозуміння між двома старими й вірними друзями Євстахієм Сангушком і Казиміром Ржевуським, що виник через якусь дрібницю. Умови шляхетного виховання та етикету саме в цьому випадку вимагали сатисфакції, яка, як того й вимагав кодекс честі, відбулася негайно. Після поранення К. Ржевуського поєдинок закінчився й дуелянти роз'їхались. Наступного ж дня К. Ржевуський поїхав до свого друга, вчорашнього супротивника, щоб виказати йому свою повагу. Друзі обнялися. Є. Сангушко запросив свого візаві на обід.

Автор не концентрує увагу на причинах образи, не пояснює, через що зчинилася сварка, – це в цій новелі, на думку автора, – другорядне. Головною метою цього сюжету, в інтерпретації Я.Д. Охоцького, є шанобливі дії дуелянтів після поєдинку. Річ у тім, що друзі випадково потрапили в лещата шляхетського кодексу честі, з яких неможливо було вибратися, не заплямувавши гідності, іншим шляхом, ніж через дуель. Лише виконавши належним чином увесь регламент і умови, які привели навіть до пролиття крові, вони змогли повернутися до попередніх стосунків і способу життя. Підсилюючи значимість цієї події, Я.Д. Охоцький розповідає про позитивний відгомін і сприйняття її в столиці (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 24 – 25), завзято вихваляє ідею виховання шляхетності в молодого покоління та тенденційно міфологізує шляхетську гідність.

Волинський тип виховання відрізнявся від інших своєю суворістю і порядком: „виховання було суворим” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 44), – наголошує мемуарист. Я.Д. Охоцький пригадує, як одного разу бачив у Житомирі київського стольника, який їхав до костьола, потім овруцького підкоморного Яна Павшу з чотирма дорослими синами, які були в краї досить впливовими: Міхал – земський овруцький суддя, Тадеуш – шамбелан, Якуб – поручик, Юзеф – учень школи. Всі вони шанобливо йшли за ним позаду. В костьолі батько сів на лавку, а сини покійно рядочком простояли за батьком усю службу (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 46 – 47).

Наступною проблемою, що турбувала мемуариста, було значене поширення серед світських прошарків населення краю пияцтва, якому автор присвячує окремий розділ „Пияцтво і т.д.”. На думку Яна Дуклана, ця тенденція стала характерною для Правобережжя з кінця XVIII століття. Я.Д. Охоцький згадує: „Під кінець минулого століття дурною звичкою стало пияцтво, що в гродських і земських судах по двісті, по триста записів від каденції до каденції залягали”. Письменника турбує майбутнє:

„У вині в ті часи топилася пам'ять особистості” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 53 – 54). Ілюструючи проблему, автор наводить приклад з життя відомого вельможі. Так, пан Ілінський за обідом о десятій годині ранку випивав шість пляшок французького вина, за другим обідом о другій годині – ще шість, увечері – знову шість. Крім цього, перед кожною такою трапезою випивалось півкварті найміцнішої горілки (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 58). Однак, описуючи найменші дрібниці побуту, докладно нотуючи весь „процес” бахусофілії, автор у цьому випадку безпристрасно ухиляється від емоційно-оціночних рефлексій. З тексту так і не зрозуміло, чи автор засуджує п'яничку, чи захоплюється ним.

Для зустрічі з російською царицею Катериною II в Каневі польський король Станіслав Август мав проїздити волинську Лабунь 15 березня 1787 р. Я.Д. Охоцький був одним з небагатьох свідків, які залишили спогади про цю важливу в житті Правобережжя подію. Автор всі подробиці візиту нотує з ретельністю хронографа. Складається враження, що цим мемуарам передували якісь щоденникові записки Яна Дуклана, створені за гарячими слідами візиту. Автор пишається своєю обізнаністю та компетентністю. В деяких новелах, а в цій особливо, розповідь побудована за традицією гавенди. Очевидно, що, крім гіпотетичних щоденників, автор скористався досвідом, набутим під час багаторазових усних розповідей в колі вдячних слухачів.

Підготовка до приїзду короля почалась за вісім тижнів. Були найняті досвідчені ремісники, які, працюючи і день і ніч, переробили палац, де мав зупинитись Станіслав Август. Було влаштовано залу для балів та їдальню, ліву сторону маєтку призначено для королівських апартаментів, праву, що була значно скромнішою, але також дуже гарною, – для свити. Все робилося з вишуканим смаком, не шкодуючи грошей. Було також привезено саську порцеляну, столовий сервіз на сто осіб, крім цього, окремо закуплено новесенький срібний сервіз, спеціальний посуд для кави, чаю та шоколаду, чотири величезних срібних таці, на яких розміщувалось по 24 пари філіжанок, шістдесят пар настільних срібних ліхтарів, дзеркальне скло на стіл, за яким могло розміститися сто осіб, а також інші меблі роботи знаних майстрів. Кава, шоколад, вестфальська шинка, швейцарські сири, французька та гданська горілка, краківське шампанське, рейнське, бургундське вино, 15 бочок угорського вина та триста пляшок вина старого по 2 дукати за пляшку, тисячі пляшок англійського пива портер, яке в ті часи ще не пили на Волині, – все мало задовольнити найбільш вибагливий смак (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 195 – 198). Автор пише про таку пишність: „Здивувало це всіх у краї, бо якщо хтось мав малахітову шкатулку, про неї миль за

десять в окрузі було чути, а тут взагалі нічого такого у давні часи світ не бачив” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 199). З Лабуні король поїхав до Чарторії, звідти до Чуднова, потім маршрут пролягав через Бердичів.

Приїзд Станіслава Августа до Лабуні коштував волинській громаді до мільйона злотих. Небачені за того часу гроші. З одного боку, читача мала вразити пишність, з якою волинська шляхта прийняла улюбленого короля, з іншого, – його скромність та невибагливість. Нарешті, щедрість вінченосної особи, що виявилась у винагородженні коштовними подарунками та орденами всіх, хто брав участь у підготовці прийому. Мабуть, тому, що мемуарист у той час був ще досить молодою особою, він не передає проблем, які обговорювались під час візиту, не пише про розмови, що точились у волинських колах, думки, які озвучував король. Мемуарист ніби засліплений лише зовнішнім ходом дійства. Докладно описано погоду, зроблено акцент на тому, як раптово випало багато снігу. Не менш детально змальовуються також: екіпаж, їжа, стіл, особливості розпорядку дня. При цьому автор не передає внутрішньої драматургії дійства, що могло б значно підняти рівень інтелектуалізації тексту. Однак саме ця особливість цього сюжету мемуарів Я.Д. Охоцького досить ґрунтовно ілюструє особливості художнього стилю письменника. Річ у тім, що ця подія була для літнього мемуариста заходом, який відбувся давним-давно, ще в юності, за декілька десятків років зазнав значних трансформацій і нашарувань у пам’яті, і, нарешті, набув рис міфологічності. Письменник, будучи вірним обітниці правдивості, уникає наведення фактів, що могли зазнавати часової аберації. Підтвердження цьому бачимо в „паралельній” новелі – спогадах про приїзд імператора Олександра I до Житомира, де, навпаки, багато подробиць, пов’язаних з рецепціями розмов та проблематикою, що обговорювалась у волинському суспільстві.

Візиту Олександра I в Житомир передувала організація грошової складчини на урочистий прийом по п’ятсот червоних злотих з людини. Я.Д. Охоцький докладно описує настрої, якими були охоплені всі волиняни, зустрічаючи переможця Наполеона та головнокомандуючого військами, що увійшли в Париж.

В театрі напроти вулиці Пилипонівської було організовано велику залу, зрівнявши підлогу партеру зі сценою так, щоб це все складало один рівень. Підлогу було обито зеленим сукном, а сцену білими драпованими завісами, нижні ложі об’єднано з салоном, а ті, що вище, були призначені для музикантів і прикрашені транспарантами. Освітлювалась зала двома люстрами, в яких палало дві тисячі свічок, а також тисячею олійних ламп, що горіли за транспарантами. Позаду театру

було прибудовано велику залу, в якій за одним столом під час вечері могло сісти триста осіб. Крім цього, було організовано два великих буфети, один з напоями, де було дев'ятсот пляшок різного вина високого гатунку, в другому ж були чай, ласощі, конфітюри, десерт та овочі. Всі закупки робились у своєму краї, більш витончені – в Бродах. Досвідчений кухмістер був викликаний з Дубна. Було привезено особистого срібла, порцеляни, білизни, скла й різних столових оздоб від князів Любомирських, Яблоновських, графа Ілінського, хорунжого Стецького, Валецьких та багатьох інших. Кожен, крім цього, додавав свої напої та одного або двох слуг. З Бердичева від купців забрали все, що було найкраще з порцеляни й бронзи. Всі охоче давали все, що було потрібним: п'ятсот пар найгарніших філіжанок, бронзові вазы, порцелянове начиння, канделябри й урни. Музика була доставлена від пана Ганського, з двох полкових оркестрів було відібрано 180 музикантів. За проханням В. Гіжицького Я.Д. Охоцький дістає великий портрет царя, що прикрашає залу, й надає їй урочистості (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 246 – 250).

Олександр I у визначений день приїхав до Житомира і найперше, що зробив, відвідав церкву. Вся місцевість, по якій він їхав, була яскраво ілюмінована, люди на вулицях кричали: „Віват царю, віват Олександрю милостивому”. Імператор „був скромно одягнутий у мундир кінних стрільців без усяких галунів, випромінюючи високу гідність і повагу, для нас він був наймилішим з усіх людей. Він кланявся по сторонах, усмішкою вітав усіх, хто наближався, та так, що важко було уявити, якщо б не вираз обличчя і шляхетність вищих рис у ньому не знаменували суть, що це лаврами увінчаний герой і монарх, який володіє шостою частиною відомої землі” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 253). Був укладений реєстр на танці з царем. Після танцю кожній пані він цілував руку. Пані гетьманова Ржевуська була тут з найперших дам, біля неї всі кружляли. Спочатку виконували зразкові танці, потім мазурку й вальси.

Особлива увага письменника спрямовувалась на висвітлення історичних подій, що відбувались на Волині в XVII – першій третині XIX століття, і в яких він був добре обізнаний. В розділах „Коліївщина, спогади XVIII століття”, „Дубенські контракти 1780 р. і т.д.”, „З'їзди”, „Лабунь”, „Волинь у 1797 р.”, „Нова губернія Волинська”, „Вибори 1805 року”, „Вибори 1816 – 1817 років” мемуарист докладно занотовує найдрібніші риси часу.

Однією з таких доленосних подій у краї була Коліївщина. Якщо попередня розповідь про „Житомирську палестру” нагадує більше історико-статистичний звіт, то розповідь „Коліївщина, спогади XVIII

століття” про коднянську трагедію – повість жахів. Співчуття автора однозначно є на стороні бідного люду, який, на думку Я.Д. Охоцького, йшов наосліп, слухаючись тільки власної зненависті чи помсти. Автор осмислює причини повстання, економічне й політичне становище краю. Письменник докладно розповідає про обставини жорстокого катування й страти, хоча, як сам зазначає, свідком її не був, але дивився свого часу протоколи допитів, які справили на нього гнітюче враження.

Кодня була місцем головного розташування регіментарія Юзефа Стемпковського. Художньою особливістю цього опису є накладання часу історично-минулого на сучасний авторові, завдяки чому виникає ілюзія свідка події, а її опис набирає таких властивостей, ніби автор був учасником описаного дійства. На місці, де був невеликий дерев’яний августинський костюль, були викопані ями, в яких тимчасово утримували в’язнів, – розповідає Я.Д. Охоцький. Тисячі людей у тих ямах гинули в муках. Крім цього, селян вішали, четвертували, відрубували праву руку й ліву ногу або калічили інакше. Автор розповідає про страту Гонти, якого було засуджено на здирання шкіри на паси з наступним четвертуванням: Гонта „вийшов на площу веселий зі світлим обличчям, ніби до кума на хрестини. Кат здер з нього пас шкіри, полилася кров, але обличчя гайдамаки не змінилось; був здертий другий, а Гонта звернувся до тих, хто дивився на нього зі словами: „От говорили, що буде боліти, ані трішечки не болить”. Якби чоловік з такою силою характеру мав інше становище, чого б він міг досягнути! Довго ще Україною ходило прокляття „Щоб тебе свята Кодня не минула!” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 108).

Особливо привертають увагу читача розповіді про відгомони значних історичних подій у краї. Так, він пише, що в 1811 р. „з наших провінцій рушила молодь до війська, без неї Житомир залишився дуже порожнім”. Під час наполеонівської війни на Волині стояло 80-тисячне військо князя Багратіона, в Чуднові була ставка генерала Savoini. 19 грудня 1812 р. один із російських полків привів до Овруча 2800 полонених французів і декілька польських офіцерів, що потрапили до полону після переправи в Березино. Овруцька шляхта для полонених „зібрала небагато пожертвувачів, а більше в білизні, одязі, кожухах різного роду, віддали все, що мали з собою, навіть наші люди охоче з себе знімали кожухи” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 200 – 227).

В іншому місці автор дає характеристику родинам, що століттями жили на Волині: „Повіті Житомирський і Овруцький були заселені заможними і збіднілими родинами в великій кількості”, серед них були Проскури, Завіші, Залеські, Бежинські, Головінські та ін. Позначаючи

правобережний простір в цілому, Я.Д. Охоцький називає впливові родини, які зразково утримували власні маєтки: „Князі Марцін Любомирський у Любарі, Стемпковський – каштелян київський – в Лабуні, Глінський – житомирський староста – в Романові, брат його Непомуцен – чуднівський староста – в Скажинцях, Гіжицький – київський хорунжий – в Краснополі, Воронич – бельський каштелян – в Троянові, Онуфрій Бежинський – житомирський каштелян – в Пилипах, Юзеф Бежинський – житомирський підкоморій – в Андрушівці, Станіслав Прушинський – земський житомирський суддя, потім каштелян – в Левкові, Карніцький – каштелян завіхостський – в Карпівцях, Якубовський – підкоморій – в Старосельцях, Павша – підкоморій – в Овручі, князь Адам Понінський – в Чуднові” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 39, 49). Такий перелік правобережної шляхти став однією з характерних особливостей правобережної мемуаристики, що протягом ХІХ ст. набула непохитної традиції.

Опису Житомира та Волинської губернії присвячені розділи „Палестра в Житомирі”, „Житомирські сеймики 1792 р.”, „Житомир і Сидячівка”, „Князь Юзефат Охоцький, абат овруцький”, „Історія Волині”, „Комбурлей”, „Ув’язнені”, „Делегація до Петербургу”, „Перебування царя Олександра І”, „Подальша діяльність у Житомирі”, „Смерть Варфоломія Гіжицького”, „Губернатор Анджейкович”, „Волинські пригоди” та ін.

Спогади про особистість губернатора Михайла Комбурлея залишилися достатньо суперечливими в історії Волинської губернії. Я.Д. Охоцький його характеризує так: „Був то чоловік живий, гарячий, характеру надзвичайно нерівного й мінливого, неспокійний, притому маючи багато добрих рис”. Мемуарист акцентує увагу на тому, що з приїздом родини Комбурлеїв „у Житомирі почалось світське життя”. То були люди гречні, гостинні й, головне, мали добрих кухарів. „Почались карнавали, у Комбурлея великий обід і бал у неділю, у Ворцеля бал у вівторок, у князя Четвертинського – в четвер. Додамо, що тої зими Житомир переповнений був приїжджими”. Гра в карти в губернатора мала особливу популярність, грали у віст і бостон, від двох злотих до срібного рубля за партію. Волинське чиновництво, яке завжди вміло відчувати виклик часу, в складчину – від найвищого до найнижчого чиновника, подарувала М. Комбурлею золоту табакерку з написом „*Volhynia grata reeto Custodi legum Michaelo Comburlejo*”, яка коштувала 5 тисяч червоних злотих (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 188 – 196).

Житомирські палестранти (глава „Палестра в Житомирі”) займали особливе місце серед міського бомонду. Довгий перелік усіх палестрантів

дає уявлення як про представників поважної професії, так і про її особливості. Після прочитання розділу в читача має сформуватись уявлення про непорушність моральних принципів, високе, навіть якесь особливе відчуття обов'язку та непохитні чесноти житомирських службовців Феміди. „Був це муж великого благородства й непохитного імені, який усіх задовольняв, уміло примирював тих, хто посварився, жоден компромісний суд без нього не обходився”, – досить типова характеристика, яку можна віднести до кожного з житомирських адвокатів. Чи створює в даному випадку Я.Д. Охоцький художній образ своїх героїв? Питання, яке не має однозначної відповіді. Річ у тім, що мемуари житомирянина лежать на межі просвітництва й романтизму, причому, більша їх частина – в столітті позаминулому, в якому автор отримав освіту й перші зразки світогляду. Художній метод, який властивий автору мемуарів, уособлює тип монументальної свідомості, який навіть не робить спроби розглядати минулі часи під негативним кутом. Та дійсність, яку описує Я.Д. Охоцький, – аркадійська, що для автора відійшла в незворотне минуле. Тому чесноти того часу – зразкові, постаті – монументальні, події – архіважливі.

Низку окремих новел мемуарів Я.Д. Охоцького присвячено видатним особистостям Волині. Серед них: „Генрік Немирич”, „Піотр Потоцький”, „Адам Ржевуський”, „Князь Ростоцький, митрополит”, „Прот Потоцький”, „Філіп Нареуш Олізар” та ін.

Описуючи подробиці чуднівського з'їду, який відбувся одразу після другого розділу, автор розповідає про новообраного губернського маршалка Глінського. Тут аналізуються проблеми, які постали перед волинською шляхтою після набуття краєм нового адміністративно-процесуального простору. Автор шанобливо наголошує: „Треба добре уявляти, що при впровадженні нового порядку постали тисячі труднощів і непорозумінь, пана Глінського невпинно обтяжували проханнями, але він так добре присвятив себе публічності, що всі завдання обивателів з найкращим їх улаштуванням умів достатньо задовольнити; це принесло йому загальну повагу й вистилало дорогу до майбутнього губернського маршалковства, коли була організована губернія” (*Ochocki J.D. Pamiętniki..., t. 3, s. 90 – 91, 117*).

Прот Потоцький – володар Махнівки, Чуднівщини, Любара, став героєм окремого розділу. Я.Д. Охоцький описує, що непересічний магнат мріяв зробити й зробити в Чуднові, який „між степом і Поліссям розташувався”, улюбленій Махнівці, яку хотів підняти до рівня великого торгового міста в краї. Але після подій 1793 року все зруйнувалось, все

набуло іншого напрямку розвитку... (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 2, s. 142 – 146).

Філіпу Нареушу Олізару також присвячена окрема новела. Мемуарист пише, що Ф.Н. Олізар „мав великий двір, дванадцять лакеїв, чотирьох гайдуків з облямованими по швах лівреями з підрізаними шовковими краями, чотирьох камердинерів, кухмістера француза, два цуга парадних та декілька верхових коней, які мені служили за моїм бажанням, четвірку гарних робочих коней, конюха німця... Щоденно за стіл у нього сідало щонайменше сорок осіб, а в неділю та четвер по сто з лишком, в ці дні після обіду бували бали й вечері, танці до світанку, те ж саме і в дні урочисті та свята” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 2, s. 150).

Я.Д. Охоцький розповідає цікаві і, безперечно, сьогодні важливі відомості про першого житомирського лікаря Францішека Гейнча, який після закінчення Краківської академії мав титул карантинного лікаря української провінції. Він заснував першу чоловічу й жіночу масонські ложі в Житомирі, був дуже шанованою людиною, „але не міг мати ніякого впливу на вище товариство через старе польське уявлення, згідно з яким лікарі завжди стояли в суспільстві нижче і важили менше від шляхтича чи землянина”. До того ж нагла смерть В. Гіжицького була приписана його необережності (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 241 – 242).

На сторінки мемуарів потрапила розповідь про гучний поєдинок, що відбувся в Житомирі між В. Гіжицьким та генералом W.... За версією Я.Д. Охоцького, W... заступився за віце-губернатора К.С. Снарського, сказавши під час обіду губернатору про його негречність. Свідками образи, а саме так було це сприйняте, стало понад сто осіб. Подія відбулась напередодні приїзду до Житомира Олександра І, тому дуель була тимчасово відкладена, але негайно відбулась у той день, коли імператор виїхав. Секундантами В. Гіжицького були генерал-лейтенант Сас та генерал-майор І.С. Леонтъєв, W... – флігель-ад’ютант Артур Потоцький, який одразу після закінчення поєдинку помчався наздоганяти царя в Дубно (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 244 – 245).

В кінці XVIII – на початку XIX століття у волинській мемуаристичній літературі місто, як субцивілізаційне утворення, починає набирати індивідуальних рис та образної насиченості. Житомир одночасно з Овручем та Бердичевом стає цивілізаційно-культурним чинником ідентичності волинянина. Зауважимо, що процес урбанізації краю – явище досить тривале в просторі та часі, яке зазнало певних трансформацій як на рівні кількісному (еволюція), так і якісному (гармонія).

Місто в уявленні мемуариста, враховуючи навіть те, що свої мемуари Я.Д. Охоцький писав у зрілому віці, власне тоді, коли міське життя стало вже більш-менш типовим і зручним, виступає в тексті мемуарів, як якась прірва, що поглинає особистість. Для молодого чоловіка, який волею долі опинився в ньому в кінці XVIII ст., це було справжньою карою. Протягом усього твору відчувається протиставлення облаштованості й тиші родової садиби метушні міста. Письменник накидає перші абриси урбаністичного пейзажу: „Житомир, тоді ще не брукований⁴⁷⁶, був болотистим, тоді ж почався мій розпач через те, що з нечистот важко було вирвати ноги, все гнило на мені й обпадало, а поновити сукню і взуття не було за що” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 162). Поруч із, так би мовити, предметним пейзажем письменник будує контрастний „духовний”: „В Житомирі тривали давні інтриги, які не давали людям спокою” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 279). Крім цього, в Житомирі й Бердичеві бушувала страшна холера. Бердичів був закритий, там померло багато євреїв. У лютому помер генерал-губернатор С.С. Потоцький, якого „оплакував увесь Житомир”. Для нього на греко-російському кладовищі в Житомирі було збудовано дуже ошатну каплицю (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 317).

Мемуарист нотує спочатку непомітні, але важливі позитивні факти розбудови Житомира. Так, наприклад, зазначається, що наприкінці XVIII ст. з околиць у місто почали прибувати люди для служби й роботи. Як столиці намісництва, Житомиру був потрібен палац. Для його побудови з Росії було привезено двісті теслярів (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 109). Поезуїтський будинок, де зараз в'язниця (уточнення Я.Д. Охоцького), а раніш була школа, частково був перебудований для потреб намісницького уряду, іншу його частину було призначено для потреб скарбової, кримінальної, цивільної служб та вищого земського суду (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 109 – 110), Житомирської й Київської цивільно-військових комісій (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 2, s. 169). Дім Ганського вже був найкращим у місті. Ці важливі свідчення відносяться до періоду після другого розділу Речі Посполитої і є ранньою межею початку урбанізації та розвитку губернського центру як цивілізаційного явища.

Крім карнавалів, обідів та дуелей, що, в принципі, також були атрибутом місцевого життя, Я.Д. Охоцький розповідає про волинську шляхту та її присягу в 1775 р. на вірність цариці, коли „з'їхались усі до Житомира” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 2, s. 254), маршалкові вибори,

⁴⁷⁶ Письменник у той час, про який пише, мав 17 років.

склад цивільно-військової комісії, міський сеймик, міських дворянських депутатів, комісарів і межових суддів, земельний суд, комісію *boni ordinis* (доброго порядку), іншими словами – адміністративно-господарське життя, підсумовуючи: „згодом Житомир був повним” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 2, s. 169).

У місті з’являються свої церемонії, регламент та порядки. День 20 липня 1797 р., відповідно до нового порядку, був призначений на інавгурацію намісництва і одночасно для виборів урядовців. Я.Д. Охоцький докладно описує урочистості, на які з’їхались обивателі й шляхта з дружинами й доньками з усієї провінції. В цей день губернатор, віце-губернатор, коронні урядовці виїхали до Станишівки в супроводі свити з 15 почесних ад’ютантів в мундирах намісництва – представників від кожного повіту, які їхали на гарних конях. Після того, як через переправу в Станишівці переправився генерал-губернатор Подільського й Волинського намісництв Т.І. Тутолмін, ад’ютанти оточили його карету й урочисто супроводжували до міста. Наступного дня була проголошена інавгурація. Всі чинно пішли до церкви на службу. Т.І. Тутолмін був у парадному мундирі з усіма орденами. Весь цей парад ішов між шеренгами російського війська, що віддавало честь гостям. З церкви пішли до костьолу, а потім – до урядового палацу. Потім відбувся урочистий обід. За столом сіло щонайменше 1500 осіб. Були також роздані білети на бал для цілої губернії. В бальній залі висів портрет Катерина II. Танцювали мазурку й кадрили, у двох кабінетах грали в карти, на декількох столах лежали величезні купи золота. Приїжджа шляхта знімала собі мешкання на Крошні, Станишівці чи Соколовій Горі (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 110 – 115).

Доповнюючи уявлення про провінційний церемоніал, Я.Д. Охоцький докладно описує обід у міській ратуші в „складчину”, який був присвячений виборам делегатів до Петербурга в 1814 р., тобто дню святкування перемоги над Наполеоном. „Дванадцять маршалків, тридцять шість делегатів та два рази по стільки ж було на ньому обивателів; з’їхалось щонайменше двісті осіб на той обід, який в листопаді був призначений на шосту вечора для того, щоб у залі і на вулицях ілюмінацію було краще бачити. Приїхали граф Ілінський з сенатором Сіверсом... Обід закінчився біля десятої вечора” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 234 – 235).

Художньою особливістю стилю мемуариста є відображення минулих часів у стійкому сполученні з сучасністю, коли бінарна опозиція минуле / сучасне мікширується в один часовий регламент, що продукує так званий відносний час. Результатом такого підходу є поширення

властивостей точного астрономічного часу на значно більший часовий відрізок, набуваючи рис цивілізаційного періоду. Часові екстраполяції Я.Д. Охоцького в його мемуаристичному тексті зв'язують минуле/сучасне в один часовий відрізок, не залежний від поступу історії. Це дозволяє підкріплювати або підсилювати свої думки цитатами чи з книжки Г. Ржевуського (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 17), чи статті М. Грабовського (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 21), застосовувати неточну, розмиту „документалізацію” факту. Автор достатньо часто вживає такі звороти: „то було в останні дні березня” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 132), „по вступу на трон Павла I Станіслав Август з Гродна переїхав на проживання до Петербурга” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 132), „в серпні приїхав пан Комбурлей” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 189), „під час тих контрактів приїхав Комбурлей” (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 204). Кожне з наведених явищ потребує хронометражної конкретизації: якого року? де? коли? або яких? Однак відповіді на ці питання, будучи легко реконструйованими за іншими джерелами, складають своєрідну особливість стилю мемуаристичного тексту Яна Дуклана, що дозволяє автору узагальнювати події сюжету, надаючи їм масштаб позачасового явища з потужним менторським підтекстом.

Я.Д. Охоцький – майстерний оповідач, що відчувається в попереми́нній зміні стилів нарації в залежності від мети, яку ставить перед собою автор. У тексті мемуарів можна спостерігати „суху” ділову нарацію й наповнені глибокими переживаннями сповіді, що особливо відчутні в спогадах про своє дитинство, згадках про школу, рано померлу матір, домашнє вогнище (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 160 – 162). Але такі сторінки досить рідкісні в тексті. Автор старанно приховує свій внутрішній світ від зовнішнього ока. Сповнені ліризмом і сумом сторінки, де описується смерть в Молочках В. Гіжицького, який, будучи генералом російської армії, щоб уникнути на полі бою зустрічі з земляками, які служили у французькій армії, просив про переведення на службу до Молдавії (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 292 – 300). Мемуарист уміє тримати інтригу, що навіть у деяких сюжетах споріднює його мемуари з романом. Це проявляється у невеликих сюжетах, де розповідається про любовні пригоди розповідача (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 166 – 171, 213 – 223). Автор вмівло використовує діалог, який, крім того, що значно оживляє текст, додає йому ефект достовірності („Нариси” *Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 321 – 346/, „Неочікуване одруження” *Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 2, s. 271 – 289/). Крім цього, Я.Д. Охоцький знає і вживає в

своїх мемуарах українську мову (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 1, s. 108), вставляє цитати російською (*Ochocki J.D. Pamiętniki...*, t. 3, s. 101).

Стиль мемуарів Я.Д. Охоцького тяжіє, як уже відзначалось, до стилю століття просвітництва. Автор з тремтливою шанобливістю акцентує увагу на зовнішніх атрибутах дій. Для нього церемоніал, мундир, визнання чи традиція є найголовнішими ознаками порядку та гармонії. Він мало уваги звертає на аналіз проблем, що стояли перед суспільством, турбували й хвилювали волинян. Мемуари зовсім позбавлені політичного підтексту чи будь-яких проявів політичної алюзорності. Варто пригадати, що автор мемуарів обертався в найвищих колах правобережного суспільства й за специфікою своєї служби знав багато „таємниць двору”. Однак у тексті його мемуарів інформація про це практично відсутня. Цікаво, що така зовнішня рецепція подій була характерною рисою не тільки мемуариста, але й усієї волинської шляхти того часу. Мемуари Я.Д. Охоцького вільні від соціально-політичного аналізу, фіксують лише початок зародження колективної самосвідомості та колективної думки, нарешті, є свідченням початку самоідентифікації себе в лімінальному просторі.

З Волинню були тісно пов'язані життя і творчість Вацлава Борейка (*Wacław Borejko*, 1764, Луцький повіт – 22 червня 1854, Дідівщина Сквирського повіту Київської губернії), який закінчив піярську школу в Межиріччі Корецькому, служив при Житомирській палестрі, з 1807 р. спочатку членом, потім головою судово-едукативної комісії з управління едукативними фондами Волинської, Київської і Подільської губерній. В. Борейко є автором „Волинських мемуарів” („*Pamiętnik o Wołyniu*”, Warszawa, 1845).

До подій та історії Волині звертався видатний польський письменник Юліан Урсин Немцевич (*Julian Ursyn Niemcewicz*, 1758 – 1841). Письменник неодноразово бував на Волині. Першого разу поїздка відбулася в 1786 р., потім у 1816 та 1818 рр. Серед багатого доробку Ю.У. Немцевича звертають на себе увагу „Історичні подорожі по польських землях, що відбулися між 1811 і 1828 роками” („*Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte*”), що містять окремих розділ „Волинська подорож” („*Wołyńska podróż*”)⁴⁷⁷. У краї добре знали й шанували творчість Ю.У. Немцевича, про що свідчить

⁴⁷⁷ Частково видана: *Pochwała Tadeusza Czackiego*. – Warszawa, 1818. – S. 41 – 54. Повне видання: *Niemcewicz J.U. Podróże historyczne*. – Paryż, 1858; наступне: *Niemcewicz J.U. Podróże historyczne*. – Petersburg, 1859.

видання „Історичних співів” у Житомирі в 1861 р. („Śpiewy historyczne”, wyd. K. Budkiewicz, Żytomierz, 1861).

У 1828 році в „Збірнику польських письменників” („Zbiór pisarzy polskich”, cz. II, t. 5, Warszawa, 1828) літератором А. Галензовським був розміщений невідомий у той час рукопис середньовічного твору „Записки яничара”. Текст твору був виявлений у 1823 році в бібліотеці Бердичівського кляштору босих кармелітів⁴⁷⁸. Унікальність знахідки в тому, що це перший переклад на польську сербського історичного нарису, який, як припускають дослідники, належав перу талановитого письменника Костянтина Михайловича із Островиці⁴⁷⁹. В ньому подані відомості про війну з Туреччиною, історію Сербії та Польщі.

КЛЕРИКАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА КРАЮ

Протягом початку і, безперечно, всієї першої половини ХІХ століття Волинь була осередком культури й літератури всієї Правобережної України. Вигідне географічне розташування, адміністративне положення на перетині головних доріг між Заходом і Сходом, безпосередня близькість до Австро-Угорської імперії, Польського королівства, нарешті, Київської, Подільської, Гродненської та Мінської губерній ставило Волинь у центр суспільно-політичного життя, а також культурного, літературного, наукового і, звичайно, релігійного.

Не буде перебільшенням сказати, що цьому процесу сприяв значно вищий, порівняно з іншими регіонами Російської імперії, рівень освіченості волинського населення та багатонаціональна волинська традиція, що століттями гартувалась, формуючи релігійну терпимість і повагу. Хранителем високого культурного рівня Волині було, насамперед, поліетнічне населення краю, яке мало високу духовну культуру спілкування й свідомі клерикальні відносини. Річ у тім, що протягом усього ХІХ століття на землях Волині не було жодних внутрішніх масових ідеологічних, міжнаціональних чи релігійних протистоянь. Не викликає сумніву й те, що значну роль у вихованні релігійної терпимості та

⁴⁷⁸ Записки яничара написаны Константином Михайловичем из Островицы / Введение, перевод и комментарии А.И. Рогова. Сер. „Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы”. – М.: Наука, 1978. – С. 5.

⁴⁷⁹ Костянтин Михайло з Островиці народився бл. 1435 р. у м. Островиці у Сербії, у 1455 р. потрапив до турецького полону, служив у загоні турецьких гвардійців, у 1463 р. отримав свободу, очевидно, у наступних роках жив у Сербії.

взаємоповаги відіграло й католицьке священство, так само як і православне, уніатське, іудейське чи протестантське.

В період нових суспільно-правових відносин, що склалися протягом кінця XVIII – в XIX столітті, на Волині несли службу Божу багато освічених і поважних католицьких просвітників, письменників і вчених. Серед них був бернардин Венанти Анджей Тишковський (Wenanty Andrzej Tyszkowski, пом. 2 грудня 1783, Брест Литовський), який у 1760 р. приймав нову бернардинську фундацію монастиря в Житомирі, підготував представництва бернардинів у Чуднові, Ярмолинцях Проскурівського повіту і Яновцях Ковельського повіту. В.А. Тишковський приїздив на Волинь уже як відомий і глибокий учений, автор низки науково-публіцистичних творів, серед яких „Молот проти неприятелів костьолу й вітчизни ... Юзеф Потоцький, гетьман великої корони” („Młot na nieprzyjaciół kościoła i Ojczyzny ... Józef Potocki hetman wielki korony”, Lwów, 1751), „Небесне знамення ... в якому познанський воєвода Станіслав Потоцький до ряду вибраних зачислений” („Znak na niebie ... w którym Stanisław Potocki wojewoda poznański w poczet wybranych zaciągnięty”, Lwów, 1760) та ін. У наступних роках В.А. Тишковський багато робив для збереження єдиного католицького костьолу для розділеної між Австрією, Прусією і Росією колишньої Речі Посполитої.

Северин Чоповський (Seweryn Czopowski, помер на поч. XIX ст.) – бернардинський священник, який служив у середині 1790-х років у Житомирі в одному з костьолів, згодом – у Дубно. Близько 1799 р. С. Чоповського було переведено до Кам'янець-Подільського, де він служив викладачем у Духовній семінарії, після чого знову повернувся до житомирського монастиря. Тут проповідник служив протягом 1802 – 1804 років⁴⁸⁰. Відома його промова, оголошена в Житомирському кафедральному костьолі 2 травня 1795 року на честь народження Катерини II „Промова, виголошена на честь річниці народження найяснішої і наймогутнішої Катерини II” („Kazanie w dzień rocznicy narodzin Najasnostyszey i Najpotężniejszey Katarzyny II”)⁴⁸¹. Книга побачила світ у друкарні босих кармелітів у Бердичеві того ж 1795 р. Промова прозвучала у присутності волинського губернатора генерал-майора Василя Сергійовича Шереметьєва (з 1795 по 15 листопада 1796). Ця цікава подробиця „Промови...” є свідченням досить строкатих і різновекторних

⁴⁸⁰ Kazanowska Z. Działalność oświatowo-szkolna i społeczna bernardynów w 2 połowie XVIII i w XIX wieku. – Kraków, 1979. – S. 84.

⁴⁸¹ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжного мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 2, ч. 2 (1765 – 1800). – Львів: Видавництво Львівського ДУ, 1984. Индекси: 3823.

тогочасних настроїв, які ще не визначились і не сформувались остаточно: католицький священик озвучує емоційну і вірнопіддану промову на честь імператриці, що стала основною причиною руйнації Речі Посполитої, а поруч з ним у католицькому храмі стоїть православний губернатор, що було також досить нетиповим явищем для царських сановників. Причому того ж 1795 р. генерал Т.І. Тутолмін просить київського митрополита Самуїла (Миславського) направити до Житомира для канцелярії В.С. Шереметьєва двадцять випускників Києво-Могилянської академії⁴⁸², ясна річ – російськомовних, цілком імовірно – для заміни польськомовних. Ці випадки наочно ілюструють дух сподівань, очікувань, раптової ейфоричної хвилі і, деякою мірою, громадського невідання волинян. Ці суперечливі соціальні настрої і почуття ще довго будуть супроводжувати поляків Волині й усього Правобережжя протягом першої третини ХІХ століття.

Юзеф Вінценти Ланцуцький (Józef Wincenty Łańcucki, 22 червня 1756, Теофіпіль Старокостянтинівського повіту – 27 грудня 1841, Краків) – вчився у 1773 – 1774 рр. в Жешові й Межиріччі Корецькому, служив у Варшаві, Кракові, з кінця ХVІІІ ст. до 1802 р. – канонік Житомирського капітулу. Через деякий час він повертається до Кракова для виконання обов'язків каноніка Краківського капітулу, з 1809 р. – директор теологічного відділу Краківського університету, з 1818 р. – член сенату міста Кракова, в 1835 – 1837 рр. – ректор Ягеллонського університету. Ю.В. Ланцуцький є автором багатьох казань, виголошених переважно в Краківському кафедральному костьолі, серед яких – присвячені найважливішим історичним подіям, а саме: при похованні останнього спадкоємця польської корони Ю. Понятовського – „Казання, виголошене під час релігійного обряду поховання у гробниці польських королів останків князя Юзефа Понятовського... 21 липня 1817 р.” („Kazanie podczas relegendnych obrządków przy złożeniu w grobie Królów Polskich zwłok księcia Józefa Poniatowskiego... 21 lipca 1817 r.”, Warszawa, 1817), подій, пов'язаних з переносом, похованням і створенням народного поховання останків Т. Костюшка: „Казання під час урочистих релігійних обрядів за душу світлої пам'яті Тадеуша Костюшка в кафедральному Краківському костьолі 17 грудня 1817 р.” („Kazanie w czasie uroczystych religijnych obrządków za duszę św. Pamięci Tadeusza Kościuszki w kościele katedralnym krakowskim d. 17 grudnia 1817 r.”, Kraków, 1817), „Казання під час урочистого обряду погребіння, вічної пам'яті, Тадеуша Костюшка в

⁴⁸² Мицик Ю.А. Вихованці Києво-Могилянської академії з Житомирського краю Костриці. – Т. 31. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 335.

Краківському кафедральному костюлі 23 червня 1818 р.” („Kazanie w czasie uroczystych obrzędów pogrzebu śp. Tadeusza Kościuszki w kościele kafedralnym krakowskim d. 23 czerwca 1818 r.”, Kraków, 1818), „Пам’яті Тадеуша Костюшка під час урочистого обряду насипання могили представниками всіх станів мешканців вільного міста Кракова та його округи... 16 жовтня 1820 р.” („Do cieniów Tadeusza Kościuszki w czasie uroczystych obrzędów sypania mogiły przez wszystkie stany mieszkańców W.M. Krakowa i jego okręgu... d. 16 października 1820 r.”, Kraków, 1820).

Характерною рисою польськомовної літератури Волині першої третини XIX ст. була багатовекторність художніх пошуків. Тут міцно тримались ідеї просвітництва, впливи раціоналістичної нормативності та умовності неокласицизму з поодинокими вкрапленнями волинських рецепцій. Спроба пошуку консенсусу між новою – російською владою та ностальгією за давньою могутньою державою була спрямована, насамперед, на збереження польськості та культурної самобутності, що своєрідно втілювалось у влаштуванні розгорнутої системи польської освіти з Волинським ліцеєм на чолі.

Прагнення збагатити польську літературу надбаннями європейської культури – характерна риса літератури цього часу. Думається, що в цьому проявилось прагнення майстра слова протистояти соціальній розгубленості, яка ілюструвалась політичною ситуацією на Волині, і пропагувати „раціоналістичну” гармонію порядку. Майже кожний літератор посилено намагався займатись перекладами іноземної літератури. Перекладали на польську всі і все: від античності – до сучасності, з латині і давньогрецької до італійської і російської, але головне – це була, як правило, класична поезія.

Завдяки діяльності волинських письменників-перекладачів Я.Г. Стичинського, А. Осінського, Е. Словацького, А. Фелінського, Т. Літинського та інших до польськомовного читача прийшли твори Горация, „Енеїда” Вергілія, „Георгіки”, „Буколіки”, „Скорбні елегії” Овідія, елегії Секста Проперція, „Звільнений Єрусалим” Т. Тассо, „Андромаха” та „Іфігенія” Расіна, епічна поема Вольтера „Генріада”, а також праці П.Ж. Кребійона, В. Альф’єрі, Ж. Деліля, М. Карамзіна, І. Дмитрієва. Однією з характерних ознак діяльності волинських перекладачів можна вважати їх звернення до сентиментальних та класицистичних творів.

Однак у першій третині XIX ст. „екзотичними” до певного часу залишалися англійська, італійська та, деякою мірою, російська мови, тому переклади з них не були популярними. Перекладацькому ентузіазму

великою мірою сприяв достатньо високий загальний рівень культури того часу, що й формувало запити суспільства. Світогляд митця вже не обмежувався кордонами губернії. М.Є.В. Мніших вільно спілкується французькою з Ж.-Ж. Руссо, а Т. Чацький листується з М. Карамзіним⁴⁸³, видатним російським письменником та істориком. Тому, на наше переконання, Т. Чацький не випадково наполягав на викладанні в Кременецькому ліцеї багатьох іноземних мов. Відомо, що в закладі вивчались не лише класичні мови, але й французька, німецька, російська, італійська та англійська. Пройде декілька років, і в середині століття переклади з англійської та російської стануть такими ж звичними, як у попередній період – з латини чи французької.

Сентименталізм у звичайному для Європи сенсі до Волині, як не дивно, не дійшов, якщо не зважати на сердечні апології в численних казаннях на погребіння достойників (наприклад, Т. Чацький „Учням та викладачам Волинської гімназії у зв'язку зі смертю Ю. Чеха, першого керівника тієї само гімназії” або А. Осінський „Казання на погребіння Алойзи Фелінського, директора Кременецького ліцею в Кременці”).

„Казання на погребіння Мартини Куликовської, старшої сестри милосердя житомирського шпиталю в житомирському кафедральному костьолі дня 23 квітня року 1806 виголошене” (Kazanie na pogrzebie Martyny Kulikowskiej starszej siostry miłosierdzia szpitala zytomirskiego w kościele katedralnym zytomirskim dnia 23 kwietnia roku 1806 miane [Б.м. і д.в.] – невелика книжечка в 20 пронумерованих сторінок – достатньо яскраво репрезентує як сам жанр казання, так і деякі особливості втілення елементів сентименталізму.

„Казанню на погребіння Мартини Куликовської” властиві, як і всьому жанру казань у цілому, широке вживання біблійних мотивів, латинських виразів та риторичних звернень, як, у даному випадку, до сестер милосердя, сиріт, убогих, хворих та дітей, якими вона опікувалась, і які прийшли провести свою старшу сестру в останню путь. Важливе місце в переліку чеснот померлої займає тиха смерть: „таку смерть, яку собі старша сестра цнотливим життям вислужила, не оплакувати, а благати треба, бажати для себе кожен повинен”. Зворушливим є опис гірких сліз, які проливають ті, що зібрались, становища, в якому померла залишила тих, про кого турбувалась, роздумів над цнотливістю, життям і

⁴⁸³ Wierzbicki D.J. Listy – T. Czackiego do N. Karamzina // Athenaeum. – Т. 5. – 1845. – S. 193 – 196; Меламед Е. Забытое письмо Н.М. Карамзина // Русская литература. – № 3. – 1976. – С. 54 – 56.

смертю ушанованої сестри: „Громадськість її поважала як старшу, кохала як матір, лише вона відчувала себе слугою всіх”.

Казання, як літературний жанр, не передбачало детального опису життя людини, якій вони присвячені. Це, швидше, повчально-моралізаторські настанови тим, хто це має слухати або читати. Однак серед мемуаристичних жанрів чи жанрів, які найбільш межують з мемуаристикою, казання посідають досить важливе місце, оскільки знаходяться в лімінальному просторі між документами особистими, дидактичними настановами та художньою літературою. Природа жанру казань не тільки має фіксувати (закарбувати в пам'яті, допомогти зберегти в історії) факти особистого життя людини з метою збереження пам'яті про неї для нащадків, а й створити образ праведної людини, свого роду еталон зразкового життя.

Зі скупих біографічних подробиць видно, що Мартина Куликовська ще в 17 років назавжди присвятила своє життя Божому служінню, і цю службу несла п'ятдесят років. Співставляючи цифри в тексті, можна вираховувати її дати життя: $17 + 50 = 67$ років, відповідно 1739 – 1806 рр. Вона покійно прийняла керівництво тутешнім шпиталем. Цей тягар несла тридцять п'ять років. Нескладні підрахунки дозволяють встановити дату заснування шпиталю – 1770 або 1771 р. Фіксація біографічних фактів єднає казання з *curriculum vitae*, подробиці побутового життя з історичним документом, використання регіонально окресленої проблематики – з щоденниковими нотатками, розповідь про сучасні події – з листом, а все разом має багато спільних рис з мемуаризацією визначеного простору й часу (якщо відштовхуватись від лат. *metoia* – пам'ять, спогади). Що кардинально розмежовує казання й мемуари – так це джерело нарації, яке надає самобутню неповторність кожному з жанрів.

Особливим у казаннях є засоби мемуаризації минулого часу через обов'язкові мотиви туги, співчуття або жалю, що знаходять свою реалізацію через опис неймовірних, украй тяжких умов існування: „Після пожежі Житомира⁴⁸⁴ ніде було сестрам милосердя голову прихилити, не було даху, під яким укритися; не про себе, а про коханих сиріт і хворих думали, де б їх розмістити і від прикрого вітру захистити; самі ж під

⁴⁸⁴ Мається на увазі пожежа 1802 року, коли згорів житомирський будинок сестер милосердя. Лише 2 травня 1816 р. завдяки клопотанням губернатора В. Гіжицького було закладено перший камінь до фундаменту нової будівлі, яка повинна була мати шпиталь для хворих, притулок для сиріт, каплицю й мешкання для сестер: Kłopotowski Bolesław. Wspomnienia o Siostrach Miłosierdia w Żytomierzu. [Б.р. і м.в.]. – С. 281.

відкритим небом дні й ночі тримались, по селах халупи для сиріт і хворих наймали, себе голодом морили, сльозами напивались, щоб діти з голоду й від нужди не змогли загинути”.

Велич людини, що відійшла, має передаватись через згадки про труднощі, які треба було переборювати, описи того, що було, та того, що стало: „Не мав у ті часи Житомир ні в місті, ні в окрузі жодного лікаря”, а хворих було півтораста осіб, крім цього ще й немовлята потребували опіки. Тому дуже важливу роль грав фондуш на шпиталь, хоча він був спочатку досить мізерним. Звернення не стільки до розуму, скільки до почуттів – характерна прикмета жанру кінця XVIII – початку XIX ст. Як відомо, рівень проблеми може значно укрупнитися, якщо до неї дотичні видатні чи знакові постаті. Коли промовець у цьому казанні говорить про допомогу шпиталю наймилосерднішого монарха – російського царя, то в слухача, безперечно, після такого авторитетного аргументу вже не повинно залишитись ніяких сумнівів у справжньому подвигу видатної монахині: „Таким осяєне провидінням серце найласкавішого нашого монарха, що милосердя своє до підтримки того шпиталю приложив, надихне, без сумніву, і серця обивателів, щоб скільки було можливості до кращого побуту того святого закладу сили прикладали; треба пам’ятати: що коли на тому світі опиняться, то через милосердне до Бога серце все сторицею воздасться”.

Рудименти сентименталізму будуть відчутні в наступному часі – в романтичній літературі, в тих звертаннях до минулого, які будуть рясно тішити патріотичні уявлення та спогади. Це особливо проявиться у волинській мемуаристиці Ю.І. Крашевського, Г. Ржевуського, М. Чайковського, Є. Івановського (Хеленіуша). Втішати слух і зір буде все: милий буколістичний пейзаж, тиха річка, українська селянка, пісня, хата, рідні серцю могили та костьоли. Сентиментальна компліментарність стане поетичною рисою волинської мемуаристики. Не дивно, що видатний О. де Бальзак також сакрально сприйняв волинського селянина. Побачивши в околицях Аннополя місцевих селян, був щиро здивований їх поведінкою: „Скрізь невеликі громади хлопців і селянок, які весело йдуть вільним кроком чи до праці, чи повертаються з роботи, і майже всі співають. Впевнено можу стверджувати, що ніхто не передбачав мого приїзду, і жодна влада не давала вказівок, щоб усі веселились; це була картинка, схоплена на гарячому дійстві... Без перебільшень, хочу сказати,

що селянин руський є в сто разів щасливіший, ніж двадцять мільйонів французів”⁴⁸⁵.

Стійкий інтерес на Волині викликала творчість Жака Деліля (1738 – 1813), суб’єктивно орієнтованого на просвітництво, але своєю світлою печаллю та меланхолійно-почуттєвими мотивами він передував сентименталізму. Одразу після виходу на батьківщині твору „Сільський житель, або французькі георгіки” (1800) протягом 1801 – 1809 рр. А. Фелінський переклав поему польською мовою „Ziemianin, czyli ziemiaństwo francuskie”, а перші фрагменти перекладу почав друкувати ще в 1802 р. Програмна поема французького сентименталіста „Уявлення” (1806), автором якої порушені філософсько-психологічні проблеми про співвідношення чуттєвого та раціоналістичного начал у сприйнятті світу, приваблює також Е. Словацького. Так з’явився на світ у частковому перекладі Е. Словацького уривок „O imaginacji” Ж. Деліля.

Різноманітні повчання, казання, промови – своєрідна сублімація мемуаристичності в першій третині XIX століття, яка прагнула закарбувати в пам’яті поколінь високий дух просвітництва, монументальну свідомість епохи, зрештою, благородні вчинки та помисли сучасників. Позбавлені художньої суб’єктивності чи асоціативних рефлексій – у цих жанрах відточувались майбутні самоспостереження та самоаналіз, автобіографізм та сповідальність.

Е.М. Галлі, характеризуючи літературу Волині до листопадового повстання, зокрема, писав: „Наша література до 1831 р. на Волині, Поділлі й Україні не мала такої поширеності, як пізніше. Не можна, однак, говорити, що вона була вбога. Зусилля Чацького й тих, ким він себе оточив, дозволяють припустити, що тоді мусили багато писати й читати. Однак не було письменників так само популярних, як після року 1831, не було того стрімкого прагнення до літератури, але це загалом, швидше, краще приписати іншим причинам, ніж відсутності талантів. Головна ж причина була, ймовірно, в поверненні до поміщицького, шляхетського способу життя, прагненні до військової служби та очікуванні повернення Вітчизни на свій шлях. Людей, здібних до пера, ніколи не бракувало”⁴⁸⁶.

⁴⁸⁵ Balzak. Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński. – Warszawa, [Б.м.в.]. – S. 56.

⁴⁸⁶ Pamiętniki dk. E.M. Gallego (1816 – 1893) // Przegląd Naukowy. – Т. XII. – № 8. – 1913. – S. 178.

**РОМАНТИЗМ НА ВОЛИНІ:
МІЖ ДВОМА ПОВСТАННЯМИ**

**Житомирський період
1831 – 1863**

**РОМАНТИЗМ НА ВОЛИНІ:
МІЖ ДВОМА ПОВСТАННЯМИ.
ЖИТОМИРСЬКИЙ ПЕРІОД.
1831 – 1863 рр.**

Нові політичні реалії диктували нові шляхи наступного періоду розвитку польської літератури на кресах першої Речі Посполитої в 1830-х – 1860-х рр., період найвищого розвитку і розквіту польської літератури на Волині. Цей час неможливо переоцінити. З одного боку, варто говорити про нього, як періоду „інтелектуальної депресії”, умовної адаптації до нової ситуації з яскраво вираженою ностальгією за „ідеальним минулим” та минулим аркадійського простору. З іншого, – це період становлення та організації нової національно-демократичної хвилі, період активної боротьби за національне відродження, збереження аксіологічних традицій Волині, національно-літературної самобутності. Саме в цей період відбувається потужний процес контамінації з українською літературною, фольклорною та культурною традиціями. „У ту само епоху розвинулися сильна схильність до народної літератури, старання до збору пісень народу нашого в різних відтінках його місцевості”, – згадував Е.М. Галлі¹. 1831 рік вважає відправною точкою літератури нового часу і католицький письменник-мемуарист Т. Добшевич, який у „Спогадах з часів, які прожив” присвятив характеристиці цього періоду цілий XI розділ: „1831 рік викорчував з коренем наш давній суспільний порядок і знищив усі наші надії, зрік на вигнання або на знищення багатьох наших братів”². Письменник бачить причину розпаду суспільства в нешанобливому ставленні до минувшини, зокрема, до часів Станіславових, набутків езуїтів та класицизму.

Правобережжям у творчості багатьох письменників повільно поширюються романтичні тенденції та розвиваються власне ідеї романтизму. Наприкінці періоду в творчості волинян стали відчутними відгомони позитивізму. Попри глибоку периферійність, здавалося б, непереборну відірваність від осередків цивілізації та культури, зрештою, потужну боротьбу імперського молоха з усім, що було пропольським, саме польські письменники краю тримали ту високу планку громадянської та інтелектуальної активності, яку саме Волинь піднесла в суспільстві як земля волелюбна, шляхетна, та, деякою мірою незрозуміла для інших сусідів та іноземців.

¹ Pamiętniki dk. E.M. Gallego (1816 – 1893) // Przegląd Naukowy. – Т. XII. – № 8. – 1913. – S. 179.

² Dobszewicz T. Wspomnienia z czasów, które przeżyłem. – Kraków, 1883. – S. 195.

У цьому явищі будуть примхливо поєднуватись замилювання волинською природою, якоюсь неповторною, несамовитою поліською природою з великим, часом нелогічним перебільшенням її краси та впливу на людину. Окремий напрям становитиме її історія, – на межі міфу та сакралізації. Кургани та кам'яні хрести, герої та події, значущі вислови та слова волинян, які стали крилатими, безкінечні описи в мемуарній літературі земляків, видатних родів і посадових осіб, що були або мали стати сумлінням нації, шанобливе ставлення до поліщуків як собі рівних і мудрих. У сукупності цих уявлень простежується тенденція, прагнення до згуртування волинян в єдине міцне коло, єдину неподільну партію співвітчизників.

Діаметрально інше уявлення про волинського селянина має російська візія поліщука: „Особливою нерозвиненістю відзначаються мешканці Полісся, які носять характерну назву – поліщуків. Своєрідна природа Полісся, у зв'язку з загальними причинами, наклала на них різкий відбиток. Нетовариський, похмурий, який часто за все своє життя нічого не бачив далі свого села – поліський селянин і нині, не дивлячись на двадцятилітній період особистої свободи, уявляється затурканою істотою, котра має традиційний страх перед усім, що тою чи іншою мірою нагадує йому пана або здається начальством”³.

На зміну казанням та промовам прийшли життєва повість (powieść z życia), побутова повість (powieść obyczajowa), натуральна повість (powieść prawdziwa), сучасна повість (powieść współczesna), політична повість (powieść polityczna), публіцистична повість (powieść publicystyczna), а також шляхетська та народна гавенда (gawęda szlachecka i ludowa), картина (obraz), замальовка (obrazek), нарис (szkic), листи (listy) etc.

Цікаво, що поезія, яка, задавалося б, найбільш притаманна періоду розвитку романтизму, більш сенсуальна, більш оперативна для поширення емоційно-раціоналістичних ідей, на Волині була далеко не пріоритетним літературним родом. Її функціонування та впливи, з погляду через століття, знаходилися дещо осторонь основного шляху літературного поступу. Натомість мемуари (pamiętniki) та спогади (spomnienia) – найбільш поширені та улюблені жанри, і, мабуть, що є дивним і дещо незвичним для загальноєвропейської парадигми розвитку літератури, впливові та найбільш значущі в краї твори. На перший погляд, може здатися, що в краї не було літератора, який би не працював у мемуаристиці. Ю.І. Крашевський, працюючи над “Мемуарами”

³ Военно-статистическое обозрение Волинской губернии / Сост. А. Забелин. – Ч. 1. – К., 1887. – С. 159 – 160.

Я.Д. Охоцького, мусив їх редагувати та скорочувати⁴. Є. Івановський видавав свої спогади з дивною періодичністю великими, об'ємними томами; тематично та предметно повторюються мемуари Н. Олізара. Їх пишуть, переписують, доповнюють і перевидають.

В олександрівську та на початку миколаївської епох літературне життя Волині більш відкрите, багатогранне і багатовекторне, воно активно всмоктує в себе нові й прогресивні літературні та естетичні віяння.

„В історії жодного періоду нашого суспільства письменництво не було так поширене, як зараз, – нотує особливості розвитку історичної та мемуаристичної літератури 1840-х років Генрик Ржевуський, – а особливо його прагнення щодо вишукування минулих речей, як правило знищених, щоб оживити в літературі те, що вже перестало існувати в реальному житті. Колишнє суспільство, як все старе, небагато має довіри до того, що буде, але радить собі зафіксувати те, що було. Ця тенденція є праведна і навіть добродійна, бо у відображенні минулого можна бути правдивим; але визначати майбутнє, щоб пізнати зухвалу таємницю, що має бути для нашого добра провидінням, турботливо зривається, письменник декларує тільки свою порожнину, порожнину ялову, з якої людність не почерпне жодної науки”⁵.

Волинський художник слова опинився в ситуації, в якій не був та й не міг бути громадянин будь-якої іншої країни Європи. З одного боку, всі думки митця були спрямовані на Захід – до рідної серцю Варшави, з іншого, – земля, що його годувала, духовно й матеріально живила, лежала вже в соціально-політичних площинах іншої держави, жила за іншими законами. Сюди повільно, але впевнено посувалась інша (російська) ментальність та процесуальність. Непереборні непорозуміння стали виникати не тільки з представниками царської адміністрації, але, на жаль, іноді навіть із співвітчизниками з Польського Королівства. Дедалі більш контрастно відчувається окремішність волинського поляка від поляка Царства Польського. М. Грабовський задумав написати нарис про один з повітів України тому, що „у Великопольщі мають дикунські уявлення про нас тут”⁶. Але свідомий волинянин вів свою вперту, своєрідну, ні на що

⁴ Страшный Иосиф // Киевская старина. – Т. 7. – № 9 / 10. – 1883. – С. 68.

⁵ Rzewuski H. Listopad. Romans historyczny z drugiej połowy wieku XVIII. Przedmowa / Oprac. K. Wojciechowski. – Kraków, 1923. – S. 67.

⁶ List XLIV do J.I. Kraszewskiego 10 lipca 1840 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 147.

не схожу боротьбу за національно-регіональне самозбереження, за свій зрозумілий, століттями усталений порядок та хід речей.

Але була й інша частина поляків-волинян, яка виявляла лояльність до царського уряду, зайняла вичікувальну позицію, мала надії на свою частину пільг, благ та царської милості. Пригадаймо образ Г. Ржевуського – „ялова порожнеча”! „Тут, на Сході, все було інакшим, тут у селян тріщала голова від постійних повідомлень та доручень, тарговичани спокійно сиділи по своїх дворах, приймали імператорських слуг у безпечності та під гарантією своєї Вітчизни, як було прощення душі під гарантією свого парафіяльного ксьондза”⁷, – з гіркою писав Е.М. Галлі.

ПОВСТАННЯ 1831 р. НА ВОЛИНІ

ТРАВНЕВЕ ПОВСТАННЯ 1831 р.

Під час польського повстання 1831 року активну підтримку йому надали волиняни. Спочатку в травні 1831 р. відбулись озброєні акції протесту в Овручі під проводом маршалка овруцької шляхти Вільгельма Головінського, якого було проголошено гетьманом піхоти. В цей час повітова шляхта Радомисля піднімається на повстання під керівництвом Онуфрія Галецького, який повів на допомогу овручанам чотири сотні своїх повстанців. У листопаді сколихнулась уся губернія. Загони Станіслава Ворцеля, Людвіка Стецького, Нарциза Олізара й Кароля Ружицького стали потужним протистоянням російському уряду.

Повстання розпочалося в Овручі на початку травня 1831 р., коли у Варшаві про нього ще тільки говорили. Кульмінація повстання припадає на 25 – 27 травня 1831 р.⁸ Учасником та його керівником в Овручі був Вільгельм Головінський, маршалок Овруцького повіту, великий землевласник, якому належало 440 підданих селян. Він очолив загін, у якому налічувалось від 500 до 1000 повстанців (за іншими даними: від 400 до 3000), серед яких були як шляхтичі, так і селяни. В. Головінський командував піхотним підрозділом, його побратим по зброї Зеленський – кіннотою, а Рапштинський – артилерією. До участі в повстанні приєднались також мешканці Мінської губернії – з повітів, які межували з Овруцьким.

⁷ Pamiętniki dk. E.M. Gallego (1816 – 1893) // Przegląd Naukowy. – Т. XII. – № 8. – 1913. – S. 181.

⁸ Wroński A. Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. – Warszawa, 1993. – S. 55.

Перші збройні сутички з урядовим військом, яке очолював полковник Севастьянов, відбулись, очевидно, 2 – 3 травня 1831 р. Військо це утворював піхотний батальйон, в арсеналі якого було 2 гармати та 120 козаків. Бій почався в околицях Овруча – Потаповичах і Васьковичах, потім перейшов до самого міста, де повстанці 26 травня 1831 р. зазнали остаточної поразки⁹. В. Головінському вдалося втекти з міста з невеликою групою повстанців. Однак протягом декількох днів залишки загонів були захоплені й розбиті по одному. Тоді ж було заарештовано й В. Головінського. Масток його конфісковано, а самого повстанця етаповано до Сибіру. Така само доля спіткала й А.П. Павшу, якого за участь у повстанні було засуджено до довічної каторги в Сибіру.

За участь у повстанні було заарештовано дев'ять монахів Овруцького монастиря, п'ять з яких перебували під арештом: ієромонах Сенкевич, монахи Дверницький, Дітковський, Славіковський, Стрельбицький, канонік Сирори Скіфський. Два з них, Дверницький та Дітковський, брали участь у повстанні зі зброєю в руках¹⁰. Чисельність дворянського населення Волині невпинно скорочувалась і в 1883 р. складала 19420 чоловік, що було у 2,5 рази менше, ніж у попередній період. Однак чисельність дворянського, фактично польського населення, саме Овруцького повіту скоротилась з 13140 чоловік у 1848 р. до 2142 особи в 1883 р.¹¹, тобто в шість разів.

Події овруцького повстання знайшли своє відтворення в мемуарах Езехіда Бежевича, Міхала Будзинського та самого Кароля Ружицького¹².

⁹ Wrotnowski F. Historia powstania w 1831 r. na Wołyniu, Podolu, Ukrainie, Żmudzi i Litwie. – Lipsk, 1875. – S. 350 – 353.

¹⁰ Лось В.Е. Василянські монастирі як основа опора унії на Волині (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Житомиру – 1120 (884 – 2004) / Наук. зб. „Велика Волинь” за ред. М.Ю. Костриці. – Т. 31. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 244.

¹¹ Селиванов А.Ф. Вольнская губерния // Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А. – Т. VII. – СПб, 1892. – С. 123.

¹² Berzevicz E. Wspomnienia podporucznika pułku jazdy wołyńskiej spod komendy Karola Różyckiego. – Lwów, 1930; Budzyński M. Wspomnienia z mojego życia. – Т. 1 – 2. – Poznań, 1880; Różycki K. Powstanie na Wjłyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodu polskiego przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego w 1831 roku przez dowódcę tegoż pułku. – Kraków, 1898.

ЛИСТОПАДОВЕ ПОВСТАННЯ 1831 р.

Листопадове повстання на Волині стало гучною, яскравою й героїчною, а водночас – приголомшливою й трагічною подією всього Правобережжя¹³. Серед активних учасників повстання бачимо талановитого літератора Вацлава Северина Ржевуського – Еміра. Ще на початку травня в своєму Савранському маєтку (тоді Балтського повіту, тепер смт. Одеської обл.) з метою підтримки овруцьких повстанців підготував близько сорока озброєних кінних козаків, які, як вияв польського духу, носили на голові краківську конфедератку. Основне ідеологічне підґрунтя визвольного руху В.С. Ржевуський бачив у єдності між шляхтою та українським козацтвом. З цією метою він ще в 1825 р. запросив до свого маєтку Томаша Падуру, який писав твори про спільну українсько-польську історію й братерство.

Після отримання звістки про травневу поразку овручан В.С. Ржевуський підключився до листопадового повстання, під час якого брав участь у загоні полковника І.Колишко в бою під Дашовим Липовецького повіту проти російських військ під командуванням генерала Л. Рота, де командував кінним ескадроном, що нараховував більше 220 козаків. Зі зброєю в руках Золотобородий Емір загинув 14 травня 1831 р.; тіло його не було знайдено¹⁴. Маєток повстанця було конфісковано. Загін І.Колишка в складі семисот чоловік 26 травня перейшов кордон і цим врятувався від царських репресій.

Бій на Волині під Дашовим знайшов своєрідне художнє втілення у повісті Теодора Томаша Єжа (Зигмунта Мілковського) „Василь Голуб” („Wasył Golub”, 1858), де саме повстання виведено, якщо не сказати негативно, то досить критично, в стилі „шляхетського променаду”¹⁵.

¹³ Див.: Bortnowski W. Powstanie listopadowe w oczach rosjan. – Warszawa, 1964. – 241 s.; Wroński A. Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. – Kraków, 1982. – 418 s.; Громакова Н.Ю. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795 – 1830-х рр.: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01. / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.

¹⁴ Rzewuski A. Tajemnyca Farysa // Gazeta Polska. – 1839. – 9 sierpnia; Гнатюк В. Тимко Падура. Критико-біографічний та історично-літературний нарис. – Харків–К.: Література і мистецтво, 1931. – С. 33 – 34. За іншими відомостями, В.С. Ржевуського було вбито наймитом під час сну: Andrzejowski Z. Odgłosy wydarzeń wojennych i politycznych w pieśni na Ukrainie // Pamiętnik Kijowski. – Т. 2. – Londyn, 1963. – S. 156.

¹⁵ Jeż T.T. Drugie Boże przykazanie. Z powstania r. 1831 na Litwie // Jeż T.T. Wybór dzieł. – Т. 12. – Warszawa, 1930. – S. 3.

Описуючи табір повстанців під Дашовим, письменник малює жахливі картини нерозуміння військової дисципліни шляхтою, яка, наче на засіданнях повітових сеймиків, коментує військові накази або приймає власні рішення. Важливою проблемою для волонтерів була їжа за добре накритими столами замість виставляння охорони табору. Нарешті, до табору шляхтичі повільно підтягувались разом з великими родинами. Автор відтворив картини трагічного непорозуміння між шляхтою й селянством. Тому не дивно, що при наступі російських військ у таборі зчинилась паніка. Однак завдяки герою повісті Вацлаву Ржевуському та його дисциплінованим козакам вдалося відвести біду. Саме відступ і втрата Дашова, на думку Т.Т. Єжа, означали загибель усього волинського повстання.

Такі самі думки були втілені в наступній повісті Т.Т. Єжа „Другий Божий наказ. З історії повстання 1831 р. у Литві” („Drugie Boże przykazanie. Z powstania r. 1831 na Litwie”, 1866) з досить потужним втіленням іронії й політичного гумору. Повість відображала подій 1831 р. в Литві, але алюзорно була націлена вже на події 1861-го.

Безцінним внеском письменника в розвиток суспільної думки, громадського самоочищення, нарешті, духовного здоров'я нації слід вважати вміння справжнього художника слова критично осмислити основні хвороби часу, без лакування дійсності й розчуленого ставлення до власної історії. Тільки сильний і здоровий народ здатен сам через гірку сатиру висміяти свою недбалість і шляхетне чванство.

У житомирській в'язниці сидів під слідством Луціан Іполіт Семенський (Lucjan Hipolit Siemieński, 1807 – 1877) – відомий польський поет, письменник і громадський діяч. У серпні 1831 р. його, пораненого, підібрали на полі бою й перевезли на слідство до губернського центру, а потім перевели до Києва. Дням, що були проведені в житомирському ув'язненні, спогадам про легендарну Ясю¹⁶ присвячені його мемуари „Тихий Янгол” („Cichy Anioł”, Paryż, 1845).

¹⁶ Іонна Борковська, молода дівчина, служила при бернардинському костьолі, доглядала в'язнів, збирала серед житомирян пожертви для ув'язнених і пересильних, за що отримала прізвисько Тихий Янгол, сприяла втечі декількох в'язнів, серед яких був Н. Олізар, у майбутньому стала дружиною Квятковського, однак у 1836 р. була заарештована й деякий час сама перебувала у в'язниці. Була відпущена на волю, але невдовзі померла. Її поховання переросло в широку маніфестацію городян, якої Житомир, за свідченням мемуаристів, ніколи не бачив. За виступи на жалобному мітингу Фелікса Івановського, Франковського, Костянтина Міллера-Косовського і Зенона Могильницького було вислано до Уралу: Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 120 – 123.

Одним із відомих волинян, що взяли участь у повстанні, був Каспер Мошковський, який у 1831 р. служив у польському регулярному війську. Батько говорив про нього: „В мене один син, але це лев!”. Його загін найбільше опирався в бою під Замостям¹⁷. Потім повстанець був заарештований і перебував під слідством у житомирській в'язниці бернардинського монастиря¹⁸, заснованого Яном Кастаном Глінським¹⁹ у 1761 р. У 1832 р. діяльність монастиря була припинена, а з 1838 р. його стали називати костьолом побернардинським або семінарійським²⁰. У 1831 р. тут будуть ув'язнені інші повстанці, серед яких – Нарциз Олізар та Антоній Павша²¹. У 1838 р. вже по списку Ш. Конарського²² Каспер знову потрапив до в'язниці. Цього разу він був приречений на заслання й тяжкі роботи в Сибіру.

У загоні К. Ружицького служили також брати Будзинські. Міхал Будзинський (Michał Budzyński, 1811 – 7 серпня 1864, Волинь) – поет, мемуарист і перекладач²³, був вихованцем василіанської школи у Любарі, Кременецького ліцею і Віленського університету. Після розгрому

¹⁷ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Pamiętki polskie z różnych czasów. – Т 2. – Kraków, 1882. – S. 471.

¹⁸ Житомирський бернардинський костьол став в'язницею для багатьох учасників повстання 1825 р. та 1831 рр.: Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 120; Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 190 – 191.

¹⁹ Кондратюк О. Романів та родина Глінських // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 7. – Житомир, 2001. – С. 91.

²⁰ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 123 – 124.

²¹ Heleniusz E. (Iwanowski E.). Pamiętki polskie z różnych czasów. – Т. 2. – Kraków, 1882. – S. 548.

²² Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: М. Косенко, 2006. – С. 100.

²³ Міхал Будзинський – автор „Чотири роки 1833 – 1836 в австрійській Галичині, розповідь одного з в'язнів” („Cztery lata 1833 – 1836 w Galicji austriackiej przez jednego z więźniów”. Bruksela, 1838), „Першоцвіти Поезії” („Pierwiosnki. Poezje”, Bruksela, 1839), „Поезії” („Poezje”. Bruksela, 1839), „Вацлав Ржевуський. Фантазії з часів подільсько-українського повстання 1831 р.” („Wacław Rzewuski. Fantazja z czasów powstania podolsko-ukraińskiego w 1831 r.”, Bruksela, 1841), „Місту і світу. Римська повість” („Urbi et orbi. Powieść rzymska”, 1859), „Спогади мого життя” („Wspomnienia z mojego życia”, 2 t., Poznań, 1880), перекладів творів Ф. Шіллера, серед яких були „Мессінська наречена”, „Підступність і кохання”, „Дон Карлос”, „Марія Стюарт”, „Розбійники”, „Вільгельм Тель” та „Заколот Фіаско у Генуї” (1850), а також перекладів з Д. Байрона „Паломництво Чайльд Гарольда” і „Пророцтво Данте” (1857, 1858).

повстання Міхал змушений був емігрувати до Пруссії, а звідти – до Галичини, де він деякий час перебував під слідством. Після звільнення жив в Англії, потім у Бельгії, з 1843 р. – у Парижі, виконував доручення А. Чарторийського у Туреччині. В 1850 р. повернувся на Волинь, де був знову ув'язнений, але невдовзі відпущений на свободу і зобов'язаний жити в селі й не брати участі в суспільно-політичному русі. Його молодший брат Вінцент Будзинський (Wincenty Budzyński, 1815 – 5 травня 1866, Париж) – письменник і критик²⁴, також, як і старший, отримав освіту у василіан у Любарі і взяв активну участь у листопадовому повстанні в складі кінного полку загону К. Ружицького. Під час бою був важко поранений і вивезений на лікування до Кракова. Після одужання жив у Львові, де його було заарештовано й кинуте до в'язниці на два роки. Після звільнення знову жив у Англії, Бельгії, переїхав до Парижа, де зблизився з А. Чарторийським і за його дорученням виконував дипломатичні місії в Римі та Угорщині. З 1854 р. був редактором „Польських вістей” („Wiadomości Polski”), що виходили в Парижі.

Одним з найвідоміших керівників повстання на Волині був капітан 2-го уланського полку Королівства Польського сорокадворічний Кароль Ружицький²⁵. Капітан виявився єдиною людиною, котра вирішила почати

²⁴ Вінцент Будзинський – автор історичних повістей „Партія” („Partie”. Bruksela, 1841), „Ляхія в IX столітті” („Lechia w IX wieku. Lipsk, 1843”), „Біла княгиня” („Biała kniehinia”, 2 t., Lipsk, 1845), „Пруський похід і півтора хреста” („Wyprawa pruska i półtora krzyża”, Lipsk, 1845), „Іоанна” („Joanna”, Lipsk, 1845), „Ревуха” („Rewucha”, б.м. і р.в.), „Ян Якимович” („Jan Jakimowicz”, б.м. і р.в.), „Де кілька зауважень до народної поезії ... Т.А. Олізаровського” („Kilka uwag o poezji narodowej ... T.A. Olizarowskiego”, Paryż, 1846), а також „Про українську поезію. Северин Гошинський” („La poésie oukrainienne. Sévérin Goszczyński”, 1861).

²⁵ Кароль Ружицький (5 листопада 1789 – 12 вересня 1870) – полковник війська польського, мемуарист, публіцист. Служив у галицькій армії, воював проти російської в кампанії 1812 р., тяжко пораненим потрапив до російського полону. З 1815 р. служив в уланському полку армії Королівства Польського під проводом полковника Ю. Дверницького, з 1820 р. – масон. Після виходу у відставку в 1828 р. осів у Чуднівській Гуті Житомирського повіту – маєтку дружини, яка була сестрою М. Чайковського. Під час листопадового повстання зібрав у Малих Коровинцях 130 вершників, з якими переміг російські війська 20 травня 1831 р. під Чудновим, 27 травня під Молочками, 30 травня перейшов на лівий берег Случі і з боями пройшов через Межиріччя Корецьке і Рафалівку до Замостя. На базі загону К. Ружицького було утворено полк Волинської кавалерії. Після повалення повстання в основному жив у Франції, на еміграції вів активну суспільну діяльність, автор „Повстання на Волині або Мемуари Волинського

повстання, знаючи про те, що загін Ю. Дверницького вже розгромлений. Загін К. Ружицького почав формуватись в околицях Чуднова, де йому вдалося до 18 травня зібрати близько 130 кінних вершників²⁶. З боями загін пройшов через Молочки, Любар і Краснопілля. Бій під Молочками знайшов своє художнє висвітлення в повісті М. Чайковського „Битва під Молочками. Розповідь жида”: з російських „двохсот вісімдесяти солдат лише троє залишились непораненими й одразу пішли служити повстанцям, і тільки один офіцер врятувався...”

Коли загін просувався далі на захід, у Межиріччі до нього вступила молодь з місцевої піярської школи. Потім були криваві битви під Березеним і Тичицею. Під Дорогузьком загін перейшов Буг і вийшов на терени конгресової Польщі, де 11 червня розбив під Уханню два ескадрони російської кінноти. На той час у загоні К. Ружицького було близько чотирьох з половиною сотень повстанців, серед яких волинські селяни, діти уніатських і православних священників, шкільна молодь та міщани²⁷. Йому присвячена була народна пісня „Волинці”, що була дуже поширена на Правобережжі в 1830-х роках.

Biła szapka, w ruci spysa –
Chłopeć w chłopcia chwaty,
Ne zlakajut’sia i bisa,
Jak pocznut’ hulaty.

Łysz pohlanesz – hory, bory,
Wody proskoczyły
Taj jak huczy wrahim kuczy
W myh na prach rozbyły.

Poperedi pan Różyćkyj
Konem izzywaję
Taj do swoich po muzyćki
Bystro promowlaje:

– Chłopci, wrachy! Żyty, byty,
Hura! Naj ne zypnut’,

кінного полку” (1832), „Нотатки до походу генерала двірницького на Русь” (1837) та ін.

²⁶ Wroński A. Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. – Warszawa, 1993. – S. 52.

²⁷ Wielhorski W. Ziemia Ukrainie Rzeczypospolitej. Zarys dziejów. – Londyn, 1959. – S. 76.

Ne wołoczatsia po switi,
Horyłky ne chłypnut'!

Taj pohnały krajci, szwejci
Taj wsi jednorały,
Ti zmanyłyś, ti rozbyłyś –
Ne pytaj jak zwały...

Stychło wse, trup żwir potysnuw,
A chłopci pomczwały
Łysz po spysach witer swysnuw,
Orły zakrakały.

A pry Hży – „sława Bogu”
Wskrykły po czortowśky.
Różyćkomu wliż w dorohu
Połkownik moskowśky

Pan Różyćkyj morhnuw wusom
Taj chlasnuw wid ucha –
Pek tobi z moskowśkym dżusom!
Tilki chrypła jucha.

Ej, Hospody, daj dożyty,
Szczob sia powernuły
Wid Francuziw laski
I toj had zatrųły,

Szczo nam dławyt' Ukrainy –
Mre z żalu neboha.
Pobłohosławy rodynu,
Zbudemsia woroha.

Pryjdy do nas, pan Różyćkyj,
Pryjdy, atamane!
A jak wstane rid muzyćkyj,
To wsia Polszcza wstane.

Sto tysiaczy naszych chwatiw
Zabłysne spysamy,
Powytajem polskich bratiw –

Hodi z worohamy!²⁸

Про те, наскільки впливовим та потужним було волинське повстання 1831 р., свідчить ще одна українська народна пісня про К. Ружицького.

Kowała zuzula z pod kałynońki,
Iszły piwstańci z Ukrainońki,
To w synim, to w biłym, to w kuceseńkim,
To z panom Rożyckim, to z mołodeńkim.
Różycki mołod, a chłopy żwawy,
Zabrawszy koni taj do Warszawy²⁹.

Безперечно, записаний у середині XIX століття на Поділлі варіант популярного сюжету давньої української пісні „Чи чули ви, люди добрі, як ся земля трясла”, містить рефлексії на події недалекого минулого:

Чи чули ви, люди добрі, як ся земля трясла?
Тогди, тогди наша Польща на біду перейшла.
Чи виділи, люди добрі, як сонце мініло?
Тогди, тогди новобранці в рекрути ловили.
Ой ловили, ой ловили темненької ночі,
Не єдина стара ненька виплакала очі.
Ой ловили, ой ловили, везли їх возами,
Гляне єден на другого, вмиється сльозами.
Ой чорніє галоньки круту гору вкрили, –
Молодіє новобранці жалю наробили.
Не так тії молодіє, як тії старії,
Покинули жінки-вдови і діти дрібнії.
Ой чорніє галоньки, знесіться аж вгору.
Молодіє новобранці, верніться додому.
Ради б ми ся вгору знести, туман налягає,
Ради б ми ся повернути, та цар не пускає.
Ой не так цар, ой не так цар, як царева мати,
Хоче нами, новобранцями, Польщу звоювати³⁰.

²⁸ Andrzejowski Z. Odgłosy wydarzeń wojennych i politycznych w pieśni na Ukrainie // Pamiętnik Kijowski. – Т. 2. – Лондун, 1963. – S. 157 – 158.

²⁹ Kolberg O. Wołyń. Obrzędy, melodye, pieśni. – Kraków, 1907. – S. 347. (Записано в Овручі).

Певну співвіднесеність пісні з подіями 1830-х років засвідчує ментальне виявлення близькості – „наша Польща” – та алюзія, що Польща „на біду перейшла”. Глибокий особистий ліричний трагізм пісні поєднаний з трагічним розумінням ходу історичних подій: „Хоче нами, новобранцями, Польщу звоювати”. Цілком усвідомлене дистанціювання ліричного героя пісні від царської політики, драматичні переживання, порушення споконвічного спокою та органічного існування є окультним свідченням про єдність як українськомовного, так і польськомовного, іншими словами, – всього населення Правобережжя. Таке ставлення підтверджує О. де Бальзак, який записав досить оригінальне сприйняття галицьких повстань 1846-го (Краківського) і 1848 рр. (Познанського) волинськими селянами: „Коли вибухнули заворушення в Галичині, про це дізналися селяни на Волині; одного з них запитали, чи на народному вічі погодилися б вони жити без панів, останній відповів: „Ми змушені були б їх найняти”³¹.

З 17 квітня 1831 р. по 19 квітня 1835 р. волинським губернатором був статський радник Андрій Петрович Римський-Корсаков (7 серпня 1784 – 19 березня 1862) – батько видатного російського композитора Миколи Андрійовича (1844 – 1908), призначений на посаду одразу після польського повстання. Був людиною високих принципів і моральних якостей у ставленні до всіх мешканців Волині, включаючи поляків, що викликало невдоволення Миколи І. Син, згадуючи батька в своїх мемуарах „Літопис мого музичного життя” („Летопись моей музыкальной жизни”, 1909), писав: „Останньою його посадою на казенній службі було цивільне губернаторство у Волинській губернії, де його всі любили. Він пішов у кінці 30-х років у відставку, очевидно, від того, що його м’який характер не узгоджувався з вимогами вищої влади, що висувалися до нього, які були спрямовані на утиски поляків”³². Це підтверджують спогади Нарциза Олізара, який, будучи ув’язненим, у 1832 р. в Житомирі зустрічався з

³⁰ Рекрутські та солдатські пісні / Українська народна творчість. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 231.

³¹ Balzak. Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński. – Warszawa, [Б.м.в.]. – S. 57.

³² Римский-Корсаков Н. Летопись моей музыкальной жизни. – М.: Музыка, 1980. – С. 26. Див. також: Римский-Корсаков А.Н. Н.А. Римский-Корсаков. Жизнь и творчество. – М., 1933. – С.10; Соловцов А. Н.А. Римский-Корсаков. – М., 1964. – С. 8.

губернатором та його дружиною³³. Губернатор А.П. Римський-Корсаков взяв безпосередню участь у полегшенні долі повстанця. Вплив волинської землі на родину був достатньо вагомим. Пізніше вже видатний російський композитор М.А. Римський-Корсаков напише мазурку для скрипки з оркестром на теми трьох польських народних пісень, які почув від матері, котра вивчила їх у Житомирі³⁴.

Участь у повстанні брав також майбутній письменник Кароль Качковський. Як головний лікар польської повстанської армії, він боровся з холерою, епідемія якої почалась ще в 1830 р. і згодом охопила весь край³⁵. Бригадний генерал Александр Блендовський, чоловік письменниці Генрієти Блендовської, помер під час бойових дій 26 липня 1831 р. від холери, що лютувала на Волині. У повстанні взяв участь і поет Францішек Ковальський, як підфіцер Литовсько-Волинського легіону. Фрацішек Ксаверій Рудський – службовець, а також викладач латинської й польської мов, хранитель нумізматичного кабінету Кременецького ліцею за агітацію молоді до вступу в корпус генерала Ю. Дверницького в 1831 р. був заарештований і відбував ув'язнення в Житомирі. П'ятнадцятилітній ліцеїст Кременецького ліцею Е.М. Галлі, підмовивши меншого брата, втік з ліцею до загону Юзефа Дверницького³⁶. Добровольцем цього ж полку служив майбутній поет і драматург Т.А. Олізаровський. Учень Овруцької василіанської школи, кременецького ліцею, випускник медико-хірургічного факультету Віленського університету, практикуючий лікар у Кременці Юзеф Антоні Бопре за участь у листопадовому повстанні був засланий до Курська. Повторно заарештований за участь у справі Конарського в липні 1838 р., як секретар волинського відділення. Редагував журнал „Przyjatel prawdy” („Друг правди”, жодний номер не зберігся). Заслання відбував в околицях Іркутська, потім на Нерчинських копальнях. Після звільнення (1857) жив у Житомирі, звідки повернувся до Кременця.

Події листопада 1831 р. в перші десятиліття після повстання не знайшли яскравого відображення в художній літературі, в тому числі літературі Волині. Очевидно, причиною такого становища слід вважати внутрішню опозицію та цілком логічну обережність правобережного письменника. Поодинокі рецепції подій 1831 р. кореспондувались у „Мемуарах незнайомого” (1846) Ю.І. Крашевського, з тексту яких

³³ Olizar N. Pamiętniki kasztelana. – Lipsk, 1871. – S. 131 – 132.

³⁴ Шамаєва К.І. Митці. Освіта. Час. (З архівних джерел). – Житомир: Видання М. Косенко, 2005. – С. 6.

³⁵ Czajkowski M. Piśma. – Т. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 278.

³⁶ L.P. Życiorys E.M. Galli // Przegląd Narodowy. – Т. XII. – № 8. – 1913. – S. 166.

можливо єдине припустити, що головний герой твору Юліуш брав у ньому участь. Трохи пізніше ця проблема була алюзорно відображена в прозі польської еміграції, зокрема, в деяких гавендах та романі „Овручанин” М. Чайковського. У російськомовній мемуаристиці того часу привертає увагу „Волинська революція першої чверті XIX століття. Листи надвірного радника Опытова до графині Старожилової” („Волынская революция первой четверти XIX столетия. Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой”)³⁷, велике й детальне спостереження подій 1830-х років людиною іншої культури й виховання, але високих моральних якостей. Деякою мірою ця проблема знайшла своє втілення в „Записках” („Записки”) І.М. Сбитнева³⁸, який відобразив наслідки повстання і його рецепції в культурі й освіті Правобережжя в період після повстання.

Повстання 1831 р. знайшло своє відображення у мемуарах Онуфрія Антонія Коженювського (1809 – 1868) „Польська революція” („*Rewolucja polska*”, не видані), який був уродженцем Подолу, вихованцем Романівської школи графа Ілінського на Волині, підпоручиком корпусу Ю. Дверницького, а потім К. Ружицького. Поодинокі вкраплення подій повстання 1831 р. виявились і в російській культурі. Досить тенденційно на ці події відгукнувся П.Я. Чаадаєв у своїй ґрунтовній праці „Де кілька слів про польське питання” („*Несколько слов о польском вопросе*”, 1832?). Дуже далекий відгомін воно знайшло в романі О.Ф. Писемського „Люди сорокових років” („*Люди сороковых годов*”)³⁹, а також романі О.П. Степанова „Зайжджий двір. Записки покійного Горянова, видані його другом М.П. Маловим” („*Постоялый двор. Записки покойного Горянова, изданные его другом Н.П. Маловым*”)⁴⁰, М.С. Лескова „Російський

³⁷ Волынская революция первой четверти XIX столетия (Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой) // Киевская старина. – Т. 5. – № 1. – С. 121 – 144; – № 2. – С. 319 – 365; – № 4. – С. 774 – 828. – 1883.

³⁸ Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времени учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских) // Киевская старина. – Т. 17. – № 2. – С. 285 – 312. – № 3. – С. 439 – 468; – № 4. – С. 649 – 666. – 1887; – Т. 18. – № 5. – С. 52 – 72. – 1887. Див. також: Сумцов Н. Архивная справка по поводу „Записок И.М. Сбитнева” // Киевская старина. – Т. 17. – № 3. – 1887. – С. 571 – 574.

³⁹ Писемский А.Ф. Люди сороковых годов // Писемский А.Ф. Собр. соч.: В 5 т. – Т. 4. – М.: Художественная литература, 1983. – С. 50.

⁴⁰ „Народ, що людина: ти йому робиш добро, а він платить злом. Хоча б ці поляки, чого їм хотілось? Яких благ земних?”. „Зажиріли, мій люб’язний, і понадіялись на великодушність, властиву нашим царям, – родову рису їх”

демократ у Польщі” („Русский демократ в Польше”), „Померлий стан” („Умершее сословие”)⁴¹ та деяких інших.

Після розгрому листопадового повстання протягом двох років Кременецький ліцей було ліквідовано, а всю матеріальну базу закладу передано новоствореному Київському університету св. Володимира та частково – створеній 1 січня 1833 р. Волинській (Житомирській) гімназії⁴²: „Губернську гімназію заснувати в Житомирі, а існуюче там повітове училище ліквідувати, оскільки в гімназії два нижчі класи складають предмети повітового училища. Гімназію помістити в найманому будинку до того часу, доки не буде можливості збудувати власний”⁴³. Однак необхідно зазначити, що листопадове повстання, згідно з дослідженнями українських учених, серед яких був видатний вчений-історик Д.І. Багалій⁴⁴, не було єдиним мотивом її закриття. Серед інших важливих причин були й епідемія холери та необхідність переведу (а не закриття) ліцею до Києва з метою відкриття університету для всього Південно-Західного краю. Ще одним фактором цілком можна вважати й стрімке скорочення дворянського населення Волині, про що свідчать статистичні джерела XIX ст.⁴⁵

Вацлав Северин Ржевуський (1784 – 1831) на Волині мав маєтки: Кужміни і Ланівці, а також Савранський ключ Балтського повіту, який складався з 21 селища і майже п’яти тисяч кріпаків. Публіцист-орієнталіст, кіннозаводчик, автор „Відомості про раси арабських коней” („Wiadomość o rassach koni arabskich”, 1866), учасник руху декабристів і листопадового повстання – дуже колоритна постать XIX століття. У

[Степанов А.П.] Постоялый двор. Записки покойного Горянова, изданные его другом Н.П. Маловым: В 4 ч. – Ч. 2. – Санкт-Петербург, 1835. – С. 4.

⁴¹ Лесков Н.С. Русский демократ в Польше // Лесков Н.С. Собр. соч.: В 12 т. – Т. 2. – М.: Правда, 1989. – С. 79 – 94; Лесков Н.С. Умершее сословие // Лесков Н.С. Собр. соч.: В 12 т. – Т. 7. – СПб: А.С. Суворин, 1889. – С. 561 – 574.

⁴² Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения. Дис. ... докт. филолог. наук. – [Б.м.в.], 1937. – С. 133. Машинопис.

⁴³ Цитується за: Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: М. Косенко, 2006. – С. 115.

⁴⁴ Гетьманчук М. Боротьба за спадщину Волинської гімназії і Волинського ліцею XIX ст. в 20-х роках XX ст. // Волинські Афіни. 1805 – 1833 // Зб. наук. праць під ред. Ст. Маковського, В. Собчука. – Тернопіль: Богдан, 2006. – С. 259 – 261.

⁴⁵ Селиванов А.Ф. Вольнская губерния // Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А. – Т. VII. – СПб, 1892. – 123.

двадцятих роках його можна було часто бачити в строкатому східному вбранні у вишуканих салонах Волині. Епатажне життя Еміра Тадж-ель-Фахер⁴⁶ – отамана Ревухи Золотої Бороди: спав у конюшні, швидко носився на конях з ескортом козаків по степу, жив за бедуїнськими звичаями – створило таку стійку літературну традицію, що навряд чи знайдеться якийсь аналог у світовій літературі⁴⁷. У Саврані, маєтку, який господар мріяв перетворити на центр польського духовного життя Півдня, В.С. Ржевуский утримував школу кобзарів і лірників, яку організував Т. Падура, де з 1825 р. вчителем музики був придворний музикант Золотобородого еміра Григорій (Григор) Відорт (1764 – 1834)⁴⁸. Тут панує романтичний стиль життя, народність як поетичний орнамент, український колорит та екзотика, засобами яких пробуджувалась поетизація минулого та оспівувалось „сарматське” сьогодення, лунає садибна шляхетна пісня⁴⁹.

Лірники, кобзарі, гусярі, теорбанисти і старці (дзяди) були в той час дуже поширеною і дієвою формою впливу та передачі інформації сільського населення Волині та інших регіонів. М. Чайковський в „Овручанах 1794” докладно розповідає про механізми втілення цієї форми роботи. Монах василіанського монастиря зібрав усіх жебраків і старців, що протягом багатьох років жили милостинею закладу, і звернувся до них з проповіддю як до лірників, гусярів і дзядів. У своєму слові зазначив основну мету й цілі, з якими вони мали йти „по селах, дорогах і між люди”, розповідати й говорити „на вухо народу Божому” про Сагайдачного, Виговського, Брюховецького, Орлика, щоб люди „на коней сідали, брали в руки зброю й поспішали за Вітчизну й за вольність

⁴⁶ Див.: Siemieński L.H. Waclaw Rzewuski i przygody jego w Arabii opowiedziane z pism pozostałych po nim. – Kraków, 1870. – S. 112 – 115.

⁴⁷ Гнатюк В. Тимко Падура. Критично-біографічний та історико-літературний нарис. – Харків–К.: Література і мистецтво, 1931. – С. 47 – 53.

⁴⁸ Див.: Prusinowski J. Grzegorz i Kajetan Widortowie, śpiewacy teorbaniści na Wołyniu // Tygodnik illustrowany. – Т. III. – 1861. – S. 192 – 195; Русов А. Теорбанисты Греггор, Каэтан и Франц Видорты // Киевская старина. – Т. 36. – № 3. – 1892. – С. 365 – 380; Лысенко Н. О торбане и музыке песен Видорта // Киевская старина. – Т. 36. – № 3. – 1892. – С. 381 – 387; Митці України / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1992. – С. 121 – 122.

⁴⁹ Термін В.Я. Гнатюка, див.: Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения. Дис. ... доктора филолог. наук. [Б.м.в.], 1937. – С. 262. Машинопис.

кров ворога проливати”⁵⁰. Що стосується життя В.С. Ржевуського, то до початку листопадового повстання чітко окреслити його політичне кредо досить важко. Щирий друг усіх імператорів і кобзарів, меценат і талановитий поет, на що натякає М. Грабовський⁵¹, досить прагматичний дідич і відчайдушний господар – все говорить про його досить суперечливий характер та безглузду епатажність. Ще на початку травня 1831 р. він вагався щодо визначення своєї позиції, однак листопад 1831 р. розвіяв усі сумніви щодо головної мети його життя.

Особистість В. Ржевуського – Ревухи породила традицію ряду українських фольклорних пісень. У XIX столітті на Правобережжі співали знамениту „Ревуху” Г. Відорта, що швидко набула рис народної пісні.

Hej pojichaw Rewucha za more hulaty,
Perewisyw czerez pleczi sahajdak bogaty.

Refren:

Hraj more, czorne more, synie more, Hała gigi, hej!
Hała, hała, hała gigi, hała, hała, gej!

Oj nasz bat’ko Rewucha krasni koni maje,
A jak wsiade na jidnogo – po stepu hulaje.

Refren.

Żadna ptycia na wozduchach ne dokaże toho,
Szczo nasz bat’ko, pan Rzewuśkyj: win dokazuje mnocho.

Refren.

Ach wy koni, wy myłuji sokoły!
Siadu na was taj pojidu w nebo do Mykoły!

*Refren*⁵².

Кириличний варіант цієї пісні Г. Відорта виглядає так:

Як виїхав Ревуха на коні гуляти,
Перевісив через плече сагайдак багатий.
Граї, море, Чорне море, Біле море,
Гала-кгида-ей! Ла-ла-ла-ла! Ла-ла-ла-ла!
Гала-кгида-гу!

⁵⁰ Czajkowski M. Piśma. – Т. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 118.

⁵¹ Grabowski M. Literatura i krytyka. – Cz. 1. – Wilno, 1837. – S. 103.

⁵² Andrzejowski Z. Odgłosy wydarzeń wojennych i politycznych w pieśni na Ukrainie // Pamiętnik Kijowski. – Т. 2. – Londyn, 1963. – S. 156 – 157.

Всяка птиця у повітрі не потрафить того,
Що наш батько Ревуха доказує много.

Приспів.

Коні сиві, половії, гнідії і чорні!
Втіште ж мене, щоб не тужив Ревуха моторний.

Приспів.

Духом з нього на сивого: „Скоро давай лука,
Подай стріли, ставляй тарчу!” – вже на коні чука.

Приспів.

А з сивого на гнідого, к землі припадайте,
Своїй Рuzі милесенькій цвіточки зривайте.

Приспів.

Джахтамир Батиран – то мої соколи:
Коли всяду, сміло їду, – не уткне ніколи.

Приспів.

А ти, Кгульдо моя любя! як на тебе всяду,
Носиш мене по всіх місцях, – ніколи не впаду.

Приспів.

Ой їдучи на Качані, викликає: ле-лі!
Завісився на сідлі, схватив шаблю з землі.

Приспів.

„Подай, Саво, коня жваво! Нехай мене знають:
Коли сяду на борзим, жили мні дрикгають”.

Приспів.

Сто турецьких, сто черкеських і татарських много,
Щодень, щогодини прибуває з того.

*Приспів.*⁵³

В.С. Ржевуському було присвячено біля двадцяти художніх творів у польській літературі⁵⁴, серед них такі високохудожні, як „Фаріс”

⁵³ Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою. – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 65 – 66.

А. Міцкевича і „Дума про Вацлава Ржевуського” Ю. Словацького, „Золота борода” Томаша Падури й повість „Фарис” Л.І. Семенського, гумористична пісня на український манер „Ой тепер, батьку Ревухо...” Я. Комарницького⁵⁵ та інші. Крім цього, В.С. Ржевуський мав ширий поетичний талант, серед його творів „Арабські мелодії” („Melodii arabski”), „Рефлексії під руїнами Пальміри” („Refleksji nad ruinami Palmiry”), „Грецькі мелодії” („Melodii greckie”) і поема „Оксана” („Охана”), але ці твори за життя видані не були. Він також переклав на французьку мову поему „Марія”. Митець, В.С. Ржевуський був чудовим художником та музикантом, щоденно творив міф звання Поета. Такою ж міфологізацією була овіяна і його смерть.

Царський указ Миколи I від 13 лютого 1831 р. забороняв усі види прояву польськості; від 21 серпня 1831 р. було закрито всі вищі навчальні заклади на Волині, Київщині і Поділлі і, зрештою, 25 березня 1839 р. відбувся примусовий перехід (приєднання) уніатів⁵⁶ до православної церкви. У 1831 р. було видано указ, яким зобов'язувалось підтвердження шляхетства в геральдичній комісії. Відповідно до цього рішення, тисячі шляхтичів були позбавлені звичного соціального статусу. 25 липня 1840 р. на Правобережжі було відмінено дію Литовського статуту, а вже 10 вересня указ вступив у силу⁵⁷. Указом від 29 травня 1842 р. В усіх службових інституціях було введено російську мову як обов'язкову. У 1847 р. тільки на Волині, Київщині й Поділлі було проведено інвентаризацію земель. Київський генерал-губернатор генерал-ад'ютант

⁵⁴ Див.: Inglot M. Legenda Emira // Dziedzictwo powstania listopadowego w literaturze polskiej. – Warszawa, 1986. – S. 56.

⁵⁵ Надрукований: Semeński L. Waclaw Rzewuski i przygody jego w Arabii, opowiedziane z pism pozostałych po nim. – Kraków, 1870. – S. 112 – 115; Я. Комарницький (1784 – 1840) мав брацлавське походження, служив католицьким священиком, помер у М'ясківці на Волині, за іншими джерелами – в маєтку Закревських у Городищі біля Житомира: Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою. – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 59 – 63, 279.

⁵⁶ Про діяльність уніатів на Правобережжі див.: Ковальчук А.С. Загальні риси географії уніатської церкви у XVII – XVIII ст. // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. Наук. зб. – Житомир: видавництво „Волинь”, 1998. – С. 42 – 44; Лось В.С. Василіанські монастирі як основна опора унії на Волині (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Житомиру – 1120 (884 – 2004) / Наук. зб. „Велика Волинь” за ред. М.Ю. Костриці. – Т. 31. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 240 – 247.

⁵⁷ Ułaszyn H. Kontrakty Kijowski. Szkis historyczno-obyczajowy. 1798 – 1898. – Petersburg, 1900. – S. 90.

Д.Г. Бібіков заборонив колишнім викладачам і вихованцям Кременецького ліцею займатись педагогічною практикою.

Кременецький період розвитку літератури й культури Волині закінчився листопадним повстанням та закриттям ліцею. У 1830-х роках утворився певний вакуум у розвитку суспільної й літературно-критичної думки не тільки Варшави й Вільно, але й Правобережжя та Волині зокрема. Про розвиток інтелектуального життя Волині 1830-х років Ю.І. Крашевський у листі до М. Грабовського з гіркою писав: „Волинь, на яку Ви так багато сподіваєтесь, думаючи, що й тут живуть працюючи і розумово, здається мені цілковито омертвілою. Принаймні оглядаючись навколо, нікого не бачу з пером у руці; може бути, що далі на Волині єсть багато працюючих, однак коло мене нема, на жаль, до кого заговорити”⁵⁸.

Ряд письменників і громадських діячів Волині після поразки листопадового повстання опинились на еміграції. Розгубленість, депресія, соціальна інерція майже на чверть століття стали прикметою Правобережжя. Однак внесок Кременця в розвиток освіти, культури й літератури краю, пробудження й формування суспільної думки, виявлення та підтримку молодих талантів уже неможливо було ані зупинити, ані залишити непоміченим. Десятки, сотні, тисячі викладачів та вихованців Волинських Афін роз’їдуться по всьому Правобережжю, Королівству Польському, Європі, де продовжать справу Т. Чацького, братимуть участь у суспільних і таємних організаціях, розвиватимуть освіту, науку, літературу, громадську думку. Рух цей не буде гладким і легким, але Волинь пройде його достойно, максимально вбере в себе весь досвід періоду очікування, визрівання та сподівань. І коли в 1850-х роках Житомир заслужено набуде ролі духовного центру, письменники, що групуватимуться навколо нього, будуть уже зрілими, матимуть багатий досвід, являтимуть яскравий талант і народжуватимуть оригінальні ідеї. Але тернистий шлях до цього йшов через участь у „Товаристві польського народу” Ш. Конарського, Волинсько-литовську коте́рію, намагання відкрити регіональні видання, різноманітні громадські організації, особисті досягнення й поразки.

⁵⁸ List XXIII J.I. Kraszewskiego do M.Grabowskiego 25 czerwca 1839 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A.Bar. – Kraków, 1934. – S. 76.

ТОВАРИСТВО ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ ШИМОНА КОНАРСЬКОГО

Невдоволення гнобительською політикою царського уряду викликало появу на Волині таємного „Товариства польського народу”, очолюваного Шимоном Конарським (1808 – 1839)⁵⁹, який у 1835 р. мешкав у с. Лісному на Волині, а в 1836 р. – в Житомирі, де, крім цього, в 1837-му році навіть відбулись з’їзди товариства⁶⁰. Учасники об’єднання протягом двох років були викриті й зазнали в 1838 – 1839 рр. репресій. Самого Ш. Конарського в 1838 р. було заарештовано, а 15 лютого 1839 р. у Вільно було страчено.

Царська влада, налякана пробудженням політичної думки, указом від 9 січня 1839 р. на рік припиняє діяльність Київського університету св. Володимира⁶¹. По всьому Правобережжю було посилено таємне спостереження за неблагонадійними громадянами. Серед 115 осіб, заарештованих у справі Ш. Конарського в Києві, було 34 студенти Київського університету св. Володимира⁶². Серед них – уродженець Волині поет Владислав Стжельницький, якого було примусово віддано в 1839 р. в солдати на Кавказ, де він був зобов’язаний служити артилеристом, згодом отримав чин прапорщика, але невдовзі помер.

У домі викладача польської мови в університеті професора-ад’юнкта Ю. Коженювського було влаштовано обшук, під час якого ніяких компрометуючих документів знайдено не було. Однак це стало приводом до переведення відомого вченого й письменника-драматурга на службу до Харкова. До товариства входили також волиняни Ш. Конопацький та Є. Фелінська. За свідченням біографа Л.Р., письменник-мемуарист Е.М. Галлі в юності був учасником союзу Ш. Конарського⁶³. Під час навчання в Київському університеті Ян Прусіновський брав участь у конспіративній діяльності Спілки польського народу Ш. Конарського. Ватажок бердичівських балагулів

⁵⁹ Див.: Łukaszewicz W. Szymon Konarski (1808 – 1839). – Warszawa, 1948; Смірноў А.П. Франц Савич: 3 гісторыі беларуска-польскіх рэвалюцыйных сувязей 30 – 40 гг. XIX ст. – Мінськ: Дзярж. выд-ва БССР, 1961. – С. 94 – 95; Warszczewska A. Szymon Konarski. – Warszawa, 1976.

⁶⁰ Гнатюк В.Я. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) // Ювілейний збірник на честь М. Грушевського / Наук. зб. Всеукраїнської Академії наук. – Кн. II. – 1928. – С. 281.

⁶¹ Заняття відновились восени 1839 р.

⁶² Історія Київського університету 1834 – 1959 / Під. ред. О. Жмудського. – К., 1959 – С. 24.

⁶³ L.P. Życiorys E.M. Galli // Przegląd Narodowy. – T. XII. – № 8. – 1913. – S. 166.

поет-аматор Антін Шашкевич разом із своїми синами⁶⁴ був заарештований, сидів у київській в'язниці Києво-Печерської фортеці в одній камері з К. Мошковським, якого було в 1838 р. засуджено до заслання у Сибір на двадцять років.

У 1837 р. до Брусилівського костельу капуцинів за антиурядову конспіративну діяльність на три роки було заслано Антона Анкудовича. У 1838 р. в Києві був заарештований лучанин Октавіан Августинович. Цього ж року за співпрацю з товариством Ш. Конопацького був заарештований волинянин Владислав Багриновський, а кременчанин Ян Непомуцен Бендзінський був висланий до Курська. З 1854 р. в Брусилівському костелі так само за антиурядову діяльність відбував покаєння Фредерік Бонковський. У 1839 р. учасника „списку Конарського” Блажея Адамовича було заслано на покуття до Ходорковського костельу капуцинів, після чого – до Тамбова. Цього ж 1839 року був заарештований та засланий на Кавказ і студент Київського університету, шляхтич Житомирського повіту Едвард Бочковський. У 1842 р. за участь у таємних товариствах був заарештований волинянин Северин Бернацький. Усього за так званим „списком Конарського” на Правобережній Україні до слідства було притягнуто більше двохсот осіб.

У Житомирській гімназії в 1840 р. було викрито таємну організацію гімназистів. Двох учнів четвертого класу Кукленського та Федоровича за те, що в них було знайдено патріотичні вірші, заслано на Кавказ у солдати⁶⁵. Відомо також, що на Правобережжі вчителі-поляки примусово заміщувались вчителями-росіянами⁶⁶.

Події того часу, розповіді про долі учасників „списку Конарського” знайшли своє відображення в численних мемуарах та спогадах, серед яких твори волинян Т. Бобровського „Мемуари мого життя”, В.К. Вежейського „Фрагменти історії життя учнівської польської молоді в Києві у 1834 – 1920 рр.”, М. Дубецького „Польська молодь у Київському університеті перед 1863 р.”, З. Котюжинського „Мемуари (1826 – 1894)”, З. Мілковського „Від коліски в життя”⁶⁷.

⁶⁴ Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою. – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 281.

⁶⁵ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – T. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 160.

⁶⁶ Zasztowt L. Kresy. 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 93, 143, 301.

⁶⁷ Див.: Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – T. 1. – Warszawa: PIW, 1979; Dubiecki M.

Зауважимо, що студенти Київського університету не припинили таємної політичної діяльності. У 1845 р. була організована корпорація волиняків, яку організував студент Нагорний, а по його смерті в 1847 р. очолив студент Козацінський⁶⁸. Студентська молодь університету утворила декілька земляцтв: волинське, київське, подільське, литовське, а також Царства Польського. Найбільшою організацією, що діяла в 1850-х рр. в Київському університеті, став Троїстий союз студентів трьох Правобережних губерній: Волинської, Київської та Подільської, до якого, серед інших, входили волиняни Володимир Антонович, Леон Гловацький (брат Болеслава Пруса), Стефан Бобровський, Александр Яблоновський, Фортунат Новіцький, Леон Сероцінський та ін.⁶⁹ Невдоволення царською політикою породило наступну хвилю перманентних заворушень. Студентські демонстрації в Київському університеті відбулись також у 1857 р.⁷⁰

ВОЛИНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА КОТЕРІЯ

1831-й рік став вододілом між самовпевненими романтичними уявленнями кременецького періоду розвитку польськомовної літератури Волині й новим часом, новими умовами, новою реальністю, що впевнено просувалися Правобережжям. Сьогодні ми знаємо, що цей час був історично обмежений 1863 роком. Тоді ж, після 1831-го, здавалося, що наступав період компромісів, взаємних толерантностей і узгодженостей. Майже тридцять років активне життя одного нового покоління зосереджувалось на пошуках інших шляхів співжиття, співіснування і, природно, співпраці. Змінювалось все: змінювалась Російська імперія,

Młodzież polska na uniwersytecie kijowskim przed r. 1863. – Kijów, 1909; Kotiużyński Z. Pamiętniki Zygmunta Kotiużyńskiego (1826 – 1894). – Kraków, 1911; Miłkowski Z. (Т.Т. Jeż). Od kolebki przez życie. Wspomnienia. – Т. 1. – Kraków, 1936; Tabiś J. Polacy na uniwersytecie kijowskim 1834 – 1863. – Kraków, 1974; Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834 – 1920. – Warszawa, 1939.

⁶⁸ Соловьев И.М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. – Ч. 1: Университеты до эпохи шестидесятых годов. – Петербург, 1914. – С. 189 – 190.

⁶⁹ Zasztowt L. Kresy. 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 145 – 146.

⁷⁰ Науменко В. Александр Федорович Кистяковский (Биографический очерк с отрывком из рукописной автобиографии его) // Киевская старина. – Т. 48. – № 1. – 1895. – С. 2 – 13.

змінювалась Європа. Відходив на другорядні ролі „класичний” романтизм, Східною Європою повільно просувались ідеї позитивізму. Однак на периферії культур, зокрема на Волині, яка належала саме до порубіжної культури як Царства Польського, так і Російської імперії, виявлявся процес соціальної й культурної інерції. Тому нові адміністративні зміни чи віяння сприймалися з певним острахом. Незвичні ідеї й форми розглядались переважно як потенційно небезпечні для того маленького упорядковування чи облаштуваності, що більш-менш гарантували відносний спокій.

Пригадаємо, що французька література, яка довгі роки протягом XVII і XVIII століть займала провідні позиції в розповсюдженні прогресивних ідей класицизму та просвітництва, в кінці XVIII – на початку XIX століття була витіснена на узбіччя літератур Німеччини чи Англії. В цей же період у Франції, заляканій повстанням 1789 – 1794 рр., диктатурою періодів Консульства й Імперії (1799 – 1814), нарешті, загальною депресією після 1814 р., „класицизм зберігає свої позиції і статус офіційно визнаного й підтримуваного мистецтва... Розвиток романтизму в період Консульства і Імперії гальмувався, і це теж відіграло свою роль у тому, що його становлення у французькій літературі затягується і завершується значно пізніше, ніж у сусідніх літературах”⁷¹. Іншими словами, французька література в перші десятиліття XIX століття, за влучним висловом Д.С. Наливайка, „перебуває в склеротичному стані”⁷².

Безумовно, різна вага та неспільномірність вище названих подій у Франції й на Волині не дає підстав для того, щоб ставити ці явища в один ряд загально історичного контексту. Однак характерний для двох культур факт соціальної інерції демонструє перцепцію спорідненості і, відповідно, спорідненості художніх, а в цьому випадку, й літературних рефлексій. Тому не дивно, що для волинського літератора соціальна інерція, викликана подіями 1793 та 1831 років, по-перше, була не менш значущою і визначальною та, по-друге, залишилась важливим і впливовим фактом і фактором у найближчому поступу волинської літератури.

Пошуки морального, соціального і політичного консенсусу, а далі – похідних від них – естетичної й літературної визначеності серед

⁷¹ Наливайко Д.С., Шахова К.О. Зарубіжна література XIX сторіччя. Доба романтизму. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2001. – С. 105 – 106.

⁷² Наливайко Д. Французький символізм як зміна метамови європейської поезії // Слово і час. – № 7. – 1998. – С. 23.

митців слова Волині не були простими й безболісними. На початку п'ятдесятих років XIX століття волинське містечко Чуднів Житомирського повіту (тепер райцентр Житомирської обл.) зіграло певну роль у розвитку польської літератури не тільки Волині, а й Російської імперії загалом. З 5 по 12 червня 1841 р. в маєтку вже широко відомого на той час письменника та публіциста графа Генрика Ржевуського відбулися збори молодих і талановитих літераторів волинсько-литовських земель, які отримали назву петербурзька котерія⁷³.

У середині позаминулого століття слово „koteria” в польській мові вживалось у значенні суспільства, групи, товариства чи об'єднання певних осіб, які дотримувались спільної думки чи позиції. З 1838 р. учасниками петербурзької котерії, крім Г. Ржевуського, були: М. Грабовський, відомий та впливовий літературний критик, І. Головінський, письменник, публіцист та вчений-теолог, Ю.І. Крашевський, тоді молодий і перспективний письменник, а також історик і публіцист А. Пжездецький, письменник та видавець А.К. Гроза, поет Г. Олізар. До неї також на першому етапі входили Костянтин Підвисоцький, Юліуш Струтинський, Кароль Швидзінський і Плацид Янковський (псевдонім John of Dykalp. Placyd Jankowski⁷⁴, 1810 – 1872).

Група об'єднувалась навколо „Петербурзького тижневика” („Tygodnik Petersburski”. Gazeta urzędowa Królestwa Polskiego, 1830 – 1858 pp., з 1832 р. виходила два рази на тиждень, редактор Юзеф Емануель Пжецлавський), що видавався в північній столиці імперії, від якої й отримав свою назву. Завдяки незвичайним особистостям, які згруппувались у петербурзьку котерію, в перші роки свого існування популярність видання сягнула далеко за межі регіональної й національної проблематики.

Основним ідейним орієнтиром групи було поширення слов'янофільських ідей, що не були позбавлені панславистських акцентів. Лідери групи М. Грабовський та Г. Ржевуський спрямовували діяльність котерії на пропаганду єдності польського, українського та російського народів і культур під патронатом Росії, виступали проти впливів польських емігрантів і за співпрацю з царською адміністрацією, що в

⁷³ Inglot M. Koteria petersburska // Słownik literatury polskiej XIX wieku / Pod red. J. Bachórze i A. Kowalczykowej. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994. – S. 438.

⁷⁴ Псевдонім письменника John of Dykalp при зворотному читанні значить Placyd od Jana, або Янковський: Dobszewicz T. Wspomnienia z czasów, które przeżyłem. – Kraków, 1883. – S. 199; Stefanowska S., Bartoszyński K. Placyd Jankowski // Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura krajowa w okresie romantyzmu / Pod red. M. Janion. – Warszawa: IBL, 1992. – S. 187 – 188.

результаті в 1847 – 1849 рр. не тільки спричинило розходження в поглядах ряду членів котерії: між керівниками, з одного боку, та Ю.І. Крашевським, Г. Олізаром та співпрацівниками і письменниками альманаху „Зірка” („Gwiazda”) – з іншого⁷⁵.

Сучасні оцінки діяльності котерії досить непрості й неоднозначні⁷⁶. З одного боку, котерія значно активізувала культурне й літературне життя в Південно-Західному краї, й особливо на Волині, привернула погляди письменників до регіональної проблематики, збирання й вивчення історичних матеріалів, мемуарів, фольклору, мови, широкого розвитку літературних жанрів, таких як гавенда, родова легенда, традиція. З іншого, – проімперська толерантність, ідея й пошуки можливого співіснування й незрозуміла для південно-західного регіону російської імперії ідея всеслов'янського об'єднання під царським володарюванням відштовхнули від котерії значну частину дворян демократичного спрямування. Таку позицію Волинсько-литовської котерії (це також одна з синонімічних назв у ті часи) ще можна, очевидно, пояснити тим, що основна частина земель її членів знаходились у межах Російської імперії, і нові соціально-політичні умови, що виникли після розділів Речі Посполитої, зумовили компромісну політику її учасників.

Проте тоді, в 1841 р., програма й діяльність котерії знаходились ще в стадії формування й опрацювання ідеологічної та естетичної платформ. З'їзд у Чуднові, як писав Г. Ржевуський, повинен був стати симпозіумом любителів слов'янщини⁷⁷.

Гостинний господар виконував у той час обов'язки маршалка дворянства Житомирського повіту, тільки що було завершено видання видатної книжки „Спогадів пана Северина Соплиці, чашника Парнавського” (1839 – 1841) в чотирьох томах, яке принесло автору європейську відомість. У рукописі вже були завершені „Моралеописові суміші Яроша Бейли”, „Історія людської цивілізації”, роман „Листопад”, ряд статей з проблем літератури, історії та релігії.

⁷⁵ Стахеев Б.Ф. Литература 1832 – 1846 // История польской литературы: В 2 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1968. – С. 270 – 271, 291.

⁷⁶ Див.: Кирчів Р. Україніка в польських альманахах доби романтизму. – К., 1965; *Poglądy literackie koterii petersburskiej w latach 1841 – 1843.* – Wrocław, 1961; Inglot M. *Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832 – 1851.* – Warszawa, 1966; Janion M. *Uwagi o polskim słowianofilstwie* // *Kwartalnik instytutu Polsko-Radzieckiego.* – № 1. – 1952; Wozniakewicz-Dziadosz M. *Działalność literacka koterii petersburskiej a funkcjonowanie grupy* // *Poetyka i historia.* – Warszawa, 1968.

⁷⁷ Chołoniewski S. *Obrazy z galerii życia mojego.* – Lwów, 1890. – S. 145.

На чуднівський з'їзд були запрошені літератори, які щойно починали свою літературну кар'єру і подавали великі надії. Напередодні з'їзду Г. Ржевуський писав Ю.І. Крашевському: „Наша коаліція є найсильнішою відносно науки і навіть творчості. Якщо щиро візьмемось та з розумним планом, література буде владарювати негайно”.

Відгукнулись на запрошення і приїхали М. Грабовський, І. Головінський, Ю.І. Крашевський, а також Теофіл Букар (Teofil Bukar, 1814 – 1847)⁷⁸, співпрацівник петербурзького „Баламуту” („Bałamut”), в якому розмістив ряд нарисів під назвою „Бердичівські ярмарки”, Марія Регіна Коженьовська (1793 – 1874), відома видавниця історичних атласів, Генрик і Володимеж Будзинські та Костянтин Ярошинський. Не змогли приїхати Костянтин Підвисоцький та Александр Пжездецький.

Зібрання чуднівської котерії проходило не у вигляді офіційних засідань, а в невимушених розмовах і прогулянках мальовничими берегами Тетерева, ялиновою алеєю, яка вела від воріт до маєтку, тривалих бесідах у столовій залі із зашкльованими дверима й кольоровими шибками у вікнах, що виходили до саду. Будь-які протоколи не велися, а все, що тоді відбувалось, сьогодні можна тільки реконструювати завдяки спогадам та листам.

Мабуть, основна ідея зібрання полягала в об'єднанні зусиль літераторів у єдиний літературний напрям, відстороненні від внутрішніх суперечностей і розбіжностей, бо такі, безперечно, були, заради однієї мети: служити мистецтву й рідній землі в нових історичних умовах. „З'їхались ми не тільки, щоб познайомитись, але й для того, щоб якимось налаштуватись на один лад як співпрацівники „Athenaeum”, але не знаю,

⁷⁸ Теофіл Букар (Teofil Bukar, 1814 – 1847) – вихованець Кременецького ліцею, співпрацівник альманаху „Баламут” („Bałamut”) і „Петербурзький тижневик” („Tygodnik Petersburski”), що виходили в Санкт-Петербурзі, укладач і видавець збірника „Пісні” („Pieśni”, Wilno, 1847), перекладав польською твори Т. Падури, один із популяризаторів творів Віторда. Див.: Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. Період романтизму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 96 – 99. Северин Букар (1773 – 1853) – батько Теофіла, син житомирського земського судді, жив на Крошні біля Житомира та в Чуднові, служив підпоручиком коронних військ, брав участь у повстанні Т. Костюшка, в суспільному житті Петербурга, Поділля й Волині, автор „Мемуарів” (Wyjątki z pamiętników Seweryna Bukara // Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego. – Т. 4. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857. – S. 7 – 221; окреме видання: „Pamiętniki”, Drezno, 1871).

чи так сталося”, – згадував М. Грабовський⁷⁹. Г. Ржевуський обстоював розуміння й узгодження літературних напрямків провідних представників інтелектуального руху на Кресах, який повинен був представляти громадську думку.

Г. Ржевуський читав останню з написаних гавенд „Спогади пана Северина Соплиці”, уривки з роману „Листопад”. Ю.І. Крашевський займався малюванням (відомий його олівцевий автопортрет тих днів)⁸⁰. Усі безупинно говорили, сперечались, мріяли. М. Грабовський пізніше згадував про з’їзд, як про дуже приємні хвилини, але жалівся на велику кількість гостей, що не дозволило поговорити про багато речей ґрунтовно, як хотілось би.

Через чверть століття Ю.І. Крашевський, згадуючи про ті часи, зокрема, писав: „Пара днів минули весело в розмовах і прогулянках... Все, здавалось, повинно було сприяти зближенню сердець і розумів”⁸¹. А далі, що найбільш запам’яталось: „коли за келишком шампанського під час прощання в дворі... через темну синяву ночі пролетів вогненний метеор, блискучий, засліплюючий... Всім це здалось дивовижним. Метеор по суті своїй міг означати, що це літературне явище, виповнене блиском на початку, повинно було неминуче згаснути”⁸².

Причиною ідейних розходжень стали наступні публічні виступи деяких членів котерії. У 1841 – 1843 рр. у Вільно було видано два томи „Моралеописових сумішів Яроша Бейли” Г. Ржевуського, в яких автор різко критикував волинське дворянство, писав про те, що польський народ був шляхетним і найвищий період свого розвитку пережив у саську добу, а прийняття космополітичних та раціоналістичних і, як наслідок, антинародних та антикатолицьких ідей віку просвітництва, на думку письменника, спровокували занепад шляхетських вольностей, прийняття „ганебної конституції” 3 Травня і, зрештою, занепад і розділи Польщі. В результаті автор підводив читача до думки, що подальше існування Польщі можливо лише в тісному союзі з Росією.

Не дивно, що після видання „Моралеописових сумішей...” від котерії відійшли Ю.І. Крашевський (остаточно в 1849 р.), К. Підвисоцький і Г. Олізар, який написав книгу під псевдонімом А. Філіпович „Змішування понять Яроша Бейли” (Wilno, 1842), а трохи

⁷⁹ List LXVIII do A.Przeździeckiego 25 sierpnia 1841 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 235.

⁸⁰ Wallis M. Autoportrety artystów polskich. – Warszawa, 1993. – S. 111 – 112.

⁸¹ Kraszewski J.I. Z roku 1866. Rachunki. – Poznań, 1867. – S. 364.

⁸² Kraszewski J.I. Z roku 1866. Rachunki. – Poznań, 1867. – S. 364 – 365.

пізніше книгою „Безпутний бігос” (Wilno, 1849) різко виступив Тітус Щеньовський (Ізяслав Блепонський), а також Хілларі Залеський у „Творах Клементя Проташа” (Kijów, 1850).

Ю.І. Крашевський в одній з критичних статей писав про твори Г. Ржевуського: „Добре, що твори називаються шляхетськими, тому що шляхетськими вони є за своєю суттю, а не польськими”⁸³. А Густав Олізар у своїй книзі „Змішування понять Яроша Бейли”, яка написана у в’їдливій алегоричній формі, піддав дошкульній критиці твір Г. Ржевуського, який Ярош Бейла написав нібито не маючи здорового глузду⁸⁴. Іронія Г. Олізара містила безліч алюзій, зрозумілих швидше лише членам Волинсько-литовської котерії, і ніби продовжувала розпочату суперечку з проблем літератури й культури, в тому числі й української, а також освіти, релігії, історії і т.д. Позиція автора, хоч і викладена езоповою мовою, є досить чіткою й зрозумілою. Г. Олізар відстоює кременецькі традиції, ідеї А. Фелінського і К. Кожмяна, А. Мальчевського і Ю.І. Крашевського, виступає проти бердичівського балагульства⁸⁵, мамонства і Шпакевичів⁸⁶ у літературі й суспільному житті.

⁸³ J.I. Kraszewski o powieściopisarzach i powieści. Zbiór wypowiedziei teoretycznych i krytycznych. – Warszawa, 1962. – S. 140.

⁸⁴ До сього часу на Поліссі є цікавий вираз: напився, або п’яний як Бейла. Нетиповий антропонім для Правобережної України „Бейла”, на перший погляд, невідомо як міг сюди потрапити. Але, припускаємо, що це спочатку була рефлексія на твір Г. Ржевуського, підсилена книгою Г. Олізара, а потім творчо перероблена народною уявою.

⁸⁵ Слово балагула (bałagula) походить від ідіш *balagulet* – „власник возу, підводи”, має декілька значень: 1) назва дорожньої підводи, на якій їздили євреї; 2) єврей кучер, візник; 3) у південно-західному краї: народник з польських поміщиків 1830 – 1850 рр.: Словник української мови / Упорядк. Б.Д. Грінченко. – Т. 1: А – Ж. – К., 1907. – С. 23; див. також: Етимологічний словник української мови: У 7 т. – Т. 1: А – Г. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 123. Seńkiw I. Biuletyn Polsko-Ukraiński // Tygodnik illustrowany. – № 46 (185). – 1936. – S. 474 – 475; „Na Wołyniu zaś i Podolu bałagula to rozklekotany wózek żydowski;... swojsty ruch wśród młodzieży szlachetckiej na terenie Ukrainy, Podola i Wołynia;... Centrum jej stanowił Berdyczów z okolicą”.

Бердичівські балагули – епатажна поведінка шляхетської молоді середнього достатку, яка сформувалась у Бердичеві в середині тридцятих років XIX століття й до середини сорокових років охопила всю Правобережну Україну. Ватажком балагулів вважався Антоній (Антін) Шашкевич (1812, с. Бічова Литинського повіту – 1880): саме ці дати вказує В. Гнатюк (Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения. Дис. ... докт. филолог. наук. – [Б.м.в.], 1937. – С. 574. Машинопис), досить талановитий співак і поет-аматор (Buszczyński St. Piesni Ant. Saszkewicza.

Один з анонімних критиків твору А. Філіповича – Г. Олізара згодом напише: „Ця жартівлива фікція є витонченим викладом здорової думки й мужнього характеру принаймні одного Волинсько-литовського письменника, який не належить до котерії одвічного чванства”. І далі: „Твір Яроша Бейли не заслуговує критики, він менше важить іншого

– Kraków, 1890; Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою. – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 67 – 79; Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. Період романтизму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 200 – 204).

Балагули одягались у стилі бердичівських єврейських кучерів, наслідували манери князя Юзефа Понятовського, його легендарну поведінку й розваги у своїх маєтках в 1779 – 1805 рр. Поведінка балагулів характеризувалась демонстративною неповагою до освіти, відмовою від громадської служби, порушенням норм поведінки й пристойностей. Заохочувалась груба демонстрація фізичної сили перед іншими людьми. Серед престижних забав були полювання на вовків сам на сам, скачки в оголеному вигляді на конях, організація на козацький манер „степових банкетів” та ін. Див. докл.: Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St.Kieniewicz. – Т. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – С. 91 – 97; Dunin-Karwicki J. Ze starego autoramentu. – Warszawa, 1899. – С. 235 – 236; Dzierzkowski J. Bałaguly. Kilka rysów z życia dzisiejszego. Wjazd do Berdyczowa // Dzinnyk mód paryskich. – № 4. – 1842; Czapplewicz E. Kresowe bałaguly // Przegląd humanistyczny. – № 1. – 1992. – С. 43 – 58; Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego. – Т. 1. – Wilno, 1857. – С. 18 – 21, 25, 27; Ułaszyn H. Kontrakty Kijowski. Szkis historyczno-obyczajowy. 1798 – 1898. – Petersburg, 1900. – С. 60; Франко І. „Король балагулів” Антін Шашкевич і його українські вірші // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т. 57. – Львів, 1904. – С. 1 – 34; Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. – Kraków, 1909. – С. 63; Гнатюк В.Я. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) // Ювілейний збірник на честь М. Грушевського. Наук. зб. Всеукраїнської Академії наук. – Кн. II. – 1928. – С. 272 – 289; Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – С. 317; Єршов В.О. Чуднівський з’їзд польських письменників. До історії організації і розпаду Волинсько-Литовської котерії // Українська національна ідея: історія і сучасність / Наук. зб. відп. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 90.

⁸⁶ Шпакевич – один із образів „Змішування понять Яроша Бейли” Г. Олізара. Це секретар, що завідував аптечкою та коморою Яроша Бейли, який нібито записав та самовільно видав марення свого господаря, що знаходився в гарячці. Шпакевич – алегоричний образ, який втілює літературний конформізм, продажність та епігонство.

твору, про нього написано, проте добре вчинив, дуже добре вчинив пан Філіпович, що висміяв так дотепно ясновельможного Яроша”⁸⁷.

Проте більш різка й відкрита боротьба проти петербурзької котерії спалахнула на початку 1843 р., коли на онуфрієвському ярмарку в Бердичеві (починався 12 червня) рознеслась вістка про обурливий лист від 21 лютого 1843 р. М. Грабовського до Ю. Струтинського⁸⁸, ад’ютанта Волинського, Київського й Подільського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, що отримав в історії літератури назву „справа слов’янина”.

У своєму листі М. Грабовський, який мріяв відкрити в Києві журнал „Слов’янин” і стати його редактором, писав, зокрема, про свою літературну діяльність, у якій завжди керувався принципами публічності і лояльності до влади, пропагував слов’янофільські ідеї, де кожен мав робити свій внесок і допомагати в цьому, про наслідки поразки листопадового повстання, які стали причиною дискредитації ідеї панславізму, про ідею єдності слов’ян під монаршим єдиновладдям, необхідність спрямування польського патріотизму на користь великої російської держави, про організацію великого союзу слов’янських народів, заснованого не на федеративних правах, а тільки під патронатом Росії, нарешті, обов’язок літератури бути посередником між урядом і суспільством, відкриття часопису та про шкідливість цензури.

Зміст листа одразу обурив прогресивну громадськість не тільки Волині, а й усієї Правобережної України. І, як не дивно, він не сподобався самому Д.Г. Бібікову, який побачив у листі спробу замаху на його повноваження і владу. „Дурень, – промовив генерал-губернатор, – він (М. Грабовський – В.Є.) вважає себе розумнішим від мене”. І, помовчавши, додав: „Повідомте йому, що я маю у Радомислі вакансію на посаду начальника поліції, нехай складе прохання...”⁸⁹.

Це, по суті, стало фіналом і петербурзької котерії, і чуднівського з’їзду польських письменників, першого в історії не тільки Волині, а й Польщі і Росії з’їзду письменників, що так яскраво спалахнув, неначе метеор...

⁸⁷ Przegląd naukowy. – № 23. – 1842. – S. 934.

⁸⁸ Оригінал не зберігся, лист надруковано: Demokrat Polski. – Paryż, 1843. – S. 130 – 132; Wiśniowski T. Panślawizm czyli wszechsłowiańszczyzna // Pamiętnik Towarzystwa Demokratycznego. – T. III. – Paryż, 1843. – S. 197 – 205; Chołoniewski St. Obrazy z galerji życia mojego. – Lwów, 1890. – S. 156 – 169; Rolle M. Żywot polityczny M. Grabowskiego // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1908. – S. 699 – 709; In illo tempore. – Brody, 1914. – S. 141 – 154.

⁸⁹ Gumkowski M. Sprawa „Słowianyna” // Res Publica. – № 2. – 1989. – S. 62.

ТОВАРИСТВО З ВИДАННЯ ПОЛЬСЬКИХ КНИГ ЗА ЗНИЖЕНИМИ ЦІНАМИ

17 січня 1859 р. в Житомирі за ініціативою Александра Грози було офіційно зареєстроване Товариство з видання польських книг за зниженими цінами⁹⁰ під назвою Торговий дім „Качковський, Ліпковський і Гроза”. Його засновниками стали Кароль Качковський (голова), Александр Гроза та Леон Ліпковський. З Товариством також тісно співпрацювали Аполо Коженювський⁹¹ – з травня редактор-секретар, Ігнацій Кнолл – контролер, Едвард Мар’ян Галлі, Андрій Квятковський, Владислав Іжицький, Леон Потоцький, Теофіл Чапський, Фортунат Новіцький та Антоній Петкевич (Адам Плуг). До співробітництва було запрошено також Ю.І. Крашевського, який від співпраці не відмовився, але й активної участі не брав⁹². У розпорядженні Товариства були друкарня, літографія та книгарня. Метою Товариства було видання максимально здешевлених книг польською мовою. Друкувались тут також і ті, які не мали цензурного дозволу.

Через три місяці після заснування Товариства К. Качковський видав „Звіт, поданий книжково-видавничому товариству в Житомирі 22 квітня 1859 року” („Sprawozdanie złożone Stowarzyszeniu Księgarsko-Wydawniczemu w Żytomierzu 22.04.1859”, Kijów, 1859). „Звіт...”, за свідченням А. Ролле, розсилався не тільки серед знайомих, але й серед добродійних закладів і продавався за зниженою ціною, що надало йому неабиякої популярності⁹³. Є відомості, що протягом 1859 р. Товариство видало одну книгу, 1860-го – тридцять п’ять, 1861 – дванадцять, 1862 – сім. Більшість книг вийшли під маркою видання І. Гусаровського. Однак перше публічне повідомлення про житомирські видання, датоване 1859 р., інформує, що протягом цього року з друку вийшли „Буквар” та монографія „Про штучне зариблення водойм”, підготовлено до друку „Хронологію історії Польщі”, „Буквар”, „Катехізис”, „Дослідження про

⁹⁰ Перша друкowana відомість про намір організувати Товариство див.: А. Kwiatkowski]. Żytomierz, 22 listopada 1858 r. // Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych. – № 331. – 1858.

⁹¹ Najder Z. Życie Conrada-Korzeniowskiego. – Т. 1. – Warszawa: PIN, 1980. – S. 24.

⁹² Про ставлення Ю.І. Крашевського до Товариства див.: Józef Ignacy Kraszewski, Leopold Kroneberg: Korespondencja 1859 – 1876 / Wyd. M. Dynowska. – Kraków, 1929. – S. 124; Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст. – Житомир: ЖДПУ ім. І. Франка, 2002. – С. 64 – 71.

⁹³ Dr. Antoni J. (Rolle A.J.). Zatarg wołyński // Przewodnik naukowy i literacki. – Т. XVII. – Lwów, 1889. – S. 121, 225 – 226.

слов'ян" Юліана Котковського, повість Тріпліна „Два духи”, отримано право на видання „Оповідання про короля Яна III” Кароля Шайноці, „Про мистецтво” Люцина Семенецького та „Гігантоманія” Кордецького⁹⁴. На засідання видавничого товариства, які називались сесіями, запрошувались не тільки літератори, але й люди, чий життєвий шлях міг бути взірцем для співгромадян. Так, на одне з них були запрошені А.П. Павша, Елігій Піотровський, К. Мікуліч, Косовський, доктор Кох, маршалок Шидловський, який став прототипом одного з героїв роману Ю.І. Крашевського „Роман без назви”⁹⁵. Однак незабаром у самому Товаристві з'явилися внутрішні проблеми. З одного боку, ціни на книжки не стали нижчими, а з іншого – вирости гонорари на закупівлю рукописів. Першим вийшов з Товариства А. Коженювський, за ним – Адам Плуг, а потім стали відходити й інші⁹⁶.

Незабаром розпорядженням Київського військового губернатора генерал-ад'ютанта І.І. Васильчикова діяльність Товариства була припинена⁹⁷. 4 січня 1860 р.⁹⁸ Товариство за формальним контрактом продало друкарню й літографію Андрію (Анджею) Квятковському, а книгарню Івану (Яну) Гусаровському. Однак, попри заборону, Товариство не припинило своєї діяльності й набуло таємного характеру.

І. Гусаровський розгорнув активну діяльність і згодом відкрив ще дві друкарні, але цього разу в Києві: на Хрещатику і Подолі. Справи йшли спочатку успішно. Тому досить швидко відкрились нові книгарні в Бердичеві, Дубно, Кам'янці-Подільському, Білій Церкві та інших містах.

Проте у лютому 1862 р. житомирська друкарня, літографія й книгарня були опечатані. Слідство затягувалось, справа переходила від одного слідчого до іншого. Серед слідчих був і повітовий суддя Галактіон Опанасович Короленко, батько відомого російського письменника Володимира Короленка. Останній у своїх мемуарах згадував, що в домі

⁹⁴ Gazeta Warszawska. – № 186. – 1859. – 13 sierpnia.

⁹⁵ Heleniusz E. (Iwanowski E.) Pamiątki polskie z różnych czasów. – T. 2. – Kraków, 1882. – S. 564.

⁹⁶ Taborski R. Apollo Korzeniowski. Ostatni dramatopisarz romantyczny. – Warszawa: PAN, 1957. – S. 91.

⁹⁷ Єршов В.О., Грибук Н.В. До проблеми функціонування польського книжково-видавничого товариства в Житомирі у 1859 – 1865 рр. // Звягель древній і вічно молодий / Відп. ред. М.Ю. Костиця. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 224.

⁹⁸ Rópek M. Karol Kaczkowski jako lekarz i obywatel kraju. – Warszawa, 1938. – S. 98.

батька зберігались „звалені друковані матеріали”⁹⁹. Г.О. Короленко був добре знайомий з А. Грозою, про що є згадки в „Історії мого сучасника” В.Г. Короленка¹⁰⁰. Після переведення Г.О. Короленка на службу в Рівне, 10 листопада 1864 р. хід справи взагалі припинився. До лютого 1865 р. майно друкарні та книгарні залишались під охороною. Свідками по справі неодноразово викликалися Ю.І. Крашевський, А. Гроза, К. Качковський, В. Іжицький та ін., котрі в своїх свідченнях однозначно ставали на захист Товариства.

25 липня 1865 р. за відсутністю доказів кримінальну справу було припинено, а книгарню й друкарню було повернуто А. Квятковському та І. Гусаровському¹⁰¹.

Попри значні адміністративні й ідеологічні перепони, видавнича справа в Житомирі все ж мала свої позитивні результати. Про це свідчить, зокрема, наступний, на жаль, далеко не повний список видань, що вийшли протягом лише п’яти років. Губернське місто з часом мало всі можливості стати вагомим і впливовим видавничим центром. Житомир вже тоді мав не тільки досить добре організовану книговидавничу інфраструктуру: коректорів, набірників, фальцювальників, палітурників та ін., але й, що найголовніше, – авторів: письменників, перекладачів, вчених, а разом з тим – читачів, які одночасно мали гостру потребу: одні – поділитися своїми творчими здобутками, інші – познайомитися з ними.

ЖИТОМИРСЬКІ ВИДАННЯ

1859.

1. Месяцеслов на 1860 год от рождества Христова. Kalendarz gospodarski, ułożony podług starego stylu, na rok panski 1860. – Żytomierz, 1859.

1860.

2. Belke G. O szarańczy i sposobach jej wygubienia. Z przypisami E.M. Gallego. – Żytomierz, 1860.
3. Borowski K. Katechizm rzymsko-katolicki czyli Nauka chrześcijańska. –

⁹⁹ Короленко В.Г. История моего современника // Короленко В.Г. Собр. соч.: В 10 т. – Т. 5. – М.: Художественная литература, 1954. – С. 115.

¹⁰⁰ Короленко В.Г. История моего современника // Короленко В.Г. Собр. соч. в 10 т. – Т. 5. – М.: Художественная литература, 1954. – С. 116.

¹⁰¹ Польські дослідники повідомляють про заборону Товариства у 1865 р.: Polski słownik biograficzny. – Т. VII. – Kraków, 1948 – 1958. – S. 235.

- Żytomierz, 1860.
4. Ecclesiastes Solomona. Wierszem polskim tł. przez Patrycego Mnińskiego. Wydanie z rękopisami i wstępem za Augustow Sasów powiększył Edward Marian Galli 1859 r. – Żytomierz, 1860.
 5. Elementerz większy. Ułożył A. Gr. – Żytomierz, 1860.
 6. Elementerz obrazkowy. Ułożył A. Kw. – Żytomierz, 1860.
 7. Bieliowski A. Historuczne o Słowianach badania. – Żytomierz, 1860.
 8. Galli E.M. Trojeść syryjska (*Asclepias syriaca*): roślina włókno dająca, o jej uprawie u nas i użyciu w rękodzielniach. – Żytomierz, 1860.
 9. Grabowski M. Opowiadania kurennego. Powieść. – Żytomierz, 1860.
 10. Groza A. Śmieciński. – Żytomierz, 1860.
 11. Groza A. Elementarz mniejszy. – Żytomierz, 1860.
 12. Groza A. Elementarz większy z tablicą figur geometrycznych, z rycinami do historii naturalnej, z dwoma półsferami i marką Europy. – Żytomierz, 1860.
 13. Groza A. Elementarzyk. – Żytomierz, 1860.
 14. Groza A. Obrazki ukraiński. – Żytomierz, 1860.
 15. Hugo V. Legenda wieków Z. 1. / Przekład A.N. Korzeniowskiego, A. Pietkiewicza. – Żytomierz, 1860.
 16. Konopacki Sz. Chronologia dziejów Królestwa Polskiego dla młodego pokolenia. – T. 1. – Żytomierz, 1860.
 17. Konopacki Sz. Chronologia dziejów Królestwa Polskiego dla młodego pokolenia. – T. 2. – Żytomierz, 1860.
 18. Korzeniowski A. Dla miłego grosza. – Żytomierz, 1860.
 19. Korzeniowski J. Stary kawaler. Komedia. – Żytomierz, 1860.
 20. Siemieński L.H. Godzina czytania. Dzieciom ku rozrywce i nauce. Ułożył autor Wieczorów w Ojcowie. – Żytomierz, 1860.
 21. Siemieński L.H. Kartka z dziejów sztuki i poezji. – Żytomierz, 1860.
 22. Strzelnicki W. Dwaj Uzdeni. Powieść kaukaska. – Żytomierz, 1860.
 23. Strzelnicki W. Mahmudek. Powieść kaukaska. – Żytomierz, 1860.
 24. Strzelnicki W. Szkice Kaukazu. – Żytomierz, 1860.
 25. Strzelnicki W. Poezje. – Żytomierz, 1860.
 26. Szajnocha K. Opowiadania o Królu Janie III. Opowiadanie I. Mściciel. – Żytomierz, 1860.
 27. Nad Wisłą. Powieść przed ***. – Żytomierz, 1860.
- 1861.**
28. Niemcewicz J.U. Śpiewy historyczne / Wyd. K. Budkiewicz. – Żytomierz, 1861.
 29. Pamiętniki Wincentego Płaczkowskiego, Porucznika dawnej gwardyi cesarsko-francuzkiej. Spisane w roku 1845. – Żytomierz, 1861.

30. Pług Adam. Drzewo przekłete. – Wyd. 2. – Żytomierz, 1861.
31. Jakubowski Lp. Zasady gospodarstwa społecznрго. – Żytomierz, 1861.

1862.

32. Kowalski F., Groza A. Legendy herbowe. – Żytomierz, 1862.
33. Marija P. (Prusinowska M.) Elementarz dla dziatek wiejskich. Oddział I zawierający sylabizowanie, powiastki, piosenki wieśniacze i cztery działania arytmetyczne. – Żytomierz, 1862.
34. Pług A. Zupełnie zbiory pism. – Żytomierz, 1862.

1863.

35. Zaręba Władysław. Piosynka i mazurek, dwa śpiewy z towarzyszeniem fortepianu. Słowa Franciszka Dąbrowskiego. – Żytomierz, 1863.

РЕГІОНАЛЬНІ ВИДАННЯ

Очевидно, початком волинської журналістики слід вважати день 8 січня 1838 року, коли в Житомирі вийшов з друку перший номер губернської газети „Волинські губернські відомості” („Волинские губернские ведомости”) з „Додатком до „Волинських губернських відомостей” („Прибавление к „Волинским губернским ведомостям”). Газета виходила російською мовою і являла собою офіційне видання, схвалене царським дозволом. Царські укази й постанови, офіційні державні й губернські розпорядження й оголошення, списки селян-утікачів складали основний зміст єдиної газети в губернії протягом тридцяти років (до 1867)! Слід наголосити, що газета в першій половині ХІХ століття практично не виконувала основного свого призначення – інформатора про суспільно-культурне життя губернії, якщо не враховувати інформацію на останній сторінці, де розміщувались повідомлення про тих, хто приїхав або хто виїхав з губернії, і повідомлення про погоду за минулий тиждень. Тому не дивно, що „Волинські губернські відомості” de facto не знайшли рецепції ні в польському, ні в українському, російському, єврейському, німецькому чи чеському мистецькому житті тогочасної Волині, про що опосередковано свідчать своїм „мовчанням” мемуари, спогади, щоденники і навіть листи того періоду. Це були паралельні світи, що практично не перетинались.

Відсутність регіонального видання ставило правобережних польськомовних письменників у дуже незручне становище. Волинь, Київщина та Поділля надто потребували формування й корекції колективної думки, відображення проблем краю, нарешті, оперативної

інформації про актуальні питання сьогодення. Волинський письменник авторитарно був позбавлений найголовнішого – свого друкованого голосу!

Мрія заснувати регіональний польськомовний журнал не полишала М. Грабовського, який прагнув у Києві відкрити ще в червні 1839 р. часопис „Оглядач слов'янських літератур” („Przeglądnik literatur słowiańskich”)¹⁰², що було одразу гаряче підтримано Ю.І. Крашевським. Друга спроба припадає на 1841 р., коли він намагався організувати друк „Критичного щорічника” („Rocznik krytyczny”). Завдяки розвідкам В.Я. Гнатюка стало відомо, що після невдалих спроб організувати видання в Києві було здійснено спробу в 1842 р. отримати дозвіл і організувати вихід якогось періодичного видання польською мовою саме в Житомирі¹⁰³. Передбачалось, що його співробітниками будуть Г. Ржевуський, М. Грабовський і, очевидно, Т. Букар. Однак через рішучу відмову з боку Д.Г. Бібікова задум не здійснився. Наступною і останньою спробою була ініціатива, здійснена в 1843 р., коли М. Грабовський разом із Г. Ржевуським добивався дозволу на видання часопису „Слов'янин” („Słowianin”). Ясна річ, жодна ініціатива не отримала дозволу на втілення в життя.

В кінці 1840-х років єдиним польськомовним виданням, що безпосередньо віддзеркалювало проблеми Правобережжя, став альманах „Зірка” („Gwiazda”), який виходив протягом 1846 – 1849 рр. спочатку в Петербурзі, а потім, власне, в Києві¹⁰⁴. Інтелектуальною серцевиною альманаху стали Якуб Юркевич (Jakub Jurkiewicz: псевдонім Benedykt Dołęga), Зенон Фіш (Zenon Fisz: псевдонім Tadeusz Padalica) та Антоні Марцінковський (Antoni Marcinkowski: псевдонім Albert Gryf), які своєю діяльністю позиціонували „Зірку” як альтернативну до ідеології „Петербурзького тижневика”. Це було наслідком і свідченням досить прогресивних настроїв публічного життя Правобережжя і знайшло гарячу

¹⁰² List XXII do J.I. Kraszewskiego 12 czerwca 1839 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 73.

¹⁰³ В.Я. Гнатюк посилається на справу „По письму живущего в Житомире помещика Каменец-Подольской губернии Феофила Букара о предполагаемом им издании периодического сочинения на польском языке”, що зберегалась у Ленінградському центральному історичному архіві за № опису 148669: Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения. Дис. ... докт. филолог. наук. – [Б.м.в.], 1937. – С. 459. Машинопис.

¹⁰⁴ Gwiazda. Pismo zbiorowe. – Т. I. Petersburg, 1846 / Wyd. Z. Fisz; – Т. II – IV. – Kijów, 1847 – 1849. Wyd. Benedykt Dołęga.

підтримку польськокомовного населення краю. Були й інші спроби створення періодичних видань, які, можна сказати, увінчались успіхом, але ненадовго. У Києві в 1848 р. вийшов альманах „Левіафан. Новорічник” („Leviathan. Noworocznik”), видавцем і редактором якого був А. Марцінковський¹⁰⁵. Протягом 1849 – 1850 рр. в Києві виходив „Вдовиний гріш. Новорічник” („Grosz Wdowi. Noworocznik”, 2 t.) А. Грози, в цей самий період 1849 – 1850 рр. в Києві Х. Залеський видав „Зібрання творів Клементя Проташа” („Pisma zbiogowe Klemensa Protasza”), і, нарешті, збірник студентських творів А. Яблоновського, Т. Комара, З. Віхерського та Ф. Новіцького „Вибране зібрання творів віршем і прозою ясновельможного Юзефа Проспера Громадського” („Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego”, Kijów, 1858). Це, практично, все!..

В середині 1850-х років на Волині з’явилась гостра потреба в регіональному польськокомовному корпоративному періодичному виданні, яке могло б стати виразником громадської думки поляків Правобережжя

¹⁰⁵ Антоні Альберт Марцінковський (Antoni Albert Marcinkowski /Jaxsa-Marcinkowski/, 29 січня 1823, Мостище, тепер у складі смт. Гостомля Київської обл. – 12 вересня 1880, Київ) – відомий публіцист і критик, письменник і фольклорист Правобережжя. Отримав якісну домашню освіту, серед його вчителів певний час був Ю. Коженювський. Вступив одразу до 5 класу другої київської гімназії, а з 1841 р. – три роки навчався на філософському факультеті Київського університету. У 1843 р. дебютував у „Петербурзькому тижневику”. А. Марцінковський активно виступав як критик, який відстоював українську мову й культуру, виступав проти петербурзької котерії, ідеалізації та лакування історичного минулого Речі Посполитої, визначав роль шляхти в занепаді та відродженні польськості, наполягав, щоб художня література насамперед відображала проблеми сучасності. Після 1852 р. співпрацював з „Варшавським щоденником”, потім „Варшавською газетою”. А. Марцінковський – автор романів „Мара” („Mara”, 1848), „Мемуари куратора ілюстративних журналів” („Pamiętniki kuratora magazynów”, Warszawa, 1858), „Старий конторник” („Staryj biuralista”, Kijów, 1859), „Зла доля” („Zła dole”. 1870), зб. літературно-критичних статей „Критично-філософські твори” („Pisma krutyczno-filozoficzny”, Wilno, 1857). Він автор ґрунтовного етнографічного дослідження „Український народ, його пісні, байки, легенди, забобони, обряди, звичаї, прислів’я, загадки, замовляння, лікувальні таємниці, наряди, танці, ігри і т.д.” („Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekretu lekarskie, ubiory, tańce, gry i td.”, 2 t., Wilno, 1857) та „Наддніпрянське пограниччя. Нариси про українську суспільність” („Pogranicze naddnprzańskie”, 2 t., Kijów, 1863), які визнавались сучасниками як одні з найбільш значних фольклорно-етнографічних публікацій сучасності.

загалом. Слід зазначити, що, не зважаючи на віддаленість від впливових адміністративних центрів, Волинь у всі часи, починаючи від початку XIX ст., уважно відстежувала всі новини публіцистичної, наукової й художньо-літературної думки Варшави, Вільна й Петербурга¹⁰⁶. За свідченням видатного дослідника польської літератури України В.Я. Гнатюка, польські науково-літературні часописи „Pamiętnik Warszawski” (К. Бродзинського) і „Dziennik Wileński” (К. Контрима, Я. Снядецького) передплачувалися навіть повітовою школою в Любарі, бібліотека якої складалась з декількох тисяч томів¹⁰⁷, і Житомирі, звідки згодом потрапили до бібліотеки Житомирської чоловічої гімназії, а потім – до колекції бібліотеки Волинського музею¹⁰⁸. Непрямим підтвердженням цього факту є розповідь у гавенді М. Чайковського „Старо-Кияни. 1809” про доставку польських видань до краю: „Пан суддя за гроші різними шляхами отримував газети, твори й листи з-за кордону. Хто де знайшов яку новину про Польщу або про поляків, то зараз же віз до Веприна¹⁰⁹”¹¹⁰. В середині XIX століття в Житомирі вільно продавався лише „Петербурзький тижневик” (1830 – 1858). Цього було вкрай недостатньо, і це гостро відчував освічений волинський читач. Ю.І. Крашевський писав у „Волинських вечорах”: „Потреба читання значно зростає, замилювання і заняття літературою збільшуються щоденно”¹¹¹.

Але, не дивлячись на суспільно-політичні проблеми, що постійно переслідували волинського письменника й читача, волинська

¹⁰⁶ Див.: Ciechowski W. Czasopisma polskie na Ukrainie // Dziennik Kijowski. – № 1, 2, 4, 6, 7. – 1906; Inglot M. Nie zrealizowane projekty czasopism polskich na ziemiach litewsko-ruskich w latach 1832 – 1864 // Akta Universitatis Wratislaviensis. Prace Literackie VI. – № 30. – Wrocław, 1964. – S. 5 – 21; Inglot M. Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832 – 1851. – Warszawa, 1966; Stolzman M. Czasopiśmiennictwo literackie na Litwie i Rusi w latach 1831 – 1863 // Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura krajowa w okresie romantyzmu. 1831 – 1863. – Т. II. – Warszawa: IBL, 1992. – S. 47 – 60; Міляевич І. Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX ст. Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2004.

¹⁰⁷ Pidlupczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu. – Warszawa – Wrocław, 1986. – S. 153.

¹⁰⁸ Гнатюк В. Тимко Падуря. Критико-біографічний та історично-літературний нарис. – Харків-К.: Література і мистецтво, 1931. – С. 75 – 76.

¹⁰⁹ Тепер село Радомишльського р-ну Житомирської обл.

¹¹⁰ Czajkowski M. Piśma. – Т. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 131.

¹¹¹ Kraszewski J.I. Wieczory Wołyńskie. – Lwów, 1859. – S. 89.

польськомовна література, починаючи з 1840-х рр., почала самоорганізовуватись в органічну аксіологічну систему, що могла вже функціонувати незалежно від особистостей чи виняткових обставин. На початку 1850-х проблема стояла навіть не в наявності новин, а в наявності кореспондентів. М. Грабовський писав до А. Пжездецького¹¹²: „Пан граф, що має такі широкі знайомства на Поділлі, у Литві, в Україні, на Волині, міг би знайти добрих кореспондентів для свого видання, а змістовності цим крайовим відомостям ніколи не бракувало”¹¹³.

Відчуваючи потреби краю у власному регіональному виданні, А.Н. Коженювський у листопаді 1859 р. разом з Т. Бобровським ініціює видання в губернському центрі щотижневика „Сільський кур’єр” („Kurjer na wieś”), що, за задумом організаторів, мав стати важливим джерелом підживлення літературно-культурного життя губернії. Про характер майбутнього видання дослідниця волинської преси І. Міляевич, зокрема, пише: „Програма тижневика була дуже цікавою й чітко продуманою: розпорядження уряду, що стосувалися розвитку сільського господарства; розповсюдження теоретичних знань із сільського господарства (землеробства, тваринництва, сільського будівництва тощо), а також опис сільськогосподарських машин, винаходів, дослідів: ціни на сільськогосподарську та промислову продукцію, оголошення про продаж та купівлю земель, лісів, маєтків, статистичні дані про населення краю та розвиток сільського господарства, а також повісті, оповідання морального змісту, огляд літературних творів із зазначенням найкращих”¹¹⁴. „Маю все, що треба, крім дозволу і грошей”, – писав про готовність до роботи

¹¹² Александр Пжездецкий (Aleksander Przeździecki, 29 липня 1814, Чорний Острів, Поділля – 26 грудня 1871, Краків) – публіцист, драматург, історик і видавець, випускник Кременецького ліцею (1831), вчився на історико-філологічному факультеті Берлінського університету (до 1834), у 1839 р. здійснив наукову подорож по Волині й Поділля. Автор драм „Дон Себастьян де Португал” („Don Sebastian de Portugal”, Petersburg, 1836), „Ядвіга” („Jadwiga”, Kraków, 1845), „Гальшка з Острогу” („Halszka z Ostroga”, 1858), подорожі „Швеція. Спогади весняні 1833 р.” („Szwecja. Wspomnienia jesienne z r. 1833”, Wilno, 1851), наукового дослідження „Поділля, Волинь, Україна. Картини міст і часів” („Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów”, 2 t., Warszawa, 1841), історичного дослідження „Мазепа” („Mazepa”, 1943) та ін.

¹¹³ List CVII do A. Przezdickiego 5 października 1853 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 366.

¹¹⁴ Міляевич І. Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX ст. Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2004. – С. 51.

А.Н. Коженювський¹¹⁵. Однак генерал-губернатор, офіційно не відмовляючи і не відхиляючи заяву літераторів, висунув декілька умов до майбутнього тижневика, серед яких були: вимога друкувати всі тексти двома мовами – польською й російською, а також наполягання на відмові від друкування саме художніх творів, літературних оглядів і місцевих описів. Власне, всього того, заради чого й задумувалось видання. Крім цього, влада вбачала в регіональних губернських часописах регіонального типу привід і можливість для порушення суспільного спокою, тому й не давала дозволів на периферійні видання національним меншинам, у даному випадку – мотивуючи наявністю „Петербурзького тижневика” в північній столиці імперії. Повна асиміляція, знищення, в крайньому разі – відсунення на маргінес озвучення суспільно-культурних потреб польськомовного читача було завданням царської політики на Правобережжі.

Тому не дивно, що у варшавських виданнях на потреби духовного попиту Волині з’являються постійні рубрики, які регулярно вміщують кореспонденцію з Правобережжя. Варшавський „Tygodnik illustrowany” з 1859 р. веде постійну рубрику „Korespondencje z Żytomierza”, яка потім набула іншої назви „Kronikę roczna z Podola, Wołynia i Ukrainy”. Інше видання – „Gazeta codzienna” – друкувало інформацію з Правобережжя під титулом „Zza Buga”. Газета „Dziennik literacki”, яка виходила в австрійському Львові, мала цілеспрямовану рубрику для інформації зі сходу „Korespondencja”. Постійними їх авторами-кореспондентами були Ю.І. Крашевський та А.Н. Коженювський, маршалок губернської шляхти К. Мікуліч і багато інших пересічних читачів. Сьогодні матеріали цих газет є безцінним джерелом відомостей про розвиток та поширення інтелектуальної думки на Волині, художні твори й літературне життя, театральні прем’єри й видавничі справи, освіту й культуру, торгівлю й сільське господарство, діяльність лікарського товариства й організацію Товариства земського кредиту, іншими словами, – енциклопедію Волині середини ХІХ століття.

Видатний російський письменник і суспільний діяч О.І. Герцен у „Колоколі” передрукував газету „Великорос” (№ 107, 109, 115 та ін.), яку видавав у таємній друкарні в Києво-Печерській лаврі Стефан Бобровський. Це була одна з перших нелегальних польськомовних газет

¹¹⁵ Цит. за: Taborski R. Apollo Korzeniowski. Ostatni dramtopisarz romantyczny. – Warszawa: PAN, 1957. – S. 92.

Правобережжя, яку в Житомирі протягом 1859 – 1862 рр. розповсюджував Владислав Антошевський¹¹⁶.

Є також відомості про існування підпільних, або офіційних видань чи отримання дозволу на офіційний вихід наступних польськомовних періодичних видань на Волині в середині XIX століття: „Pamiętnik dla gospodarzy wiejskich” (Житомир, 1861), „Praca” (Кременець, 1863) та „Walka” (Житомир – Київ, 1863)¹¹⁷, дослідження історії яких потребує окремої уваги.

На жаль, після 1862 р. видання польськомовних книг у Житомирі припинилось, і, як показав час, надовго. Відродження на Волині польськомовних видань відбудеться лише на початку XX століття, коли світ побачать „Kurier Wolyński” (Житомир, 1907), „Wołyniak” (Житомир, 1911) та інформаційний часопис „Informacion” (Житомир, 1913).

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ

31 жовтня 1853 р. в губернському центрі завдяки клопотанням генерал-майора Миколи Петровича Сінельнікова, волинського губернатора (8 грудня 1852 – 30 грудня 1855), було відкрито дворянський клуб. „Нарешті клуб у нас відкритий, – писав невідомий кореспондент з Житомира. – Житомир віддавна його потребував, але не було нікого, хто б гаряче й послідовно цією організацією зібрання міг зайнятись. Сьогодні, дякуючи в сотий і не останній раз генералові Сінельникову, подолано труднощі, зібрано початковий фондуш, продумано все для зручностей та приємностей. Зал та прилеглі кімнати в міській думі, які ще недавно були темні і брудні, освітлювали, прибрані; добудували буфет і передпокій, збільшили кількість кімнат так, що, крім зали для танців, побудованої зі смаком і без розкоші, клуб має окрему кімнату для фортепіано, окрему для карт, окрему для більярду, особливу для вечорів, всі не lux, але на меті мають комфорт”¹¹⁸. У кінці 1858 р. Ю.І. Крашевський стане головою губернського дворянського клубу.

На доходи від концертів А. Контського 6 березня 1857 р. в Житомирі було засновано Волинське товариство добродійності, головою

¹¹⁶ Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К.: Из-во Киевского университета, 1967. – С. 56 – 57, 112.

¹¹⁷ Міляевич І. Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX ст. Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2004. – С. 115 – 116.

¹¹⁸ Gazeta Warszawska. – № 326. – 1853.

якого став Ю.І. Крашевський¹¹⁹. Активну участь у роботі Товариства брала дружина маршалка житомирської шляхти К. Мікуліча¹²⁰. На фондуш Товариства утримувалось два притулки для калік і сиріт, а також один – для дівчат під опікою п. Сербінович. Крім цього, Товариство піклувалось ремісничою школою та заснувало чотири стипендії для бідних учнів при гімназії¹²¹.

З метою підготовки проекту селянської реформи в кінці 1857 року на Волині було засновано губернський Комітет з селянських справ. Перші зібрання житомирського комітету відбулись у січні й лютому 1858 р. Ю.І. Крашевський брав активну участь у роботі Старокостянтинівського комітету.

29 січня 1859 р. в будинку лікаря Романського відбулось організаційне зібрання Житомирського лікарського товариства, в роботі якого взяло участь близько сорока лікарів і аптекарів міста та його околиць. До керівництва Товариства увійшли лікарі Е.М. Галлі, який як секретар оголосив у 1861 р. його статут¹²², Казимир Хонський¹²³ і Романський, якого було обрано головою. Товариство прийняло рішення спрямувати роботу на видання „Лікарського щоденника”¹²⁴. Наступним головою Житомирського лікарського товариства став видатний лікар та письменник Кароль Качковський, який займав цю посаду до 1863 р.¹²⁵

¹¹⁹ Piekarski M. Józefa Ignacego Kraszewskiego życie i dzieła. – Lwów, 1912. – S. 48.

¹²⁰ Stupkiewicz St. Ognisko polskiego życia kulturalnego w połowie XIX wieku w Żytomierzu // Przegląd humanistyczny. – № 3. – 1966. – S. 55.

¹²¹ Mikulicz K. Korrespondencya z Żytomierza 15 kwietnia 1859 r. // Gazeta Warszawska. – № 129. – 4 / 16 maja. – 1859.

¹²² Polski słownik biograficzny. – T. VII. – Kraków, 1948 – 1958. – S. 236.

¹²³ Казимир Хонський (Kazimierz Choński, 13.IV.1814 – червень 1882, Лемеші Волинь) – відомий житомирський лікар, після закінчення Кременецького ліцею й лікарського відділу Берлінського університету служив у міському госпіталі у Вільно, з 1850 р. жив у Житомирі, виконуючи обов'язки урядового лікаря-інспектора Волинської губернії, член комісії з селянських справ у Житомирі і Києві, автор низки статей з медичних проблем, а також „Думки про реформу шляхетських маєтків, а саме на Волині” („Pomysły do reformy w dworach szlacheckich, mianowicie na Wołyniu”, б.р. і м.в.). Батько – професор Кременецького ліцею, старший брат Генрик Хонський (1809 – 1881) – суспільно-політичний діяч, відмий економіст.

¹²⁴ Stupkiewicz St. Ognisko polskiego życia kulturalnego w połowie XIX wieku w Żytomierzu // Przegląd humanistyczny. – № 3. – 1966. – S. 60.

¹²⁵ Orzechowski T. O. Życiorys Karola Kaczkowskiego // Kaczkowski K.

Wspomnienia. 1808 – 1831. / Ułożył Tadeusz Oksza Orzechowski. – T. 2. – Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i Szmidta, 1876. – 282 s. – S. 245 – 282. – S. 276.

Членом товариства також став лікар-літератор Фортунат Новіцький. Однак коли в Житомирі започаткувало діяльність Російське лікарське товариство, ряд його членів, серед яких був Е.М. Галлі, відмовилися від участі в ньому під приводом поганої обізнаності в російській мові.

Письменник Ян Прусіновський і лікар Фортунат Новіцький були одними з ініціаторів відкриття в Житомирі Товариства святого Вінцента де Пауло (*Wincento á Paulo*)¹²⁶, яке опікувалось пансіоном для тридцяти бідних учнів. Крім цього, на Волині в період з другої половини ХІХ до початку ХХ століть діяло 156 інших суспільно-просвітницько-педагогічних громадських товариств¹²⁷.

ПОВСТАННЯ ТА ПРОТЕСТИ НА ВОЛИНІ у 1861 – 1863 рр.

Ситуація на Волині на початку 1860-х років була дуже напруженою і нестабільною. Здавалося, польське суспільство розуміло, що це, мабуть, була остання спроба виявлення свого ставлення до царської влади, збереження своєї автентичності, протистояння розчиненню в російськомовному соціумі.

У травні 1861 р. в Житомирі відбулися збори з виборів мирових посередників до комітету селянських справ, у яких взяли участь письменники Тадеуш Бобровський і Аполо Коженювський, Роман Бнінський, випускник Гейдельберзького університету Леопольд Якубовський, Адольф Пільховський, Александр Потоцький, Владислав Падлевський, Адам Пашковський, Болеслав Лозинський і ще кілька десятків інших осіб, у тому числі й студенти з Києва. Запропоновано було адміністративне перепідпорядкування Волині і разом з нею інших правобережних губерній, як це було у часи Олександра І, Польському Королівству під керівництвом великого князя Костянтина¹²⁸. Але нарада до затвердження узгодженого тексту проекту так і не дійшла. Волиняни з пропозиціями звернулись до подолян, де ця концепція отримала

¹²⁶ Вінценти де Пауло (1576 – 1660) – католицький святий (1736), який був засновником товариства сестер милосердя, в 1629 – ордена сестер милосердя (Encyklopedyja powszechna S. Olgebranda. – Т. 12. – Warszawa, 1876. – S. 137).

¹²⁷ Борейко О.М. Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Автореф. дис... канд. педагог. наук. – Житомир, 2004. – С. 10.

¹²⁸ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 447 – 448.

підтримку й була затверджена. Безперечно, така активність поляків Правобережжя не могла не насторожити царську владу.

У 1861 р. Житомир відвідав Владислав Міцкевич, відбулись його зустрічі з патріотично настроєними колами волинських літераторів: А. Коженьовським, Я. Прусіновським, Л. Совінським, Ф. Новіцьким та Адамом Плугом. У своїх спогадах про Житомир син видатного польського поета, зокрема, писав: „У Києві треба було нашорозити вуха, щоб вловити приглушені голоси патріотизму. В Житомирі патріотизм так сильно звучав, що його було чути здалеку”¹²⁹. Така ж візія Волині, на противагу Київщині буде підтверджена з іншого ракурсу Тадеушем Падалицею: „Волинь живе найпоетичнішим життям, вона має Александра Грозу, Едварда Мар’яна, Адама Плуга й Прусіновського”¹³⁰. Свідчення Т. Падалиці викликає безперечну довіру, тому що він добре знав Житомир ще принаймні з 1854 р., тобто часу, коли вперше приїхав у гості до Ю.І. Крашевського¹³¹.

9 березня 1861 р. в богослужінні в житомирському костьолі взяло участь біля двох тисяч людей, двісті з яких були гімназистами. Наступного дня на службу зібралось уже чотири тисячі віруючих. За припущенням Л.М. Венгерова, цього дня, 10 березня, в костьолі міг знаходитись син Адама Міцкевича – Владислав¹³². Під час служби співали „*Boże, coś Polskę...*” А. Фелінського, „*Boże, zginęli od kuli Moskali*”, а також „*Ojczyznę, wolność, racz nam wrócić, Panie!*”¹³³.

Форми протестів та „злочинів проти царя” набули масових форм. У секретній частині волинського губернатора відкривались одна за одною судові справи за найменші порушення порядку. За те, що співали гімн у Житомирському кафедральному костьолі, 1 жовтня 1861 р. військово-польовому суду були передані Крашевський, Лонський, Аленшта, Жулинський, Собещанський, Сирокомський, Іздебський, Маклер, Вольський, Новіцький¹³⁴. За такий самий вчинок у житомирському

¹²⁹ Mickiewicz Wł. Pamiętniki. – Т. II. 1862 – 1870. – Warszawa, [Б.р.в.]. – S. 48.

¹³⁰ Padalica T. Korrespondencya Tygodnika illustrowanego // Tygodnik illustrowany. – № 168. – 1862. – S. 240.

¹³¹ Danek W. Józef Ignacy Kraszewski. – Warszawa, 1976. – S. 22.

¹³² Wiengierow Ł.M. O pobycie Władysława Mickiewicza na Ukrainie (Według niewydanych materiałów archiwalnych) // Kwartalnik instytutu polsko-radzieckiego. – № 1 (10). – Warszawa, 1956. – S. 299.

¹³³ Mickiewicz Wł. Pamiętniki. – Т. II. 1862 – 1870. – Warszawa, [Б.р.в.]. – S. 41.

¹³⁴ Справа не збереглася, цитується за назвою в: Державний архів Житомирської області (Далі: – ДАЖО). – ДАЖО. Ф. 70, оп. 1, спр. 89. „Опись секретных дел канцелярии губернатора за 1860 – 1865 гг.”, від 5 жовтня 1861 р. – Арк. 33.

бернардинському костюлі військовим судом було засуджено студентів Криловського, Домбровського, Славушевського, Бнінського і Чеховіча та ін.¹³⁵

У ніч з 20 на 21 вересня 1861 р. на головній площі Житомира біля костюлу бернардинів було вкопано великий чорний хрест 5,5 аршинів заввишки (приблизно 4 метри), біля якого лежали квіти з написом „На пам'ять поляків, замучених у Варшаві”¹³⁶. „Якось уночі в Житомирі серед центра міста був поставлений дерев'яний необтесаний хрест, – згадував Євстахій Івановський. – Уряд був нажаханий, хрест знятий, і розпочато вистежування тих, хто його поставив; тих, хто хрест поставив, було вислано на тяжкі роботи та позбавлено всяких прав”¹³⁷. Хрест було викопано й перенесено до поліцейської дільниці. Містом ширились масові демонстрації, що розганялись кінними жандармами і військовими частинами міського гарнізону. В Житомирі було оголошено військовий стан. Імператор Олександр II, який відпочивав у той час у Лівадії, особисто цікавився перебігом подій. „Прошу військовий стан у Житомирі привести в дію з усією суворістю для прикладу іншим місцевостям. Війська розквартирувати в поляків, щоб тягар постою пав на них. Демонстрації не допустити”¹³⁸.

Однак історія з хрестом на цьому не закінчилась. По всьому Правобережжю почалось „переслідування хрестів”. Жандарми за урядовими розпорядженнями знищували всі хрести, що стояли на роздоріжжях або в полях, а разом з ними стародавні розп'яття Ісуса Христа, Божої матері, Івана Хрестителя. Це все робилося з метою, аби ніщо в краї не нагадувало про польськість. Протягом другої половини

¹³⁵ Справа не збереглася, цитується за назвою в: – ДАЖО. Ф. 70, оп. 1, спр. 89. „Опись секретных дел канцелярии губернатора за 1860 – 1865 гг.”, від 13 жовтня 1861 р. – Арк. 33 зв.

¹³⁶ – ДАЖО. Ф. 2, оп. 1, спр. 920; Короленко В.Г. История моего современника // Короленко В.Г. Собр. соч.: В 10 т. – Т. 5. – М.: Художественная литература, 1954. – С. 105; Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К.: Из-во Киевского университета, 1967. – С. 91; Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: М. Косенко, 2006. – 134.

¹³⁷ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 2. – Kraków, 1876. – S. 511 – 512.

¹³⁸ Цитується за: Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К.: Из-во Киевского университета, 1967. – С. 91.

1861 р. на Правобережжі відбулось 260 політичних маніфестацій, з яких 142 – на Волині¹³⁹.

Трагічні та відверті спостереження за змінами соціальної думки Волині на початку 60-х рр. XIX ст. залишила дитяча пам'ять В.Г. Короленка: „Приблизно в 1860 році батько одного разу повернувся зі служби серйозний та стурбований. Переговоривши про щось із матір'ю, він потім зібрав нас і сказав: „Слухайте, діти, ви – росіяни і з цього дня мусити говорити по-російськи”. Після цього вперше в нашій „ополяченій” родині залунала побутова російська мова¹⁴⁰.

Протести поляків виражались по-різному. Волинянки знайшли дуже оригінальний спосіб виявлення свого інакомислення, який, знайшовши підтримку, розповсюдився по всій губернії. Деякі жінки „почали з'являтися в костюлі і на вулицях у чорних шерстяних платтях з плерезами. Спочатку ніхто на це не звертав уваги, думали, що це траур по комусь із рідних. Але й місяця не минуло з дня їх сукнях, як усі польки всіх звань і станів одяглись у більш-менш глибоку жалобу. Безумовно, жінки чиновників підхопили приклад. Рознеслись приглушені вісті про варшавські маніфестації, про маніфестації в усьому Царстві Польському й Північно-Західному краї. Молодь стала з'являтися в штителях (похідні ботфорти), чемерках і навіть у конфедератках. З'явилися загрозливі листи, в яких обіцяли пожежі. По ночах стали зникати з фронтонів і казенних будинків державні герби”, – писав про цей час у Рівному Автоном Якимович Солтановський. Глибоку жалобу носили навіть княгиня Любомирська з донькою. „Учні ставляться до російських вчителів брутально до крайнощів: не кланяються на вулиці, в коридорі штовхають, ображають, не готують уроків, несправно їх відвідують і в класах молитви читають польською мовою з колінопреклонінням”¹⁴¹. У квітні в Житомирській гімназії відбувся страйк, у якому взяла участь

¹³⁹ Див.: Козій О.І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830 – 1831 і 1863 рр.: Автореф. дис... канд. істор. наук.: 06.00.01. Львівський державний університет ім. І. Франка. – Львів, 1997. – 26 с.

¹⁴⁰ Короленко В.Г. История моего современника // Короленко В.Г. Собр. соч.: В 10 т. – Т. 5. – М.: Художественная литература, 1954. – С. 102.

¹⁴¹ Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. – Т. 39. – № 12. – 1892. – С. 410, 414, 419. Див. також: Доктор Штука. Разъяснение причин польской трауромании (Посвящается милым полькам-патриоткам) // Вестник Юго-Западной и Западной России. – Т. 2. – К., 1862. – С. 200 – 205.

більшість учнівської молоді¹⁴². В губернії почався рух з обрання делегатів на з'їзд правобережної шляхти з метою організації та координації Сільськогосподарських товариств Правобережжя й Литви¹⁴³. Однак царський уряд дозволив організацію таких товариств тільки в межах однієї губернії й заборонив усілякі об'єднання.

1861 року, як одного з організаторів низки маніфестацій, у Житомирі було заарештовано відомого лікаря й літератора Ф. Новіцького, якого звинувачували в розповсюдженні нелегальних звернень та політичній агітації. Суспільного діяча було засуджено й відправлено на примусове поселення до Тамбова.

У 1862 році в Житомирі було заарештовано дружину відомого поета та письменника Адама Плуга – Людвігу і посаджено під арешт в Овручі.

На початку 1860-х років Житомир відіграв дуже важливу роль у суспільній і політичній боротьбі українського, польського та російського народів. Крім цього, в Житомирі діяв таємний комітет, у якому були військова й фінансова секції та секція пропаганди. Комітет отримував інструкції з Варшави. Ситуацію для царського уряду ускладнювало ще й те, що місто було важливим військовим прикордонним центром. Це ж саме розуміла й прогресивна демократично налаштована російська громада. Спостерігаючи за волинськими подіями, відомий російський письменник і суспільний діяч Микола Платонович Огарьов (1813 – 1877) безпосередньо вказував на особливу й важливу роль Житомира у визвольному русі, про що збереглися відомості в статті „Закордонні товариства” („Заграничные общества”, не пізніше 1862 р.)¹⁴⁴.

Київський контрактний ярмарок у лютому 1863 р. став незвично людним. Вплив варшавського січневого повстання був реально відчутним на всьому Правобережжі.

Протестні акції на Волині 1863 року тривали з 8 травня по 28 липня. Під час польського повстання 1863 року в 19 містечках Волині спостерігались збройні сутички царських військ з поляками. Так, в ніч з 9 на 10 травня цього року в селі Соловіївці (тепер Брусилівський р-н Житомирської обл.) в маєтку Еразма Михайловського було здійснено

¹⁴² Przyborowski W. Historia dwóch lat. 1861 – 1862. – Т. 2. – Kraków, 1894. – S. 282 – 283.

¹⁴³ Buszczyński St. Mało znany poeta, stanowisko jego przed ostatnim powstaniem, wygnanie i śmierć. – Kraków, 1870. – S. 35.

¹⁴⁴ Герцен и Огарев. Литературное наследство. – Т. 61: В 2 т. – Т. 1. – М.: Издательство АН СССР, 1953. – С. 504, 508.

звірячий напад на групу патріотично налаштованих польських студентів, серед яких було два українці, що навчалися у Київському університеті й повертались із „золотими грамотами”¹⁴⁵, написаними українською мовою, додому в Житомир. Дванадцять з них були вбиті, інші – ув’язнені¹⁴⁶. Ім’я одного з багатьох закатованих українських студентів – Олексія Стрельченка – згодом стане символом свободи й буде увічнено в пам’ятнику героям Січневого повстання на Личаківському цвинтарі у Львові.

Таке агресивне ставлення до шляхти було наслідком більш ніж столітнього гноблення українського селянства. Ненависть селян Правобережжя до поляків виявилася настільки сильною, що час від часу російська влада змушена була посилати спеціальні військові підрозділи для порятунку від сільських заворушень не тільки інсургентів, але й нейтральних щодо повстання поміщиків-поляків¹⁴⁷.

Волинь найбільше з трьох правобережних губерній відгукнулася на заклики про повстання. Біля с. Малинки, що входило до Шпичинського ключа Бердичівського повіту, відбулась сутичка з царськими військами, яка закінчилась поразкою польських повстанців¹⁴⁸. Однак в околицях с. Кодні загін польських повстанців було знищено самими селянами. Розповідали, що селяни, катуючи полонених, заливали їм у вуха розтоплене олово. Більш-менш успішним був загін, що діяв між Бердичевом, Любаром і Полонним під командуванням Едмунда Ружицького, сина видатного повстанця 1831 р. Кароля Ружицького. Е. Ружицький, не дивлячись на те, що його батько був *persona non grata* в Російській імперії, виховувався в дворянському полку царя Миколи I, який закінчив з відзнакою. Потім учився у військовій академії, служив на Кавказі, а з 1860 р. в чині підполковника генерального штабу був

¹⁴⁵ Похилевич Л.І. Кращі праці. – Біла церква: Видавець О. Пшонківський, 2007. – С. 126; Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – T. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 492, 496, 503.

¹⁴⁶ Gozdawa M. Uiezdzy kiewskij i radomyskij, statisticzeskija i istoriczeskija zametki, zebrał Wawrzyniec Pochilewicz, Kijów // Kwartalnik Historyczny. – 1898. – Maj. – S. 139. Wielhorski Wł. Ziemia Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów. – Londyn, 1959. – S. 80; Zasztowt L. Kresy. 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 147.

¹⁴⁷ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. – Львів, 2006. – 448 с. – С. 129 – 130.

¹⁴⁸ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – T. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 488 – 489.

залишений у корпусі генерала барона Л.А. Врангеля, волинського віце-губернатора в 1825 – 1832 рр., штаб якого знаходився на околиці Житомира, яка отримала назву Врангелівка (сучасна Богунія). 9 травня 1863 р. загін Е. Ружицького в кількості ста сімдесяти вершників вирушив з Любара в напрямку Полонного та Мирополя. Поблизу с. Саліха Заславського повіту 26 травня відбулась переможна битва повстанців з царськими військами, а 28 травня загін перейшов кордон з Галичиною, де його було розпущено по домівкам.

Одним з найбільших був загін під командуванням Владислава Ціхонського, який нараховував біля семисот чоловік. Бій 22 травня під с. Мінківці, біля Славути, був дуже жорстоким, і загін було розгромлено. Інший загін під головуванням Коморовського і Сенкевича вийшов з Галичини й зайняв містечко Порицьк Володимирського повіту. У Житомирському, Луцькому, Рівненському і Овруцькому повітах діяв загін Ромуальда Траугутта¹⁴⁹.

Царські урядовці відкривали судові справи проти поляків з найменшого приводу. Так, наприклад, судові справи відкривались тільки за те, що пересічний поляк виголосив: „Польща ще обов’язково буде”¹⁵⁰, або через порушення заборони розмовляти польською в громадських місцях¹⁵¹. Навіть під час повстання 1863 р. в Житомирі був заарештований виважений і поміркований сорокап’ятирічний письменник Ян Прусіновський. Дружина губернського предводителя дворянства Кароля Мікуліча за участь у політичних акціях 1861 р. була піддана політичному суду. Її чоловік мав у місті бездоганну репутацію. Однак його політичні симпатії викликали невдоволення влади. Відомо було, що ще навесні 1858 р. він зробив публічний прийом для А.П. Павши, який повернувся із заслання. На обіді були присутні В. Подгородецький, Ю.І. Крашевський, І. Кнолл, Т. Ярчевський, Ф. Івановський та ін. Схожі прийоми К. Мікуліч

¹⁴⁹ Wielhorski W. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów // Pamiętnik Kijowski. – Т. 1. – Лондон, 1959. – С. 78 – 80.

¹⁵⁰ Справа не збереглася, цитується за назвою в: – ДАЖО. Ф. 70, оп. 1, спр. 89. „Опись секретных дел канцелярии губернатора за 1860 – 1865 гг.”: „О Шимановском Йосифе, арестованном за произношение слов „Польша еще непременно будет” № 430 від 30 червня 1864 р. – Арк. 151 зв.

¹⁵¹ Справа не збереглася, цитується за назвою в: – ДАЖО. Ф. 70, оп. 1, спр. 89. „Опись секретных дел канцелярии губернатора за 1860 – 1865 гг.”: „О воспрещении чиновникам говорить по-польски в присутственных местах”, № 612 від 4 грудня 1864 р. – Арк. 163.

робив згодом на честь лікаря Ю.А. Бопре, Рабцевича та Ф. Олізара¹⁵². Тому в 1861 р. на К. Мікуліча було здійснено спочатку моральний тиск через засудження жінки, потім його було піддано адміністративному покаранню і, нарешті, вислано до Оренбурга¹⁵³. Зятя Ю.І. Крашевського Болеслава Лозинського (чоловіка доньки Констанції) також було заслано до Сибіру¹⁵⁴.

У колишньому маєтку Т. Чацького с. Порицьку на іконі Матері Божої було влаштовано напис: „Покажемо, що ти мати-цариця Царства Польського”¹⁵⁵. Російського капітана Супікова було віддано під суд тільки за те, що він дозволив політичним арештантам під час етапування зупинитися напроти бернардинського костьолу в Житомирі для молитви¹⁵⁶. Судові справи відкривались навіть проти жінок, яких звинувачували в носінні жалобного одягу¹⁵⁷.

7 травня 1863 року в Бердичівському повіті було організовано повстанський загін з декількох сотень добровольців під командуванням вісімдесятирічного православного Платона Крижанівського, військового офіцера ще з 1831 р.¹⁵⁸ До них приєднався загін з семидесяти кінних озброєних повстанців, яких привели Владислав Падлевський і Леон

¹⁵² Heleniusz E. (Iwanowski E.) Pamiątki polskie z różnych czasów. – Т. 2. – Kraków, 1882. – S. 547.

¹⁵³ Wiengierow Ł.M. O pobycie Władysława Mickiewicza na Ukrainie (Według niewydanych materiałów archiwalnych) // Kwartalnik instytutu polsko-radzieckiego. – № 1 (10). – Warszawa, 1956. – S. 298; Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 447 (на цій сторінці автор вказує час заслання: осінь 1861), 494 (на цієї сторінці автор зазначає: 1862 р.).

¹⁵⁴ Mickiewicz Wł. Pamiętniki. – Т. II. 1862 – 1870. – Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane, [Б.р.в.]. – S. 45.

¹⁵⁵ Справа не збереглася, цитується за назвою в: – ДАЖО. Ф. 70, оп. 1, спр. 89. „Опись секретных дел канцелярии губернатора за 1860 – 1865 гг.”, від 16 травня 1864 р. – Арк. 146 зв.

¹⁵⁶ Справа не збереглася, цитується за назвою в: – ДАЖО. Ф. 70, оп. 1, спр. 89. „Опись секретных дел канцелярии губернатора за 1860 – 1865 гг.”, від 3 серпня 1864 р. – Арк. 154.

¹⁵⁷ Див., наприклад: – ДАЖО. „Опись секретных дел канцелярии губернатора за 1860 – 1865 гг.” Ф. 70, оп. 1, спр. 89: запис № 223 „О графине Антонине Олизар, замеченной в ношении траура” (на 10 аркушах), – Арк. 73; запис № 255 „О девице дочери графа Олизара Александре и дворянке Юлии Высочанской, замеченных в ношении траура” (на 14 аркушах), – Арк. 75 зв.

¹⁵⁸ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 485 – 486, 502.

Чеконський. Пройшовши по Бердичівському, Сквирському, Липовецькому та Вінницькому повітах, під Бугаями Липовецького повіту загін прийняв бій з регулярними російськими військами, де його було розгромлено. В. Падлевського було заарештовано і 9 листопада 1863 р. розстріляно в Києві¹⁵⁹.

У лісі біля с. Івниця (тепер село Андрушівського р-ну Житомирської обл.) було зосереджено загін повстанців під командуванням випускника військової академії Петра Хойновського, молодого та енергійного чоловіка. У першій сутичці з регулярними військами повстанці так щільно вели вогонь, що царські загони змушені були відступити. Але після залучення до бою місцевих селян опір повстанців було зламано. П. Хойновського було ув'язнено, засуджено і одним з перших розстріляно в Житомирі¹⁶⁰. Місцем публічного покарання, в тому числі й розстрілу, тривалий час була середина площі перед бернардинським костюлом¹⁶¹, яка пізніше отримала назву Соборна.

Досить цікавим в історії російської літератури є вірш Козьми Пруtkова „Церемоніал поховання померлого поручика і кавалера Фадея Кузьмича П.....” („Церемоніал погребения в бозе усопшего поручика и кавалера Фаддея Кузьмича П.....”) з епіграфом: „Укладений аудитором разом з полковим ад'ютантом 22-го лютого 1822 року в Житомирській губернії, поблизу міста Радивілова”. Одрозу впадає в око відверта нісенітниця і, думається, автори пішли на це не випадково: „Житомирською губернією” (?!), якої ані *de jure*, ані *de facto* не існувало, була Волинська! Заданий назвою та епіграфом оксюморонно-іронічний стиль наклав відбиток на всю „Церемонію...”, що перетворює поховання поблизу м. Радивілова в звичайну побутову гулянку „по п'ять рублів з рила”. Історія та час, зображений у творі – невідомі. Якщо ж включитися в задану авторами Козьми Пруtkова гру та прийняти її правила, то факт, що окультно міститься в „Церемонії...”: згадка про засноване в 1865 р.¹⁶² Кирило-Мефодіївське братство графині А.Д. Блудової (1812 – 1891), котра

¹⁵⁹ Günter W. Ojciec i syn // Pamiętnik Kijowski. – Т. 2. – Londyn, 1963. – S. 67 – 68.

¹⁶⁰ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 119; Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 482 – 483.

¹⁶¹ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 107.

¹⁶² Блудова А.Д. Пять месяцев на Волини. – СПб, 1868. – 130 с.; Краткий обзор деятельности состоящего под Высочайшим Его Императорского Величества Государя Императора покровительством Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского церковного братства за 1895 и 1896 годы. – СПб, 1897. – С. 4.

після повстання отримала легендарний Бриків Кременецького повіту, дає можливість припустити, що події „реально” відбуваються на Волині в період після повстання, тобто після 1863 р., і відображають настрої у військах Південно-Західного напрямку. Припускаючи, що для авторів „жарту” місто події – Житомирська губернія – було обрано не випадково, в такому випадку інший підтекст набирають рядки:

Идут славянофилы и нигилисты;
У тех и других ногти не чисты.

Ибо если они не сходятся в теории вероятности,
То сходятся в неопрятности.

И поэтому нет ничего слюнявее и плюгавее
Русского безбожия и православия.

Зовсім інші алюзії в такому контексті викликають заключні рядки:

Заплатить придется очень мало,
Не более пяти рублей с рyla.

Разойдемся не прежде, как к вечеру –
Да здравствует Россия – Ура!!¹⁶³

Безперечно, така герменевтична реконструкція тексту може містити певні текстуальні аберації, тому передбачає прийняти умовності аналізу і не є винятковою чи безваріантною. „Церемонія...”, і це дуже відчутно, насичена могутнім підтекстом та алюзіями, які сьогодні, очевидно, вже остаточно прочитати не вдасться. Однак, знаючи, що заробітна плата, наприклад, волинського вчителя в середині XIX ст. становила 15 – 35 рублів на рік (!)¹⁶⁴, і порівнюючи це зі складчиною на поминки – виникає *contradictio in adjecto*! І наступне запитання: то яку ж тоді оксюморонну роль має грати ключовий дистих та заклик „Хай живе Росія – Ура”?!!

У 1863 р. у Житомирській чоловічій гімназії було заборонено викладання польської мови, а в 1869 р. звільнено з посад усіх викладачів-поляків, а також усіх чиновників польського походження¹⁶⁵. Фактично, за

¹⁶³ Сочинения Козьмы Пруtkова. – М.: Правда, 1986. – С. 87, 89.

¹⁶⁴ Єршова Л. Жіноча освіта Волині. – Житомир: Полісся, 2006. – С. 227.

¹⁶⁵ Восстание поляков в Юго-Западной России в 1863 году. – К., 1863. – 61 с.; Польская революционная обедня / Извлечения из дел Киевской следственной комиссии. – Вильно, 1866. – 20 с.; Сборник узаконений и распоряжений

висловом М.Г. Гаріна-Михайловського, „шляхтич... з 1863 р. зайняв у краї становище єврея”¹⁶⁶.

Демократичні рухи на Правобережжі середини XIX ст. лягли в основу ряду спогадів російськомовних письменників, викладачів та суспільних діячів краю, серед них, крім В.Г. Короленка, були мемуари вчителя історії та російської словесності Рівненської гімназії Автонома Якимовича Солтановського (1826 – 1886) „Уривки із записок Автонома Якимовича Солтановського” („Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского”)¹⁶⁷, професора Київського університету Олександра Васильовича Романовича-Славатинського (1832 – 1910) „Моє життя та академічна діяльність” („Моя жизнь и академическая деятельность”)¹⁶⁸, професора Київського університету Олександра Федоровича Кистяковського (1833 – 1885) „Автобіографічний уривок” („Автобиографический отрывок”)¹⁶⁹, Федора Федоровича Воропонова (1839 – 1919) „Селянська справа в Південно-Західному краї. За особистими спогадами” („Крестьянское дело в Юго-Западном крае. По

правительства по польскому мятежу 1863 года, вышедших по 28 января 1868 года и касающихся западных губерний. – К., 1868. – III, 145 с.; Шульгин И.П. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838 – 1863). – К., 1864. – 254 с.; Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст. – Житомир: ЖДПУ ім. І. Франка, 2002. – С. 73.

¹⁶⁶ Гарин-Михайловский Н.Г. Картинки Волини // Гарин-Михайловский Н.Г. Собр. соч.: В 5 т. – Т. 4. – М.: Художественная литература, 1958. – С. 109.

¹⁶⁷ Солтановский А.А. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. – Т. 37: – № 4. – С. 71 – 88; – № 5. – 231 – 248; – № 6. – С. 420 – 437; – Т. 38: – № 7. – С. 95 – 108; – № 8. – С. 199 – 212; – № 9. – С. 389 – 404; – Т. 39: – № 11. – С. 232 – 246; – № 12. – С. 409 – 425. – 1892; – Т. 40: – № 3. – С. 470 – 484; – Т. 41: – № 4. – С. 120 – 133; – № 5. – С. 292 – 307; – № 6. – С. 474 – 490; – Т. 42: – № 7. – С. 100 – 125; – № 9. – С. 401 – 417; – Т. 43: – № 11. – С. 262 – 279; – № 12. – С. 385 – 407. – 1893; – Т. 44: – № 1. – С. 75 – 92; – № 3. – С. 459 – 479. – 1894. Н.Г. „Заметка по поводу записок А.А. Солтановского” // Киевская старина. – Т. 51. – № 11. – 1895. – С. 158 – 180.

¹⁶⁸ Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832 – 1884 гг. Воспоминания и заметки // Вестник Европы. – Кн. 1. – С. 138 – 197; – Кн. 2. – С. 606 – 650; – Кн. 3. – С. 168 – 214; – Кн. 4. – С. 527 – 566; – Кн. 5. – С. 181 – 205; – Кн. 6. – С. 499 – 508. – 1903.

¹⁶⁹ Науменко В. Александр Федорович Кистяковский (Биографический очерк с отрывком из рукописной автобиографии его) // Киевская старина. – Т. 48. – № 1. – 1895. – С. 1 – 43.

личным воспоминаниям”)¹⁷⁰, директора Острозької вчительської семінарії Миколи Дмитровича Богатикова (1833 – 1896) „Спогади” („Воспоминания”)¹⁷¹, відомого українського драматурга Михайла Петровича Старицького (1840 – 1904) „До біографії М.В. Лисенка” („К биографии Н.В. Лысенка”)¹⁷², кореспондента „Київської старовини” та члена київської Старої громади Бориса Станіславовича Познанського (1841 – 1906) „Спогади” („Воспоминания”)¹⁷³, громадського діяча, члена київської Старої громади Іллі Михайловича Реви (1852 – 1915) „3 часів польського повстання 1863 року” („Из времен польского восстания 1863 года”)¹⁷⁴, інженера шляхів сполучення Бориса Яковича Гінзбурга (нар. бл. 1860) „Автобіографія” („Автобиография”)¹⁷⁵, фольклориста та етнографа, викладача 5-ї Київської гімназії Олександра Никифоровича Малинки „Польський бунт на Волині 1864 р.” („Польский бунт на Волини 1864 г.”)¹⁷⁶ та багатьох інших¹⁷⁷.

ОСОБЛИВОСТІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ

Суспільно-політичні процеси, що відбувались на Волині від 1831 року, визначили в цьому регіоні й характерні тенденції розвитку польської літератури й мемуаристики зокрема, зумовивши початок

¹⁷⁰ Воропонов Ф.Ф. Крестьянское дело в Юго-Западном крае. По личным воспоминаниям // Вестник Европы. – Кн. 7. – 1901. – С. 93 – 156; – Кн. 1. – С. 289 – 318; – Кн. 2. – С. 733 – 771; – Кн. 9. – С. 5 – 51. – 1902.

¹⁷¹ Богатинов Н.Д. Воспоминания // Русский архив. – Кн. 1. – Вып. 2. – С. 281 – 303; – Вып. 3. – С. 410 – 440; – Вып. 4. – С. 661 – 673; – Кн. 2. – Вып. 5. – С. 47 – 79; – Вып. 6. – С. 245 – 270; – Вып. 7. – С. 423 – 446; – Вып. 8. – С. 515 – 548; – Кн. 3. – Вып. 9. – С. 89 – 115; – Вып. 10. – С. 225 – 255; – Вып. 11. – С. 371 – 406; – Вып. 12. – С. 556 – 567. – 1899.

¹⁷² Старицкий М. К биографии Н.В. Лысенка (Воспоминания) // Киевская старина. – Т. 83. – № 12. – 1903. – С. 441 – 482.

¹⁷³ Познанский Б. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 года // Киевская старина. – Т. 13. – № 11. – С. 436 – 465; – № 12. – С. 571 – 611. – 1885; Познанский Б.С. Воспоминания. – М., 1913. – 91 с.

¹⁷⁴ Рева И. Из времен польского восстания 1863 года // Киевская старина. – Т. 11. – № 4. – 1885. – С. 790 – 791.

¹⁷⁵ Гинзбург Б.Я. Автобиография. – СПб, 1911. – 7 с.

¹⁷⁶ Малинка А. Польский бунт на Волини 1864 г. // Киевская старина. – Т. 50. – № 7 / 8. – 1895. – С. 24 – 31.

¹⁷⁷ Семенцова Р. Воспоминания-картинки из времен польского восстания 1863 г. // Киевская старина. – Т. 46. – № 8. – 1894. – С. 255 – 267; Маркъ-евич. Из воспоминаний о польском мятеже 1863 года // Киевская старина. – Т. 26. – № 7. – 1889. – С. 280 – 285.

другого періоду (1830 – 1860 рр.), в якому можна виділити декілька неоднорідних напрямків.

Відомий волинський письменник-мемуарист Е.М. Галлі ще в другій половині XIX ст. визначав більш конкретні хронологічні рамки цього періоду: 1825 – 1850 роки, правда, не зупиняючись на розкритті його особливостей. Е.М. Галлі називав цей період „найсвітлішим”: „дух літератури тієї епохи, – згадував мемуарист, – був піднесеним, його характеризує віра у Вітчизну та надія на її відродження, а там, де вона виявилась обмеженою, були туга та прекрасні й високоморальні почуття. За своєю еготичною суттю вона є сентиментальною, але ніколи не була цинічною”¹⁷⁸. Це також знаходить своє підтвердження в словах Леопольда Лісіцького, який, зокрема, писав: „Найвище інтелектуальне пожвавлення в Житомирі припадає на 1853 – 1860 роки. З метою навчання своїх дітей жив у той час у Житомирі Юзеф Ігнацій Крашевський, який брав участь у місцевій громадській діяльності, об’єднав навколо себе, – як висловився історик міста, – видатні інтелектуальні сили трьох провінцій: Волині, Поділля й України”¹⁷⁹. Це ж підтверджує М. Дубецький: „Життя в Житомирі багатьох видатних постатей між 1852 – 1860 рр. стало приводом для піднесення інтелектуального життя, зняття з міста характеру кутка далекої провінції”¹⁸⁰.

У 40 – 60-х роках XIX століття Г. Ржевуський став уособленням самостійного, відокремленого, особливого напрямку літературного розвитку та літературного процесу не тільки Волині, але й усієї польської літератури зокрема. Сьогодні існують різні оцінки як творчості Тетерев’янина, так і напрямку, який традиційно пов’язують з його життєдіяльністю. Оцінки неординарні, часом різкі й навіть нищівні, але що їх об’єднує – це дещо соціологізована та ідеологізована векторна заангажованість.

У досить поширеній думці про творчість та громадську діяльність Г. Ржевуського традиційно залучають, насамперед, тезу щодо проросійської орієнтації письменника¹⁸¹ та його дещо критичного

¹⁷⁸ Pamiętniki dk. E.M. Gallego (1816 – 1893) // Przegląd Naukowy. – Т. XII. – № 8. – 1913. – S. 179.

¹⁷⁹ Lisicki L. Z życia młodzieży gimnazjalnej w Żytomierzu w ostatniem dziesięcioleciu wieku zeszłego // Rocznik Wołyński. – Т. IV. – Równe, 1935. – S. 185. Див. також: Taborski R. Apollo Korzeniowski. Ostatni dramaturg romantyczny. – Warszawa: PAN, 1957. – S. 84.

¹⁸⁰ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 140.

¹⁸¹ Siwicka D. Romantyzm. 1822 – 1863. – Warszawa: PWN, 1999. – S. 146.

ставлення до костюлу. У такому контексті необхідно звернути увагу на те, що він був одним з небагатьох, хто міг собі дозволити критику костюлу. Однак сам письменник, як пересічний прихожанин, був глибоко віруючим і ревним католиком. Як відомо, польська національна ментальність саме у цих двох напрямках суспільної думки не дозволяє варіативності. Тому така обивательська позиція в XIX столітті чітко детермінувала його місце в літературному генезисі, що вплинуло й на літературні уявлення критиків та істориків літератури століття XX.

Пересічна громадська думка більш консервативна за своєю природою, ніж реальний внесок особистості в розвиток навіть найбільш прогресивної думки громадськості. На порубіжжі такого соціологізовано-упередженого підходу залишилось багато письменників-волинян, які в силу різноманітних історичних обставин жили й творили між кордонами двох держав, двох ментальностей, двох оригінальних культур. Тому навіть найбільш прогресивні й оригінальні думки непересічної особистості механічно зараховувались як однією стороною, так і іншою, до активу протилежної сторони. Так сталося з Г. Ржевуським, М. Грабовським і І. Головінським, а також М. Чайковським – Садик-Пашою, який прийняв мусульманство, і В.С. Ржевуським – Еміром, який, за деякими відомостями, також прийняв іслам¹⁸², чії захоплення арабським світом були незрозумілі багатьом сучасникам та не прийняті багатьма іншими письменниками та суспільними діячами, чия творчість розквітала на порубіжжі культур і літератур, у вимушеному чи добровільному контакті з російською владою.

Групі, до якої належали Г. Ржевуський, М. Грабовський та І. Головінський, були притаманні виважені та навіть дещо романтичні уявлення про слов'янський світ, про слов'янську спільність.

Видатний російський історик, письменник та громадський діяч Микола Михайлович Карамзін свого часу писав: „Чи промовчимо... про необхідну для нашої [російської – В.Є.] безпеки умову... – умову, щоб не було Польщі ні в жодному вигляді, ні під якою назвою? Безпека особиста є найвищим законом у політиці: краще було б погодитись, щоб Наполеон взяв Шлезію, самий Берлін, ніж визнати Варшавське герцогство”¹⁸³ (1811), або думки міністра юстиції (1802 – 1803), російського поета

¹⁸² Andrzejowski Z. Odgłosy wydarzeń wojennych i politycznych w pieśni na Ukrainie // Pamiętnik Kijowski. – Т. 2. – Londyn, 1963. – S. 156.

¹⁸³ Карамзін Н.М. Записка о древней и новой России в её политическом и гражданском отношениях. – М.: Наука, 1991. – С. 54. Відповідно Тільзійської угоди (7 липня 1807) з польських земель, які належали Пруссії, було утворено самостійне Варшавське герцогство.

Гаврила Романовича Державіна про переселення й депортацію правобережної шляхти в Херсонську, Астраханську та Саратовську губернії або на околиці Уфи й Сибірська, щоб „очистити” польські приватні маєтки й за одним разом призупинити дискусії зі шляхтою¹⁸⁴, або уявлення власне про волинян, як запеклих зрадників, що замордували князя Олега, надали постриг Лжедмитрію в Кременецькому монастирі, сприяли одруженню його з Мариною в Острозі, знищили десять тисяч селян у Житомирі (Кодні в 1768 р. – В.Є.)¹⁸⁵. Якщо враховувати це, озвучене Карамзіним і досить поширене на початку ХІХ ст. уявлення росіян про поляків та Польщу, то, безперечно, такі висловлювання дуже впливових, освічених та непересічних особистостей уособлюють у собі квінтесенцію стереотипної ментальності, а тим паче пересічного росіянина!

Навіть сьогодні неможливо сказати, що пошук спільної дороги до храму закінчився. Тому варто простежити історію цього процесу в ХІХ столітті.

Після розділів Речі Посполитої та приєднання значної частини її земель до Російської імперії в суспільстві спостерігався деякий час період двосторонньої ейфорії¹⁸⁶. Володар романівського маєтку „Новий Рим” поблизу Житомира Юзеф Август Ілінський очолює волинську делегацію, що їде в 1793 р. до Санкт-Петербурга для складання присяги Катерині ІІ¹⁸⁷, де скоро стає одним з найближчих друзів Павла, який вже стоїть у черзі на імператорську корону, отримує титул камергера, сплачує борги майбутнього царя. Таємний радник, член Державної Ради Російської імперії, незмінний друг Павла І і Олександра І, впливовий освітянин Северин Потоцький, постійно мешкаючи в Петербурзі, закликає до найсуворішого ставлення до поляків, що симпатизували Наполеону. Занадто близькі стосунки А.Є. Чарторийського з Олександром І та їх

¹⁸⁴ Див.: Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. – Львів: Кальварія, [2007]. – С. 85 – 86.

¹⁸⁵ Вольнская революция первой четверти ХІХ столетия (Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой) // Киевская старина. – Т. 5. – № 1. – 1883. – С. 133 – 134; Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. – Львів: Кальварія, [2007]. – С. 194 – 195.

¹⁸⁶ Цікава візія першого розділу викладена: Либрович С. Первый раздел Польши и сатирические картинки того времени // Наша старина. – № 2. – 1917. – С. 53 – 57; Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. – Львів: Кальварія, [2007]. – С. 15 – 27.

¹⁸⁷ Кондратюк О. Романів та родина Ілінських // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 7. – Житомир, 2001. – С. 92.

захопленість один одним¹⁸⁸ викликали нерозуміння російської верхівки¹⁸⁹, що намагалася навіть з метою усунення фаворита застосувати до нього силу – „de vive force”!¹⁹⁰

Бернардин Северин Чоповський через два роки по другому розділу Речі Посполитої проголошує в житомирському кафедральному костюлі 2 травня 1795 року здравицю на честь народження Катерини II („Промова, виголошена на честь річниці народження найяснішої і наймогутнішої Катерини II”). Т. Чацький у 1796 р. їде разом з десятками найвпливовіших і найбагатших польських шляхтичів Правобережжя на коронацію Павла I до Москви¹⁹¹. Ця церемонія перетворена була на показову демонстрацію службової ревності нових підданих. Ще в 1797 р. російський цар Павло I наказує виплатити з державної скарбниці сестрам милосердя в Житомирі 1200 рублів, а майже через тридцять років, 7 лютого 1825 р., Олександр I на прохання єпископа Каспара Казимира Колумни Ціцішовського видасть указ про передачу сестрам села Вільськ¹⁹². 30 серпня 1805 р., в день іменин Олександра I, о восьмій ранку відбувся акт консекрації житомирського костюлу. На чолі губернських обивателів стояли Тадеуш Чацький та Мартин Букар – маршалок житомирського повіту. З промовою до присутніх звернувся єпископ К.К.К. Цецішовський та кустош Юзеф Реддіг. У їх промовах поруч зі згадками Сина Божого співаються дифірамби імператору Олександру I та його бабці – Катерині II, яка наказала виділити на ремонт Житомирського костюлу 3000 рублів¹⁹³.

¹⁸⁸ Опосередкованим свідомством цього є видання книги: *Беседы и частная переписка между императором Александром I и кн. Адамом Чарторьским.* – М., 1812. – 226 с. Див. також: *Чарторьский, Адам Ежи. Мемуары / Предисл. А. Кизеветтера.* Сер.: „Тайны истории в романах, повестях и документах”. – М: Терра-Кн. клуб, 1998. – 301 с.

¹⁸⁹ *Документы к польскому заговору: Наставления кн. Чарторьского; Польский катехизис; Конспиративная организация для польских воспитанников.* – Вильно, 1866. – 19 с.

¹⁹⁰ *Polski słownik biograficzny.* – Т. IV. – Kraków, 1938. – S. 259.

¹⁹¹ *Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec.* – Lwów, 1913. – S. 20.

¹⁹² *Kłopotowski Bolesław. Wspomnienia o Siostrach Miłosierdia w Żytomierzu.* [Б.р. і м.в.]. – S. 282.

¹⁹³ *Akt konsekracji kościoła katedralnego zytomierskiego w dzień imenin najłaskawiey nam paniącego Alexandra I, jмperatora y samowładcy całej Rossyi, przez jaśnie wielmożnego Kaspара Kazimierza Kolumnę Cieciszowskiego, biskupa Łuckiego y Żytomierskiego, orderow Alexandra Newskiego Kommendora, Orła Białego y S. Stanisława Kawalera roku 1805, dnia 30 augusta dopełnony.* [Б.р. і м.в.] – S. 66 – 67.

У 1807 р. після визволення від „добровільно-примусового” харківського „ув’язнення” Т. Чацький живе у Петербурзі, ласкаво прийнятий царською родиною – Олександром І та його матір’ю, міністром В. Кочубеєм та рядом інших відомих російських сановників, від яких охоче приймає добродійні пожертви на Кременецьку гімназію¹⁹⁴. Губернський маршалок Ст. Ворцель від імені волинської шляхти надсилає в 1808 р. імператору Олександрю І здравицю „Громадяни Волинської губернії, перейняті найглибшим почуттям безмежної вдячності, яке в них викликає прихильність до найласкавішого з монархів, Його Величності Олександра Першого, який ласкаво панує задля нашої радості та якого повсюдна думка в Європі виставляє як Північного Тита”, й покірніше просять дозволу на встановлення у Волинському шляхетському зібранні мармурового погруддя Олександра І з написом „Олександр І, або Північний Тит”¹⁹⁵. Закоханий у слов’янський світ З.Д. Ходаковський пише „Про Слов’янщину перед християнством” („O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem”), де шукає спільні витоки та риси, що поєднують слов’янські народи. А. Фелінський у річницю „воскресіння народного життя Польщі” (20 червня 1816 р.) пише глорійний вірш великому князю Костянтину („Гімн у річницю виголошення Королівства Польського”)¹⁹⁶, знаменитий „Boże, coś Polskę”! Саме в дебютній публікації гімну у „Варшавській газеті” поет величаво співає осанну двом братерським народам:

Ty, coś na koniec nowymi ją cudu
Wskrzesił, i sławne z klęsk wzajemnych w boju
Połączył z sobą dwa braterski ludu,
Pod jedno berło Anioła pokoju;

Przed twe ołtarze zanosim błaganie
Naszego Króla zachowaj nam Panie!

Wroć nowej Polsce świetność starożytną
I spraw, niech pod Nim szczęśliwa zostanie;
Niech sprzyjażnione dwa narody kwitną,
I błogosławią Jego panowanie;

¹⁹⁴ Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec. – Lwów, 1913. – S. 67.

¹⁹⁵ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. – Львів: Кальварія, [2007]. – С. 171.

¹⁹⁶ Zakrzewski B. Boże, coś Polskę A. Felińskiego. – Wrocław-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1983. – S. 9.

Przed two ołtarze zanosim błaganie
Naszego Króla zachowaj nam Panie!¹⁹⁷

У школах Волині поруч з Вергілієм, Горацієм, Катулом, Овідієм, Цицероном вивчається російська історія від Рюрика до Петра I¹⁹⁸.

Слід визнати, що загальне відчуття братерства було взаємним та щирим. На початку XIX століття в духовному бродінні еліт Європи знайшли потужну підтримку та поширення загальнолюдські ідеї „суспільного договору” та „вічного миру”¹⁹⁹, що ґрунтувалися на тезах про необхідність конституції, загального братерства, спільної боротьби проти пригнічення однією нацією іншої, відміну та заборону воєн як засобу вирішення політичних проблем. „Тогочасна польська шляхта, особливо та, яка проживала в Росії, на Україні, була прив’язана до Росії” – підсумовує З. Залеський²⁰⁰.

Російська сторона також Польщею цікавилася, Польщею закохувалась, Польщею милувалася. Щиро сприяли зближенню та порозумінню культур В.А. Жуковський²⁰¹, К.М. Батюшков²⁰², В.К. Кюхельбекер²⁰³. К.Ф. Рилєєв²⁰⁴, зокрема, під впливом історичних

¹⁹⁷ Wiadomosci krajowe. Z Warszawy // Gazeta Warszawska. – № 58. – 1816. – 20 lipca.

¹⁹⁸ Rys krótko zebrany s cało-rocznych nayk wykładanych w szkole sztaats gimnazijalnej Owruckiej pod sterem jaśnie wielmożnego opata Lewickiego S. Teologii doktora i kawalera ordenu S. Anny. Ułożony na publiczny popis, y który młodź d. 29 czerwca 1822 roku odpowiadac będzie. – [Б.р. і м.в.] S. 12.

¹⁹⁹ Див.: Алексеев М.П. Пушкин. Сравнительно-исторические исследования. – Л.: Наука, 1984. – С. 174 – 220.

²⁰⁰ Zaleski Z. L. Balzak między Polską i Rosją. – London, 1953. – S. 13.

²⁰¹ В.А. Жуковський жваво цікавився Польщею, листувався з Ю.У. Немцевичем (Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk. – Т. 6. – Kraków, 1905. – S. 206, 475 – 476).

²⁰² К.М. Батюшков 1815 р. проїздом був на Волині: „Язык до Киева доведе, а з Киева не так далеко до Волині, а з Волині на Поділ і, нарешті, в Кременець” (Батюшков К.Н. Соч.: В 2 т. – Т. 2. Из записных книжек. Письма. – М.: Художественная литература, 1989. – С. 338). У липні – грудні 1815 р. поет служив у Кам’янець-Подільському, враження від знайомства з польською культурою та історією розміщено: „Воспоминания мест, сражений и путешествий” (1816).

²⁰³ Перебуваючи в ув’язненні в Дінабурзькій фортеці, В.К. Кюхельбекер захоплюється польською літературою, читає в оригіналі твори Ю.У. Немцевича, А.Е. Одиця, жалкує, що в нього немає польською мовою сонетів А. Міцкевича, див.: Королева Н.В., Рак В.Д. Личность и литературная позиция Кюхельбекера //

пісень Ю.У. Немцевича²⁰⁵ й Т. Падури²⁰⁶ створив свої „Думи”. П.А. В’яземський, який служив у 1818 – 1821 р. у Варшаві, добре знав польську мову, а за симпатії до поляків був звинувачений у польськофільстві, віддалений від служби й довгий час перебував в опалі²⁰⁷. М.В. Кукольник, учень житомирського повітового училища, перші поетичні спроби робить польською мовою²⁰⁸.

Особливо велику роль у порозумінні та зближенні народів зіграв А. Міцкевич, який був у 1824 – 1829 рр. на засланні в Росії; його вплив на популяризацію польської літератури в імперії вагомий. О.С. Пушкін ґрунтовно цікавився творчістю А. Міцкевича²⁰⁹, неодноразово звертався до перекладів його творів російською мовою²¹⁰. У цей короткий, але

Кюхельбекер В.К. Путешествие. Дневник. Статьи / Изд. подг. Н.В. Королева, В.Д. Рак. Литературные памятники. – Л.: Наука, 1979. – С. 585.

²⁰⁴ К.Ф. Рилеев взяв участь у закордонному поході 1814 – 1815 рр. російської армії, був у Польщі, знав польську мову (Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – С. 321; Цейтлин А.Г. Творчество Рылеева. – М.: АН СССР, 1955. – С. 73). Відомо, що на початку 1820-х років К.Ф. Рилеев і Ю.У. Немцевич досить активно переписувались (Вестник Европы. – Т. 11. – С. 202 – 203; Fiszman S. Z problematyki pobutu Mickiewicza w Rosji. – Warszawa, 1956. – S. 16 – 17; Krauszar A. Obrazy i wizerunki historyczne. – Warszawa, 1906. – S. 330 – 331). Про стосунки поетів: Сиротинин А.Н. Рылеев и Немцевич // Русский архив. – № 1. – 1898; Krauszar A. Rylejew i Niemcewicz // Kraj. – № 11. – 1904.

²⁰⁵ Двойченко-Маркова Е.М. Немцевич и Рылеев // Польско-русские литературные связи. – М., 1970. – С. 129 – 155; Фризман Л.Г. „Думы” Рылеева // К.Ф. Рылеев. Думы / Подг. изд. Л.Г. Фризман. Литературные памятники – М.: Наука, 1975. – С. 189 – 190.

²⁰⁶ Дашкевич Н. Отзыв о сочинении г. Петрова „Очерки украинской литературы” // Отчет о присуждении наград гр. Уварова. – СПб, 1888. – С. 193; Маслов В.И. Литературная деятельность К.Ф. Рылеева. – К., 1912. – 301.

²⁰⁷ Коровин В.И. Вяземский Петр Андреевич // Русские писатели. Биобиблиографический словарь: В 2 ч. / Под ред. П.А. Николаева. – Ч. 1. – М.: Просвещение, 1990. – С. 160.

²⁰⁸ Шамаєва К.І. Митці. Освіта. Час. (З архівних джерел). – Житомир: Видання М.Косенко, 2005. – С. 6.

²⁰⁹ Чернобаев В.Г. К вопросу о литературных связях Пушкина и Мицкевича // Ученые записки Ленинградского пединститута им. А.И. Герцена. – Т. XIX. – Л., 1938. – С. 87 – 109.

²¹⁰ Цявловский М.А. Пушкин и Мицкевич // Цявловский М.А. Статьи о Пушкине. – М. – Л., 1962. – С. 157 – 206; Левкович Я.Л. Переводы Пушкина из Мицкевича

бурхливий період взаємного пізнання та порозуміння ідеї панславізму дуже природно лягали на багатий і підготовлений ґрунт. Навіть три розділи Речі Посполитої та грудень 1825 р. не були спроможні роз'єднати слов'ян.

Підсумком такої поміркованої візії складних стосунків двох братерських народів протягом останніх декількох століть можна вважати тезу, викладену в посланні О.С. Пушкіна волинському поміщику, поету й мемуаристу „Графу Олізару” (1824).

Певец! Издревле меж собою
Враждуют наши племена:
То наша стонет сторона,
То гибнет ваша под грозою.

И вы, бывало, пировали
Кремля позор и ... плен,
И мы о камни падших стен
Младенцев Праги²¹¹ избивали,
Когда в кровавый прах топтали
Красу Костюшкиных знамен²¹².

Здається, ніщо не віщувало трагедії.

Каменем спотикання, періодом випробувань, переламним моментом російсько-польських стосунків став 1831 р., коли народи однієї держави стали на протилежні сторони барикад. Слов'яни почали стріляти у слов'ян, християни в християн. Тотальна взаємна недовіра, стеження, арешти й заслання. Кожен вірив лише в свою правду. Наступає різкий, неочікуваний період охолодження стосунків, серед польського населення шириться депресія.

О.С. Пушкін зазначає: „їх треба було б задушити, і наша повільність нестерпна. Для нас заколот Польщі єсть справа сімейна, старовинна, спадкові чвари”²¹³ та віддає до друку „Наклепникам Росії”

// Пушкин. Исследования и материалы. Пушкин и мировая литература. – Т. VII. – Л.: Наука, 1974. – С. 151 – 166.

²¹¹ Прага – Варшавське передмістя, яка було захоплене військами О. Суворова 4 листопада 1794 р.: Муханов П.А. Штурм Праги 24 октября 1794 года. – М., 1835. – 7 с., 2 л.

²¹² Пушкин А.С. Полн. собр. соч.: В 10 т. – Т. 2. Стихотворения 1820 – 1826. – Л.: Наука, 1977. – С. 203.

²¹³ Лист П.А. В'яземському від 1 червня 1831 р. див.: Пушкин А.С. Полн. собр. соч.: В 10 т. – Т. 10: Письма. – Л.: Наука, 1979. – С. 273.

(„Клеветникам России”, 1831), В.А. Жуковський – „На взяття Варшави” („На взятие Варшавы”). Різко змінюються оцінки минулого. Щезає пушкінська толерантність в оцінці взяття Праги, на що А. Міцкевич не менш різко відповідає віршем „Російським друзям” („Do przyjaciół Moskali”, 1832), а далі будуть твори В. Бродзинського „9 вересня 1831” („Dnia 9 września 1831”), С. Гошинського „Антихрист вільності” („Antychryst wolności”), І. Красинського „Москалям” („Do Moskali”), К. Суходольський пише „Полонез” („Polonez”):

Kto powiedział, że Moskale
Są to bracia nas Lechitów,
Temu pierwszy w łeb wypalę.

Через багато років, згадуючи свою службу в Новограді-Волинському, князь С.Г. Волконський пригадав перші паростки розбрату: „Коли я прибув на Волинь, я знайшов у суспільному побуті два ворогуючих табори: до одного належали росіяни, до другого, – поляки”. Звичайне розходження в погляді на службову проблему стало причиною виклику губернатором Волині В.К. Гіжицьким генерал-майора С.Г. Волконського на дуель, яка й відбулася в околицях Житомира з відстані 15 метрів. Одночасний промах обох дуелянтів не дозволив пролити кров. „Я набув популярності і в колі підлеглих, і в колі товаришів, і в колі всього, що носило російське ім’я тоді на Волині, а цим почуттям я завжди дорожив”, – згадував декабрист через багато років²¹⁴. У Варшаві в 1831 – 1833 рр. служить літератор Лев Сергійович Пушкін, рідний брат видатного російського поета, який уже в 1833 р. мріє залишити „цю прокляту Варшаву”²¹⁵.

Це вже була не просто сварка, а різке, непримиренне відчуження народів... Не дивно, що в польській літературі виникає стереотип москаля як лихого вершника, душителя вольності або охоронця в’язниці, він, в уявленні пересічного поляка, не має лицарського благородства, є ворогом, якого не можна поважати. Поляк щиро вважав себе вищим за росіянина, а поруч з ним міг поставити хіба що німця чи азіата. В уявленні поляків

²¹⁴ Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста). – СПб, 1902. – С. 395. Див. також: Małachowski-Lempicki St. Wielka prowincjonalna loża wołyńska // Rocznik Wołyński. – Т. 2. – Równe, 1931. – S. 106.

²¹⁵ Хандрос Б.Н. Письма Л.С. Пушкина к М.В. Юзефовичу (1831 – 1843) // Пушкин. Исследования и материалы. – Т. X. – Л.: Наука, 1982. – С. 335.

москалю притаманні риси дикості, варварства, він є уособленням суцільного лиха²¹⁶.

Сотні тисяч поляків Правобережжя стали чужими на власній землі, перетворились на заручників власної вітчизни. До мільйонів поляків, які залишилися на Правобережжі, інші мільйони поляків, які мешкали у Варшавському князівстві, ставились або як до зрадників, або з явним нерозумінням²¹⁷. Тому зрозумілою в такому контексті є виважена, поміркована, часом дещо консервативна позиція низки волинських письменників, серед яких були Г. Ржевуський, М. Грабовський та І. Головінський. Зрозумілими також є їх романтичні уявлення про слов'янський світ, про слов'янську спільноту, про слов'янську єдність. У відповідях на ці питання лежить і загальна відповідь на особливості творчості письменників волинсько-литовської котерії. Як рефлексія на політичні події, що відбувалися в краї, виникає власне регіональне наповнення романтичної змістовності, що поширюється Правобережжям, яка розвивається в двох паралельних напрямках: з одного боку – абсолютизації та морфологізації пейзажу, з іншого – автохтонних народності та фольклору²¹⁸, що жодним словом, жодним натяком не торкається злободенних проблем сьогодення. Війни, суперечки, політичні інтриги відбувались десь у далекому іншому, не „тутейшому” світі. Їх відстежували, за ними спостерігали, їх обговорювали, але на все мали свою думку й своє ставлення, що міцно закарбовувалось у найглибинніших схованках волинської душі.

У 1850-х роках відбуваються помітні зміни в географії польської літератури й культури Волині. Зміни, які проходили в суспільно-політичному житті краю, його економічно-господарському розвитку, нарешті, поширення позитивістського бачення світу, вимагали інших суспільно-культурних стосунків. Закономірним етапом розвитку польськомовної літератури Волині стає концентрація польського інтелектуального життя в містах і, насамперед, у губернському центрі, який сконцентрував у собі як усі керівні структури, так і культурно-освітні. Цей процес був не випадковим. Річ у тім, що відсоток польських поміщиків на Волині був найвищим на Правобережжі і дорівнював 93 %

²¹⁶ Bachórz J. Rosjanin // Słownik literatury polskiej XIX wieku / Pod red. J. Bachórze i A.Kowalczykowej. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994. – S. 845 – 846.

²¹⁷ Див.: Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01. / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.

²¹⁸ Kolbuszewski J. Kresy. – Wrocław, 1995. – S. 62, 68, 77.

від загального числа землевласників, у Київській – 87 %, у Подільській – 89 %²¹⁹.

Житомир, „маленьке, тихе, глухе містечко на березі річки Тетерів”²²⁰ з виваженим, поміркованим і трохи лінивим ритмом життя, рідкою їздою по небрукованими вуличками, літом – буйними садками, взимку – глибоко втоптаними стежками в заметах. Різнобарвне об’єднання української, ідиш, польської і вряди-годи чутої російської мов надавало місту неповторного екзотичного колориту. У 1855 р. в Житомирі в 1931 будинку, з них у 207 кам’яних²²¹, за іншими відомостями – 1242 будинках²²², проживало 29927 чоловік, шість років по тому на 2404 більше, що склало приріст у 8,03 %. У розпорядженні городян знаходилося 10 православних церков, синагога і 23 молитовних доми, два костьоли й католицький монастир, а також 752 торгові лавки і сховища, з яких 252 кам’яних²²³. Великий паровий млин і дев’ять невеликих тютюнових фабрик – ось і вся промисловість, а на чотирьох річних ярмарках, трьох щорічних торгах і двох щотижневих базарах торгували, в основному зерном, шкірою, виробами з дерева, а також багатьма іншими необхідними товарами. „Волинські губернські відомості” („Волинские губернские ведомости”), що виходили тиражем у декілька сотень примірників у чверть листа на сіруватому грубому папері, передруковували царські укази, списки селян-утікачів, скупю – події в губернії й погоду за минулий тиждень по Р. Реомюру. Декілька притулків для дівчаток-сиріт²²⁴, товариство лікарів і землеробне, товариство Sw. Wincento á Paulo, яке відкрило пансіон для тридцяти бідних учнів, нескінченний судовий розгляд справи польського книжково-видавничого товариства, декілька публічних читалень, польський клуб²²⁵, чоловіча гімназія на Мало-Бердичівській, в приміщенні якої на початку минулого

²¹⁹ Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К.: Из-во Киевского университета, 1967. – С. 31.

²²⁰ Ця думка російського письменника С.Г. Скитальця висловлена в мемуаристичному романі „Етапи” піввіку потому, на початку ХХ ст.: Скиталец. Избранные произведения. – М.: Художественная литература, 1955. – С. 497.

²²¹ Енциклопедыя powszechna. – Т. 28. – Warszawa, 1868. – С. 1164.

²²² Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. – СПб, 1850. – С. 71.

²²³ Енциклопедыя powszechna. – Т. 28. – Warszawa, 1868. – С. 1164.

²²⁴ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині. – Житомир: Полісся, 2006. – С. 355 – 356.

²²⁵ Петров Н.И., Мальшевский И.И. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд. П.Н. Батюшкова. – СПб, 1888. – С. 283.

століття розташувалась масонська ложа²²⁶, школа рабинів, у якій в 1854 р. вчилось 275 учнів, відкритий в Олександрівську відлигу театр (1803²²⁷), який потім ще довго буде називатися „Театром волинської шляхти в Житомирі” („Teatr szlachty wołyńskiej w Żytomierzu”), або просто – польським, три книгарні²²⁸. Щороку 19 листопада житомир'яни урочисто святкували день Житомира²²⁹, в 1860-му було побудовано трасу Житомир – Київ з твердим покриттям²³⁰ – ось майже точний дагеротип містечка, яке вдалося розгледіти на туманних і запилених скрижaliaх історії.

Цікава візія тогочасного губерньського центру з погляду Центральної Європи: „Житомир – місто, розташоване в європейській частині Росії (Волинь), 850 км на південному Заході від Москви, 17000 жителів, з яких 15000 євреїв. Два єпископати: один православний, другий католицький. Промисловість: шапки, вироблення шкіри, виготовлення сукна, шовку, тканин, воску, вина, меду”²³¹.

Щоб зображення Житомира наблизилося до циклограми, набувши руху і, можливо, кольору, запаху й смаку епохи, необхідно назвати видатних літераторів-волинян тієї епохи.

²²⁶ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 153.

²²⁷ На Житомирщині через публікацію М.Д. Станіславського і Л.А. Рубінштейна (Станіславський М.Д., Рубінштейн Л.А. Театр Житомира. – К.: Мистецтво, 1972. – С. 5) довгий час вважалось, що відкриття губерньського театру відбулось у 1809 р. Ця дата, очевидно, стала наслідком того, що 7 листопада 1809 р. в житомирському театрі на честь іменин волинського губернатора, титулярного радника Михайла Івановича Комбурля було поставлено мелодраму французького драматурга Г. де Піксерекура „Мавританські іспанці”. Видовище було таким незвиклим і розкішним, тільки свиту Герцога грало близько 60 статистів (!), що надовго вразило не тільки уявлення сучасників, але й нащадків: див.: Kurier litewski. – № 95, dodatek. – 1809. У 1996 р. було вперше майже сотню років по тому повернуто та опубліковано справжню дату відкриття театру – 1803 рік. Див.: Єршов В. „Гнів Ваш втішає мене... чекаю його і радію йому” // Авжеж! – Кн. XXVIII / 11. – Ч. 31. – Житомир, 1996. – С. 16.

²²⁸ Козловського в побернардинському костьолі, Буткевича і Товариства видання польських книг за зниженими цінами (Яна Гусаровського): Gazeta Codzienna. – № 131. – 1854; Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 138.

²²⁹ Encyklopedyja powszechna. – Т. 28. – Warszawa, 1868. – S. 1161.

²³⁰ Ułaszyn H. Kontrakty Kijowski. Szkis historyczno-obyczajowy. 1798 – 1898. – Petersburg, 1900. – S. 87 – 88.

²³¹ Dictionnaire universel d'histoire et de géographie. – Paris, 1872. – P. 963. Факти, наведені у французькому виданні, відповідали дійсності майже тридцятирічної давнини.

На жаль, ще ніколи адміністративний губернський центр не піднімався й не стояв на гребені Парнасу так високо й недосяжно, як у кінці п'ятдесятих дев'ятнадцятого століття... Всього наймогутніший, найяскравіший літературний бомонд Правобережної України зібрався тоді в Житомирі!

Інтелектуальний простір Волині був заповнений думками та знаннями видатних викладачів славнозвісного Кременецького ліцею. У губернському центрі жив Францішек Міхович (Franciszek Miechowicz, 1786, Волинь – 26 лютого 1852, Житомир), який закінчив Кременецьку повітову школу, вчився в Кременецькому ліцеї, одночасно працюючи в школі геометрів і школі механіків, де запровадив вивчення літографії і гравюри, пізніше – викладав математику, основи фізики й хімії, а також механіку, архітектуру і технічний малюнок. У 1818 – 1821 рр. вивчав науки в Паризькій політехнічній школі, працював у лабораторіях засновника електродинаміки й відкривача закону електромагнетизму А.М. Ампера й засновника теорії теплового розширення газів Ж.Л. Гей-Люссака. У 1824 р. очолив кафедру фізики ліцею. Виконував обов'язки лицейного архітектора. Після розформування ліцею, з 1834 р., викладав у Київському університеті геометрію, креслення й архітектуру, пізніше – механіку. У 1838 р. став деканом математичного факультету. З виходом у 1839 р. на пенсію оселився разом з дружиною, сестрою А. Анджейовського, в Житомирі, де спроектував будинок луцько-житомирського єпископа Каспера Боровського, працював над удосконаленням будинку Житомирської католицької кафедри²³². Перу науковця належить підручник „Теорія механізмів для практичних механіків і конструкторів щодо покращення розрахунків та пристосування в господарчому вжитку” („Teoria machin do łatwego ich wyrachowania zastosowania dla użytku gospodarzy, mechaników praktycznych i konstruktorów”, Krzemieniec, 1827, вид. 2 у 1829).

З 1842 р. в Житомирі жив Максиміліан Якубович, який свого часу викладав у Кременці латинську мову й літературу, керував нумізматичним кабінетом, по закриттю – в Київському (до 1839), а потім у Московському (до 1842) університетах. Перу науковця належить декілька підручників. У 1853 р. його було поховано на Житомирському парафіяльному кладовищі.

²³² Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu. – Т. III. – Wilno, 1921. – S. 99, 176 – 179, 208; Słowikowski A. Wspomnienia szkoły krzemieckiej // Biblioteka Warszawska. – Т. 2. – 1863. – С. 349.

Випускник Віленського університету, доктор філософії й вільних наук Міхал Хонський (1779 – 1 лютого 1855) – випускник Віленської академії, де в 1805 р. отримав докторський ступінь, з 1806 р. – завідувач кафедри звичайного права й політичної економіки Кременецького ліцею, викладав загальну статистику. Помер у Житомирі, в домі сина, відомого лікаря Казимира Хонського. Старший син – Генрик – суспільно-політичний діяч, який жив на еміграції в Парижі.

Юзеф Кручковський був особистим секретарем Тадеуша Чацького, членом Волинської урядової Комісії народної освіти, в якій виконував обов'язки бухгалтера та скарбника, до 1857 р. жив у Житомирі, де й помер.

Юзеф Бокшанін був останнім директором Кременецького ліцею, а потім першим і останнім директором-поляком Волинської (Житомирської) гімназії²³³, який у Житомирі „мав добру репутацію з приводу доброго ставлення до панства й до власних пансіонерів... Це була сувора й поважна постать, у школі й місті шанована”²³⁴.

Стиль, що був закладений видатним волинянином 1 січня 1833 р., тобто від часу відкриття Волинської (Житомирської) гімназії, ще зберігався протягом майже століття. Видатними вихованцями Волинської (Житомирської) гімназії, яка згодом отримала уточнення: Перша чоловіча гімназія – стануть особистості, що високо пронесуть славу навчального закладу й міста Житомира далеко за межі Правобережжя й держави зокрема. Вихованцями гімназії були Леонард Совінський, Аполон Наленч Коженювський, Тадеуш Бобровський, Сигізмунд Сераковський, Фортунат Новіцький, Владимир Висоцький, Адам Креховецький²³⁵,

²³³ Rolle M. *Ateny Wołyńskie*. – Lwów, 1898. – S. 68, 140, 154 та ін.; Rolle M. *Tadeusz Czacki i Krzemieniec*. – Lwów, 1913. – S. 125; *Zasztowt L. Kresy*. 1832 – 1864. *Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*. – Warszawa, 1997. – S. 134 – 137, 206.

²³⁴ Bobrowski T. *Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu* / Oprac., wstęp i przyp. St.Kieniewicz. – T. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 153.

²³⁵ Адам Креховецький (Adam Krechowiecki, 6 січня 1850, Волинь – 13 червня 1919, Львів) – письменник, драматург, критик, з 1883 р. головний редактор „Львівської газети” („Gazeta Lwowska”), закінчив Житомирську гімназію, вчився у Львівському, потім у Київському університеті на юридичному факультеті, після закінчення якого постійно жив у Львові. Автор повістей „Вето!” („Veto!”, 4 т., Kraków, 1889), „Наймолодші” („Najmłodszy”, 2 т., Warszawa, 1893), „Я є.” („Jestem”, Warszawa, 1894), „Креси” („Kresy”, Warszawa, 1894), „Ржа” („Rdza”, 2 т., Warszawa, 1897), „Амінь” („Amen”, Warszawa, 1911), збірника повістей „Полеглі” („Zmarnowani”, Lwów, 1888), історичних романів „Старий Вовк” („Stary Wilk”, Warszawa, 1892), „Про трон” („O tron”, 4 cz., Petersburg-Warszawa,

Антоні Креховецький та багато інших, які після її закінчення складуть славу не тільки навчальному закладу, а також місту, Україні й Польщі.

Навколо польського книжково-видавничого товариства об'єдналися Кароль Качковський, Александр Кароль Гроза, Мар'ян Галлі, Аполо Коженювський та Адам Пług. Тут живуть і плідно творять Юзеф Ігнацій Крашевський, Ян Прусінівський, Болеслав Дунін Ржуховський, Антоні Камінський, залишає Київ і надовго поселяється в Житомирі Леонард Совінський, збирає волинські стародавності Фортунат Новіцький, працює над мемуарами овруцький повстанець Антоній Павша, веде життя анахорета драматург Кароль Гейнч, часто приїздить Спиридон Осташевський²³⁶, бажає поселитись Міхал Грабовський²³⁷. А якщо додати до цього далеко не повного списку імена Генрика Ржевуського та Францішка Ковальського, Тадеуша Бобровського та Томаша Падури, Густава Олізара, Єви Фелінської та багатьох інших, чий творчі шляхи були тісно пов'язані з губернським центром, то можна впевнено стверджувати, що хоч не всі дороги вели до Житомира, проте Житомир стояв на перехресті багатьох літературних доріг.

ГЕНРИК РЖЕВУСЬКИЙ І ВОЛИНСЬКО – ЛИТОВСЬКА КОТЕРІЯ

ГЕНРИК РЖЕВУСЬКИЙ

Генрик Ржевуський (Henryk Rzewuski, 5 травня 1791, Славута – 26 лютого 1866, Чуднів) був одним із найвидатніших волинян-письменників, громадських та суспільних діячів, що мали вагомий вплив на розвиток літератури не тільки на Правобережній Україні, але й у Польщі та Росії в цілому. Сильна, контраверсійна й оригінальна постать свого часу, одним із псевдонімів якої був Тетерев'янин (Teterowianin), людина, яка займала найвищі щаблі в європейській ієрархії, людина, яка реально впливала на європейську історію й творила її, внесок якої в розвиток літератури та культури краю неможливо переоцінити. З його

1898 – 1905), „Нехай буде світло!” („Fiat lux”, Warszawa, 1901), драми „Королівський син” („Syn królewski”, Lwów, 1909), наукових досліджень „Про Циприана Норвида” („O Cyprianie Norwidzie”, 2 t., Lwów, 1909) та „Зигмунд Качковський та його часи” („Zygmund Kaczkowski i jego czasy”, Lwów, 1918).

²³⁶ Stupkiewicz St. Ognisko polskiego życia kulturalnego w połowie XIX wieku w Żytomierzu // Przegląd humanistyczny. – № 3. – 1966. – S. 55.

²³⁷ Michała Grabowskiego listy literackie / Wydął A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 252.

іменем також пов'язане становлення та розвиток у польській літературі унікального національного жанру – гавенди.

Батько майбутнього письменника – Адам Вавринець Ржевуський (1760 – 12 січня 1825) – був відомим державним і суспільним діячем Речі Посполитої і Російської імперії. Від 1784 р. – депутат сеймів від Волині, з 1786 р. – від Брацлавщини, у 1789 – 1790 рр. – посол Польщі в Данії, з 1790 по 1793 рр. – вітебський каштелян²³⁸. Це йому належить відомий вислів щодо Конституції 3 травня 1791 р.: „Глибоко переконаний, що ми живемо в такі часі й серед таких народів, що краще частині особистої вільності постраждати, щоб цілісність зберегти”. У лютому 1792 р. на житомирському повітовому сеймику був призначений пограничним комісаром. У Петербурзі 30 серпня 1792 року в складі брацлавської делегації присягнув Катерині II, після чого отримав чин сенатора (до 1819) та таємного радника Російської держави. Робив благочинні пожертви Кременецькому ліцею. У 1809 – 1812 рр. – маршалок київської губернської шляхти. Був членом петербурзьких та житомирських масонських лож. А.В. Ржевуський видав ряд публіцистичних праць, мав неабиякий поетичний талант, перекладав на польську твори Расіна, Корнеля і „Псалми Давида”, з латинської твори Ст. Конарського і М.К. Сарбевського.

Його діти – сини: Адам, Генрик та Ернст (1812 – 1862) – маршалок шляхти Бердичівського повіту; дочки: Кароліна, Евеліна та Аліна – дружина Александра Монюшка, Пауліна – дружина Яна Різничя, який був впливовим економістом свого часу. Всі члени родини Ржевуських у тій чи іншій мірі були причетні до розвитку літератури й культури Правобережної України.

Адам Ржевуський (1805²³⁹ – 1888) – генерал російської армії. До його маєтку належали Борщівка і Дзіньківка в Бердичівському повіті, Верхівня і Гайворон у Сквирському та ін. Учився в інженерній академії у Відні, з 1821 р. розпочав військову службу в російській армії. Брав участь у турецькій кампанії 1828 р. на стороні царських військ, у придушенні повстання 25 лютого 1831 р. під Гроховим Володимир-Волинського, де було 5 тисяч поранених²⁴⁰, і Боремлем Луцького повітів. Брав участь у штурмі Варшави, за що отримав золоту шаблю. Полковник Охтирського

²³⁸ Див.: Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich. – Lwów, 1895. – S. 536.

²³⁹ Р. Афтаназі наводить іншу дату народження – 1801 р.: Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. – Т. XI. А. – Warszawa, 1993. – S. 337.

²⁴⁰ Orzechowski T. O. Życiorys Karola Kaczkowskiego // Kaczkowski K. Wspomnienia. 1808 – 1831. / Ułożył Tadeusz Oksza Orzechowski. – Т. 2. – Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i Szmidta, 1876. – S. 261.

гусарського полку, з 1843 р. – генерал, у 1849 – генерал-ад'ютант у світі імператора²⁴¹. Учасник Кримської війни. По смерті київського генерал-губернатора І.І. Васильчикова з 1862 р. став командуючим Київського військового округу. Брав участь у розгромі січневого повстання 1863 р. однак після його придушення клопотав перед царем про пом'якшення долі учасників. З 1866 р. у відставці, жив у своїх маєтках, зокрема, у Верхівні. Не поділяв поглядів свого брата Генрика. Тадеуш Бобровський, Євстахій Івановський високо цінували його стійкі життєві переконання і принципи. Його перу належать спогади „1845 рік на Кавказі” („1845 год на Кавказе”, 1883). Помер 1 липня 1888 р. у Верхівні.

Двоє з багатьох дітей А. Ржевуського стали помітними літераторами свого часу, а саме: Ядвіга Левальд-Єзерська, яка писала під псевдонімом Леліва, і Станіслав Ржевуський (1864 – бл. 1912) – французькомовний письменник і драматург. Вихователем Ст. Ржевуського служив Міхал Єзерський²⁴², відомий у свій час письменник і співробітник „Петербурзького тижневика”. Внук Чеслав Ржевуський був художником і мемуаристом („A travers l'invisible cristal. Paris, 1976”), пізніше прийняв постриг отців домініканців.

Кароліна (Розалія) Ржевуська (бл. 1794 – 17 липня 1885, Париж²⁴³) – відома в історії й культурі більш за прізвиськом свого першого чоловіка Ієроніма – Собанська²⁴⁴, з яким фактично в шлюбі не жила з 1816 р. і офіційно розлучилась у 1825 р. К. Собанська отримала блискучу освіту у Відні у своєї родички Розалії Ржевуської²⁴⁵, дружини Вацлава

²⁴¹ Русский биографический словарь. – Т. 8: Рейтерн – Гольцберг. – Пг., 1913. – С. 165 – 167.

²⁴² Міхал Єзерський (1811 – 1891) – поет, драматург, тривалий час жив у Верхівні (тепер Ружинського р-ну Житомирської обл.), автор „Поезії” („Poezje”, Wilno, 1837), історичних повістей „Пан Каштелян” („Pan kasztelan”, Wilno, 1841), „Юлія і Марія” („Julia i Maria”, 2 t. Wilno, 1843), „Конкуренти” („Konkurenci”, Warszawa, 1855), „Летаргія” („Letarg”, Warszawa, 1855), „Донька моря” („Córka morza”. Warszawa, 1975), драм „Жертва принципів” („Ofiary zasad”, Kraków, 1880), „Помста каштелянки” („Zemsta kasztelanowej”, Warszawa, 1887), „Фарбовані ліси” („Farbowane lisy”, Warszawa, 1887) та ін.

²⁴³ Р. Афтаназі наводить інші дати життя: 1791 – 1886 рр.: Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. – Т. XI. А. – Warszawa, 1993. – С. 336. П. Коньков називає інші дати: 25 грудня 1795 – 16 липня 1885: Коньков П. Крымское окружение Адама Мицкевича. Каролина Собанская (опыт реконструкции образа) // Дни Адама Мицкевича в Крыму. – Симферополь: Универсум, 2004. – С. 125, 129.

²⁴⁴ Див.: Wasylewski S. Karolina Sobańska. – Kraków, 1959.

²⁴⁵ Архив Раевских: В 5 т. – Т. 1. – СПб, 1908. – С. 312.

Ржевуського – Еміра. Була добре знайома з впливовим графом Іваном Йосиповичем Віттом²⁴⁶, котрий мав не дуже добру репутацію, і з яким вона, за деякими джерелами, перебувала в таємному шлюбі. Через певний час К. Собанська офіційно вийшла заміж за Степана Христофоровича Чирковича (1837 р.), капітана лейб-гвардії Драгунського полку й ад'ютанта графа І. Й. Вітта. Третім її чоловіком з 1850 р. був досить відомий на той час французький письменник Жюль Лакруа (Jules Lacroix, 1809 – 1887), на чотирнадцять років молодший. Кароліна була жінкою надзвичайного розуму, краси й магічної чарівності, що дивним чином відобразилось у російській і польській літературах. Чудова піаністка, закохана у вишукані мистецтва, була душею свого товариства. Кароліною був зачарований і О.С. Пушкін, який присвятив їй послання „Що в імені тобі моєму?” („Что в имени тебе моем?”, 1830)²⁴⁷. Перебуваючи в Одесі, К. Собанською також захоплювався й А. Міцкевич, який, на думку окремих дослідників, присвятив їй сонет „Прощання” („Pożegnanie”)²⁴⁸ та низку інших творів. У 1850 р. в Парижі вони зустрілися знову.

Евеліна Констанція Ржевуська (24 грудня 1800, Погребища Київської губернії, тепер райцентр Вінницької обл. – 1882) – з лютого 1819 р. дружина Вацлава Ганського (1778²⁴⁹ – 10 листопада 1841), маршалка волинської шляхти, майстра масонської ложі в Житомирі. До одруження з Евеліною Вацлав жив у м. Вацлавпіль Пулинського ключа (тепер Ясна Поляна Червоноармійського р-ну Житомирської обл.), після чого родина переїхала до родового маєтку Верхівня в новозбудований у двадцятих роках XIX століття палац за проектом французького архітектора Блеріо²⁵⁰. Через дев'ять років по смерті чоловіка стане дружиною видатного французького письменника О. де Бальзака (Honoré de Balzac, 20 травня 1799 – 18 серпня 1850). Перша подорож О. де

²⁴⁶ За деякими даними, І. Й. Вітт народився на Правобережжі в Кам'янець-Подільській фортеці: Коньков П. Крымское окружение Адама Мицкевича. Граф Иван Осипович Витт (материалы к биографии) // Дни Адама Мицкевича в Крыму. – Симферополь: Универсум, 2004. – С. 115. Його мати Софія в другому шлюбі була за С. Потоцьким, який на її честь збудував славнозвісну уманську Софіївку.

²⁴⁷ Архив Раевских. – Т. II. – СПб, 1909. – С. 311 – 313; Черейский Л.А. Пушкин и его окружение. – Л.: Наука, 1989. – С. 406 – 407.

²⁴⁸ Корш Ф. Е. Пушкин и Собанський // Пушкин и его современники. – Вып. VII. – М., 1908. – С. 59.

²⁴⁹ Р. Афтаназі наводить іншу дату народження – 1782 р.: Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. – Т. XI. А. – Warszawa, 1993. – S. 335.

²⁵⁰ Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. – Т. XI. А. – Warszawa, 1993. – S. 339.

Бальзака до Верхівні з Парижа тривала вісім днів без перерв, вдень і вночі, з подоланням восьмисот миль. Від Парижа до Берліна, з Берліна до Кракова потягом. О п'ятій годині ранку письменник в'їхав до Бродів²⁵¹, які в той час входили до складу Австрійської імперії. Далі були вже волинські містечка: Радивилів, звідки в кибитці подорожував до Дубна, потім – Аннопіль, Житомир²⁵², Бердичів і, нарешті, в єврейській будці – до Верхівні. У верхівнянському маєтку (тоді Сквирського повіту Київської губернії; тепер Ружинський р-н Житомирської обл.) Евеліні Ганської письменник гостював з 13 вересня 1847 р. по 2 лютого 1848 р. і з 29 вересня 1848 р. по 25 квітня 1850 р. Вінчання відбулось у бердичівському костюлі св. Варвари 14 березня 1850 р. Коростишівський поет і мемуарист граф Г. Олізар був свідком одруження, а рідний брат його дружини, директор духовної семінарії в Луцьку, ксьондз Віктор Ожаровський провів святе таїнство вінчання²⁵³.

Резиденція Е. Ганської у Верхівні, за враженнями О. де Бальзака, була „точнісінько як Лувр, а маєток завбільшки, як один із наших департаментів. Неможливо собі уявити простір і врожайність цих земель, які ніколи не вдобряють і де сіють хліб щороку. Не дивлячись на те, що

²⁵¹ О. де Бальзак описує і сприймає Броди, як власне єврейське містечко (Balzak. *Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński*. – Warszawa, [Б.м.в.]. – S. 39 – 48); таке ж саме сприйняття міста і у К.Д. фон Роммеля (Роммель К.Д. фон. *Спогади про моє життя та мій час*. – Харків: Майдан, 2001. – С. 104).

²⁵² Саме цим маршрутом: через Броди, Радивилів, Бердичів, Київ у 1811 р. в'їхав у межі Російської імперії К.Д. фон Роммель (1781 – 1859), який був запрошений на службу до Харківського університету (Роммель К.Д. фон. *Спогади про моє життя та мій час*. – Харків: Майдан, 2001. – С. 104 – 105); також через Броди, Радивилів, Корець, Житомир далі на Київ у 1812 р. в'їхала в Росію видатна французька письменниця Жермена да Сталь (1766 – 1817): Ж. де Сталь „Десятирічне вигнання” (*Stael madame de „Dix années d'exil”*, 1821). Див. також: Möller Johan W. *Reise von Wolhynien nach Cherson in Russland*. – Gamburg, 1802; Гунн О. фон. *Поверхностные замечания по дороге от Москвы до Малороссии*. – М., 1806.

²⁵³ Савченко Ф. Бальзак на Україні // Україна. – 1924. – Кн. 1 – 2. – С. 56 – 61; Гросман Л. Бальзак в России // Литературное наследство. – Т. 31 – 32. – М.: Издательство АН СССР, 1937. – С. 150 – 372. – С. 262, 300; Balzak. *Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński*. – Warszawa, [Б.м.в.]. – S. 111; Козельський Я. Бальзак у Верхівні. – Стара Синява, 1992. – С. 48 – 50; Журавська Л. Г. Україна в життєвій і творчій долі Бальзака // Бердичівська земля в контексті історії України. Наук. зб. / Відп. ред. М.Ю. Костиця. – Т. 19. – Житомир: М.А.К., 1999. – С. 6 – 9;

молодий граф і молода графиня²⁵⁴ удвох мають біля двадцяти тисяч селян, що становить сорок тисяч душ, а треба було б чотириста тисяч, щоб управляти всією цією землею. Засівають стільки, скільки можуть зібрати. Країна ця особлива в тому сенсі, що поруч з надзвичайним блиском розкошів не вистачає найнеобхіднішого комфорту. Цей маєток єдиний в окрузі, який має лампу Carcel і лікарню. Є дзеркала в десять сходинок заввишки, й немає оббивки на стінах. А Верхівня вважається найдорожчим маєтком на Україні, яка така ж велика, як Франція... Будинок, де я живу, як острів серед океану: ниви й степи якогось азійського розміру²⁵⁵. Після смерті О. де Бальзака Е. Ржевуська мешкала в Парижі, де й померла.

Про перебування на Волині О. де Бальзак залишив спогади під назвою „Лист про Київ”, які призначав „Журналу для дебатів” („Journal des Debats”). Назва твору досить характерно ілюструє уявлення непересічного француза (!) про Україну та власне Волинь і Київщину. „Цей край завжди недооцінювали, – пише О. де Бальзак про Росію, – завжди з нього насміхались, артилерія думок обстрілювала його, навіювала огиду до нього: але він, ніби ведмідь, якого не бере куля, постійно відроджується та йде”²⁵⁶.

Дочка Евеліни – Анна (1827 – 1915), з 1847 р. – нащадок Верхівнянського й Пулинського ключа (тепер смт. Червоноармійськ Житомирської обл.), який невдовзі продала Каролію Качковському. Анна була дружиною Єжи Мнішека (1822 – 1881), який був у родинних зв'язках зі Станіславом Августом Понятовським, останнім королем Речі Посполитої. У 1870-х роках у Верхівні жив Наполеон Орда – художник, який залишив безцінні малюнки Волині, Поділля й Київщини, в тому числі й Верхівні.

Найстарший син, граф Генрик Ржевуський, виховувався в Погребищах на Волині, з 1797 р. навчався в школі босих кармелітів у

²⁵⁴ Анна і Єжи Мнішеки.

²⁵⁵ Лист до сестри Лаури від 8 жовтня 1847 р.: Balzac. Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński. – Warszawa, [Б.м.в.]. – S. 63 – 67; Гросман Л. Бальзак в России // Литературное наследство. – Т. 31 – 32. – М.: Издательство АН СССР, 1937. – С. 238 – 239; Вибірково надрукований: Моруа А. Прометей или жизнь Бальзака. Гл. XXXVIII; Хінкулов Л. Письменник жив у Києві. – К.: Дніпро, 1982. – С. 72; Козельський Я. Бальзак у Верхівні. – Стара Синява, 1992. – С. 26; Дорогих Т., Чернеца В. Оноре де Бальзак і Верхівня. – Вінниця, 2004. – С. 23.

²⁵⁶ Цитується за виданням: Balzac. Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński. – Warszawa, [Б.м.в.]. – S. 20. Це видання – переклад з французької: Balzac Honore de. „Il lettre sur Kiew” („Лист про Київ”).

Бердичеві, потім була домашня освіта під опікою французького капітана та німецького ветеринара, яких наймали в Дубно, де стояв корпус французьких емігрантів²⁵⁷, з 1801-го – три роки в елітному пансіоні абата Nikole в Санкт-Петербурзі, де, крім нього, виховувались О. Х. Бенкендорф, якого в майбутньому буде призначено начальником III жандармського відділення, О.Ф. Орлов, який стане головою Державної ради Росії, генерал-майор С.Г. Волконський – декабрист та багато інших, що згодом визначатимуть політику Росії і Європи в цілому. З 1804 р. Г. Ржевуський вчиться на філософському відділенні Краківського університету. У 1807 р. його було обрано повітовим маршалком Уманського повіту. З 1809 р. була військова служба в уланському полку. Височайшим указом 12 грудня 1817 р. Генрика Ржевуського було призначено в Колегію іноземних справ. З 17 серпня 1818 р. він – член російської місії (перекладач) у Мюнхені, в 1820 р. – титулярний радник, а 31 січня 1835 р. – звільнений у відставку. У 1818 – 1819 рр. Г. Ржевуський був членом масонської ложі „Білий орел”, а до 1820 р. керував „Великою ложею Астраї” в Санкт-Петербурзі²⁵⁸ та „Розсіяної темряви” в Житомирі²⁵⁹.

В Парижі (1819) був вільним слухачем Сорбонського університету, де слухав лекції філософа В.Кузена та історика літератури А.Ф. Вільмена, потоваришував з Ж. Кюв'є й особливо близько з Ф.Р. де Ламенне. Г. Ржевуський захоплювався ідеями Жозефа де Местра, з яким познайомився особисто ще в Петербурзі, спілкування тривало й у Парижі.

Книга Жозефа де Местра „Петербурзькі вечори”²⁶⁰ вийшла в Парижі в 1821 р. (друге видання в 1831 р.). Автор – один з видатних представників релігійного абсолютизму, теоретик дворянської консервативності та поміркованості, людина, яка не сприймала ідей просвітительського століття. Книга привернула гучну увагу спочатку у Франції й незабаром у Росії²⁶¹. „Петербурзькі вечори” являють собою одинадцять філософських діалогів, які ведуть між собою три

²⁵⁷ Ślisz A. Henrik Rzewuski. Życie i poglądy. – Warszawa, 1983. – S. 23.

²⁵⁸ Платонов О. Криминальная история масонства. 1731 – 2004 гг. – М.: Алгоритм, 2005. – С. 76, 186.

²⁵⁹ Ślisz A. Rzewuski Henryk // Polski słownik biograficzny. – Т. XXXIV. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992 – 1993. – S. 107.

²⁶⁰ de Maistre Joseph. Les soirées de Saint-Pétersbourg. – Т. 1. – Lyon, 1831. – XX, 471 s.

²⁶¹ Степанов М. Жозеф де Местр в России // Литературное наследство. – Т. 29 – 30. – М.: Издательство АН СССР, 1937. – С. 620.

співрозмовники. Це ґрунтовний огляд історії філософської думки попереднього століття, категоричне неприйняття руссоїстики і вольтеріанства, нарешті, пристрасна апологія папству й католицизму та жорсткій владі. Вплив ортодоксального філософа на волинянина був досить потужним, що знайшло своє відображення в „Золотоволосому пажі, або султанських вечорах” та „Моралеописових сумішах Яроша Бейли”. Г. Ржевуський багато подорожував по Європі, в 1820-х рр. був у Швейцарії, Німеччині, Франції, Італії, Англії і Туреччині, у 1850-х відвідав Пруссію, Данію, Голландію та Бельгію, в 1857 – Францію, 1865 – Дрезден.

У 1824 р. завдяки Марії Шимановській²⁶² близько зійшовся з Адамом Міцкевичем, був супутником його кримської подорожі, де вони відвідали Г. Олізара в Артеку²⁶³ і спілкувались з О.С. Грибоєдовим, з яким були знайомі, очевидно, ще з Бердичева в 1825 р.²⁶⁴ Близький приятель П.А. В'яземський у „Старому записнику” („Старая записная книжка”) влучними спостереженнями та місткими штрихами створив глибоку характеристику Генрику: „Польський письменник прославився своїми історичними романами, в яких воскрешав побут і характери старої Польщі, був самим кривим і щирим поляком. Він належав старій вітчизні душою, думками та переконаннями, мабуть, – і упередженнями хибно-історичними й клерикальними... У нього були патріотичні співчуття й скорбота, але не було божевільних сподівань і самовпевнених вимог... у товаристві, на вечорах потроху переймав чільне місце в розмові: всі охоче слухали його, тішились парадоксами, сміялись над дотепними витівками його, іноді – над витворами уяви, в яких правдивий історик поступався місце романісту.”²⁶⁵ В цій бінарно орієнтованій думці міститься все: з одного боку (інтравертного) – місце й природа *curriculum vitae* Г. Ржевуського, що полягала в моральному дисидентстві, викликаному

²⁶² Марія Шимановська (1789 – 1831) видатна польська піаністка й композитор, мати Целіни, яка стала дружиною А. Міцкевича. Див.: Morawski St. Wspomnienia pustelnika // W Peterburku 1827 – 1838. – Poznań, 1927. – S. 153 – 199; Черейский Л.А. Пушкин и его окружение. – Л.: Наука, 1989. – С. 498. М. Шимановська з фортепіанними концертами виступала в Дубно в 1823 р.: Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: PAN, 1985. – S. 124.

²⁶³ „Кримські сонети” А. Міцкевича присвячені „Супутникам подорожі по Криму”.

²⁶⁴ О.С. Грибоєдов з Києва в листі від 10 червня 1825 р. до В.Ф. Одоєвського, зокрема, писав: „Мене постійно запрошують до Бердичева на ярмарок, який починається післязавтра: там хочуть познайомити з Ржевуським”.

²⁶⁵ Русский архив. – М., 1874. – С. 199 – 203.

політичними умовами й соціальними обмеженнями, та характеристика художнього канону видатного майстра-гавендаря, з іншого (екстравертного) – сприйняття російським читачем (наголосимо, непересічним!) його як особистості та його творчості як „чужого серед своїх”!

Після смерті батька Адама Вавринця граф отримав у спадок містечко Чуднів над Тетеревом Житомирського повіту, яке свого часу придбане було у Прота Потоцького²⁶⁶. Саме тут з 1832 р. Г. Ржевуський проживав майже постійно.

Генрик був швагром О. де Бальзака. Його рідна сестра Евеліна Ганська в другому шлюбі 2 / 14 березня 1850 р. стала дружиною видатного французького романіста. Цій події присвячено роман відомого українського письменника Натана Самійловича Рибак (1913 – 1978) „Помилка Оноре де Бальзака” (1940, доповн. вид. 1956) й поставлено однойменний художній фільм (1969).

У 1829 р. людина надзвичайно гострого та оригінального гумору, широкої ерудиції з безмежними знаннями, розкішною пам’яттю й магічною емпатійністю, Г. Ржевуський переживає глибоку духовну кризу й відходить від європейського вільнодумства, пристає до консервативно-клерикальних позицій програмного католицизму, стає противником будь-

²⁶⁶ Антоній Прот Потоцький (11 вересня 1761 – 1801?, Махнівка?) – відомий банкір, підприємець і суспільний діяч Правобережжя. Володів з 1782 р. Чудновим, де 20 березня 1787 р. пригощав обідом короля Станіслава Августа, з 1779 – Махнівкою, де опікувався друкарнею, і Любаром, з 1791 – Мирополем, Ямполем, частиною Звягеля, Ружина, Паволочі, Високої Печі, Станіслава та ін. Організатор банківських установ у Махнівці, яку називали Малою Варшавою, Бердичеві, Дубно, Херсоні, що був у той час головним портом Чорного моря, Торгової компанії (т.зв. Чорноморської для торгівлі зі сходом), центром виробництв на потреби війська, а також заліза, ситцю, сукна, горілки, карет, меблів та іншої продукції з дерева, крім цього – пива. Розробив розгалужену систему аптек, займався розведенням голландської породи корів etc. Мав торгові сховища у Варшаві, Кракові, Чуднові та ін. У 1784 р. в портах Марселя й Олександрії причалювали кораблі під назвою „Польща, Поділля, Україна, містечко Ямпіль, Прот”. Розлучення з дружиною в 1793 р. та банкрутство низки польських банків після другого розділу Речі Посполитої відбилось і на діяльності А.П. Потоцького, яка стала стрімко занепадати, що в результаті призвело до його остаточного банкрутства. Див.: Heleniusz E. (Iwanowski E.) Pamiątki polskie z różnych czasów. – Т. 2. – Kraków, 1882. – S. 223 – 252; Heleniusz E. Wspomnienia lat minionych. – Kraków, 1876. – S. 394 – 402; Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu. – Т. I. – Wilno, 1861. – S. 9, 74, 96, 113; Plater K.K. Podoróż króla Stanisława Augusta do Kaniowa w r. 1787. – Wilno, 1860. – S. 94, 96, 98 – 103.

яких нових перетворень та нововведень. Письменник марить історією Польщі XVIII ст., ідеалізує непорушні підвалини шляхетства, серед яких віра, вільні вибори, повна влада гетьмана над військом і, нарешті, *liberum veto* (лат.: вільне вето) – виключно шляхетське право вільного протесту, яке, з одного боку, визнавало право шляхтича на виключну особисту думку, з іншого – створювало умови для обов'язкової спільності думок шляхти. Минуле століття стає для нього тим виміром відліку, яким Тетерев'янин буде перевіряти століття нинішнє.

Сорокові роки XIX століття – час найактивнішої діяльності письменника. На початку 1841 р. Г. Ржевуський разом з Київським губернатором І.І. Фундуклеєм, який з 1 лютого 1838 р. до 21 серпня 1839 р. служив волинським віце-губернатором, а також з відомим меценатом бароном Станіславом Яновичем де Шодуаром (1792 – 1858)²⁶⁷ і головою Київської археографічної комісії, археологом Михайлом Володимировичем Юзефовичем (1802 – 1889) створили в Києві історичне товариство²⁶⁸, яке мало охопити всіх зацікавлених у зборі та вивченні старожитностей Правобережжя та слов'янських літератур. До цього кола митців було введено О. де Бальзака, який шість разів відвідав Київ (у листопаді 1847 р., в листопаді 1848 р., в січні – лютому й травні 1849 р., січні – лютому й на початку березня 1850 р.), двічі був на контрактних ярмарках: у 1849 р. і 1850 р. Був у захваті від Києва²⁶⁹: „Більшість французів не знають, що таке Київ, місто, назву якого скрізь вимовляють *Quieffe*, навіть коли пишуть *Kijow*... Київ сьогодні – столиця України, є

²⁶⁷ Про суспільну діяльність Шодуарів див.: Петров Н. Библиотека барона Шодуара и вновь открытое древнее изображение Бориса и Глеба и, может быть, св. Владимира // Киевская старина. – Т. 22. – № 8. – 1888. – С. 33 – 39; Дідівська О., Момот Г. Барони де Шодуари – видатні меценати Житомирщини // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту. – № 11. – Житомир, 2001. – С. 64 – 68; Біленький Є.А. З історії родинного зібрання волинських баронів де Шодуар // Україна: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали обл. міжвуз. конф. / За ред. М.А. Козловця і др. – Житомир: Полісся, 2001. – С. 117 – 124.

²⁶⁸ Иконников В.С. Киев в 1654 – 1855 годах. Исторический очерк. – К., 1904. – С. 281, 297; Єремєєв В.В. Сторінки життя та літературної діяльності Генрика Ржевуського // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир, 1996. – С. 164.

²⁶⁹ Гросман Л. Бальзак в России // Литературное наследство. – Т. 31 – 32. – М.: Издательство АН СССР, 1937. – С. 256 – 257; Хінкулов Л. Письменник жив у Києві. – К.: Дніпро, 1982. – С. 71; Варварцев М. Україна: інтерпретації першої половини XIX століття // Слово і час. – № 7. – 1998. – С. 67.

святим містом Росії, давня метрополія, Римом татарів і росіян, старшим від Москви, резиденція царів... Київ – це *вічне місто* Півночі²⁷⁰.

У червні 1841 р. в чуднівському маєтку письменника відбувся з'їзд польських письменників, де поширювались ідеї панславізму²⁷¹.

З 26 травня 1841 р. по 28 грудня 1844 р. Генрик Ржевуський виконує обов'язки Житомирського маршалка²⁷². З 62 дворян, які брали участь у голосуванні, за нього віддали свої голоси 48 чоловік²⁷³. Ця громадська посада серед сучасників була сприйнята неоднозначно. „Я дуже сильно незадоволений Вашим маршалкуванням, – писав до Генрика Міхал Грабовський. – Нащо це пану графу здалось! Але якщо вже так сталося, може, Бог милосердний це на добре оберне, про що його дуже прошу. Змилуйтесь над нами, тільки не покидайте писати; кожна Ваша хвилина не має ціни для нас і дітей наших. Які зараз про Вас думки будуть, погані чи добрі, то байдуже; але це свідчить, що Ви є мужем майбутнього, і я всіма силами мого розуму і доброзичливості мого серця вірю, що слава Соплиці і навіть Яроша Бейли зросте до розмірів, які ще не знали письменники нашого народу”²⁷⁴.

Письменник ніби весь складався з парадоксів, що неодноразово ставило сучасників у незрозуміле становище. Він був неперевершеним майстром афористичних висловлювань²⁷⁵, витонченим співрозмовником, митцем протиріч: носив одночасно шинель чиновника, генеральські штани, а на голові чорну конфедератку. Сучасники пригадували: коли він „спілкувався з Бахусом”, то знімав чоботи й ходив по землі босий²⁷⁶. А якось на одному із засідань житомирської шляхти губернатор попросив Г. Ржевуського говорити на мові вітчизни, маючи на увазі російську, граф миттєво з польської перейшов на українську! Ті, хто близько його знав,

²⁷⁰ Balzak. *Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński*. – Warszawa, [Б.м.в.]. – S. 23 – 24.

²⁷¹ Російське бачення ідей панславізму яскраво викладені в: Пыпин А.Н. *Панславизм в прошлом и настоящем // Вестник Европы*. – № 9. – 1878. – С. 312 – 353.

²⁷² *Архив Раевских*. – Т. 1. – СПб, 1908. – С. 560 – 561.

²⁷³ Лист Г. Ржевуського до Джона Дикальпа (John of Dykalp) див.: *Kłósy*. – № 902. – 1882. – S. 246.

²⁷⁴ List LXXI M. Grabowskiego do G. Rzewuskiego 6 grudnia 1841 r. // *Michła Grabowskiego listy literackie / Wyd. A. Bar*. – Kraków, 1934. – S. 251.

²⁷⁵ Один з характерних та найулюбленіших мотто письменника: „Підлість – це як гаряча купіль: спочатку обпікає, а потім дуже приємна”.

²⁷⁶ Bobrowski T. *Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz*. – Т. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 183.

розривались між визначенням його, з одного боку, як якобінця, з другого, як торговичанина, – практично несумісні риси, що не могли поєднуватись ні за яких умов в одній людині!

Серед його близьких знайомих бачимо видатних майстрів художнього слова: Александра Фредро, Адама Міцкевича, Ігнація Головінського, Міхала Грабовського, Зигмунта Красинського, Юзефа Ігнація Крашевського, Густава Олізара, Александра Пжездецького, Пластида Янковського, Олександра Грибоєдова, Петра В'яземського та багатьох інших, хто своєю посильною працею сприяв облагороджуванню душі людської.

Протягом 1840 – 1850-х років Г. Ржевуський тісно співпрацював з „Петербурзьким тижневиком” („Tygodnik Petersburski”), був організатором, а потім редактором „Варшавського щоденника”, який почав виходити в березні 1851 р. і користувався особливою популярністю серед читачів. Створив редакцію, виробив стиль, визначив напрями видання, нарешті, виховав свого читача, і в 1854 р. Тетерев'янин повністю відійшов від публіцистики... Цього ж, 1854 р., звільнив своїх селян.

У 1858 р. граф Г. Ржевуський отримав титул дійсного радника з правом носити генеральський мундир, але це не давало права на пенсійне забезпечення. Чуднівський маєток десь після 1842 р. став занепадати і потребував значних капіталовкладень. Г. Ржевуський довго боровся з загрозою злиднів. У листі до дружини якось письменник вимовив сакральне: „Нічого не хочу, як жити в Чуднові як пустельник”²⁷⁷. 1859 – 1866 роки – період повільного відходу від активного громадського й літературного життя. Причини такого відходу досить своєрідно коментує Т. Бобровський у своїх „Мемуарах”²⁷⁸.

Письменник помер у повній самотності і забутті 26 лютого 1866 р. в своєму чуднівському маєтку. Був похований на місцевому католицькому кладовищі. Згодом доньки Марія (народ. 14 липня 1827 р.) та Ядвіга (народ. 17 червня 1836 р.) продали маєток. Вони не встигли поставити батьку пристойного пам'ятника, й могила видатного письменника загубилася.

Якщо відштовхуватись від часу народження письменника, то Г. Ржевуський належить до покоління А. Мальчевського й А. Фредро, по часу першої публікації – до періоду, який визначено іменем Ц.К. Норвіда. Якщо брати останні публікації, то Г. Ржевуський разом з Ю.І. Крашевським – у вінку класиків польської літератури доби

²⁷⁷ Цит. за: Ślisz A. Henrik Rzewuski. Życie i poglądy. – Warszawa, 1983. – S. 302.

²⁷⁸ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St.Kieniewicz. – T. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 178 – 187.

романтизму, до якого також належать Міхал Грабовський та Юзеф Коженювський.

Літературне натхнення прийшло до Генрика Ржевуського досить пізно. Перебуваючи в листопаді 1830 р. в Римі, майже сорокарічний Г. Ржевуський знову зустрічається з Адамом Міцкевичем, який переживав на той час досить складний період життя²⁷⁹, розповідає йому старі шляхетські історії. А. Міцкевич, зворушений гострою пам'яттю Генрика на дати, деталі, подробиці шляхетського побуту минулого, вмінням розставляти акценти в історичних подіях, зачарований майстерністю оповідача, просить усе неодмінно записати²⁸⁰. Г. Ржевуський починає працювати над першими гавендами, які пізніше будуть представлені як шляхетські.

Гавенда (*gawęda*) – це самобутній жанр польської літератури, оснований на спогадах про недалеке минуле звичайного життя. Спогади представляються як такі, що відбувались насправді, переказані справжніми свідками тих подій. Поетика гавенди лежить на порубіжжі між мемуарами й сповіддю, історичним оповіданням і билиною, фактичним і міфологізованим, епічним та індивідуалізованим сприйняттям світу. Це, як правило, розповідь про шляхетське минуле, в якій акценти робляться не стільки на хронології події, як на моральній її стороні, де головним є, швидше, передача духу часу: його „смаку, запаху та кольору”. Сюжетна домінанта гавенди – пересічна подія, змальована емним та влучним словом.

Вважається, що гавенда сягає своїм корінням у творчість середньовічних польських гавендарів. Вона відображена в змісті „Пана Тадеуша” самого Адама Міцкевича. Елементи її зберігають „Пісні Януша” Вінцента Пола. Але, безсумнівно, самобутності та оригінальності жанр досяг тільки завдяки Г. Ржевуському та його „Спогадам ясновельможного пана Северина Соплиці, парнавського чашника²⁸¹” („*Pamiętki J Pana Seweryna Soplicy, cześnika parnawskiego*”), двадцять п'ять гавенд яких стали золотим фондом польської літератури.

Вперше двадцять гавенд „Спогади ясновельможного пана Северина Соплиці” побачили світ в анонімному чотиритомному

²⁷⁹ Живов М. Адам Мицкевич. Жизнь и творчество. – М.: Художественная литература, 1956. – С. 248.

²⁸⁰ Lewinówna Z. Posłowie // Rzewuski H. Pamiętki Soplicy. – Warszawa, 1983. – S. 424 – 423.

²⁸¹ Pincerna – лат., cześnik – польськ. – чашник, підчаший, виночерпій – почесний придворний чин.

паризькому виданні протягом 1839 – 1841 років. Анонімність публікацій була досить поширеним елементом літературного етикету доби романтизму. Варто пригадати, як протягом п'ятнадцяти років видавались без прізвища автора вальтер-скоттівські романи, починаючи від першого „Уверлі” в 1814 р. і до першого зібрання творів у 1829 р.; пушкінські „Повісті Белкіна”, навіть гоголівські „Вечори на хуторі поблизу Диканьки”, автором яких був, відповідно до „Передмови”, Панько Рудий, а також творчість І. Головінського, який користувався при виданні своїх художніх творів псевдонімом Жигота Костровець.

Спочатку граф намагався взагалі дистанціюватись від „жартівливих писанин”, створених ніби як наслідування старому манускрипту. Але бурхливий успіх, поява власних наслідувачів підштовхнули майже п'ятдесятирічного письменника, до якого раптово прийшла літературна слава, до подальшого видання спогадів Соплиці вже у власному краї – Вільно (1844 – 1845), де до основного корпусу гавенд додалося ще п'ять. Але впродовж багатьох років автор так само підтримував інтригу літературної містифікації, наполягаючи, що спогади Соплиці – це відбиток автентичного твору Бартоломея Міхаловського.

Спогади Соплиці – це гімн ідеології сарматизму, періоду золоті вольності шляхетської, глоріфікація минулого й шляхетського образу життя, це милування Україною і спорідненість з її культурою й традиціями. Неможливо не процитувати лише єдину з соплициних гавендок із „Запорізької Січі” про вигляд і вбрання українців: „Українських чоловіків можна було впізнати по шляхетності їх рис, чистоті білих сорочок, які гарно контрастували чорноті сірячини. Голови оголені, на верху – широке пасмо, яке спадає аж на плечі, що серед них називається оселедцем і є єдиним залишком темної чуприни. Великі шаровари, широко обв'язані червоним пасом, з якого виглядала плетена зі шкіри нагайка та її посріблена рукоятка, видавали українського Козака. А московського кацапа хто б не впізнав по довгому темно-блакитному сарафану²⁸², недоглянутій рудій борідці, колом стриженому волоссю, по

²⁸² Враховуючи, що в ті часи в Україні звичайного росіянина можна було побачити досить рідко, що автор говорить про сарафан, одяг більш притаманний старообрядцям та називаючи їх кацапами, припускаємо, що в цьому сюжеті мова йде про старообрядців, які в XVIII – XIX ст. масово рятувались в Україні і на Волині зокрема, від наслідків Никонівської церковної реформи. Тільки на Волині старообрядці-пилипони жили в Житомирському повіті в 34 місцях, Новоград-Волинському – 14, Овруцькому – 14, Радомисльському – 14, Бердичівському – 6, Луцькому – 2, Ковельському – 1, Кременецькому – 1, Острозькому – 1, див.: Таранець С. Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця

округленому, як повний місяць, обличчю, на якому відбивалась байдужість, і величезних кістках, щедро обдарованих салом. Інших жінок не було, крім українок, а тих було три види: баби, молодіці й дівки. Баби на голові мали зав'язану хустку, темну опону, підшиту овчиною, вбрання просте й скромне, що й подобало їх віку; але молодіці та дівки, між якими було багато чарівної краси, носили досить яскраве вбрання, пишні й коштовні галуни, коралі часто показували й доводили, що їх чоловіки й родичі були заможні²⁸³. Повільна необтяжлива фактажем розповідь, уважна спостережливість і відчуття міри роблять замальовку корисною й цікавою для читача.

Художнє відкриття Г. Ржевуського в створенні образу Соплиці полягало, перш за все, в тому, що автор зміг дистанціюватись від „характеру” своєї креатури. Спогади Соплиці – це спогади провінційного шляхтича, людини епохи, що відійшла. Це його візія минулого, а не автора, який молодший від свого героя принаймні на два покоління, це його, соплицині, особисті мемуаристичні асоціації та нарації. Твір, скоріше, має характер утопії, але утопії антипросвітництва. Спогади Соплиці – це гармонія сільського життя („У нас село завжди відіграло роль важливішу, ніж місто”²⁸⁴, – зазначав М. Дубецький), порядність товариських відносин, взаємна гречність, галантність і високий смак – це все, власне, і є, за думкою А. Васька, високим тоном гавенди Г. Ржевуського²⁸⁵. Марно шукати в спогадах парнавського чашника точної географічної визначеності, перевіряти його гавендами реальні

XVIII – початку XX ст. – К., 2007. – С. 401 – 402, 406 – 407; Таранець С. Географія розселення та соціальна структура старообрядських громад Волині в XIX – на початку XX ст. // Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення / Гол. ред. М.Ю. Костриця. У 2 т. – Т. 1. – Житомир: М. Косенко, 2007. – С. 167 – 174. Район Житомира Каракулі – колишнє старообрядське поселення. Первинна назва вулиці Михайлівської в Житомирі до 1888 р. була Пилипонівська (Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 126; Костриця М., Мокрицький Г. Церква святого архистратига Михаїла. Михайлівський собор. – Житомир: Житомирський вісник, 1991. – С. 7). У середині XIX століття вулиця мала назву Петербурзька (Kraszewski J.I. Wieczory Wołyńskie. – Lwów, 1859. – S. 68).

²⁸³ Rzewuski H. Pamiątki Soplicy / Opracowała i postowiem opatrzyła Z.Lewinowa. – Warszawa, 1983. – S. 105.

²⁸⁴ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 133.

²⁸⁵ Waśko A. „Pamiętniki Soplicy” na tle programowych wypowiedzi Henryka Rzewuskiego // Pamiętnik literacki. – Rocznik LXXXII. – Z. 1. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991. – S. 83.

історичні події. Навіть титул Соплиці – чашник парнавський – виглядає більш історичною містифікацією²⁸⁶, ніж конкретною топонімічною прив'язкою. Однак саме „Спогади ясновельможного пана Северина Соплиці” містять більш мемуаристичної фактажності про колорит та характери епохи, ніж найкраща історична енциклопедія. Лебединою піснею старої Польщі назвав „Спогади Соплиці” Ю.І. Крашевський²⁸⁷. Це одразу відчували сучасники й почали вкарбовувати в аннали мемуаристичної художньої літератури свої гавенди. Волинську гавенду в середині XIX століття творили Густав Олізар, Міхал Чайковський. М. Грабовський видає „Домашні мемуари” (1845). Елементи жанру зустрічаємо в творчості Ю.І. Крашевського.

У 1839 р. були написані „Моралеописові суміші Яроша Бейли” („Mieszaniny obuczajowye przez Jarosza Bejly”. Окреме видання: Wilno, 1841 – 1843), які набули досить контраверсійного характеру. Видання містило багато помилок. Автор жартував: „Коректор достойний бути житомирським маршалком”.

Це дійсно були блискавичні потоки вражень, звертання в минуле й думи про майбутнє. Тут у формах ліричної сповіді було змішане все разом без якогось натяку на існування композиції чи логіки художнього твору. Роздуми над старожитньою літературою та минувиною можуть чергуватися зі вставками про вільнодумство в релігії, ідеї про роль шляхти й аристократії – зі спостереженнями про балагулів, критика єзуїтів та Ватикану²⁸⁸ – з аналізом сучасної освіти та виховання молоді. Серйозні й сатиричні, філософські й побутові спостереження, іронічна критика та болісні підсумки – здається, не зосталось жодного явища, яке не знайшло б тут своєї безкомпромісної оцінки. Особливо дісталось усій волинській шляхті, а також Кременецькому ліцею. Все це було наслідками того, що сучасність письменник сприймав як одну з критичних епох цивілізації.

²⁸⁶ Містечко Парнава відоме в XIII – XVI ст. і знаходилось в Інфляндії, це стара польська назва Лівонії (частини сучасної території Латвії та Естонії), сучасне естонське місто Пярну. Однак у XVIII ст. в Польщі, як і інших державах Європи, ще зберігалась деінде традиція іменування за давно забраними від Речі Посполитої землями, що, очевидно, надавало носію титулу певної екзотичності та тішило шляхетський пустий гонор.

²⁸⁷ Gubronowicz B. Epizod z walki J.I. Kraszewskiego z H. Rzewuskim // Pamiętnik literacki. – Lwów, 1931. – S. 312.

²⁸⁸ Див.: Urbaniak J. Henrik Rzewuski o religii i Kościele // Euhemer, Przegląd religioznawczy. – № 4 (118). – 1980. – S. 37.

Суспільство завирувало. Дітище Т. Чацького набуло в той час уже статусу *sancta sanctorum*. Вихованці ліцею включились у голосну дискусію, яка тривала декілька років. Але, здавалось, письменник навмисне продовжував епатувати громадськість. В „Інтелектуальних мандрівках” („*Wędrowki umysłowe*”, Petersburg, 1851) Тетерев’янин безапеляційно наполягав, що Польща завдяки Конституції 3 Травня не тільки знищила сталу форму свого існування, але й втратила силу духу. Їдкий сарказм та іронія автора, безмежні знання, досконала логіка, аргументація та величезний авторитет пояснювали те, чому знаходилося мало бажаючих вступити в дискусію з Г. Ржевуським, в якій опоненти, як правило, виглядали досить жалюгідно. Коментуючи критичні напади на Яроша Бейлу, Г. Ржевуський вбачав у цьому влучне співпадіння художніх образів твору з яловими, безрезультатними діями сучасників.

Наступним знаковим твором письменника став роман „Листопад” („*Listopad*”. Окреме видання у 3-х тт. у Петербурзі в 1845 – 1846), який наче продовжував світ „Спогадів ясновельможного пана Северина Соплиці”: та ж епоха, ті ж герої, перегукування тих самих проблем. Однак, це не було повторенням чи дежавю.

Важливим структурним компонентом роману є „Передмова” („*Przedmowa*”, 14 червня 1845 р.)²⁸⁹, в якій автор стисло висловлює своє бачення ролі християнської цивілізації та місії історичної літератури в розвитку сучасного суспільства. Думки автора не втрачають своєї актуальності й сьогодні. Критично, навіть, швидше, негативно ставлячись до ідей французьких реформаторів другої половини XVIII ст., що охопили давню слов’янську спільність, більш, ніж столітню суперечку слов’янофілів і західників. Іноземщина, непродумане втручання та сліпе наслідування Заходу без врахування особливостей часу й місцевості, християнської релігії, місцевих звичаїв та виховання, на думку письменника, несе народу занепад, розхитує його споконвічні моральні та релігійні підвалини. Єдину силу, яка б могла протиставити цій навалі, Тетерев’янин бачить у збереженні та відтворенні правдивої історії. Але й тут на недосвідченого письменника чекають ненав’язливі стереотипи. Як є правда історична, так є й правда поетична.

„Листопад” – це аналіз століття, яке минуло, це мемуаризація цього минулого, яке зумовило падіння Речі Посполитої, це інтелектуальний роман з міцною історико-мемуаристичною базою. Автор не відтворює минуле як аллюзію сучасності, а пише як документ, що має

²⁸⁹ Rzewuski H. *Listopad. Romans historyczny z drugiej połowy wieku XVIII. Przedmowa* / Oprac. K. Wojcechowski. – Kraków, 1923. – S. 67 – 73.

з'ясувати причини того, що відбувається в сьогоденні. В основі твору лежить співставлення двох бачень світу, одне – через світогляд Міхала Стравінського, який отримав старопольське виховання, друге – через світогляд Людвіга, який в силу різних обставин отримав виховання за кордонами вітчизни й повернувся на батьківщину. Зовнішня канва художнього конфлікту, що має трагічне закінчення, лежить між братами, які охоплені почуттям до Зосі, дочки генерала Куницького. Автор поставив героям „Листопаду” таку високу планку етичних вимог, що багато хто з читачів не зміг цього сприйняти²⁹⁰. Внутрішній і найголовніший конфлікт роману лежить у співставленні двох цивілізацій: вітчизняної та загальноєвропейської, що призвело до занепаду Речі Посполитої.

Роман Г. Ржевуського складається ніби з двох рівнозначних частин. Перша – особиста: життя героїв і трагедія їхніх почуттів, друга – публічна: трагедія історії²⁹¹. Автор деталізовано відтворює історичну і політичну ситуацію, яка утворилась під час сходження на трон Станіслава Августа. Знання та відображення історичного простору й часу в романі Г. Ржевуського вражає. Письменник детально володіє ситуацією у Франції й на Поділлі, Варшаві й Вільно, знає філософію та проблеми католицтва й кальвінізму, творчість Руссо й Вольтера, розповідає про конфедератів і конфедерацію, шляхетські родоводи й селянське життя, єзуїтську освіту й історію України, кодекс дуелі й фігури танців, пише польською світською й народною мовами XVIII століття, etc!

Недарма О. де Бальзак називав Г. Ржевуського „Вальтером Скоттом польської літератури”²⁹². Однак тут слід уточнити. На відміну від В. Скотта, в якого основна увага в конституції твору зосереджена на відтворенні переконливої історії людських доль та побудові їх психологічних портретів²⁹³, у Г. Ржевуського перший план займає деталізовано відтворена історична подія, історичне тло, в якому вже діють

²⁹⁰ Tazbir J. „Zostałeś odłogiem najpiękniejszy talent pisarski...” // Odra. – № 2. – 1988. – S. 28.

²⁹¹ Wojcechowski H. Wstęp // Rzewuski H. Listopad. Romans historyczny z drugiej połowy wieku XVIII. – Kraków, 1923. – S. 34.

²⁹² Задля справедливості слід зазначити, що першим на талант а la Вальтер Скотт у Г. Ржевуського вказав ще перший чоловік (з 1819 р.) його сестри Вацлав Ганський у листі від 3 серпня 1836 р. з Верхівні; див.: Tworczść. – № 3. – 1961. – S. 93.

²⁹³ История всемирной литературы: В 9 т. – Т. 6. – М.: Наука, 1989. – С. 100; Шайтанов И.О. Вальтер Скотт // История зарубежной литературы: В 2 ч. – Ч. 1. – М.: Просвещение, 1991. – С. 101.

сформовані герої роману. Мабуть, тому автор примусово призупиняє хід дії в „Листопаді” затягнутими діалогами, вставними довгими листами, відчуженими згадками на кшталт гавенд. Як не дивно, але письменник-романтик Г. Ржевуський, на відміну від В. Скотта²⁹⁴, не створив у тексті свого твору жодних романтичних пейзажів²⁹⁵. Але, дійсно, вплив історичних романів В. Скотта, так само, як і „Нової Елоїзи” Ж.Ж Руссо та „Пана Тадеуша” Адама Міцкевича, на творчість Г. Ржевуського відповідали духу часу.

Перу письменника також належать історичні романи „Запорожець” („Zaporożec”, 4 t., Warszawa, 1854), який відкривав польськомовному читачеві побут і характери запорізьких козаків, вводив у складні стосунки першої половини XVIII століття, та „Краківський замок” („Zamek Krakowski”, Petersburg, 1848), в якому письменник подав свою візію причин занепаду Польщі з часу, коли на терени Речі Посполитої прийшли ідеї реформації, а також „Мемуари Бартоломія Михайловського” („Pamiętniki Bartłomeja Michałowskiego”, Petersburg, 1856 – 1857), „Польський Теофраст” („Teofrast polski”²⁹⁶, 2 t. Petersburg, 1851) і „Спогади з XVIII століття” („Wspomnienia z XVIII wieku”, 1851).

„Золотоволосий паж, або султанські вечори” („Paź złotowłosy, czyli wieczogy sułtana”, Lwów, 1858) – гостра сатирична повість, яка насичена алюзорним підтекстом на київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова та на Ю.І. Крашевського²⁹⁷. Паж, перетворений на kota, писав про свого господаря: „Мій господар писав і писав про все. Не було в Кукуранії (в повісті назва фантастичної держави – *В.С.*) книжкового магазину, в якому не було б декількох полиць, заставлених його книгами, а також таким туманом умів оповити кожний свій твір, що через декілька тижнів його розкупали... [Господар] любив проголошувати, що, хто не читає з захопленням його сучасних творів, рідною мовою написаних... не може називатись добрим обивателем”.

²⁹⁴ Про ставлення В. Скотта до ролі пейзажу в романі див.: Реизов Б.Г. Вальтер Скотт // Скотт Вальтер. Собр. соч.: В 20 т. – Т. 1. – М.: Художественная литература, 1960. – С. 38 – 39.

²⁹⁵ Tazbir J. „Zostawiłeś odłogiem najpiękniejszy talent pisarski...” // Odra. – № 2. – 1988. – С. 29.

²⁹⁶ Роман присвячено житомирському літератору Леону Трипольському (1810 – 20 січня 1871, Житомир), „доброму моему другові”, див.: Heleniusz Eu. (Iwanowski E.) Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione. – Т. 3. – Kraków, 1902. – С. 441.

²⁹⁷ Danek W. Józef Ignacy Kraszewski. Zarys biograficzny. – Warszawa, 1976. – S. 95.

Окреме місце в творчості письменника посідають публіцистичні твори з яскраво вираженим волинським замісом: „Тетерев'янки, або повітові листи” („Teterowianki, czyli listy powiatowe”, бл. 1843), що складаються з 15 листів, як відповідь на критику „Моралеописових сумішей Яроша Бейли”, „Мрії мешканця берегів Тетерева” („Marzenia mieszkańca brzegów Teterowa”, бл. 1844) та „Перелітні думки Тетерев'янина” („Myśli przelotne Teterowianina”, бл. 1843). Вони ще, на жаль, не досліджені та не видані. Але, на наш погляд, репрезентують собою чітко окреслену просторову, а саме: волинську ідентифікацію письменника. Тетерів – одна з найбільших та найважливіших річок Волині, що тече через Чуднів. У псевдонімі відчуваються відгуки волинської свідомості та співпричетності, яка перегукується з „Пишаюсь тим, що я Волинянин” Алойзи Фелінського.

Творчість Г. Ржевуського була більш-менш відома російськомовному читачеві. Його твори неодноразово перекладалися й виходили російською мовою²⁹⁸, і хоча за цими фрагментарними виданнями було досить важко скласти цілісне уявлення про творчість письменника, однак навіть вони зробили його ім'я відомим серед російської публіки.

Колись Г. Ржевуський занотував: „Анітрохи не приховую, що я є росіянин з відчуттям гонору й обов'язку, а це для шляхтича-християнина є сильнішим, ніж усякі симпатії, чого й не думаю зрікатись”²⁹⁹. Думаю, що саме тут лежить проблема, яка не дає змоги прийняти Г. Ржевуського без застережень, цілком і повністю ні літературі польській, ні літературі українській, і, звичайно, ні літературі російській. Приблизно в той самий час батько відомого російського письменника В.Г. Короленка Галактіон Афанасійович Короленко якось сказав своїм дітям: „Слухайте, діти, ви –

²⁹⁸ Жевуский Г. Философский калейдоскоп / Пер. Т. Т-ого // Литературная газета. – 1847. – 4 дек. – №. 49. – С. 775 – 777; Жевуский Г. Листопад. Исторический роман второй половины XVIII столетия в 2 частях / Пер. под ред. А. Афанасьева-Чужбинского. – СПб, 1873. – 403, 407 с.; Жевуский Г. Рассказы Соплицы: О Законах. Фадей Рейтан // Грабовский М. А. Граф Генрих Ржевусский. – Кн. 2. – М., 1858. – С. 2 – 10, 15 – 26; Жевуский Г. Краковский замок: Исторический роман XVI века: В 2 ч. – СПб, 1860. – 222 с.; Жевуский Г. Краковский замок: Исторический роман XVI века. Ч. 1 – 2. – СПб, 1875. – 397, 459 с.; Жевуский Г. (Польский анекдот о Пугачеве). Рассказ из книги „Воспоминания старого шляхтича” // Русский архив. – Кн. 2 (Вып. 8). – 1876. – С. 451 – 452; Жевуский Г. Воспоминания Северина Соплицы, чесника парнавского / Пер. М. Киркора, под ред. Н. Костомарова // Западнорусец. – Т. 1. – К., 1880. – С. 1 – 62.

²⁹⁹ Цит. за: Grabski A.F. Troski i nadzieje. Z dziejów polskiej myśli społecznej i politycznej XIX wieku. – Warszawa, 1981. – S. 163.

росіяни і з цього дня мусити говорити по-російськи³⁰⁰. Поодинокий випадок перетворився на систему... Яка її природа?!

Залишений історією на порубіжні культур, Г. Ржевуський розділив долю іншого волинянина – Міхала Чайковського, який свого часу прийняв мусульманство. Сучасники сприймали це дуже болісно. Але, як демонструє та ж сама історія, в суперечці між ідеологією і культурою перемагає завжди остання. Думаю, що вже прийшов час для належної оцінки видатного Тетерев'янина.

І на останнє. Summa sumarum. У критичній літературі радянських часів за Г. Ржевуським по обидва боки кордонів – ПНР і СРСР – міцно закріпився стереотип бачення його творчості як реакційної, в кращому разі – консервативної³⁰¹... В розпалі гострої ідеологічної боротьби проти власної історії разом з водою з купелі намагались виплеснути й геніальне дітище ХІХ століття. Однак сьогодні для багатьох тих, хто боротьбу з глобалізацією вважає справою життя, хто не може змиритися з поділом суспільства на перший, другий і третій світи, нарешті, – для противників відходу від національного навзамін космополітизму або загальній універсалізації ідеї Генрика Ржевуського, безумовно, стануть підтвердженням правильності обраного шляху³⁰².

³⁰⁰ Короленко В.Г. История моего современника // Короленко В.Г. Собр. соч.: В 10 т. – Т. 5. – М.: Гос. Из-во художественной литературы, 1954. – С. 102.

³⁰¹ Оболевич В.Б. История польской литературы. – Изд-во Ленинградского ун-та, 1960. – С. 179; Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. – Т. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – Стб. 924; Стахеев Б.Ф. Литература 1815 – 1831 гг. // История польской литературы: В 2 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1968. – С. 303; Стахеев Б.Ф. Польская литература // История всемирной литературы: В 9 т. – Т. 6. – М.: Наука, 1989. – С. 491; Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. Період романтизму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 250; Urbaniak J. Henrik Rzewuski o religii i Kościele // Euhemer, Przegląd religioznawczy. – № 4 (118). – 1980. – S. 37; Miłosz Cz. Historia literatury polskiej do roku 1939. – Kraków: Znak, 1994. – S. 296; Tazbir J. „Zostawiłeś odłogiem najpiękniejszy talent pisarski...” // Odra. – № 2. – 1988. – S. 30; Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. – Львів: Кальварія, [2007]. – С. 19. Г. Ржевуський „ідеологічно далекий від міцкевичового романтизму”: История литератур западных и южных славян: У 3 т. Формирование и развитие литератур Нового времени. Вторая половина XVIII века – 80-е годы XIX века / Отв. ред. С.В. Никольский. – Т. 2. – М.: Индрик, 1997. – С. 129.

³⁰² Ершов В. Наш Ржевусский / Предисловие // Савчук И. Генрих Ржевусский – блеск и горечь славы. Биографическая повесть. – Житомир: Издательство „Волинь”, 2004. – С. 3 – 9.

МІХАЛ ГРАБОВСЬКИЙ

Навряд чи знайдеться в польській літературі першої половини XIX століття такий впливовий та обізнаний критик, як Міхал Грабовський (Michał Grabowski, 5 вересня³⁰³ 1804 – 19 листопада 1863, Варшава). Дослідники неодноразово звертали увагу на тонкий і вишуканий стиль літератора, його оригінальні судження й ґрунтовну аргументацію³⁰⁴. Його літературні смак і відчуття стали тим наріжним каменем Правобережної культури, від якого почало формуватися нове покоління польської літератури взагалі.

Майбутній критик і письменник народився поблизу Рівного³⁰⁵. З восьми років, як згадував сам М. Грабовський, змушений „був вояжувати зі школи до школи”. З одинадцяти років навчався в єзуїтському пансіоні в Романові (тепер райцентр Житомирської обл.), потім у василіанській школі в Умані, яка славилася високим рівнем освіти, де потоваришував з Северином Гощинським і Богданом Залеським. Тут вчилися А. Креховецький, М. Маліновський, А. Гроза, С. Гроза та Е. Ізопольський³⁰⁶, які незабаром стануть видатними митцями слова й репрезентуватимуть українську школу в польській поезії. Далі – навчання в Одеському Рішельєвському ліцеї та Варшавському університеті. Служив

³⁰³ Саме на цій даті (старого стилю) наполягає В.Я. Гнатюк: Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения. Дис. ... докт. филолог. наук. – [Б.м.в.], 1937. – С. 472. Машинопис.

³⁰⁴ Стахеев Б.Ф. Литература 1832 – 1846 гг. // История польской литературы: В 2 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1968. – С. 308.

³⁰⁵ Щодо місця народження М. Грабовського існує дві версії: с. Тайкури (Nowy Korbut. Bibliografia literatury polskiej. – Т. 9. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1967. – S. 425), де жили його бабуся й тітки, та с. Золотіїв (Polski słownik biograficzny. – Т. VIII. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1959 – 1960. – S. 504). Р.Я. Пилипчик визначає останнє, яке зараз увійшло до складу м. Рівного (Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – Т. 1. – К.: Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1988. – С. 474; Украинская советская энциклопедия. – Т. 3. – К.: Главная редакция УСЭ, 1980. – С. 141).

³⁰⁶ Див.: Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времен учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских) // Киевская старина. – Т. 17. – № 2. – 1887. – С. 285 – 312; – № 3. – С. 439 – 468; – № 4. – С. 649 – 666; – Т. 18. – № 5. – С. 52 – 72; Т-ий К.И. Краткий очерк истории города Умани // Киевская старина. – Т. 22. – № 8. – 1888. – С. 381 – 394; Илляшевич В. Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище в г. Умани // Киевская старина. – Т. 38. – № 8. – 1892. – С. 160 – 167; Н.С. К истории народного образования на Украине в первой четверти XIX в. // Киевская старина. – Т. 69. – № 6. – 1900. – С. 391 – 397.

у Варшаві та Петербурзі. У 1825 р. повернувся на Україну. З 1830 р. майже постійно перебував у родинному маєтку Олександрівка Чигиринського повіту³⁰⁷, що стоїть над річкою Тясмин, і яка стала резиденцією майже постійного проживання митця, куди стікалася вся інформація про літературне життя як Правобережжя так і Польського Королівства в цілому.

Постійні ретельні заняття цукровим заводом (з 1839 р.), сільським господарством не заважали напруженій літературній праці критика. На довгі роки Олександрівка стала артистичною Меккою. Тут письменника відвідували Г. Головінський, І. Головінський, С. Гощинський, М. Єзерський, Б. Залеський, Є. Івановський, А. Гроза, Я. Креховецький, К. Підвисоцький, Г. Ржевуський, К. Свідзінський та багато інших митців слова. У 1843 р. йому запропонували членство в Київській археологічній комісії. У 1846 р. М. Грабовський пише проект заснування Товариства шанувальників мистецтв, у 1847 р. опікується справами побудови дзвіниці при Київському костьолі.

У 1840-х рр. Міхал Грабовський разом з Г. Ржевуським, І. Головінським та Ю. Пжецлавським стає одним з головних організаторів Петербурзької котерії, видавничим органом якої був „Петербургський тижневик” („Tygodnik Petersburski”) (редактор Ю. Пжецлавський). Котерія, а разом з нею й часопис стали основними провідниками панславістських ідей в Російській імперії, включаючи весь Північно-Західний край та Королівство Варшавське. Головним креатором об’єднання виступив М. Грабовський, якому вдалось сформувавши ідею котерії та залучити до співпраці в „Тижневику” А. Грозу, Ю.І. Крашевського, Г. Олізара, Г. Ржевуського, А. Пжездецького, який у 1841 р. видав два томи „Поділля, Волинь, Україна” („Podole, Wołyń, Ukraina”, Wilno) та багатьох інших митців, серед яких переважали волиняни. З цього приводу волинянин М. Грабовський зазначав: „Вдалося нам завдяки „Тижневику” пробудити в декількох літераторів України (Київщини – В.С.) й Поділля рух письменний та інтелектуальний, якого там ніколи не було”³⁰⁸. Попри те, що група діяла в північній столиці імперії, вона мала яскраво виражений пропольський характер, на що вказує М. Інґлот³⁰⁹. Тому не випадково її членів називали ще й волинсько-литовською котерією.

³⁰⁷ Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. – Т. XI А. – Warszawa, 1993. – S. 1.

³⁰⁸ List XCIX do A.Przeździeckiego 24 marca 1844 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 345.

³⁰⁹ Ingłot M. Koteria Petersburska // Słownik literatury polskiej XIX wieku / Pod red. J. Bachórzea i A. Kowalczykowej. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994. – S. 439.

Міхал Грабовський прагнув бути в центрі літературних подій і вирі мистецького життя. Тому в 1841 р. у нього виникає бажання переїхати до Житомира. „Простав би радо до проживання в Житомирі, але для цього треба було б віддати Олександрівку під державну опіку. Однак тоді ускладнилося б управління моєю цукровою фабрикою, але цього року навіть при мізерному врожаї буряків мав з неї відповідний прибуток; не можу поки що відмовитись від цієї частини доходу”, – писав М. Грабовський 6 грудня 1841 р. до Г. Ржевуського³¹⁰. Дійсно, цукровий завод, відкритий у 1839 р., потребував багато часу і вносив багато клопоту в життя письменника. Крім того, М. Грабовський опікувався відкриттям спілки цукровиків, закупівлею гідравлічного пресу, продажем бавовни та овець.

Критика цікавило все: розвиток та особливості балади, історія польської й французької літератур, польська та українська народна поезія. З 1837 р. М. Грабовський починає видавати збірники критичних статей під назвою „Література й критика” („Literatura i krytyka”, 2 t., Wilno, 1837 – 1838). 1840 року у Вільно також у двох томах вийшло з друку нове зібрання творів під такою ж назвою. Саме тут автор уперше репрезентував українську школу як оригінальний феномен польської літератури, серед виразних представників якої називає М. Гославського, С. Гошинського, А. Грозу, Ю.Б. Залеського, Т.А. Олізаровського і Т. Падуру. Крім глибокого аналізу української школи, творчості окремих її представників, критика турбують і злободенні літературознавчі проблеми. Він запропонував своє бачення на генезис розвитку роману в сучасній польській літературі. Через дев’ять років у Варшаві (1849) знову під тою ж назвою побачив світ черговий том літературної та мистецької критики письменника, який узагальнив попередні розвідки. Однак це вже було нове, і, слід визнати, оригінальне бачення літературного процесу, яке стало наслідком переосмислення ролі й місця української школи в польській літературі під впливом статті Ю.І. Крашевського „Моральні хвороби ХІХ століття. Україноманія” („Choroby moralne ХІХ wieku. Ukrainomania”, 1839). Перебуваючи між двома векторами літературного розвитку, двома несумісними ідеологічними полюсами впливу, письменник пише концептуальну „Відповідь поляка руським публіцистам з питання Литви й західних губерній”, що викликала негативну реакцію з боку проросійськи налаштованої політичної думки³¹¹.

³¹⁰ Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 252.

³¹¹ Гогоцький С.С. Заметки на статью г-на Грабовского „Ответ поляка русским публицистам по вопросу о Литве и западных губерний” – К., 1862. – 71 с.

Окреме дослідження М. Грабовського, присвячене творчості Генрика Ржевуського, вийшло російською мовою в московському журналі „Російська бесіда” („Русская беседа”, № 2 – 3, 1858). Це була одна з перших робіт, яка глибоко й професійно знайомила російськомовного читача із самобутністю та здобутками сучасної польської літератури. Поза увагою критика не проходила жодна велика чи мала подія літературного поступу. Чимало місця автор відводить творчості В. Шекспіра, Ю.І. Крашевського, А. Грози. Крім цього, увагу дослідника приваблювало садово-паркове мистецтво України та його історія, що знайшло своє втілення в дослідженні „Україна давня і сучасна” („Ukraina dawna i terażniejsza”, 1850).

Перу М. Грабовського належить також низка художніх творів, які сьогодні гідно репрезентують не тільки польськомовну літературу краю, але й усю польську літературу того часу. Під пильною увагою художника слова була Україна, її історія, культура та звичаї. У ранній повісті „Коліївщина і степ” („Koliszczyzna i step”, Wilno, 1838), наступне перевидання цього твору вийшло під назвою „Оповідання курінного” в Житомирі („Opowiadania kurenego”, 1860) письменник торкається найскладніших сторінок українсько-польської історії. Симпатії автора лежать на боці українського козацтва, селян Правобережжя та вірності обов’язку й честі.

У наступних історичних романах та повістях „Гуляйпільська станиця” („Stanica hulajpolska”³¹², Wilno, 1840 – 1841), у виданому в Києві в 1845 р. „Старості Закревському” („Pan starosta Zakrewski”), що був перекладений російською під назвою „Дубровський” („Дубровский” „Отечественные записки”, № 7, 1861) та надрукованій у 1851 р. повісті „Злотомир” („Złotomierz”), а також „Канівському старості” („Pan starosta kaniowski”, 1856), „Заметілі в степах” („Zamięć w stepach”, 1862) та багатьох інших, що друкувались у періодичних виданнях, автор наполегливо відкривав невідому історію України, розкривав читачеві своє бачення складних стосунків між двома братніми народами, намагався

³¹² Назву свого твору М. Грабовський коментував так: „Сама назва недоречна, оскільки с т а н и ц ь у Польщі не було, це мало значити: к в а р т и р у в а т и, місце для квартирування хоругви. Не здивований тим, що загадкову назву витлумачили собі у Львові як *Зайжджий дім у селі Гуляйполе*” (List LXI do H. Rzewuskiego 28 marca 1841 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 213).

примирити український народ з польським³¹³, розповідав про їх звичаї й характери.

Письменник також плідно працював у мемуаристичних жанрах. Він автор декількох автобіографічних творів, серед яких „Автобіографія” („Autobiografia”, вид. 1866) та „Декілька біографічних згадок” („Kilka wspomnień biograficznych”, вид. 1866).

Особливу увагу М. Грабовський приділяв творчості Г. Ржевуського, в якій, спираючись на феномен „Спогадів ясновельможного пана Северина Соплиці”, бачив новий поступ польської літератури в ХІХ столітті. Письменник мріяв про самобутню вітчизняну літературу без згубного впливу європейського роману. Дослідження творчості Г. Ржевуського в роботі „Граф Генрик Ржевуський” автор починає з аналізу польської літератури періоду просвітництва: кінця ХVІІІ – початку ХІХ століття, зупиняється на визначенні ролі, яку відіграли І. Красицький, Я.П. Воронич, К. Кожмян. Зупиняється на особливостях української школи в польській літературі та творчості А. Мальчевського, Ю.Б. Залеського і С. Гошинського. Особливу увагу автор приділяє Адаму Міцкевичу, визначає провідну роль його творів „Гражина”, „Конрад Валенрод”, „Кримські сонети”. У полі зору письменника знаходяться також соціально-історичні обставини, які склалися після розділів Речі Посполитої. Автора турбує сучасний стан польської мови в краї, те, як у навчальних закладах тих місцевостей, які увійшли до Російської імперії, її було збережено у викладанні, а в тих, що потрапили під володарювання Австро-Угорщини та Пруссії, польську було офіційно заборонено і введено німецьку.

М. Грабовський, особисто добре знаючи героя своєї книжки, уперше та, мабуть, і з вуст самого Генрика Ржевуського творить біографію митця. Саме тут під пером критика зароджується міф Г. Ржевуського, який потім стане основною матрицею усіх подальших досліджень творчості автора „Спогадів ясновельможного пана Северина Соплиці”. Дійсно, неповторний письменник, ґрунтовний філософ, глибокий ерудит, справжній польський шляхтич-оригінал. „Він з першого погляду і при уважному спостереженні був польським шляхтичем; але шляхтич цей називався графом Ржевуським, і знав Європу так само добре, як свій повіт”³¹⁴ – захоплювався ним М. Грабовський. Знак рівності між Європою

³¹³ Вервес Г.Д. Т.Г. Шевченко і Польща. – К.: Художня література, 1964. – С. 69; Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. Період романтизму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 246 – 250.

³¹⁴ Грабовский М. Граф Генрих Ржевусский // Русская беседа. – Кн. 10. – Т. II. – М., 1858. – С. 8.

і мастком, який загубився десь у Волинській губернії, мудре співставлення свого й чужого, критичне осмислення космополітичного і вітчизняного, великого і його частини – це візія критика творчості Г. Ржевуського.

Г. Ржевуський започаткував свою школу польського романтизму, до якої після видання „Пана Тадеуша”, на думку М. Грабовського, приєднався й А. Міцкевич³¹⁵. Саме твори Тетерев’янина відкрили для польських поетів, як вважав критик, місцевий колорит та вітчизняний польський побут, знищений космополітичними ідеями, які письменник називав розвінчаною цивілізацією (civilization exprogrіée), першими виразили в літературі народний дух польський. Зіставляючи творчість Вальтера Скотта та Генрика Ржевуського, М. Грабовський вказує на значимість творів останнього, яка полягала, перш за все, в тому, що автор відобразив історію не маленької Шотландії, а однієї з найбільших держав Східної Європи.

Праця М. Грабовського унікальна не тільки тим, що автор зробив ґрунтовний аналіз творчості майстра, а також ще й тим, що він виразив своє бачення європейської культури очима, перш за все, слов’янина. Критик творить свою модель розвитку слов’янських літератур, визначає її неповторні національні духовні цінності, внутрішню самотутню суть. Велика заслуга М. Грабовського полягає в намаганні неупереджено познайомити російського читача з сучасною польською літературою, першим перекладом (частковим: „Заснування Сурляньського монастиря”, „Про закони”, „Фадей Рейтен”) гавендового твору Г. Ржевуського, його аналізом „Спогадів Соплиці” та передачею крайової ментальності.

М. Грабовський добре знав українську літературу, товаришував з багатьма її представниками. Є відомості про ймовірне знайомство М. Грабовського з Т. Шевченком у Чигирині в 1843 р.³¹⁶, який польською мовою „говорив добре і справно”³¹⁷. Теплі дружні стосунки критика склалися також з видатним українським письменником, критиком та

³¹⁵ Грабовский М. Граф Генрих Ржевусский // Русская беседа. – Кн. 10. – Т. II. – М., 1858. – С. 15.

³¹⁶ Шевченківський словник: У 2 т. – Т. 1. – К.: Інститут літератури ім. Т. Шевченка, Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1976. – С. 168; Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – Т. 1. – К.: Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1988. – С. 474. Про стосунки і взаємовпливи поетів див.: Ляхова Ж. Тарас Шевченко і Юзеф-Богдан Залеський: культурологічний контекст, перегуки // Слово і час. – № 3. – 2003. – С. 43 – 55.

³¹⁷ Вервес Г.Д. Т.Г. Шевченко і Польща. – К.: Художня література, 1964. – С. 30.

істориком Пантелеймоном Кулішем³¹⁸, з яким він ділився своїми поглядами на „Тараса Бульбу” М.В. Гоголя та історичні помилки в його повістях, виказує думки на роман, історичний роман і епопею³¹⁹. Ще з дитинства в письменника були теплі стосунки з росіянами – генералом М.М. Раєвським та генералом М.А. Милорадовичем, він глибоко знав і любив російську літературу й культуру. Це дало йому право заявляти: „Росія була також моєю вітчизною, як і Польща”³²⁰. Це, в сукупності, сприяло поглибленню знань та приязні між слов’янськими народами.

М. Грабовський разом з Г. Ржевуським були, мабуть, найбільш знаними та популярними польськими письменниками в Росії свого часу. Російською мовою були видані декілька десятків художніх та літературознавчих творів відомого критика й письменника³²¹. Крім цього,

³¹⁸ Див.: Письмо П.А. Кулиша к М. Грабовскому // Киевская старина. – Т. 71. – № 11. – 1900. – С. 71 – 74; Гнатюк В. Польський літератор Михайло Грабовський і його приятелювання з П.О. Кулішем // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XXI – XXIII. – К., 1929; Івашків В. Пантелеймон Куліш і Михайло Грабовський (До проблеми українсько-польських взаємин) // Романтизм: між Україною та Польщею. Київські полоністичні студії / Відп. ред. Р. Радішевський. – Т. V. – К., 2003. – С. 337 – 343.

³¹⁹ Современник. – № 1. – СПб, 1843; у перекладі на польську див.: Rubon. – Т. VIII. – Wilno, 1847. – С. 81 – 95.

³²⁰ List CIV do H. Rzewuskiego, 1850 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydął A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 356.

³²¹ Грабовский М. Взгляд на польскую литературу за 1840 год // Денница. – № 14. – 1842. – С. 173 – 180; Грабовский М. Колищизна и Степи. Рассказ / Пер. С. Победоносцева // Московитянин. – № 4. – Ч. 2. – 1842. – С. 357 – 394; Грабовский М. Письмо о сочинениях Гоголя (Письмо к П.А. Кулишу прежде выхода в свет поэмы «Мертвые души») // Современник. – Т. 41. – 1846. – С. 50 – 61; Грабовский М. Отзыв... о Пушкине (Примечания о некоторых сочинениях Пушкина) // Современник. – Т. 41. – 1846. – С. 234 – 244; Грабовский М. Пан староста Закршевский. Черты старинных польских нравов / Пересказ П. Дубровского // Отечественные записки. – Т. 137. – № 7. – Отд. 1. – 1861. – С. 47 – 86; Грабовский М. Метель в степи. Польская повесть / Пересказ П. Кулиша // Газета А. Гутцука. – М., 1876. – № 15 – 24; Грабовский М. Об украинских народных преданиях (Собрал П.А. Кулиш) / Перев. В. В-ского // Московитянин. – Ч. 6. – № 11 – 12. – 1846. – С. 140 – 158; Грабовский М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в XVII веке. По поводу недавно открытого универсала гетмана Остряницы. Замечания / Перевод П. Кулиша // Записки о Южной Руси / Изд. П. Кулиш. – Т. 2. – СПб, 1857. – С. 308 – 320; Грабовский М.А. Граф Герних Ржевусский // Русская беседа. – Т. 2. – Кн. 10. – Ч. 2. – 1858. – С. 1 – 32, – Кн. 11. – Ч. 2. – С. 1 – 26; Грабовский М. А. Граф Генрих Ржевусский. – Кн. 2. – М., 1958. – С. 2 – 10, 15 – 26; Грабовский М.

припускають, що М. Грабовський був автором дослідження, яке відоме сьогодні під назвою „И. Фундуклей. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии.” (К., 1848. – VII, 124 с.)³²².

Наприкінці життя, в 1857 р., М. Грабовський залишає родинну Олександрівку, де було побудовано за проектом самого господаря в готичному стилі палац³²³, і переїздить до Києва. У письменника сильно похитнулось здоров'я, особливо це торкнулося послаблення зору. Його літературне оточення змінюється, відійшли М. Мохнацький, Б. Залеський, І. Головінський і Г. Ржевуський, серед близьких знайомих залишилися А. Граб'янка, С. Гошинський, З. Качковський, Вл. Рудницький, З. Котюжинський, житомиряни – А. Гроза, Б. Лозинський та інші. Він працює над укладанням статуту сільськогосподарського товариства, опікується впровадженням селянської реформи, організацією земських банків, організацією допомоги цукровикам. М. Грабовського від імені київської шляхти було обрано директором Київського торгового банку. У 1862 р. М. Грабовський намагався влаштуватись на службу в Петербурзі, однак незнання російської мови стало перепоною цьому бажанню. У 1863 р. письменник їде до Варшави, де йому запропонували у наслідок звільнення Ю.І. Крашевського стати головним редактором „Щоденної газети”. Він активно займався громадською діяльністю, був директором просвітницької комісії, обстоював свободу віросповідання. Тут, у Варшаві, закінчився життєвий шлях видатного польського критика і літературознавця. Літературна спадщина Міхала Грабовського сьогодні належить до золотого фонду вітчизняної історії. Але родинний зв'язок з Волиною втрачений не був. Наприкінці життя до Житомира переїжджає його дружина Пауліна Грабовська. Тут, у місті, що так любив її чоловік, вона знайшла свій останній притулок³²⁴.

ІГНАЦІЙ ГОЛОВІНСЬКИЙ

Одним з найтитулованіших та поважних літераторів котерії був уродженець Овруча Ігнацій Головінський (Ignacy Hołowiński, 1807 – 1855), моголівський архієпископ, професор Київського університету,

Из письма от 24 декабря 1845 г. // Переписка Я.К. Грота с П.А Плетневым. – Т. 2. – СПб, 1896. – С. 922 – 925.

³²² Тимошенко Л. Праці Лаврентія Похилевича з краєзнавства Київщини в контексті історичного досвіду XIX – XXI ст. // Похилевич Л.І. Краєзнавчі праці. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2007. – С. XII.

³²³ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 226.

³²⁴ Cmentarz Polski w Żytomierzu. – Warszawa, 1999. – S. 353, fot. 252.

згодом – ректор Духовної академії в Петербурзі, талановитий письменник та перекладач, який за дуже коротке, але яскраве життя збагатив польську літературу, польськомовного читача вишуканими перекладами з англійської, італійської та давньогрецької мов³²⁵.

І. Головінський після закінчення піярської школи в Межиріччі Корецькому вступив до Луцької духовної семінарії. Подальшу освіту здобував уже у Віленській семінарії (1825 – 1826), де його товаришами були Плацид Янковський та Томаш Добшевич³²⁶, який у майбутньому також стане викладачем теології в житомирських школах та Київському університеті після І. Головінського. Далі І. Головінський навчався на теологічному відділі Віленського університету (1826 – 1830). У 1830 р. молодого випускника було висвячено на священика. З 1830 р. І. Головінський служив викладачем предметів релігійного змісту в Житомирській школі, а в 1835 р. його було призначено житомирським кафедральним каноніком. У 1837 р. молодого й талановитого священика запрошують на посаду професора теології Київського університету св. Володимира, де він одночасно виконував обов'язки університетського ксьондза. У 1839 р. І. Головінський виїжджав у подорож до святої землі. Враження про перебування в Палестині складуть окремий цикл клерикальних оповідань письменника. У київський період життя і творчості І. Головінський близько потоваришував з М. Грабовським та Г. Ржевуським. Схожість поглядів на об'єднання й порозуміння слов'янських народів заклали міцне підґрунтя подальшої їх літературної співпраці.

У 1842 р. в житті волинянина сталася визначна подія. Капелана І. Головінського призначено ректором католицької Духовної академії в Санкт-Петербурзі, де молодий професор викладав догматику, патрологію та гомілетуку. З північною столицею імперії І. Головінський буде пов'язаний до останніх днів свого життя. У 1851 р. вже відомого та впливового релігійного діяча було призначено моголівським архієпископом.

І. Головінський походив з багатодітної родини. Його рідні брати, досягши певного становища, стали відомими суспільними діячами краю. Старший брат – Павло Головінський (≈ 1800 або 1805 – ?) – юнкер 8

³²⁵ Див.: Słownik polskich teologów katolickich / Pod red. H.E. Wyczawskiego. – Т. 2. – Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1982. – S. 57 – 59; Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. – Т. 7. – Warszawa, 1967. – S. 460 – 463; Polski słownik biograficzny. – Т. IX. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1960 – 1961. – S. 597 – 598.

³²⁶ Dobszewicz T. Wspomnienia z czasów, które przeżyłem. – Kraków, 1883. – S. 21 – 24.

артилерійської бригади, член Товариства об'єднаних слов'ян у Новограді-Волинському. За участь у таємному товаристві він був заарештований, через три місяці звільнений з пониженням військового звання й переведений рядовим у піхоту. Є відомості, що через п'ять років П. Головінський знову вислужив чин юнкера³²⁷.

Другий брат – Вільгельм Головінський (≈ 1800 – ?) – наприкінці 1820-х – початку 1830-х рр. – маршалок Овруцького повіту. У 1831 р. він став активним учасником та керівником травневого повстання в Овручі. Тяжко поранений був захоплений на полі битви, перевезений на слідство до Житомира, а потім до Києва. Масток маршалка було конфісковано, а самого повстанця заслано до Сибіру в Єнісейську губернію. За одними відомостями, після невдалої спроби втекти волинянин закінчив життя самогубством, за іншими – вмер по дорозі до Сибіру³²⁸.

Заради справедливості треба звернути увагу на те, що ідеї гуманності, закладені ще в попередньому столітті, повільно доходили й до Російської імперії. Особисте життя братів, на щастя, не вплинуло на долю Ігнація Головінського – письменника та єпископа³²⁹.

Художньо-літературна спадщина І. Головінського складається з декількох самостійних розділів. Окреме та важливе місце займають науково-публіцистичні праці волинянина з теології в масово доступній формі подорожі. Він написав історико-країнознавчі нариси „Назарет” („Nazaret”, 1841) та „Паломництво до святої землі” („Pielgrzymka do Ziemi Świętej”, 1842 – 1845), які містили відомості про історію, географію та культуру Палестини. Мемуаристичні нариси клерикального письменника зробили посильний внесок у розвиток полонійного орієнталізму, збагачували літературу новими, в даному випадку, східними сюжетами, образами та художнім обрамленням. Для романтичної європейської свідомості Схід, під яким розуміли, перш за все, держави біблійної стародавності й мусульманської культури, був, з одного боку, екзотичним світом, який спонукав для екзистенціональних роздумів, пошуку нових вражень і сюжетів, з іншого, – зразком класичного деспотизму, неучтва,

³²⁷ Декабристы. Биографический справочник / Под ред. акад. М.В. Нечкиной. – М.: Наука, 1988. – С. 54 – 55; Polski słownik biograficzny. – Т. IX. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1960 – 1961. – S. 598.

³²⁸ Polski słownik biograficzny. – Т. IX. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1960 – 1961. – S. 598.

³²⁹ Див.: Пшеславский О.А. Митрополит Головинский // Русская старина. – Т. 66. – 1890. – С. 381 – 391; Feliński Z.C. Pamiętniki. – Cz. 2. – Lwów, 1912. – S. 10 – 27; Feliński Z.C. Wspomnienie życia i zgonu I. Hołowińskiego. – Warszawa, 1856.

прикладом викривлення природного розвитку людини та її суті. Вже перші публікації „Паломництва” в „Athenaeum” Ю.І. Крашевського були схвально зустрінуті критикою³³⁰. Річ у тім, що в XVIII – XIX ст. жанр подорожі (похідні: паломництво, мандри, подорожні / дорожні записки / нариси, репортаж, діаріуш: щоденник, часопис, хроніка) був синкретичним літературним жанром, який відноситься до так званої „літератури фактів”, програмною особливістю якого була відмова від вимислу та літературної фікції³³¹. У цьому значенні автора подорожі не випадково називали „правдописцем”. Що до особливостей подорожніх записок І. Головінського, то слід відзначити, що поряд, перш за все, з культурно-релігійною направленістю творів важливе місце займають загальнокультурні нариси регіону, особисті враження письменника, нарешті, описи внутрішнього стану правдописця, що, в свою чергу, сприяло становленню загальнопольської плюралістичної типології культур.

Теолога також цікавили суміжні проблеми фундаментальної теології та філософії, результатом наукових спостережень стало дослідження „Про безпосередні відносини філософії до релігії й нашої цивілізації” („O stosunkach bezpośredniej filozofii do religii i cywilizacji naszej”, 1846), що знайшло своє продовження потім у підручнику „Гомілетика” („Homiletika”, Kraków, 1855) та виданих після смерті автора „Поховальних промовах” („Mowy pogrzebowe”, Wilno, 1856). І. Головінський багато зробив для збереження архівних матеріалів з історії католицтва в Російській імперії, під його керівництвом відбулося укладання „Актив і грамот з устрою та управління Римсько-католицькою церквою в Російській імперії й Царстві Польському” („Акты и грамоты о устройстве и управлении Римско-католическою церковью в Империи Российской и Царстве Польском”, СПб, 1849) та „Додатків до зібрання актив і грамот з устрою й управління Римсько-католицькою церквою в Російській імперії й Царстві Польському” („Приложение к собранию актов и грамот о устройстве и управлении Римско-католической церкви в Империи Российской и Царстве Польском”, 1849).

Клерикальний письменник І. Головінський багато уваги надавав духовному становленню та вихованню юнацтва. Не випадково в його творчості з’являються твори на релігійну тематику: оповідання „Дитячко Ісус” („Dzieciątko Jezus”, Wilno, 1846) та історична повість „Рахель”

³³⁰ Grabowski M. Korespondencja literacka. – Т. 1. – Wilno, 1842. – S. 139 – 141; Ibidem, – Т. 2. 1843. – S. 230 – 232.

³³¹ Niedzielski Cz. O teoretycznoliterackich tradycjach prozy dokumentalnej. Podróż – powieść – reportaż. – Toruń, 1966. – S. 14 – 15.

(„Rachel”, Wilno, 1847) – нові клерикальні жанри, широко доступні й демократичні, що тільки починають знаходити свого читача й формувати генологічну поетику.

Наступну групу спадщини письменника складають безпосередньо художні твори. В 1840 р. побачила світ фольклорна повість „Русалка” („Rusalka”). У 1843 р. у Вільно були видані „Легенди” („Legendy”). Наступного року з друку вийшли: „Життя моєї матері” („Życie mojej matki”), „Папки з усякою всячиною” („TeKa rozmaitości”), а в 1848 р. видані двотомні „Твори Жеготи Костровця” („Twory Żegoty Kostrowca”, Wilno), до яких увійшли як твори з яскраво вираженими фольклорними мотивами, в тому числі легендарними, так і гавендові оповідання, а також деякі наукові статті. Автора цікавили українські фольклор та історія, проблеми спільності культур та взаємовпливи споріднених культур, але головне – І. Головінський відшукував та пропагував ті історичні артефакти, які сприяли розвитку братерства, терпимості та порозуміння між двома народами. Таке ідеологічне спрямування стало невід’ємною рисою польськомовної літератури Волині періоду романтизму, її характерною ознакою.

Важливим напрямом літературної діяльності волинянина були переклади. Перекладологія, яка стала активно формуватись як окремий напрям літературознавства в світській європейській літературі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., на теренах Російської імперії розвивалася дещо повільно, без особливого ентузіазму, але в польськомовній літературі з кожним роком набула все більшої активності. Завдяки І. Головінському польськомовний читач познайомився з трагедіями В. Шекспіра „Гамлет”, „Ромео і Джульєтта”, „Макбет”, „Король Лір”, „Буря” та ін. (рецепція перекладів І. Головінського знайшла своє відображення в другій пісні поеми Ю. Словацького „Беньовський”), сонетами Петрарки та творами давньогрецького філософа-стоїка Епіктета.

ТОМАШ ДОБШЕВИЧ

Фома Петрович Добшевич (Tomasz Dobszewicz, 20 грудня 1807³³², Тришська парафія Тельшовського повіту Віленської губернії – 23 травня

³³² На Житомирському римсько-католицькому парафіяльному цвинтарі на пам’ятнику Т. Добшевичу вказано рік його народження „1808”, див.: Єршов В.О. Фома Петрович Добшевич: Curriculum vitae // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 2. – Житомир, 1998. – С. 20; Swentarz polski w Żytomierzu. – Warszawa, 1999. – S. 349.

1881, Житомир) – саме під таким ім'ям був відомий на Волині в другій половині XIX століття історик, письменник-мемуарист, професор Київського університету Святого Володимира, католицький письменник-мораліст Томаш Єжи Ейтвид Добшевич, який іноді друкувався під псевдонімами D. Ejtwid, J.E., а також Adam Dobszewicz³³³.

Клерикальна католицька, наукова, богословська, полемічна, публіцистична, мемуарна література Волині минулих століть – явище абсолютно не вивчене, не систематизоване й не вписане в культурологічний контекст вітчизняної історії. Бердичівська Божа Мати³³⁴ й Горбулівська Божа Мати, Житомирська католицька духовна семінарія, ксьондзи й місіонери, викладачі й учені, полемісти й письменники, єзуїти й бернардини, кармеліти й домініканці, маріани й капуцини, августіани й францисканці, які писали свої твори й віщували латиною й польською, українською й руською мовами – все це разом є невичерпним джерелом духовності і національної літератури українців і поляків, росіян і білорусів, а також багатьох інших народів, які населяли губернію, і в цій літературі є особлива, гостра, негайна необхідність.

Клерикальна субкультура Волині, безперечно, має географічне, історичне, цивілізаційне, політичне, національне й аксіологічне значення. Як будь-яка структура тривалого функціонування, вона не могла не здійснити очевидного й латентного впливу на світську художню літературу. Тому не випадково в польськомовній літературі Правобережної України склався особливий тип художнього образу каплана, як ідилічне втілення аркадійського міфу з конкретним топомосом Іосі атоєні (милого місця) – сільська садиба-резиденція, де царює парафіяльна злагода, патріархальний спокій і сарматська духовність (Г. Ржевуський „Спогади збирача пожертвувань”; М. Чайковський „Зимова ніч. Гальчинські спогади”, „Осінній день. Гальчинські спогади”; Г. Олізар „Костьол” та ін.). Ксьондз правобережжя – це уособлення хранителя традицій, тиші й порядку в домі, охорони особистої оптації, мудрості, терпіння й надії (порівняй: ксьондз Робак в „Пані Тадеуші”,

³³³ Див.: Єршов В.О. Фома Петрович Добшевич: Curriculum vitae // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 2. – Житомир, 1998. – С. 13 – 21.

³³⁴ Благословення Бердичівської Божої Матері на дорогу, на щастя, на оборону на Правобережжі цінувалося дуже високо; див.: Grabowski M. Stanica Hulajpolska. – Т. IV. – Wilno, 1841. – S. 52; Bolesław z Ukrainy. Kościół berdyczowski oo. karmelitów // Tygodnik ilustrowany. – № 115. – 1861. – S. 217; Ванат Б.Й. Санктуарій Матері Божої Шкаплерної у Бердичеві. – Краків, 1998. – 58 с., XXXII іл.

ксьондз Петро в „Дзядях” А. Міцкевича, ксьондз Марек з однойменної драми Ю. Словацького чи ксьондз Кордецький у „Потопі” Г. Сенкевича).

Безперечно, для такої стійкої й функціональної системи необхідна була потужна практична й інтелектуальна традиція культурологічних канонів. Особливість, ім'я, думка, випадок організують систему символічних функцій, які в культурологічному каноні, як зібрання особистостей, імен, думок і випадків, грають роль групової тотожності. До того ж, сам культурологічний канон, як правило, наближався до традиційної повсякденності, тлінності та істотності осмислення властивого йому факту чи символу.

У подібному континуумі набуває нової значимості особливість Фоми Петровича Добшевича як аксіологічне ім'я католицької духовної традиції й культури Правобережжя, в даному випадку – Волині ХІХ століття.

Томаш Добшевич народився в незаможній шляхетській родині. Початкову освіту здобув у домі батькового брата, який служив ксьондзом у сусідньому Росенському повіті в Бетиголі³³⁵. Цілеспрямовані настанови пастора вже в ранньому віці збудили в думках і почуттях хлопчика бажання служити справі й слову Господньому.

У 1819 – 1824³³⁶ рр. Томаш навчався світським наукам у піярській школі в Росенах, одному з відомих і престижних навчальних закладів Віленського учбового округу, на базі якого пізніше було створено повітове дворянське училище.

1825 рік став визначним у житті Т. Добшевича. Він обирає шлях священика, приймає духовний сан і продовжує навчання спочатку у Ворненській єпархіальній семінарії, звідки вже наступного навчального року був направлений на теологічний відділ вищої семінарії при Віленському університеті. З цього моменту і до останніх днів свого життя Томаш Добшевич міцно пов'язав свою долю з релігійною діяльністю. Вчився він легко й охоче. За старанність і успіхи в науках у 1829 р.

³³⁵ У розділі про Т. Добшевича використовуються послужні списки, що зберігаються в: – ДАЖО за 1877 р.: Ф. 178, оп. 9, спр. 124 а. – Арк. 18 зв. – 25; за 1878 р.: Ф. 178, оп. 9, спр. 198. – Арк. 10 зв. – 15; за 1879 р.: Ф. 178, оп. 9, спр. 302. – Арк. 10 зв. – 15.

³³⁶ – ДАЖО, Ф. 178, оп. 9, спр. 302. – Арк. 10 зв. Практично всі польські довідникові видання вказують іншу дату закінчення навчання Т. Добшевича в Росенах, а саме: 1825 р., див., наприклад, Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. – Т. 7. – Warszawa, 1967. – S. 272.

семінарист був відзначений грошовою нагородою³³⁷. В цей період він близько сходиться з овручанином Ігнацієм Головінським та Людвігом Бартоломієм Бринком – людьми, які відіграли важливу роль у житті та творчості Т. Добшевича. Добрі приятельські стосунки друзі зберігали протягом усього життя.

У 1831 р. Т. Добшевич успішно закінчив повний курс наук в університеті й отримав ступінь магістра теології. Того ж року він був висвячений на каноніка й розпочав релігійну діяльність як вікарій Варненського кафедрального костьолу. В цей період він активно займався місіонерською діяльністю: виконував доручення у виробництві справ, обов'язки провізора рохитинського шпиталю, дефенсора при Самочицькій духовній консисторії, а також з 1832 по 1834 рр. – вчителя Тельшівської єпархіальної семінарії³³⁸. Відтоді в його житті діяльність викладача й священника стають нерозривними.

З 1834 р. Т. Добшевич був призначений духовним капеланом Самочитського єпархіального єпископа Йосипа Гедройця. Два роки по тому в 1836 р. він повернувся до парафіяльної служби і став вівтаристом при Салантському парафіяльному костьолі, де через два роки в 1838 р. був призначений настоятелем. Відомі листи І. Головінського Т. Добшевичу за 1838 р., які свідчать як про духовну спорідненість давніх приятелів, так і про активну рефлексію подій політичного життя Росії в миколаївську епоху. У 1841 р. Томаш Добшевича знову було повернуто до єпархіальної канцелярії, де він виконував обов'язки секретаря тельшівського єпархіального єпископа (звільнений з посад, які обіймав у Тельшівській єпархії, 10 грудня 1842 р.).

Після переводу Ігнація Головінського з Києва на посаду ректора Духовної академії в Санкт-Петербурзі ксьондз Томаш зайняв його посаду професора богослов'я римсько-католицького віросповідання в університеті Святого Володимира в Києві й одночасно був призначений настоятелем університетського костьолу 2 грудня 1842 р., приступив до виконання своїх обов'язків 9 квітня 1843 р. Через роки Т. Добшевич згадував про І. Головінського: „призначений на ректора Духовної нашої академії в Петербурзі, не тільки вказав на мене як на свого заступника, але й також сильно підтримував мене проти клопотань ксьондза Косовського, могилівського прелата й асесора колегіуму. Мені не відомо було, чи в пам'ять давньої дружби, чи через переконання, чи, врешті, через опір

³³⁷ – ДАЖО, Ф. 178, оп. 9, спр. 241. – Арк. 623.

³³⁸ Свідоцтво М. Банашака про те, що в цей час Т. Добшевич служив кафедральним вікаріушем у Житомирі (Słownik polskich teologów katolickich. – Т. 1. – Warszawa, 1981. – S. 408) свого підтвердження у ДАЖО не знайшло.

проти кс. Косовського це було приводом тої тривалої його турботи³³⁹. 26 вересня 1845 р. Т. Добшевича було затверджено на посаду професора богослов'я³⁴⁰.

Історія зберегла спогади про Т. Добшевича як викладача Київського університету. Т. Бобровський, який вчився на юридичному факультеті, слухав лекції професора богослов'я в 1844 – 1845 рр.: „Крім факультетських лекцій, всі студенти першого курсу були зобов'язані слухати курси історії, історії російської літератури та однієї з сучасних мов, до чого було залучено чотирьох лекторів, студентів юридичного факультету і канонічного закону – крім того, лекції з моральної й догматичної теології католицького обряду. Викладач кс. Добшевич, священник університетської каплиці, освічена й благородна людина й капелан, прекрасний професор, хоч йому бракувало красномовства і через слабкий голос виникали деякі перешкоди”³⁴¹.

Більше двадцяти років Т. Добшевич був єдиним університетським викладачем, який читав курси догматичної й моральної теології, історії костьолу, а для студентів юридичного факультету – канонічне право польською мовою. Перебуваючи в складному становищі, з одного боку, – між царською владою, уособленням якої був київський військовий губернатор генерал-ад'ютант Д.Г. Бібіков, з іншого, – бурхливим і вільномислячим студентством, професор зумів зберегти благородство душі й здобути повагу сучасників³⁴².

Поєднання посади викладача й духовного наставника розкрило нові грані його хисту, які були помічені й відзначені сучасниками: 15 квітня 1850 р. ксьондз Томаш був нагороджений Золотим наперсним Хрестом, 20 лютого 1852 р. возведений у почесні каноніки й 26 травня 1856 р. за найвищим маніфестом отримав на пам'ять війни 1853 – 1856 рр. Бронзовий наперсний Хрест на стрічці Святого Володимира, а також

³³⁹ Dobszewicz T. Wspomnienia z czasów, które przeżyłem. – Kraków, 1883. – S. 180.

³⁴⁰ – ДАЖО. Ф. 178, оп. 9, спр. 302. – Арк. 12.

³⁴¹ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 340. Див. також: Dubiecki M. Młodzież polska w uniwersytecie kijowskim przed r. 1863. – Kijów, 1909. – S. 85.

³⁴² Див. докл.: X. Fas (Symon F.A.). X. Tomasz Jerzy Ejtwid Dobszewicz // Przegąd Polski. – Т. 2. – 1882 – 1883; Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета Св. Владимира. – К., 1884; Zawadyński T. W stuletnią rocznicę // Kalendarz kijowski. – Kijów, 1908; Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia. – Т. 1. – Kraków, 1933.

медаль на андріївській стрічці 1858 року³⁴³. В цей період у „Петербурзькому тижневику” й „Релігійно-моральних записках” з’являються його перші статті та рецензії з клерикальної проблематики.

Протягом 1857 р. побачили світ дві статті Т. Добшевича: „Костьоли й каплиці, які існують тепер у Києві” („Kościoły i kaplice istniejące teraz w Kijowie”. *Pamiętnik religijno-moralny*, т. 32, 1857) та „Життя ксьондза Миколая Камінського” („Życie ks. Mikołaja Kamińskiego”. *Pamiętnik religijno-moralny*. Т. 33. 1857). У 1859 р. у Варшаві вийшла друком перша невеличка книжка Т. Добшевича „Промова, проголошена на погребінні... Елеонори з Мілевських Михайловської дня 5.XII.1858 р. в київському парафіяльному костьолі” (*Przemowa miana na pogrzebie... śp. Eleonory z Milewskich Michłowskiej dnia 5. XII. 1858 w kościele parafialnym kijowskim, Warszawa, 1859*).

Відчуваючи кардинальні зміни, які ніс з собою новий університетський статут, що готувався, в 1862 р. Т. Добшевич починає піклуватися про переведення його на службу до Луцько-Житомирської єпархії, де служив його університетський товариш Л.Б. Бринк. 10 листопада, завдяки клопотанню Луцько-Житомирського єпископа К. Боровського, він був зарахований до штату кафедрального капітулу на посаду каноніка сеньйора, проте безпосередньо до виконання своїх обов’язків деякий час не приступав. Згідно введеного в дію 18 липня 1863 р. нового університетського статуту, кафедру католицької теології в Київському університеті було ліквідовано. Внаслідок цього з 1 лютого 1864 р. ксьондза Т. Добшевича було виведено за штат з наданням річної платні. Лише 24 лютого Т. Добшевич нарешті отримав призначення на посаду віце-кустоша кафедрального Житомирського капітулу. 21 квітня 1865 р. йому було призначено пенсію й новий оклад за вислугу більше двадцяти років по учбовому відомству і внаслідок розладу здоров’я з дня звільнення – 1 лютого 1865 р.

Становище поляків на Волині після повстання 1863 р. було досить складним. З одного боку, багато поляків, зокрема, католицьких священників, зазнали репресій, а з іншого – так само багато все ж залишились при владі, оскільки польськомовне населення було на той час більш упливовим, освіченим і культурним прошарком Волинської губернії, в руках якого знаходилися важелі господарського й державного управління. Водночас польське середньомаєткове дворянство й селянство були доведені до крайнього рівня пригноблення та будь-якої миті могли виступити з відкритим протестом. Російському самодержавству для

³⁴³ – ДАЖО. Ф. 178, оп. 9, спр. 241. – Арк. 625.

зміцнення свого хиткого становища на Волині вкрай потрібні були високоосвічені впливові католицькі священики, які за своїми поглядами знаходились би поза політикою, або були б толерантними до неї. У такому плані особистість майже шістдесятилітнього пенсіонера Томаша Добшевича була найбільш відповідною: ревний католик, педагог, учений, який працював у ці роки над історичною монографією „Історичні довідки про київське римсько-католицьке єпископство від року його закладення й до 1339 р. З додатком біографії київського єпископа Юзефа Верещинського” (Wiadomość historyczna o biskupstwie kijowskim rzymsko-katolickim od założenia jego aż do roku 1839, z dodaniem życiorysu biskupa kijowskiego Józefa Wereszczyńskiego, Gniezno, 1883).

Діяльність Т. Добшевича в Житомирі в якості миротворця була важкою і невдячною. Проте завдяки його турботам повільно наступала суспільна злагода й зовнішній спокій. Це не пройшло поза увагою Міністерства внутрішніх справ, за поданням якого імператор 27 березня 1866 р. нагородив Томаша Добшевича орденом Святої Анни III ступеня за відмінну старанну й ревну службу³⁴⁴.

Канонік і надалі залишався поза політичними інтригами. Подальше його просування по службі не можна назвати стрімким. 11 жовтня 1868 р. за представленням його преосвященства Луцько-Житомирського єпископа та дозволом Міністерства внутрішніх справ його було призначено засідателем консисторії, до виконання обов'язків якого він приступив 28 жовтня. Чотири роки по тому – 15 січня 1872 року – Т. Добшевич отримав звання каноніка-канціонатора, а 17 червня 1874 р., за поданням управляючого єпархією єпископа Л.Б. Бринка й на підставі дозволу Міністерства внутрішніх справ, був возведений у сан прелата-кантора Житомирської кафедри.

Луцько-Житомирський єпископ суфраган Людвик Бартоломій Бринк (5 серпня 1805 – 19 серпня 1874, Житомир) був особистістю непересічною. Він народився у Віленській губернії, навчався у піярів у Лужках, згодом у Полоцькому ліцеї, вступив і у 1832 р. закінчив зі званням магістра теології Вищу семінарію при Віленському університеті, де заприятелював з Т. Добшевичем та І. Головінським. Служив у Могилеві, викладав святе писання й догматичну теологію у Звенигородці Київської губернії, потім знову повернувся до клерикальної служби

³⁴⁴ – ДАЖО. Ф. 178, оп. 9, спр. 302. – Арк. 14; Ф. 178, оп. 9, спр. 241. – Арк. 627. В матеріалах: „Дело по постановлению консистории о доставлении за 1879 год ведомости о кавалерах в капитул императорских и царских орденов” (Ф. 178, оп. 9, спр. 249. – Арк. 1) вказана інша дата нагородження: 12 квітня 1866 р.

спочатку в Умані, потім – у Могилівському архиєпископському капітулі. З 1843 р. служив київським пробощем, викладачем релігії в кадетському корпусі, управителем київського архиєпископа. З 1855 р. Л.Б. Бринк виконував обов'язки прелата декана капітулу Луцько-Житомирської єпархії, а з 1866-го – був на посаді офіціала. У 1870 р. він очолив дієцезію, рік по тому був консекрований у Петербурзі на єпископа. „Натхненний у справі звеличення Бога, сповнений жертвеного духу й самопожертвування, чуйний і завжди спокійний, Бринк умів завжди, де служив, викликати загальну повагу й прихильність народу. Заслуговує також особливої уваги його філантропічна діяльність у його дієцезії”, – писав про Л.Б. Бринка єпископ Міхал Годлевський³⁴⁵.

Авторитет та популярність Т. Добшевича в дієцезії постійно зростали. Тому не дивно, що, у зв'язку з вибуттям єпископа Л.Б. Бринка на лікування до Варшави, на підставі доповіді керуючого Міністерством внутрішніх справ і веління імператора, управління єпархією з 20 серпня по 16 грудня 1874 р. лягло на плечі каноніка Т. Добшевича. Судячи з архівних документів Луцько-Житомирської консисторії, по смерті Л.Б. Бринка Томаш Добшевич повинен був зайняти його місце. Проте з невідомих причин, ймовірно, через стан здоров'я, цього не відбулося.

9 серпня 1876 року Т. Добшевич отримав звання прелата кустоша, а 29 вересня 1878 р.³⁴⁶, за пропозицією керуючого єпархією прелата Любовидського, був призначений офіціалом Луцько-Житомирської консисторії³⁴⁷, а в 1880 р. – архиєпископом. Деякі польські бібліографічні довідники вказують дату смерті письменника – 11 травня³⁴⁸. За даними Державного архіву Житомирської області, життєвий шлях прелата, письменника-мемуариста закінчився 23 травня 1881 р.³⁴⁹ Т. Добшевича поховано на шостій ділянці для духовенства під покровительством Святої Софії з лівого боку від входу до центральної каплиці, в декількох метрах від могили свого давнього приятеля й колеги, єпископа Л.Б. Бринка. Нині збереглася лише нижня частина гранітного пам'ятника, на якому добре

³⁴⁵ Polski słownik biograficzny. – Т. III. – Kraków, 1937. – S. 32.

³⁴⁶ – ДАЖО. Ф. 178, оп. 9, спр. 241. – Арк. 628; Ф. 178, оп. 9, спр. 302. – Арк. 15. Тадеуш Бурковський у „Polski słownik biograficzny” (– Т. V. – Kraków, 1836 – 1846. – S. 276) помилково вказує 1877 рік.

³⁴⁷ – ДАЖО. Ф. 178, оп. 9, спр. 210. – Арк. 2.

³⁴⁸ Polski słownik biograficzny. – Т. V. – Kraków, 1937. – S. 276; Słownik polskich teologów katolickich. – Т. 1. – Warszawa, 1981. – S. 409; Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. – Т. 7. – Warszawa, 1967. – S. 272.

³⁴⁹ – ДАЖО. Ф. 178, оп. 9, спр. 162. – Арк. 156 зв.

читається напис: „Cineres Thomae Dobszewicz Praelati Archidiaconi Luceorgio Zytomiriensis Capituli Natus 1808 obiit 1881”.

Головною справою життя Фоми Петровича Добшевича слід вважати книгу мемуарів „Спогади про часи, які прожив” („Wspomnienia z czasów, które przeżyłem”, Kraków, 1883), над якими прелат постійно працював, починаючи з початку 1860-х років до останніх днів життя. Проте „Спогади...” так і не були остаточно завершені і вперше почали друкуватися лише після смерті автора спочатку в часопису „Польський огляд” („Przegląd polski”) протягом 1882 – 1883 років, а потім вийшли окремим краківським виданням. Сьогодні мемуари Т. Добшевича є безцінним скарбом вітчизняної історії й культури.

Спогади Т. Добшевича містять цікаві, інколи абсолютно неочікувані характеристики епохи, а також теренів, на яких йому довелося служити. Автор критично ставиться до свого часу, нещирості, яка панувала, притуплення почуття совісті; дає короткі, але глибокі оцінки окремим подіям, людям і стосункам між ними. Із зворушливим почуттям лірика він змальовує рідну для нього Жмудь, людей та події. Згадуючи про роки навчання в росельській школі (розділ IV), автор аналізує систему шкільної освіти у Віленському навчальному окрузі. З теплотою згадує побут семінарії та університету, професорів і колег, вказує на слабкі сторони тодішньої освіти духовенства. В наступних розділах (VII – IX) мемуарист замислюється над причинами складних костьольних стосунків в децезіях Литви та Русі перед 1848 р., намагається з’ясувати причини суспільного занепаду й поразки костьолу на литовсько-руських землях. У наступному розділі (X) Т. Добшевич створює досить детальний опис Києва й Київського університету, характеризує освіту свого часу, професорів і манеру викладання, польське суспільство Правобережної України, його інтелектуальне, духовне й літературне життя.

Стиль викладу матеріалу, композиція, яку запропонував мемуарист Т. Добшевич, не мала аналогів у мемуаристиці Правобережжя ХІХ століття. Якщо нумерація розділів – явище досить поширене, а його коротка анотація змісту перед самим текстом – традиція, що зберігається протягом декількох століть, то розміщення самого тексту мемуарів під наскрізною нумерацією відповідно заявленому на початку розділу змісту – явище рідкісне й нетипове. Так, наприклад, X розділ має 12 пунктів (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 176 – 194), розділ XI – 10 пунктів (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 195 – 207), розділ XII – 4 (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 208 – 215). Кожен пункт має власну композицію й закінчену думку, яка, як правило, викладена у відповідних висновках.

Подібний виклад художнього тексту в спогадах Т. Добшевича викликає в читача асоціації з протокольно-канцелярським стилем, з одного боку. З іншого, – алюзії з композицією обрядових клерикальних канонічних книг. Експресивно-сенсуальне відчуття художнього світу в тексті мемуариста майже відсутнє, а є лише безпристрасна його рефлексія, в якій „я” письменника відсунуте на другий план. Така побудова мемуарів дозволяє говорити про монументальний стиль нарації, в якому спостерігається відчуження автора від тексту. Впевнені, що такий підхід не був випадковим, а став результатом органічного поєднання соціального становища мемуариста та його внутрішнього духовного покликання. Духовний пастор і душевний митець, з точки зору клерикальної естетики і, власне, самого Т. Добшевича, – явище, яке може поєднуватися і бути гармонічним лише за умови клерикальної домінанти. Мабуть, не випадково, що письменники-клірики при потужній зацікавленості світською культурою змушені були працювати в системі клерикальних жанрів (казання, ходження, промова), у кращому випадку – перекладах світських творів рідною мовою, як це було, наприклад, у творчому доробку І. Головінського.

У „Спогадах...” Т. Добшевича міститься чимало цінної інформації, що стосується історії організації й відкриття Київського університету, приміщення костюлу в новому його будинку, аналізу системи освіти, викладання та навчання. У мемуарах письменника знайшли своє відображення й наслідки царського указу 20 листопада 1833 р. про заснування університету, і враження про початок навчання в 1834 р., відкриття в 1841 році поряд з існуючими філософським і юридичним (правовим) факультетами нового, медичного факультету, переведення в 1842 р. навчання до нового будинку. Особливу увагу автор звертає на стан викладання в університеті польської мови й літератури, розповідає про конкурс на викладача кафедри польської мови й літератури. Участь у цьому конкурсі взяв Ю.І. Крашевський, якого було обрано, але не затверджено міністром через те, що „Крашевський не має достатньої довіри в уряді” (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 178). Автор пише про організацію університетської бібліотеки, яка була сформована з фондів кременецької колекції Т. Чацького, ліквідованої Віленської медичної академії, приватних бібліотек Яблоновського та Олізара (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 178). Його цікавить динаміка росту контингенту студентів від 65 чоловік у 1834 р. до 653-х у 1848 – 1849 навчальному році і декількох тисяч у наступних роках (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 179). Дуже обережно, натяками пише Т. Добшевич про репресії 1839 року: „Того року була викрита якась патріотична студентська організація, яка

підтримувала нібито стосунки з Конарським” (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 179). Така візія – лише декілька рядків про подію, що сколихнула суспільство Правобережжя, потягла за собою закриття університету на рік, а після відкриття в 1840 р. дозволила повернутися до навчання лише половині студентів – є досить характерною для католицького письменника-мемуариста.

Орієнтація Т. Добшевича, як і всього літературно-суспільного оточення Г. Ржевуського, на пошуки компромісу між існуючою владою й польськими традиціями, культурою й освітою найбільш яскраво відображена у 6-му пункті десятого розділу спогадів письменника, професора богослов'я. Автор докладно описує часті відвідування царем Миколою I Київського університету: „Сам цар Миколай, неодноразово буваючи в Києві, відвідував університет, а відвідував, як правило, щорічно; своїми вчинками завжди виказував шану існуванню нашої святої віри й наших обрядів ... Перш за все, заходячи до зали, де зібрані були професори й стояли в ряд студенти, вітав усіх легким кивком голови, проходячи повз вишикувані ряди й обводячи їх пронизливим поглядом, часом обмінювався якимось словом із супроводжуючим його військовим губернатором або кимось із своєї свити. Зазвичай говорив мало або через те, що не мав дару слова, або, що не любив багато говорити. Тільки в 1839 році, перебуваючи в університеті, вимовив лише декілька гострих слів, щоб не приймали й не утримували професорів, які не відповідають найдосконалішому рівню й намірам уряду, після чого, вказуючи на цитадель, вирік, що в разі якогось відступництва перетворить університет на згарище або ..., зробить тут шпиталь чи кошари, додав, щоб улагодити якусь гостру свою поведінку”.

Мемуарист акцентує увагу на відвідинах імператором університетського католицького костьолу: „Не минав також ніколи й католицького костьолу, де я його очікував у костьольному вбранні з хрестом і свяченою водою. При самому вході накладав святий хрест, чим виказував шану святому місцю, потім підходив до священика, щоб бути покропленим свяченою водою, цілував хрест і, перехрестившись вдруге, йшов до середини костьолу, кланявся ще раз і, вклонившись священику, виходив”. Говорячи про образи в костьолі, імператор сказав: „На наш лад зроблені”. Закінчуючи розділ, Т. Добшевич резюмує: „І такий обряд зберігався незмінно у відвідинах і костьолу, й університетської церкви, не викажуючи ні найменшої відмінності внутрішнього свого переконання” (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 183 – 184). Таке довге цитування покликане проілюструвати своєрідне відображення Т. Добшевичем складних міжконфесійних проблем у суспільному житті, які існували

протягом довгих століть, породили серед народів низку непереборних догматів і спровокували ряд жахливих історичних подій, однак серед освіченої й високодуховної частини населення завжди знаходили своє природне цивілізаційне вирішення.

Частина спогадів Т. Добшевича (XI і XII розділи) присвячена аналізу тогочасного літературного процесу на Правобережжі, відлік якого автор починає від 1831 р. У полі зору мемуариста знаходиться творчість Г. Ржевуського і Ю.І. Крашевського, І. Головінського і М. Грабовського, П. Янковського, А. Грози, Є. Івановського та багатьох інших обдарованих митців слова. Сприйняття творчості цих письменників відбувається, насамперед, не через призму художніх надбань, а через їх морально-суспільне значення. Художні пріоритети самого письменника виражено словами: „Людина повинна постійно займатись своєю освітою й удосконалювати мораль, бо без цього не буде порятунку. Всякий інший поступ, наприклад, на дорозі природознавства, відкриттів і винаходів, безперечно, є добрим і корисним, але разом і непевним і не усталеним. Люди відкривають нові речі, але забувають про старі, науки розвиваються й занепадають, сільський добробут зазнає змін... Людям треба бути цнотливими, і вони стануть щасливими” (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 196 – 197).

Однією з головних хибних рис сучасної літератури мемуарист вважав „надмірну зарозумілість письменників”, впливи познанських та емігрантських літераторів, механічне перенесення на вітчизняний ґрунт ідей іноземної філософії та деяких соціальних теорій. Тільки через звертання до духу народу й піднесення освіти, католицизму й мови вітчизни Т. Добшевич бачив шляхи для об’єднання народу, який цього в цей час потребував найбільше.

„Найвидатнішими письменниками на тому терені були, безперечно, Крашевський і Грабовський”, – згадував Т. Добшевич (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 204). Останній, на думку мемуариста, разом з Г. Ржевуським вважався запроданцем пера російського уряду. Однак високий приклад християнської моралі М. Грабовського, вміння улагоджувати моральні й суспільні проблеми, які виникали між поляками й росіянами, нарешті, незаперечний талант і освіченість ставлять його ім’я, як вважає мемуарист, на вищий рівень вітчизняної літератури. Також безмірною повагою була проникнута шана до А. Грози, письменника й людини, який мав „талант у творчості й відзначався скромним поміркованим родинним життям, праведністю характеру й шляхетною спрямованістю” (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 206). Характеризуючи творчість Є. Івановського, мемуарист відзначає: „Все в його творах

шанобливе й набожне, багато незвичайних і оригінальних спостережень, повсюди видно цілковиту досконалість, на яку звертали увагу люди, говорячи про його совісну турботу в пошуках дороги до правди, до справедливості і християнської любові” (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 207).

На жаль, у силу об’єктивних обставин автор у „Спогадах...” тільки наблизився до опису часу свого перебування в Житомирі. Як відомо, робота над мемуарами була перервана в 1855 р., а після цієї дати письменник вносив лише деякі уточнення вже до написаних частин до 1859 р. (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 205, 210). Зроблений у них опис суспільного й культурного життя Волині досить скупий і фрагментарний.

Наприкінці „Спогадів...” автор резюмує свій життєвий шлях: „Човен мого життя, керований незнаною рукою найдоброзичливішого Творця, плив тихо й спокійно; не був підданий ані небезпеці, ані розбурханим хвилям, але й не зазнав ясної погоди й земного щастя. Не був людям нав’язливим через випробування переконань і не переслідував їх. Зовсім не мав приятелів, ніколи не був притягнутий до судових спорів або розбрату; не можу повідати, що людська злість принесла мені якоїсь великої шкоди. Навпаки, в багатьох випадках відчував прихильність, майже завжди знаходив доброзичливість, з кількома особами відвідав приємної і правдивої дружби... Оглядаючи плінні роки мого життя, маю численні приводи до прославлення добродієвості найкращого Небесного ока” (*Dobszewicz T. Wspomnienia...*, s. 215).

Смиренне життя католицького священика, яке має стати зразком високої духовності й християнської любові, наклало сильний відбиток на сам художній текст мемуарів. Автору не властиві духовні хитання, сумніви чи нав’язливий виклад якихось політичних поглядів. Т. Добшевич уникає сповідального стилю, в оцінці подій не бачимо суб’єктивно-ліричних рефлексій. У „Спогадах...” відсутні пейзаж, портрет, взагалі прикмети чи елементи хоча б якоїсь описовості, все особистісне витіснене глибоко в підтекст. Монументальність розповіді, раціоналістична композиція, чіткість викладу і, нарешті, морально-дидактична спрямованість становлять особливості поетики мемуаристичного твору Т. Добшевича. Однак мемуаристу водночас властиве глибоке проникнення в духовне й моральне життя двох поколінь людей Литви й Правобережної України, які жили після розділів Речі Посполитої. Автор виступає як суворий і неупереджений свідок епохи, сповненої розчарувань, зрад і деградації суспільної моралі. Описуючи життя правобережних провінцій, він не широким, але достатньо глибоким поглядом намагається оцінити моральні пріоритети часу, людей, з якими він був знайомий, а також тих,

хто посідав у краї керівне становище. Унікальність таких характеристик безперечна.

Славне й подвижницьке життя волинського священика ХІХ століття Фоми Петровича Добшевича є тим зразком культурологічного канону християнства, який органічно притаманний національній ментальності населенню краю, його уявленням про аксіологічні домінанти, інтелектуальний внесок у вітчизняну культуру.

ЯН БАРЩЕВСЬКИЙ

Ім'я Яна Барщевського (Jan Barszczewski, 1790, 1794, 1796 або 16.12.1799?, Мураги тепер Расонський р-н Вітебської обл. – 12 березня 1851, Чуднів тепер Житомирської обл.³⁵⁰), зачинателя нової білоруської літератури, польського й українського письменника не належить, на жаль, до широко відомих і вивчених письменників краю.

Майбутній поет і письменник вчився в єзуїтському колеґіумі та академії в Полоцьку, багато пішки подорожував по Білорусі, зробив декілька морських подорожей, під час яких відвідав Англію і Францію. До 1809 р. відносяться перші відомості про його літературну творчість, у цей рік він написав польськомовну поему в дусі класицизму „Пояс Венери”. У 1820 – 1840 роках поет жив у Петербурзі, де познайомився з А. Міцкевичем³⁵¹, а в 1839 р. – з Т. Шевченком³⁵², організував та очолював гурток білоруських і польських літераторів. Життя письменника було досить важким, часто доводилось заробляти собі на хліб приватними уроками. Протягом 1840 – 1844 р. видавав у Північній Пальмірі збірник „Незабудка” („Niezabudka”, 5 t.), який містив дебютні твори польськомовної молоді Петербурзького університету й поетів з Білорусії³⁵³, а також ряд своїх творів, переважно балад. Тривалий час письменник співпрацював з „Атенеумом” („Athenaeum”), „Літературним

³⁵⁰ Охріменко П.П. Барщевський Ян // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – Т. 1: А – Г. – К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1988. – С. 133. У „Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut” (Т. 7. – Warszawa, 1967. – S. 130) – дата народження позначена „бл. 1790”, смерті – 11 березня 1851 р. Цю ж дату смерті „11 березня 1851 р.” подає М. Яніон: Janion M. Jan Barszczewski // *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura krajowa w okresie romantyzmu* / Pod red. M. Janion i in. – Warszawa: IBL, 1992. – S. 99.

³⁵¹ Wasylewski S. Mickiewicz i rapsod Białejrusi // *Wiadomości literackie*. – № 11. – 1931.

³⁵² Шевченківський словник: У 2 т. – Т. 1: А – Мол. – К.: УРЕ, 1976. – С. 58.

³⁵³ Kamionka-Straszakowa J. Almanach // *Słownik literatury polskiej XIX wieku* / Pod red. J. Bachórzea i A. Kowalczykowej. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994. – S. 17.

щорічником” („Rocznik literacki”), „Зіркою” („Gwiazda”) та „Рубоном” („Rubon”, Рибонь – стара назва Західної Двіни, по-латиськи – Даугави).

Рання творчість Я. Барщевського несе на собі відбитки класицистичної й сентиментальної естетики, наступного часу – етнографічного типу романтизму³⁵⁴. Він автор збірника фантастичних новел „Шляхтич Завальня, або Білорусь у фантастичних оповіданнях” („Szlachcic Zawalnia, czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach”, 4 t. Petersburg, 1844 – 1846), який включає народні білоруські оповідання, легенди й казки, та „Проза і вірші” („Proza i wiersze”, cz. 1, Kijów, 1849), який було підготовлено до друку ще в 1845 році. Слід зазначити, що останній збірник містить деякі рецепції волинської історії та народної творчості.

Видатний волинянин, письменник і ректор католицької Духовної академії в Санкт-Петербурзі І. Головінський добре знав і слідкував за творчістю Я. Барщевського. Саме його бачення художніх здобутків автора „Шляхтича Завальні” сприяло формуванню його легендарного, дещо міфологізованого сприйняття як письменника-білоруса. За інформацією І. Головінського, Я. Барщевський тридцять разів пішки обійшов Білорусь, свої твори носив у шапці поруч з табакеркою, в кожному домі: шляхетському чи селянському – його жадано сприймали як барда, в репертуарі якого безліч різноманітних оповідань³⁵⁵.

Творчість Я. Барщевського, яка формувалась не без впливу білоруських ремінісценцій А. Міцкевича, разом з творчістю Я. Чечота й А. Рипінського пишно репрезентує досить потужну білоруську тенденцію в польській літературі. Дуже поширеним у ті часи було прагнення до завершеної регіональності літератури. Однак білоруська течія не набула своєї закінченості й самодостатності, як українська школа в польській літературі. Письменник збирає й ретельно записує білоруський фольклор, який у його творах зазнає художнього переосмислення й переробки, намагається ретельно зберегти дух народу, піклується про автентичність стилю викладення й репродуктивність національної образності, широко

³⁵⁴ Мальдзіс А. Творчае пабрацімства: Беларуска-польскія літаратурні ўзаема сувязі ў XIX ст. – Мінськ, 1966; Лазарчук М.А. Станаўленне беларускай паэмы: Жанр поэмы і некаторыя асаблівасці развіцця беларускай літаратуры ў першай палавіне XIX ст. – Мінськ, 1968; Мальдис А.И. Белорусская литература // История всемирной литературы / Отв. ред. И.А. Тертерян: В 9 т. – Т. 6. – М.: Наука, 1989. – С. 420.

³⁵⁵ List I. Gołowińskiego do M. Grabowskiego w: Grabowski M. Korespondencja // Pielgrzym. – Т. II. – 1843. – S. 351 – 353.

вживає національну лексику і, нарешті, наслідує систему народного сюжетотворення³⁵⁶. У результаті творчість письменника стає одним з найпомітніших явищ літературного процесу як Білорусі, так і Польщі. Художні здобутки Я. Барщевського дозволяють ставити його славне ім'я поруч з видатними письменниками братніх народів першої половини XIX століття.

Збірник „Шляхтич Завальня” містить чотирнадцять оповідань, які мають характер закінченого циклу. Жанрова природа збірника перекликається з гавендами Г. Ржевуського, власне зі „Спогадами пана Северина Соплиці”³⁵⁷. Але вибір художнього матеріалу, предмету нарації письменників діаметрально відрізняється. На відміну від шляхетських гавенд Г. Ржевуського, Я. Барщевський творить цикл народних гавенд. Оповідання Я. Барщевського є своєрідним поєднанням фольклорної та гофманівської течій романтизму. Непрохідні болота й ліси, розмаїття тваринного світу й нечистої сили з неймовірними фантастичними нашаруваннями і перетвореннями передають минувшину як цілісний і органічний світ, де все мало свою логіку, смисл і значення. Художній почерк „Шляхтича Завальні” ілюструє глибоке проникнення в духовний світ письменника єзуїтської освіти, оповідання мають дидактичну направленість і моральну повчальність.

Матеріальне становище, прагнення поринути у вир польської літератури (письменник ще з 1840 р. був знайомий з Ю.І. Крашевським), а також зацікавлення українською культурою і фольклором привели Я. Барщевського на Волинь, де він з 1847 р.³⁵⁸ і до останніх років свого життя жив у чуднівському маєтку Г. Ржевуського³⁵⁹. Завдяки гостинності господаря, духу великої шани до художнього слова Чуднів у середині XIX століття став потужним осередком польської культури.

Думається, що приїзд білоруса до Чуднова не був випадковим. Два письменника були одного віку, обидва переживали в цей час важкі часи духовної кризи. Г. Ржевуський працював над історичним романом

³⁵⁶ Olechnowicz M. Polscy badacze folkloru i języka białoruskiego w XIX wieku. – Łódź, 1986. – S. 166 – 167.

³⁵⁷ Janion M. Jan Barszczewski // *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura krajowa w okresie romantyzmu* / Pod red. M. Janion i in. – Warszawa: IBL, 1992. – S. 103.

³⁵⁸ Хаустовіч М.В. Баршчэўскі Ян // *Беларуская энцыклапедыя: У 18 томах.* – Т. 2. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1996. – С. 325.

³⁵⁹ Narecki M. *Historyja białoruskaje literatury.* – Wilna, 1920. – S. 67 – 68; Gomułicki J.W. *Jan Barszczewski. 1794 – 1851* // Tuwim J. *Księga wirszy polskich XIX wieku.* – T. 1. – Warszawa, 1954. – S. 122 – 123.

„Запорожець” та „Спогадами з XVIII століття”, обдумував плани „Мемуарів Бартоломія Михайловського” й „Золотоволосого паж”, Я. Барщевський цікавився волинською народною творчістю та, власне, історією краю. Результатом перебування в Чуднові стало його оповідання „Душа не в своєму тілі” („Dusza nie w swoim ciele”), яке увійшло в київське видання „Проза й вірші”. Письменник описує Чуднів, Волинь та навіть епідемію холери, яка в 1848 р. з жахливими наслідками пройшла територією Правобережжя³⁶⁰. Головний герой оповідання Самотницький завдяки вмінню відділення своєї душі від свого тіла володіє таємничим даром лікування холери, що панувала тоді в окрузі. Одного разу він не встигає повернутись до свого тіла, яке люди швидко поховали, думаючи, що він помер від холери. Самотницький випадково знаходить тіло іншої щойно померлої людини й переселяється в нього. „Я є той самий, але не є тим, ким колись був”³⁶¹, – говорить головний герой оповідання, підводячи підсумок свого життя. В цьому творі алюзорно відчуються художній паралелізм з настроями селян, що панував у рідній йому Білорусі: терплячість, покірність долі, безвихідь. Дещо метафоричним стала й сама назва оповідання, яка передає внутрішній стан письменника в останній період його творчості.

Ю. І. КРАШЕВСЬКИЙ І ЙОГО ЛІТЕРАТУРНЕ ОТОЧЕННЯ

Другий напрям періоду 1831 – 1863 рр. представляє група волинських літераторів, погляди яких є прикладом внутрішньої опозиції до реалій нового часу, серед яскравих його представників славетні імена Т. Бобровського, А. Грози, Е.М. Галлі, К. Гейнча, Є. Івановського, А. Коженювського, Ю.І. Крашевського, К. Качковського, Ф. Новіцького, Г. Олізара, Н. Олізара, Я. Прусіновського, Т. Падури, Є. Фелінської, М. Чайковського та багатьох інших. У тінь історії неухильно відходила ідеалізація часів „золотої вольності”, покривались пилом і міфологізувалися заслуги славних предків, колишня Річ Посполита викликала ностальгічні спогади з потужним замісом журби й шани. Невблаганна хвиля соціальної інерції, що накрила всіх поляків колишньої наймогутнішої і найдемократичнішої держави, з особливою силою

³⁶⁰ Про холеру на Правобережжі в 1848 р. також пише в своїх листах О. де Бальзак: Balzak. Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński. – Warszawa, [Б.м.в.]. – S. 69.

³⁶¹ Barszczewski J. Proza i wierszy. – Kijów, 1849. – S. 10.

відчувалась саме на землях Правобережної України. Віддаленість від серця рідної землі, відчуття відірваності, покинутості, непотрібності, глибокої периферійності – супутні продукти духовної й соціальної депресії, що охопила в ті часи волинян. Якщо додати до цього поразку 1831 р., радикальні зміни в судочинстві, заборону уніатської віри, закриття Кременецького ліцею, то з сумом ці часи можна охарактеризувати, як похмуре чвертьстоліття.

Радикальність настроїв ніколи не була визначальною рисою волинян. Пошук компромісу розвивався в напрямку, перш за все, внутрішньої опозиції, що полягала у відмові від співпраці з тими, хто отримав владу, а також звертанні до таких, як самі, але ще більш знедолених – волинських селян. Впевнені, що саме тут знаходяться витoki народних оповідань Ю.І. Крашевського. В художній літературі одним з головних напрямків стають мемуаристичні жанри в усій своїй різноманітності і різнобарвності. Бажаючи зберегти те, що зможе допомогти вижити крихким залишкам минулого спокою й величі, все дбайливо нотувалось із хистом уважного літописця чи механічного дагеротипіста, враховувались сучасні надбання європейської цивілізації. Недарма переклади займають вагомий частку творчості польськомовних волинян. Дуже велика увага була надана вимогам до поетичного стилю творів. Саме тут знаходяться приклади найдосконалішої техніки архітектури художнього тексту, його інтелектуалізації, закладається вагомий соціально-політичний підтекст, втілюються ідеї епохи просвітництва, що мусили мати, за задумом автора, прикладний і практичний характер. Це диктувало свої вимоги до політики, судочинства, економіки, адміністративного устрою, науки, духовності й культури, навіть релігії. Тепер кожний волинянин вважав своїм обов'язком втручатись у суспільне життя, пропонуючи свою модель громадського устрою. Це все в сукупності визначає волинську літературу як органічний напрямок української школи в польській літературі, так і польськомовної літератури в українській.

ЮЗЕФ ІГНАЦІЙ КРАШЕВСЬКИЙ

Вінцем вітчизняної багатонаціональної літератури й культури того часу був, безперечно, неперевершений геній видатного письменника й суспільного діяча Юзефа Ігнація Крашевського, який об'єднав письменників Волині однією метою, одним обов'язком – служінням рідному краю.

Юзеф Ігнацій Крашевський (Józef Ignacy Kraszewski, 28 липня 1812, Варшава – 19 березня 1887, Женева) – неперевершена епоха волинської літератури та культури середини XIX ст. Життя та творчість генія польської літератури тісно пов'язана з Волинню, починаючи з 1834 р., в якому власне житомирський період охоплював вересень 1853-го по червень 1860 р.³⁶² Письменник був керівником Волинського статистичного комітету, куратором чоловічої гімназії, художнім директором губернського театру, головою Волинського товариства добротності та губернського дворянського клубу. Тут було написано близько сотні художніх творів, декілька сотень публіцистичних, критичних і наукових робіт, створено багато графічних і живописних полотен. Юзеф Ігнацій об'єднав навколо себе групу найталановитіших літераторів краю, чим остаточно сформував волинську течію в польській літературі Правобережжя.

Ю.І. Крашевський народився у Варшаві в родині, де було п'ятеро дітей. Справжньою батьківщиною для майбутнього письменника стала Литва. Вчився у відділовій школі (1822 – 1826), один рік – у Люблінській воєводській школі, в 1827-му з п'ятого класу – у Свіслоцькій гімназії. У 1829 р. почав медичні студії у Віленському університеті, а згодом перевівся на літературний відділ. У грудні 1830 р. був заарештований за приналежність до таємного товариства, під слідством знаходився майже півтора року (до березня 1832 р.). Майбутньому письменнику загрожувало заслання солдатом на Кавказ, але, завдяки клопотанням родини, вирок було замінене на проживання у Вільно під наглядом поліції (до липня 1833 р.)³⁶³. У подальшій самоосвіті всю увагу Юзеф Ігнацій сконцентрував на вивченні історії, архівів, літературної праці й музики (грав на фортепіано і фісгармонії), а в реальному житті після пережитого сторонився всіляких занять політикою.

У березні 1834-го письменник вперше приїздить на Волинь, у село Городець, відвідує Оссове. 10 червня 1838 р. молодий літератор одружується з Софією Воронич, мешканкою Городецького маєтку над Горинню. Від цього шлюбу народилися діти: Констанція (1839 – 1870), Ян (1841 – 1915), Францішек (1843 – 1927) і Августа (1849 – 1920). У 1840 р. Ю.І. Крашевський купив маєток Грудек (130 душ, продав у 1848), до

³⁶² Див.: Єршов В. Ю.І. Крашевський в Житомирі. 1853 – 1860 // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 5. – Житомир, 2000. – С. 4 – 20.

³⁶³ Див.: Kajtoch J. Spadkobiercy Filomatów (Aresztowanie Kraszewskiego w r. 1830) // Ruch literacki. – Z. 3. – 1960. – S. 201.

якого приїжджав І. Головінський, потім у 1848-му – с. Губін (до 1853-го)³⁶⁴. У 1854 р. отримав у спадок с. Киселі. З ім'ям Ю.І. Крашевського пов'язані волинські Осове, Омельно та Воютин Луцького повіту, де він відвідав Єву Фелінську, Дубно та Житомир. У 1841 – 1851 рр. видавав у Вільно широко відомий та безпрецедентно значущий часопис „Athenaeum” (вийшло 66 томів), присвячений проблемам історії, філософії, мистецтву, економіці, фольклору³⁶⁵ та, перш за все, літературі.

Перше знайомство Ю.І. Крашевського з Житомиром відбулось, очевидно, в червні 1841 року, коли письменник заїжджав до чуднівського мастку графа Г. Ржевуського на зібрання молодих, але багатообіцяючих літераторів Правобережжя. Наступний візит до міста, в порівнянні з першим, був трохи тривалішим, проте теж коротким. У кінці лютого 1842 р., повертаючись з Києва в Городець Луцького повіту після першого відвідування контрактного ярмарку³⁶⁶, автор уже відомих „Спогадів про Полісся, Волинь і Литву” знову побував у губернській столиці на гостюваннях у Г. Ржевуського й Г. Олізара³⁶⁷.

Перше повідомлення про намір письменника переїхати до Житомира було надруковано анонімним кореспондентом „Варшавської газети” на початку 1853 р.³⁶⁸ Навесні 1853 р. Ю.І. Крашевський прийняв остаточне рішення поселитися в губернському центрі: „Ми повинні вибрати Житомир як самий дешевий і самий зручний, і не через бажання, а через необхідність” (*Kraszewski J.I. Listy do rodziny.., cz. 1, s. 239*), – писав він батьку 15 квітня з Губино Луцького повіту. Необхідність була продиктована можливістю подальшого навчання його дітей. Тоді ж письменник виїхав до Житомира, щоб залагодити деякі справи з переселенням. Уже було придбано невеликий будинок на Мало-

³⁶⁴ Про цей період життя Ю.І. Крашевського див.: Bar A. J.I. Kraszewski na Wołyniu // Rocznik Wołyński. – Т. IV. – Równe, 1935. – S. 38 – 44; Narbutt M. Kraszewski na Wołyniu // Spotkania z zabutkami. – № 1. – 1992. – S. 17 – 18; Warzenica E. Monograficzny zarys twórczości J.I. Kraszewskiego w latach 1829 – 1843 // Biuletyn Polonistyczny. – № 13. – Warszawa, 1962. – 64 s.; Єршов В.О., Бур'ян М.Ю. Проблема призвання в життєдіяльності Ю.І. Крашевського // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 238 – 239.

³⁶⁵ Див.: Fakudowicz-Bieńkowska M. Folklor ukraiński na łamach „Athenaeum” Józefa Ignacego Kraszewskiego // Slavia Orientalis. – № 1. – 1994. – S. 37 – 50.

³⁶⁶ Ułaszyn H. Kontrakty Kijowski. Szkis historyczno-obyczajowy. 1798 – 1898. – Petersburg, 1900. – S. 70.

³⁶⁷ Kraszewski J.I. Listy do rodziny 1820 – 1863. – Cz. 1. – Kraków, 1982. – S. 104.

³⁶⁸ Gazeta Warszawska. – № 163, 183, 194. – 1853.

Бердичівській³⁶⁹ з маленьким подвір'ям і садком, відбулось заочне тріумфальне вибрання Ю.І. Крашевського куратором місцевої гімназії (влада не підтвердила тих виборів), місцеве ж дворянство запрошувало навідуватись у гості. На поїздки, узгодження й залагодження деяких питань пішло майже півроку, протягом якого Ю.І. Крашевський ще неодноразово навідувався до губернської столиці. Остаточне переселення родини відбулося лише в другій половині вересня 1853 року.

Перші враження художника слова про місто досить невтішні, якщо не сказати, жахливі. „Житомир далеко і знаходиться на самому кінці світу!” (*Kraszewski J.I. Listy do rodziny...*, cz. 1, s. 249), „Житомир – величезне пустельне містечко, вигнання для літератури й мистецтва, ніхто тут нічим не займається, у великій моді карти!” (*Kraszewski J.I. Listy do rodziny...*, cz. 1, s. 251), „Житомир – невеселе й невлаштоване в побуті місто” (*Kraszewski J.I. Listy do rodziny...*, cz. 1, s. 253), – з гіркотою пише до рідних письменник. Але, спочатку були мирські турботи й заняття творчістю, знайомство з житомирянами, серед яких були художник і письменник Казимир Якса Коморницький (1812 – 1856), родина Стецьких (Гадеуш Стецький став потім письменником та дослідником старожитностей Волині), художники Францішек Завадський, розписами якого був оформлений житомирський костюл Іоанна з Дуклі, Фабіанський та Проспер Горський³⁷⁰, митці художнього слова А.Н. Коженювський, Л. Ліпковський, Я. Прусіновський. Спеціально для знайомства з Ю.І. Крашевським у Житомир приїжджав професор права Харківського університету Антоній Станіславський зі своїм перекладом дантової „Божественної комедії”, часто навідувався овруцький повстанець А.П. Павша, що знаходився під таємним наглядом поліції³⁷¹. А потім була

³⁶⁹ В листах до рідних Ю.І. Крашевський неодноразово вказує свою житомирську адресу: „вулиця Мала Бердичівська, власний дім” (*Kraszewski J.I. Listy do rodziny...*, cz. 1, s. 258 та ін.). Однак маленька вуличка, на якій жив письменник, у той час ще мала назву Мала Чуднівська (Dubiecki M. Na kresach i za kresami. J.I. Kraszewski w Żytomirzu. – Kijów, 1914. – S. 148; Bar A. J.I. Kraszewski na Wołyniu // *Rocznik Wołyński*. – Т. IV. – Równe, 1935. – S. 45), що перпендикулярно утворювала Т-образне перехрестя з Малою Бердичівською. Дім письменника знаходився у сотні метрів від Малої Бердичівської і зберігся до нашого часу.

³⁷⁰ *Gazeta Warszawska*. – № 330. – 1853.

³⁷¹ „Дело о тайном надзоре за Антоном Павша, 67 лет, по Высочайшему повелению по возвращению из Сибири с 13 марта 1858 г. Надзор в Овручском уезде, с. Классах”. Справа не збереглася, цитується за: – ДАЖО. Ф. 70, оп. 1, спр. 214. „Ведомости о лицах, состоявших под надзором полиции Вольнской губернии в 1862 – 1864 гг.”. – Арк. 90 зв., 557 зв., 608 зв.

бурхлива суспільна діяльність, яка повністю оволоділа часом і серцем житомирянина.

Початок 1854 р. став важким для родини Крашевських. У січні померла кохана тітка жінки письменника Ельжбета Урбановська³⁷², яка багато зробила як для своїх племінниць, так і для Юзефа Ігнація особисто. На житомирському католицькому кладовищі збереглась її могила до сьогодні³⁷³. На зворотній стороні пам'ятника вилито в чавуні напис „Вдячні названі її діти Марія з Вороничів і Юзеф Стаховські, Сабіна з Вороничів і Людвік Братковські, Соф'я з Вороничів і Юзеф Крашевські”.

Восени 1854 р. Ю.І. Крашевського було призначено керівником Волинського статистичного комітету, суть якого мала полягати в аналізі господарського становища селян, їх стосунків з землевласниками, а також статистичному опису пам'ятників історії, культури і мистецтва губернії. Але, за думкою сучасників, статистичний комітет відрізнявся тим від інших урядових установ, що „в ньому ніхто нічого не робив”³⁷⁴. Тому письменник одразу вирушив у експедицію, щоб власноручно зробити малюнки архітектурних пам'ятників Волині, які мав на думці вручити великому князю Костянтину, чий приїзд очікувався до Житомира (приїзд не відбувся). За чотири тижні Юзефу Ігнацію довелося здійснити вояж у 450 верст. „Це був перший і останній раз, коли статистичний комітет працював належним чином”, – писав М. Дубецький.

Того ж 1854 р. письменника призначили членом губернського тюремного комітету. До обов'язків громадського діяча входив нагляд за станом утримання, харчування та лікування в'язнів. „Досвід”, якого набув Ю.І. Крашевський у віленській в'язниці, очевидно, не був зайвим йому при виконанні обов'язків члена тюремного комітету в Житомирі. „Треба бути хоч би раз ув'язненим, щоб усвідомити, що ув'язнення є, очевидно, єдиним притулком для філософії в сучасному світі, в якому посполиті багатомоляють, але дуже мало мислять”, – занотував Ю.І. Крашевський у „Мемуарах”³⁷⁵.

Два роки по тому, в кінці травня 1856-го, Ю.І. Крашевський вдруге був обраний куратором чоловічої гімназії. „Сьогодні вранці, – пише Юзеф Ігнацій брату Каєтану, – був урочисто на руках співвітчизників піднесений до головуючого середовища, знову одноголосно став обраним куратором і зараз працюю над моїм

³⁷² Gazeta Warszawska. – № 87. – 1854.

³⁷³ Грабовський В. Пам'ятник любові і доброти. Урбановські в долі Ю.І. Крашевського // Радянська Житомирщина. – 1989. – 6 грудня.

³⁷⁴ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 162.

³⁷⁵ Kraszewski J.I. Pamiętniki / Oprac. W. Danek. – Wrocław, 1972. – S. 30.

формуляром для підтвердження, в порівнянні з чотиритомним романом для написання це дуже складна річ, бо тут важливо з нічого щось зробити. Можливо, буду, а може, й не буду затверджений, Бог його знає... Після приїзду ходжу в мундирі, й мені так смішно, як неначе повернувся до школи” (*Kraszewski J.I. Listy do rodziny...*, cz. 1, s. 330). Цього разу уряд вибори затвердив, чому причиною, очевидно, була деяка лібералізація імперської політики після поразки в Кримській війні.

Почесний попечитель розпочав свою службу в гімназії з турботи про утримання найбідніших учнів, сприяння покращенню їх харчування, забезпечення підручниками і формою. „Я розпочав уже так зване виконання службових обов’язків, урочисто інспектував школи й жіночий пансіон, повинен був увійти в умови утримання учнів і найбіднішим допомогти хоч би стільки, щоб вони не були голодними”, – писав Ю.І. Крашевський батькам 15 лютого 1857 р. (*Kraszewski J.I. Listy do rodziny...*, cz. 1, s. 349). Сам письменник утримував у своєму житомирському будинку двох сиріт, надаючи їм належну освіту і виховання³⁷⁶. Дім письменника перетворився на своєрідну Мекку для талановитої молоді. Цікаво, що серед гімназистів, які часто відвідували мешкання куратора, бачимо гімназиста Костя Михальчука, в майбутньому видатного українського мовознавця, автора першої в світі лінгвістичної карти³⁷⁷. Тут, на літературних вечорах відомих волинських літераторів, серед яких були, крім господаря, Александр Гроза та Адам Пług, учнівська молодь знайомилась не тільки з новинами польської літератури, але й російської і, що знаменно, – української³⁷⁸.

За проханням Юзефа Ігнація, знаменитий скрипаль, композитор і педагог, придворний віртуоз імператорського двору, в майбутньому – директор Музичного інституту у Варшаві Аполлінарій Контський (1825 –

³⁷⁶ Piekarski M. Józefa Ignacego Kraszewskiego życie i dzieła. – Lwów, 1912. – S. 46.

³⁷⁷ Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения. Дис. ... доктора филолог. наук. [Б.м.в.], 1937. – С. 38. Машинопис; Савинець А. Кость Петрович Михальчук: житомирський період життя // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 2. – Житомир, 1998. – С. 115 – 123; Бессалова Т.В. Внесок К.П. Михальчука в становлення та розвиток української діалектології // Бердичівська земля в контексті історії України. Наук. зб. / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Т. 19. – Житомир: М.А.К., 1999. – С. 128 – 129.

³⁷⁸ Михальчук К.П. Из украинского былого. К воспоминаниям Б.С. Познанского // Украинская жизнь (Харків). – 1914. – № 5 – 6. – С. 13 – 20; № 8. – С. 76; Міяковський В. З молодих років К. Михальчука // Україна. – Кн. 4. – 1924. – С. 98 – 107.

1879) 22 березня 1857 р. дав у Житомирі безкоштовний концерт на користь бідної учнівської молоді³⁷⁹, на якому були присутніми близько трьох сотень учнів і викладачів гімназії та вдалося зібрати значну суму грошей – дві тисячі рублів.

Великої уваги письменник надавав формуванню фондів гімназичної бібліотеки. Сьогодні документально підтверджено, що в 1859 р. Ю.І. Крашевський піклувався про придбання книг для навчального закладу на суму 172 рублів 65 копійок³⁸⁰, а рік по тому – на 60 рублів для закупівлі підручників³⁸¹. Крім цього, на гроші попечителя з другої половини 1858 р. (підтверджено 19 січня 1860 р.) утримувався гімназійний чистописець³⁸².

До обов'язків почесного попечителя входила також участь у педагогічних радах гімназії, на яких обговорювались питання як розподілення фінансів на учбовий рік, так і атестації вчителів, особливостей методики викладання низки дисциплін чи навантаження учнів³⁸³, а також присутність на іспитах (*Kraszewski J.I. Listy do rodziny...*, cz. I, s. 422 – 423) чотири годи вранці та стільки ж по обіді³⁸⁴.

Як відомо, служба на ниві освіти – невдячна справа. Не минула ця гірка доля й видатного письменника. Не склались стосунки з директором гімназії Федором Кітченком. У 1856 р. Юзеф Ігнацій домігся навіть від властей рішення про його заміну, а пізніше, в 1858 р., зобразив у романі „Рештки життя”³⁸⁵. Події тих днів також знайшли своє відображення і в

³⁷⁹ Gazeta Warszawska. – № 127. – 1857. – S. 4; Piekarski M. Iozefa Ignacego Kraszeuskiego życie i dzieła. – Lwów, 1912. – S. 47; Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 159; Bar A. J.I. Kraszewski na Wołyniu // Rocznik Wołyński. – T. IV. – Równe, 1935. – S. 47.

³⁸⁰ – ДАЖО. Ф. 72, оп. 1, спр. 329. – Арк. 46 зв.

³⁸¹ – ДАЖО. Ф. 72, оп. 1, спр. 344. – Арк. 8 зв.

³⁸² – ДАЖО. Ф. 72, оп. 1, спр. 315. – Арк. 60; Ibidem, спр. 344. – Арк. 8 зв.

³⁸³ Єршов В.О., Бур'ян М.Ю. Діяльність Ю.І. Крашевського в Житомирській чоловічій гімназії // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки (23 – 25 травня 1996 р.). – Житомир: ВКФ Поліграфіка, 1996. – С. 176 – 178.

³⁸⁴ Łozińska K. Józef Ignacy Kraszewski: w życiu i dziełach // Dziennik Kijowski. Dodatek ilustrowany. – Kijów, 1913. – S. 19.

³⁸⁵ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 177 – 178; Lisiecki L. Z życia młodzieży gimnazjalnej w Żytomierzu w ostatniem dziesięcioleciu wieku zeszłego // Rocznik Wołyński. – T. IV. – Równe, 1935. – S. 186; Danek W. Józef Ignacy Kraszewski. Zarys biograficzny. – Warszawa, 1976. – S. 137; Stupkiewicz St. Ognisko polskiego życia kulturalnego w połowie XIX wieku w Żytomierzu // Przegląd humanistyczny. – № 3. – 1966. – S. 57.

іншому творі письменника „Роман без назви”, в якому автор, за свідченням Л. Совинського³⁸⁶, зобразив деяких викладачів. Прототипом образу Іполіта, „який недавно значився в педагогічному інституті, а тепер викладав класичну літературу в гімназіях”, послужив відомий і талановитий у свій час літератор-викладач І. Клімашевський³⁸⁷. Образу запеклого ретрограда Іглицького, який „вважався тоді трохи не вищим суддею у справах літературних”, – сумно відомий Шидловський, про якого автор писав: „То була епоха після пам’ятної кризи, коли після бою перемога залишилась за новою романтичною школою, й Іглицький, закостенілий класицист, на старість уже не міг та й не хотів змінюватися – він залишився, так би мовити, самотнім бійцем на руїнах, які захищав безсилим блюзнірством”³⁸⁸. І хоч автор у „Передповідомленні” до роману 5 грудня 1855 р., написаному в Житомирі, намагався активно протестувати проти пошуків прототипів певних художніх образів, всяких асоціативних тлумачень і викривлень тексту³⁸⁹, кому потрібно було впізнати себе в романі, той себе впізнав або сам, або за допомогою „добророзумців”.

³⁸⁶ Sowinski L. Ze wspomnien o Kraszewskim oraz o wplywie jego na jednego z cizby // Echo. – № 223 – 262. – 1878.

³⁸⁷ Іпполіт Клімашевський (Hippolit Klimaszewski, 13 січня 1802, с. Копаткевичі біля Пінська – 1875) – поет і публіцист, вихованець овруцької василіанської школи, потім вчився у Почаєві й Кременці, з 1819 р. – професор риторики в Любарській василіанській школі, після чого навчався у Віленському університеті. Брав участь у листопадовому повстанні, після поразки емігрував до Франції, де з 1847 р. – директор польської школи в Батігнолі. І. Клімашевський – автор праць: „Аналіз поезії поезії Станіслава Трембецького” („Rozbiór poezyj Stanisława Trembeckiego”, Wilno, 1830), „Про об’єднання Литви з Польщею” („O połączeniu Litwy z Polską”), „Склад і порядок мови, або граматики в картинках польської мови, укладена для використання в польській школі в Парижі” („Skład i rozkład mowy, czyli gramatyka obrazowa języka polskiego dla użytku szkoły polskiej w Paryżu ułożona”), „Відомості про польську бібліотеку в Версалі” („Wiadomości o Bibliotece Polskiej w Wersalu”, Wersal, 1841), „Життя Єжи Скальника Сороки” („Żywot Jerzego Skalnika Soroki”, 1849), „Мемуари” („Pamiętniki”. Не видані). З І. Клімашевським Ю.І. Крашевський потоваришував ще в 1858 р., його особистість виведено в романі „Роман без назви” в образі вчителя Іполіта: Крашевський Ю.І. Дневник Серафины. Романы. – М.: Художественная литература, 1987. – С. 101 – 102.

³⁸⁸ Крашевський Ю.І. Дневник Серафины. Романы. – М.: Художественная литература, 1987. – С. 114.

³⁸⁹ Крашевський Ю.І. Дневник Серафины. Романы. – М.: Художественная литература, 1987. – С. 17.

Служба Ю.І. Крашевського в Житомирській чоловічої гімназії тривала до 1859 р.

Важливою сферою діяльності письменника у Житомирі, яка також, як і гімназія, заповнювала всю його увагу і час, був театр. Театральне життя Житомира має досить глибоке коріння. Якщо вважати початком розвитку театрального мистецтва в місті існування католицької капели при єзуїтській резиденції, то коріння театру сягає ще 1751 року³⁹⁰. У 1803 р. на вулиці Великій Бердичівській навпроти Пилипонівської на кошти губернських обивателів було збудовано біло оштукатурений дерев'яний театр з ганком і портиком, який підтримували шість колон. Очевидно, за дату відкриття театру в губернському центрі слід брати день 30 серпня, коли о шостій пополудню громадський губернатор (з 7 лютого 1802 – вересень 1805) дійсний статський радник Гаврило Степанович Решетов на честь святкування імені Олександра I урочисто відкрив двері храму муз перед численними гостями³⁹¹.

У середині 50-х рр. XIX ст. виникла загроза обвалу старої будівлі. Через п'ятдесят років, у 1854-му, старий будинок було закрито та почався розбір старого дерев'яного приміщення. У місті було відкрито підписку на будівництво нового губернського театру. Тимчасово вистави відбувались у приватному домі Рхула (Rhul). Місцем для нової будівлі обрано Панянківську, чи, як ще говорили, Дівочу площу, найвище місце, тоді аристократичний центр Житомира. Будівництво йшло досить швидко, і вже 6 жовтня 1855 р.³⁹² новий театр гостинно відкрив свої двері виставою одного з аматорських театрів. Красою та витонченістю архітектури, місткістю та виключною акустикою й новітніми технічними засобами він на той час значно випереджав київський і віленський. Тоді ж вулиця, що вела до нього, отримала нову назву – Театральна. Новим театральним директором став Адам Мілашевський, а режисером – Владислав Лозинський. Ю.І. Крашевський став членом театрального комітету, який незабаром було перейменовано на Житомирське драматичне товариство під керівництвом видатного волинського

³⁹⁰ Kurier Polski. – № 755. – 1751.

³⁹¹ Trypolski M. Z Żytomierza 30 sierpnia // Kurier litewski. – № 79. – 1803.

³⁹² Мороз В.В. Культурне життя Волині на сторінках губернських періодичних видань другої половини XIX – поч. XX століття // Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення / Гол. ред. М.Ю. Костриця. У 2 т. – Т. 1. – Житомир: М. Косенко, 2007. – С. 64. За даними: Bar A. Teatr szlachty wołyńskiej. – Łuck, 1939. – S. 1 – 5; Stupkiewicz St. Ognisko polskiego życia kulturalnego w połowie XIX wieku w Żytomierzu // Przegląd humanistyczny. – № 3. – 1966. – S. 51 – ця подія відбулась 31 жовтня 1855 р.

письменника. Відомо, що за пропозицією Юзефа Ігнація в цей час губернський маршалок Карл Фадейович Мікуліч взяв позику в 50000,00 рублів на матеріальну допомогу театру і трупі.

У січні 1857 р. Ю.І. Крашевського офіційно призначили на посаду художнього директора театру. 13 лютого 1857 р. відбулася прем'єра його комедії „Портрет”, написаної за два роки до цього, яка з великим ентузіазмом була прийнята городянами. Драматург писав: „Позавчора тут в театрі грали мою комедію „Портрет”, мною ж скорочену, і грали її так славно, що публіка була надзвичайно задоволена. Після представлення о пів на другу ночі всі чоловіки з партеру приїхали до мене, знайомі й незнайомі, дякувати. Театр увесь трясся, такий там був доброзичливий ентузіазм. Я не був у театрі і добре зробив, бо мені це завдавало б клопоту. Протягом півгодини викликали автора” (*Kraszewski J.I. Listy do rodziny...*, cz. 1, s. 350).

До обов'язків художнього керівника театру належало друкування афіш і піклування про музик, встановлення взаємовигідних цін на квитки й поповнення театральної бібліотеки, оновлення декорацій і костюмів, відбір репертуару й підготовка акторів, різноманітні господарські турботи тощо.

Сам драматург розповідав про свою службу так: „Нове призначення лежить цілковито на моїх плечах. Учора спеціально відправив декого до Вроцлава за театральними костюмами, до Львова й Кракова за авторами. Будуємо в театрі балкони й ложі, печі і т.д. Каса при мені, і всі пов'язані з нею клопоту; трохи пізніше, коли з усім упораюсь, естетична частина буде належати мені” (*Kraszewski J.I. Listy do rodziny...*, cz. 1, s. 357).

Авторитет Юзефа Ігнація ставав дедалі вищим. У травні 1857 р. у Варшаві була видана комедія Юзефа Коженювського „Репутація в містечку”, яка йшла на житомирській сцені у вересні – жовтні 1859 р., на титульному листі якої зазначалось: „Прибуток від цієї комедії автор призначає для театру в Житомирі, віддаючи всі надходження в розпорядження Ю.І. Крашевського”.

Деякі місяці по тому після щасливого відкриття театального сезону Ю.І. Крашевський з повною відповідальністю міг уже публічно заявити: „Житомирська сцена, не дивлячись на те, що їй, можливо, не вистачає досконалості, якої б ми всі бажали, стоїть сьогодні на такій висоті, на якій ніколи не була – щасливе поєднання талановитих акторів, найсерйозніший відбір творів, саме матеріальне її оснащення ставить її

вище звичайних провінційних театрів”³⁹³. У лютому 1858 р. на житомирській сцені було поставлено комедію Ю.І. Крашевського „Легше зіпсувати, ніж виправити”, а 1 січня 1859 р. відбулась прем’єра „Старої історії”³⁹⁴, в яких автор намагався втілити поновлену модель досягнень просвітительського театру. Тісні, сповнені радості і прикростей стосунки Ю.І. Крашевського з житомирським театром продовжувались до липня 1859 року. У цей час новим керівником театру стає Адам Мілашевський – у майбутньому видатний театральний діяч, директор Львівського театру.

Проте ні служба в статистичному комітеті, ні освітні і театральні заняття Ю.І. Крашевського ще не вичерпували повною мірою діяльність письменника в Житомирі, освітлення сторін якої буде неповним, якщо не врахувати, що він був ще з 1857 р. головою Волинського товариства добродійності, заснованого 6 березня з доходів від концертів А. Контського. Наприкінці того ж року його запросили працювати в комітет із селянських справ, від активної співпраці в якому письменник змушений був відмовитися. З кінця 1858 р. був головою губернського дворянського клубу, а в 1859-му мав стосунки з житомирським книжково-видавничим товариством.

І товариство добродійності, і дворянський клуб – це були офіційно дозволені громадські організації в Російській імперії з дещо ліберальним спрямуванням. Участь чи відвідування їх засідань були заняттям швидше ближчим до приємного проведення часу, ніж до конкретної реалізації будь-яких громадських потенцій. Проте, як видно з небагатьох свідчень про цей напрям діяльності Ю.І. Крашевського, письменник ставився до виконання обов’язків досить серйозно. Пізніше сучасники згадували, що завдяки його старанням у клубі „менше грали в карти, а більше читали газети”³⁹⁵, книги й розмірковували про важливі справи: „сьогодні клуб складається з цвіту суспільства, блиском вогнику, керує публічною думкою. Багатий цінними зібраннями, газетами й періодичними творами Заходу, тримає Житомир на рівні європейської освіти”³⁹⁶. Для товариства добродійності Ю.І. Крашевський, завдяки

³⁹³ *Gazeta Warszawska*. – № 64. – 1858.

³⁹⁴ Dubiecki M. *Na kresach i za kresami*. – Kijów, 1914. – S. 167 – 168.

³⁹⁵ У грудні 1858 р. Ю.І. Крашевський оформив для клубу підписку на періодичні видання на 180 рублів: *Kraszewski J.I. Listy do rodziny...*, cz. 1, s. 411; Pług A. *Józef Ignacy Kraszewski // Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literckiej J.I. Kraszewskiego*. – Warszawa, 1880. – S. LXXVIII.

³⁹⁶ Okraszewski St. *Żytomierz i jego teatr, jest temu lat trzydzieści a teraz // Gazeta Warszawska*. – № 225. – 1858. – S. 5.

своїм піклуванням, домігся багато грошей і допомоги”³⁹⁷. Якщо також врахувати, що не без його запалу в березні 1858 р. в Житомирі відбувся з’їзд волинських поміщиків, один з перших в Російській імперії громадських з’їздів, на якому бурхливо обговорювались очікувані економічні й політичні реформи і особливо – розв’язання так званої польської проблеми, то можна впевнено сказати, що значним є не лише внесок видатного художника слова в культуру й освіту краю, але й у розвиток його політичного життя та культури.

Політичні погляди на становище народу мемуарист однозначно виразив у публіцистичній формі „Волинських вечорів”, написаних ще в 1857 р., а виданих у 1859-му, в яких дав досить негативну характеристику місцевій громадськості, докоряючи їй консерватизмом і пасивністю у розв’язанні селянського питання. Ця ж проблема знайшла своє алюзорно-художнє втілення в комедії „Стара історія”, в якій драматург спробував змодельовати утопічну ситуацію: можливість співпраці і взаємодопомоги селян і поміщиків. І, нарешті, в повісті „Історія кілочка в паркані з вірогідних джерел зібрана й записана”³⁹⁸, яка побачила світ у грудні 1858 р., по гарячих слідах дискусій у товаристві доброчинності, від участі в роботі якого він змушений був усунутись ще на початку 1858 р., а остаточно відійти в 1859 р., і виданій рік по тому, де автор дав свою відповідь на проблему, що займала членів житомирського селянського комітету: чи зможуть селяни обернути у власну користь отриману волю. Через декілька років у передмові до дрезденського видання 1874 р. „Історії кілочка в паркані...” Ю.І. Крашевський буде згадувати, що „повість ця була написана в момент, коли всі ми гаряче сперечалися про проблеми селянства й ділились на два табори: тих, котрі раділи за її розв’язання доброю волею і добрим серцем, і тих, котрі противились можливій реформі”³⁹⁹.

Але, як відомо, немає пророків у своїй вітчизні. Саме ці твори викликали шквал обурення зашкарублої фронди. Митця, котрого ще недавно обожнювали, стали клювати, розпускати про нього всілякі плітки і, просто кажучи, виживати. Письменник усе більше й більше відходив від громадської роботи. Тому не дивно, що, коли письменнику неодноразово

³⁹⁷ Piekarski M. Józefa Ignacego Kraszewskiego życie i dzieła. – Lwów, 1912. – S. 48.

³⁹⁸ В українському варіанті зустрічається інший переклад назви цієї повісті: „Історія кілка в паркані”.

³⁹⁹ Ця полеміка з селянського питання тих років лягла в основу вірша житомирянина В.Б. Грабовського „Лютий 1860-го. Ю.І. Крашевський прощається з Житомиром”: Грабовський В. Передчуття. – Баранівка, 1993. – С. 17 – 18.

пропонували взяти участь в житомирському книжково-видавничому товаристві разом з К. Качковським, А. Грозою, А. Коженювським, Є.М. Галлі, Л. Ліпінським, Ф. Новіцьким, Ю.І. Крашевський неодмінно відповідав відмовою.

Небажання співпрацювати в книжково-видавничому товаристві було продиктоване низкою причин, серед яких однією з перших стало на початку 1859 р. бажання покинути Житомир і деяка незгода з програмою видавництва, яке оголосило друкування букварів, підручників, словників та книг, доступних для народу й рідкісних, а також релігійних, але все більше й більше потрапляло під вплив католицьких децезій, від яких надходило основне фінансування. Крім того, Ю.І. Крашевський був категорично проти „полегшених” адаптованих видань. До всього додалась незгода з деякими положеннями у виданому в Кисві К. Качковським „Звіту, поданому книжково-видавничому товариству в Житомирі дня 22 квітня 1859 року”, де автор у різкій формі докоряв відомому письменнику за небажання співпрацювати. Все це разом віддаляло Юзефа Ігнація від спільної діяльності. Проте коли видавництво незабаром потрапило в досить скрутне фінансове становище, Ю.І. Крашевський, завдяки своєму авторитету і впливовості, одразу допоміг своїм товаришам конкретними діями. Тому, коли в секретній частині канцелярії волинського губернатора 15 липня було розпочато слідчу справу „Про складання в Житомирі Ліпковським, Грозою і Качковським товариства чи кампанії на акції для розповсюдження серед поляків польських книг, а також про видавництво їх у типографії Квятковського та продаж у магазині Гусаровського”⁴⁰⁰, неодноразово викликали і Ю.І. Крашевського давати свідчення, під час яких письменник відмовився підтвердити підозри слідчої комісії.

Феномен Ю.І. Крашевського унікальний і неосяжний. Крім діяльності політичної, суспільної та в галузі культури, в житомирський період він постійно влаштовував у своєму будинку музичні вечори (письменник чудово грав на фортепіано)⁴⁰¹, блукав по околицям містечка і створював маслом, аквареллю чи олівцем художні роботи чи етнографічні замальовки з натури, сам малював ілюстрації до власних творів. До цього часу збереглося близько 1800 живописних і графічних творів різних періодів⁴⁰². Додамо, що протягом усього життя Ю.І. Крашевський був

⁴⁰⁰ Справа в архіві не збереглася. Назва цитується згідно „Описи секретных дел канцелярии губернатора за 1860 – 1865 гг. – 881 арк.”: – ДАЖО . Ф. 70, оп. 1, спр. 89. – Арк. 167.

⁴⁰¹ Сипченко-Баладинська І. Польська музична культура Житомира у 19 ст. // Дні Адама Міцкевича у Криму. – Т. 1. – Сімферополь: Универсум, 2004. – С. 216.

⁴⁰² Trepinski A. Józef Ignacy Kraszewski. – Warszawa, 1975. – S. 66.

заповзятим бібліофілом. Є.М. Галлі в „Мемуарах” згадував, як Юзеф Ігнацій вимінював за свої малюнки книги в житомирського продавця Ігеля⁴⁰³. Він колекціонував також медалі, старовинні гравюри й малюнки.

Письменник завжди був талановитим і надзвичайно працездатним кореспондентом. Тільки для „Щоденної газети” („Gazeta Codzienna”), яка виходила в 1859 – 1861 рр. у Варшаві, з 1862 – „Польської газети” („Gazeta Polska”) протягом чотирьох років, два роки з яких – житомирські, Ю.І. Крашевський помістив 291 статтю, 149 політичних оглядів, 134 записки мандрівника, 85 фейлетонів, більше 40 літературних нарисів, велику кількість дрібних заміток, анонсів і ін.⁴⁰⁴ Додамо до цього сотні листів (тільки до рідних збереглося більше 250 листів з Житомира), і картина буде майже повною, якщо сказати ще про найголовніше – провідний напрямок творчості – літературний, котрому відданість видатного художника слова була безмежною.

Перебуваючи на Волині, Ю.І. Крашевський написав сотні художніх, історичних, публіцистичних, наукових та інших творів⁴⁰⁵. Це був одним з найбільш напружених періодів у творчості митця. Одне з провідних місць творчості займає мемуаристичний доробок письменника, серед яких „Спогади Полісся, Волині і Литви” („Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy”, 2 t., Wilno, 1840), в яких автор у мемуарно-щоденниковій формі робить нариси не тільки побутового життя поляків, українців та євреїв⁴⁰⁶, але й детальні замальовки, враження від поліських корчмів і доріг, ярмарки в Яновці, річки Стир і Горинь, містечок Оссове, де мешкав А. Фелінський, Степань, Городець, Пінськ, Славути, Межиріччя Корецького, Олики, Млинова, Дубна, Острога; докладно відтворив історію Луцька. „Спогади Полісся, Волині і Литви” Ю.І. Крашевського помітно вплинули на подорожньо-мемуаристичну літературу Польщі загалом. Одразу через рік виходять мемуаристично-

⁴⁰³ Pamiętniki dk. E.M. Gallego (1816 – 1893) // Przegląd Narodowy. – Т. XII. – № 10 – 11. – Warszawa, 1913. – S. 415.

⁴⁰⁴ Bachórz J. Józef Ignacy Kraszewski i polski wiek XIX // Ruch literacki. – Z. 3 (162). – Kraków, 1987. – S. 182.

⁴⁰⁵ Бібліографію письменника вміщено: Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. J.I. Kraszewski. – Т. 12. – Warszawa, 1964; Bachórz J. Bibliografia // Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura krajowa w okresie romantyzmu. 1831 – 1863. – Т. III. – Warszawa: IBL, 1992. – S. 497 – 520.

⁴⁰⁶ Див.: Handke K. Regionalność polszczyzny „Wspomnień Wołynia, Polesia i Litwy” Józefa Ignacego Kraszewskiego // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. – Т. 30. – Warszawa, 1993. – S. 35 – 47; Burkot St. Podróże Józefa Ignacego Kraszewskiego // Ruch literacki. – Z. 3 (162). – Kraków, 1987. – S. 168.

краєзнавчі нариси А. Пжездецького „Поділ, Волинь, Україна” („Podole, Wołyń, Ukraina”, Wilno, 1841), а ще через короткий час Е. Рачинський видає „Спогади про Велику Польщу” („Wspomnienia Wielkopolski”, Poznań, 1842)⁴⁰⁷, Людвіг Адам Юцевич „Спогади про Жмудь” („Wspomnienia Żmudzi”, 1842), у яких автори, скориставшись здобутками попередника, значно розширили та поглибили свій об’єкт дослідження, додавши до нього різноманітні статистичні дані, історичні довідки та портрети сучасників.

Протягом 1841 – 1842 рр. були надруковані два томи „Картинок з життя і подорожі” („Obrazy z życia i podróży”, Wilno). Художня природа цього збірника дещо відрізняється від попереднього. В основі – мемуаристичні ремінісценції про Францішка Карпінського (1741 – 1825), видатного польського поета, мемуариста, драматурга; осмислення ролі провінційних містечок у духовному житті краю, серед яких Бяла на Підляшші, Коден над Бугом, Романів, Люблін, Пружани, Дрогичин, Свіслош і Брест Литовський. Автор згадує Вільно і його мешканців у 1830 – 1835 рр., а також костьоли, урочистості, будинки, шляхту, службовців, маскаради, кав’ярні, словом, відтворює картину пересічного повсякденного життя.

Щоденник подорожі на південь України в червні – вересні 1843 р. ліг в основу „Спогадів про Одесу, Єдисани і Буджак” („Wspomnienia Odessy, Jedyssany i Budżaku”, 3 t., Wilno, 1845 – 1846) Ю.І. Крашевського, які є важливою віхою в розвитку польської орієнталістики. У цей час Ю.І. Крашевський був уже членом Одеського товариства історії й старожитностей. Тому не дивно, що автор дуже відповідально ставиться до дагеротипування сучасності з метою збереження культури для майбутніх поколінь. Такий підхід був певною новацією волинської мемуаристики, в творах якої не особистості, не події, а пересічне суспільне життя підлягало осмисленню в історичному контексті.

У традиційному стилі мемуаристично-щоденникової літератури витримані „Мемуари незнайомого” („Pamiętniki nieznanego”, 1843), котрі втілювали спогади з часів студентського навчання. Недарма перша назва мемуарів була „Золоті сни молодості”, політично-алюзорно рецепціювала події 1831 р.⁴⁰⁸ Узагальнення, алюзорність, нарешті,

⁴⁰⁷ В 1814 р. Е. Рачинський здійснив подорож через Волинь та Поділля в Туреччину, результатом якої став „Dziennik podróży do Turcji odbytej w roku 1814” (Wrocław, 1821).

⁴⁰⁸ Kłak Cz. Powstanie listopadowe w powieściach J.I. Kraszewskiego i T.T. Jeża // Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP w Rzeszowie. Filologia polska. Prace historycznoliterackie. – Z. 10. – 1976. – S. 90.

присутня авторів наукова педантичність зробили твір достатньо точною картиною спудейського життя першої третини XIX століття.

Велике значення та визначене місце займають художні романи й повісті⁴⁰⁹ Ю.І. Крашевського. Завдяки саме цим творам, завдяки високим суспільно-моральним установкам та громадянській позиції⁴¹⁰, ім'я письменника набирає все більшої популярності не тільки на Правобережжі, Литві, Королівстві Польському, теренах Російської імперії, але й у Чехії, Німеччині⁴¹¹, Франції, Словаччині, Сербії й Хорватії, Італії, власне Росії та багатьох інших, словом, у тих державах, де його активно перекладають і видають. Поетичною особливістю деяких творів є їх гавендовість⁴¹², автор уміло втілює художні здобутки свого земляка Г. Ржевуського.

На Волині Юзеф Ігнацій працює над повістю „Хрест на перепутті” („Krzyż na rozstajnych drogach”, 1842). У 1843 р. у Варшаві було видано збірник повістей „Ліхтар чорнокнижника”⁴¹³ („Latarnia czarnoksiężska”). Потім були романи й повісті „Сфінкс” („Sfinks”, 4 t., Warszawa, 1847), „Загроба” („Zagroba”, 1847), широко відома й популярна повість „Будник” („Budnik”, 1847), а також „Сльоза в небі” („Łza w niebie”, 1847), „Мільйон у посаг” („Milion posagu”, 2 t., Warszawa, 1847), на сучасні автори проблеми „Диваки” („Dziwadła”, 2 t., 1848 – 1849), „Ярина” („Jaryna”, Wilno, 1849), „Тимко Правдзіч” („Tomko Prawdzic”, 1850), „Обережно з вогнем” („Ostrożnie z ogniem”, Lwów, 1849), „Комедіанти” („Komedianty”, 2 t., Petersburg, 1851), „Ладова печера” („Ładowa pieczara”,

⁴⁰⁹ У польській літературознавчій жанровій парадигмі, зокрема, термін „powieść” уособлює два східнослов'янських терміни: роман і повість. Всі нижче наведені твори Ю.І. Крашевського в авторській інтерпретації, згідно польської традиції, визначені як „powieść”: Bachórz J. Powieść // Słownik literatury polskiej XIX wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994. – S. 733 – 749.

⁴¹⁰ Див.: Owczarz E. „Czego u licha chciał autor?” Tendencja, moralizatorstwo, dydaktyka w powieściach społeczno-obyczajowych (1830 – 1863) // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. Filologia Polska. – Z. 24. – 1985. – S. 39 – 55; Owczarz E. Styl retoryczny a społeczna dydaktyka powieści Kraszewskiego (w świetle wybranych powieści społeczno-obyczajowych z lat pięćdziesiątych) // Akta UMS. Filologia polska. – Z. 17. – 1979. – S. 19 – 34.

⁴¹¹ Kuczyński K.A. Józef Ignacy Kraszewski w przekładach niemieckich do roku 1939 // Studia historica Slavo-Germanica. – T. 15. – 1986. – S. 185 – 191.

⁴¹² Bachórz J. Twórczość gawędowa Kraszewskiego // Pamiętnik literacki. – № 4 (LXXVIII). – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1987. – S. 27 – 54.

⁴¹³ В українському перекладі ця повість зустрічається ще під назвою „Проекційний ліхтар”.

1852), „Старий слуга” („Staryj sluga”, 2 t., Warszawa, 1852), „Сімейні інтереси” („Interesa familijne”, 4 t., 1852), „Золоте яблуко” („Złote jabłuko”, 4 t., Warszawa, 1853), повість з часів Станіслава Августа „Чорт” („Diabel”, 4 t., 1853).

Поліська повість „Уляна” („Ulana”, Wilno, 1843; у первинному задумі твір мав назву „Полісянка”), „Історія Савки” („Historia Sawki”, 1842), „Остап Бондарчук” („Ostap Bondarczuk”, Wilno, 1847) та, мабуть, чи не самий знаменитий твір Ю.І. Крашевського „Хата за селом” („Chata za wsi”, 3 t., 1852)⁴¹⁴ репрезентують особливий, оригінальний жанр, який до Ю.І. Крашевського ні в кого не зустрічався – селянська повість⁴¹⁵, в основу якої покладено „справжні події”⁴¹⁶ життя волинського селянства. Незабаром селянські повісті Ю.І. Крашевського справили велике враження на видатного російського письменника І.С. Тургенєва, який довго й плідно розвивав надбання польського письменника в російській літературі⁴¹⁷.

Історичні романи й повісті Ю.І. Крашевського формуються в певній естетичній опозиції до європейських традиції історичних романів. Замість „симпатичного та некритичного” ставлення до минулого, письменник віддає перевагу сакральному ставленню до документа, який диктував основну сюжетну лінію твору⁴¹⁸. „Новим словом у польській

⁴¹⁴ Під враженням твору Ю.І. Крашевського Михайло Старицький написав драму „Циганка Аза” (1893): Старицький М. Твори: У 2 т. – Т. 2: Драматичні твори. – К.: Дніпро, 1984. – С. 650; Ведіна В. Юзеф Ігнацій Крашевський // Крашевський Ю.І. Хата за селом. – К.: Дніпро, 1967. – С. 309. Про російсько-українсько-польські стосунки Ю.І. Крашевського див.: Wedina W. U źródeł koncepcji estetycznych realizmu krytycznego pisarzy słowiańskich połowy XIX wieku (Gogol – Kraszewski – Kwitka-Osnowianenko) // Studia Polono-Slavica-Orientalia. Akta Litteraria. – T. 12. – 1990. – S. 77 – 90.

⁴¹⁵ Ignatowicz E. O „Chacie za wsi” Kraszewskiego // Rocznik Towarystwa literackiego im. A. Mickiewicza. – R. 21. – 1986. – S. 35.

⁴¹⁶ Ведіна В. Юзеф Ігнацій Крашевський // Крашевський Ю.І. Хата за селом. – К.: Дніпро, 1967. – С. 310; Ведіна В. „Прадавня легенда” і її автор // Крашевський Ю.І. Прадавня легенда. – К.: Веселка, 1989. – С. 5. Цю думку В.П. Ведіна повторила двічі, і цінна вона ще тим, що вчений робить непряме підтвердження мемуаристичного характеру цих творів.

⁴¹⁷ Крашевский И. Отзыв Крашевского [о Тургеневе] // Иностранная критика о Тургеневе. – СПб, 1884. – С. 215 – 219.

⁴¹⁸ Bachórz J. Powieść // Słownik literatury polskiej XIX wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994. – S. 738; Jarowiecki J. Kształtowanie się poglądów teoretycznych Józefa Ignacego Kraszewskiego na powieść historyczną na tle dyskusji o romansie historycznym w pierwszej połowie XIX wiku // Zeszyty naukowe WSP w

історичний романістиці був запроваджений Крашевським принцип зображення видатних історичних осіб, – пише В. Ведіна про поетичні особливості художньої манери письменника. – Не вони, в усякому разі не вони самі творять, на думку письменника, історію. Прагнучи перш за все відтворити дух часу, Крашевський, всупереч існуючій історіографічній традиції, сміливо вводив у свої твори звичайних „маленьких” людей. Для повнішого відтворення атмосфери віддалених віків він творчо використовував поряд з історичними відомостями й хроніками матеріали легенд та народних переказів⁴¹⁹. Згідно польської літературознавчої традиції, історичні романи та повісті Ю.І. Крашевського визначаються як правдива повість („*powieść prawdywa*”), особливістю художнього методу якої є спосіб викладення матеріалу у вигляді хроніки, глибоке вивчення історичних подій епохи, „прагнення документальної точності й граничної достовірності відображення минулого й сучасної повсякденності”⁴²⁰, відчуження від пригодницької схеми вальтер-скоттівської традиції⁴²¹ та французького романтичного роману.

Цей великий розділ представляють історичні твори: „Повісті та історичні картинки” („*Powiatki i obrazki historyczne*”, Wilno, 1843), історична повість з XVII століття „Вигнанець” („*Banita*”, 1843), історична повість з XVIII століття „Малепарта” („*Maleparta*”, Lipsk, 1844), історична повість з 1572 року „Зигмунтовські часи” („*Zygmuntowskie czasy*”, 4 t., Warszawa, 1846), історична повість „Литва в часи Вітольда” („*Litwa za Witolda*”, 1849), історична повість „Кордецькі” („*Kordecki*”, 2 t., Wilno, 1852), історична шляхетська повість „Останні з Секержинських” („*Ostanni z Siekierzyńskich*”, Petersburg, 1850).

Паралельно до художньо-історичного циклу дослідник працює над історичними розвідками „Старожитня Литва. Історія, статути, мова, віра, звичаї, пісні, поговірки, факти” („*Litwa starożytna. Dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaje, pieśni, przysłowia, podania*”, 2 t., Warszawa, 1847 – 1850), у яких містяться нарис історії краю до 1386 року; історичною хронікою „Краківські Жаці в 1549 році” („*Żacy krakowscy w r. 1549*”,

Bytgoszczy. *Studia filologiczne. Filologia Polska.* – Z. 19 / 20 (7 – 8). – Bydgoszcz, 1983 / 1984. – S. 71 – 134.

⁴¹⁹ Ведіна В. Юзеф Ігнацій Крашевський // Крашевський Ю.І. Хата за селом. – К.: Дніпро, 1967. – С. 314.

⁴²⁰ Липатов А. Крашевский вчерашний и всегда сегодняшний // Крашевский Ю.И. Дневник Серафины. – М.: Художественная литература, 1987. – С. 6.

⁴²¹ Danek W. Kraszewski i Walter Scott // *Pisarz wciąż żywy. Studia o życiu i twórczości Kraszewskiego.* – Warszawa, 1969. – S. 88 – 96.

Lwów, 1845); намагається розібратись у науково-педагогічних працях видатного візитатора „Перші праці Тадеуша Чацького” („Pierwsze prace Tadeusza Czackiego”, 1846); пише „Геральдичні розвідки. Князі Голуби” („Podania heraldyczne. Kniazie Holuby”, 1846) та ін.

Хоча драматургічний спадок письменника порівняно невеликий, він зайняв міцне місце в польському театрі. Драма в п’яти актах „Поет, яких багато” („Poeta, jakich wielu”, 1842) та історична драма „Райдужники” („Tęczyńscy”, 1843) користувались прихильністю глядача та повагою критики.

Ліричні медитації „Під італійським небом” („Pod włoskim niebem”, Lipsk, 1845) з піджанровою ознакою: фантазії, а також збірник поезій у двох томах „Поезії” („Poezje”, Warszawa, 1843) та збірник литовських дайн „Дайни” („Dajnos”, 1844) знайомлять читача з Ю.І. Крашевським-поетом.

Не забував письменник власне й літературознавчих студій. Збірник літературних праць „Нові літературні студії” („Nowe studia literackie”, 2 t., Warszawa, 1843), куди увійшли статті „Суд критики і читачів”, „Література як мистецтво”, „Нарис історії польської мови”, наукові розвідки про творчість Яна Кохановського та Адама Нарушевича, нарешті цікаві спостереження над реальністю та вимислом у історичному романі представляють Ю.І. Крашевського як тонкого та глибокого знавця польськомовного сучасного літературного процесу.

Важливою складовою частиною волинського періоду творчості Ю.І. Крашевського є житомирський. Якщо не рахувати численні обробки творів дожитомирського періоду, наприклад, романів „Кордецькі” (написаний у 1850 р., працював над другим виданням до 3 жовтня 1855 р.), „Диваки” (перше видання 1853 р., робота над другим закінчена 16 червня 1856 р.) чи повісті „Томко Правдзиць” (перше видання 1850 р., робота над другим була завершена 3 травня 1857 р.), над котрими автор продовжував працювати в Житомирі, то бібліографія власне житомирського періоду Ю.І. Крашевського в „Новому Корбуті” займає більше 35 об’ємних позицій (подати більш точну цифру дещо складно через існування більше десяти позицій перехідних періодів, тобто до- і післяжитомирського). Крім того, якщо врахувати, що багато з них є збірками повістей, оповідань, нарисів і т.д., як, наприклад, „Типи й характери” („Туру і charaktery”, Wilno, 1854), де міститься більше десяти оповідань і нарисів, то можна з певними застереженнями стверджувати, що в Житомирі письменником було створено близько сотні художніх і публіцистичних, критичних і наукових творів різних жанрів.

Вимушеність застережень у даному випадку продиктована тим, що письменник неодноразово і надовго в цей період виїздив з Житомира у службових або особистих справах до Києва або до своїх луцьких маєтків, Королівства Польського чи Італії (подорож за кордон тривала п'ять місяців: з 3 травня по 7 жовтня 1858 р.). Звичайно, все це ускладнює атрибуцію деяких текстів. Тому ми назвемо спочатку тільки ті твори, на яких автор власноручно позначив датоване місце створення. Романи: „Роман без назви” („Powieść bez tytułu”, 1853 – 1854. Передмова датована „Житомир, 5 грудня”), „Два світи” („Dwa światy”, „Житомир, 14 лютого 1855”), „Метаморфози” („Metemorfozy”, „Житомир, 1856 – 1857”), „Залишки життя” („Resztki życia”, „Житомир, Венеція, Рим, Париж, Дрезден, Житомир 1858”), „Капрі і Рим” („Capreā i Roma”, „Житомир, 19 червня 1859”), драматургічні твори: „Легше зіпсувати, ніж виправити” („Łatwiej popsuć niż naprawić”, „Житомир 1855”), „Портрет” („Portret”, „Житомир 1855”), „Стара історія” („Stare dzieje”, „Житомир 5 грудня 1858”), „Кастелянський мед” („Miód kasztelański”, „Житомир, 15 грудня 1859”); повісті: „Єрмола” („Jermola”, 1855), „Божий підмайстер” („Boża szeladka”, 15 вересня 1856), „Більська староста” („Sterościna belska”, „Житомир, 19 грудня 1856”), „Старопольська любов” („Staropolska miłość”, „Житомир, 31 серпня 1857”), „Історія кілочка в паркані, за достовірними джерелами зібрана й описана” („Historia kołka w płocie według wiarogodnych źródeł zebrana i spisana”, „Житомир, грудень 1858”), „Могили” („Mogiły”, „Житомир, 30 березня 1857”); книга нарисів „Сторінки подорожі 1858 – 1864 рр.” („Kartki z podróży 1858 – 1864 r.”, Кн. 1: „Житомир, листопад – грудень 1859”⁴²²).

Інші твори Ю.І. Крашевського подаємо в хронологічному порядку: „Траpezологон” (1854), збірка „Типи й характери” („Туру і charaktery”, 1854), „Могила ченця” („Czercza Modila”, 1855), „Абракадабра. Характер” („Abracadabra. Charakter”, 1856), „Хвороби віку” („Choroby wieku”, 1856), збірка оповідань „Уривки” („Okruszyny”, 1856), „Старий замок” („Stary zamek”, 1856), збірка „Гавенди про літературу й мистецтво” („Gawédy o literaturze i sztuce”, 1857), „Гімни жалоби” („Himny boleści”, 1857), „Іkonotheка. Збірка нотаток про мистецтво й художників у Польщі” („Ikonotheка. Zbiór notat o sztuce i artystach w Polsce”, 1857), „Подорож до містечка” („Podróż do miasteczka”, 1857),

⁴²² Див.: Kamionka-Straszak J. Obraz kultury europejskiej w „Kartkach z podróży” Józefa Ignacego Kraszewskiego // Przegląd humanistyczny. – № 6. – 1993. – S. 37 – 48; Burkot St. Podróż Józefa Ignacego Kraszewskiego // Ruch literacki. – Z. 3 (162). – Kraków, 1987. – S. 173 – 175.

„Волинські вечори” („Wieczory wołyńskie”, 1857), „Поїздка короля Станіслава Августа до Канева в 1787 р.”⁴²³ („Podróż króla Stanisława Augusta do Kaniowa w r. 1787...”, 1858), „Мистецтво у слов’ян, зокрема передхристиянської Польщі й Литви” („Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej”, 1858), „Село. Селянка” („Wioska. Sielanka”, 1858), „Про Шіллера” („O Schillerze”, 1859), „Прекрасна пані” („Piękna pani”, 1859), „Зараз і триста років тому” („Dziś i lat temu trzysta”, 1859 – 1860), „Життя й пригоди його милості пана Юзефа Габрієла з Гозди графа Годзькего, воєводича підляського” („Żywoit i przygody Imci Pana Józefa Gabriela z Gozda hrabia Godzkiego, woewodzica podlaskiego”, 1859), „Вертеп” („Jaselka”, 1860), „Попелюшка” („Korciuszek”, 1860).

Твори Ю.І. Крашевського волинського періоду представляють собою яскраво виражений пізній романтизм польської літератури. Однак ставлення самого письменника до цього художнього методу досить неоднозначне. „Дуже помиляються ті, хто думає, що романтизм, певно, залишився на мертвих формах: баладі, сонеті, на різноманітних віршах, упирях, відьмах та ін... Романтизм не є середньовіччям, не є дивацтвом, не є чудотворністю, не є виключно народними повір’ями; романтизм – це емансипована народність із суспільним правом входити до літератури”⁴²⁴. Тому у волинському періоді творчості письменника починають голосно звучати соціальні мотиви, політичні алюзії та громадянський пафос.

Згідно класифікації польського дослідника Вінцента Данека⁴²⁵, художні здобутки Ю.І. Крашевського утворюють певні цикли й проблемні групи. Провідний цикл репрезентують автобіографічні романи: „Мемуари незнайомого”, „Диваки”, „Роман без назви”, „Залишки життя” та ін., в основі яких лежить конфлікт творчо обдарованої особистості (митця) зі зашкарублим оточенням. Роль митця в суспільстві автор розуміє як „виняткового провідника народу”⁴²⁶. Особливістю поетики

⁴²³ Станіслав Август сам був талановитим мемуаристом, див.: Горяинов С. Художественные впечатления короля Станислава-Августа о своем пребывании в С.-Петербурге в 1797 г. // Старые годы. – № 10. – 1908. – С. 587 – 614.

⁴²⁴ Kraszewski J.I. Nowa literatura // Kraszewski J.I. Studia literackie. – Wilno, 1842. – S. 28 – 29.

⁴²⁵ Danek W. Józef Ignacy Kraszewski. Zarys biograficzny. – Warszawa, 1976. – S. 168 – 174. Див. також: Siwicka D. Romantyzm. 1822 – 1863. – Warszawa: PWN, 1999. – S. 203 – 204.

⁴²⁶ Bachórz J. Józef Ignacy Kraszewski // Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura krajowa w okresie romantyzmu. 1831 – 1863. – Т. III. – Warszawa: IBL, 1992. – S. 464; Tynecki J. Imię rodowe, imię własne, czy pseudonim osłaniający. Co przystoi poecie w „Powieści bez tytułu” Kraszewskiego // Prace Polonistyczne. Ser. XLV. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1989. – S. 115 – 137.

романів про митця (нім.: *künstlerroman*; англ.: *artist novel*) є перенесення художнього романтичного конфлікту на терени конкретного середовища. Хоча, наприклад, „Роман без назви” не мав точно визначеного простору, художні алюзії твору були досить прозорі для сучасників, що породило певний інцидент у Житомирі.

Наступну групу репрезентують народні повісті („Остап Бондарчук”, „Уляна”, „Срмола”, „Історія кілочка в паркані”, „Хата за селом”, ін.), в яких зображено життя волинського селянина, осмислене крізь призму прогресивних ідей свого часу⁴²⁷. Це досить оригінальний цикл: в європейській літературі того періоду немає відповідних аналогів. Ю.І. Крашевський збагатив польську мову словотвореннями, організованими за українською мовною традицією: волинець – мешканець Волині, поліщук – мешканець Полісся та ін. Письменник у своїх творах сміливо вживав українські слова, серед яких маленький, слабенький, а також балакати, гадати, батько, дітоньки, дочка, доня, молодиця, голубка, приймак, хатина, хутір, коромисло, кукурудза, кутя, собака, азбука, казка, постолі, локшина, оберемок, самотужки, заступ та багато ін⁴²⁸.

Третю групу складають твори з життя шляхти й аристократії („Два світи”, „Божий підмайстер”), в яких звучить гостра критика галоманії, поставлені актуальні проблеми національної культури, сімейних стосунків, втрати зв'язків із власним народом. Четверту – історичні твори („Зигмунтовські часи”, „Кордецькі”, „Більський староста”, „Старий замок”), в яких проаналізована середньовічна історія та її відгомін у сучасності, особлива увага приділена етнографічним описам і давній польській мові. Наступний цикл, малочисельний, – поетичний („Під італійським небом”, „Поезії”, „Гімни жалоби”), який насичено трагічним сприйняттям сучасного світу. Далі – літературна критика і публіцистика („Нові літературні студії”, „Бесіди про літературу і мистецтво”, „Про Шиллера”, „Зараз і триста років тому”) – в яких автор на основі компаративістської методології осмислює місце й роль польської літератури в світовій культурі. Драматургічні твори

⁴²⁷ Burkot S. Ułana. Powieść „malownicza” i powieść o ludzkich namiętnościach // Rocznik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza. – R. 21. – 1986. – S. 19 – 33; Owczarz E. Z powodu kołka historia o... bezwzględności historii: próba ponownego odczytania „Historii kołka w płocie” Kraszewskiego // Pamiętnik literacki. – Z. 1 / 2. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1982. – S. 15 – 45.

⁴²⁸ Див.: Koniusz E. Wpływy ruskie w języku powieści ludowych Józefa Ignacego Kraszewskiego // Język polski. – № 1 – 2 (LXIV). – 1984. – S. 40 – 51.

Ю. І. Крашевського, хоча письменник-драматург не надавав їм вагомого значення, однак займають досить потужну нішу його творчості („Поет, яких багато”, „Райдужники”, „Портрет”, „Легше зіпсувати, ніж виправити”, „Стара історія”). І нарешті, останній – твори з регіональною проблематикою („Мемуари незнайомого”, „Волинські вечори”), які насичені міцним замісом мемуаристичності, сьогодні представляють невичерпане джерело для науково-історичного, соціологічного чи, наприклад, етнографічного дослідження волинського регіону.

Очевидно, письменник прийняв остаточне рішення залишити Житомир на початку 1859 р. „Проект покинути Житомир триває, але інтереси не дозволяють виконати його раптово”, – писав Юзеф Ігнацій брату 28 квітня 1859 р. (*Kraszewski J.I. Listy do rodziny...*, cz. 1, s. 417). Але в кінці червня письменник виїхав до Варшави, а 10 серпня приступив до виконання обов’язків редактора „Щоденної газети”.

Розставання вже відомого письменника, популярного редактора й громадського діяча з Волинню не було легким і безболісним. У кінці листопада Ю.І. Крашевський знову приїхав до Житомира на два місяці, щоб улагодити службові й сімейні справи, а останні відвідини губернського містечка відбулися в червні 1860 р., коли він приїжджав на одруження старшої дочки Констанції з Болеславом Лозинським.

Пізніше, в наступних творах, письменник ще довго буде подумки повертатися до рідних берегів Тетерева й, міста, що принесло письменнику багато радості і чимало прикростей. Річ у тім, що витoki конфлікту з житомирськими ретроgrадами сягали ще 1854 р., коли на сторінках „Варшавської газети” став друкуватись „Роман без назви”. І хоч твір був насичений соціальною алюзією, тенденційна направленість роману носила завуальовану форму, але сама особистість письменника у можновладців викликала бурю ненависті. У кінці 1858 – на початку 1859 рр. конфлікт набув уже відкритої форми. Цькування письменника стало активним і загостреним. Сам же Ю.І. Крашевський міг боротися тільки пером.

На початку 1859 р. на сторінках газети „Литовський щоденник” почали друкуватись мемуаристичні „Волинські вечори”, написані двома роками раніше, в яких була надана нищівна характеристика місцевому чиновництву. Автор безжалісно критикував його самолюбство, лінощі, інертність, ратував за наближення прогресивних реформ. Реакціонери називали його Маратом і Робесп’єром, а молодь, у прямому значенні слова, носила на руках.

Але апогею цькування набуло після того, як у 1859 р. на сторінках „Варшавської газети” Ю.І. Крашевський почав публікувати ряд листів „З

Житомира”, в яких став критикувати волинське дворянство за байдужість до справи освіти й розв’язання селянських проблем⁴²⁹. Передбачаючи злостиві нападки, Ю.І. Крашевський, зокрема, писав: „Гнів ваш втішає мене і радіє: чекаю його і радію йому, нехай цей гнів на зло негідному наклепнику відіб’ється в агрономічних школах, товариствах шосейних доріг і народних школах в селах, реставрації костьолів, регулярних фондушах на підтримку польського театру.., нехай ще на зло мені посприяють освіті, стипендіатам при гімназіях для бідних учнів, охороні в містах, закривуть корчми в селах”⁴³⁰. Якщо мати на увазі, що письменник звертався до цілком конкретних волинських чиновників і змальовував конкретні волинські проблеми, то можна вже без вагань уявити відповідну реакцію фронди. До дискусії включився Ш. Конопацький, який також помістив у „Варшавській газеті” „Уваги над листами з Житомира в „Варшавської газеті”, надрукованими під №№ 54 і 99”⁴³¹. Ю.І. Крашевський 28 квітня 1859 р. писав брату: „Мої листи в „Газету” наразили мене найлютішим нападкам цілої Волині. Нескінченні з цього приводу бої, неприємності, і, як заведено, коли одне лихо прийде – за ним друге волочиться” (*Kraszewski J.I. Listy do rodziny.., cz. 1, s. 417*)⁴³².

Не зміг залишитися осторонь і волинський предводитель дворянства К.Ф. Мікуліч. Підбурюваний шляхтою, він змушений був виступити на захист мундиру. Привівши ряд добрих прикладів (а де їх немає? Жаль лише, що вони поодинокі!), автор відповіді став докоряти Ю.І. Крашевському за те, що він спеціально накинувся з критикою на волинську шляхту напередодні виборів почесного попечителя гімназії, щоб підсилити свій авторитет⁴³³.

Нові вибори куратора гімназії повинні були відбутися 19 – 20 травня. Письменник прийняв тверде рішення не брати в них участі. Проте доля розпорядилася інакше. Напередодні виборів цілий тиждень „продовжувалась боротьба й було таке обурення, що важко було з’явитись на вулиці, – пише Юзеф Ігнацій батьку 8 червня. – Але все ж, не

⁴²⁹ Bar A. J.I. Kraszewski na Wołyniu // Rocznik Wołyński. – Т. IV. – Równe, 1935. – S. 61 – 64; Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Pamiętki polskie z różnych czasów. – Т. II. – Kraków, 1882. – S. 575; Kraszewski J.I. Listy do rodziny 1820 – 1863. – Cz. 1. W kraju. – Kraków, 1982. – S. 417 – 421.

⁴³⁰ Gazeta warszawska. – № 99. – 1/13 kwietnia. – 1859.

⁴³¹ Gazeta warszawska. – № 143. – 1859.

⁴³² Див. також: Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 186 – 187; Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Pamiętki polski z różnych czasów. – Т. 2. – Kraków, 1882. – S. 575.

⁴³³ Gazeta warszawska. – № 129. – 1859. – 15 kwietnia.

зважаючи ні на що, я вийшов на бій з цілою губернією, ходив на засідання і залишався при своїй думці. Я мав своїх друзів і прихильників. Тим часом учні шкіл, студенти Київського університету натовпом ходили на засідання, вимагаючи у своїх клопотаннях шляхті і просячи, щоб мене не звільняли від управління” (*Kraszewski J.I. Listy do rodziny...*, cz. 1, s. 419). 267 голосами „за”, 61 – „проти” Ю.І. Крашевський був знову обраний почесним попечителем Житомирської чоловічої гімназії⁴³⁴. На цих виборах письменник уперше публічно заявив про свій намір поїхати з Житомира, і що обов’язки куратора він зможе виконувати тільки один рік. Однак ця дискусія не була даремною. Зенон Головінський запропонував відкрити в Житомирі інститут промислового господарства і технічно-агрономічну школу, а Хіллари Коженювський, брат письменника Аполо Коженювського, пропагував відкриття за милію від Житомира школи для працівників сільських господарств.

Одразу після тріумфального обрання перед урочистим обідом К. Мікуліч прислав новообраному попечителю теплого листа, після чого недавні супротивники подали один одному руки, а шляхта підняла їх на руки. Проте вибори і вибір були зроблені. Ю.І. Крашевський все більше зміцнювався у своєму рішенні залишити Житомир і став збиратися в далеку дорогу. Офіційне звільнення куратора зі служби відбулося майже два роки по тому. В лютому 1860 р. Ю.І. Крашевському було дано відпустку для поїздки до Варшави на 28 днів⁴³⁵, і тільки у грудні того ж року попечитель Київського учбового округу подав прохання про звільнення Ю.І. Крашевського⁴³⁶. Очевидно, останній прямий зв’язок з Житомиром відбувся в листопаді 1860 р., коли Ю.І. Крашевський уповноважив Яна Прусіновського до переуступки грошей від Карла Густава Олізара⁴³⁷.

⁴³⁴ Dr. Antoni J. (Rolle). Zatarg wołyński // Przewodnik naukowy i literacki. – Т. XVII. – Lwów, 1889. – S. 225; Bar A. J.I. Kraszewski na Wołyniu // Rocznik Wołyński. – Т. IV. – Równe, 1935. – S. 72; Stupkiewicz St. Ognisko polskiego życia kulturalnego w połowie XIX wieku w Żytomierzu // Przegląd humanistyczny. – № 3. – 1966. – S. 60 – 61.

⁴³⁵ – ДАЖО. Ф. 72, оп. 1, спр. 344. – Арк. 13.

⁴³⁶ – ДАЖО. Ф. 72, оп. 1, спр. 344. – Арк. 112 зв.; Dr. Antoni J. (Rolle). Zatarg wołyński // Przewodnik naukowy i literacki. – Т. XVII. – Lwów, 1889. – S. 109.

⁴³⁷ „Правительственной комиссией юстиции Царства Польского, как видно из отношения ей от 15/27 ноября 1860 года за – № 24246, посвидетельствован акт, состоявшийся 11/13 ноября 1859 года, которым Иосиф-Игнатий Крашевский уполномочил жителя города Житомира Ивана Прусиновского к переуступке суммы 3000 руб. сер., принадлежащей ему от Карла-Густава Олизара, равно на занятие суммы в количестве 8000 руб. сер.”: Вольские губернские ведомости.

У серпневому номері 1861 р. „Ілюстрованого тижневика” було вміщено з ілюстраціями велику статтю Ю.І. Крашевського про історичне минуле губерньського міста під назвою „Житомир”. Згадуючи земляків, Юзеф Ігнацій, зокрема, писав: „Жителі також, як і саме місто, молоді серцем і надміру емоційні, жадають добра й прагнуть до нього, а якщо раптом на шляху з’явиться дещо тяжке, іноді втрачають терпіння, іноді діють запально, але, очевидно, тільки через бажання добра і добре серце. Дайте їм лише мету й побачите, як, заохочені думкою, жваво піднімуться руки і з бажанням кинуться до роботи. Отже все віщує місту ріст і щасливу долю.., а якщо Бог дасть пожити, побачимо, що не даремно так поспішали будувати, так бажали розростися... для прийому великого гостя – духу віку й прогресу”⁴³⁸.

„Волинські вечори” Ю.І. Крашевського займають особливе місце як у мемуаристично-щоденниковому доробку письменника, так і в численній правобережній мемуаристиці. Протосюжет „Вечорів...” сягає ще „Моральних хвороб XIX століття” (1837 – 1842), „Синів століття” (1842), „Типів і характерів” (1854) та деяких інших соціально-публіцистичних творів, у яких автор дає оцінку сучасного суспільства: поверховість, відсутність духовного й інтелектуального руху, сірість буття, нарешті, „затримування інтелектуального розвитку”, регрес духовності – на думку письменника, основний діагноз деморалізованої сучасності. Художня самотність „Вечорів...” межує з досить популярним та розповсюдженим у той час фізіологічним нарисом з міцним краєзнавчим замислом. За класифікацією М. Бахтіна⁴³⁹, такий тип мемуарів можна умовно віднести до соціально-побутового типу біографічних жанрів. І, як може на перший погляд здатися дивним, але в такій інтертекстуальності „Вечорів...” відчуваються досить потужні паралелі з творчістю Г. Ржевуського і, власне, волинсько-литовською котерію. Ю.І. Крашевський намагається також пристрасно розібратись у „хворобі століття”.

Думки, які відвідували письменника „у Грудеку чи Губині, в садочку житомирського дому”, спогади про товаришів, які відійшли до іншого світу, серед яких Ігнацій Головінський, Юстин Маєвський та Казимир Коморницький, а також „пам’ятні слова ваші, думки й

Отдел 2. Часть официальная. – № 2. – 1861. – 14 января. Отдел 2. Часть официальная.

⁴³⁸ Kraszewski J.I. Żytomierz // Tygodnik illustrowany. – № 100. – 1861. – 12 / 24 sierpnia. – S. 73.

⁴³⁹ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – С. 148.

суперечки, які ми неодноразово вели між собою, у відвертій надії, лагідних сутичках про правду, не про перемогу для блага нашого” – утворюють естетичне кредо, диктували художній метод „Вечорів...” Ю. І. Крашевського⁴⁴⁰ (розділ І).

„Вечори...” відкривають розділ „П. Риси Волині” – розділ, який містить ґрунтовну географічну, етнографічну, історичну, культурно-освітню та навіть ментальну характеристику регіону. Новацією художнього бачення та безперечною цінністю нарису є сакральна персоніфікація Волині до рівня субстанціональної самодостатності. Широта кругозору, ґрунтовне знання краю дозволили Ю.І. Крашевському вписати Волинь як самодостатнє аксіологічне явище не тільки в контекст культури Правобережжя, але й Царства Польського тощо.

Дороги Волині є сюжетоутворюючою домінантою тексту: Володимир-Волинський, Степанковичі, Луцьк, Торчин, Млинів, Кременець, Дубно, Острог, Старокостянтинів, Радивилів і Клевань, Корець і Рівне, Новоград-Волинський і Овруч, Бердичів і Житомир, великі й малі села й селища, густо лежачі зі Заходу на Схід, надають Волині відчуття безмежного простору, неосяжності, безкінечності. Постійні історичні ремінісценції в минуле, поєднання наукової спостережливості з дагеротипним фіксуванням, зіставлення укладів життя: сільського й міського, національних і соціальних утверджують Волинь, як самодостатній культурний простір. Читач не бачить самого подорожуючого, не бачить засобів пересування (перекладні, кур’єрський, поштовий чи власний екіпаж, нарешті, диліжанс) або проблем, з ним пов’язаних (подорожні документи, поштові станції, зміни коней), не відображена швидкість пересування⁴⁴¹, а у зв’язку з цим у наявності „розмитий” художній час „Вечорів...”, що, з одного боку, в сукупності веде до відчуження від побуту та дрібних пересічних деталей⁴⁴², з іншого

⁴⁴⁰ Kraszewski J.I. Wieczory Wołyńskie. – Lwów, 1859. – S. 3 – 4.

⁴⁴¹ Звичайна швидкість пересування складала зимою не більше 12 верст на годину, літом – не більше 10, восени – 8. За добу при сприятливому збігу обставин можна було проїхати 70 – 100 верст: Лотман Ю.М. Роман А.С. Пушкина „Евгений Онегин”. Комментарий. – Л.: Просвещение, 1983. – с. 108. О. де Бальзак пише, що цар їде 30 верст на годину: Balzak. Podróż do Polski / Przetłóżył i wstępem opatrzył T. Żeleński. – Warszawa, [Б.м.в.]. – S. 55, 59.

⁴⁴² Пересування на колишніх землях Речі Посполитої було досить налагодженою справою. Підтвердженням цього є вірш відомого російського поета П.А. В’яземського „Станція” („Станция”, 1829), в якому автор співставляє їзду по трактах у Росії з їздою у Польщі, переваги від якої однозначно знаходяться на боці останньої. Описи, які зробив у своєму вірші П.А. В’яземський, справили велике враження на російського читача. В.В. Измайлов писав, що Москва

– перетворює дорогу в символістичний волинський світ духу й вічної величності. Оспівування патріархальності⁴⁴³ стає основної домінантою цього розділу.

Наступним великим розділом мемуаристичного тексту „Вечорів...” є „III. Житомир”. Від ґрунтового викладення історії, вивірної топоніміки міста наратор переводить розповідь у маленькі нерегулярно прокладені вулички (дороги) міста, де ще зберігається старий уклад життя (*Kraszewski J.I. Wieczory Wołyńskie...*, s. 55 – 56). Амбівалентне протиставлення минуле – сучасне, буколічного („на Вільській вулиці... є ще старі господи, в яких пан і коні під одним дахом”: *Kraszewski J.I. Wieczory Wołyńskie...*, s. 75) – простору урбаністичному („шляхтич без заохочення їде до Житомира..., часто увечері отримавши резолюцію, тут же вночі біжить до своїх пенатів”: *Kraszewski J.I. Wieczory Wołyńskie...*, s. 79), природного („кожний зберігає свої звичаї, у своїх власних тримається кордонах”: *Kraszewski J.I. Wieczory Wołyńskie...*, s. 72) – цивілізації („гамірних забав не любить Житомир”: *Kraszewski J.I. Wieczory Wołyńskie...*, s. 83) є філософською диспозицією естетичного бачення письменника.

Окрему композиційну роль займають розділи „IV” (розділ без назви – *В.С.*), „V. Розкіш” та „VI. Минуле й майбутнє”. Річ у тім, що ці розділи містять філософські роздуми, які не мають хронотопної делімітації. В цьому полягає унікальність викладення мемуаристичності в „Вечорах...” Ю.І. Крашевським – у невимушеному поєднанні двох просторів: мемуаристичного минулого й сучасного сьогодення. Така структурна будова була досить рідкісною в мемуаристичній літературі XIX століття. Двовимір конституюється в соціально-мемуаристичних ремінісценціях письменника не як час, який рухається по вертикалі, а як два суміжних часи, що існують в одній горизонтальній площині, в одному паралельному світі. А звідси витікає трагізм нарації письменника, безвихідність ситуації, в якій опинилася Волинь перед поступом цивілізації з одного боку, й аморальністю сучасності з іншого. „Вдаємо себе за багатих, в жертву минулому, видаємо себе за високо народжених, видаємо, нарешті, за високо освічених людей, і цей снобізм руйнує нас і принижує”, – з гіркотою пише Ю.І. Крашевський. І далі: „Не маємо

„сколихнулась... від „Станції”: Литературное наследство. – Т. 52. – М., 1952. – С. 90; а О.С. Пушкін ряд стрічок вірша П.А. В'яземського включив у примітки до „Євгенія Онегіна” (гл. 7, строфа 34) і в епіграф до „Станційного смотрителя”.

⁴⁴³ Вар А. J.I. Kraszewski na Wołyniu // Rocznik Wołyński. – Т. IV. – Równe, 1935. – S. 56.

сорому, коли його належало б мати, не соромимось відмовлятися від святих обов'язків, а фальшивий сором бідності, походження, відносин викривляє нас і паралізує життя наше” (*Kraszewski J.I. Wieczory Wołyńskie..*, s. 135). „Занепад”, „моральне знищення”, „руїни”, „підлість”, „зараза розпусти” – це далеко не повний перелік характеристики сучасного суспільства, який дає волинянин. Тепер вже читача не дивує, що таке бачення породило конфлікт з житомирянами у 1859 р. Характерним також є той факт, що Ю.І. Крашевський у „Вечорах...”⁴⁴⁴ зазнав, як і Г. Ржевуський, вплив Жозефа де Местра, автора „Петербурзьких вечорів” (чи не тут слід бачити початок традиції „вечорів” як піджанрового новоутворення?!). Два видатних письменника-волинянина йшли паралельними шляхами в осягненні сучасності!

Ю.І. Крашевський був одним з найвдалиших творців житомирських міфів. Міфологізація міста відбувається з перших рядків „Вечорів...”⁴⁴⁵, коли письменник занотує народну етимологію походження назви поліса від словосполучення житній світ (*świat Żytni*)⁴⁴⁵, до речі, дуже поширену й сьогодні. Юзеф Ігнацій є також творцем музичного міфу Житомира: „фортепіано єсть всюди в найбільшому використанні, і немає дому, де б двох, або принаймні одного не було, а коли йдеш вулицею – від них стоїть гам більший, ніж від євреїв” (*Kraszewski J.I. Wieczory Wołyńskie..*, s. 87). А насправді ще недавно, в 1855 р., письменник, зокрема, писав: „на нещастя, Житомир до цього часу є мало музичним, що не тільки доброго не має оркестру, але й справжнього квартету скласти не може з власних сил”⁴⁴⁶.

Плідна, багатогранна, одухотворена літературна та суспільна праця Ю.І. Крашевського у Житомирі дозволила відомому науковцю М. Дубецькому в одній зі своїх робіт визначити Житомир „духовною столицею Волині”⁴⁴⁷, а А. Бар однозначно визнає цей період, як „епоху світлого розквіту міста”⁴⁴⁸. Таким місто і було протягом середини XIX століття.

⁴⁴⁴ Kraszewski J.I. *Wieczory Wołyńskie.* – Lwów, 1859. – S. 149.

⁴⁴⁵ Kraszewski J.I. *Wieczory Wołyńskie.* – Lwów, 1859. – S. 48; Ця ж сама думка була повторена в: Kraszewski J.I. *Żytomierz* // *Tygodnik illustrowany.* – № 100. – 1861. – 12 / 24 sierpnia. – S. 72; див. також: Каретников С.М. *Вольнская губерния. Географическо-исторический очерк губернии с приложением карты и плана Житомира.* – Почав, 1912. – С. 2.

⁴⁴⁶ *Gazeta Warszawska.* – № 60. – 1855.

⁴⁴⁷ Dubiecki M. *Na kresach i za kresami.* – Kijów, 1914. – S. 197.

⁴⁴⁸ Bar A. J.I. Kraszewski na Wołyniu // *Rocznik Wołyński.* – Т. IV. – Równe, 1935. – S. 45.

КАРОЛЬ КАЧКОВСЬКИЙ

Кароль Качковський (Karol Maciej Kaszkowski, 4 листопада⁴⁴⁹ 1797 – 2 вересня 1867) належить до тієї групи старших літераторів, які зіграли важливу роль у розвитку та згуртуванні письменників Волині, становленні літератури краю, як самодостатнього та оригінального літературного феномену. Літературний доробок письменника був невеликим. На літературній ниві польського романтизму відомість йому приніс „Щоденник подорожі до Криму, що відбулася в 1825 році”. Автор став одним із перших польських письменників, хто почав змінювати парадигму орієнтальної подорожі до святої землі (Ю. Словацький „Щоденник подорожі на схід”, І. Головінський „Паломництво до святої землі”, В. Венжик „Подорож по старожитньому світу”) на орієнтальну подорож по Славії (Зоріан Доленга-Ходаковський „Щоденник”, А. Міцкевич „Кримські сонети”, Ю.І. Крашевський „Спогади про Одесу, Єдисани і Буджак”).

К. Качковський у 1805 – 1815 рр. був вихованцем Кременецького ліцею, у 1821-му закінчив лікарське відділення Віленського університету та почав службу лікарем, а з 1823 року викладав гігієну в Кременці. На Волині було написано та у Варшаві видано „Публічно виголошені читання у Волинському ліцею від 1823 р. з гігієни або науки збереження здоров'я” („Lekcje higieny, czyli nauki zachowania zdrowia wykładane publicznie od roku 1823 w liceum Wołyńskim”, 2 t., 1826).

У 1824 р. молодий лікар здійснив ряд корисних поїздок за кордон, був у Марієнбаді, Карлсбаді, Празі, Відні, багатьох інших містах, де вивчав організацію роботи шпиталів та валеологічних закладів. Наступного року разом з братом відвідав Кам'янець-Подільський, Умань, Одесу та Крим, а в 1826 р. – Варшаву, Краків, Відень, Прагу й Брюссель. Незабаром відомість К. Качковського як лікаря переростає межі губернії. Його обирають членом різноманітних лікарських товариств у Варшаві, Вільні, Кракові, Москві й Берліні. У 1829 р. Кароля було обрано професором Варшавського університету.

К. Качковський був активним та свідомим учасником повстання 1831 р. Завдяки його організаторським здібностям та професійній підготовці для поранених повстанців було організовано сітку перев'язувальних пунктів, пересувних амбулаторій та шпиталів у

⁴⁴⁹ В „Деле Вольнского дворянского депутатского собрания о дворянском происхождении рода Качковских” (ДАЖО. Ф. 146, оп. 1, спр. 1087. – Арк. 7 зв.) вказано іншу дату народження письменника: 25 лютого.

приватних будинках. У зв'язку зі спалахом у військовому таборі епідемії холери він організував окремий інфекційний шпиталь. У військових загонах Каролем Качковським вперше було організовано дозори здоров'я. Безпосередньо під час боїв лікар неодноразово особисто виїжджав на передові лінії оборони для надання першої медичної допомоги. Під час однієї з таких вилазок лікар отримав серйозну травму – контузію.

Після придушення повстання тридцятип'ятирічний лікар розділив долю з двома тисячами поранених, яких особисто вивіз до безпечного містечка в Пруссії, де зробив усе для забезпечення їхнього належного лікування. За заслуги перед вітчизною Кароля Качковського було нагороджено золотим і кавалерським хрестами *Virtuti Militari*.

У 1832 р. К. Качковській жив у Львові, з 1835 р. знову повернувся до Кременця, а звідти переїхав до Володимир-Волинського. З 1835 р. він жив у Любарі, де за незвичне для провінції вільнодумство потрапив під нагляд поліції⁴⁵⁰, а також за фактом лікування хворих, про що було відкрито окрему слідчу справу „Про зібрання у проживаючого в Новоград-Волинському повіті в містечку Любарі лікаря Качковського поляків під виглядом хворих”⁴⁵¹. Нарешті йому вдалось у 1839 р. придбати маєток у Заславському повіті, який включав Медведівку, Сушки та Юзефівку⁴⁵². З 1842 р. шість років лікар-письменник жив у Бердичеві, потім знову повернувся до Одеси.

Наприкінці 1854 р. Вже широко відомий суспільний діяч, літератор, вчений та лікар поселився у Житомирі. Життя та заслуги К. Качковського були добре відомі мешканцям міста, за що вони глибоко його шанували. Незабаром письменника було обрано куратором чоловічої

⁴⁵⁰ „Дело о выданном паспорте генерал-губернатором находящемуся под тайным надзором доктору медицины Качковскому на следование в г. Чернигов”. Справа не зберігалася, цитується за: – ДАЖО. „Опись решенных дел секретной части канцелярии губернатора с 1835 по 1838 гг.”, від 8 лютого 1836 р. Ф. 70, оп. 1, спр. 33. – Арк. 41 зв.

⁴⁵¹ „Дело о собрании к жившему в Новоград-Волинском уезде в местечке Любаре доктору Качковскому поляков под видом больных”. Справа не збереглася, цитується за: – ДАЖО. „Опись решенных дел секретной части канцелярии губернатора с 1835 по 1838 гг.”, від 16 травня 1836 р. Ф. 70, оп. 1, спр. 33. – Л. 55 зв.

⁴⁵² Єршов В.О., Грибук Н.В. Волинський період життя і творчості Кароля Качковського // Малинщина у просторі і часі / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Малин, 1996. – С. 136; Єршов В.О., Грибук Н.В. Кароль Качковський і Волинь // Горошківщина крізь призму століть. Тези наукової краєзнавчої конференції 28 – 30 вересня 1995 р. / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Володарськ-Волинський – Житомир, 1995. – С. 85.

гімназії. З 1857 р. в його домі стали проводитись літературні вечори. „В тому домі раз на тиждень відбуваються навпіл літературні вечори, бо читаються речі, не друковані учасниками... Багато на тих вечорах читають газет, видань „Бібліотеки Варшавської” і книжки, які можна брати додому, так як куповані вони у складчину... Такі доми могли би з часом стати справжньою добродією для суспільства як протидія зібранням з пустими французькими розмовами і шкідливими плітками, проти гри в карти й бенкетам, які тільки догоджають пристрастям”⁴⁵³.

Завдяки активній громадянській позиції та нестримній енергії він став організатором добродійного товариства та ремісничої школи для бідної молоді в Житомирі, взяв активну участь в організації друкарні, книгарні та літографії в місті, а також Книжково-видавничого товариства (1859), для якого підготував „Звіт, поданий книжково-видавничому товариству в Житомирі 22 квітня 1859 року” (Київ, 1859), що став своєрідною програмою розвитку літератури та культури на Правобережжі.

Діяльність Книжково-видавничого товариства в Житомирі – значна подія літературного й культурного життя Волині середини ХІХ століття. За напрямком діяльності Товариство наближається до своєрідного клубу чи спілки однодумців з усіма перипетіями, які виникають при зібранні талановитих письменників. Як відомо, ініціатором організації Товариства виступив Александр Гроза, а автором „Статуту” був Е.М. Галлі. Але незабаром головним ідейним натхненником, безпосереднім організатором та головою став саме Кароль Качковський. Сучасники закидали йому, що це був єдиний спосіб реалізації його амбітностей та інтересів. Однак саме йому належить перехід від слів до справи організації та відкриття діяльності Товариства, яке було офіційно проголошено 15 січня 1859 року. Товариство запросило до співпраці 152 акціонери, завдяки яким вдалося залучити капітал у 27150 рублів сріблом. Товариство на правах співвласників (К. Качковський, А. Квятковський, Л. Ліпковський, І. Іжицький, А. Гроза та відомий житомирський видавець Хженщ) купило друкарню, літографію та типографію, уклало договори про співпрацю з майбутніми редакторами, почало відкривати свою сітку книжкових магазинів. Метою Товариства мала стати боротьба проти монополії книговидавців, які дешево скуповують авторські рукописи, не переймаються репертуаром видань, їх змістом. Одним із головних завдань було видання букварів для

⁴⁵³ Kw[iatkowski] A. Żytomierz 9 / 21 marca 1857 // Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych. – № 108. – 1857.

бідняків за доступними цінами, а також перевидання книг та словників, необхідних освіченому читачу⁴⁵⁴.

Очевидно, К. Качковському не вистачило підприємницької кмітливості, і письменник зробив один невірний крок, коли купив у Теодора Глюксберга, широко відомого віленського книговидавця, наклад неходових книжок за 17000 рублів сріблом, у результаті чого капітал було заморожено „в макулатурі”⁴⁵⁵.

Чудова ідея й благородні наміри зазнали поразки через авторитарні рішення шістдесятидвохрічного голови. Зауважимо також, що цей же 1859 рік був дуже важким у житті Ю.І. Крашевського. Письменника було запрошено до роботи в Товаристві, однак ставився він до практичної співпраці досить критично. Літератора не влаштовувало видання передусім релігійних видань, у тому числі скорочених. Він був також проти видання художньої літератури легкого змісту й адаптованих книжок⁴⁵⁶.

За свідченням сучасників, К. Качковський був категорично проти участі вже широко відомого в світі письменника в діяльності Товариства⁴⁵⁷. Однак, у „Звіті...” він публічно дорікав Ю.І. Крашевському за небажання співпрацювати. Непорозуміння між двома значними постатями, що носило, крім усього іншого, характер протистояння поколінь, отримало широкого розголосу на Волині. На захист Ю. І. Крашевського був написаний колективний лист, під яким підписались 37 чоловік.

Після того, як у січні 1860 р. було відкрито слідство у справі Товариства⁴⁵⁸, а 12 жовтня 1860 р. – проти самого К. Качковського⁴⁵⁹,

⁴⁵⁴ Kotkoski J. Korespondencja Gazety Warszawskiej // Gazeta Warszawska. – № 107. – 1859.

⁴⁵⁵ Dr. Antoni J. (Rolle). Zatarg wołyński // Przewodnik naukowy i literacki. – Т. XVII. – Lwów, 1889. – S. 117.

⁴⁵⁶ Pamiętniki dk. E.M. Gallego (1816 – 1893) // Przegląd Narodowy. – Т. XII. – № 10 – 11. – Warszawa, 1913. – S. 411.

⁴⁵⁷ Dr. Antoni J. (Rolle). Zatarg wołyński // Przewodnik naukowy i literacki. – Т. XVII. – Lwów, 1889. – S. 114.

⁴⁵⁸ Справа: – ДАЖО. „Дело о тайно существующем обществе для распространения польских книг по удешевленным ценам”. Ф. 2, оп. 1, спр. 1004. Справу було закрито 25 липня 1865 р., коли самого К. Качковського вже не було в Житомирі. Див.: Єршов В.О., Грибук Н.В. До проблеми функціонування польського книжково-видавничого товариства у Житомирі у 1859 – 1865 рр. // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 223 – 225.

його члени вимушені були продати по формальному контракту частину майна (типографію й літографію). Магазин Товариства в Житомирі, який називався „Видавничий”, втратив характер дешевого й доступного, а діяльність Товариства призупинилась, щоб незабаром взагалі припинити існування. В кінці 1860 р. проти К. Качковського було відкрито ще одну політичну справу „Про отримання поміщиком Житомирського повіту надвірним радником Карлом Качковським забороненої польської газети з Парнокам (?)”⁴⁶⁰, яка тягнулась до 15 липня 1864 р.

Книжково-видавниче товариство, яке активно діяло в Житомирі трохи менше, ніж два роки, було одним з найважливіших фактів системного літературного процесу в усьому волинському краї. Поряд з Чуднівським з'їздом волинсько-литовських письменників у червні 1841 р. Товариство стало етапною подією у формуванні самодостатнього літературного напрямку в польській літературі, власне волинської школи письменництва. Не дивно, що становлення як першого, так і другого явища відбувалось у складних як соціально-історичних, так і мотиваційно-психологічних обставинах. Особисте й суспільне, спрямоване, здавалося б, на благородні цілі, що тільки-но почало викристалізовуватись, виявилось у формі дещо наївних намірів та перших спроб колективної самоідентифікації та самореалізації. Однак не можливо зменшити сам громадський подвиг волинського письменництва! Ідеї не збагачення, не власної реалізації чи амбітних задумів, а майже місіонерська ідея просвіти народу, вірного служіння йому і словом, і справою стали тим піком громадянського розвитку краю, до якого, на жаль, Житомир уже ніколи не піднімався.

У 1863 р. вже немолодий та втомлений судовими розглядами К. Качковський мусив виїхати на лікування до Одеси, де почав плідно працювати над „Спогадами”⁴⁶¹, які за його життя так і не були надруковані, але майже через десять років після смерті автора підтвердили талант письменника-лікаря як непересічного майстра

⁴⁵⁹ Справа не збереглася, назва цитується за: „Опись секретных дел канцелярии губернатора за 1860 – 1865 гг.”. – ДАЖО. Ф. 70, оп. 1, спр. 89. – Арк. 10 зв.

⁴⁶⁰ Справа не збереглася, цитується за назвою в: – ДАЖО. Ф. 70, оп. 1, спр. 89. „Опись секретных дел канцелярии губернатора за 1860 – 1865 гг.”, від 21 жовтня 1860 р. – Арк. 10 зв.

⁴⁶¹ Kaczkowski K. Wspomnienia. 1808 – 1831 / Ułożył Tadeusz Oksza Orzechowski. – Т. 1. – Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i Szmidta, 1876. – 263 s.; Kaczkowski K. Wspomnienia. 1808 – 1831 / Ułożył Tadeusz Oksza Orzechowski. – Т. 2. – Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i Szmidta, 1876. – 282 s.

художнього слова. Тут містяться спогади про організацію Т. Чацьким Кременецького ліцею (*Kaczkowski K. Wspomnienia...*, t. 1, s. 1 – 54; t. 2, s. 175 – 207), прощання автора з Волинськими Афінами, коли письменник у 1830 р. мусив виїхати на службу до Варшави і його проводжав увесь ліцей. Вітальні вдячні слова говорили Ян Стемпковський, Ксаверій Годабський, Хілларі Залеський, а Юзеф Коженювський присвятив йому зворушливі вірші. Окремий розділ присвячено повстанню 1831 р. („*W obozie. Rok 1831*”, s. 229 – 261). У кінці другого тому розміщено біографію славетного волинянина „Життєпис Кароля Качковського”, укладену Т.О. Ожеховським (*Kaczkowski K. Wspomnienia...*, t. 2, s. 245 – 282).

У творчій спадщині перу письменника належить низка статей про Кременець та його видатного організатора Т. Чацького „Про кременецьку школу та її фундатора Тадеуша Чацького” („*O szkole krzemienieckiej o jej fundatorze Tadeuszu Czackim*”, 1849), а також „Програма твору про Тадеуша Чацького та про кременецьку школу” („*Programa dzieła o Tadeuszu Czackim i o szkole krzemienieckiej*”, написана у співавторстві з А. Каменським), яка, крім біографії видатного просвітителя, мала містити відомості про всіх викладачів славетної гімназії. Зважаючи на широкий обсяг матеріалу, письменник звернувся з запрошенням щодо співпраці до всіх вихованців Кременця⁴⁶². Але твір остаточно закінчено так і не було.

Під час листопадового повстання 4 листопада 1863 р. письменника було вислано до Валук Воронежської губернії, куди незабаром було заслано ще близько шістдесяти польських повстанців. У Валуйках К. Качковський влаштував безкоштовне лікування, невеликий шпиталь, читання лекцій з медичної проблематики. Тільки через чотири роки, навесні 1867-го, він нарешті отримав дозвіл на повернення в Україну, але з умовою життя тільки в Херсоні, де відомий лікар, учений, письменник та громадський діяч і помер.

К. Качковський впевнено увійшов у високу літературу як автор „Щоденника подорожі до Криму, що відбулася у 1825 році” („*Dziennik podróży do Krymu odbytej w r. 1825*”, cz. 1 – 4, Warszawa, 1829). Це був один з перших творів польської літератури доби преромантизму, присвячений східнослов'янській орієнтальній тематиці. Заради об'єктивності, слід визнати, що „Щоденники...” дійсно стали значною подією 1829 року, але, на жаль, у наступному літературному поступі вони не витримали випробування часом. Проте художня природа твору, його

⁴⁶² Biesiada Krzemieniecka. – Paryż, 1859. – S. 10.

архітектоніка та інтертекстуальні рецепції, безперечно, заслуговують на увагу в діахронічних розвідках.

„Щоденники...” важко атрибутувати за принципами інтертекстуальних характеристик художнього тексту й чіткою жанровою ознакою відповідно визначених генологічних структур. У творі К. Качковського примхливо поєднуються власне щоденник і подорож, спогади й ліричні сублімації філософського характеру, краєзнавчі розвідки й наукова аналітика. Твір містить окремі композиційно завершені вставні сюжети, які носять або характер роздумів щодо сучасного стану театру, преси, літератури, інших явищ духовного життя й творчості людства, або імплантовані легенди, таблиці чи наукові спостереження письменника. Як істинний художник слова, К. Качковський у своїх „Щоденниках...” мимоволі відтворив „переломний, перехідний характер” епох, що знайшло своє втілення в традиції „не описувати усталене, а описувати народжуване”⁴⁶³. Художньою ознакою мемуарів письменника є властиві преромантизму, а потім і власне романтизму динамічність, експресивність стилю та дискретність тексту.

Текст „Щоденника...” передає думки автора за принципами ліричного, асоціативного мислення: „Що побачу, що почую, що зумію помітити, одразу записую”. У передмові до першого тому письменник в „Декількох словах до друзів” використовує притаманний літературі періоду сентименталізму та преромантизму мотив самоприниження, називаючи свою працю „забавками”. Це ще буде неодноразово продубльовано в тексті: „Писав... тільки для своєї забави й зовсім не хотів би набридати читачам”, „Я не забороняю читачеві позіхати. Якщо він, читаючи, хоче спати, то нехай засне” (*Kaczkowski K. Dziennik podróży...*, s. . III, 9, 10, 302). Разом з цим у „Щоденнику...” присутні раціоналістичні тенденції просвітництва: „Найбільша для мене втіха в тому, що в такий спосіб я зможу надати яку-небудь допомогу стражденному людству” (*Kaczkowski K. Dziennik podróży...*, s. 5). Сенсом свого життя автор бачить відвідання околиць Подолу й Побережжя, Одеси, бажання поплисти морем до Криму, що дозволяє говорити про перші паростки правобережної орієнталістики.

Протосюжетом для цієї книжечки послугував власний щоденник, який автор вів протягом усієї подорожі, яка почалась 2 липня 1825 р. з Кременця. Віяння нового художнього методу виразно відчутні в

⁴⁶³ Ткаченко О. Спроба типології романтизму: доба, стиль, мова // Слово і час. – № 6 (462). – 1999. – С. 41.

„Щоденнику подорожі”. Опис міста й природи має романтичні риси: „Виглянувши, сонце розкидало свої промінці по баштах і руїнах замку Бони. Охайно яснів білизною будинок ліцею. О, які сильні почуття пробудились у наших серцях, що можна було назвати миттєві згадки молодих років хвилиною щастя”.

Опис Кам'янець-Подільського – одна з перших спроб у волинській літературі створення урбаністичного пейзажу з традиційними для європейської культури акцентами на знакових елементах міста, серед яких – замішана на ностальгічних спогадах про минулу велич місцева історія, а також костюл, театр, ринок, нарешті, скеля, на якій стоїть місто. Однак нарис К. Качковського дещо відрізняється від традиційної романтичної схеми. Автор прагне створити своєрідну полісну онтологію, яка б поєднувала, крім знакових урбаністичних символів, географічний, сільськогосподарський, промисловий, демографічний та соціальний простори. Мандрівник нотує враження від досконалого чорнозему, що дає великі врожаї, селянської праці, граніту, який виглядає з землі і може з користю використовуватись для будівель у містечках і селах, а також для поліпшення якості доріг, та одночасно фіксує враження від 13-стопного класичного вірша на сучасній йому сцені, який, на думку автора, став уже дещо важким для сприйняття (*Kaczkowski K. Dziennik podróży.., t. 1, s. 14 – 45*).

За такою ж схемою витримано опис Умані, де історичні враження, пов'язані з постаттю Гонти, накладаються на враження від славнозвісного Софіївського парку та „Софіївки” С. Трембецького. Все це підсилено широким діапазоном паралельних асоціацій, спогадів, порівнянь, наприклад, з Пулавами (*Kaczkowski K. Dziennik podróży.., s. 49 – 78*). Подальші описи Тульчина, Бершаді, Одеси, що складають зміст першого тому, відповідають випробуваному стилю.

„Щоденник...” К. Качковського містить ремінісценції, які пов'язані або з циганами, або Б. Хмельницьким, татарами чи турками, Грецією чи Єгиптом, Львовом чи „Cardiattricon” Г. Олізара (*Kaczkowski K. Dziennik podróży.., t. 4, s. 58 – 59*), словом, весь європейський простір міститься в подорожній онтології мандрівника. Крім цього, „Щоденник...” – це роздуми про завдання лікаря й медичної науки, міркування про історію Польщі, перекази міфів, легенд, записи татарської народної творчості, описи кримської природи, мешканців півострова. Ліричні сублімації автора носять сповідальний характер, насичені сакральними роздумами про минуле й сучасне, вічне, мають відверті звернення до читача: „Твоя дорога життя подібна до моєї. Прийде час, і тобі доведеться розпрощатись з дитинством, юністю. І нікому з нас невідомо, чи

повернемось ми коли-небудь до рідного міста, вирушаючи в далеку подорож” (*Kaczkowski K. Dziennik podróży...*, s. 54). Особливим трепетним резонатором внутрішнього стану для розповідача стають Чорне море, дика природа Криму та синє бездонне небо.

Художньою особливістю „Щоденників...” є органічне поєднання різноманітних стильових манер, серед яких мемуаристична й описова, наукова й документальна. Автор веде точну датовану хронологію, робить фізико-географічний і топографічний абрис подорожі, дає описи ґрунтів, вставляє таблицю смертності в Одесі в 1823 – 1824 роках, вивчає населення та описує клімат (веде таблицю температур), рослини (зібрав гербарій із більш, ніж ста рослин) та розу вітрів Криму.

Орієнтальний простір К. Качковського був діаметрально протилежний Сходу інших двох видатних волинян-ексцентриків Вацлава Ржевуського – Еміра та Міхала Чайковського – Садик-Паші, що породили низку літературних легенд та містифікацій. На відміну від гіперболізованого екзотизму в творчості В. Ржевуського та М. Чайковського „Щоденник...” містить дещо сентиментальні (емоційні) та раціональні (країнознавчі) описи краю (*terra incognita*), який тільки що починає ставати об’єктом культурного простору слов’янського світу.

Сприйняття Сходу перегукується у Кароля Качковського з традиціями, які містяться в „Кримських сонетах” Адама Міцкевича, старого віленського друга, з яким автор був у Криму, „Мемуарами” Густава Олізара, який того ж 1825 р. відвідав Крим і залишив докладні описи Тавриди, поемою „Беньовський” Ю. Словацького, події в якій відбуваються на Поділлі та в Криму, та іншими творами, які, окрім усього іншого, носять ще пізнавально-освітній характер. Цю виявилось також у рясному вживанні Каролем Качковським українських, татарських і циганських виразів і слів, що для польської мови на той час носило оказіональний характер.

АЛЕКСАНДР КАРОЛЬ ГРОЗА

Ім’я людини, безмежно закоханої в Україну, її історію та фольклор, Александра Кароля Грози (*Aleksander Groza*, 30 червня 1807, с. Заграниччя Таращанського повіту Київської губ. – 3 листопада 1875 Халаїмгородок, тепер Городківка Андрушівського р-ну, похований у

Бердичеві⁴⁶⁴), відомого поета, письменника, драматурга, мемуариста та громадського діяча було широко відоме на Правобережжі. Свого часу ім'я письменника, коли він був редактором та видавцем у Вільно альманаху „Боян” („Bojan”, 1838, разом з А. Петкевичем), календаря „Русалка” („Rusalka”, cz. 1 – 5, 1838 – 1842), з яким активно співпрацював М. Грабовський, а в 1849 – 1850 роках часопису „Гріш вдови” („Grosz wdowy”), стояло в центрі літературного життя Правобережжя. Найбільший успіх чекав письменника у художньому втіленні образів української історії та козацтва. Недарма А. Грозу було визнано одним з найяскравіших представників української школи в польській літературі.

У 1817 – 1820 роках майбутній письменник вчився в одному з найвідоміших навчальних закладів Правобережжя – повітовій василіанській школі в Умані, закладеній ще в 1766 р.⁴⁶⁵, де він познайомився з Міхалом Грабовським, Северином Галензовським, Северином Гощинським, Богданом Залеським, Владиславом Ксавери Ходзкевичем⁴⁶⁶, Яном Креховецьким – у майбутньому ця група подолян склала міцну основу літератури Правобережжя. Після Умані було навчання й закінчення в 1826 р. Вінницької гімназії, навчання на літературному відділі Віленського університету, звідки в 1829-му А. Гроза перевівся до Дерптського університету, де провчився один рік як вільний слухач. По закінченню навчання (1830) повернувся на

⁴⁶⁴ Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения. Дис. ... докт. филолог. наук. – [Б.м.в.], 1937. – С. 396, 400. Машинопис.

⁴⁶⁵ Див. докл.: Krechowiecki J. Bazyliany w Humaniu // Przegląd Lwowski. – Т. 2. – 1871. – С. 147 – 154; – Т. 3. – С. 766 – 772; Pidtypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu. – Warszawa-Wrocław: PWN, 1986. – С. 38, 43 – 44; Zasztowt L. Kresy. 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – С. 222 – 223.

⁴⁶⁶ Владислав Ксавери Ходзкевич (Władysław Ksawery Chodźkiewicz, бл. 1820 – 1898) вчився в Уманській школі, часто бував у Бердичеві, в 1847 р. здійснив паломництво до Святої землі, з 1851 р. жив у Парижі, де тісно спілкувався з С. Гощинським, Б. Залеським та А. Міцкевичем, листувався з Ю.І. Крашевським, брав участь у Кримській війні у французькому війську в якості перекладача, після чого повернувся до Парижа. Автор трагедії „Кінь-ваговіз” („Naman”, Lipsk, 1846), оповідання „Три лілії” („Trzy lilie”, 2 t., Wilno, 1846), народного оповідання „Польські історичні картинки з XVI і XVII століть” („Obrazy historyczne polskie z XVI i XVII wieku”, 3 t., Wilno, 1847), сатири „Наша земля” („Nasza ziemia”, Petersburg, 1859), повісті „Мемуари блукача” („Pamiętniki włóczęgi”, 2 t., Lwów, 1903) та ін.

Правобережжя, жив у с. Сологубівка Липовецького повіту Київської губернії. Потім доля завела його в Білорусь, де певний час він жив у с. Кропивня Бердичівського повіту.

У великій родині Грозів було п'ять синів. Старший – Сильвестр Венжик Гроза (Sylwester Groza, 1793 – 1849) також навчався в Умані (1802 – 1809), потім в академічній школі у Вінниці. Служив юристом у Кам'янець-Подільському. Став помітним письменником і публіцистом української школи в польській літературі. Його перу належать збірник „Поезії” (1836), „Подільсько-українські повісті, взяті з дійсних образів” (2 т., 1842), повісті „Банкрутство” (1843), „Попрядки українки” (1844), нариси „Купайло” (1842) та ряд інших, у яких була дана широка панорама українського життя Поділля. У кінці п'ятдесятих письменник жив у Бердичеві. Брати Піюш та Єжи Грози після закінчення вінницької юнкерської школи служили в російській армії, в 1831 році були учасниками повстання на Поділлі, билися під Дашовим та Майданеком, змушені були відступити до Галичини, а потім опинилися в еміграції. Єжи помер у Франції, Піюш – учасник угорського повстання 1848 р., був заарештований і виданий російському уряду, засуджений та висланий до Єнісейська, де й помер у 1851 р.

З початку відвідування Житомира в 1855 – 1857 рр. і до остаточного переїзду до губернського центру Александр Гроза був уже досить відомим поетом та письменником. Найбільш популярними творами А.К. Грози були поема „Канівський староста” („Pan starosta kaniowski”, 1837), „Владислав. Витяг з не дуже старих мемуарів” („Władysław. Wyciąg z pamiętników nie bardzo starych”, 2 т., Wilno, 1848), „Сорока” (1838), „Українські картинки” („Obrazki ukraiński”, Wilno, 1855), „Твори. Народні повісті і думи” („Pisma. Powieści ludu i dumi”, 2 т., Warszawa, 1855), до яких увійшли українські повісті „Про вмерлі душі” та „Мартин”, білоруські повісті „Глухе озеро” та „Марина”, великопольська повість „Ястженбіч”, українська дума „Сорока” та сербська „Сліпий Янко”⁴⁶⁷. „Бердичівський олтар або зібрання молитов на честь самої найсвітлішої Трійці, найсвітлішої пани Марії і народних святих” („Ołtarzyk berdyczowski albo zbiór modlitw ku czci Trójcy Przenajświętszej,

⁴⁶⁷ Див.: Гнатюк В.Я. Український фольклор у польських переробках (Олександр Гроза) // Етнографічний Вісник Всеукраїнської Академії Наук. – Кн. VII. – 1929; Брацка М. Топос козака у творчості Александра Грози // Романтизм: між Україною та Польщею. Київські полоністичні студії / Відп. ред. Р.П. Радишевський. – Т. V. – К., 2003. – С. 267 – 275.

Najświętszej Marii Panny i świętych Pańskich”, Kijów, 1856); орієнтальна повість „Три пальми” („Trzy palmy”, Wilno, 1857).

Александр Гроза був одним з тих поетів, хто плідно працював над розвитком українського жанру думи в польській поезії, чому свідченням є дума „Марек Якімовський” („Marek Jakimowski”, Wilno, 1857). Він також автор двох збірок „Поезії” („Poezje”, Wilno, 1836) і „Поезії” („Poezje”, Wilno, 1843), поем „Перша покута Залізняка” (1843), „Пан Григор” (1855), „Нежданий гість” (1855). Активно письменник займався перекладами, зокрема переклав деякі фрагменти поеми Й.В. Гете „Фауст” (1838).

Окреме місце у творчості А. Грози займають мемуари, серед них – видані самим письменником напередодні приїзду до Житомира „Контрактова мозаїка” („Mozaika kontraktowa”, Wilno, 1857) та надруковані Є. Івановським через рік по смерті автора без назви.

Досить короткий час письменник жив у Житомирі (з 1858 по 1860 рр.). Це дуже активний період його громадської діяльності. Тут А. Гроза давав приватні уроки польської мови та літератури⁴⁶⁸, був одним з головних ініціаторів та активних працівників Книжково-видавничого товариства.

Знаходимо згадку про письменника в „Історії мого сучасника” В.Г. Короленка: „В цей час до батька часто приходив письменник Александр Гроза, який користувався деякою відомістю у польській літературі того часу. Він разом з якимось Паціорковським⁴⁶⁹ мав типографію, яка була конфіскована. Час був простий, друковані матеріали були звалені у квартирі батька, і я жадібно читав їх. Тут була, пам’ятаю, „Хроніка Яна Хрїзостопа Паска” і деякі твори Грози. Декілька вечорів він читав у нас свою нову драму у віршах, озаглавлену, якщо не помиляюсь, „Попель”. Мова йшла про боротьбу простого народу з лицарями і князем Попелем. Цього лютого князя, відповідно до легенди, з’їли миші, а простий народ на його місце поставив королем селянина Пяста. Не можу нічого сказати про достоїнства цієї драми, але в моїй пам’яті залишились декілька сцен і загальний тон – протиставлення простого добродішного селянства чванливим лицарям-аристократам... Це було перше судження про поезію, яке я почув, а Гроза (маленька, кругла людина, з крупними рисами ординарного обличчя) був першим баченим мною „живим поетом”... Тепер про нього цілком забули, але його твори були для того часу справжньою літературою, і я захоплено стежив за читанням. Читав

⁴⁶⁸ Heleniusz E. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 2. – Kraków, 1876. – S. 285, 471.

⁴⁶⁹ Особу Паціорковського не встановлено. Очевидно, мався на увазі власник друкарні Андрій Квятковський.

він з великим натхненням, і часом мені здавалось, що ця кругленька людина перевтілюється, стає іншою – великою, красивою й цікавою...⁴⁷⁰.

До житомирського періоду творчості письменника належать шляхетсько-українська повість „Смецінський” („Śmieciński”, Żytomierz, 1860). У 1860 році в губернському центрі вийшло друге видання „Українських картинок”. У Житомирі було написано вірш „Музика” („Muzyka”, 1860), присвячений Аполлінарію Контському й навіяний виступом видатного скрипаля в Житомирі⁴⁷¹. Українська драма, як визначив її жанр сам автор, „Гриць” („Hryć”, Wilno, 1858), а також драма з історії Польщі XVII століття „Криштоф Зборовський” („Krzysztof Zborowski”, Wilno, 1860).

Александр Гроза відомий в історії педагогіки України як автор декількох підручників для народу, серед них „Маленький букварик” („Elementarz mniejszy”, Żytomierz, 1860), „Великий буквар з таблицею геометричних фігур, з гравюрама до природничої історії, з двома півсферами і маркграфствами Європи” („Elementarz większy z tablicą figur geometrycznych, z rycinami do historii naturalnej, z dwoma półsferami i marką Europy, Żytomierz, 1860”), „Букварик” („Elementarzyk”, Żytomierz, 1860).

У післяжитомирський період продовжувалась робота над „Мемуарами” („Pamiętniki”), які побачили світ наступного року після смерті їх автора в редакції Є. Івановського. Містерію „Твардовський” („Twardowski”, Brody, 1873) автор присвятив своєму другу Євстахію Іванівському, в маєтку якого проживе останні п’ять років життя⁴⁷². Під кінець життя, за свідченням Є. Івановського, він написав „Марфу – посадницю у Великому Новгороді”.

У Бердичівському монастирі босих кармелітів у 1880 р. було встановлено меморіальну дошку з мармуровим барельєфом на честь славного українофіла, поета та письменника Александра Грози⁴⁷³.

Мемуари Александра Грози, які він почав писати від початку свого життя і мав надію закінчити сучасністю, являють собою дуже

⁴⁷⁰ Короленко В.Г. История моего современника // Короленко В.Г. Собр. соч.: В 10 т. – Т. 5. – М.: Художественная литература, 1954. – С. 115 – 116.

⁴⁷¹ А. Контський виступав у Житомирі тричі: 7 / 19 і 10 / 22 лютого 1855 р., 8 / 20 березня 1857 р. і в лютому – березні 1860 р.

⁴⁷² Heleniusz E. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 2. – Kraków, 1876. – S. 286.

⁴⁷³ Меморіальна дошка до нашого часу не збереглася, її фотографію вміщено в: Молчанівський Т. Бердичівський заповідник. Провідник. – [Б.м.в.], 1931. – С. 33. Див. також: Mońkewicz F. Pomnik śp. A. Grozy w Berdyczowie // Kłosy. – № 804. – 1880.

неординарне явище в польській мемуаристичній літературі. Річ у тім, що вони відкривають новий феномен мемуаристичного тексту, який умовно можна назвати, відповідно до відкриття Е.Т.А. Гофмана, „рукопис, знайдений на горі” або „мемуари в мемуарах”. Оригінальний текст мемуарів А. Грози до широкого кола сучасників або нащадків, як відомо, не дійшов, тому немає можливості перевірити достовірність подій його тексту. Сьогодні вони відомі, як уже говорилось, завдяки близькій і вірній людині, другові – Євстахію Івановському (Хеленіушу) й були видані в 1876 році в „Спогадах минулих років” самого Є. Івановського⁴⁷⁴.

На відміну від сучасного маркетингово-рекламного уявлення, що „два в одному” краще, в даному випадку „мемуари в мемуарах” – явище, яке важко піддати однозначному літературознавчо-критичному дискурсу. Однак слід визнати, що випадки, коли в текстах власних мемуарів автор робить самодостатньо завершені композиційні імплементації інших документів, наприклад, листів, слів діалогу співбесідника, нарації співбесідника, – явище достатньо розповсюджене, мемуаристично-щоденниковим жанром прийняте й адаптоване. У випадку з мемуарами А. Грози, які, до речі, не мають власної назви в мемуарах Є. Івановського, все інакше. Однак це дійсно унікальний літературний факт мемуаристичної літератури, що заслуговує особливої уваги.

По-перше, в розповіді Є. Івановського, крім особистих спогадів про свого друга А. Грозу та його родину, відчувається окультний переказ якихось невиданих (невідомих) частин мемуарів А. Грози. Мерехтіння стилів „мемуарів А. Грози” і стилю мемуарів Є. Івановського присутнє досить виразно.

По-друге, „мемуари А. Грози”, які вміщені в мемуарах Є. Івановського, дуже „залаковані” і схожі більш на сентиментальні дифірамби минулому та їх „авторові” в неокласицистичному дидактичному стилі, ніж жива розповідь з усім колом переживань, відтінків та сублимацій, які, як правило, властиві мемуаристично-щоденниковому жанру, до речі, тому ж самому Є. Івановському. Шанобливе ставлення автора до А. Грози було таке високе, що укладач-видавець, очевидно, прикрасив усе, щоб воно не зіпсувало ідеальну візію його побратима. Зроблено це було пристрасно, самовіддано, з повагою, на яку здатен лише найщиріший друг. Таке перетворення одного в інше тепер дозволяє говорити не тільки про редагування оригінального твору,

⁴⁷⁴ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 2. – Kraków, 1876. – S. 278 – 320 (Глава „Grozowie”). Фрагменти мемуарів А. Грози містяться і в інших розділах „Спогадів” Є. Івановського.

але й про відповідну стилізацію „мемуарів А. Грози” під заданий іншою особою формат.

По-третє, вільна композиція мемуарів Є. Івановського та вільне членування й вибіркова імплементація в своєму тексті „мемуарів А. Грози” не дозволяють скласти повну картину про оригінальний текст мемуарів автора „Канівського старости”. Дискретність тексту „мемуарів А. Грози”, просіяного скрізь сито „редактора-упорядника”, отримують нову відмінну цілісність і аксіологічне значення в синхронії мемуаристично-щоденникового жанру ХІХ століття.

Очевидно, це вже відчував сам редактор-імплементація. З метою переконливості „автентичності” „мемуарів А. Грози” Є. Івановський застосовує формальні підсилення правдивості прототексту неодноразовими посиланнями на „автора”, наприклад: „говорить п. Александр Гроза” (*Wspomnienia lat minionych...*, с. 299, й далі йде залапкований текст „мемуарів А. Грози”), „У мемуарах Александра Грози є наступні спогади про уманські школи:...” (*Wspomnienia lat minionych...*, с. 302), або „найсильніше враження на Александра Грозу, коли він прибув до Умані, зробила Софіївка. Він не забув того і перед самою смертю так це відобразив:...” (*Wspomnienia lat minionych...*, с. 305). Такі багаторазові інтертекстуальні звороти на адресу першоджерела, на думку імплементації, мали домогти читачеві повірити й постійно тримати в підсвідомості ім’я істинного автора тексту, підсилити правдоподібність і фактажність тексту „мемуарів А. Грози”.

Проте саме така форма „мемуари в мемуарах” мемуаристично-щоденникового жанру дає багатий простір для опосередкованого дискурсивного мислення та інтертекстуальних спостережень. Межа між безпосереднім досвідом маніпулятора, з одного боку, та фактажність, достовірність та відчуття протомемуариста, з іншого, встановлюють нову якість тексту, в якій уже мемуари – не закінчена художня текстуальна субстанція, а відкритий художній простір „без кордонів”, як текстологічних, зауважимо, так і художньо умовних. Інформативність „мемуарів А. Грози” в такому випадку все ж таки містить у собі можливість вичленування визначеної фактажності з загального тексту маніпулятора, внутрішнє членування (дискретність), але й деяку невизначеність та диференційованість художньої події. У такому випадку реципієнт зіштовхується з принципово новим видом мемуарів – стилізованими мемуарами.

ЕДВАРД МАР'ЯН ГАЛЛІ

Едвард Мар'ян Галлі (Edward Marian Galli, 8 вересня 1816, Житомир – 2 квітня 1893, Житомир), відомий письменник, лікар, учений, народився в родині італійського емігранта, що брав участь у повстанні на батьківщині проти французького і австрійського панування. Випускник Кременецької гімназії (1830), де з особою наполегливістю займався студіюванням ботаніки. Будучи ще гімназистом, Е.М. Галлі з дитячою наївністю „взяв” участь у волинському повстанні 1831 р. Ніч, проведена в лісі, втеча від російського козачого роз'їзду та врятування випадковим обивателем, нарешті, щасливе повернення до рідного дому, враховуючи наступний стиль життя, не було випадковим.

Через деякий час після закінчення Волинських Афін Е.М. Галлі стає студентом лікарського відділення Віленського університету, який закінчив у 1839 р. Спочатку мешкав у славнозвісному Волосові, колишньому маєтку А. Фелінського, де ще багато що нагадувало про видатного волинянина, потім майже все життя провів у Житомирі, займаючись лікарською практикою, суспільною та літературною діяльністю. Був активним членом Товариства з видання книг за зниженими цінами, де брав участь у розробці статуту та програми дій. Серед волинян була широко відома бібліотека письменника (8000 томів), яку він ретельно збирав протягом декількох десятиліть, навіть їздив до Лондона на букіністичні аукціони. Згодом бібліотека була заповідана Ягеллонському університету. Серед зібрання окремо виділялась раритетна колекція книжок з окультизму та магії. Якщо додати до цього, що Е.М. Галлі володів рідкісним гіпнотичним даром, то можна тепер уявити про витоки й причини поширення легендарних розповідей про письменника в Житомирі, серед яких розповіді про його зв'язок з чортом не були найстрашнішими. Він також був завзятим колекціонером мінералів Волині (близько 4000 зразків), які заповідав Академії наук у Кракові, мав унікальній гербарій рослин краю в дванадцяти великих папках, а також колекцію мистецьких творів і кераміки⁴⁷⁵.

Перу Е.М. Галлі належить низка наукових робіт з медицини, історії, філософії, ботаніки. Брошура науковця „Ваточник сирійський” („Trojeść syrujska”, Żytomierz, 1860) сприяла поширенню цієї рослини в краї, як цінного матеріалу для виготовлення полотняної тканини.

⁴⁷⁵ Olgebrand S. Encyklopedia powszechna. – Т. XXIII. – Warszawa, 1899. – S. 588; Janowski L. Słownik bibliograficzny. – Wilno, 1939. – S. 121; Górnicki S., Pigoń S. Galli Edward Marian // Polski słownik biograficzny. – Т. VII. – Kraków, 1948 – 1958. – S. 235 – 236.

Е.М. Галлі, крім визнання як чудового лікаря, мав шану сучасників як автор низки талановитих творів, серед яких поема „Тимофій Хмельницький” („Tymofiej Chmielnicki”, 1842), яку письменник називав історичним фрагментом, поетична драма „Торквато Тассо” („Torquato Tasso”, Kijów, 1842), поетична повість „Помста” („Zemsta”), двохтомні „Спогади моїх друзів” („Pamiętniki moich przyjaciół”, Wilno, 1847), десятки оповідань, які були зібрані під обгорткою трьохтомних „Творів” („Pisma”, Wilno, 1842), нарешті, „Мемуари” („Pamiętniki”, 1913), які сьогодні є безцінним джерелом інформації про суспільне та літературне життя Волині того часу, діяльність Г. Ржевуського, М. Грабовського, І. Головінського, Ю.І. Крашевського та багатьох інших сучасників. Мемуари Е.М. Галлі цінні ще й тим, що в них автор, мабуть, чи не першим зробив спробу періодизації та осмислення волинської літератури як суспільно-культурного феномену. Дуже неупереджений, а де в чому безсторонньо критичний погляд на літературний процес Правобережжя дозволяє говорити про глибокий науковий талант письменника-літературознавця. Мемуарист досконало знав, крім новочасних мов, латинську, давньогрецьку, гебрайську, санскрит, перекладав на польську твори Шиллера, Т. Мора, Торквато Тассо. В чернетках залишилась історія релігії „Розвиток Божого духу в людстві” („Rozwój duch Bożego w ludzkości”). Підсумком багаторічних спостережень та дослідів стала праця „Магнетизм тварин” („Magnetyzm zwierzęcy”), яка також, на жаль, залишилась невиданою.

Художні особливості творів Е.М. Галлі мають рідкісний спектр творчих особливостей. Власне художній доробок письменника знаходиться на порубіжні таких сфер духовної діяльності людини, як філософія, історія, природничі та психологічні науки, які набули особливої популярності в XIX ст.

„Мемуари” („Pamiętniki”) Е.М. Галлі були надруковані майже через двадцять років після смерті письменника⁴⁷⁶. Вони приваблюють дослідників з багатьох причин. Але, очевидно, найголовнішою з них є та, що полягає у високій ретельності автора в підготовці самого тексту спогадів. Річ у тім, що письменник весь час відтягував публікацію, постійно удосконалюючи твір, і, як виявилось, творив на далеку перспективу.

Художній стиль „Мемуарів” Е.М. Галлі перегукується зі стилем популярної та поширеної в ті часи гавенди. Все минуле, як і в гавенді, так

⁴⁷⁶ Pamiętniki dk. E.M. Gallego (1816 – 1893) // Przegląd Naukowy. – Т. XII. – № 8 – 10. – 1913.

і в мемуарах Е.М. Галлі, однозначно підлягає в авторському трактуванні тотальній сакралізації. Замилування минулим, минуле як зразок, гідний наслідування – творче кредо волинянина. Письменник ностальгічно фіксує: „Однак все ж більша частина тодішніх лікарів були люди ще з XVIII століття, багато читали й глибоко вірили в свою практичність, досягши добробуту, деякі були вже старцями, але уважні, розсудливі, не любили новин і мало спілкувались зі своїми молодими колегами; не можна, однак, заперечити, що були й інші – освічені, працьовиті й обдаровані, що з кожним днем ішли вперед, у яких можна було почерпнути досвіду від щойно зроблених справ... Можна було зустріти лікарів-оригіналів у костюмах⁴⁷⁷, які відрізнялись своєю середньовічною давниною, і які носили з вишуканою гідністю. Було щось у медиках таке, що говорило про духовність” (*Galli E.M. Pamiętniki...*, s. 171 – 172). У наступному панегірику минулому автор пише: „Доступність тогочасної освіти була дивовижною: найбідніший міщанин, ремісник або єврей міг навчати свого сина, так як кошти за науку були малі. Скільки сьогодні треба рублів – половину цього, тоді злотих вистачало, щоб бідна дитина вивчилась на людину” (*Galli E.M. Pamiętniki...*, s. 182).

Замилування викликало все: лікарська солідарність і латинська мова, тихе, виважене, часом навіть педантичне життя й мундир, а також дешевизна й доступність навчання, etc. Як відомо, ностальгія, яка у формальних ознаках найбільше проявляється в „лакуванні” або ідеалізації минулого, є невід’ємною рисою художніх мемуарів. Реконструкція минулого через великий проміжок часу ніколи об’єктивно не може досягти автентичності, в якій ступінь збігання реального минулого й пригаданого минулого залежить від суб’єктивних чинників мемуариста, серед яких не тільки рівень, наприклад, освіченості чи сенсуального сприйняття події, але, перш за все, мета пригадування.

Мета „Мемуарів” Е.М. Галлі досить прозора. Навіть наприкінці свого життя письменник болісно сприймав буденність, що його оточувала. Така соціальна орієнтація та літературна заангажованість була природнім продуктом літератури доби романтизму⁴⁷⁸. Мемуари для автора стали своєрідним поверненням до світу влаштованості, гармонії й порядку, в якому письменник бачив єдиний шлях розвитку своєї землі. У текстотворенні домінанта раціоналістичного підходу над чуттєвим стала

⁴⁷⁷ Тут слід бачити натяк автора на обивательський воєводський мундир, затверджений сеймом 1776 р. з метою підкреслення рівності шляхти незалежно від майнового її стану.

⁴⁷⁸ Масловська Т. Соціальна заангажованість літератури (міра свободи та обов’язку) // Слово і час. – № 9 – 10. – 1998. – С. 33 – 34.

досить визначеною ознакою мемуаристично-щоденникового жанру не тільки в творчості Е.М. Галлі, але, як бачимо, й усієї мемуаристики Волині. Для мемуаристики краю стає прикметним намагання об'єктивізації, узагальнення та онтологізації подій.

Тому, думається, не випадково, що в „Мемуарах” Е.М. Галлі, наприклад, розробляє логічну й цілісну систему розвитку літератури Правобережжя й Волині зокрема. Його твір строкато вирізняється в мемуаристичній парадигмі жанру й лежить на порубіжжі між звичайними особистими спогадами й літературним трактатом з проблем літературної таксономії. Автор визначає місце не тільки польського театру на Правобережжі, але й окремо в Житомирі, аналізує основні чинники занепаду чи розвитку літератури краю, особливості цих періодів та роль конкретних осіб літературно-мистецького цеху. В полі зору мемуариста – творчість А. Грози, Ю. Коженювського, Т. Падури, Ю. Словацького, А. Фелінського, М. Чайковського та багатьох інших видатних митців художнього слова або також жанри художньої літератури, серед яких автор приділяє увагу аналізу суспільної повісті чи патріотичної драми.

Визначальною рисою мемуарів є те, що позбавляє „Мемуари” Е.М. Галлі тих дрібниць, деталей, нюансів, відтінків, словом, тих прикмет мемуаристично-щоденникового жанру, що надають йому художньої неповторності й винятковості – суб'єктивно-особистісного підходу. Його мемуари є свідченням руху до трансцендентного узагальнення події чи події монументальної свідомості, поступової відмови від традиційної „лінійності” та хронологічно виваженої оповіді з могутнім виявленням емоційності. Ситуативна (сюжетно-подійна) вмотивованість епізодів мемуарів вистроєна самодостатніми закінченими дискретними блоками-сюжетами, наприклад, (подаємо хронологічно, відповідно до авторської композиції): розповідь про час по закінченні університету й старих лікарів (*Galli E.M. Pamiętniki...*, s. 170 – 173), про А. Залеську (*Galli E.M. Pamiętniki...*, s. 173 – 174), магнетизм у звірів (*Galli E.M. Pamiętniki...*, s. 174 – 176), про З. Фіша (*Galli E.M. Pamiętniki...*, s. 176 – 178), думки про літературу після 1831 р. (*Galli E.M. Pamiętniki...*, s. 178 – 182), про виховання та Кременецький ліцей (*Galli E.M. Pamiętniki...*, s. 182 – 184), etc. Якщо взяти до уваги твердження, що „письменницький епістолярій (як, між іншим, і автобіографія, щоденник і т.п.) викликає здебільшого інтерес мірою присутності в ньому особистості автора”⁴⁷⁹, то в цьому

⁴⁷⁹ Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20 – 50 років ХХ ст. [Інтерв'ю М. Кодака] // Слово і час. – № 2. – 1999. – С. 58.

випадку міра присутності, самовиявлення автора навмисно приховані й винесені у підтекст.

Те, що такий монументальний підхід не є випадковим у „Мемуарах”, свідчать інші літературні тексти автора. Так, зокрема, в оповіданні Е.М. Галлі „Гарячка” („Gorączka”) наратор спостережливо й тонко вибудовує чітку хроніку перебігу захворювання. Жоден симптом хвороби не залишається поза увагою спостерігача, навіювані пласти паралелей, асоціацій чи уявлень нашаровуються один на одного, підкреслюючи, уточнюючи чи додаючи відтінки або нові риси. В оповіданні стильовою домінантою є підвищена метафоричність, збільшена роль стилістичних фігур, нарешті, безперечна перевага зображення над тим, що зображується: „Подивись на його бліде обличчя, м’язи його рухаються мимоволі, тремтять, це здригання від страждання мозку; як сатана, що оволодів смутком від сторічного забуття, вийде опівночі – не побачиш його, але мари з могил будуть маячити перед очима й пекельну вогняну та примарну драму відіграють перед тобою танцюючи, чи богослужіння невірних; що ще повідати? Цвинтар буде як зала для балів, як пожвавлена бесіда між жінками, як богослужіння розбійників, або як ті конвульсивні рухи гарячки на обличчі, буде той рух пожвавленням, з виду веселим, а по суті хворобливим, у таких рухах пізнаєш смерть близько. Поглянь на його чоло: в тих зморшках, відчувши скорі розставання з тілом, тримається внутрішній смуток; праця душі, збентеження – все напружується, щоб її відсунути. Це все уривки образу, поглянь на нього всього і зрозумієш, що то страшний сон, у якому відчуття не сплять, але душа не нагромаджує їх маревом, вона десь у глибині його єства напівмертвого, може, десь сховалась у куточку мозку неначе у комірчині з янголом життя, радячись, чи боротися далі, чи віддати врешті янголу смерті змучене, виснажене тіло, ту твердиню, яку досі боронили. Це страшна мить. Може, дух надто слабкий, і янгол життя не хоче втрачати часу на нерівну битву, і за хвилину знівечене тіло стане здобиччю янгола смерті, а самі відлетять, куди? Погодься, досить уже відлетіло. Як часто це трапляється, що занадто боязливий або розумний вожак перед тим, як віддає фортецю ворогові, промовляє: „Мусимо здатися”. Потім, скільки живе, пригадає хвилину зневіри й волає: „Ми загинули!” І в гарячці те ж діється, коли янгол життя промовляє до виснаженого тіла: „Віддати тебе мушу у владу вічності”. А чоловік у той час знає: „Я впевнений, що вмру”⁴⁸⁰.

⁴⁸⁰ Pisma Edwarda Marjana. – T. 1. – Wilno, 1842. – S. 49 – 51.

Коли порівнюєш стильові особливості „Мемуарів” і „Гарячки”, може здатися, що авторами цих текстів були два різних письменника! Чому така різниця стилів, темпераменту, експресивності, деталізації?!! Безперечно, і це вже стало очевидним, що „співавтором” мемуарів був ще внутрішній цензор Е.М. Галлі з чітко визначеною мірою свободи та завданням, іншими словами, ідеологією творця й творіння, генеруючою та індукованою. Згодом видатний український письменник В. Винниченко ґрунтовно й виразно опише характер „внутрішнього цензора” мемуаристично-щоденникового жанру: „Починають розуміти, що щоденники не виявляють дійсної правди. Щоденник – це дзеркало, перед яким автори крутяться і встають у пози. Або краще, це – автофільми, що готуються для публіки. Чи можуть бути щирі люди, які знають, що на них дивляться? Вони можуть бути тільки більш або менш вдалим акторами та й годі. І як добрий актор ніколи не вийде на сцену без гриму, так ніколи автор щоденника не сфотографує себе в своїх записках у негативному вигляді”⁴⁸¹.

Мемуари Е.М. Галлі – це симультанний (штучно лінійно побудований) дагеротип епохи, яка безповоротно минула, намагання міцно закарбувати цілі культурні шари в історії, це авторське уявлення порядку та органічності світу, це – навчання нащадка-читача, нарешті, сугестія свого галлівського бачення волинського простору в ХІХ столітті. Автор навмисно намагається відсторонитись від свого тексту, як це робили свого часу літописці минулого. Це відбулося на рівні вилучення або „пом’якшення” емоційності та збільшення раціонально-дидактичного начала, що мало надати й надає мемуарам якостей літопису, хронографу або хроніки.

АПОЛО НАЛЕНЧ КОЖЕНЬОВСЬКИЙ

Видатний польський письменник, драматург і громадський діяч Аполло Наленч Коженювський (Apollo Nałęcz Korzeniowski, 21 лютого 1820 – 23 травня 1869) народився в с. Гоноратка (тепер Оратівського р-ну Вінницької обл.) в родині поручика війська Варшавського князівства, учасника повстання 1831 р., битви під Рашином, який вислужив чин капітана, Теодора Коженювського. Після розгрому повстання й конфіскації маєтку батько проживав у Липовецькому повіті в

⁴⁸¹ Щоденники Володимира Винниченка (1928 – 1931) // Слово і час. – № 8. – 2000. – С. 79.

Горобцівській частині с. Казимирівка, в якій також жив Т. Бобровський. Теодор прожив майже вісімдесят років (помер у квітні 1863 р.), і останнім його пристанищем стало повітове містечко Дубно. Мати майбутнього письменника, Юлія, померла в 1852 р. і похована в с. Янківці Бердичівського повіту, на відстані однієї версти від Козятина нижче за течією р. Гуйви.

Аполо Наленч Коженівський був вихованцем шкіл у Кам'янці, Немирові, Вінниці, закінчив Житомирську гімназію. У Немирові А.Н. Коженівський жив в учнівській квартирі разом з Зигмундом Мілковським, який згодом стане письменником, відомим під псевдонімом Теодор Томаш Єж⁴⁸², а в Житомирі майбутній драматург вчився разом із Сигізмундом Сераковським⁴⁸³, у майбутньому видатним діячем польсько-українського визвольного руху, та Тадеушем Бобровським, відомим письменником-мемуаристом. Після закінчення Петербурзького університету він вивчав юридичні науки і східні мови (1840 – 1846). Потім повернувся на Правобережжя, де служив управителем у маєтках заможних шляхтичів: Попівці Бердичівського повіту, Стрижавці Вінницького, Лучинцях та ін. Це був період самоосвіти. Майбутній письменник багато читає, перекладає, починає писати художні твори. Відомо, що А.Н. Коженівський у кінці 1840-х – на початку 1850-х плідно працював у ліро-епічних жанрах, написав декілька поем та ліричних циклів, але не поспішав їх видавати. Десь у другій половині 1854 р. А.Н. Коженівський зав'язує заочне знайомство з Ю.І. Крашевським, яке згодом переросло в тісну дружбу. У 1857 р. він переклав з французької та видав у Києві

⁴⁸² Див.: Kozak St. Polacy i Ukraińcy w kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu. – Warszawa, 2005. – S. 185 – 203.

⁴⁸³ Сераковський С. (с. Лісове, тепер Маневицького р-ну Волинської обл., 18 травня 1826 – 15 червня 1863, Вільнюс), у 1838 – 1845 рр. вчився у Житомирській чоловічій гімназії, в 1845 р. вступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, в 1847 р. – перевівся на юридичний. За спробу перетину кордону з метою потрапити до Галичини для участі в повстанні був заарештований, а потім засуджений у солдати до Оренбурзького корпусу, де потоваришував з Т.Г. Шевченком. Після отримання офіцерського чину в 1856 р. виїхав до Петербурга, де до 1859 р. навчався в Академії генерального штабу. У 1863 р. виїхав до Литви, де очолив повстанський рух, де його було заарештовано і засуджено до страти. Див.: Цылов Н.И. Сигізмунд Сераковский и его казнь, с предшествовавшими польскими манифестациями в Вильне в 1861 – 1863 годах: Из дел Виленской следственной комиссии по политическим делам. – Вильно, 1867. – IV, 60 с.; Марахов Г.И. Сигізмунд Сераковский и его связи с Украиной // Советская Украина. – № 2. – 1961. – С. 16; Марахов Г.И. Т.Г. Шевченко в колі сучасників. – К.: Дніпро, 1976. – С. 112 – 113.

польською славнозвісну драму „Чаттертон” („Czatterton”, 1857) французького романтичного драматурга Альфреда де Вінї.

28 квітня 1856 р. в Оратівському костьолі Липовецького повіту Київської губернії Аполо Коженювський одружився зі старшою сестрою відомого волинського мемуариста Тадеуша Бобровського⁴⁸⁴. Від цього шлюбу 21 листопада / 3 грудня 1857 року в родині народився син Юзеф Теодор Конрад Коженювський, у майбутньому – видатний англійський письменник Джозеф Конрад (Joseph Conrad. 1857, Бердичів⁴⁸⁵ – 1924, Бішопсборн поблизу Кентербері)⁴⁸⁶.

Справжнє місце народження Д. Конрада досі викликає жваві суперечки. Випис з метрики про хрещення Ю.Т.К. Коженювського опубліковано польською мовою в перекладі з російської З. Найдером⁴⁸⁷. Цей випис, у свою чергу, був зроблений з польського оригіналу і, за спостереженнями видавця, містить багато помилок (помилки щодо року народження, написання прізвищ та ін.). Однак він дозволяє внести деякі уточнення до біографії видатного письменника, а саме: ім'я священика, який проводив таїнство хрещення, – кармеліт з бердичівського монастиря Ян Непомуцен Романський, та імена хрещених – Адольф Пільховський, Францішка Домбровська, при таїнстві були Констанція Прушинська, Тадеуш Бобровський, Габрієла Загоровська, Ян Загоровський з Марією Чернецькою. Щасливий батько просив благословення сину в

⁴⁸⁴ Див.: Т. Бобровський про А.Н. Коженювського: Bobrowski T. Pamiętniki. – Т. 1. – Lwów, 1900. – S. 361 – 365.

⁴⁸⁵ Загально прийнятим місцем народження письменника вважається Бердичів: Polski Słownik Biograficzny. – Т. XIV/2. – Zeszyt 61. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo PAN, 1969. – S. 173; Encyclopédie Française. [– Vol. 6]. – Paris: Librairie Larousse, [1973]. – S. 3226; The New Encyclopædia Britannica. – Vol. 3. – Chicago-London-New Delhi-Paris-Seoul-Sydney-Taipei-Tokyo, [2002]. – S. 547; Britanika. Edycja polska. – Т. 7. – Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, [1998]. – S. 385; The Encyclopedia Americana International edition. – Volume 7. – Grolier incorporated, [1992]. – S. 606; Die grosse Bertelsman Lexikothek. Bertelsmann Lexikon: In 15 Bänden. – Band 3. – Bertelsmann Lexikothek Verlag, [Gmd, 1999]. – S. 234.

⁴⁸⁶ Див.: Урнов Д.М. Джозеф Конрад. – М.: Наука, 1977; Najder Z. Życie Conrada-Korzeniowskiego. – Т. 1. – Warszawa: PIN, 1980. – S. 20 – 22; Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської. Історико-краєзнавчі нариси. – Т. 2. – Житомир: Видавець М. Косенко, 2005. – С. 77 – 85.

⁴⁸⁷ Conrad wśród swoich. Listy, Dokumenty, Wspomnienia / Oprac. Zd. Najder. – Warszawa, PIW, 1996. – S. 46 – 47.

Ю.І. Крашевського⁴⁸⁸. Про сакральне ставлення батька до свого сина, а разом і про непримиренні політичні погляди свідчить зворушливий вірш А.Н. Коженювського „Пісенька синові в день святого охрещення, народженого на 85 році московської неволі” („Piosenka w dzień chrztu świętego synowi urodzonemu w 85 roku niewoli moskiewskiej”)⁴⁸⁹. Час у 85 літ Аполо Наленч відраховував від горезвісного 1772 року. В цей час Коженювські проживали в с. Терехове (тепер Бердичівського р-ну Житомирської обл.).

З травня 1859 по травень 1861 рр. Аполо Наленч живе в Житомирі. Період проживання в губернському центрі був короткий, однак саме цей час варто визнати як „піковий” – короткий період вільного і, як наслідок, найвищого розвитку польської літератури Волині. Період надій, період самовідданої праці та щиросердечних сподівань, нарешті, досить вагомих результатів: діяльність різноманітних товариств, нове обличчя губернського театру, період формування тематичної та проблемної єдності художнього доробку волинського письменництва.

Додамо до цього, що це період палкої полеміки мешканців Правобережжя на шпальтах тогочасних газет та короткотермінової „відлиги” в ставленні царського уряду до „польського питання”, викликаной поразкою в Кримській війні, утворенням у Петербурзі таємного комітету з підготовки реформи з відміни кріпосного права (1 січня 1857 р.), а потім протягом березня – жовтня 1858 року відповідних дворянських комітетів в Україні. Однак супротив реформам йшов як „зверху”, так і „знизу”, тобто від самої правобережної шляхти. 31 січня 1858 р. відбулись дворянські збори в Кам’янець-Подільському, в яких взяло участь понад 200 осіб. Тут було укладено й підписано три документи, в яких висвітлювалось „критичне” ставлення подільської шляхти до майбутньої селянської реформи. Загальний тон дискусії як на Поділлі, Київщині, так і на Волині виявив досить негативне ставлення до очікуваної селянської реформи на умовах царського уряду. „Закон про інвентарі” („Правила для управління по утвержденным для оных инвентарям в Киевском генерал-губернаторстве”) від 29 грудня 1848 рр. був спрямований на полегшення стану українських селян, згідно з положеннями якого селянам дещо збільшувалась площа селянських наділів, панщина зменшувалась до трьох днів, поміщики не могли самочинно віддавати селян у рекрути або засилати до Сибіру, втручатися

⁴⁸⁸ Taborski R. Apollo Korzeniowski. Ostatni dramatopisarz romantyczny. – Warszawa: PAN, 1957. – S. 20.

⁴⁸⁹ Blüth M.R. Conradiana // Ruch literacki. – № 7. – 1932. – S. 249; Najder Z. Życie Conrada-Korzeniowskiego. – Т. 1. – Warszawa: PIN, 1980. – S. 22.

в особисте життя підданих та карати без вироку суду. Такий самий супротив у правобережної шляхти згодом викличе й Маніфест від 19 лютого 1861 р.⁴⁹⁰

Як це відбувалось у Житомирі, згадує А.П. Павша: „Я був у Житомирі на сесії делегатів з селянських питань, не вистачило двох осіб, щоб все погодити; всі говорили одночасно, даремно дзвонив у дзвоник губернський маршалок і просив, щоб кожний говорив по черзі, довгий час усі кричали, така недисциплінованість була притаманна всім нарадам, а особливо галаслива в нас, коли страждає благородний і найшляхетніший наш останній маршалок, який не раз з цього приводу хворів, турбота про публічне благополуччя спричинила його передчасну смерть”⁴⁹¹. Нарешті в імперії було впроваджено ряд політичних амністій: засланим до Сибіру полякам – учасникам повстання 1831 року та польським емігрантам, яким було дозволено повернутись до Царства Польського. В губерніях почали організовувати ради з метою поширення місцевого самоуправління з виборними представниками від дворянства. Суд, школи та церковні справи передбачалось віддати у ведення місцевих польських комісій. Все, здавалось, дихало свободою та здійсненням мрій.

А.Н. Коженювський самовіддано виконує обов'язки секретаря в Книжково-видавничому товаристві К. Качковського, входить до керівної ради Житомирського театру⁴⁹² разом з волинським предводителем дворянства Каролем Мікулічем, Леоном Ліпковським (28 [червня?] 1802 – 27 червня 1886⁴⁹³, Житомир), якого було обрано керівником економічною частиною, та Юзефом Ігнацієм Крашевським – керівником художньою частиною, з яким у А.Н. Коженювського склалися тісні і дружні стосунки. Крім цього, зберігся зворушливий вірш, присвячений „Юзефу Ігнацію Крашевському” („Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu”. Час написання невідомий)⁴⁹⁴, в якому тонко передано настрої та почуття, що хвилювали волян.

⁴⁹⁰ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. – Львів, 2006. – С. 115, 119.

⁴⁹¹ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Pamiętki polski z różnych czasów. – Т. 2. – Kraków, 1882. – S. 569.

⁴⁹² У лютому 1857 р. повітова шляхта перепідпорядкувала театр під владу губернської шляхти, від якої було обрано своїх представників до керівництва. У квітні це рішення було затверджено київським генерал-губернатором І.І. Васильчиковим.

⁴⁹³ Swentarz polski w Żytomierzu. – Warszawa, 1999. – S. 371.

⁴⁹⁴ Див.: Księga wierszy polskich XIX wieku / Zebrał J. Tuwim. – Т. 2. – Warszawa, 1954. – S. 118 – 120.

Відомо, що в Житомирі письменник працював над кількома драматургічними творами, відомості про які, на жаль, залишилися тільки за титульними назвами, серед них „Рік 1859” („Rik 1859”) або можливі інші назви цього ж твору: „1860 рік” („1860 rok”), „Світ у 1860 році” („Świat w r. 1860”). У 1859 році Аполо працював над комедією „Практична людина” („Praktyczny człowiek”), а в подальшому, ймовірно, назва змінилась на „Уманський дурень” („Humański dureń”). Очевидно, в цей період робота відбувалась над драмою „Рейтан” („Rejtan”). Назви творів збереглися тільки завдяки листуванню письменника, а були втрачені через переїзди та його арешт.

Крім цього, в губернському центрі в 1860 р. було видано в перекладі А.Н. Коженювського й А. Петкевича (Адама Плуга) першу частину тритомної серії „Легенда століть” („Legenda wieków”, Żytomierz) Віктора Гюго. Як відомо, перше видання збірника було здійснено на батьківщині В. Гюго в 1859 р. Звертає на себе увагу, перш за все, оперативність, з якою працювали волинські перекладачі, та не випадковий вибір об’єкту перекладу. Річ у тім, що збірник „Легенда століть” являє собою унікальний зразок послідовності В. Гюго як поета та суспільного діяча в боротьбі з деспотизмом та абсолютною монархією. Вибір А.Н. Коженювського та А. Петкевича не був випадковим. Це було проявом громадянської позиції, з якою поети наближали час торжества свободи та повалення суспільної жорстокості й насильства, – з одного боку; зануренням у стихію європейської міфології та розширенням екзотичного простору романтизму в польській літературі, – з іншого. У сукупності це є свідченням напруженості та значущості житомирського періоду творчості драматурга.

У березні 1861 році Аполо Наленч разом з побратимами по волинському письменницькому цеху Я. Прусіновським, Л. Совінським, Ф. Новіцьким та Адамом Плугом (А. Петкевичем) приймав у Житомирі Владислава Міцкевича, сина видатного Адама Міцкевича, який на той час уособлював бунтівний дух польського патріота. Під впливом настроїв, що панували в губернському центрі, А.Н. Коженювський написав вірш В. Міцкевичу „Владиславу Міцкевичу при розставанні на Русі дня 11/23 березня 1861 р.” („Władisławowi Mickiewiczowi przy rozstaniu na Rusi d. 11/23 marca 1861 r.”)⁴⁹⁵. Очевидно, не без впливу В. Міцкевича навесні 1861-го А.Н. Коженювський вирішив виїхати з Житомира до Варшави, де одразу занурився в конспіративну роботу. Річ у тім, що на початку 1860-х центр інтелектуальної активності поляків переміщується та

⁴⁹⁵ Див.: Mickiewicz W. Pamiętniki. – Т. 2. – Warszawa-Kraków, 1927. – S. 47.

концентрується здебільшого у Варшаві. Задля об'єктивності слід зауважити, що рівень свобод та патріотичні настрої серед мешканців Царства Польського того часу були значно активнішими, ніж на землях Правобережної України чи будь-яких інших регіонах колишньої Речі Посполитої.

Є відомості про те, що такий поспішний від'їзд письменника був обумовлений тим, що його було делеговано від Поділля, Волині й Київщини як представника краю для налагодження повстанської роботи⁴⁹⁶. Треба також додати, що в Житомирі письменник знаходився під таємним наглядом поліції⁴⁹⁷, а після виїзду до Варшави дружина попереджувала його в листах про те, що при поверненні до Житомира він буде заарештований⁴⁹⁸. Додамо, що молодший брат Гілярій Коженювський (1822 – 1878) також брав активну участь у повстанському русі на Волині в 1861 – 1863 рр.⁴⁹⁹, що, безперечно, робило постать А. Коженювського вкрай небезпечною для волинської й загалом російської влади.

Одним з напрямків роботи Аполо Наленча у Варшаві була організація та відкриття суспільно-літературного часопису „Двотижневик” („Dwutygodnik”) у Царстві Польському. Він зближується та активно співпрацює спочатку з „білими”, а потім більш радикальними – „червоними” – двома течіями польського визвольного руху. Письменник стає одним з організаторів низки політичних маніфестацій, автором політичних листівок та в жовтні 1861 р. – ініціатором організації Міського комітету повстанців.

Бурхлива діяльність відомого драматурга не могла залишитись не поміченою царськими урядовцями. В ніч з 20 на 21 жовтня 1861 р. А.Н. Коженювського було заарештовано та засуджено на заслання спочатку до Пермі⁵⁰⁰, а потім до Вологди (1862), куди з ним разом поїхала

⁴⁹⁶ [Kraszewski J.I.] Z roku 1869. Rachunki przez B. Bolesławitę. – Poznań, 1870. – S. 616; Buszczyński St. Mało znany poeta, stanowisko jego przed ostatnim powstaniem, wygnanie i śmierć. – Kraków, 1870. – S. 36.

⁴⁹⁷ Taborski R. Apollo Korzeniowski. Ostatni dramaturg romantyczny. – Warszawa: PAN, 1957. – S. 104.

⁴⁹⁸ Najder Z. Życie Conrada-Korzeniowskiego. – Т. 1. – Warszawa: PIN, 1980. – S. 29.

⁴⁹⁹ Омелян Л. Гілярій Коженювський – учасник підготовки польського повстання 1863 року // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми. Наук. зб. / Головн. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Косенко, 2005. – С. 403 – 410.

⁵⁰⁰ З 7 вересня 1860 – виконуючий обов'язки, а з 23 квітня постійно по квітень 1865 рр. пермським губернатором був генерал О.Г. Лашкар'єв (1823 – 1898), який колись учився разом з А.Н. Коженювським у житомирській гімназії і тому відмовився взяти заслання під свій нагляд.

дружина Евеліна з маленьким сином Конрадом⁵⁰¹. Влітку наступного року Аполо Наленча було етаповано до Чернігова, де він наполегливо працював над мемуарами „Польша й Москва. Мемуари ***, початі 186...” („Polska i Moskwa. Pamiętnik ***” zacząty 186...), що були анонімно надруковані в лейпцігському часописі „Вітчизна” („Ojczyzna”, Lipsk) у 1864 році. Мемуари А.Н. Коженівського були першою частиною незакінченого твору, в якій аналізувались польсько-російські стосунки в 1772 – 1860 рр. Багатий фактажний матеріал, цікаві історичні спостереження та висновки, безперечно, роблять твір письменника знаковою подією мемуаристики. Однак відмова автора від суб’єктивно-рецептивного стилю, прагнення до узагальнення та політизованість мемуарів надають твору публіцистично-історичного характеру.

18 квітня 1865 р. в Чернігові померла дружина А.Н. Коженівського⁵⁰². Заслання, примусові часті переїзди, нарешті, смерть дружини та турботи про сина призвели до невиліковної хвороби серця. Захворювання було таким очевидним⁵⁰³, що представники уряду самі дали письменнику паспорт для виїзду в Каїр на лікування, хоча Аполо Наленч про це й не просив. Драматурга було звільнено в 1868 р., через сім років примусового заслання.

Спочатку А.Н. Коженівський з метою перепочинку та відновлення здоров’я тимчасово зупинився у Львові, потім переїхав до Кракова, де певний час працював у редакції часопису „Край” („Kraj”). Тут невдовзі закінчився життєвий шлях відомого сибіряка⁵⁰⁴. Траурна процесія поховання видатного драматурга та суспільного діяча перетворилась на політичну маніфестацію, в якій взяли участь студенти, викладачі університету та мешканці Кракова.

⁵⁰¹ Taborski R. Apollo Korzeniowski. Ostatni dramatopisarz romantyczny. – Warszawa: PAN, 1957. – S. 115; Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 457 – 459, 465.

⁵⁰² Najder Z. Życie Conrada-Korzeniowskiego. – Т. 1. – Warszawa: PIN, 1980. – S. 35.

⁵⁰³ Mickiewicz Wł. Pamiętniki. – Т. II. 1862 – 1870. – Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane, [Б.р.в.]. – S. 37.

⁵⁰⁴ У польській мові XIX століття слово „sybirak” мало значення кардинально відмінне від українського „сибіряк”. Так називали не мешканця Сибіру, а людей, які були примусово заслани на теренах Росії. Тому сибіряками були А. Коженівський, який перебував у вологодському засланні, К. Качковський, що перебував у Валуйках Воронежської губернії, чи Г. Олізар, що був засланий до Курська. Див.: Janik M. Dzieje Polaków na Syberii. – Kraków, 1928.

За дуже цікавим спостереженням Ю.І. Крашевського, Аполо Наленч уособлював найхарактерніший тип людини епохи й провінції⁵⁰⁵. Зосередження уваги на провінційному формуванні особистості Аполо, при тому, що письменник закінчив Санкт-Петербурзький університет, входив до грона житомирського бомонду, є, на нашу думку, не спробою звузити значення письменника, а навпаки – підкреслити особливу роль провінції у формуванні, як тоді любили писати, духу епохи. Невипадково Юзеф Ігнацій поєднав два слова – епоха й провінція – як єдине ціле для поглибленої характеристики митця.

А.Н. Коженьовський впевнено увійшов у літературу яскравим і видатним твором, що приніс йому славу талановитого драматурга – „Комедія і окремі строфи” („Komedia i Strofy oderwane”, Wilno, 1856), в якому автор вдався до жорсткої критики української шляхти Правобережжя за громадську пасивність, аморальність та безпринципність. Яскравий літературний дебют відбувся, коли волинянину було тридцять чотири роки.

„Комедія” складається з трьох актів. Подія в першому відбувається у невизначеному селі (в одній з передмов автор писав, що подія відбувається на київському Подолі), в другому та третьому – в Одесі. В основі твору – проблема, яка добре відома глядачу за численними „бродячими” сюжетами з часів просвітництва. Генрик – „близько 30 років, пролетарій⁵⁰⁶, степовий корсар”, повернувшись через два роки в Україну, закохався в сироту Лідію, яка має багате придане – маєток, що знаходиться під опікою егоїстичного й розумного „ідеального обивателя” Голови. Але Голова та його племінниця Барбара не дають дозволу на цей шлюб, з якого вони не матимуть зиску. Твір насичений різноманітними інтригами й перипетіями. Спочатку здається, що закоханих чекає щаслива розв’язка, але Генрик, котрий „порозумнішав”, щоб не втратити свою незалежність, себе як особистість, відмовляється від кохання. У творі відсутня „щаслива” розв’язка, що була необхідним жанровим і структурним компонентом комедійної драматургії середини XIX століття.

Назва твору та його зміст перебувають у, так би мовити, оксюморонних співвідносинах. Це не була комедія в прямому розумінні цього слова, насичена комічними характеристиками чи примхливими позиціями.

⁵⁰⁵ [Kraszewski J.I.] Z roku 1869. Rachunki przez B. Bolesławitę. – Poznań, 1870. – S. 617.

⁵⁰⁶ Цікава візія слова „пролетарій” А. Коженьовським, яку автор дав у вступі до перекладу А. де Вінї „Чаттертон”: „У нас людина з інтелігенції є з душею, але без душ, власне є пролетарем”.

Цей твір не є відбитком власне комедійності у формах суто традиційних. Власне, від комедійності у творі залишився лише „сміх крізь сльози”, а не дидактично-моралізаторський легкий та необтяжливий сміх. За думкою Яна Зелінського, „її пригноблений настрій не доводить до сценічного катарсису, процес перетворювання відбувається в баченні глядача чи читача не протягом спектаклю або читання, а тільки після опускання завіси або після прочитання твору, – в житті”⁵⁰⁷.

З легкої руки Зенона Фіша, а потім Стефана Жеромського і, нарешті, Юліана Тувіма традиційно вважається, що „Комедія” А.Н. Коженівського написана під впливом іншого видатного твору першої половини ХІХ століття – комедії О.С. Грибоєдова „Лихо з розуму”. Ця паралель сьогодні досить поширена серед літературознавців-компаративістів⁵⁰⁸. Сам автор у передмові до свого перекладу А. де Вінї „Чаттертон” з цього powodu вимушений був, зокрема, написати, що „комедію Грибоєдова бачив на сцені кілька років тому перед написанням моєї комедії; вразила вона мене правдою”⁵⁰⁹.

Дійсно, А.Н. Коженівський чудово знав російську мову, щоб зрозуміти й відчути всі принади твору О.С. Грибоєдова. Шлях комедії О.С. Грибоєдова до читача-глядача був дуже складним. Перше часткове видання грибоєдівського твору відбулось у 1824 р. в альманасі „Російська Талія” („Русская Талия”), де було надруковано 7 – 10 яви першої дії та вся третя дія. Наступне окреме видання було здійснене в 1833 році з суттєвими цензурними купюрами⁵¹⁰. Перше повне видання здійснилось лише в 1862 році. Під час навчання А.Н. Коженівського в Петербурзі вистава „Лихо з розуму” О.С. Грибоєдова йшла на сценах північної столиці в 1841 році як мінімум шість разів, в 1842 – два, в 1843 – чотири, в 1844 – тринадцять, в 1845 – три⁵¹¹ і в 1846 – шість разів⁵¹². Очевидно, саме

⁵⁰⁷ Zieliński J. Appolo Nałęcz Korzeniowski (1820 – 1869) // Teatr. – № 10 (841). – 1986. – S. 29.

⁵⁰⁸ Mikulski T. Odkrycie pisarza // Korzeniowski A.N. Komedia. – Warszawa: PAN, 1954. – S. 12; Taborski R. Korzeniowski Appolo // Polski słownik biograficzny. – T. XIV / 1. – Z. 60. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968. – S. 167; Najder Z. Życie Conrada-Korzeniowskiego. – T. 1. – Warszawa: PIN, 1980. – S. 19; Zieliński J. Appolo Nałęcz Korzeniowski (1820 – 1869) // Teatr. – № 10 (841). – 1986. – S. 30.

⁵⁰⁹ Vigni A. de. Czatterton. Dramat. Powiedziany po polsku przez Apolla Korzeniowskiego. – Kijów, 1857. Od tłumacza: – S. XXV – XXVI.

⁵¹⁰ Див.: Пиксанов Н.К. Творческая история „Горя от ума”. – М.: Наука, 1971. – С. 144; Фомичев С.А. Комедия А.С. Грибоедова „Горе от ума”. Комментарий. – М.: Просвещение, 1983. – 19 – 22.

⁵¹¹ История русского драматического театра: В 7 т. – Т. 3. 1826 – 1845. – М.: Искусство, 1978. – С. 236.

в петербурзький період навчання Аполло Наленч і міг познайомитись з комедією О.С. Грибоедова. Однак вплив грибоедівської комедії на „Комедію” А.Н. Коженьовського досить умовний. Його не відчувається ні ну віршах твору, ні в композиції чи групуванні образів. Драматурги єдині в соціальній спрямованості творів, нещадній критиці дворянства, створенні художніх образів молодих людей (Чацький і Генрик), які, за думкою О.С. Грибоедова та А.Н. Коженьовського, уособлюють дух та потреби часу.

Тому не дивно, що „Комедія” викликала справжній шквал незадоволеної обивательської критики та роздратування пересічного шляхтича. І, як наслідок, шлях до сценічного втілення комедії А.Н. Коженьовського був ще більш важким, ніж „Лихо з розуму”. Якщо не вважати всього одну любительську постановку десь у 1856 – 1857 році, то вперше цілісна постановка „Комедії” відбулася лише у Вроцлаві 1952 року.

Наступним етапним твором драматурга стала комедія „Для милого гроша” („Dla miłego grosza”, 1859)⁵¹³. У першій редакції твір був затитулований як „Рубель. Для милого гроша”. Комедія була закінчена не пізніше першої половини 1859 року, а вже в грудні відбулася її прем'єра на Житомирській сцені⁵¹⁴. Успіх був настільки великим, що в лютому 1860-го постановку було відновлено⁵¹⁵. У грудні того ж року відбулись також прем'єри в Києві, а в 1860 її грали у Вільно й Дубно. Цікаві спогади А.П. Павші про прем'єру цього твору в житомирському театрі: „Ми зупинились у Житомирі. Того вечора в театрі вперше мало відбутися представлення твору Аполло Коженьовського під назвою „Для милого гроша”. Театр був заповнений, усі ложі були зайняті, і в партері ледве

⁵¹² История русского драматического театра: В 7 т. – Т. 4. 1846 – 1861. – М.: Искусство, 1979. – С. 307.

⁵¹³ У російському перекладі назва твору відома як „Ради наживы”.

⁵¹⁴ Pług A. Pierwsze przedstawienie na żytomierskim teatrze komedii Apolla Korzeniowskiego pod tytułem „Dla miłego grosza” // Tygodnik illustrowany. – № 28. – 1860. Один з критиків, зокрема, писав: „Прийняття публікою [вистави – В.Є.] завжди світле, увага всіх напружена; але серед того гарячого та жвавого сприйняття відрізняються два табори: крісла (крім, може, першого ряду), партер обсіпають пристрасними оплесками, у той час, коли ложі бельєтажу, якщо деякі з них не порожні, то зберігають мовчання могильну тишу”: Szymanowski W. „Dla miłego grosza”. Komedia Apolla Korzeniowskiego // Gazeta Codzienna. – № 308, 309. – 1859.

⁵¹⁵ Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: PAN, 1985. – S. 108 – 109.

могли поміститись глядачі. Дивно, як цей твір міг привабити стількох глядачів. Безперечно, в нас подібне – новина, більша половина сидячих у залі не читала цієї п'єси, якщо б з розсудливістю прочитали, то б і половини не було б. У цьому творі морального змісту зовсім немає, який би найбільш впливав на розум та серце, ні жодної особи з серцем, всі висміяні, найбільш вражає, що поляк, який був на військовій службі в імператора Наполеона I, поступає згодом на російську службу, ганьбить себе за свій вчинок. Не личить поляку виставляти в чорних фарбах побратима; коли в київському театрі вперше грали цю п'єсу, більша частина глядачів образилась, серед них не тільки поляки, але й росіяни⁵¹⁶.

Дія твору відбувається в Києві під час контрактного ярмарку, очевидно, десь у 1857 році. Київські ярмарки були важливою щорічною подією не тільки в економічному й культурному житті України, але й усю Російською імперією. На час ярмарку на київському Подолі зосереджувався весь бомонд України, як купецький, так і дворянський. Перебуваючи в Україні, контрактний ярмарок двічі відвідує О. де Бальзак⁵¹⁷. Події, що відбувались на київському контрактному ярмарку, вже неодноразово, до комедії А.Н. Коженювського, знаходили своє втілення в художніх творах, серед яких „Ліхтар чорнокнижника” Ю.І. Крашевського, „Пенсіонери” Юзефа Коженювського, „Контракти” Кароля Джевецького або „Контрактова мозаїка” Александра Грози.

Вибір місця дії комедії А.Н. Коженювським – київський контрактний ярмарок, який щорічно відбувався з 15 січня по 15 лютого, – не є випадковим. Контракти (так спрощено їх називали в ХІХ столітті) – це був своєрідний світський раут усіх станів та громадян незалежно від їх матеріального становища. Це був щорічний підсумок економічної діяльності шляхтича, місце, де укладались угоди, зав'язувались знайомства й домовлялись про шлюби. Це – місце розваг і напруженої роботи, нарешті, місце, де формувалась суспільна думка й аксіологічні уявлення. В Україні у першій половині ХІХ століття не було більш загальноприйнятого і значного та важливого заходу, ніж Київський зимовий контрактний і Бердичівський літній ярмарки.

Тому в творі „Для милого гроша” контракти стають могутнім знаковим місцем художньої дії. Навіть вибір жанру – комедія – у творі, як і в попередній „Комедії” А.Н. Коженювського, має оксюморонне

⁵¹⁶ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Pamiętki polski z różnych czasów. – Т. 2. – Kraków, 1882. – S. 566.

⁵¹⁷ Ułaszyn H. Kontrakty Kijowski. Szkis historyczno-obyczajowy. 1798 – 1898. – Petersburg, 1900. – S. 73.

значення, доведене до гротеску, сатири, з великими підтекстовими узагальненнями. Дуже повільний, безподійний хід першого акту позиціонує жанрову природу комедії до інтелектуального епізованого драматургічного твору – драми-параболи, яку „треба більше слухати, ніж дивитись”.

Думка про типізацію й узагальнення соціально-історичної ситуації допомагає визначити парадигму розвитку конфлікту „Для милого гроша”. Це нещадна критика правобережної польської шляхти, що почала опановувати нові капіталістичні форми господарювання. Крім цього, суперечка між духовними чи економічними домінантами розвитку краю стала однією з основних проблем комедії – дуже актуальною й злободенною проблемою свого часу. *Porte parole* А. Коженювського визначено однозначно й знаходиться на позиціях захисту духовності та збереження минулих шляхетських старопольських традицій. У цьому сучасники вбачали алюзорне втілення ідеї патріотизму в творі, яка гаряче була підтримана сучасниками. І в цьому випадку художнє кредо А.Н. Коженювського та Г. Ржевуського збігаються! Збігаються вони і з творчістю інших волинян, без винятків.

Наступною значущою та узагальнюючою проблемою твору стала боротьба з іноземщиною, в даному випадку – англomanією. Тип англomanа в польській літературі вже неодноразово був підданий критиці в комедіях А. Фредро „Чужоземщина” („*Cudzoziemszczyzna*”, 1822) та „Скільки клопоту!” („*Co tu kłopoty!*”, 1858), в російській – у комедії О.С. Грибоедова „Лихо з розуму” (1824), романі І.С. Тургенева „Батьки й діти” („*Отцы и дети*”, 1862) та багатьох інших авторів.

Один з головних героїв „Для милого гроша” А.Н. Коженювського знову з’являється під ім’ям Генрик, характер ролі якого перегукується з Генриком з його попередньої „Комедії”. Генрик зразка 1859 р. на десять років молодший Генрика 1856-го. Враховуючи притчовий характер творів та порівнюючи ці дві комедії, можна припустити, що вони являють собою діалогію та зображують духовний зріст однієї людини. Генрик з „Для милого гроша” – це заможна та освічена людина, яка колись, а може, й разом з Юзефом Старопольським, займалась підпільною діяльністю. Юзеф Старопольський – приятель Генрика, недавно повернувся із Сибіру, де був ув’язнений шість років. Він уособлює наївний тип страждальця за праведну справу, ошуканого та зрадженого. Прозоре та символістичне прізвисько художнього образу має за мету зосередити увагу на його старих благородних принципах. У комедії є ще один однодумець Генрика та Юзефа – Шляхтич (образ без імені), який уособлює якості традиційного втілення захисника католицизму та демонструє вищий гатунок

морального авторитету, виступає з осудом цукровиробництва, що є також однією з важливих проблем „Для милого гроша”, й залишається актуальним для Правобережжя до середини ХІХ століття. Річ у тім, що в Україні в 1859 – 1860 рр. діяло вже 228 цукрових заводів⁵¹⁸, які разом з позитивним розвитком економки краю несли й негативні супутні вади капіталізації. Зненависть А.Н. Коженівського до цукровиробництва була настільки великою, що драматург не міг вибачити М. Грабовському ренту однієї з цукрових фабрик, за що називав його „промисловим гадом” („*gadem przemyslu*”)⁵¹⁹. Шляхтич з „Комедії” пафосно і з гіркотою промовляє:

... wiadomo, jak rozpustę budzi,
Do czego doprowadza to życie fabriczne!
A jakie to choroby straszliwe, rozliczne
Z tych waszych cukrowni powstały w prostocie,
Którą zyskiem nęcicie gnić i ginąć w błocie!⁵²⁰ –

В образах Шляхтича, Генрика та Юзефа є уособлені в деякій мірі риси автора, перший виражає ідею високої громадянської позиції, другий – критичність, третій – сентименталізм і патріотизм, а всі разом – ідеальний тип правобережного шляхтича.

Пан Кароль – батько Анни, добропорядна та доброчесна людина, але для нього правилом життя стало все для милого гроша. Анна кохає Юзефа, але, довідавшись про його бідність, бажає вийти заміж за більш заможного, та не зовсім освіченого і не шляхетного Адама Муховського,

⁵¹⁸ Верстюк В.Ф., Дзюба Е.Н., Репринцев В.Ф. История Украинской ССР. Хронологический справочник. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 93. Про розвиток цукровництва на Правобережжі у мемуаристичній літературі писали: Bobrowski T. Pamiętniki. – Т. 2. – Lwów, 1900. – С. 29 – 33; Kotiuzynski Z. Pamiętniki. – Kraków, 1911. – С. 24 – 41, 70 – 72. У науковій літературі про розвиток цукрової промисловості Правобережжя можна дізнатись: Тимирязев Д.А. Статистический атлас главных отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России. – СПб, 1869 – 1870; Ułaszyn H. Kontrakty Kijowski. Szkis historyczno-obuczajowy. 1798 – 1898. – Petersburg, 1900. – С. 40 і наст. Справочник по сахарной промышленности Российской империи / Под ред. М.А. Кельберина. – К., 1912; Piasecki J., Broniewski S. Kalendarz dla Cukrowników na rok 1910 / 1911. – Warszawa, 1910; Walewski W. Cukrownictwo na Ukrainie // Pamiętnik Kijowski. – Т. 2. – Londyn, 1963. – С. 167 – 194.

⁵¹⁹ Bobrowski T. Pamiętniki. – Т. II. – Lwów, 1900. – С. 210.

⁵²⁰ Korzeniowski A. Dla miłego grosza. Komedia w trzech aktach / Opracował R. Taborski. – Warszawa: PIW, 1964. – С. 46.

який з метою приховування свого простого походження позиціонує себе як англомана.

З метою підсилення фактологічності комедії автор в уста пана Кароля вкладає посилання на реальну статтю з популярної у той час „Хроніки відомостей вітчизняних і закордонних” („Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych”) з травня 1856 р. (акт 1, сцена 2). В такому поданні факту проявляється не притаманна для драматургічного тексту риса, коли текст, відтворюючи сучасний час, ніби мемуаризує, зберігає, фіксує найважливіші напрямки розвитку інтелектуальної думки свого часу, що в сукупності з розв’язуванням проблеми цукровиробництва надає тексту риси мемуаристичності (можна стверджувати, що в звичайній щоденниково-мемуаристичній традиції). Слід визнати, що з такою формою подачі фактів, як це зробив А.Н. Коженювський, читач / глядач ХІХ століття зустрівся вперше.

Крім вищеназваних етапних драматургічних творів, А.Н. Коженювський був автором невеличкої комедії для дітей у двох актах „Батіжок” („Batażek”, Lwów, 1861). Твір відомий ще під іншою назвою – „Віцзук”. В основі цієї комедії – один забавний епізод з життя Т. Костюшка варшавського періоду⁵²¹. Світло рампи побачили також дві одноактові п’єси в двох версіях: „Без допомоги” („Bez ratunku”, 1866) і „Акт перший” („Akt pierwszy”, 1868). Залишились у рукописах драматургічні сценки „Батько” („Ojciec”), „Розмови” („Rozmowy”), „Вуяшек з села” („Wujaszek ze wsi”), „Кінець пана Генрика” („Koniec p. Henrycha”) та ін.

Важливим здобутком творчості письменника стали переклади польською віршованої драми „Ернані” (1861) та п’єси „Марьон Делорм” (1863) В. Гюго, „Важкі часи” (1866) Ч. Діккенса, „Комедії помилок” та „Багато нічого галасу даремно” (1866) В. Шекспіра.

⁵²¹ „Для аматорського театру житомирських дітей написано цю комедійку з відомого випадку, коли Костюшко в якогось бідного шорника купив батіжок, який зробив йому в майбутньому добрий заробіток, тому що потім усі в нього купували”, – пояснював зміст твору один з друзів А.Н. Коженювського (Taborski R. Apollo Korzeniowski. Ostatni dramaturg romantyczny. – Warszawa: PAN, 1957. – S. 93).

ЯН ПРУСІНОВСЬКИЙ

Ян Прусіновський (Jan Prusinowski, 6 червня 1818 с. Подорожне, Літинського повіту Подільської губ. – 26 листопада 1892, Житомир⁵²²) був відомим на Волині адвокатом, активно займався літературною та суспільною працею, його статті часто з'являлись на шпальтах періодичних видань з оповіданнями для дітей, тому одним із псевдонімів письменника був Друг дітей або Старий друг дітей.

Після закінчення славнозвісної василіанської школи в Любарі⁵²³ Я. Прусіновський продовжив навчання на юридичному факультеті Київського університету, де вчився разом з майбутнім відомим перекладачем польською Дантівської „Божественної комедії” Антонієм Станіславським, який потім неодноразово відвідував Я. Прусіновського і Ю.І. Крашевського в Житомирі. Навчаючись у Києві, майбутній письменник брав активну участь у конспіративній діяльності Союзу польського народу під проводом Ш. Конарського. Після арешту ідеолога підпільного руху та викриття діяльності Союзу в 1839 р. студента Я. Прусіновського було переведено для продовження навчання до Казанського університету, після закінчення якого йому було тимчасово заборонено повертатись на Правобережжя. Молодий юрист був змушений протягом десяти років працювати у віддалених російських губерніях, зокрема, в Симбірську, а потім – Казані. За іншими відомостями, останні роки навчання майбутнього письменника пройшли в Московському університеті⁵²⁴.

З 1848 р. Ян Прусіновський постійно проживав у Житомирі, де служив спочатку в губернській канцелярії, а потім адвокатом. Починаючи з 1850-х років, письменник став активним учасником соціокультурного руху в краї. Разом з Л. Ліпковським він став організатором у серці Волині Товариства святого Вінцента де Пауло (Wincento á Paulo), яке утримувало на добротинні внески сирітський притулок для тридцяти дівчаток.

За своїм світоглядом та напрямками діяльності Я. Прусіновський належав до близького оточення Ю.І. Крашевського, з яким познайомився ще в 1842 р., коли переслав молодому й талановитому редактору для

⁵²² *Cmentarz polski w Żytomierzu*. – Warszawa, 1999. – S. 301.

⁵²³ Див.: Єршов В.О., Єршова Л.М. Василіанська школа в Любарі – становлення і занепад // Житомирщина крізь призму століть. Наук. зб. / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 39 – 41.

⁵²⁴ Skreń R. Prusinowski Jan // *Polski słownik biograficzny*. – Т. XXVIII/4. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1985. – S. 589; Nowy Korbut. – Т. IX. – Warszawa, 1972. – S. 68 – 69.

друку в „Athenaeum’i” декілька своїх віршів. Тісна дружба та єдність інтересів об’єднали двох митців на довгі роки. Коли в 1860 р. Ю.І. Крашевський виїжджав з Житомира, Я. Прусіновський став довіреною особою з дотримання майнових інтересів відомого письменника. У колі близького оточення Я. Прусіновського в Житомирі, крім автора „Волинських вечорів”, бачимо також А.Н. Коженювського, Л. Совінського, Ф. Новіцького та Адама Плуґа. У 1861 році, під час відвідування В. Міцкевичем Житомира, Я. Прусіновський був одним з тих, хто приймав у себе вдома талановитого письменника-мемуариста, сина геніального поета Польщі⁵²⁵. Політичні погляди письменника під час повстання 1863 р. на Волині набули широкого резонансу. Я. Прусіновський був тимчасово заарештований. За відсутності доказів вчинення антиурядових дії його було звільнено, але встановлено безстроковий таємний нагляд як за впливовим суспільним діячем⁵²⁶.

Починаючи з 1835 р., Я. Прусіновський широко цікавиться українською культурою і, зокрема, волинським фольклором, який почав ретельно збирати. Особлива увага письменника була приділена українським поговіркам, які через три десятиліття митець переклав польською мовою та видавав протягом 1862 – 1863 років у „Бібліотеці Варшавській” („Przysłowia ukraińskie w piosękach”). Крім цього, усна народна творчість, яку зібрав волинянин, включала найбільш ціновану колекцію волинських казок. Познайомившись у 1862 р. з Оскаром Кольбергом в Житомирі, Я. Прусіновський подарував свою колекцію казок відомому польському фольклористу. Вони згодом були надруковані ним у збірнику „Волинь. Обряди, мелодії, пісні” (О. Kolberg. Wołyń. – Kraków, 1907). За сприяння волинських друзів О. Кольберг записав у губернії й зберіг для нащадків близько сотні зразків українського фольклору, а саме: в Житомирі та Любарі було записано по 24 одиниці усної народної творчості, в Овручі – 10, Новоград-Волинську – 1, Радомислі – 1; багато пісень було записано в інших містах і містечках краю. Крім цього, відомо також, що в домашньому архіві

⁵²⁵ Mickiewicz Wł. Pamiętniki. – Т. II. 1862 – 1870. – Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane, [Б.п.в.]. – S. 39, 41, 47; Wiengierow Ł.M. O pobycie Władysława Mickiewicza na Ukrainie (Według niewydanych materiałów archiwalnych) // Kwartalnik instytutu polsko-radzieckiego. – № 1 (10). – Warszawa, 1956. – S. 298.

⁵²⁶ Справа не збереглася, факт відомий за описом в: – ДАЖО. Ф. 70, оп. 3, спр. 4. „Ведомость о лицах, состоящих под надзором полиции в Волинской губернии в 1865 г.” – Арк. 5 зв.

Я. Прусіновського зберігався рукописний зошит з піснями українською та польською мовами, що виконувались Від ордами, та деякі пісні Т. Падури⁵²⁷.

Художня творчість Я. Прусіновського була різноманітною та досить популярною на Волині. Деякі його вірші були покладені на музику геніальним польським композитором Станіславом Монюшко⁵²⁸, а також іншими відомими музикантами, серед яких – скрипаль Аполлінарій Контський і Міхал Модзелевський. Перу волинянина належать ґрунтовні розвідки про історію міста: „Театр в Житомирі від 1808 року до 1864 року” (Teatr w Żytomirze od roku 1808 do r. 1864 // Tygodnik powszechny. – 1881. – № 42. – 16 października. – S. 661 – 662; – № 43. 23 października. – S. 679, 682, 688), „Колишній поезуїтський костюл у Житомирі” (Były kościół po-jezuicki w Żytomirzu // Tygodnik illustrowany. – 1865. – № 283. – 25 lutego. – S. 53, 68), „Семінарійний костюл (побернардинський) в Житомирі” (Kościół seminaryjny (po-bernardyński) w Żytomierzu // Tygodnik illustrowany. – 1867. – № 410. – 3 sierpnia. – S. 54) та „Охрімова гора в Житомирі” (Góra Ochrymowa w Żytomierzu // Tygodnik illustrowany. – 1863. – № 8), які сьогодні є безцінним матеріалом для істориків культури краю. Крім цього, волинянин присвятив декілька розвідок творчості А. Міцкевича („Kilka wspomnień z młodości Adama Mickiewicza”) та Ю. Словацького („Kilka słów o Juliuszu Słowackim”).

Я. Прусіновський був автором низки художніх і публіцистичних творів, серед яких „Листи з будиночка за містом” („Listy z domku za miastem”, 1854), цикл „Випадкові нариси” („Szkice doradcze”, 1854 – 1855), який об’єднав низку оповідань, що свого часу друкувались на шпальтах газети „Варшавський тижневик” протягом декількох років: „Два сліпці”, „Син грабаря”, „Дід і баба”, „Школа в Любарі”, „Три приятелі”, „Муза Новалиса”, „Береги Волги у Сибірську”, „Гардеробовий вихованець”, „Зимовий ранок”, „Гофман”. Перу письменника також належать притчові оповідання на юридичну проблематику „Як прийшло, так і пішло” („Jak przyszło, tak poszło”, 1855), а також збірничок, що містить твори української народної поезії та низку перекладів „Народні легенди. З народної мови” („Z podań ludu i z obcej mowy”, Warszawa, 1856). У 1881 р. побачив світ натуралістичний нарис „Засуджений” („Skazany”), в якому знайшли майстерне втілення не тільки творче дарування письменника, але й його юридичний досвід. У 1889 побачила

⁵²⁷ Prusinowski J. Grzegorz i Kajetan Widirtowie, śpiewacy teorbaniści na Wołyniu // Tygodnik illustrowany. – Т. III. – 1861. – S. 193.

⁵²⁸ Mickiewicz Wł. Pamiętniki. – Т. II. 1862 – 1870. – Warszawa-Kraków-Lublin-Lódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane, [Б.р.в.]. – S. 39.

світ „Віршована книжечка для дітей і пісенник для молодшого віку” („Książeczka rymowana dla dzieci i piosennik dla młodocianego wieku”, Warszawa, 1889). Значною подією творчості Я. Прусіновського став збірник поезій „Поезії” („Poezje”, Warszawa, 1855), який містив 135 оригінальних віршів. Відомо, що Я. Прусіновський тривалий час працював над „Мемуарами”, які, на жаль, не були видані, не стали відомими сучасникам і не збереглися.

Розповідь про письменника буде не повною, якщо не сказати, що Я. Прусіновський був дуже талановитим перекладачем. Ґрунтовне знання російської дозволили йому познайомити польського читача з творами М.Ю. Лермонтова і О.С. Пушкіна, німецької – з творами Г. Гейне, французької – В. Гюґо. Протягом 1859 – 1860 рр. Я. Прусіновський був активним кореспондентом „Щоденної газети”, яка рясно розміщувала його кореспонденцію з Волинської губернії.

Безкорисливе служіння родини Прусіновських народові було оцінене житомирцями, що виявлялось у глибокій шані сучасників. Дружина Яна – Марія Прусіновська – була широко відома в губернії як діячка народної освіти. Її перу належить „Буквар для сільських дітей” („Elementarz dla dziatek wiejskich”, Żytomierz, 1862), завдяки якому сотні й тисячі дітей Волині торували тернистий шлях до освіти.

ФОРТУНАТ НОВІЦЬКИЙ

Фортунат Новіцький (Fortunat Nowicki, 19 лютого 1830, Боровичі Луцького повіту – 11 червня 1885, Наленчов, Польща), відомий волинський лікар і громадський діяч, не належить до осередку письменників Волині, але його приналежність до кола визначних та впливових літераторів краю безсумнівна.

Ф. Новіцький вчився у парафіяльній школі в Горохові, повітовій – у Луцьку, потім – у Житомирській і Луцькій гімназіях. У 1853 р. вступив на медичний факультет Київського університету. Відомо, що Ф. Новіцький користувався особливою повагою серед студентів. Йому належать впровадження суду честі, проведення літературних вечорів, благодійних концертів на користь незаможної молоді, видання рукописної сатиричної газети, запровадження спільної кухні й багатьох інших речей, що мали на меті полегшення нелегкого життя спудея. Крім цього, Ф. Новіцький був одним з організаторів студентського троїстого союзу, головною метою якого було поширення ідей незалежності Польщі серед населення Правобережжя і, перш за все, в Києві. Серед приятелів були Ізидор Коперницький, Францішек Генрик Духінський, Зигмунд

Мілковський, Стефан Буцинський, які згодом відзначились на полі науки або літератури України.

Однією з найбільш оригінальних ідей Фортуната, що набула широкого резонансу серед шляхти Правобережжя, була організація та видання збірника студентських художньо-публіцистичних творів „Вибране зібрання творів віршем і прозою ясновельможного Проспера Громадського” („Pisma uywkowe wierszem i prozą Prospera Gromadzkiego”, Кіјów, 1858). В імені „автора” колективного збірника відчуваються алюзії з доктором-чарівником Проспером Альпанусом з „Крихітки Цахеса” Е.Т.А. Гофмана, за порадами якого головний герой Балтазар перемагає владу страшного Циннобера, з одного боку, з другого, – прізвище Громадський явно видає узагальнюючу суспільну мету видання. До того ж вибір епіграфа:

Z hasłem wiary i ofary,
Dalej naprzód w świat! –

також говорить про головне мотто суспільно-ідеологічної тенденції як збірника, так і його анонімних авторів.

„Твори Проспера Громадського” мають характер гострої критики сучасного суспільства, що занурилось у темряву егоїзму, деморалізації, влади грошей, стало на реакційні позиції, втратило віру, бажання боротьби й свободи. Сучасна критика однозначно говорила про актуальність видання та його демократичний характер. „Ця праця – голос сумління, насичена здоровими поглядами, побудована на шляхетних принципах, має благородну тенденцію. У творах такого характеру, як „Твори Громадського”, визнаємо, що ці принципи цікавили нас понад усе й шукали ми їх старанно в кожному слові”⁵²⁹, – з пафосом писав Тадеуш Падалиця. Інший анонімний рецензент визначав особливу роль збереження власної історії та мемуаризації громадської думки: „Ми найбільше радіємо з того, що переважна більшість творів у цьому збірнику мають історичний характер, що молодь тягнеться до тієї науки, яка єдина може бути в нашому становищі підставою для народної освіти”⁵³⁰. Визначальною є й інша подробиця цього видання, яка полягає в тому, що виручені від продажу збірника гроші в сумі 1000 рублів були

⁵²⁹ Padalica T. Korespondencya „Gazety Warszawskiej”. Kijów, 22 lipca 1858 r. // Gazeta Warszawska. – № 216. – 1858.

⁵³⁰ Dziennik literacki. – № 17. – 1859.

відправлені на навчання Александра Яблоновського⁵³¹, який пізніше стане видатним істориком України.

Після закінчення університету Ф. Новіцький подорожує на Захід, де знайомиться і співпрацює з Іоахімом Лелевелем та Владиславом Міцкевичем. Після повернення лікар поселився в Житомирі, де став членом лікарського товариства, разом з Я. Прусіновським та іншими – організатором відкриття товариства *Wincento á Paulo*. Він упевнено увійшов до бомонду житомирського кола літераторів і громадських діячів, серед яких були Ю.І. Крашевський, А. Коженювський, Адам Пług, Я. Прусіновський, Л. Совінський, К. Качковський; був одним з організаторів прийому в місті Вл. Міцкевича. Останній відзначав особливу впливовість Ф. Новіцького на розвиток у краї суспільної думки⁵³². В 1860 р. Ф. Новіцький опрацював народний „Буквар” („*Elementarz*”), який було видано в 1860 р. в кількості двадцяти тисяч екземплярів. Крім цього, після заборони діяльності Товариства з видання польських книг за зниженими цінами опікувався його майном і видавничими планами, зокрема, відомо, що він сприяв виданню „Легенди століть” (1860) Віктора Гюго в перекладах Адама Плуга і А. Коженювського⁵³³.

Ф. Новіцький був автором низки статей до варшавської „Щоденної газети”, де розміщувалась його інформація „З-за Бугу”. Крім цього, письменник збирав статистичні відомості Волинської губернії, що видані були під назвою „Волинь і її мешканці в 1863 р.” („*Wołyń i jego mieszkańcy w r 1863*”, Drezno, 1870).

У 1861 р. Ф. Новіцький став одним з організаторів політичної маніфестації в Житомирі. За розповсюдження нелегальних листівок його було заарештовано і згодом відправлено на примусове поселення до Тамбова.

Лікарські знання волинянина були затребувані і в заслання. Фортунат служив у державному шпиталі, займався приватною практикою. У 1864 р. брав участь в організації лікувального закладу мінеральних вод у Ліпечку, деякий час був його директором і співакціонером. 1872 рік став роком його звільнення із заслання. Сибіряк вирушає до Франції, потім повертається на Волинь, де живе деякий час у

⁵³¹ Polski słownik biograficzny. – Т. XXIII. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978. – S. 321

⁵³² Mickiewicz Wł. Pamiętniki. – Т. II. 1862 – 1870. – Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane, [Б.р.в.]. – S. 42.

⁵³³ Pług Adam. Nowicki // Kłosy. – № 1047. – 1885. – S. 54 – 55.

Шепетівці й опікується закладом мінеральних вод. З 1877 р. і до останніх своїх днів лікар жив у Королівстві Польському в славнозвісному Наленчові, активно займався лікарською справою, писав наукові праці з медицини.

ЛІТЕРАТУРА ШЛЯХЕТСЬКИХ РЕЗИДЕНЦІЙ

Літературна історія краю – явище багатовекторне та складно структуроване. Якщо літературні кола Г. Ржевуського та Ю.І. Крашевського репрезентують, так би мовити, „тенденційно” орієнтований літературний процес розвитку польськомовної літератури Волині в соціально і культурно визначених та дієвих об’єднаннях, у яких спостерігається більш-менш яскраво виражене тяжіння до проголошених концепцій та визначених напрямків руху, то наступна категорія польськомовних письменників краю мала іншу організацію та літературно-цивілізаційну систему функціонування.

На відміну від попередньої – „групової” таксономічної моделі, письменники А. Анджейовський, Г. Блендовська, Т. Бобровський, В. Врублевський, Є. Івановський, Ф. Ковальський, Г. Олізар, І. Скімборович, Вл. Стжельницький та багато інших формально намагалися зберегти свою самотність, що проявлялось у відстороненні від усіляких угруповань і що, в свою чергу, було досить поширеним і типовим зовнішнім проявом романтичної моделі поведінки письменника. Але і в такому випадку можна й треба говорити про логічну систему організації, в основі якої не „зовнішні” ідеологічні ознаки, а інші – внутрішні, „приховані” системоутворюючі домінанти. „Призначення багатьох історій літератури полягає в підтримці почуття спільності й ідентичності”, – говорить Д. Перкінс⁵³⁴. Визначення всякої системи, її структури, взаємодії частин і, нарешті, можливі кореляції – проблема, яка з’являється першою, коли необхідно довести організацію паралельної структури функціонування. Так, визначальною особливістю для польськомовної літератури шляхетських резиденцій Волині була та, що обумовлювалась їх способом життя. Старопольський та резиденційний, де масток уособлює фортецю, в якій час ніби призупиняється, а суєта стає проявом поганого смаку, – все це є наріжним каменем цього літературного „угруповання”, „члени” якого всіма силами намагались зберегти свою „незалежність”. Як не дивно, але й до цієї групи можна умовно, наприклад, віднести й самого Г. Ржевуського, який переважно

⁵³⁴ Перкінс Д. Чи можлива історія літератури. – К.: Видавничий дім КМА, 2005. – С. 141.

частину свідомого життя прожив у Чуднові. Але його досить активна громадська діяльність дозволила видатному письменнику результативно керувати з периферійного волосного центру всім польськомовним літературним процесом цілої Російської імперії.

Література волинських резиденцій – явище досить типове для романтичної культури, особливість якої полягає, на нашу думку, перш за все, в гострому відчутті власної, волинської ідентичності, де організуючим началом виступає гердерівський дух, у цьому випадку – саме волинської землі, як останнього виміру незалежного існування. Енциклопедизм Т. Бобровського, висока старошляхетська моральність халаїмгородківського самітника Є. Івановського, європейський естетизм Г. Олізара, спостережливість Ф. Ковальського сприяли небайдужій спостережливості і висвітленню нових обставин, нової реальності і нової людини, що продукували нові реалії.

ГУСТАВ ОЛІЗАР

Густав Атаназі Еразм Олізар (Gustaw Atanazy Erazm Olizar, Коростишів, 2 травня 1798 – 2 січня 1865, Дрезден) або Густав Пилипович – саме під цим ім'ям він був більше відомий у Російській імперії – народився в день шанування католицького святого Атаназі 2 травня⁵³⁵

⁵³⁵ Традиційно вважається, що Густав Олізар народився 3 травня. Саме ця дата увійшла в усі довідникові й енциклопедичні видання з його „Мемуарів” (Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – S. 2). Автор навмисно неточно процитував свій метричний запис, чим свідомо пов'язав дату свого народження з національним польським днем Конституції 3 Травня. „Це мене переконало в тім, – писав Г. Олізар, – що це дуже знаменно, що я народився саме в той день, місяць та 1798 рік, який в історії мого краю був ознаменований великою славою, але ще більше залишив по собі лиха”. Однак виявлена мною в ДАЖО „Выпись из метрической об окрещенных Коростышевского прихода Костёла книги” (Ф. 146, оп.1, спр. 4238. – Арк. 116 – 117) дозволила встановити точну дату народження – 2 травня (Див.: Ершов В. Из сторінок російсько-українсько-польських зв'язків. А. Фелінський і Г. Олізар на Україні // IX республіканська славістична конференція. – Одеса, 1987. – С. 7; Ершов В.О. Новые сведения о жизни и деятельности Г.Ф. Олизара на Украине // Stosunki kulturowo-literackie polsko-wschodnio słowiański / Pod red. K. Prusa. – Rzeszów, 1995. – S. 105). Підтвердженням саме цієї дати в розпорядженні автора є фотографія 1913 р. пам'ятника Г. Олізара на дрезденському кладовищі, на якій дата 2 травня читається достатньо чітко (опублікована в журналі „Волинь-Житомирщина”. – Житомир, 1997. – № 1. – С. 37). Крім цього, Г. Олізар у „Мемуарах” змінив своє третє метричне ім'я Еразм на Генрик.

1798 р. в містечку Коростишів тоді Радомисльського повіту Київської губернії. Густав був uno dei due – одним із двох синів у родині Пилипа Нареуша Олізара (бл. 1750 – 1816)⁵³⁶, впливового громадського та політичного діяча як Речі Посполитої, так і Російської імперії. Литовський підचाший, який отримав освіту у Варшавському піярському колегіумі, маршалок Люблінського трибуналу, член Комісії народної освіти, один з фундаторів і добротинників Кременецької гімназії⁵³⁷, член Академії наук та Економічного товариства у Флоренції, автор декількох публіцистичних книжок відзначався незалежним характером, принциповістю і водночас щирою гостинністю та високою освіченістю.

Старший брат Нарциз (1794 – 1862)⁵³⁸ згодом став також відомим громадським і політичним діячем не лише Правобережної України та Польщі, але й Франції. Нарциз навчався у Кременецькому ліцеї, потім у Віленському університеті. Згодом став членом та організатором ряду масонських лож на Волині, активним учасником повстання 1831 року (сенатор-каштелян), в еміграції у Франції – членом польського політехнічного товариства, монархічного товариства „3 Травня”, одним з організаторів якого був уродженець Новоград-Волинського повіту Януш Воронич⁵³⁹, членом правління „Трибуни народів”, де редактором був А. Міцкевич. Н. Олізар був також чудовим письменником-мемуаристом. Його перу належать „Оповідання про сусідство” (Париж, 1840), „Мемуари каштеляна... 1831” (Париж, 1844 – 1845), „Мемуари оригінала” (Лейпціг, 1853), а також декількох публіцистичних книг з гострих політичних проблем.

⁵³⁶ Див.: Єршов В.О. Коростишів у кінці XVIII – поч. XIX століття. Діяльність Олізарів // Велика Волинь: минуле й сучасне. Тези міжнародної краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 84 – 86.

⁵³⁷ Сейко Н. Доброчинність у сфері освіти (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ. – Житомир: ЖДУ ім. І.Франка, 2006. – С. 82 – 83.

⁵³⁸ Див.: Єршов В.О. Громадсько-літературна діяльність Н.П. Олізара в 30 – 60 рр. XIX століття // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 148 – 149.

⁵³⁹ Януш Вороніч (Janusz Woronicz, 27 червня 1805, с. Праучин Новоград-Волинського повіту – 4 липня 1874, Париж) вчився в Романівській єзуїтській школі, потім у піярів у Межириччі, з 1822 року – в Краківському університеті, брав активну участь у варшавському повстанні, після розгрому якого змушений був емігрувати до Франції, у 1841 – 1848 рр. був редактором тижневика „Трете травня” („Trzeci Maj”), під час римської війни виконував певні доручення А. Чарторийського в Туреччині, в подальшому – у складі дипломатичного посольства, а потім консула в Туреччині. Залишив після себе спогади, які охоплювали період від 1815 до 1844 рр. і, на жаль, залишились невиданими.

У коростишівському будинку Пилипа Нареуша завжди знаходили в скрутний час притулок і підтримку репресовані після повстання Т. Костюшка поляки. Вишукана картинна галерея, багатий родовий архів та бібліотека⁵⁴⁰ приваблювали до містечка видатного просвітителя та вченого Тадеуша Чацького, драматурга та вченого Алойзи Фелінського, вченого та публіциста Францішека Рудського, католицького письменника Євгена Роговита, літератора Яна Липомана, випускника Краківської академії, геометра та архітектора Рембертовича, а також Каєтана Чайковського, дядька відомого письменника Міхала Чайковського.

Це й було те перше літературне та інтелектуальне оточення, яке особливо вилинуло на формування політичних поглядів і літературних смаків майбутнього поета й громадського діяча.

З 1808 р. Г. Олізар навчався в Кременецькому ліцеї, дітищі видатного Т. Чацького. Згодом Густав з особливою теплотою і вдячністю згадував своїх учителів, серед яких Павло, Антоній та Войцех Янковські, Ян Вітвіцький, Гжегож Гречина, Юзеф Чех, Вилибальд Бессер. Що не прізвище в цьому списку – то ім'я в історії! Серед близьких друзів ліцейського періоду згодом відомими літераторами стали Юліуш Словацький, який присвятив кременецькому побратиму в 1847 р. послання „Do hr. Gustawa Olizara”⁵⁴¹, Юзеф Коженювський та Францішек Ксаверій Гобебський.

Проте в травні 1814 р. Г. Олізар змушений був перервати навчання та виїхати з хворим батьком до Італії. Відвідини Львова, Берна, Відня, Бадена, Венеції, Пізи, Флоренції, Риму та десятків інших великих та маленьких європейських містечок справили на майбутнього поета та перекладача незабутнє враження. Очевидно, в цій дещо вимушеній подорожі і слід шукати витоки самовідданої любові Густава Олізара до перекладів Максима де Адзельо, Данте або Джана Баттиста Касті.

⁵⁴⁰ Див.: Єршов В.О. Архів і бібліотека Г. Олізара в Коростишеві // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки, 23 – 25 травня 1996 р. / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир, 1996. – С. 41 – 43.

⁵⁴¹ Pini T. Nieznany autograf Słowackiego // Ruch literacki. – № 10. – 1926. – S. 296 – 271; Словацький Ю. Поезії / Упорядкування та вступна стаття Р. Радишевського. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 137; Єршов В.О. Духовний світ митця Г.П. Олізара // Українська полоністика. – Вип. 2. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – С. 158.

Разом з яскравими апеннінськими враженнями молодий граф привіз до Коростишева й молоду дружину (з 1816 р.) – графиню Кароліну де Молло. У родині народились син Кароль та донька Людвіга. Однак ранній шлюб не приніс ні радості, ні спокою, крім клопоту та тривалого шлюбнорозлучного процесу (з 1819 по 1821 рр.)⁵⁴².

Проте саме з цього періоду дійшли до нашого часу перші відомості про літературні досліди Г. Олізара, написані під турботливим керівництвом Алойзи Фелінського. Пізніше, згадуючи „про свого поета-віщуна і друга”, Г. Олізар писав, що А. Фелінський „мав велике бажання і доброту в підготовці молоді до літературної праці... І я під його впливом відважився надрукувати мої перші спроби”⁵⁴³. Це був переклад відомого вірша французького поета А.В. Арно „Листок”, зроблений в Коростишеві 18 листопада 1818 р., що набув особливої популярності в європейській літературі минулого століття. Художній образ гнаного бурєю листка сучасниками сприймався як поетичне вираження почуттів політичного вигнання, переслідуваного деспотизмом. Олізарівський переклад був допрацьований учителем і надісланий до варшавського збірника „Наукові справи”.

Крім того, в архівах бібліотек Польщі: Ягелонської, Національної та Ossolineum⁵⁴⁴ – збереглося ще декілька десятків творів раннього періоду творчості Густава Олізара, різних за жанрами й тематикою. Серед них: „Вірш, написаний у корчмі, на шляху з Кременця” (1818), „Т... (Терезі з Любомирських Яблоновській)” (1818), „День бідного вигнанця з власного дому” (1818), „Статуй на каміні” (Коростишів, 10 липня 1819), „Вуж та оса” (Коростишів, 9 червня 1819), „Мотиль та бджілка” (1820), „Вірш на честь приїзду княжни Трубецької до Коростишева дня 26 травня на Боже Тіло 1820 року”, „Травень”, „Вірш до Фелінського” (1821), „Вірш до Костюшка”, віршована повість „Бричка”, поеми „Чорноморський похід” та „Яксяда”. Це період, коли молодий поет щиро приятелює з Ю.У. Немцевичем, К. Кожмяном, Ф. Муравським, Л. Осінським, А. Пжездецьким. Вірші Г. Олізара настільки цінувалися його співвітчизниками, що, за словами сучасників, вони заучувались напам’ять і поета порівнювали з А. Міцкевичем.

Найбільш значним твором Г. Олізара раннього періоду, який набув широкої популярності на Правобережній Україні, стала палка промова

⁵⁴² – ДАЖО. Ф.178, оп. 1, спр. 463.

⁵⁴³ Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – S. 116.

⁵⁴⁴ Sawicka F. Rękopisy Gustawa Olizara w zbiorach biblioteki zakładu narodowego im. Ossolińskich. Opisy katalogowe // Czasopismo zakładu narodowego imienia Ossolińskich. – Z. 6. – Wrocław, 1995. – S. 119 – 130.

„Зібранню друзів Св. пам'яті А. Фелінського, директора ліцею та шкіл Волинської губернії, члена наукових товариств etc.” („Do złączonych przyjaciół S.P. Aloizego Felińskiego, dyrektora Liceum i Szkół gubernii Wołyńskiej, Członka uczonych Towarzystw etc.” Krzemieniec, 1820), видана окремо 1820 року в Кременці. Витриманий у панегіричних традиціях епохи просвітництва художньо-публіцистичний твір колишнього вихованця видатного вчителя вмщував художні алюзії з творів самого А. Фелінського, поетичне й громадське кредо молодого поета, під яким би тоді охоче підписалось багато вихованців ліцею: „Ми ж у цю годину, коли попри непримиренність долі, з Тобою, з Тобою говоримо, даємо тобі з сумом обіцянку, присягу, перед Богом дану, що доки остання краплина крові не захолоне в наших жилах, доки рід наш, рід наших друзів не загине, доти твої діти і їх покоління щиру дружбу будуть знаходити на землі, доти кожен молодий волинянин не перестане бачити, якою святою втіхою були тіні Чацького і твоя”⁵⁴⁵.

Очевидно, одразу по смерті учителя Г. Олізар у своєму коростишівському маєтку на одній з найбільш мальовничих скель на правому березі річки Тетерів зробив розпорядження вибити ім'я А. Фелінського там, де, за легендою, любив сидіти автор „Барбари Радзивіл”. Напис прекрасно зберігся до нашого часу і являє собою на віки вибите в камені ім'я „FELIŃSKI”⁵⁴⁶.

З кінця 10-х – початку 20-х років Г. Олізар був членом масонської ложі „Сучасна таємниця” в Дубно, „Увінчана добродійність” у Рафалівці, почесним членом і майстром крісла київської ложі „Об'єднаних слов'ян”. У 1821 р. письменник обирався Волинським губернським маршалком, але вибори підтверджені не були. У 1821 і 1824 роках він був обраний Київським губернським маршалком.

Провідне місце в творчості Г. Олізара займає цикл творів любовно-філософської лірики, пов'язаної з іменем жінки рідкісної цноти й добродійності – Марії Миколаївни Раєвської (1806 /?/ – 10 серпня 1863, с. Воронки Чернігівської губ., з 11 січня 1825 р. була одружена з С.Г. Волконським), яка в майбутньому виявить дарування талановитого мемуариста, стане автором „Записок” („Записки”, СПб, 1904), де поділиться тонкими й глибокими спостереженнями за життям засланців у Сибіру, розповість про долю жінки, яка добровільно відмовилась від

⁵⁴⁵ Do złączonych przyjaciół S.P. Aloizego Felińskiego J.W. Gustawa hr. Olizara przemówienie. – Krzemieniec, 1820. – S. 8.

⁵⁴⁶ Єршов В.О. Напис на скелі // Пам'ятники України. – № 3. – 1986. – С. 50.

статусу княгині й перейшла на становище дружини засланоного каторжанина.

Швидше за все Густав і Марія були знайомі ще з дитинства, тобто часу, коли генерал М.М. Раєвський з дітьми з вересня 1811 р. по лютий 1812 р. жив у Радомислі, за 25 кілометрів від Коростишева по старокиївській дорозі⁵⁴⁷. Наступна зустріч з Марією восени 1820 р. в Києві справила на Густава незабутнє враження. Г. Олізар присвячує їй низку віршів, у яких свої почуття приховує у звертаннях то до Аміри (анаграма імені Марія), то до Беатріче або Марилі, в чому відчувається романтична традиція поклоніння прекрасній дамі, закладена ще великим Данте і продовжена А. Міцкевичем та О.С. Пушкіним. У коростишівському парку її справжнім ім'ям називає одну зі скель (напис не зберігся), у 1823 – пропонує їй руку і серце, але отримує відмову батька⁵⁴⁸.

Густав залишає Правобережжя, усамітнюється в новопродбаному кримському маєтку Артек, якому дає свою назву Kardjatrikon (Ліки серця) і віддається повністю Музі. „Все це було зроблене в сподіваннях, – згадував пізніше Г. Олізар, – що колись байдужа Марія... відвідає місця, які колись любила, погляне з жалістю, а, можливо, і з запізнілим жалем на відлюдника, самотника Аюдагу”⁵⁴⁹. Неочікуваний від'їзд та життя кримського анахорета неочікувано стали центром уваги дворянства Росії та мало не половини Європи⁵⁵⁰. Тут його відвідують О.С. Грибоедов та Н. Оржицький, Г. Ржевуський та А. Міцкевич⁵⁵¹, який присвятив Г. Олізару заключні рядки сонета „Аюдаг”:

Твоя подоба це, поете молодий!
Так часом пристрасті шалений буревій
Тебе, здавалось би, зламав у злім розгоні, –

Та лютню ти узяв, – і вихор враз одбіг,
Пісні zostавивши, що пам'ять людська з них
Вінок безсмертності зів'є тобі на скроні.

⁵⁴⁷ Архив Раевских. – Т. 1. – СПб, 1908. – С. 132 – 145.

⁵⁴⁸ Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – S. 158 – 159.

⁵⁴⁹ Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – S. 173 – 174.

⁵⁵⁰ Iwiński P. Maria Rajewska w życiu i twórczości Gustawa Olizara // Język rosyjski. – № 1. – 1989. – S. 8.

⁵⁵¹ Gomolicki L. Dziennik pobytu Adama Mickiewicza w Rosji 1824 – 1829. – Warszawa, 1949. – S. VII, 27; Свердлина С.В. Грибоедов и ссыльные поляки // А.С. Грибоедов. Творчество. Биография. Традиции. – Л.: Наука, 1977. – С. 219; Вервес Г.Д. Адам Міцкевич. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1979. – С. 58.

(Переклад М. Рильського).

З-під пера Густава виливаються ніжні та ширі, сповнені драматизму рядки „Прощання з Амірою”, „Змори”, „Надій”, „Шлюбу”, „Кохання”, „Заручин”, забарвлені сумними й безутішними відтінками:

І як той мандрівник, заблуканий в хашах,
Сяйву зальотної зірки радіє,
Так і я, коли вже, здавалось, пропащий,
Зрадів, угледівши вогник надії.

Та недовго зірка зоріла ясна!
Світ нею тішивсь... Для мене вже погасла.
Уже не спішу на любов розмову, –
Я в темінь ночі занурився знову⁵⁵².

Безперечно, твори, які писались у середині 1820-х, а в 1840-му утворюють віленську збірку „Згадки” („Spomnienia”, Wilno, 1840, z. 1 – 2.), є одними з найкращих не лише в олізарівській ліриці в цілому, але й польської любовної лірики періоду романтизму.

„Згадки” Г. Олізара – це композиційно й тонально витримана єдність, що охоплює ніби весь процес, всі перипетії, відтінки й сторони нерозділеного почуття – рідкий у ті часи зразок художнього циклічного мислення. Посилує проблематику біблійний мотив міфічного Самсона, неприйнятого Далілою, – своєрідна трансформація ідеї богатирства та сарматизму, найвищого аксіологічного виміру романтиків, що набуває вже глибокого соціального та філософського звучання.

Почуття Г. Олізара до М.М. Волконської були тривалими й ширими. Через багато років, коли майже після тридцятилітньої розлуки Г. Олізар та Марія Миколаївна і Сергій Волконський випадково зустрінуться 1859 року в Дрездені, Г. Олізар напише: „Чи сон? Чи дійсність це? Знову побачити Вас, дорога княгиня!.. Після тридцяти чотирьох років розлуки!!! Я все ще не можу позбавитись від захопленого враження, і, якщо б не Ваш, на жаль! короткий візит – такий земний – я схильний був би бачити в нашій зустрічі дещо визначене самим небом! Значить, я не помру, не побачивши Вас ще раз тут, на землі, не сказавши Вам, що Ви були моєю землею Беатріче, що коли-небудь, коли-небудь –

⁵⁵² Олізар Г. Поезії / Перекл. В. Грабовського, уклад., вступ і примітки. В. Єршова. – Житомир: МАК, 1999. – С. 113.

та буде це „коли-небудь” ще дуже далеким для Вас – ще раз відбудеться наше побачення на небі!”⁵⁵³.

Необхідно також відзначити, що дружбі й духовному союзу двох родин не страшні були ніякі перешкоди чи відстань. Чоловік Марії Миколаївни – Сергій Григорович Волконський (1788 – 1865), автор мемуарних „Записок” („Записки”, СПб, 1902), перекладав твори Густава французькою і, за словами самого поета, робив це прекрасно⁵⁵⁴. Перебуваючи на засланні в Сибіру, за столом опального генерал-майора-декабриста часто згадували Г. Олізара⁵⁵⁵.

Безперечно, одним із найкращих і значних творів Г. Олізара цього періоду є його програмний твір „Пушкіну” („Do Puszkina”, 1824). Створений швидше за все в Коростишеві – „у лісі в скелях”, котрими й сьогодні так багата його земля. Послання насичене просвітительським пафосом⁵⁵⁶ – з одного боку, і романтичною символікою – з іншого. Неоднорідність художньої форми пояснюється змістовною контамінацією романтичного ідеалу прекрасного з осмисленням у межах просвітительської естетики елементів ідеології визвольного руху⁵⁵⁷ як на Правобережжі, так і в Російській імперії в цілому. Необхідно також відзначити, що олізарівський вірш створювався в той час, коли обидва поети переживали майже схожу душевну кризу. Звідси й співзвучність проблем і настроїв: як у посланні Г. Олізара „Пушкіну”, так і у відповідному посланні О.С. Пушкіна „Графу Олізару” („Графу Олизару”, 1824), чорновий нарис якого було написано О.С. Пушкіним у 20-х числах

⁵⁵³ Цит. за: Ланда С.С. Мицкевич накануне восстания декабристов (Из истории русско-польских общественных и литературных связей) // Литература славянских народов. Из истории литератур Польши и Чехословакии. – Вып. 4. – М.: АН СССР, 1959. – С. 93.

⁵⁵⁴ Цит. за: Ланда С.С. Мицкевич накануне восстания декабристов (Из истории русско-польских общественных и литературных связей) // Литература славянских народов. Из истории литератур Польши и Чехословакии. – Вып. 4. – М.: АН СССР, 1959. – С. 94.

⁵⁵⁵ Pamiętniki dekabristów. – Т. 3. – Warszawa, 1960. – S. 326 – 327.

⁵⁵⁶ Ланда С.С. Мицкевич накануне восстания декабристов (Из истории русско-польских общественных и литературных связей) // Литература славянских народов. Из истории литератур Польши и Чехословакии. – Вып. 4. – М.: АН СССР, 1959. – С. 102; Dworski A. „Do hr. Olizara” Aleksandra Puszkina. Proba interpretacji // Ślawika Wratislaviensia. – Т. II. – Wrocław, 1971. – S. 67.

⁵⁵⁷ Borsukiewicz I., Iwiński P. Historia literatury rosyjskiej pierwszej połowy XIX wieku. Kierunki literackie. Komparatywistyka. – Lublin, 1989. – S. 83.

жовтня 1824 р.⁵⁵⁸ Послання „Графу Олізару” О.С. Пушкін у квітні – серпні 1827 р. намагався включити до списку творів для друку⁵⁵⁹. Однак незабаром відмовився від цього наміру, вважаючи, що це буде неетично по відношенню до М.М. Волконської, яка поїхала до чоловіка в Сибір⁵⁶⁰.

Ці твори передають тривогу поетів за долю народів, від імені яких говорять, роль і призначення співця й поезії в долі народів і, нарешті, мотив нерозділеного кохання – особливо зрозумілий і близький саме в цей період як одному, так і другому. По суті, Г. Олізар був першим із „зарубіжних” поетів, хто пророкував світову славу російському „віщому Півночі пїту”, тонко зрозумів його внутрішній стан і напроорокував, заглянувши далеко-далеко наперед, долю його Батьківщини. Саме цей вірш Г. Олізара сьогодні є важливою ланкою польсько-російсько-українських літературних зв’язків першої половини ХІХ століття.

1826 рік приніс поету нові випробування. 15 січня його було заарештовано в Києві, звинувачено в участі в декабристському русі. Арешти безжалісно зачепили і його близьке оточення: М.П. Бестужева-Рюміна, С.І. Муравйова-Апостола, А.В. Поджію, С.П. Трубецького, А. Ходкевича, А.С. Яблоновського і багатьох інших. По-різному склалась їхня доля, але для жодного з них це не минуло безслідно. Після місячного ув’язнення в Петропавлівській фортеці в Петербурзі наступило звільнення Г. Олізара з виправдальним атестатом, яке, однак, не принесло бажаної свободи. Новий арешт і слідство у Варшаві в справі польського таємного патріотичного товариства. І, нарешті, повторне звільнення з обмеженням у правах: заборона на участь у виборах, на вільне пересування по імперії і довічний секретний нагляд⁵⁶¹. Після таких тортур і репресій в Росії неминуче повинна була наступити політична смерть жертви. Проте це не стосується Густава Олізара.

Він повертається до рідного Коростишева й живе тут майже безвиїзно. Займається реорганізацією парку в стилі романтизму,

⁵⁵⁸ Лернер Н.О. Труды и дни Пушкина. – СПб, 1910. – С. 110; Цявловский М.А. Летопись жизни и творчества А.С. Пушкина. – Т. 1. – М.: АН СССР, 1951. – С. 522; Фомичев С.А. Рабочая тетрадь Пушкина ПД № 835 // Пушкин. Исследования и материалы. – Т. XI. – Л.: Наука, 1983. – С. 32, 42, 47.

⁵⁵⁹ Томашевский Б.В. Пушкин. Современные проблемы историко-литературного изучения. – Л., 1925. – С. 111; Рукою Пушкина. – М. – Л., 1927. – С. 82, 263.

⁵⁶⁰ Левкович Я.Л. Переводы Пушкина из Мицкевича // Пушкин. Исследования и материалы. Пушкин и мировая литература. – Т. VII. – Л.: Наука, 1974. – С. 157.

⁵⁶¹ Див.: Єршов В. Густав Олізар під пильним оком Російського самодержавства. Письменник і влада // Волинь-Житомирщина. Историко-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 1997. – С. 29 – 39.

запросивши з цією метою відомого в Європі садово-паркового архітектора Діонісія Міклера⁵⁶². В дещо видозміненому вигляді парк зберігся до наших днів, а партер біля новозбудованого дому увійшов до сучасних підручників з мистецтва паркового пейзажу⁵⁶³.

В 1830 році Г. Олізар одружується з „чарівною, люб’язною і дотепною особою”, як її пізніше назве О. де Бальзак⁵⁶⁴, Жозефіною Ожаровською. 14 березня 1850 р. подружжю судилося взяти найактивнішу участь у долі романіста. Брат Жозефіни абат Віктор Ожаровський освятить шлюб О. де Бальзака з Е. Ганською, а Г. Олізар буде свідком на їх вінчанні.

У 1831 р. поет отримує чергового ляпаса від держави, котра мимоволі зробила його своїм громадянином. М. Валецька згадувала: „Патріотизм Олізара був так відомий, що, коли спалахнуло повстання 1831 р., влада вислала його до Курська”⁵⁶⁵. Г. Олізара було заарештовано в Кременці й відправлено на примусове проживання в глибину імперії, куди за ним у добровільне вигнання поїхала дружина. Не дивно, що, повернувшись у 1832 р., він продає Артек⁵⁶⁶ та одразу виїздить за кордон.

У 1837 році Г. Олізар відкриває в Коростишеві один з найперших на Правобережжі водолікувальних закладів за системою Присниця, де покращувало здоров’я близько 60 пацієнтів щорічно⁵⁶⁷. Як член Московського товариства сільського господарства⁵⁶⁸, розбиває в Коростишеві квітник, який отримав велику популярність не тільки в усій

⁵⁶² Єршов В.О. Перлина рідного краю // Пам’ятки України. – № 2. – 1989. – С. 49; Родічкіна О., Родічкіна І. Майстер садово-паркового мистецтва. Життя і творчість Діонісія Міклера в Україні // Архітектура України. – № 3. – 1992. – С. 38.

⁵⁶³ Косаревский И.А. Искусство паркового пейзажа. – М., 1977. – С. 29, 227.

⁵⁶⁴ Honoré de Balzac. *Lettres à madame Hanska*. 1845 – 1850. – Т. 2. – Paris, 1990. – S. 1056.

⁵⁶⁵ Walewska z Przewodniczkich M. *Polacy w Paryżu, Florencji i Dreźnie*. – Warszawa, 1930. – S. 141.

⁵⁶⁶ Богданова Н. Густав Олізар – владелец имения „Кардиатрикон” в Артеке (1823 – 1832) // Дни Адама Мицкевича в Крыму. – Т. 1. – Симферополь: Универсум, 2004. – С. 104.

⁵⁶⁷ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб, 1852. – С. 485; Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб, 1863. – С. 728. Г. Олізар з метою популяризації гомеопатії підготував з цього приводу до друку окреме видання в Києві (Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 119 – 120).

⁵⁶⁸ Дружинин Н.Н. Избранные труды. Революционное движение в России в XIX веке. – М., 1985. – С. 223.

окрузі⁵⁶⁹, але слава про нього дійшла й до Парижа⁵⁷⁰. У 1841 році Густава Олізара було обрано київським совісним суддею⁵⁷¹. У 1844 році він в околицях Коростишева збирає і передає до Київської археографічної комісії 849 древніх актів у 18 в'язках⁵⁷², які були згодом частково видані в „Пам'ятниках, виданих Тимчасовою комісією для розбору древніх актів” та в „Архіві Південно-Західної Росії” у Києві. У 1850 р. Г. Олізар купує власний будинок у Дрездені і часто виїздить за кордон⁵⁷³.

У 1852 р. Г. Олізар підготував і передав царю проект умов переводу селян на орендну платню (чинш) та організації з цією метою селянського банку в Росії. Проект обговорювався в перших міністерствах, але Кримська війна не дозволила втілити його в життя.

У 1861 – 1862 рр. при Коростишівському парафіяльному костьолі ним і Товариством навчального посібника польському народу була організована школа для дітей селян і міщан. Учителем при ній служив його син Карл Олізар (1818 – 18 жовтня 1877⁵⁷⁴, Варшава). Навчання велось польською, російською, українською мовами, а для практичного вивчення використовувались твори А. Міцкевича, І.А. Крилова та Т.Г. Шевченка⁵⁷⁵.

Сорокові роки минулого століття – це найбільш активний період творчості Г. Олізара. Він підтримує тісні стосунки з Казимиром Любомирським, відомим композитором, який написав прекрасну музику до олізарівського „Італійського сонету з берегів Тетерева. Один з двох” („Sonet włoski z nad brzegu Teterowa. Jeden z obu”, Warszawa, б.р.в.), і

⁵⁶⁹ Лукомский Г. Коростышев // Столица и усадьба. – № 10. – 1914. – С. 6; Родичкина О., Родичкин И. Цветники Олизара славились на всю округу // Огородник. – № 10. – 1998. – С. 34 – 35.

⁵⁷⁰ Зберігся лист Ю. Словацького до своєї матері від 28 грудня 1847 р. з Парижа, в якому він повідомляє про отримані через неї від Г. Олізара цибулини (напевно, тюльпанів) і відсланий Г. Олізару лист з подякою за подарунок: Словацкий Ю. Избранные сочинения: В 2 т. – Т. 2. – М., 1960. – С. 660.

⁵⁷¹ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Listki wihrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione. – Т. 1. – Kraków, 1901. – S. 123.

⁵⁷² Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843 – 1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 47.

⁵⁷³ Honoré de Balzac. Lettres à madame Hanska. 1845 – 1850. – Т. 2. – Paris, 1990. – S. 1091.

⁵⁷⁴ Встановлено по напису на могилі Карла Олізара: W aleji zasłużonych na starym cmentarzu katolickim na Powązkach w Warszawie.

⁵⁷⁵ Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К., 1967. – С. 78, 80.

Станіславом Монюшко, видатним композитором Польщі, з яким його об'єднала спільна робота над оперою „Ванда”, лібрето для якої писав Густав⁵⁷⁶.

Нагадаємо, що в 1840 році у Вільно у видавництві Ю. Завадського вийшла з друку поетична збірка Г. Олізара „Згадки” у двох частинах, яка налічувала чотирнадцять мініатюр раннього періоду творчості.

У 1841 році в журналі „Athenaeum” Ю.І. Крашевського були видані п'ять ліричних мініатюр Густава з циклу „Пілігримки” („Pielgrzymki”, Wilno). Пілігрим – це один з ключових кодів європейської романтичної літератури, в якій прочанин отримав додаткове семантичне значення поета-мандрівника. Цікаво, що в польській правобережній літературі це поняття отримує ще більш специфічне значення: поета-самітника, поета-вигнанця з певним сакральним підтекстом – виконання покладеної Богом місії.

Тому не дивно, що Г. Олізар у „Пілігримках” плекає спогади, поетизує минуле („Пілігримка Г”), намагається розгадувати легенди, прагнучи побачити в них сакральний знак („Пілігримка П”) – досить стала традиція правобережної польської літератури першої половини минулого століття (пор. С. Гоцинський „Канівський замок”, М. Чайковський „Вернигора” або Г. Ржевуський „Спогади пана Северина Соплиці”). Проте сьогодні для поета мічене безвихіддю та невлаштованістю, втратою батьківського дому, швидкоплинністю буття, а майбутнє не лише ніби вкрито мороком, але й взагалі каламутне.

Цілий рій таких ось думок
 Смутом наповнював серце блукальця,
 Як за поріг дому робив перший крок.
 Зостався він сиротою, й хоч спадщини мав без міри,
 Та її проковтнула навіки велика батьківська труна.
 І тільки паростя дитячої віри
 Поросли із-під гробу, наче верба рясна.
 Куди ж блукальця доля прибудила,
 Як вирушив просто в темінь, через поле та ліс?
 Чи осяйний райдугою надії
 Йшов він у ту мандрівку, і з собою ніс
 Важкий тягар смутку. Хто повіда в слові,
 Сам не переживши горя та біди?

⁵⁷⁶ Rudziński W. Stanisław Moniuszko. – Т. 1. – Cz. II. PWN. – 1961. – S. 173;
 Єршов В.О. Духовний світ митця Г.П. Олізара // Українська полоністика. –
 Вип. 2. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2006. – С. 162 – 168.

Той хто читає муку по очах і в мові,
А життя минає, як слід на воді⁵⁷⁷.

Сповнені більш трагічним підтекстом заключні строфи олізарівського циклу відкривають абсолютно новий і неочікуваний мотив пілігримства – мотив вигнання у власному домі!

Однак ж нещасних прижилась тут пара.
Провина чи доля? – здогадайся сам – ...

Напевно, на той час це були одні з перших рядків перестороги в літературі Правобережжя, що досить точно змальовували стан самосвідомості правобережного поляка й оцінювали сучасне політичне становище краю.

На початку 40-х років відбулось знайомство Г. Олізара з Ю.І. Крашевським, яке швидко переросло в тривалу дружбу й співпрацю. „Граф Олізар – наймиліша людина в світі”, – напише про нього Юзеф Ігнацій⁵⁷⁸. Залишаючи назавжди Житомир у 1861 році, Юзеф Ігнацій просить родину Олізарів бути його повіреними особами в залагоджуванні фінансових справ⁵⁷⁹.

У перші роки формування Петербурзької котерії, крім Ю.І. Крашевського, Г. Олізар співпрацює ще з Г. Ржевуським, І. Головінським, М. Грабовським, А.К. Грозою, А. Пжездецьким і багатьма іншими літераторами, котрі об'єднались навколо єдиного польськокомовного видання в Росії – „Петербургського тижневика”. Тут у 1839 р. були надруковані його „Ліль-Веж або Поліська Швейцарія” („Lil-Wież czyli Szwajcarja poleska”)⁵⁸⁰. Проте після зсуву ідеологічних цінностей котерії в сторону проросійської орієнтації Ю.І. Крашевський та Г. Олізар виходять із групи. А сам Г. Олізар книгою, виданою під псевдонімом А. Filipowicz „Змішування понять Яроша Бейли” („Pomieszenie Jarosza Bejly”, Wilno, 1842), залучається до активної полеміки з головним ідеологом котерії Г. Ржевуським, критикуючи автора

⁵⁷⁷ Олізар Г. Поезії / Перекл. В. Грабовського, уклад., вступ і примітк. В. Єршова. – Житомир: МАК, 1999. – С. 57 – 59.

⁵⁷⁸ Kraszewski J.I. Listy do rodziny. 1820 – 1863. – Cz. 1. – Kraków, 1982. – S. 104.

⁵⁷⁹ Волинские губернские ведомости. – № 2. – 1861. – 14 января. Отдел 2. Часть официальная. – С. 21.

⁵⁸⁰ Tygodnik Petersburski. – № 34, 53. – 1839. Авторство нарису вказано М. Грабовським: List XXXV do J.I. Kraszewskiego 6 lutego 1840 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A.Bar. – Kraków, 1934. – S. 119.

„Моралеописових сумішей Яроша Бейли” за ухилення від демократичних традицій, виправдання вимушеного союзу Росії й Польщі, негативне ставлення до конституції 3 Травня. Позиція Г. Олізара досить чітка. Автор бореться за відродження кременецьких традицій, ідей А. Фелінського та К. Кожмяна, А. Мальчевського та Ю.І. Крашевського, виступає проти бердичівського балагульства в літературі й суспільному житті.

Виступ Г. Олізара був палко підтриманий громадськістю і літературною критикою. Один з анонімних рецензентів твору А. Филиповича – Г. Олізара незабаром писав: „Ця жартівлива фікція є витонченим викладанням думки й мужнього характеру, у крайньому випадку одного волинсько-литовського письменника, який не належить до котерії одвічного чванства”⁵⁸¹. „Жоден народ не посоромився б мати таких гідних громадян і здібних державних діячів, яких ми маємо в ... Густаві Олізарі”⁵⁸², – писав про нього відомий волинський діяч і літератор Кароль Качковський.

У 1853 році в „Петербурзькому тижневику” побачили світ „Гавенди пана Яцека” („Gawędki pana Jacka”) Г. Олізара⁵⁸³ – зворушливий, ностальгічний твір, що підкуповує добродушною іронією і провінційною невигадливістю, створений не без впливу гавенд Г. Ржевуського. Г. Олізар досягає лише йому властиву лапідарність викладу, при якій невелика побутова сценка наближається до виразності апологу, а прозовий рядок викарбуваний до сентенції прислів’я чи приказки, наприклад: „Кожен народ має характерного йому генія. Англійці, німці, голландці зачислили його в дохід, ми, слов’яни, – в розхід”. А ось ще одна життєва максима пана Яцека: „Завжди кричать на молодих і старих; покрикувати треба!.. Старі мають так прожити життя, щоб їх показували молодим, як антиквар показує своє зібрання, коли вихваляється: „Це прекрасне, тому що старе!” У цьому жанрі письменник, безперечно, виявив себе тонким спостерігачем, вишуканим оповідачем та досвідченим літописцем свого часу.

Значне місце в творчості Г. Олізара займають переклади. Перші спроби відносяться до раннього періоду. Це переклади з латинської уривків з творів Аврелія Августина, з французької – Деліля, Арно, Парні,

⁵⁸¹ Przegląd naukowy. – № 23. – 1842. – 10 sierpnia. – S. 934.

⁵⁸² Kaczkowski K. Odpowiedź na list pana Kwestarza Somnambula // Athenaeum. – T. IV. – Wilno, 1845. – S. 214.

⁵⁸³ Filipowicz A. Gawędy pana Jacka // Tygodnik Petersburski. – 27.01 / 8.02. – № 7. – 1853; – 17.02 / 1.03. – № 13. – 1853; – 31.03 / 12.04. – № 25. – 1853; – 10.04 / 22.04. – № 28. – 1853.

Лебрена та Лафонтена, поет переклав французькою деякі частини трагедії А. Фелінського „Барбара Радзивіл”, з італійської на польську перекладав Д.Б. Касті та Данте, з російської – І.І. Дмитрієва та Г.Р. Державіна. Найзначнішими ж перекладами, котрі були надруковані окремими виданнями, стали твори сучасників Г. Олізара: роман відомого італійського письменника й громадського діяча М.Т. де Адзельо „Ніколло де Лаппі” (Athenaeum, 1842) і трагедія австрійського письменника Фрідеріка Хальма „Фехтувальник з Равенни”, що побачила світ у двох виданнях (Лейпціг, 1856; Брюссель, 1862).

У 1863 році Г. Олізар за станом здоров’я від’їздить до Дрездена і, як з’ясувалось, назавжди. Але й тут він у центрі історичних подій. Його будинок завжди відкритий для нужденних поляків, яких доля вигнала за межі Батьківщини після повстання 1863 року⁵⁸⁴. Залишились міцні стосунки з волинськими побратимами, серед яких, у першу чергу, з Ю.І. Крашевським, натхненно працює над спогадами.

Серце Густава Олізара перестало битись 2 січня 1865 року⁵⁸⁵. „Він був з тих людей, котрі довгим життям завоювали для себе серця земляків та іноземців, яких доля хоч на секунду зблизила з ним, вони все одно мусили його любити й поважати”, – написав у некролозі Г. Олізару Ю.І. Крашевський⁵⁸⁶. Сьогодні можна впевнено сказати, що внесок Густава Олізара в процес розвитку польської й української культур, зближення та порозуміння польської й російської культур є безцінним, його діяльність на благо процвітання краю – величною, внесок у розвиток літератури – значним.

Але, мабуть, найвідомішим твором Г. Олізара, підсумком усього життя стали його знамениті „Мемуари” („Pamiętniki”, Lwów, 1892), що побачили світ уже, на жаль, лише після смерті автора. Розвинута спостережливість, чіпка пам’ять, стриманість та поміркованість оцінок, неупереджена систематизація подій і, водночас, уміння виділити головне, побачити роль та значення того, що відбувається для майбутнього, – ось основна особливість художнього методу письменника.

Не буде помилковим назвати мемуари Г. Олізара енциклопедією Правобережної України. Художній простір тексту спогадів неосяжний і простягається від Петербурга до Рима. Автор детально описує життя Коростишева та Кременця, Києва та Житомира, Одеси та Криму, а також багатьох інших містечок краю. Перед читачем проходять долі сотень

⁵⁸⁴ Gazeta narodowa. – 17 kwietnia. – № 88 / Dodatek. – 1 maja. – № 100. – 1864.

⁵⁸⁵ Некролог: Tygodnik ilustrowany. – № 301. – 1 lipca. – 1865.

⁵⁸⁶ Цит. по: Leszczyc J. Gustaw Olizar. Życie i prace. – Lwów, 1892. – S. 28.

людей, котрі активно творили XIX століття. Багато з них і сьогодні відомі всьому світу, інші – загубились у минулому. Проте кожен з них, поза сумнівом, є значною частиною історії та культури Польщі й України. Безперечно, без звернення до „Мемуарів” Г. Олізара картина освіти в Кременці, декабристський рух або історія літературного розвитку в Росії завжди будуть неповними. Вміння передати звук, запах, колір і смак епохи – ось основна й неповторна художня особливість творчості видатного сина Коростишева.

„Мемуари” Густава Олізара – видатний твір не тільки волинської мемуаристики, але й Російської імперії в цілому. Очевидно, не випадково, що одразу після їх видання у Львові з’являється їх російський переклад⁵⁸⁷, що було зовсім не типовим для російської культури, яка в другій половині XIX століття вперто намагалась не помічати художні здобутки польської літератури. На вихід мемуарів позитивно відгукнулась суспільна та наукова критика⁵⁸⁸.

Олізаровські „Мемуари” є зразком високохудожнього твору, який акумулює найкращі традиції волинської мемуаристики. На відміну від дидактично-повчальних мемуарів А. Грози чи Е.М. Галлі, в основі розповіді коростишівця – поліфонія чи контрапункт голосів у найрізноманітніших хронологічно вивірених симультанних картинах, динамічна та глибока індивідуалізація героїв, нарешті, безмежний художній простір – все робить твір Густава Пилиповича знаковим явищем літератури Волині.

Композиція мемуарів Г. Олізара досить традиційна й логічна. Знакові події твору розміщені відповідно лінійному симультанному сюжету і астрономічному часу: народження, розповідь про матір і батька, брата та близьких родичів (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 1 – 17), навчання в Кременці, (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 18 – 58), подорож до Італії, одруження (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 59 – 90), повернення додому, події на Волині, балотування на Волинського губернського предводителя дворянства (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 91 – 103), перебування у Варшаві (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 104 – 120), повернення на Правобережжя, перебування в Києві, виконання обов’язків київського губернського предводителя дворянства (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 121 – 152), від’їзд до Криму, розповідь про Марію Раєвську, згадка про А. Міцкевича, О.С. Пушкіна

⁵⁸⁷ Мемуары графа Олизара // Русский вестник. – 1893. – № 8. – Июль. – С. 3 – 41; – № 9. – Август. – С. 101 – 132.

⁵⁸⁸ Stek J. Z pamiętników hr. Olizara // Kraj. – № 1. – 3 / 15 stycznia. – 1892. – S. 7 – 8; Чтения в историческом обществе Нестора летописца. Заседание 28 февраля 1893 г. / Под ред. П.В. Владимирова. – К., 1894. – С. 10.

(*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 153 – 161), розповідь про таємні товариства Правобережжя, перебування в Криму (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 162 – 190), повернення до Коростишева, розповідь про М.П. Бестужева-Рюміна та С.І. Муравйова-Апостола, К. Браницького (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 191 – 210), арешт і ув'язнення в Петропавлівській фортеці, допити (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 211 – 245), звільнення, короткотермінове проживання в Петербурзі (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 246 – 262), перебування в Москві, новий арешт та ув'язнення у Варшаві (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 263 – 288). Хронологічні рамки цієї частини мемуарів охоплюють час від народження (1798 р.) до 1826-го.

Враховуючи те, що „Мемуари” Г. Олізара були видані після його смерті, можна припустити, що перших п'ятнадцять бездоганих розділів авторського тексту не зазнали іншої, крім авторської, редакції. Але останній розділ „Литовська мандрівка” (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 289 – 300) носить дещо вставний характер і був, очевидно, чернеткою для наступних розділів тексту. Час, що відображений в останньому розділі, відноситься до 1843 року і знайшов своє паралельне відображення в мемуарах Габрієли Пузиніної з роду Гюнтерів⁵⁸⁹. Однак такий розрив художнього часу не ламає структури тексту і не заважає його сприйняттю.

Олізаровські мемуари є зразком мемуаристичного жанру не тільки Волині, а й польськомовної літератури Правобережної України в цілому. Легкість оповіді, оригінальні і влучні спостереження, композиційна цілісність і витонченість стилю репрезентують автора як більш, ніж талановитого літератора. Творча палітра нарації письменника настільки різнобарвна, що „Мемуари” містять майже всі особливості мемуаристично-щоденникового стилю й мемуарного жанру свого часу.

Інтелектуальна кореляція історичних фактів при трансформації у факт художній стала вже „традиційною” для мемуаристично-щоденникового стилю, її можна умовно назвати „грою” у факти, що усвідомлено чи неусвідомлено межує із звичайним усвідомленим повідомленням, а також переосмисленням, уточненням, доповненням, поясненням, креативністю, корекцією, алюзією, нарешті, вигадкою чи фікцією. Намагання виправдатись, пояснити, призабути, замовчати, нарешті, і, як не парадоксально, іноді й підманути. В своєму творі Г. Олізар навмисно вдається до художньої трансформації деяких фактів. Так, автор дуже хоче, щоб дата його народження – 3 травня – потрапила на скрижалі історії (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 2 – 3), замість фактичного

⁵⁸⁹ Puzynina z Günterów G. W Wilnie i w dworach litewskich. Pamiętnik z lat 1815 – 1843. – Kraków, 1990. – S. 348 – 355, 372.

(документального) 2 травня.⁵⁹⁰ Намагання його не були марними: беручи до уваги мемуари волинянина, сьогодні більшість енциклопедичних видань фіксують саме цю дату⁵⁹¹. Мета перегравання факту, що міститься в цьому прагненні, є бажанням автора поєднати своє життя зі знаковою датою визвольного руху Польщі – 3 травня 1791 р., днем прийняття першої європейської конституції, і тим самим ніби прояснити, визначити своє життєве кредо. Однак що для однієї людини було життєво необхідним, для іншої було звичайною подією. Генрик Ржевуський, який справді народився 3 травня 1791 р., цей факт особистого життя вважав просто пересічним!

У полі зору творця художнього тексту мемуарів, на відміну від вченого-історика (який прагне наближення до наукової об'єктивності), є тільки ті факти, свідком яких, як правило, він був або про які йому розповідали інші свідки, що користуються довірою. Автор мемуаристично-щоденникового тексту є суб'єктивним композитором – укладачем свого твору, композитором „на свій смак та хист” з прагненням досягнення мети, що, в свою чергу, не заперечує, не заважає щось „покращити / забути” або оповідати інакше, ніж загальноприйнято. Суб'єктивність цього процесу часто вступає в конфлікт із доказовою базою. Так, Г. Олізар у „Мемуарах” згадує, що сонет „Аюдаг” А. Міцкевича присвячено саме йому: „Я жив у собі та болісних спогадах, які розвинули поетичну фантазію, якій я віддавався. Ось тоді я написав спогади⁵⁹², які, коли частина друком їх побачила світ, були оголошені плодом мого пустельництва. Чи, на думку читачів, я був визнаний за поета, в тому сумніваюсь, але що не жив звичайним способом мого життя, то безсумнівно. Бо ж саме так привітав мене Міцкевич у своєму сонеті „Аюдаг”: „Tak i ty również, o poeto młody! etc” (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 175).

⁵⁹⁰ Єршов В.О. Из сторінок російсько-українсько-польських зв'язків. А. Фелінський і Г. Олізар на Україні // IX республіканська славістична конференція. 12 – 14 травня 1987 р. Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів. – Т. 2. – Одеса, 1987. – С. 7; Єршов В.О. Новые сведения о жизни и деятельности Г.Ф. Олизара на Украине // *Stosunki kulturowo-literackie polsko-wschodniosłowiańskie / Pod red. K. Prusa.* – Rzeszów, 1995. – S. 104 – 105.

⁵⁹¹ *Wielka encyklopedia powszechna.* – Т. 8. – Warszawa: PWN, 1966. – S. 222; *Nowy Korbut.* – Т. VIII. – Warszawa, 1969. – S. 530; *Polski Słownik biograficzny.* – Т. XXIII/4. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978. – S. 808; *Українська советская энциклопедия.* – Т. 7. – К.: УСЭ, 1982. – С. 481; *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny.* – Т. II: N – Ź. – Warszawa, 1985. – S. 78.

⁵⁹² Мається на увазі збірник віршів „Spomnienia” (Wilno, 1840. – 61 s.).

Сьогодні майже всі коментарі до цього сонету А. Міцкевича містять посилання на мемуари Г. Олізара⁵⁹³. Здається, що цей „факт” став загальноприйнятим, обґрунтованим та набув наукової об’єктивності. Однак відсутність достатніх відомостей про написання А. Міцкевичем саме цього сонету, відсутність інших „фактів”, так би мовити, паралельних, які підтверджували б достовірність повідомлення кримського самітника, надають коментарю Г. Олізара дещо „одностороннього” характеру. Достовірність олізарівського факту в контексті загального історично-літературного контексту, як кажуть у таких випадках, потребує подальшого з’ясування або вивчення. Є й інша сторона проблеми. Чи є підстави не довіряти чи заперечувати такі повідомлення? Якщо дивитись на мемуаристичний текст лише як на художній твір, така постановка питання виключена. Однак мемуари одночасно включають „свій” інтелектуальний підтекст, що розмикає кордони художнього до суспільно-історично-значущого. Саме ця відмінна властивість жанру породжує прагматичну прискіпливість до пересічних подій саме мемуарів як автора, так і реципієнта, саме в цьому міститься незатухаючий інтерес до мемуарної літератури вже протягом багатьох століть, саме інтелектуальність мемуаристичного тексту складає споконвічні аксіологічні домінанти жанру.

Для читача мемуарів Г. Олізара є дещо несподіваним розв’язання унікальної і, безперечно, вирашної події, яка мала б статись, – це спогади про знайомство та спілкування автора з велетнями культур: О. де Бальзаком⁵⁹⁴, а також О.С. Пушкіним та А. Міцкевичем, тим більше, що останні два прізвища відзначені знаковими творами „Графу Олізару” та „Аюдаг”, враховуючи послання самого Г. Олізара „Пушкіну”. Однак автор, натякаючи на ці події, навмисно обходить їх,

⁵⁹³ Мицкевич А. Собр. соч.: В 5 т. – Т. 1. – М.: ОГИЗ гос. издат. Художественной литературы, 1948. – С. 493; Мицкевич А. Стихотворения. Поэмы. – М.: Художественная литература, 1968. – С. 703. (Библиотека всемирной литературы); Ланда С.С. „Сонеты” Адама Мицкевича // Мицкевич А. Сонеты. – Л.: Наука, 1976. – С. 236. (Литературные памятники); Єршов В. Видатний поет землі української // Олізар Г. Поезії / Перекл. В. Грабовського. Уклад., вступ і примітк. В. Єршова. – Житомир: Видавництво „М.А.К.”, 1999. – С. 10.

⁵⁹⁴ Цікаво, що в листуванні О. де Бальзака ім’я Г. Олізара зустрічається неодноразово: *Correspondance de Honoré de Balzac. 1819 – 1850.* – Т. 2. – Paris, 1876. – S. 442 – 443; *Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński.* – Warszawa, [Б.м.в.]. – S. 111; *Honoré de Balzac. Lettres à madame Hanska. 1845 – 1850.* – Т. 2. – Paris, 1990. – S. 499, 1010, 1056 – 1057, 1062 – 1065, 1069, 1091, – у спадщині Г. Олізара ім’я О. де Бальзака нам виявити не вдалося.

задовольняючись досить прозорими алюзіями: „Через неї (М.М. Раєвську – В.Є.), а точніше – через любов до неї здобув собі співчуття першого російського пророка та дружбу нашого лауреата Адама” (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 160). Чотири рядки в „Мемуарах”, а автор, впевнені, знав їм ціну, присвячені події, яка б могла стати центральною у творі. Недоведеність, втаємничення, нарешті, замовчування, безперечно, – природна риса романтичного тексту. Але алюзії, думається, в цьому випадку були інші.

Очевидно, річ у тім, що основними концептуальними та системними подіями „Мемуарів” стали ті, де автор був або відчував себе центральною їх фігурою, де він був творцем події, її стрижнем. Коли ж мова зайшла про події, де йому була відведена роль „статиста”, автор відсторонився від розповіді, застосовуючи прийом замовчування або натяку, як, наприклад, це сталося в „розповіді” в трьох рядках посилання про київський обід (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 217), на якому він був присутнім, на честь О. де Бальзака, який вперше був у Києві, що дав у своєму палаці київський губернатор І.І. Фундуклей.

Роль вставних сюжетів (наприклад, листів) у мемуаристично-щоденникових текстах – різнопланова. Жанровою їх ознакою, безперечно, є адресне спрямування вставного сюжету, з одного боку, з іншого, слідом за спостереженням Ю. Шереха, важливою їх особливістю є бінарна субстанція, лист несе в собі, крім образу автора листа, образ конкретної особи – адресата, як її бачить сам автор⁵⁹⁵. Мемуари Г. Олізара містять французькою мовою лист 1823 р. М.М. Раєвського автору, в якому відомий генерал, герой війни 1812 р. відмовляє Густаву в шлюбі зі своєю донькою Марією: „Якщо мені випало дещо вельми жорстке – так це відповіді негативно на Ваш лист, який я передчував, і на честь зробленої Вами пропозиції. Пан знає, що я Вас люблю і що ніколи не пропускав випадку засвідчити пану свою особливу прихильність. Любити Вас як сина було б для мене верхом моїх бажань, тим більше, довідавшись про Ваші домашні негоди, я не сумніваюсь ні миті, що Ви зробили б мою доньку щасливою. Але є одна фатальність: це підкорення більш могутній і більш високій долі, ніж наше людське взаєморозуміння, – відмінність наших релігій, способи розуміння наших взаємних обов’язків, нарешті, я Вам скажу: наші дві національності – все, здається, ставить між нами непереборний бар’єр. Після цього скажу Вам, що ми маємо надію бачити пана в нашому домі, як найкращого з друзів, щоб це довести пану, дорогий графе, я вважаю Вашу душу сильнішою почуттів і пропоную

⁵⁹⁵ Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Третя сторожа: Література, мистецтво, ідеології. – Балтимор-Торонто, 1991. – С. 45.

бути Вам суддею величності моєї втрати і щирості мого співчуття” (*Olizar G. Pamietniki...*, s. 158 – 159).

Розкішний стиль, вишукана мова, бездоганна композиція – все робить лист зразком епістолярного жанру. Однак, думається, логічною домінантою відмови в листі є зосередження уваги кореспондента на непереборній силі національного й релігійного бар’єрів. Викликає захоплення вміння автора мемуарів тонко і ненав’язливо зосередити увагу на політичному підтексті „непорозуміння” народів (пригадаємо пушкінське: „Певец! Издревле меж собою / Враждуют наши племена”...), невимушено переносити акценти з особистісного начала на узагальнююче ідеологічне. Непряме, окультне підсвічування „потрібних” фактів навіть у вставному тексті, підштовхування читача до затребуваних висновків складають майстер-клас Г. Олізара-мемуариста.

Узагальнююча тенденційно-алюзорна систематизація матеріалу, яку Г. Олізар використовує протягом усього тексту, починаючи від дати свого народження і закінчуючи ув’язненням, є основним ідеологізованим принципом аксіологічної позиції автора в обґрунтуванні боротьби польського народу за рівноправність та свободу. Дані Г. Олізаром характеристики всього російського, що не відповідає правилам честі та шляхетності, послідовні: розповідаючи про розгром повстання в Трилісах, автор пише про одного з царських опричників: „Гейсмар ганебно заплямував свою шаблю, здобуту в тій братерській війні, може, з переконання чи обов’язку, бо по закінченні баталій сам ще раз рубонув по обличчю шаблею лежачого на полі бою пораненого Муравйова!” (*Olizar G. Pamietniki...*, s. 200). Характеризуючи іншого царського сатрапа, мемуарист починає розповідь загальною характеристикою особи: „Плац-майором Петропавлівської фортеці був Подушкін, злий і підлий чоловічок і злодій”. Щоб перевести акценти з особистісного бачення плац-майора, автор додає декілька тонких штрихів, що мають узагальнити та підсилити негативне його сприйняття: „Коли поміж моїми речами він знайшов велику табакерку, яку я про запас добряче натоптав французьким тютюном, він під приводом пошуку в ній ще чогось висипав мені його повністю на підлогу і при тому забрав у мене люльку і запас тютюну” (*Olizar G. Pamietniki...*, s. 223).

Роль деталі в „Мемуарах” Г. Олізара значуща й важлива і є особливою прикметою авторського стилю. Письменник майстерно нею володіє й обережно використовує. Але там, де вона має зіграти свою акцентологічну роль, автор обов’язково її використовує. Опис затримання в Коростишеві жандармів, які мчать по сліду М. Бестужева-Рюміна, виглядає таким чином: „За цією гавендою з жандармом час непомітно

спливав і віддаляв нещасного Рюміна від небезпеки, яка його в мене могла чекати, нарешті полковник попросив у мене коней, щоб летіти далі за своєю здобиччю. Відповідаю на це, що довгий час не проживав дома, власних коней ще не маю, але наказав найняти для нього коні в містечку. Слуга добре зрозумів, чого хоче від нього господар, і лишень години через півтори припровадив бричку з трьома кульгавими жидівськими шкапами” (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 196). Наростаюче підсилення характеристики коней, які автор знаходить для виконавця царського указу, поглиблює барвистість розповіді, надаючи їй, крім суб’єктивно-особистісного відбитку, яскраве емоційне сприйняття, що легко запам’ятовується. Підсумовуючи форми функціонування художніх деталей у „Мемуарах” Г. Олізара, можна впевнено говорити, що цей суб’єктивно-особистісний стильовий засіб покликаний підсилювати емоційне сприйняття тексту, з одного боку, з іншого, – є засобом виявлення патріотичної позиції письменника.

Однак було б помилково вважати, що все російське викликало неприйняття автора. Серед дійових осіб мемуарів бачимо М.П. Бустужева-Рюміна, С.І. Муравйова-Апостола, С.Г. Волконського, М.М. Раєвського, М.С. Воронцова чи навіть охоронця Петропавлівської фортеці „молодого офіцера Семенівського полку, якогось Остаф’єва”, який викликав у письменника щире повагу за збереження людської гідності, шляхетності, чесного служіння Вітчизні й свободі та гречність. Однак читач не побачить захоплення автора деякими поляками чи іноземцями, тими з них, хто припустився слабкості духу чи зрадив безкорисливе служіння Вітчизні, серед яких, наприклад, лікар Косович, князь А. Яблоновський чи французький граф де Ланжерон, характеристика якого виражає життєве кредо мемуариста: останній, „як і кожен чужоземець, що зрікся власної Вітчизни для заробітку чи кар’єри в чужій, для обох зостався байдужим” (*Olizar G. Pamiętniki...*, s. 260 – 261).

Продовжуючи традиції почуттєвості мемуарів Е.М. Галлі, К. Качковського, А. Грози та Є. Івановського, науково-дидактичності Ю.І. Крашевського, мемуари Г. Олізара містять підвищений інтелектуалізм, який у мемуаристично-щоденникових жанрах має певні мітки, що відмежовують мемуари від підручника історії, і тим самим залишають за твором літературну претензію. З іншого боку, інтелектуалізм містить обов’язковий прихований автокоментар та „саморозкриття”, жанр стає тим твором, який часто має за ціль внести певні різноманітні уточнення або доповнення до особистісного *curriculum vitae*, реабілітувати, змінити або покращити усталений імідж автора, а в інших випадках за мету має окультне виховання патріотизму й

підвищення громадянського статусу як автора, так і читача, що, власне, й наділяє текст особистою мемуаристичною аксіологічністю.

ЄВСТАХІЙ ІВАНОВСЬКИЙ

Творчість Євстахія Івановського⁵⁹⁶ (Eustachy Iwanowski, 1813 Халаїмгородок Бердичівського повіту, тепер Городківка Андрушівського р-ну Житомирської обл. – 7 липня 1903, Білопілля, тепер Козятинський р-н Вінницької обл.⁵⁹⁷) стоїть дещо осторонь у літературному процесі Правобережної України. Талановитий і дуже працьовитий письменник-мемуарист собою та своєю творчістю репрезентує тонкого й ретельного збирача-зберігача історії краю, а разом з тим – і спостережливого самітника, що жив життям анахорета в своєму маєтку над річкою Гуйвою. Батько майбутнього письменника Дезидерій Еразм свого часу був маршалком Житомирського повіту, відомою й впливовою людиною. Навчання в Кременецькому ліцеї, яке почав у 1825 році, було перерване листопадним повстанням та наступною ліквідацією дітища Т. Чацького. Є. Івановський повернувся до рідного краю, займався господарством, робив перші спроби в літературній творчості, його сусідній маєток Ненадихи на Київщині стає осередком духовного життя регіону. Потім були справи по облаштуванню резиденції, турботи про селян⁵⁹⁸ і трагічне кохання⁵⁹⁹.

Письменник тривалий час подорожував Правобережжям, виїжджав за кордон. Коли Є. Івановський мандрував і порівнював міста й містечка, у нього проявився стійкий, невгасимий інтерес до минулого рідної землі. Він почав колекціонувати історичні документи, працювати в приватних архівах, ретельно збирати й переписувати особисті листи, метрики, грамоти, систематизувати їх. В подальшому Є. Івановський їх

⁵⁹⁶ Літературні псевдоніми: Helleniusz Eu....., Helleniusz Eustachy.

⁵⁹⁷ У с. Городківка біля костюлу св. Клари зберігся кам'яний знак з написом: „Eustachy Antoni Heleniusz Iwanowski ostatni herbu „Łodzia” † 24. VI. 1903 r. w Chałaimgrodku przez lat 90”: Савицький І. Ім'я, забуте в Україні: Євстахій Івановський (за документами та свідченнями „усної історії”) // Архіви України. – № 4. – 2005. – С. 175.

⁵⁹⁸ Lipkowski L. Moje wspomnienia. 1849 – 1912. Kraków, 1913. – S. 149 – 150; Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С. 198.

⁵⁹⁹ Савицький І. Останнє серце з роду Лодзя. Євстахій Івановський. 1813 – 1903 // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 8. – Житомир, 202. – С. 77.

видавав, коментував у своїх мемуарах. Особливо письменника приваблюють історичні розповіді та спогади про минулі часи волинської шляхти.

Є. Івановський вів досить усамітнений спосіб життя. Ми практично не бачимо його у вирії суспільних подій, про нього майже не пишуть сучасники, коло його оточення досить обмежене. Письменник вдало заховався навіть у власних мемуарах, де автора тексту практично не видно, а його життєве кредо пізнається лише за магістральною тенденцією аналізу всього комплексу праць мемуариста. Відомо, що він деякий час приятелював з Едвардом Руліківським (Edward Rulikowski)⁶⁰⁰, відомим вченим-істориком Правобережжя, з яким активно обмінювався історичними відомостями. Близьким другом був А.К. Гроза, який майже п'ять останніх років свого життя прожив у домі Є. Івановського в Халаїмгородку. Серед літературного оточення письменника бачимо Т. Добшевича⁶⁰¹ та М. Грабовського.

Творчий доробок письменника-мемуариста вражає широким епічним полотном історії, починаючи від занепаду Речі Посполитої, масштабними картинами розвитку Правобережної України в першій половині століття XIX і болісним відходом у минуле колись могутньої й великої польської культури в другій половині XIX століття. Якщо визначити цей процес максимально стисло, то характеристика творчого методу письменника виглядала б так: це персоніфікована трагедія патріархально-аристократичного Правобережжя. Простір і час його мемуаристичних творів не має кордонів, відомості про людей, про яких він пише – безмежні. Здається, що не було на Волині, Київщині чи

⁶⁰⁰ Едвард Леопольд Руліківський (Edward Leopold Rulikowski, 1825, Мотовилівка, тепер Фастівського р-ну Київської обл. – травень 1900, Мотовилівка) – видатний український і польський історик, етнограф, антрополог. Отримав домашню освіту, потім учився в Сорбонському університеті в Парижі. Перше дослідження „Опис Васильківського повіту” з'явилося у 1853 р. Вивчав матеріали архівів Львова, Рима й Парижа, де познайомився з Северином Гоцинським. Результатом цих досліджень стала праця „Дороги й шляхи правого берега Дніпра” (1878), яка увійшла потім до „Опису Київського повіту” (1913). Учасник археографічних з'їздів у Києві 1874 і 1899 рр. Під кінець життя мешкав у с. Висоцьк Рівненського повіту. Див.: Dubiecki M. Edward Rulikowski // Tygodnik illustrowany.– 1882. – № 335. – S. 321 – 322; – № 336. – S. 339 – 340; Pamiętnik Kijowski. – Т. 1. – Londyn, 1959. – S. 177 – 186; Добровольський Л.П. Едвард Леопольд Руліківський, знавець Київщини // Записки Іст.-філол. від. ВУАН. – Кн. 18. – 1828. – С. 75 – 111; – Кн. 25. – 1929. – С. 284 – 285; Київська старовина. – № 5. – 1999. – С. 101 – 107.

⁶⁰¹ Dobszewicz T. Wspomnienia z czasów, które przeżyłem. – Kraków, 1883. – S. 207.

Поділлі особистості чи події, про які б не знав Євстахій Івановський, які б не зазнали пристрасного та всебічного осмислення на сторінках його ґрунтовних мемуарів.

Бібліографія творів письменника досить об'ємна. Його перу належать „Матір Божа на Ясній горі Ченстоховській. Королева польської корони. Спогади з пілігримки, що відбулася в 1848 році” („Matka Boska na Jasnej Górze Częstochowskiej. Królowa Korony Polskiej. Pamiątka z pielgrzymki odbytej w r. 1848”, Paryż, 1852), „Історична відомість про ксьондзів ордену василіан в Умані” („Wiadomość historyczna o Zgromadzeniu XX Bazylianów w Humaniu”, „Czas”, 1857), „Народні спогади” („Wspomnienia narodowe”, Paryż, 1861), „Розповіді про польську державу”, („Rozmowy o polskiej koronie”, 2 t., Kraków, 1873), „Спогади минулих літ” („Wspomnienia lat minionych”, Kraków, t. 1, 1876; t. 2, 1882), „Нариси польської історії Речі Посполитої” („Wizerunki Rzpltej Polskiej”, 2 t., Kraków, 1891), „Польські мемуари з різних часів” („Pamiętki polskie z różnych czasów”, 2 t., Kraków, 1882), „Листки, принесені вихором з України до Кракова” („Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy pryniesione”, 3 t., Kraków, 1900 – 1903), „Польські спогади давніх часів і найдавніших” („Wspomnienia polskich czasów dawnych i różniejszych”, 2 t., Kraków, 1894)⁶⁰².

Однак сьогодні ставлення до спогадів Є. Івановського серед деяких учених дещо неоднозначне. В науковій літературі з'являються навіть звинувачення мемуариста у псевдонаукових публікаціях⁶⁰³. Річ у тім, що творчість халаймгородківця, з одного боку, – це використання й цитування багатого історичного матеріалу, як правило, з приватних архівів, а з іншого, – могутня й чітка ідейно-художня їх спрямованість і однозначна тенденційність. Встановити більш-менш чітку межу між досить плінними сторонами такого підходу сьогодні, очевидно, вже неможливо. Однак, на думку його сучасника й близького товариша Т. Добшевича, твори письменника містять неоціненні історичні матеріали, хоча й він зауважує на відсутність у них порядку й ладу, взаємозв'язку деяких сюжетів⁶⁰⁴.

Багато місця в мемуарах Є. Івановського займають усні або інші історично-суб'єктивні документи епохи. Іноді на рівні підсвідомого відчувається авторське упереджене втручання в деякі вставні конструкції, як це ми спостерігали, наприклад, з мемуарами А. Грози, які автор

⁶⁰² Рец.: Н.М. // Киевская старина. – Т. 50. – № 7 / 8. – 1895. – С. 43 – 46.

⁶⁰³ Polski słownik biograficzny. – Т. X. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962. – S. 178.

⁶⁰⁴ Dobszewicz T. Wspomnienia z czasów, które przeżyłem. – Kraków, 1883. – S. 207.

„читує” у своїх власних спогадах. На викладення матеріалу також сильно впливали релігійні погляди письменника, про які високо відзивався Т. Добшевич, а в деяких місцях виразно проглядає невмотивована сакралізація минулої історії Речі Посполитої.

Дійсно, його твори характеризуються не завжди чіткою композицією, послідовністю викладення, причинно-наслідковими зв'язками подій, деякою дискретністю нарації, тенденційністю у викладенні фактів та їх інтерпретації, але у підсумку, збагатившись наведеними документами та їх переконливістю, читач відчуває ефект довіри до тексту та його аксіологічну значимість. „Конфлікт”, що склався в суспільному функціонуванні та сприйнятті мемуарів Є. Івановського, належить до групи так званих вічних і лежить у площині умов комунікаційної конвенції – низки впізнавальних для обох сторін (автор – читач) ознак тексту. Автор, започатковуючи і впроваджуючи особистий художній код, а саме: систему принципів організації тексту, може йти добре відомими й випробуваними шляхами (жанр, стиль, композиція та ін.), а також запроваджуючи новації, які можуть викликати подвійну реакцію: сприйняття – несприйняття. В останньому випадку твір ніби завмирає на деякий час, чекаючи своєї затребуваності. Так відбулось і з мемуарами Є. Івановського. Реципієнт (читач-науковець) зажадав перевірити мемуари волинянина світською (прийнятою) історією, тим самим відмовляючи їм у праві на існування історії легендарної, міфологічної або навіть усної (світсько-фольклорної, гавендової). Відбулось те, що П.В. Білоус назвав конфліктом висловлювання⁶⁰⁵, який відбувається при зіткненні двох типів традицій.

Художні особливості спогадів Є. Івановського виразно індивідуальні й самобутні. Творчість досить талановитого й працьовитого мемуариста не вкладається у звичайні рамки того чи іншого мемуаристично-щоденникового жанру. Письменник створив свій особистий наратив бачення сьогодення й минувшини. У його творах зовсім відсутня така важлива дійова особа, як сам автор. Мемуари письменника не дають змогу відбудувати чи навіть накидати хоча б основні риси життєвого шляху самого Є. Івановського. Мемуарист майстерно заховав все особисте і, треба визнати, вдало, що могло б так чи інакше висвітлити його симпатії чи антипатії. Його мемуари в одних сюжетах за засобами нарації наближаються до літопису, хронографа чи гавенди, а в інших – перегукуються з конволютом або сучасним поняттям „збірника історичних документів”, упорядником яких є Є. Івановський.

⁶⁰⁵ Білоус П. Давньоукраїнська література і фольклор: проблема художнього коду // Слово і час. – № 12. – 2002. – С. 35.

„Спогади минулих літ” Є. Івановського побудовані за „збірниковою”, „конволютною” композицію, кожен сюжет має окрему назву, є самодостатнім і завершеним. Так, наприклад, „Де кілька зауважень про масонські ложі” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 137 – 166) є розгорнутою розповіддю та аналізом становлення й діяльності масонських лож у Російській імперії, починаючи від петербурзької та варшавської до житомирських, з детальним описом залежних від них відділень, адміністративних сесій, уживаної мови, переліком членів, їх характеристик, роду занять та соціального становища, etc. Мемуарист використовує таблиці, списки, підрахунки, як стильові прийоми своєрідної контамінації художнього і науково-статистичного тексту.

Все це, за засобом подачі матеріалу, межує з ґрунтовним історичним дослідженням. З іншого боку, мемуари містять могутній заміс суб’єктивних оцінок діяльності конкретних значних осіб. Говорячи про Генрика Ржевуського, автор, зокрема, пише: „Генрик граф Ржевуський у дусі католицькому й Речі Посполитої обраний, видатний письменник, одночасно член декількох масонських лож і учень французьких енциклопедистів. Його найвищі здібності та духовні опори не були зіпсовані, від чого завжди впливи лож масонських невід’ємні, і до чого шляхетного чоловіка приводили; це все бачимо в Генрику Ржевуському. Розум мав не посполитий, письменницький талант найвищий, дотепність, відоме ім’я, а, разом з цим усім, сила негативна нейтралізувала ті дари, які морально витратились, не пробудили в земляків ушанування, популярності й поваги, яку народний письменник повинен мати. Що значать найвидатніші дарування, наука, красномовство, талант письменника, коли чоловік проти Бога повстане, один раз до бунту розв’язаного проти нього пристане, а потім ціле життя своє буде нещасним. На що сьогодні перетворились старожитні польські дома? Не було заколоту, як у Речі Посполитій, для їх знищення; саме через власні гріхи, впливи зіпсованого духу століття все впало. Спосіб життя тих колись святих родин є свідченням найбільшого нещастя. Важка доля їх відрізняється від долі вітчизни. Дома, які ще недавно світились, стали ніби раптово знищені” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 162 – 163).

Поєднання наукового дослідження з використанням малодоступних матеріалів, вкраплення суб’єктивно-текстових ремінісценцій – все в сукупності надає мемуарам Є. Івановського прикмети достовірності й історичної значущості. В нараціях про діяльність масонства, а, разом з цим, і в розповіді про видатного письменника, зокрема, відчувається

однозначне, тотальне неприйняття масонства та духу „зіпсованого століття”, яке, на думку мемуариста, негативно вплинуло на сучасність. Не випадково, підсумовуючи розділ, Є. Івановський називає багато конкретних прізвищ волинян, надаючи їм досить невтішну характеристику: ... „люди здібні, благородні, покликані для покращення своєї провінції, шкода, що не уникли вони впливів пропаганди масонської й духу століття XVIII, були б корисні суспільству, більше б ще відзначились, і самі були б щасливі” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 166).

Наступним розділом „Спогадів минулих літ” є „Кореспонденції й портрети”, що складаються, як вітраж, із самодостатніх композиційно-закінчених сюжетів. Так, наприклад, розділ відкриває розповідь про Алойзи Фелінського, якому передує мотивація в переконливості наступних повідомлень: автор пише, де і як йому потрапили листи видатного драматурга. Це досить поширений прийом переконання в „достовірності” повідомлення, який сягає ще літописних часів. Далі Є. Івановський рясно цитує особисті лист директора Кременецького ліцею, належно розставляючи лапки, сумлінно наводить дати, місце написання, словом, усе, що може підсилити їх автентичне сприйняття (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 170 – 173). Наступною композиційною вставкою є листи Варфоломія Гіжицького⁶⁰⁶, волинського губернського маршалка (1814 – 1815), в майбутньому – губернатора (1816 – 1824) до Елігія Піотровського і до уповноваженого у справах Волині в Петербурзі Леона Залеського (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 175 – 196) з розгорнутими вкрапленнями їх представлення з особистими глибокими коментарями, як між листами або в самому листі, чи, навіть, у підряднику (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 173 – 175, 178, 180 – 181, 185, 187, 188, 189 – 190, 192 – 193, 194). Достовірність усього епістолярію, наприклад, має закріпити лист

⁶⁰⁶ Гіжицький Варфоломій (Бартоломій) Кастанович (бл. 1770 – 1827) – генерал російських військ, Волинський губернатор (1816 – 1824), закінчив піярський пансіон у Варшаві, за часів Катерини II служив полковником драгунського полку на Волині, за Павла I – у Грузії полковником гусарського полку, за Олександра I – генерал-майор під Аустерліцем, на Волині володів маєтком Молочки (тепер Чуднівського р-ну Житомирської обл.), де жив після відставки й помер. Є відомості, що В. Гіжицький писав мемуари. В. Гіжицький – герой низки мемуарних творів волинян, серед яких: Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892; Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyni. – Wilno, 1861; Konopacki Sz. Pamiętniki. – Warszawa, 1899; Ochocki J.D. Pamiętniki. – Warszawa, 1882; E. Felińska. Pamiętniki. – Wilno, 1859. – S. 373 – 401.

дружини (з липня 1797 р.) губернатора Людвіки Гіжицької, з роду Лінських, що завершує сюжет розповіді про губернатора Волині (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 196 – 197).

Листи В. Гіжицького у варіанті публікації Є. Івановського – це бездоганний з точки зору самовиправдання текст, що межує як зі сповідальністю, так і власне з мемуаристичністю. Логічні композиційно закінчені сюжети, глибоке знання логіки подій на Волині, обставин, людей, підкилимових ігор, нарешті, яскрава й вишукана мова – все репрезентує губернатора (уточнимо: за подачею Є. Івановського) тільки з позитивного боку. Це підкреслює сам автор „Спогадів минулих літ” у дещо дидактично-моралістичному стилі: „Гіжицький був найкращим поляком, справжнім польським шляхтичем, російська урядова служба: військова і цивільна – не змінила ні на йоту шляхетської польської натури; він дав нам приклад твердої волі і як при цьому ставитись до випадків, можна служити й мати становище навіть вище від урядового, бути завжди щирим поляком, корисним земляком і підвищувати хвалу Божу. Не ордени йому марились, а косяк Милосердя. На важкому шляху життя, як зірка, ця набожна думка йому світила. Бог її благословив, упровадив до втілення”. Після чого мемуарист у властивій йому манері переходить до доказів викладених мотто: „Косцюл і кляштор були побудовані. Сестри милосердя отримали Вільськ⁶⁰⁷. Скільки ж там хворих, скільки ж знайд було утримано, скільки сиріт, бідних панянок, хлопчиків, які на кошти сестер отримували початкову освіту в школах.

⁶⁰⁷ Мається на увазі шпиталь сестер шариток, який було закладено київським єпископом Юзефом Анджеем Залуським (1702 – 1774) в останні роки життя. У 1842 р. (за іншими даними – у 1844), керівництво шпиталем перейшло до російського уряду, а в 1863 р. (за іншими даними – у 1865), приміщення шариток було передано під військовий шпиталь, а церкву й каплицю віддано православної церкві, див.: Н.Л. Деятельность „шариток” в Житомире // Киевская старина. – Т. 46. – № 7. – 1894. – С. 102 – 103; Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 117 – 119, 137; Lisiecki L. Z życia młodzieży gimnazjalnej w Żytomierzu w ostatniem dziesięcioleciu wieku zeszłego // Rocznik Wołyński. – Т. IV. – Równe, 1935. – S. 184. Вільськ тепер село Черняхівського р-ну Житомирської обл., у 1820 році було дароване імператором Олександром І закладу сестер шариток у Житомирі, див.: Е. Felńska. Pamiętniki z życia. – Seria II. – Т. 2. – S. 387; Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Історико-географічний словник Житомирщини. – Т. I. – Житомир: ПП. М.Г. Косенко, 2002. – С. 62; Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст. – Житомир: ЖДПУ ім. І. Франка, 2002. – 36 – 37.

Таке милосердя і врятування було справою Варфоломія Гіжицького” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 194).

Наступним сюжетом мемуарів Є. Івановського є розділ „Філіп Платер”⁶⁰⁸, присвячений яскравому та впливовому волинському діячу⁶⁰⁹ (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 197 – 207). Ця розповідь, як і попередня, насичена рясними цитуванням, наприклад, висловлювань Т. Чацького про Ф. Платера, загальною характеристикою віце-губернатора, аналізом його суспільної діяльності. Як це стало вже традиційним для стилю Є. Івановського, автор цитує уривки з епістолярію Ф. Платера, надає особисті коментарі, серед яких, наприклад, такі: „Філіп Платер, крім Чацького, нікого не любив, неприємним був для всіх. Його їдкі жарти ображали, а він у цьому знаходив задоволення, мав справдішні обивательські почуття, шану до публічного добра й наук, горів у виконанні намірів Чацького. Ці почуття негативно впливали на його сприйняття, у розв’язанні публічних проблем загорався, говорив швидко, переконливо, ясно і з великою силою” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 198). Далі йдуть наступні самодостатні блоки: „Князь Дмитр Четвертинський” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 207 – 222), „Владислав Божидар Подгорецький” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 222 – 224), „Константин Піотровський” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 224 – 239), „Леон Залеський, майор польських військ” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 239 – 262), „Антоні Павша” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 1, s. 262 – 294), „Фелікс Харленський” та інші.

⁶⁰⁸ Філіп Платер (1784 – 4 листопада 1838, Одеса) два роки вчився у Віленському університеті, служив в армії Варшавського князівства до 1810 р., з 1808 р. – член волинської судово-едукативної комісії, з 1813 р. – візитатор шкіл Волинської і Подільської губерній, опікувався розвитком Кременецької гімназії, в 1816 – 1820 рр. – віце-губернатор Волинської губернії. Член дубенської масонської ложі до 1820 р. З 1821 р. – жив в Одесі, відійшовши від публічного життя. Див.: Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – S. 42 – 46; Rolle M. Ateny Wołyńskie. – Lwów, 1898. – S. 273 – 275; Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803 – 1832. – T. I – II. – Lublin: KUL, 1991: Indeks nazwisk.

⁶⁰⁹ Ф. Платер – герой низки мемуарних творів волян, серед яких: Kaczkowski K. 1808 – 1831. Wspomnienia z papierów pozostałych po śp. K. Kaczkowskiego, generała sztabekarzu wojsk polskich. – Lwów, 1876. – S. 1 – 68; Drewecki J. Pamiętniki 1772 – 1852. – Kraków, 1891. – S. 248, 316; Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – S. 42 – 46; Chajkowski M. Pamiętniki Sadyka-Paszy. – Lwów, 1898. – S. 19; Rolle M. Ateny wołyńskie. – Lwów, 1898. – S. 273 – 275.

Підсумовуючи художні особливості „персональної” частини побудови мемуарів Є. Івановського, слід наголосити на своєрідній, властивій авторові манері викладення частин мемуаристичного тексту, яка утворює тріадну комбінацію: теза – приклад – висновок, витoki якої сягають ще дидактики єзуїтів. У виборі персонажів, побудові їхньої долі й обставин, де б вони могли найбільш виразно розкритись, автор створює свою концепцію людини й протистоїть іншій. Він також прагне об’єктивності в характеристиці своїх героїв, що знаходить відображення в оцінці образів з точки зору „повного” комплексу аналізу індивідуальних рис – як позитивних, так і негативних. Однак автор не залишає таку характеристику на „відкритій ноті” і досить впевнено підштовхує читача до однозначних висновків, що мають співпасти з думкою самого автора. Серед опорних точок співпадіння значимими є, перш за все, такі риси особистості, як глибока релігійність, безкорисливе служіння рідній землі, шляхетність і польськість.

Іншою важливою композиційною особливістю мемуарів Є. Івановського в групуванні тексту є, так би мовити, „блочна” структура, яка межує з закінченою композицією окремого історичного дослідження, але має суто мемуаристичну (особистісну) основу. Другий том „Спогадів минулих літ” вміщує цікаві, з точки зору композиційної самодостатності, різноманітні тематичні блоки: „Дубенські контракти 1776 р.” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 2, s. 253 – 267), „Жежелів біля Махновки” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 2, s. 423 – 432), „Безтурботні” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 2, s. 433 – 454), „Житомиряни” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 2, s. 455 – 467), „Антоній Павша” (*Helleniusz Eu... Wspomnienia lat minionych...*, t. 2, s. 476 – 583) та інші, які лежать у площині монументальної мемуаристики, коли самого автора в подіях не видно, він ніби намагається заховатись за розповіддю від третьої особи, а його постійну присутність видно лише в розстановці подій та прикінцевих коментарях.

Такий ж підхід знайшов своє художнє відображення і в іншому мемуаристичному творі письменника „Польські мемуари з різних часів”, де, наприклад, сюжет „Уривок з газети року 18 червня 1768 р. Із Бердичева” (*Helleniusz Eu... Pamiętki polskie z różnych czasów...*, t. 2, s. 178 – 183), присвячений одній з бердичівських подій часів Барської конфедерації, будується вже за ґрунтовно випробуваною методикою попередніх мемуарів.

Передує до „Уривку з газети року 18 червня 1768. з Бердичева” розповідь мемуариста про облогу костюлу Божої матері босих кармелітів російськими військами генерала М.С. Кречетнікова. Відомості, що

наводить Є. Івановський, дивують своїми подробицями, які могла б написати тільки людина, що безпосередньо перебувала одночасно серед оборонців, або російських військ, або в таборі Казимира Пуласького⁶¹⁰, який намагався надати допомогу бердичівським оборонцям.

Далі сюжет про бердичівську облогу містить дослівний текст, про що свідчить подача його від початку до кінця в лапках, уривка з якоїсь газети. Уривок цей присвячений битві конфедератів з росіянами в Бердичеві, облозі фортеці Босих кармелітів, здачі в полон, арешту, відпущенню на волю оборонців, нарешті, характеристики поведінки деяких мешканців Бердичева. За задумом мемуариста, це має підсилити та підтвердити попередню розповідь. Достовірність цієї вставки, на думку автора, має збільшити точне її датування: 18 червня 1768 р. Підсиленню достовірності змісту має також сприяти примітка самого Є. Івановського, що розміщена у виносці: „В газеті не завжди буває розміщена істотна правда. На маргінесі цієї газети рукою невідомого читача зроблені деякі написи” (*Helleniusz Eu... Pamiętki polskie z różnych czasów...*, t. 2, s. 178). А далі за допомогою використання астеріксів Є. Івановський друкує в тексті примітки цього невідомого автора. Таким чином, мемуарист робить читача свідком логічного протиріччя: „в газеті не завжди буває розміщена істотна правда”, що породжує художню гру в тексті „Польських мемуарів з різних часів”. Проте очевидно, мабуть, і те, що примітки невідомого автора також можуть не містити істотної правди! Тому слідом за софізмом автора можна припустити, що й у мемуарах також не завжди може бути розміщена істотна правда. Однак Є. Івановський все ж починає складну гру з текстом і в художньому тексті.

Після цитування газетної замітки з’являються посилання й цитування мемуарів Муррая (Lwów, 1857), що також містять коментарі цієї події, потім на латиномовний текст невідомого бердичівського кармеліта, далі на „Бердичівський олтар або зібрання молитов на честь найсвітлішої Трійці, найсвітлішої панни Марії і народних святих” (1856) А. Грози і, нарешті, лист невідомого кармеліта від 25 травня 1768 р., що знаходився в бібліотеці Оссолінських у Львові. Таким чином Є. Івановський, „граючи” за своїми власними правилами, намагається збудувати свою правдиву картину подій минулого. Враховуючи те, що інших, ніж цитованих ним документів, у той час не було, наведені уривки сприймаються як єдині об’єктивні свідчення подій минулого. Мемуарист

⁶¹⁰ Казимир Пуласький (Kazimierz Pułaski, 1747 – 1779) – генерал, один з відомих командирів партизанських загонів Барської конфедерації, брав участь у боях під Бердичевом, після розгрому конфедератів емігрував до Сполучених Штатів, де організував свій кавалерійський загін, який називали легіоном Пуласького.

переконливо виграє гру! Однак це лише частина „перемоги” мемуариста. Остаточна „перемога” Є. Івановського, відповідно до традицій його творчого методу, полягає в розширеному мораліте на клерикальні проблеми в кінці вставної конструкції саме там, де починаються особистісні розміркування про роль чудес в житті запопадливого католика: „Кожен католик в чудеса вірити повинен, віра оздоровлює і гори переносить, і Христос дав апостолам сили творити чудеса, не тільки Бог, а й людина чудеса чинить, людина грішна за своїм народженням, але через святість життя і з'єднання з ласкою Божою, дива творити може...” etc. (*Helleniusz Eu... Pamiętki polskie z różnych czasów...*, t. 2, s. 182).

Високий аксіологічний рівень у мемуаристиці Є. Івановського займає особистість, яка розглядається автором у континуумі дій і наслідків. Подія „Уривку з газети року 18 червня 1768 р. з Бердичева” закінчується агіографічною нарацією мемуариста про легендарного ксьондза Марека (Яндровича – В.Є.)⁶¹¹, який, за відомостями мемуариста, служив у Барі, в Городищах під Лобунем, був після подій 1768 р. засланий до Сибіру, після повернення служив у Варшаві, потім – в Ушомирі, а наприкінці життя – в Березові поблизу Любара, де й помер у 1806 р., похований у Городищах. Розповідь про ксьондза Марека Є. Івановський підсилює посиланнями на художні твори Г. Ржевуського і Ю. Словацького⁶¹², в яких ця видатна людина знайшла своє геніальне

⁶¹¹ Яндрович Марек (Marek Jandolowicz, бл. 1713 – 1799), ксьондз кармелітського монастиря у Барі, якому приписували дар пророка та чудотворця. Після взяття Бару був ув'язнений до 1774 р. у Києві, потім знову служив у Барі, Аннополі (Kitowicz J. Pamiętniki czyli Historia polska / Komentarz Z. Lewinowej. – Warszawa, 1971. – S. 705), Молочках (тепер Чуднівського р-ну Житомирської обл.: Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – Warszawa, 1928. – S. 65 – 66), Бердичеві (Jelowski A. Moje wspomnienia. – Instytut wydawniczy: Pax, 1970. – S. 143). Расходження в даті смерті – показовий факт розбіжностей між мемуаристом і коментатором, коли ні перший, ні другий не посилаються на першоджерела.

⁶¹² Маються на увазі „Спогади пана Северина Соплиці, чашника Парнавського” Г. Ржевуського та поема „Беньовський” Ю. Словацького. Додамо також, що в третій пісні „Беньовського” згадується генерал М.С. Кречетніков, як учасник битви під Баром, що не відповідає дійсності. Генерал у цей період був під Бердичевом, який обороняли загони Казимира Пуласького (Словацький Ю. Вибрані твори: У 2 т. – Т. 1. – К.: Держ. видавн. художньої літератури, 1959. – С. 431; Словацький Ю. Бенёвский. Поэма. – М.: Художественная литература, 1973. – С. 252; Helleniusz Eu. (Iwanowski E.). Pamiętki polski z różnych czasów. – Т. 2. – Kraków, 1882. – S. 173 – 178).

художнє втілення. Таким чином, документалізм та значимість мемуаристичного твору Є. Івановського підтверджені художніми творами інших видатних письменників. Художній твір, за логікою Є. Івановського, варто розцінювати як документ епохи. Думка, що сьогодні не викликає сумнівів, у той час була безперечною новацією волинянина.

Мемуари Є. Івановського репрезентують новий піджанровий різновид мемуаристично-щоденникового жанру: еkleктичний або конволютний, - що всмоктав у себе, крім художньої, досягнення інших „паралельних” різновидів творчої діяльності митця – історичного, літературознавчого, белетристичного, публіцистичного, дидактичного, нарешті, політичного. Підсумовуючи аксіологічні надбання мемуариста, слід звернути увагу на його виняткове вміння, застосовуючи різні форми та засоби подачі матеріалу, передавати „запах, смак та колір” епохи, власне ті особливості, які стали найбільш примхливими для деяких інших мемуаристів, що поспішали передати події, фактаж або себе в епосі.

ФРАНЦІШЕК КОВАЛЬСЬКИЙ

Францішек Ковальський (Franciszek Kowalski, 21 березня 1779, Паволоч тепер Попільнянського р-ну Житомирської обл. – 10 жовтня 1862, Київ) – відомий поет, письменник і перекладач Правобережжя. Вчився у щойно відкритій у 1814 р. Вінницькій гімназії, де в наступні часи також буде здобувати освіту Тимко Падура, в 1823 р. закінчив Кременецький ліцей, навчання в якому стало можливим тільки тому, що постійно займався корепетиторством. Під час канікул у 1823 – 1825 рр. в домах волинської шляхти давав приватні уроки, заробляючи на своє навчання.

До юнацького періоду творчості поета відноситься музична комедія віршем і прозою у п’яти актах „Шляхтич-міщанин, або Турки на Волині” („Mieszanin szlachcic czyli Turcy na Wołyniu”, 1814). Вірші належать Ю. Ковальському, а проза – Ю.Н. Каменському. Комедія не була видана, але стала досить яскравим прикладом зацікавленості автора проблемами історії рідного краю.

З 1825 р. Ф. Ковальський чотири роки жив у Варшаві, де служив приватним учителем, одночасно відвідував заняття як вільний слухач в університеті, особливою шаную користувались у нього лекції Фелікса Бентковського, відомого літературознавця, автора „Історії польської літератури” („Historia literatury polskiej”, 1814), і Казимира Бродзинського,

поета-сентименталіста⁶¹³, автора відомої поеми „Веслав” („Wiesław”, 1820).

Під час листопадового повстання 1831 р. поет служив у чині підofiцера Литовсько-Волинського легіону, став одним із творців військової лірики повстання. В цей період автор видав „Меч і лютня, або Пісні волі вільного поляка, ... перекладача Мольєра, підofiцера Литовсько-Волинського легіону” („Miecz i lutnia, czyli śpiewy wolności wolnego Polaka, przez ... tłumacza Moliera, podoficera Legii Litewsko-Wołyńskiej”, Warszawa, 1831). З листопада 1831 р. до вересня 1832 р. знаходився в російському ув'язненні, згодом був відпущений на волю. У 1832 р. одружився й виїхав до Галичини⁶¹⁴.

Польська повстансько-патріотична поезія початку 1830-х років була значно більше поширена й популярна, ніж проза. Вона містила глибокий політичний підтекст і тенденційну спрямованість. Серед повстанської поезії значне місце займають збірки „Побудка” („Pobudka”) Северина Гошинського і „Улюблені пісні” („Ulubione pieśni”) Рейнольда Суходольського, твори „Могили Праги” („Mogiły Pragi”) Мауриція Гославського, „Битва під Гороховим” („Bitwa pod Grochowem”) та „До народів” („Do ludów”) Стефана Гарчинського, а також Константи Гашинського, Францішека Ковальського і, безперечно, Юліуша Словацького. Поети закликали до патріотичної самопожертви й вольності, оспівували успіхи польської зброї, битви й військового побут. Особливою популярністю серед повстанців користувались пісні Фелікса Карпінського, який писав твори на манер військових, легіонерських чи барських пісень, що добре запам'ятовувались, незабаром отримували нехитру самодіяльну мелодію і перетворювались у бойові марші.

У цей же час поет працює над „Поезією і польськими народними піснями ... солдата з 1830 – 1831 років” („Poezje i pieśni polskie narodowe przez ... żołnierza z roku 1830 – 1831”). Великий том ліричної поезії, що містив твори з часів повстання, арешту й до звільнення, тобто періоду 1830 – 1833 рр., так і не було видано.

Ф. Ковальський став одним з послідовних продовжувачів у поезії старовинного польського жанру фрашок, що беруть свій початок ще в XVI столітті. Стислі жартівливі епіграматичні невеликі вірші користувались особливою прихильністю читача. У 1839 р. у Львові

⁶¹³ Казимир Бродзинский и его литературная деятельность (1791 – 1835). Исследование. – К., 1841. – С. 184 – 192, 240 – 264.

⁶¹⁴ H. Sk[imborowicz]. Życie i pisma śp. F. Kowalskiego // Gazeta Polska. – № 254. – 1862.

побачили світ „Фрашки, що були написані з 1824 до 1828 р.” („Fraszki. Pisane od 1824 do 1828 r.”; наступне видання: Kamieniec-Podolski, 1847) Ф. Ковальського, що включали в першому виданні 31 фрашку, в другому – 49.

У 1841 р. Ф. Ковальський повернувся до Подільської губернії. В цей період письменник написав і видав у Львові повість для дітей „Золоті зерна” („Złote ziarna”, 1841). Перебуваючи на Поділлі, Ф. Ковальський близько сходиться з Ю.І. Крашевським, про що свідчить велике листування письменників. Друкує в „Athenaeum”¹⁵ Ю.І. Крашевського чотири частини поетичної повісті „Тимон” („Тумон”, 1843 – 1850), присвяченої молодому неокласицисту Тимону Заборовському, котрий рано пішов з життя, автору трагедії „Богдан Хмельницький” („Bohdan Chmielnicki”), поеми „Болеслав Хоробрий або взяття Києва” („Bolesław Chorobry, czyli zdobycie Kijowa”) та „Подільських дум часів турецького панування в тій землі” („Dumy podolskie za czasów panowania tureckiego w tej ziemi”).

У 1849 – 1851 рр. Ф. Ковальський служив архівістом у маєтку Потоцьких у Тульчині на Поділлі. Це період, коли митець творить побутову повість для молодих хлопців „Ув’язнення Броня”¹⁵ („Wiązanie Bronia”, Wilno, 1852). Не пізніше 1854 р. письменник почав писати „Спогади. Мемуари” („Wspomnienia. Pamiętnik”), які почали з’являтися друком спочатку самодостатніми фрагментами, а в 1859 р. у Києві вийшли окремим виданням у двох томах¹⁶, що містили згадки про Одесу, Умань, Вінницю й Бердичів, Адама Міцкевича й Олександра Пушкіна, про міста й містечка, сучасників і попередників.

У 1856 р. жив у Житомирі. У цей час Ф. Ковальський знайомиться з А. Грозою. Результатом співпраці письменників стало видання

¹⁵ Слово є грою змістів: broń – зброя, рід військ, а також може бути перекладено і як зброносець, військовий, або скорочено від Броніслав.

¹⁶ Розділ „Бердичівський ярмарок” перекладений українською мовою П. Білоусом: Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 13. – Житомир, 2005. – С. 162 – 176; за виданням: О.Л. [Левицький]. Бердичевская ярмарка. Из воспоминаний шляхтича, относящиеся к 1823 г. (Из мемуаров подольского шляхтича Франциска Ковальского, изданных в 1859 г.: Kowalski F. Wspomnienia. Pamiętniki. – Т. II. – Kijów, 1859) // Киевская старина. – Т. 41. – № 6. – 1893. – С. 428 – 458. У наступному – посилання на український переклад П. Білоуса в тексті тільки з зазначенням сторінки.

віршованих „Родових легенд” („Legendy herbowe”⁶¹⁷, Żytomierz, 1862), до яких увійшло 83 невеликих твори, з яких два належали Александру Грози. Ф. Ковальський писав гавенди, серед яких „Каша зі шведами” („Kasza ze Szwedami”, 1858) надавала оригінальному жанру військової гавенди риси мемуаристичності. Серед житомирського оточення в цей період, крім А. Грози, бачимо Ю.І. Крашевського і Адама Плуґа, який залишив теплі спогади про свого близького друга⁶¹⁸.

Останні роки свого життя Ф. Ковальський провів у Чернятині (недалеко від Бару) Подільської губернії. Літом 1862 р. письменник виїхав на лікування до Києва, де й помер.

Після смерті Ф. Ковальського невиданими залишились поетичні „Стремено, народна легенда” („Strzemie – legenda ludowa”) і „Якуб Стременчук” („Jakub Strzemieńczyk”).

Крім поезій, пісень, фразок і повістей, Ф. Ковальський залишив також низку перекладів. Перекладачем він був чудовим і обізнаним, подарувавши польськомовному читачеві переклади творів Мольєра, серед яких окремими виданнями вийшли „Примусове одруження” (1821), „Кумедні манірниці” (1822), „Лікар не по своїй волі” (1822), „Скупий” (1822), „Міщанин-шляхтич” (1823), „Жорж Данден” (1824), а згодом увійшли до окремого видання зібрання творів у шести томах видатного французького драматурга Molière „Dzieła...” (6 t., Wilno, 1847 – 1850.) з передмовою самого перекладача. Для дітей з англійської переклав і уклав найцікавіші випадки з пригод Робінзона Д. Дефо, роман В. Скотта „Морський розбійник”, з латинської декілька фрагментів (XI і XII) з „Енеїди” Вергілія.

Художній метод „Спогадів. Мемуарів” Ф. Ковальського лежить між здобутками зрілого романтизму й натуралістичними впливами позитивізму, який у той час потужно і впевнено набирив сили у східній Європі. Мемуари письменника являють собою багатопланову художню систему. З точки зору сюжетного стрижня та організації художнього матеріалу, це, власне, мемуари, і в цьому випадку твір самодостатній, закінчений і логічний. З іншого боку, твір містить риси побутового та фізіологічного нарисів, що в даному випадку мають зовнішньо подібні форми з могутнім притчово-алегоричним підтекстом. Мемуари

⁶¹⁷ Дослівний переклад слова herbowy з польської на українську – гербовий. Однак це значно звужує зміст терміну, який одночасно включає також значення: лицарський, родовий, легендарний, шляхетський.

⁶¹⁸ Pług A. Wspomnienia pośmiertne // Tygodnik ilustrowany. – № 168. – 1862.

складаються з окремих розділів, що мають топографічну та часову єдність.

Розділ „Бердичівський ярмарок”, очевидно, через вибір матеріалу, найбільш колоритний і виразний. Річ у тім, що місто Бердичів у XIX столітті славилися в Європі магією „міста чудес”, „столиці польських жидів”⁶¹⁹, поблизу якого і завдяки якому зароджувалися, множилися, поширювалися численні легенди, міфи, чутки, чудесні та неймовірні розповіді⁶²⁰. Про бердичівського фінансового короля Гальперіна згадує О. де Бальзак.⁶²¹ Місто примхливо об’єднувало дві могутні культури: польську і єврейську, католицьку й іудейську з найбільш ортодоксальною її формою – хасидизмом. Бердичів був осередком східноєвропейської торгівлі, а разом з нею – різноманітних строкатих європейських впливів. „Нам хотілось з’їздити до Бердичева, – говорить один з доповідачів товариства історії і старожитностей, – місце в тутешній стороні видатне завдяки його ярмарку, монастирю та торгівлі: це польський Париж. Якщо молодий чоловік не був у Бердичеві, то він сто відсотків у великому світі губить”⁶²².

Для Ф. Ковальського-мемуариста Бердичів – „знаменита та багата столиця польських євреїв” (*Ковальський Ф. „Бердичівський ярмарок”.., с. 162*)⁶²³. Ніщо не може сховатися від прискіпливого ока письменника: місто велике, зі значною кількістю кам’яних будинків, проте занадто, чисто по-єврейськи, тісне⁶²⁴, ярмарковий майдан, однак доволі просторий; ратуша; заїжджий двір; театр, кондитерські, винні лавки; гральний дім; звіринець з азіатськими й африканськими тваринами; цирк і різноманітні

⁶¹⁹ Jełowicki A. Moje wspomnienia. – Instytut wydawniczy: Pax, 1970. – S. 140.

⁶²⁰ М. Чайковський у гавенді „Старо-Кияни. 1809” пише навіть про те, що під час бердичівського ярмарку можна було купити зброю для повстанського загону: Czajkowski M. Piśma. – Т. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 141.

⁶²¹ Balzak. Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński. – Warszawa, [Б.м.в.]. – S. 42, 44.

⁶²² Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете / Повременное издание под заведыванием О.М. Бодянского. – Кн. 3. – М., 1869. – С. 252; Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської. Історико-краєзнавчі нариси. – Т. 1. – Житомир: Видавець М.Косенко, 2005. – С. 3 – 5.

⁶²³ Порівн.: „І чого це містечко (Бердичів – В.Є.) ситі потрапило в тенета боліт, де й місце незахищене, й повітря нездорове, й води, придатної до пиття, немає, ніхто цього не відає, але кожен радіє, що принаймі тут живе. Чого це містечко таке неохайне? Бо це столиця польських жидів”: Jełowicki A. Moje wspomnienia. – Instytut wydawniczy: Pax, 1970. – S. 140.

⁶²⁴ Порівн.: „За пасовищами будинок на будинку лежить Бердичів”: Jełowicki A. Moje wspomnienia. – Instytut wydawniczy: Pax, 1970. – S. 141.

видовища; кінний ярмарок з татарськими степовими необ'їждженими, дикими та норавливими кіньми; купці з глибини Росії, Австрії, Німеччини, Болгарії, Туреччини, Аравії та Бог знає звідки; чудові магазини – французькі, німецькі, італійські, російські, грецькі, болгарські; знаменитий костюл та кармелітський кляштор, розташовані на високій горі, що має вигляд міцної фортеці з бастионами й бійницями; різноплемінний, різномовний, гамірливий натовп людей у найрізноманітнішому одязі, на бричках, возах, візках, каретах; гамірне, різноплемінне збіговисько народу; кінні перегони; акробатичні вистави; афіші, що запрошували на музичний концерт або на гімнастичні вистави; фокусники; банкір Шифнагель; нарешті, книгарня Глюкберга, відомого варшавського видавця та продавця книг, де в продажу є два томики віршів А. Міцкевича, які щойно вишли з друку; „так званий трактир Познанського” – ось далеко не повний перелік основних просторових віх, які можна вичленити із загального потоку диференційованої інформації про місто.

Кожне з визначених топосів набуває в тексті відповідної семантизації, що сприяє не тільки його впізнаванню, але й визначенню ролі, яку воно має відіграти. Так, наприклад, трактир Познанського – джерело шуму й гамору: грають у фараона, грають у карти; навколо гравців панує невгамовний, хаотичний гвалт, на тлі якого, як громові удари, лунають зловісні слова: пароль! б'ю! ва-банк! Навіть ночами у вухах розповідача відлунював невгамовний гомін, шум (*Ковальський Ф. „Бердичівський ярмарок”.., с. 168*). Звуковий світ „Бердичівського ярмарку” – це заплутаний простір хаосу й безладдя, відсутності гармонії й духовності. Він сприяє приниженню (лазіння під більярдним столом через програш, шахрайство, омана та ін.), веде до самознищення гусарства (М. Чайковський обігрує в більярд гусарів, які зазіхнули на його гроші),⁶²⁵ марнотратства, дратує. Панівний звук – какофонічний, негармонійний, фальшивий. Непомірний гамір публіки перекривав навіть гру оркестру з чехів.

⁶²⁵ Порівн.: „Гусари спускали в Бердичеві гроші, в заїжджих жидівських домах започаткували гру в карти, мали в служінні факторів, які припускались зловживань, і це увійшло в загальний звичай польської молоді з околиць, у Бердичеві втрачали фортуна, час і здоров'я”: Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 2. – Kraków, 1876. – S. 396. Про бердичівських факторів див.: Jałowicki A. Moje wspomnienia. – Instytut wydawniczy: Pax, 1970. – S. 144.

Хаосу трактиру протистоїть тимчасовий (на два тижні) світ салону гордої волинської аристократки, яка приїхала на ярмарок зі своїми трьома дочками. Тут слухають Горація й Вергілія, читають свої й чужі твори, щойно видані вірші А. Міцкевича. „Вечір несподівано перетворився на літературний. Так новоявлений польський поет одразу заморочив усім голови. Гості розійшлися після опівночі” (*Ковальський Ф. „Бердичівський ярмарок”... с. 175*).

Бердичів – це місце випадкових зустрічей. Автор-розповідач мандрує разом із другом Станіславом Старшинським. У театрі він зустрічає своїх кам’янецьких приятелів, на кінних перегонах – старого друга, віддано закоханого в коней С. Осташевського⁶²⁶, на прізвисько Штиря. У костьолі автор впізнає колегу по Кременцю – ксьондза Соколовського. Волинські Афіни, що набули в ті часи міфологічних рис побратимства й духовної єдності, відкривають усі двері в Бердичеві і є свідченням духовної спорідненості. У заповненому бердичівському театрі

⁶²⁶ Спиридон Осташевський (Spirydion Ostaszewski, 1797, Антонівці Липовецького повіту Подільська губ. – 25 квітня 1875, с. Авратин Любарської волості Житомир. повіту) – відомий польський літератор, що писав українською мовою. Навчався у Вінницькій гімназії, Кременецькому лицей. У складі 2 уланського полку Ю. Дверницького брав участь у повстанні 1831 р., у боях під Криловим, Порицьком, Боремлем і Замостем був контуженим і п’ять разів пораненим, після розгрому повстання – ув’язнений у Житомирі і Кам’янець-Подільському, після звільнення поселився в Авратині і Пединках Житомирського повіту. Був віддано закоханим у коней, став відомим кіннозаводчиком, автором „Любитель коней” („Miłośnik koni”, Kijów, 1852), „Відомості про кінні табуни Волині, України, Побережжя і Поділля” („Wiadomość o stadach Wołynia, Ukrainy, Pobereża i Podola”, 1858). За участь у повстанні 1863 р. був засланий до Тобольська, після повернення з 1869 р. жив у Барушковцях і Авратині на Житомирщині. С. Осташевський – автор „Pięć kopy kozo” (Wilno, 1850), які побачили світ українською мовою „Півсотні казок для веселих людей” (К., 1869), („Sto bajek jako dalszy ciąg „Moich dobrych chęci”, Lwów, 1888). Автор дидактичних творів, серед яких „Батько дочок” („Ojciec córek”, Kijów, 1851 – 1852) та ненадрукованих „Мемуарів”. Див. докл.: Groza A. Mozaika kontraktowa. – Wilno, 1857. – S. 175 – 176; Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia polskich czasów dawnych i różniejszych. – Т. 2. – Lwów, 1894. – S. 255, 282 – 283; Щурат В. Спиридон Осташевський і його писання // Осташевський С. Півкопи казок для веселих людей. – Львів, 1910. – С. I – XXII; Гнатюк В. Спиридон Осташевський у світлі українського бурлеску // Літературний архів. – Кн. I – II. – Харків, 1930. – С. 78 – 96, – Кн. III – IV. – С. 92 – 110; Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. Період романтизму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 204 – 212; Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою. – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 174 – 216, 294 – 296.

глядачі впізнають самого автора-перекладача п'єси Мольєра „Лікар не по своїй волі” (Ковальський Ф. „Бердичівський ярмарок”.., с. 171).

Однак і цей світ побудовано за сценарієм карнавалу. „Подільський трубадур” пан Плазовський зі своїм „зібранням творів”, що з'явиться лише після його смерті, тому що він „при житті не хоче бути предметом загальної уваги” (Ковальський Ф. „Бердичівський ярмарок”.., с. 174), сміхотворний. Микола Чайковський – він же пан ярмаркович – „одягає” спочатку „маску” простачка, щоб провчити зухвалих гусарів, потім виявляється не менш азартним гравцем, ніж вони, до того ж більш майстерним (Ковальський Ф. „Бердичівський ярмарок”.., с. 163). Перевернутий світ зображено в дидактично-легендарному анекдоті про купівлю дивовижної якості рідкісного хутра невідомого в Європі американського звіра – азок, який при читанні з кінця означає звичайну свійську тварину – коза. І таке «цінне» хутро продали недосвідченому паничу за високу ціну (Ковальський Ф. „Бердичівський ярмарок”.., с. 166 – 168).

У мемуарах Ф. Ковальського маска-костюм не відображає ролі внутрішньої організації бердичівського соціуму. У тексті митця вона грає роль, яка має видавати одне за інше. Молодий поміщик, який, щойно успадкувавши мільйонне багатство дядька, з'являється на ярмарку в „костюмі-масці” наївного, довірливого та добродушного хutorянина, якого одразу намагаються «розвести на гроші». Але хижачька суть його така ж, як і поважного банкомета в гральному домі, де молодий хutorянин-мужик забирає всю готівку з банку (160 тисяч золотом та паперами) і миттєво зникає (Ковальський Ф. „Бердичівський ярмарок” ... с. 169 – 171). Костюм-маска в цьому випадку відображає просторово-часову семантику світу: осінній Космодем'янський ярмарок у Бердичеві, де „все дозволено”, тому порушення традицій класичного використання костюму на бердичівському ярмарку не є порушенням традицій моральних або публічних, вони не засуджуються, а лише набирають рис міфу про випадкове збагачення, поширюючись у численних чутках та майстерних розповідях. Світ у цьому місті ніби перевертається з ніг на голову, тут все навпаки, навіть французько-польська мова. Азок, виграші у більярд М. Чайковського або у карти 160 тисяч молодим поміщиком – лише спокуси пануючого в місті карнавалу. Моделювання світу в категоріях „масок” підсилюється скрізь володарюючим гармидером, є ілюстрацією фальшивості, ненатуральності урбаністичного світу. Цікаве сприйняття бердичівського світу розсудливо-поміркованим німцем-раціоналістом, який переїхав через Бродську митницю й опинився в Бердичеві, де він „за допомогою деяких німецьких купців розірвав

Бродський контракт за половину вартості проїзду та найняв дужого поляка, який імпував... самою натурою та мав сильних коней”⁶²⁷. Німецькі купці та дужий поляк – непохитні цінності бердичівського світу.

Такий же підхід використаний у побудові бердичівського світу в романі Ю. Коженювського „Аферист” та „Мої спогади” Александра Словіцького, але фактажність Ф. Ковальського, крім урбаністичної впізнавальності, насичена ще впізнавальністю міфологічною, що є іншою, відмінною формою функціонування мемуаристично-щоденникового жанру. Карнавалізація буття у Ю. Коженювського побудована вже не на народно-сміховій культурі, а на світсько-сміховій гротескного реалізму, який ще був живим в українських навчальних закладах і в застільних бесідах української різночинної інтелігенції першої половини ХІХ століття⁶²⁸.

Але ні висловлювання на кшталт: „чудова погода, дні були сонячні, майже літні” (*Ковальський Ф. „Бердичівський ярмарок”... , с. 162*), ні приємні випадкові зустрічі, ні літературні вечори, нарешті, ні яскраві враження не можуть надати гармонії бердичівському ярмарку, який у художній уяві письменника уособлює жажливу всеруїнну ідею, що несе з собою така нова соціальна структура, як місто. Цікаво в цьому контексті провести паралелі, наприклад, з такими містами, як Київ зі своїм контрактним ярмарком, чи Житомиром або Кам’янець-Подільським, які в мемуаристиці ХІХ століття ще не набули такої потужної міфологізації ні у зв’язку з якимось соціальним явищем, ні духовним.

Бердичів – це топос, де все навпаки. Це – місто, яке неможливо перемогти, з якого можна тільки виїхати, втекти або зникнути. Йому ніщо не можливо протиставити, крім, на думку Ф. Ковальського, високого аристократизму, але й цей аристократизм має різні тенденції.

Завершуючи розділ „Бердичівський ярмарок”, Ф. Ковальський пише про особливості польської, у тому числі волинської, а також єврейської аристократії. Спостереження автора категоричні й різкі. Цікаво, що ієрархія населення Бердичева є для автора прикладом соціального устрою правобережного суспільства. „Бердичівські євреї вважаються якимись природженими аристократами: найбідніший з них зверхньо дивиться на єврея – мешканця інших місць, навіть якщо той багач, і зневажає кожного, хто не з Бердичева; і навпаки – євреї з інших

⁶²⁷ Роммель К. Д. фон. Спогади про моє життя та мій час. – Харків: Майдан, 2001. – С. 106.

⁶²⁸ Бахтин М.М. Рабле и Гоголь // Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1990. – С. 528.

місце дивляться з великою повагою на бердичівського єврея, хоч би той був бідним балагулом. Немає нічого, більш потішного, ніж єврей-аристократ і фанфарон, особливо ж, коли він з Бердичева: чим більше в нього грошей, тим більше в нього чванькуватості й зневаги до тих, хто бідніший за нього. У цьому сенсі євреї багато в чому схожі на декотрих із наших аристократів, саме з тими, в яких єдине достоїнство – капітал. Якщо єврей-магнат став банкрутом, то він завтра ж буде повзати біля ніг тих, кого вчора ще зневажав. Чи не так роблять і наші грошові аристократи, коли втрачають єдину свою перевагу – капітал? Поділля й Україна більше за інші краї багаті на таких грошових аристократів; навпаки, Волинь переважно славиться аристократією роду, і якщо необхідно робити вибір між ними, то я в будь-якому разі віддав би перевагу останнім” (*Ковальський Ф. „Бердичівський ярмарок”.., с. 176*).

Думається, не випадково, що автор у самих останніх рядках нарису шукає й знаходить гармонію, спорідненість і навіть духовну підтримку в традиціях волинської родової аристократії. В цих прагненнях *porte parole* Ф. Ковальського збігається з концепцією „Для милого гроша” А. Коженювського, де також містилась нещадна критика правобережної польської шляхти, яка стала губити свою автентичність перед тотальним натиском капіталізації суспільства й економіки. Художнє кредо драматурга, втілене в комедії, сміється над бездуховністю та стає на захист минулих шляхетських старопольських традицій. Тому не дивно, що потужний гурт провідних письменників Правобережжя, серед яких Г. Ржевуський, А.Н. Коженювський, Ю. Коженювський, Ф. Ковальський та ін., відчувши духовну руїну, яку могла з собою нести нова суспільно-економічна формація, встали на захист і збереження передусім духовності та вітчизняних традицій, духовного аристократизму перед грошовими аристократами.

АНТОНІ АНДЖЕЙОВСЬКИЙ

Антоні Анджейовський (Antoni Andrzejowski, 1785, Варковичі – тепер Дубенського р-ну Рівненської обл. – 12 грудня 1868, Ставища – тепер Київської обл.⁶²⁹) – людина всебічних талантів і здібностей, видатний ботанік, чудовий викладач, талановитий художник, ґрунтовний мемуарист.

Початкову освіту майбутній учений здобував під керівництвом приватного вчителя, потім продовжив у Корці Новоград-Волинського

⁶²⁹ Києвлянин. – № 1. – 1869.

повіту, Тучинській школі Рівненського повіту і, нарешті, відомому Межиріччі Корецькому. З 1801 р. А. Анджейовський навчався у Вільно, де здобував навички малярства в Ю. Олешкевича й студіював природничі науки під керівництвом Є. Снядецького. Потім вчився в Кременці у Ф. Шейдта й В. Бессера. Навчався охоче й старанно, зарекомендував себе як здібний науковець і незабаром отримав посаду ад'юнкта кафедри ботаніки й зоології видатного українського вченого Вілібальда Бессера⁶³⁰ в Кременецькому ліцеї, де також викладав малювання в молодших класах гімназії. Разом з професорами В. Бессером, Ейхвальдом за їхнім керівництвом у 1816, 1818, 1822 – 1825 і 1830 роках А. Анджейовський здійснив ряд наукових експедицій по Волині, Поділлі та Київщині. Дослідницька група побувала також в Одесі й багатьох інших містечках України, де займалась збиранням ботанічних матеріалів для колекції рослин України. Здійснення низки таких системних і регулярних наукових експедицій стало можливими тільки завдяки фінансовій і матеріальній підтримці меценатів науки, серед яких – волинські родини Яблоновських, Платерів, Ржевуських і Мошинських⁶³¹.

Серед багатьох наукових відкриттів і досліджень А. Анджейовського в галузі вивчення флори південно-західної України, території між Бугом і Дністром, Збручем і Чорним морем⁶³² є одна дуже волинська, дуже сакральна й дуже знакова знахідка – відкриття невідомої поліської рослини, яку дослідник уперше описав і назвав на честь видатного педагога й організатора освіти в краї Т. Чацького: *Szackia*

⁶³⁰ Бессер Суїберт Джозеф Готліб (8.07.1784, Інсбрук – 11.10.1842, Кременець), в Україні був більш відомий під ім'ям Вілібальд – видатний вчений ботанік-флорист, німець за походженням, навчався спочатку в Інсбруці, потім у Львівському, з 1805 – у Краківському університеті. З 31 грудня 1807 р. – доктор медичних наук. У 1809 – директор ботанічного саду, викладач зоології й ботаніки Кременецької гімназії. З метою вивчення рослинного світу Правобережної України здійснив ряд наукових експедицій, результатом яких стали „Огляд фізичної географії Волині і Подолу” („Rzyt oka na geografie fizyczna Wołynia i Podola”, Wilno, 1827). У Кременці створив багату колекцію рослин, яку в 1834 р. перевіз до Київського університету й на основі якої було започатковано ботанічний сад щойно відкритого навчального закладу. Не знаючи російської мови, в Київському університеті викладав три роки ботаніку латиною, у 1841 р. повернувся до Кременця, де й помер: *Polski słownik biograficzny*. – Т. I. – Kraków, 1935. – S. 474 – 475.

⁶³¹ Rolle M. *Ateny Wołyńskie*. – Lwów, 1898. – S. 111 – 112.

⁶³² *Украинская советская энциклопедия* / Гл. ред. М.П. Бажан. – Т. 1. – К.: Главная редакция УСЭ, 1978. – С. 184.

*liliastrum*⁶³³. Перу природознавця в кременецький період належать ґрунтова монографія „Ботанічні нариси відвіданих під час подорожей земель між Бугом і Дністром, від Збруча до Чорного моря, що відбулись у 1814, 1816, 1818 і 1822 роках” („Rys botaniczny krajn zwiedzonych w podoróżach pomiędzy Bohem i Dniestrem, od Zbruczcy aż do Morza Czarnego, odbytych w latach 1814, 1816, 1818 i 1822”, Wilno, 1823), а через сім років вийшло продовження описів „Ботанічні нариси відвіданих під час подорожей земель від Збруча до Чорного моря, що відбулись у 1823 і 1824 роках між Бугом і Дністром аж до устя річок у морі” („Rys botaniczny krajn zwiedzonych w podoróżach w latach 1823 i 1824 między Bohem i Dniestrem aż do ujścia rzek w morze odbytych”, Wilno, 1830).

Після ліквідації Кременецького ліцею Антоні Анджейовського було запрошено до викладання в Київському університеті, і вчений переїхав на службу до щойно відкритого освітнього й наукового закладу, де в 1834 – 1839 рр. виконував обов'язки асистента на кафедрі В. Бессера.⁶³⁴

Як відомо, 1839 рік став сумною віхою в історії Київського університету. Після викриття „Товариства польського народу”, очолюваного Ш. Конарським, в університеті почались радикальні репресивні заходи й зміни. Царським указом у січні 1839 р. Київський університет св. Володимира було закрито на один рік, а вже в березні відбулись суди над студентами. Обмеження прав і свобод торкнулось і волинян. Викладач геометрії й механіки Ф. Міхович виходить у 1839 р. на пенсію й терміново покидає Київ. М. Якубович, викладач латинської мови й літератури, цього ж року перевівся до Московського університету. Викладач польської мови й літератури, відомий письменник Ю. Коженювський у квітні 1839 р. був призначений на службу до Харкова. Студента Я. Прусіновського, майбутнього літератора, було переведено на навчання до Казанського університету.

Не дивно, що цього ж 1839 р. А. Анджейовський мусив змінити місце служби й зайняти посаду завідуючого кафедрою природничих наук у Ніжинському ліцеї князя І.А. Безбородька (1756 – 1815), що був відкритий ще в 1820 році і став найбільш відомим закладом Лівобережної України.

⁶³³ Czackia. Rodzaj rośliny // Ćwiczenia naukowe. Oddział matematyczno-fizyczny. – Т. 2. – 1818. Те ж саме французькою: Czackia, genre déterminé et décrit par... – Krzemieniec, 1818.

⁶³⁴ Zasztowt L. Kresy. 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 136.

Завдяки багаторічним і ґрунтовним науковим дослідженням вченого було обрано членом наукових товариств у Варшаві й Москві.

А. Анджейовський наполегливо працював на ниві освіти й науки до сімдесяти років. Маючи сорокарічний науковий і педагогічний стаж, у 1856 році вчений-викладач вийшов на пенсію, повернувся на рідне Правобережжя й оселився спочатку в Немирові, потім у Ставищах Київської губернії в маєтку Александра Браницького⁶³⁵ (1821 – 1877), відомого мецената, колекціонера творів мистецтва й шанувальника природи. В 1857 р. А. Анджейовський на прохання господаря заклав у Ставищах чудовий парк з багатою колекцією вітчизняних рослин і зібрав рідкісну колекцію тропічних, які зберігались в окремо збудованій оранжереї⁶³⁶. Гостинний господар намагався забезпечити відомому вченому й митцю художнього слова максимально зручні умови для проживання й творчої роботи.

Тут А. Анджейовський продовжував писати і навіть опублікував підсумок багаторічної наукової праці – „Флора України, або опис дикоростучих рослин у передніпровій Україні й сусідніх з нею околицях Волині, Поділля й Херсонської губернії” („Flora Ukrainy, czyli opisanie roślin dziko rosnących w Ukrainie przednieprowej i sąsiednich z nią okolicach Wołynia, Podola i guberni cherzońskiej”, Warszawa, 1869), що стала справжнім тріумфом української природничої науки. Слід зауважити, що це була лише перша частина монографії, друга, на жаль, залишилась не виданою і не збереглась. Спостереження й наукові висновки природознавця не втратили свого значення й сьогодні.

Однак це не був єдиний напрямок активної інтелектуальної діяльності А. Анджейовського. Хист прискіпливого спостерігача й майстерного розповідача, талановитого майстра художнього слова проявився в мемуарах, над якими вчений наполегливо працював декілька років. „Опуси старого Детьюка про Волинь” („Ramoty starego Detiuka o Wołyniu”, 4 t., Wilno, 1861 – 1862) спочатку частково з’явилися у 1859 році в часописі, а через декілька років вийшли окремим виданням у Вільно. Одразу після виходу мемуари старого кременчанина викликали схвальні відгуки і читачів, і критиків⁶³⁷. Напередодні листопадових подій суспільство, в якому ще пам’ятали про минулу велич вітчизняної історії,

⁶³⁵ Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2005. – С. 347.

⁶³⁶ Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. – Т. XI. А. – Warszawa, 1993. – S. 294 – 295.

⁶³⁷ Moszyński A. Kilka słów z powodu dzieła „Ramoty starego Detiuka” // Przegląd Europejski. – Т. 1. – 1862. – S. 148 – 154.

потребувало високих зразків культури й науки. Тому й не дивно, що в 1866 році мемуари були перевидані, але тепер уже в австрійському Кракові під назвою „Опуси старого Детюка” („Ramoty starego Detiuka”, 2 t.), що включали декілька художніх оповідань відомого вченого. У своїх спогадах мемуарист докладно розповідав про славу Кременецького ліцею, Т. Чацького, своїх товаришів-побратимів. Хронологічний порядок викладення змісту твору застосовувався лише в описах подій до 1832 року, тобто часу ліквідації Кременецького ліцею.

ГЕНРІЄТА БЛЕНДОВСЬКА

Мемуаристична творчість Генрієти Блендовської (Henrieta Włodowska (Rottermundowa) z Działuńskich, 13 червня 1794, Варшава – після 1860) за життя письменниці не була відома сучасникам. Спогади, які вписали її ім'я в аннали вітчизняної історії, авторка вважала забавою. Письменниця так ретельно приховувала своє замилювання літературною творчістю, що навіть всезнаючий Т. Бобровський, згадуючи Генрієту, жодним словом не обмовився про її літературний хист⁶³⁸. Освічена, обдарована жінка була доброю господинею й помічником чоловікові, талант спостережливого й тонкого мемуариста був відомий лише близькому оточуюченню, у спогадах представників якого її літературне обдарування викликало живе й відверте захоплення.

Г. Блендовська народилась у відомій і впливовій родині генерал-лейтенанта Ігнація Дзялинського⁶³⁹. Виховувалась у бабусі в Троянові (тепер село Житомирського р-ну) та Шумську Кременецького повіту. У шістнадцять років з родиною здійснила далеку подорож: відвідала Князівство Варшавське, Францію й Німеччину, під час якої проходило формування її романтичного світобачення й ознайомлення з надбаннями і традиціями європейської культури. Після війни 1812 року деякий час мешкала у Львові. Мала добрі стосунки з відомим письменником-сентименталістом Людвігом Кропінським, романтиком Антонієм

⁶³⁸ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – T. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 186.

⁶³⁹ Генерал Ігнацій Дзялинський – учасник повстання 1794 р., був заарештований і засланий до Сибіру. Павло I звільнив його, але після повернення до Житомира він раптово помер від апоплексичного удару на бруківці вул. Чуднівської: Wyjątki z pamiętników Seweryna Bukara // Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego. – T. 4. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857. – 349 s. – S. 190; Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 139.

Мальчевським, життя якого було також міцно пов'язане з Волинню (в дитячі роки він жив у Дубно, навчався в Кременецькому ліцеї), та мемуаристом-педагогом Євою Фелінською, які помітно вплинули на формування її літературного смаку й майстерності.

12 березня 1818 р. Г. Дзялинська вийшла заміж за родича Л. Кропінського Александра Блендовського, майора у відставці, людину-патріота, особу високих моральних і ділових якостей. Відвідини в 1823 році Відня, Карлсбаду й Марієнбаду, крім нових вражень і знайомств, надали молодому літератору впевненості в обраному шляху мемуариста.

Події грудня 1825 року торкнулись і родини Блендовських. На початку 1826-го чоловіка Генрієти було заарештовано за підозрою в участі у декабристському русі, польському таємному патріотичному товаристві. За відсутністю доказів через три місяці його було звільнено, але це відбилося на стані здоров'я членів родини. У червні 1826 року Генрієта лікувалася в Одесі, на зворотній дорозі відвідала відому уманську Софіївку, місце творчого натхнення романтичних письменників⁶⁴⁰.

Після поразки повстання 1831 року і трагічної смерті чоловіка, на той час бригадного генерала табору повстанців, який помер від холери під час бойових дій 26 липня 1831 р., Г. Блендовська певний час мешкала у Львові, а потім повернулася на Волинь і деякий час жила у Блудові.

Близько 1835 року Г. Блендовська вийшла заміж за Целестина Роттермундена, голову цивільного суду губернського центру. З цього часу письменниця майже безвиїзно (лише один раз у 1850 р. подорожувала до Парижа) жила в Житомирі, займалась громадською діяльністю й літературною творчістю. Яскрава особистість письменниці притягує увагу сучасників, вона стає однією з героїнь „Спогадів з життя” Є. Фелінської, „Мемуарів” Т. Бобровського, „Спогадів моєї молодості” Г. Олехновича-Стецького.

Перу жінки-мемуариста належить лише єдиний твір – „Спогади про минуле” („Pamiętka przeszłości”, Warszawa, 1960 р.), який став відомим для широкого загалу лише через сто років після написання. У своїх мемуарах авторка описує період з 1794, тобто часу свого народження, і до 1832 року – трагічних полістопадових подій в історії краю. Це зворушливі згадки про родинне виховання, розповіді про відомі родини

⁶⁴⁰ Про Софіївку див.: Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2005. – С. 280 – 281; Вергунов А.П., Горохов В.А. Русские сады и парки. – М.: Наука, 1988. – С. 286 – 297; Родічкін І., Родічкіна О. Старовинні маєтки України. – К.: Мистецтво, 2005. – С. 132 – 151.

Правобережжя, в тому числі волинські, суспільні настрої й турботи, сповнені думами про долю рідного краю, батьківську землю.

ВАЛЕР'ЯН ВРУБЛЕВСЬКИЙ

Валер'ян Врублевський (Walerian Wróblewski, 1809, Чернявка Липовецького повіту Київської губ. – 27 жовтня 1877, Пілки, Волинь). Про життя історика літератури й літературного критика залишилось дуже мало відомостей. У 1817 – 1820 рр. В. Врублевський вчився у Романівській єзуїтській школі. Саме в той час там служив керівником навчального закладу клерикальний письменник і перекладач Ю. Мореловський та вчився Антоній Коженювський. Надалі майбутній письменник здобував освіту спочатку у Вінницькій гімназії, а потім – у Кременецькому ліцеї. Відомо, що після 1840 року він жив у волинському селі Зелінці, а в 1860-му – в селі Вишнівці, а згодом переїхав до Подільської губернії.

Творча спадщина письменника невелика. В „Athenaeum” Ю.І. Крашевського, з яким В. Врублевський познайомився не пізніше 1841 року, він оголосив філософсько-публіцистичну розвідку „Філософські фрагменти. Сенсуалізм і спіритуалізм” („Fragment filozoficzny. Sensualizm i spirytualizm”, 1842). Через чотири роки в шостому номері того ж часопису письменник друкує „Мемуари Підчашого. Том 1 „Листопад”. Суміші” („Pamiętniki Cześnika. Tom 1 „Listopada”. Mieszaniny”), що було відповідною рецепцією на вихід у світ перших фрагментів роману Г. Ржевуського „Листопад”, що друкувались спочатку в „Петербурзькому тижневику” (1845, № 25 – 26, 28), а потім повний перший том вийшов друком у Петербурзі в 1845 році. Критик одразу опинився в центрі жорсткої літературної полеміки, з одного боку, між Ю.І. Крашевським і А. Марцінковським, а з іншого, – між М. Грабовським, А. Тишинським та С. Холоневським. Публікація В. Врублевського викликала жваву дискусію й мала своє продовження. Г. Ржевуський відгукується на статтю В. Врублевського двома репліками в тому ж „Петербурзькому тижневику” („Tygodnik Petersburski”, 1847, № 2 – 3 та № 68), а В. Врублевський ще однією статтею „Пояснення того, про що говориться в „Листопаді” („Objaśnienie tego, co się rzekło o Listopadzie”, t. 3, Athenaeum, 1848). Публікації були схвально сприйняті прихильниками кожного табору, тому, мабуть, не дивно, що Ю.І. Крашевський передрукував їх ще раз у своєму „Атенеумі” (Athenaeum: 1847, t. 6; 1848, t. 2).

В. Врублевський був також автором декількох глибоких літературознавчих статей з проблем історії й розвитку польської літератури, серед яких праці, присвячені творчості А. Міцкевича,

І. Красицького, Ю.І. Крашевського, Г. Ржевуського, А.Е. Одинця, М. Мнішеха, Дж. Байрона та ін.

Однак літературна критика не стала основною сферою діяльності письменника. Робота над критичними статтями стала ґрунтовною підготовкою до написання основного твору життя. В. Врублевський майже на десять років занурюється у вивчення вітчизняної літератури й культури, результатом чого було видання протягом 1858 – 1860 років у Лейпцігу тритомної монографії „Слово про польську історію” („Słowo dziejów polskich”, Lipsk), яка була одним з цілісних і комплексних досліджень польської історії й культури. Однак вихід монографії за кордоном зробив її недоступною для пересічного читача і, в свою чергу, поставив за межі вирію духовного життя Королівства Польського. Саме тому вона стала фактом, але не фактором інтелектуального розвитку польської історіографії⁶⁴¹. Все це разом сприяло виникненню у творчості волинянина періоду, який став причиною й приводом для переоцінки життєвих пріоритетів. Ім'я В. Врублевського практично зникає зі шпальт періодичних видань. Не збереглися і відомості про його роботу над якимись іншими художніми творами.

Творче кредо письменника та його естетичні погляди є свідченням того становища, в якому перебував волинський письменник, що змушений був жити між жорнами двох потужних суспільно-політичних центрів: Петербургом і Варшавою – і, відповідно, між двома літературними полюсами, двома літературно-художніми таборами: між потужним і впливовим колом письменників з оточення Ю.І. Крашевського і таким же потужним і впливовим колом Г. Ржевуського. Причому, якщо самі лідери могли дозволити собі бути налаштованими більш радикально, то їх оточення відрізняє й характеризує більш поміркована й виважена позиція в демонстрації суспільно-громадської думки.

ПОЛІТ СКІМБОРОВИЧ

Іполит Скімборович (Hipolit Skimborowicz, 1815, Житомир – 30 липня 1880, Віланов Польща) народився в губернському центрі в родині відомого вченого, доктора філософії Теодора Скімборовича. Освіту здобував у Немирові і Меджибожі, в наступних роках – спочатку в Кременецькому ліцеї, а з 1834 році – в Медико-хірургічній академії у Вільно. З 1839-му служив у Варшаві, де видавав „Ранкову газету” („Gazetę

⁶⁴¹ Stecki T.J. Walerrian Wróblewski. Notatki biograficzne // Tygodnik ilustrowany. – № 192. – 1871; F.K. Nasza historiozofia // Athenaeum. – Т. 3. – 1876; Rolle M. Ateny Wołyński. Szkis z dziejów oświaty w Polsce. – Lwów, 1898. – S. 74.

Pogana”), про літературний додаток якої „Вітчизняне письменництво” („Piśmiennictwo krajowe”) добре відгукувався М. Грабовський⁶⁴², з яким видавець тісно співпрацював у сорокові роки. До кола побратимів по перу входили також А. Плуг, Е.М. Галлі, П. Вілконська, Я. Биковський, Г. Камінський та ін.

У 1841-му літератор був головним редактором часопису „Час” („Czas”), з 1843 році редагував „Науковий огляд” („Przegląd Naukowy”), одночасно в 1846 – 1848 рр. видавав „Варшавський календар” („Kalendarz warszawski”). За участь у так званому „варшавському списку”, таємній антиурядовій організації, у вересні 1848 р. І. Скімборовича було заарештовано, і два роки письменник перебував у Замостській в’язниці. Після звільнення був на декілька років висланий на примусове місце проживання на Волинь. Відбувши покарання, він знову повертається до Варшави.

У 1856 – 1859 рр. І. Скімборович – співпрацівник „Варшавської газети” („Gazety Warszawskiej”), у 1859 – 1863 рр. – редактор „Книги світу” („Księga Świata”). У 1863 р. його було призначено секретарем Головної школи, а в 1868 – хранителем бібліотеки Головної школи у Варшаві. За його ініціативи при бібліотеці було відкрито кабінет археології, де зберігались давні рукописи. Одночасно в 1866 – 1874 рр. публіцист співпрацював з „Щоденним кур’єром” („Kurierem Codziennym”). З 1873-го І. Скімборович служить вчителем історії й польської літератури у Варшавській 4 гімназії. Під кінець життя вже знаний бібліограф, публіцист і редактор служив у маєтку Потоцьких Віланові бібліотекарем⁶⁴³.

Серед численних наукових досліджень І. Скімборовича звертають на себе увагу видання монографічного характеру з історії розвитку польської науки, а саме „Спогади про життя святої пам’яті Єнджея Снядецького” („Wspomnienie z życia śp. Jędrzeja Śniadeckiego”, Warszawa, 1840), викладача природничих наук у Вільно, який був також учителем природознавця і мемуариста А. Анджейовського. Перу науковця належить ряд досліджень з історії астрономії, серед яких „Життя і праця Яна Хевеліуша Гданського, який жив при чотирьох польських королях” („Żywot i prace Jana Heweliusza Gdańszczanina, żyjącego pod panowaniem czterech królów polskich”, Warszawa, 1860). Ця книга присвячена

⁶⁴² List XXIX do K. Podwysockiego w 13 listopada 1839 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 99, 419.

⁶⁴³ Benedyktowicz W. Hipolit Skimborowicz, dziennikarz – bibliograf – bibliotekarz // Rocznik Uniwersytetu Warszawskiego. – № 5. – Z. 1. – 1964. – S. 104.

прихильникам практичної астрономії Людвігу Руліковському і Каєтанові Крашевському. У 1873 році побачило світ дослідження „Про Миколая Коперніка” („O Niokołaju Koperniku”, Warszawa), видатного польського вченого-астронома, основоположника геліоцентричної системи світу.

Історичні проблеми літературознавства висвітлюються в роботах вченого, серед яких „Бібліографічно-історичний образ літератури й науки в Польщі від започаткування в ній друку і до 1830 року включно” („Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do nej druku po rok 1830 włącznie”, Warszawa, 1841), „Коротка промова про життя і справи Шиллера, видана на честь столітнього ювілею з його дня народження, що відбилися у Варшаві 1859 року” („Rzecz krótka o życiu i dziełach Szyllera, wydana w rocznicę stulecia urodzin jego, obchodzoną w Warszawie roku 1859”, Warszawa, 1859). Ряд окремих статей присвячено творчості Ю.І. Крашевського, З. Д. Ходаковського, Ф.М. Собещанського.

Крім цього, І. Скімборович написав „Деякі матеріали до історії польської літератури” („Przyczynek do historii literatury polskiej”), „Про варшавську журналістику” („O dziennikarstwie warszawskim”), „Словник польських письменників і митців” („Słownik pisarzy i artystów polskich”), які, на жаль, залишилися невиданими.

Іполіт Скімборович був глибоким знавцем французької й італійської мов: „Помста іспанки” Ежена Сю (1847), „Атала” Шатобріана (1853), а також шостий том „Загальної історії” (1854) в тридцяти п’яти томах Чазаре Канта – основні роботи перекладача. Завдяки його перекладацькій і видавничій діяльності побачили світ вірші В. Гюго (1840), трагедія „Конашевич у Білгороді” З. Фіша (1843), поеми Д. Г. Н. Байрона (1846) та інші.

ВЛАДИСЛАВ СТЖЕЛЬНИЦЬКИЙ

Відомостей про життя Владислава Стжельницького (Władysław Strzelnicki, 1820, Волинь – 19 жовтня 1846, Тифліс) збереглося дуже мало. Його доля – яскрава ілюстрація того, як жорстоко царська влада ламала людські долі. Відомо, що він був студентом Київського університету, де тісно співпрацював з журналом „Зірка”⁶⁴⁴. За участь у Товаристві польського народу за так званім „списком Конарського” його було

⁶⁴⁴ Tabiś J. Polacy na uniwersytecie kijowskim. 1834 – 1863. – Kraków, 1974. – S. 67.

примусово віддано в 1839 році в солдати на Кавказ⁶⁴⁵ з правом після десятирічної служби вислужитися до офіцерського чину. Поет служив у артилерії в Карабасі, Тифлісі і згодом зміг отримати чин прапорщика⁶⁴⁶.

За життя В. Стжельницького побачили світ всього два оригінальних твори поета – поема, над якою автор працював з 1844 по жовтень 1846 року в Тифлісі, „Бей-Булат” („Bej-Bulat”) та повість „Два Уздені” („Dwaj Uzdeni”, 1846). Цей твір було перекладено російською мовою й видано в тифліському періодичному виданні „Кавказ” у 1846 році (№№ 18 – 21).

Чотири збірники художніх творів після смерті поета в Житомирі видав його брат Юзеф протягом одного року: „Два Уздені. Кавказька повість” („Dwaj Uzdeni. Powieść kaukaska”, Żytomierz, 1860), „Махмуд. Кавказька повість” („Mahmudek. Powieść kaukaska”, Żytomierz, 1860. Російською мовою: „Кавказ” (Тифліс), 1848. – 28 – 37), „Кавказькі нариси” („Szkice Kaukazu”, Żytomierz, 1860) й „Поезії” („Poezje”, Żytomierz, 1860), до якого увійшла поема „Бей-Булат”, декілька сонетів та інших ліричних творів.

ТАДЕУШ БОБРОВСЬКИЙ

Тадеуш Бобровський (Tadeusz Bobrowski, 19 березня 1829, с. Терехове Бердичівського повіту – 29 січня 1894, с. Казимирівка Липовецького повіту Київської губ.) є одним з видатних і талановитих літописців Волині.

Брат Стефан (1827 – 1863) – відомий суспільний діяч України й Польщі середини ХІХ ст.⁶⁴⁷, сестра Емілія була дружиною

⁶⁴⁵ Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 25; Симонов С.С. Осередок „Союзу польського народу” в Київському університеті // Вісник Київського університету. Серія історії та філософії. – № 4. – Вид. 1. – К., 1961. – С. 99 – 101.

⁶⁴⁶ Janiszewski L. List o pracach literackich i naukowych na Kawkazie // Czas. – № 203 – 205. – 1851; Giller A. Polacy na Kawkazie // Dziennik Literacki. – № 52. – 1869; Inglot M. Polacy piszący na Kawkazie w pierwszej poł. ХІХ w. // Pamiętnik literacki. – № 48. – Z. 2. – 1957.

⁶⁴⁷ Про Стефана Бобровського, випускника Немирівської гімназії, Петербурзького університету, одного з керівників січневого повстання, див.: Kolumna Z. Pamiętka dla rodzin polskich. – Cz. II. – Kraków, 1868. – S. 15 – 19; Bobrowski T. Pamiętniki. – Т. II. – Lwów, 1900. – S. 16, 21, 369 – 370, 436, 446 – 459; Mickiewicz W. Pamiętniki. – Wrocław-Kraków, 1927 – 1933. – Т. II. – S. 18, 34; – Т. III. – S. 15 – 19; Tabiś J. Polacy na uniwersytecie kijowskiem. 1834 – 1863. – Kraków, 1974. – S. 109, 133 – 134; Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на

А.Н. Коженювського, матір'ю видатного українсько-польсько-англійського письменника Джозефа Конрада. Під час трагічних випробувань, що випали на долю А.Н. Коженювського, його син – маленький Конрад Коженювський – виховувався в домі Т. Бобровського, а з 1866 р. Тадеуш був призначений офіційним опікуном майбутнього письменника. У 1878 і 1883 рр. Т. Бобровський їздив за кордон до Конрада, а в 1890 і 1893 рр. Конрад приїздив до дядька в його маєтки Казимирівку й Новофастів. Джозеф Конрад на все життя залишив найкращі спогади про Т. Бобровського⁶⁴⁸.

Спочатку родина Т. Бобровського жила в с. Терехове (тепер Бердичівського р-ну). Згодом батько викупив частину містечка Оратова Липовецького повіту Київської губернії з сусіднім селом Казимирівкою, що знаходилось у двох верстах. Майбутній мемуарист поступив на навчання до Волинської гімназії, яку відвідував з квітня 1839 р.⁶⁴⁹. Новостворена на базі Межиріцько-Корецької й Кременецької гімназій, Житомирська гімназія ще „світилася променями кременецьких людей і порядків. Директор і всі вчителі були ще поляками й педагогами за професією – професійні вчителі за покликанням, не так, як це сталося пізніше”, – згадував через багато років Т. Бобровський⁶⁵⁰. Потім йому довелося з п'ятого класу, тобто з 1844 року, вчитися в Київській І чоловічій гімназії, яку й закінчив, після чого став студентом юридичного факультету Київського університету. Через два роки наполегливого навчання він перевівся до Петербурзького університету, випускником якого став у 1850 році зі званням магістра міжнародного права. Як найкращому студенту, йому одразу було запропоновано очолити кафедру юридичних наук у Казанському університеті, але від цієї пропозиції молодий юрист змушений був відмовитися через передчасну смерть батька та необхідність піклуватися про матір.

Правобережної Україні. – К.: Из-во Киевского университета, 1967. – С. 52 – 53; Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської. Історико-краєзнавчі нариси. – Т. 1. – Житомир: Видавець М. Косенко, 2005. – С. 232 – 234.

⁶⁴⁸ Conrad J. Ze wspomnień. – Warszawa, 1934. – S. 46 – 51, 54 – 58, 70 – 71, 94 – 97; Conrad J. Zwierciadło morza. – Warszawa, 1935. – S. 175 – 176.

⁶⁴⁹ У „Polski słownik biograficzny” (Т. 2. Kraków, 1936. – S. 163) зазначено „до 1839 р.”. Т. Бобровський зазначає „з квітня 1839 р.”, див.: Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 151.

⁶⁵⁰ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 152 – 153.

Письменник повертається спочатку до Оратова, а невдовзі поселяється в Казимирівці. В 1860-му він придбав с. Новофастів, що лежить на р. Ореховатці в двадцяти п'яти верстах від Сквири, де жив ще з 1857 р.⁶⁵¹ Річ у тім, що цей маєток був родинною резиденцією дружини письменника. Тут у березні 1861 р. по дорозі в Житомир його відвідав Владислав Міцкевич⁶⁵².

Тадеуш Йосипович Бобровський, крім усього іншого, цікавився також збиранням документів з історії рідного краю⁶⁵³. В 1858 р. Т. Бобровського було обрано від Липовецького повіту до селянського комітету зі звільнення селян, від якого, в свою чергу, він був делегований до загальної Комісії Волинської, Київської й Подільської губерній. Через певний час його було обрано повітовим суддею Липовецького повіту Київської губернії. Дружина мемуариста Юзефа (внучка Яна Францішека Лубовицького, польського посла до Б. Хмельницького в 1656 році⁶⁵⁴, який був кумом Богдана Хмельницького) померла під час пологів. У п'ятнадцять років помирає й єдина донька Т. Бобровського. Важко переживаючи трагічні обставини, він усе більше усамітнювався, замикався в собі й зосереджувався на вихованні двох синів. Все це разом негативно відбилося на його характері та світобаченні. Важливою метою його життя стало виховання племінника Конрада та робота над мемуарами, якою він захоплювався до самої смерті⁶⁵⁵.

⁶⁵¹ Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. – Т. XI. А. – Warszawa, 1993. – S. 243.

⁶⁵² Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 447 – 456.

⁶⁵³ Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2005. – С. 172 – 173, 266 – 268.

⁶⁵⁴ Я. Дашкевич (Шашкевич Я. Родинний клан Хмельницьких // Слово і час. – № 3. – 1996. – С. 67) подає його ім'я як Ян Францішек Лубовицький, а Л.И. Похилевич (Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2005. – С. 172) – як Станіслав Любовицький. Т. Бобровський прізвище родичів дружини пише Lubowicki (Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 179 та ін.).

⁶⁵⁵ Останні доповнення до тексту мемуарів датовані „5 березня 1892 р.” (Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 462) і „1893 р.” (Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac.,

Стиль життя Т. Бобровського був усамітненим, він мало спілкувався з сусідами, не брав участі в світських заходах, його ім'я майже не зустрічається в листуванні сучасників і письменників зокрема.

Т. Бобровський – автор ґрунтовних „Мемуарів”, що побачили світ у двох томах уже після смерті їх автора („Pamiętniki”, Lwów, 1900). Сьогодні мемуари для дослідників краю, без перебільшення, є енциклопедією духовного життя Правобережжя загалом і Волині зокрема. Це унікальне зібрання відомостей про людей краю, волинські родини й маєтки, події та спосіб мислення, культуру й традиції України. Твір охоплює події майже цілого століття. Ніхто з сучасників письменника не здогадувався про їх існування, не підозрював їх автора в роботі над мемуаристичним пам'ятником. І коли „Мемуари” вийшли з друку, то справили на сучасників мало не шокуюче враження і стали особливою подією культурного життя краю на початку нового ХХ століття⁶⁵⁶.

Мемуари Т. Бобровського, на перший погляд, виглядають досить традиційно. Композиція твору логічна, цілісна та відповідає астрономічному потоку часу й *curriculum vitae* самого автора. Численні вставки, вкраплення, уточнення, нарешті, астерікси в літературній пам'ятці ускладнюються додатковими дискретними вставками, що надає тексту характеру багатовекторного полілогу. Голос наратора відчутний в кожній фразі, а кожна фраза, в свою чергу, має досить іронічний і скептичний підтекст. Стиль письменника межує між прагненням об'єктивної нарації і фактичною суб'єктивністю, яку автор не тільки не приховує, а навпаки, ніби виставляє на огляд і хизується нею. Сарказм, іронія, їдкі характеристики – особливості творчого стилю Т. Бобровського-мемуариста.

Про епічність, масштабність та глобальність викладу свідчать, наприклад, назви розділів: „Розумовий стан у краї”, „Селянський комітет Київської губернії” або „Січневе повстання”, що межує поруч з досить буденними „Школа в Житомирі”, „Житомирське товариство” чи „Гімназія в Києві”. Автор будує кожен розділ за принципом самодостатніх вітражних вставок, що являють собою досить яскраві автономні замальовки, які, в свою чергу, є органічною частиною більшої картини, що в сукупності утворюють органічний художній твір. За класифікацією

wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – T. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 501), тобто робота над текстом тривала до самої смерті мемуариста.

⁶⁵⁶ Marszycki B. Protest. – Lwów, 1901. (Gawroński-Rafita Fr.) Tadeusz Bobrowski i jego pamiętniki. Lwów, 1901. (Przyborowski W.) Sigma // Kwartalnik historyczny. – 1901. – S. 415 – 417.

М. Бахтіна⁶⁵⁷, такий тип мемуарів можна умовно віднести до авантюрно-героїчного типу біографічних жанрів.

Однак не зважаючи на прозорість і відкритість мемуарів, загальна поетика твору досить складна й багатшарова. Її композиція продиктована особливостями життя самого Т. Бобровського та його естетичним кредо. Річ у тім, що письменник прожив майже весь час своєї активної творчої діяльності на периферії не тільки адміністративній, але й у віддаленні від інтелектуальних центрів і оточення, не був учасником громадського життя, не став учасником яких-небудь значних суспільних подій, заходів, нарешті, не відчував або не хотів відчувати інтелектуальних або духовних впливів сучасності, спостерігаючи за нею ніби з узбіччя руху часу. Основа його тексту – це репродукція розповідей, перш за все, своїх рідних, серед яких батько займав найавторитетніше місце. Наступну групу інформаційних джерел складала люди з близького оточення автора: брати, сестра, деякі сусіди, друзі, на яких, як правило, мемуарист завжди посилається, наприклад: „років через сорок пізніше розповідав мені про це ...” (*Bobrowski T. Pamietnik.., 1, s. 178*), „як мені докладно пізніше розповідав довірений мій камердинер ...” (*Bobrowski T. Pamietnik.., t. 2, s. 465*), або просто „розповідав мені це учасник розмови ...” (*Bobrowski T. Pamietnik.., t. 2, s. 478*). Тому інформативність та фактологічність мемуарів носить скоріше побутовий, звичайний, повсякденний характер. Інтелектуалізм – не риса, навіть не супутня властивість тексту.

Персоніфікована частина спогадів Т. Бобровського побудована за раз і назавжди усталеною й апробованою схемою у двох моделях. Перша – це, як правило, народження, визначення гербу, розповідь про родину, освіту, громадську діяльність, одруження, побутові пікантні подробиці, смерть. Не дивлячись на те, що нижче наведений приклад є великим, наведемо його повністю заради досягнення двох цілей: по-перше, як приклад персоніфікованої мемуаристичної вставки в мемуарах Т. Бобровського, по-друге, як додаткову інформацію про двох видатних письменників-волинян.

„Олізар-Волчкевич (герб Родван) – родина за походженням руська, яка з давніх часів осіла в Київському воєводстві, де по Кмитях спадок кмитівський⁶⁵⁸ і коростишівський аж до наших часів міцно тримає.

⁶⁵⁷ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – С. 144.

⁶⁵⁸ Мається на увазі с. Кмитів тепер Коростишівського р-ну Житомирської обл.

З лінії коростишівської (бо була й друга: кмитівсько-студеницька⁶⁵⁹) на початку нашого століття з двох уроджених братів Густава й Нарциза перший отримав маєток коростишівський у повіті Радомисьському, другий, відповідно, в повіті Ковельському, які були в 1831 році конфісковані. Нарциз, останній польський каштелян, призначений Сеймом у Закрочимі, емігрував і на еміграції помер, а з залишених ним у краї дітей – старший син Емілії одружений з Модлевською, молодший Адольф – з Подгородецькою. Дві дочки вийшли за двох братів князів Четвертинських, а третя – за Крамера, високого урядовця Петербурга. Густав у дуже молодому віці був київським губернським маршалком шляхти, ймовірно, в 1821 р. Подорожуючи за кордоном, одружився в Італії з дуже вродливою жінкою, справжньою або прийомною дочкою якихось авантюристів, які прибули за нею до краю, затіяли інтригу з метою заволодіти на ім'я дочки фортуною її чоловіка, якого треба було позбутися. Більше того, вирішили „залоскотати його на смерть” (sic) і також втягнули до змови дружину. Проект було виконано, але Олізара до смерті не довели. Отямившись, він викрив уявних родичів дружини й негайно їх вигнав, а з дружиною розлучився, забезпечивши її посагом. В майбутньому вона вийшла заміж за генерала російських військ Гогля⁶⁶⁰, розведений же Олізар одружився вдруге з графінею Ожаровською, з якою мав дочку, заміжною за графом Ходкевичем, і сина Кароля, одруженого на Діконській з Литви, якому майно своє за життя заповів, а сам оселився в Дрездені. Син Кароль був гарним чоловіком, освіченим (виховувався в краї, згодом у Київському університеті і за кордоном), темпераментним і кмітливим, але, на жаль, гультьям, який наприкінці життя спився. Почав з вина, в майбутньому дозволяв собі впиватись пивом, закінчив водярою. Коли напивався, чіплявся з авантюрними пропозиціями до людей, хоча, коли був тверезим, був приємним з найбільш приємних товаришів і одним з найдотепніших оповідачів, яких

⁶⁵⁹ Мається на увазі с. Студениця тепер Коростишівського р-ну Житомирської обл.

⁶⁶⁰ Насправді Гогеля: Федір Михайлович Гогель (1 березня 1775, Саратов – 17 квітня 1827, Дубно) освіту одержав в Ельзаському містечку Кольмар у 1791 р., 1792 – капітан, 1793 – секунд-майор, 1799 – підполковник, 1800 – полковник. Учасник Австерлицької битви 1805, походу 1807, битв під Смоленськом, Бородіно, Тарутиним, Красним у 1812. У 1812 – генерал-майор, у 1815 – учасник походу у Францію, 1824 – генерал-лейтенант. Пам'ятник на могилі у півверсти від Дубна коло Брест-Литовського тракту від офіцерів 25 піхотної дивізії: Лобанов-Ростовский Л.Б. Русская родословная книга. – Т. 1. – СПб, 1895. – С. 143; Русский биографический словарь. – М., 1916. – С. 440 – 441.

я знав. Зруйнував здоров'я і маєток, не маючи ще 50 років життя, захворів на розм'якшення мозку і, кинутий дружиною, в домі сестри графині Ходкевичової у Варшаві помер. Обкладений боргами, коростишівський маєток був проданий через посередницьку комісію якомусь Плем'яннікову” (*Bobrowski T. Pamietnik.., t. 2, s. 229*).

В такому ж стилі витримано й розповідь про родини Подгороденських (*Bobrowski T. Pamietnik.., t. 1, s. 161 – 162*), Ілінських (*Bobrowski T. Pamietnik.., t. 1, s. 175 – 176*), Ціхонських (*Bobrowski T. Pamietnik.., T. 1, s. 177 – 178*), Ржевуських (*Bobrowski T. Pamietnik.., t. 1, s. 178 – 186*), Мазарацьких (*Bobrowski t. Pamietnik.., t. 1, s. 202 – 204*), Платерів (*Bobrowski T. Pamietnik.., t. 2, s. 494 – 496*) та ін. Письменник будує свій текст так, що основними пріоритетами є: герб, батьки, родина, заслуги предків, родовитість. Автор також дає волю всім чуткам, пліткам, байкам і здогадкам, що в підсумку набирає гіпертрофованих форм. Холодні, дошкульні зауваження про людей, що знаходяться на межі порушення літературного етикету: з Грязновим „губернаторша Лашкарьова кохалася, що дуже могло бути” (*Bobrowski T. Pamietnik.., t. 1, s. 157*), дружину губернського маршалка графиню Ілінську характеризує як „житомирську левицю” (*Bobrowski T. Pamietnik.., t. 1, s. 174 – 175*). Часто автор хизується перед тими, хто не мав, або насміхається над тими, хто привласнював незаслужені регалії: „генеральша Коженьовська з Кодні, чоловік якої ніколи генералом не був..., була смішна, товста й немолода, з вульгарними претензіями баба, але багата” (*Bobrowski T. Pamietnik.., t. 1, s. 177*).

Друга модель розповіді про сучасників побудована на залишках сенсуальної, як відомо, найбільш стійкої пам'яті юнацького періоду. Така модель спогадів у Т. Бобровського досить обмежена й спрощена: „Латинську у вищих класах викладав Малцюжинський, розумний, вчений і добрий старий, також випускник Вільна – шанований учнями, як і владою та колегами. Він дослужився до пенсії в Житомирі, де завжди мешкав, та й помер у похилому віці”. Наступна характеристика: „Молодим вчителем латини був якийсь Народостовський, дуже вбога фігура, нав'язувався до учнів з приватними уроками по 3 руб. на місяць, що гарантувало переведення до наступного класу; у 1840 р. переїхав за Дніпро”. І остання: „Географію викладав Барановський Владислав, також випускник Вільна, звідкіль прибув з неособливою репутацією як креатура і наушник осланеного Вєс'а. Предмет свій знав добре, на рівні тогочасних вимог, був дуже вимогливим, керував упереджено, а своїх пансіонерів протегував. Він був керівником, а вчителем був за примусом; у 1846 р. перейшов на цивільну службу – був асесором, у майбутньому –

радником губернського уряду в Житомирі, де хабарами не гребував. Його дружина з дому Ковельських була дуже гарна, а її сестра пані Сабіна ще гарніша, вийшла заміж за віце-губернатора волинського Гайворонського, хабарника надзвичайного, який навіть шурина вигнав” (всі три: *Bobrowski T. Pamiętnik.., t. 1, s. 154*). Ця розповідь мало інформативна, узагальнена й містить ознаки легенди.

Іншим є ставлення письменника до вчителів-росіян: „Ці всі вчителі-росіяни жодної політичної думки „обрусенія” не приписували в цілому собі, своє робили, як уміли, дітей польських або жидівських не переслідували й почуттів народних не ображали, і в доноси та шпигування не вдавалися, зоставляючи це шляхетне заняття інспектору гімназії Зимовському, якого всі, як і поляки, так і росіяни боялись і не любили” (*Bobrowski T. Pamiętnik.., t. 1, s. 159*).

Ці невеликі замальовки взяті для унаочнення в повному обсязі і без скорочень. Якщо вважати, що портрет є одним з найінтенсивніших семіотичних явищ опису характеру персонажу, то в Т. Бобровського він втрачає естетичну цінність як умовно „об’єктивний” портрет-характеристика. Замальовки мемуариста емоційно кодифіковані і нагадують швидше карикатурний, ніж неупереджений текст. Карикатурний, шаржовий, гротесковий і тенденційний погляд на образ – особливість Т. Бобровського-мемуариста, що є наслідком рефлексії автора на руйнацію колишнього світу та звичного порядку речей: якщо, наприклад, нечиста на руку людина робить кар’єру урядовця та й ще губернського масштабу, то цей факт, природно, не може викликати захоплення в родовитого новофастівського шляхтича-письменника.

Т. Бобровський вибірково у підборі ілюстративного матеріалу. Він не акцентує увагу, наприклад, на психології, характері, способі життя своїх героїв, не заглиблюється у світ їх побутових або політичних поглядів, симпатій чи антипатій, нарешті, надій, прагнень та ін. Однак, аналізуючи властивості літературних персонажів його „Мемуарів” як художнього матеріалу чи носіїв визначених змістів, акцентуємо увагу на тому, що ці характеристики, поза волею автора, мають онтологічне значення й носять взаємну амбівалентну спрямованість: очевидну – на героїв мемуарів та окультну – на самого автора⁶⁶¹. Це, в свою чергу, творить іншокультурний текст, який не диференціює й не об’єднує текст визначеною естетичною метою. І, як результат, має свій самознищувальний характер, спрямований як на

⁶⁶¹ Пор.: Федоров В. Автор як онтологічна проблема // Слово і час. – № 10. – 2003. – С. 58: „Будучи суб’єктом перетворено-словесного буття, автор з цієї причини стає суб’єктом конфліктного існування”.

художні образи мемуарів, так рівно і на самого автора-мемуариста, в якого в цьому випадку відчувається тотальне несприйняття навколишнього світу.

Непряме підтвердження цього можна знайти в скуких рядках, присвячених видатним волинянам, серед яких, зокрема, Сигізмунд Сераковський. Автор мемуарів надав йому всього декілька разів по два рядки: „Сигізмунд Сераковський, який став відомим через трагічну смерть у 1863 р., а перед тим – великими здібностями” (*Bobrowski T. Pamiętnik.., t. 1, s. 163*), „Серед однокласників моїх були: ... Сераковський Зигмунд, великих здібностей, великого серця людина, сумний кінець якого всім відомий” (*Bobrowski T. Pamiętnik.., t. 1, s. 193*), Едмунд Ружицький, за версією Т. Бобровського, „змушений був уникати впливів останнього (Сераковського – В.С.), дуже екзальтованого чоловіка” (*Bobrowski T. Pamiętnik.., t. 2, s. 490*), „Сераковський завжди був (а він був моїм колегою від III класу до V включно в Житомирській гімназії) ентузіастом – обов’язково мав потребу чимось або кимось захоплюватись, таким мав залишитись і в зрілому віці” (*Bobrowski T. Pamiętnik.., t. 2, s. 491*).

Однак письменник сакрально ставиться до всього, що торкалось його родини. Так, спогади про молодшого брата Стефана, який трагічно загинув, сповнені тремтливими переживаннями й турботами і, відповідно, винятково позитивними характеристиками (*Bobrowski T. Pamiętnik.., t. 2, s. 463 – 476*). Голос розповідача в „Мемуарах” набирає інших відтінків, коли мова йде про речі, добре знайомі Т. Бобровському. Письменник ґрунтовно розповідає про побут своїх близьких родичів у Терехові Бердичівського повіту, Оратові з Казимирівкою Липовецького повіту або в Новофастові Сквирського. Тут бачимо повний портретний виклад з усіма референтними вставками, де автор творить образи персонажів з точки зору етикету, жесту, поведінки.

Т. Бобровський – майстер розповіді випадків анекдотичного характеру. Слово анекдот у XIX столітті розумілось як невелика жартівлива розповідь про кумедний випадок, курйозну ситуацію, яка могла відбутись реально⁶⁶². Ці невеликі анекдоти мемуариста побудовані за логікою фрашки: розповідають про відомих людей і мають визначену моралізаторську мету, а за своєю природою носять легендарний характер.

⁶⁶² Бостан Г. Анекдот // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 24.

Говорячи про батька лідера бердичівських балагулів Граціана Шашкевича, про якого „курсували різні анекдотики”⁶⁶³, автор розповідає один з них: „Якось їхав він на іменини до сусіда й забрав із собою асесора повітової поліції. По дорозі розповів йому, що був колись покусаний скаженим псом: бажаєш – вір, а не бажаєш – не вір, але хвороба та на дев’ятий день або дев’ятого місяця, або дев’ятого року проявляється; він ці терміни щасливо пережив, але, власне, саме цього дня закінчується дев’ятий рік. Стурбований асесор хреститься на возі, навіть відповідати не зважається; в’їжджаючи на дитинець винуватця торжества, заповнений гістьми, треба було проїхати через величезну калюжу, яка була посеред дитинця після дощу, який щойно випав. І тут раптом Шашкевич загавкав, а асесор зі страху скочив ногами прямо в калюжу” (*Bobrowski T. Pamiętnik...*, t. 1, s. 95).

Наступний анекдот стосується розлучення в родині Ворцелів, що прожили в шлюбі двадцять років: „Коли не проживаючи вже декілька років з Ворцелем, дружина зателеграфувала йому: „Чи погодишся ти на розлучення? Мені пропонують шлюб”, чоловік відповів також через телеграф: „Що то за колекціонер старожитностей і фальсифікатів, який бере на себе відповідальність? Але погоджуюсь, хотів би з ним познайомитись” (*Bobrowski T. Pamiętnik...*, t. 1, s. 176). Або ще один: „Є відомий анекдот про Августа сенатора Ілінського і сенатора Адама Вавринця Ржевуського. Коли збирали добровільні гроші на костюл у Києві, перший з них записав своє пожертвування в таких словах: „Август граф Ілінський, сенатор держави Російської, таких-то орденів кавалер, святої держави Римської граф, злотих 1000”. Викликаний наступним Ржевуський, який був присутнім при запису Ілінського, також сенатор і кавалер, записався так: „Простий слуга Божий, Адам Ржевуський, 10000 злотих” (*Bobrowski T. Pamiętnik...*, t. 1, s. 183).

Не треба шукати в наведених прикладах моралізаторського підтексту, прихованого змісту або замаскованої мети. Вони носять розважальний характер і, швидше, мають на меті контрастувати серйозному попередньому викладу, щоб пожвавити розповідь. Анекдоти про відомих людей – досить розповсюджений жанр XIX століття⁶⁶⁴.

⁶⁶³ Шашкевич Г. – герой гавенди М. Чайковського „Зимова ніч. Спогади з Гальчинця”, див.: Czajkowski M. Piśma. – Т. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 241 – 258; та мемуарів З. Фелінського: Feliński Z.S. Pamiętniki. – Cz. 1. – Lwów, 1991. – S. 21 – 25.

⁶⁶⁴ Див., наприклад, анекдоти про І.А. Крилова: Басни Крылова. Полное собрание. Дешева библиотека, № 318. – Изд. 11. – СПб, [Б.г.и.]. – С. XXV – LIV. Цікава ремарка невідомого укладача анекдотів: „Найкраща характеристика

В мемуарах Т. Бобровського майже відсутні самодостатній пейзаж, портрет, інтер'єр, екстер'єр, костюм, іншими словами, – описовість, що так приваблювала мемуаристів соціально-побутового напрямку. Серед малочисельних пейзажних замальовок у кінці розділу „Житомирське товариство” знаходимо декілька пейзажних замальовок: „Чудові околиці Житомира забезпечували також приємні подорожі. До них у самому місті належав публічний сад, званий „Звєгінцівка”, що отримав свою назву від прізвища губернатора, який його заклав⁶⁶⁵. Далі, особливо серед учнів, відвідувані були подорожі „на скелю Чацького”, „на Павликівку”, „на Каракулі”, лісок, де відбувались маївки, й на „Дівочу площу”, що біля кляштору сестер милосердя, де збиралися грати у м'яча. Років з десять тому я провів декілька днів у Житомирі, шукаючи ті місця, які „колись топтали дитячі ноги”, але марно, бо публічний сад, який через роки мріяв застати тинистим, зник десь без сліду, а ті захоплюючі дикі береги Тетерева й Кам'янки обсіло місто. Житомирська Швейцарія змінилась на найзвичайнісіньке місто” (*Bobrowski T. Pamietnik.., t. 1, s. 192*).

Якщо відходити від постулату, що природа в художньому тексті покликана моделювати людське буття, світорозуміння й визначати місце людини в світовому устрої⁶⁶⁶, то пейзаж у „Мемуарах” Т. Бобровського не є місцем спостереження чи переживання, а стає місцем визначеної функціональності. Це колишні локуси вузликів на пам'ять, місця, де колись було добре, й існують вони в пам'яті мемуариста як іконологічна схема, що зазнала певних тематичних змін і набула утилітарного змісту. Д.С. Лихачов вимагає шукати в елементах саду „особливий світоглядний зміст”, фіксує наявність „дієвого збагачення саду”⁶⁶⁷. Якщо в романтизмі топографічні знаки виражають самобутню візію світу: „бачення Кресів виступає в плані універсального міфу, що уособлюється у формі місця, яке знаходиться поза часом і поза перебігом історії, місця, в якому людина знаходила себе й зливалася зі

образу життя, звичок, схильностей і діяльності Крилова в другий період його життя, тобто з часу вступу на службу до публічної бібліотеки, це ті розповіді людей, що близько його знали, які тепер зібрані в одне ціле й носять назву анекдоти” (с. XXVI).

⁶⁶⁵ Олександр Ілліч Звєгінцев, дійсний статський радник, волинський губернатор з 27 березня по 3 вересня 1837 р.

⁶⁶⁶ Faryno J. Wstęp do literaturoznawstwa. – Warszawa: PWN, 1991. – S. 281.

⁶⁶⁷ Лихачев Д.С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. – Л.: Наука, 1982. – С. 9 – 10.

світом”⁶⁶⁸, то пейзаж Т. Бобровського фіксує вже позитивістське його сприйняття.

У розгорнутому аналізі „Розумового (інтелектуального, духовного – В.Є.) стану в краї” автор творить широку панораму суспільного життя Правобережжя. Він докладно розповідає про рух декабристів, наслідки повстання 1831 року, „список Конарського”, балагульщину та інші важливі події, що стали знаковими не тільки для Волині, але й України в цілому. Прискіпливо, залучаючи всю відому інформацію, письменник аналізує минуле, прискіпливо дивиться на сучасність.

Органічним продовженням аналізу занепаду й поразки став розділ „Січневе повстання”. Як відомо, частина волинської шляхти не пристала до повстання 1863 р., тому що, як зауважує мемуарист, вважала антиморальним підбурювання молоді й селян до насильства. Сам Т. Бобровський категорично не підтримував рішучих дій у краї. „Я противник повстання” (*Bobrowski T. Pamiętnik...*, t. 2, s. 501), – неодноразово наголошує автор у спогадах. Він був також проти залучення та підбурювання селян до участі в заколоті, тому що вони не розуміли мети повстання, не підтримували шляхту в її сподіваннях, крім цього, це мало привести до величезних людських втрат і, нарешті, розбещувало селян, спонукаючи їх писати доноси (*Bobrowski T. Pamiętnik...*, t. 2, s. 501). Непорозуміння між самою шляхтою сягали жажливих погроз: „Коли сяду на коня, перший вчинок, який я зроблю, я приїду до тебе у Новофастів і тебе повішу”, – говорив В. Падлевський Т. Бобровському, на що останній відповідав: „За баламутство молоді чуттєвими декретиками про влаштування селян, які вони знати не можуть і не знають, а ти, який знає і маєш ніби на них вплив, заслуговуєш на те, що мені так великодушно обіцяєш” (*Bobrowski T. Pamiętnik...*, t. 2, s. 478 – 479). „Місцева думка спалахнула щодо нас з обуренням, – згадує Т. Бобровський, – і дала простір таємній від давнини недобррозичливості. „Чого ж вони (поляки) ще більшого чекати могли? У суспільстві скрізь займали перші місця, в урядовцях було їх повно, старались їх захищати, коли нас (росіян) було проігноровано, а тим часом, як за це віддячили?” Була в цих взаємних звинуваченнях частина правди” – констатує Т. Бобровський (*Bobrowski T. Pamiętnik...*, t. 2, s. 493).

Якщо, за слушним твердженням Р. Радишевського, в польських і українських утопічних романтичних системах народ розглядався як охоронець історичних традицій, у романтичній поезії експлуатувався

⁶⁶⁸ Uliasz St. Literatura Kresów – kresy literatury. – Rzeszów: Wyższa szkoła, 1994. – S. 148.

аркадійський міф про „світ без насилля”⁶⁶⁹, то романтично-позитивістська двоїстість Т. Бобровського говорить уже про потужну стихійну й руйнівну силу, над якою немає влади. Що б передати жах тих часів, Т. Бобровський детально описує погром маєтку Миколая Бобровського в Солотвині (тепер село Житомирського р-ну), коли місцеві селяни вломилися в дім, забрали гроші, цінні папери, особисті нагороди володаря, орден Почесного Легіону зокрема, потрошили меблі, не зглянувшись навіть над люстрою, „потрошили заради приємності знищення”, забрали майно й, уклавши його в декілька фур, вивезли до Чуднова. Звертання до урядовців не допомогло: „Що ж пан хотів, час воєнний?.. Врешті, самі того бажали”, – відповідав волинський губернатор М.В. Дуцький-Соколінський (*Bobrowski T. Pamiętnik.., t. 2, s. 489*).

Зневажливі і презирливі характеристики Т. Бобровський дає польській шляхті, яка після повстання 1863 р. на Правобережжі почала принизливо проситися та брати участь у перерозподілі майна ув’язнених та репресованих побратимів. „Російська аристократія в той час соромилась подібних дарів” (*Bobrowski T. Pamiętnik.., t. 2, s. 497*), – з гіркотою констатує мемуарист. Численні забави, обіди, раути й банкети, флірт, демонстрація чудового вбрання, і все заради збагачення – все це викликало відверте нерозуміння й зневагу Т. Бобровського: „Завжди так було, а хоч і було – нікого розуму не навчило, не треба губити розум, бо німці й росіяни ніколи його не втрачали, з гідністю все сприймали”. Один поважний київський росіянин-старовірець (кацап) сказав письменнику: „Ваші веселяться, а приводу, здається, нема”. Т. Бобровський цитує слова іншої поважної людини: „На труні вітчизни танцюємо задля любові до неї”. (*Bobrowski T. Pamiętnik.., t. 2, s. 499*).

Ця частина спогадів Т. Бобровського найбільш емоційно забарвлена й пристрасна. Письменник спочатку відчуває та з гіркотою фіксує руйнацію й занепад панівного домінантного світогляду, польської спільноти, культури й національного духу, знецінення усталеної системи аксіологічних домінант і орієнтацій. Трансформаційні процеси другої половини століття XIX, свідком яких був письменник, посилювали супротив консервативних сил. Очевидно, саме ці процеси надають усьому тексту мемуарів риторичності, яку М. Поляков називає „нервовою

⁶⁶⁹ Радишевський Р. Тарас Шевченко і польський романтизм: стан і перспективи дослідження // Романтизм: між Україною та Польщею. Київські полоністичні студії / Відп. ред. Р. Радишевський. – Т. V. – К., 2003. – С. 166, 174.

системою літератури”⁶⁷⁰, в’їдливості, неприхованої розлюченості й неповаги до багатьох дійових осіб спогадів, що перебувають іноді на пограниччі пристойності.

Такий дещо тенденційний і заангажований підхід потребував виключної доказовості авторського тексту. Фактажності автору бракувало, тому Т. Бобровський використовував традиційні засоби доказовості подій у своїх „Мемуарах”. Так, наприклад, розповідаючи про критику Г. Ржевуського за „Моралеописові суміші Яроша Бейли” в численному товаристві під час бердичівського ярмарку, автор зі слів свого батька переказує випадок, коли шановане товариство підняло тоста за автора „Соплиці”. До нього приєднались багато присутніх, але один з них вигукнув: „Але не „Сумішів!” Потім іде розповідь автора про пов’язані з цим випадком досить неприємні для Г. Ржевуського наслідки.

Як видно з самого тексту, Т. Бобровський не був очевидцем цієї події. Автор цілком поклався на нарацію поважної й авторитетної для себе людини – свого батька, який, розповідаючи сину історію, створив, безперечно, свою версію того, що відбулося тоді в повітовому містечку, яку й передав (не виключено, що зі своїми акцентами). Це, здається, можна було б вважати авторською роботою над текстом або переробкою, але Т. Бобровський застосовує один дуже важливий і поширений прийом мемуаристичного жанру – „загальноприйняту” побутову форму доказовості на кшталт: „я бачив це своїми власними очима”. Закінчуючи сюжет, Т. Бобровський додає: через багато років, зустрівшись з автором у Петербурзі в 1849 р. (*Bobrowski T. Pamiętnik..., t. 1, s. 185*), Г. Ржевуський пригадав і підтвердив ці події (*Bobrowski T. Pamiętnik..., t. 1, s. 183*). Тепер автор став ніби „свідком” цього випадку і, на його думку, отримав право оприлюднити випадок. Таким чином, дійовими особами цього прикладу виступають уже два умовно реальних свідки: батько й син, що, як відомо, відповідно до тої ж побутової логіки, вже є безперечним доказом викладеного та концептуальною авторською валідністю. Автора в тексті не відчутно до останнього уточнення – „доказу”. Він до ключового моменту (раптової зустрічі Петербурзі) самовідчужений від тексту. У цілому комплексі подій автор виконує роль лише „писаря”, що ретельно занотував „правдиву” нарацію батька. Це також, за формальною логікою, має надати визначеній достовірності.

Слідом за думкою Г.Р. Яусса про суспільну функцію мистецтва зауважимо, що воно може бути дієвим, коли з’ясовує для себе досвід і ролі інших, які можуть переформувати, а також формувати й змінювати

⁶⁷⁰ Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М.: Советский писатель, 1986. – С. 187.

свою суспільну поведінку⁶⁷¹. „Мемуари” Тадеуша Бобровського – значущий текст у художньому просторі Волині. Крім ґрунтовної історично-суспільної цінності, він також містить важливий аксіологічний ґрунт для з’єднання й порозуміння поколінь.

ЗАЧАРОВАНІ ВОЛИННЮ

Починаючи з XVI століття, Житомир разом з Києвом та Овручем отримує статус повітового містечка з повноваженнями адміністративно-судового округу, що було ухвалено Віленським сеймом 1565 – 1566 років і закріплено Люблінською унією 1569 р. Після Андрусівського миру 1667 р. Правобережна Україна: Волинь, Поділля й Київщина, але без головного міста Києва, який відійшов до Московії, залишились у складі Речі Посполитої. Нестабільне політичне становище Києва й Київського воєводства в цілому приводить до того, що в Житомирі й Овручі деякий час протягом першої половини XVII ст. (з невеликими перервами) відбуваються регулярні виїзні сесії київського земського суду. Ухвалою варшавського сейму того ж 1667 року всі київські судові сесії було вирішено проводити в Житомирі та Овручі. Одночасно зазначимо, що в Житомирі й Овручі існували земські уряди, повноваження яких були майже тотожні київському воєводському та філії київської гродської канцелярії, які з часом перетворились на самостійні київські представництва на Волині. Це було наслідком того, що Київський повіт не мав свого власного адміністративного центру, а роль останнього за рішенням краківського сейму 1764 р. вже *de jure* відігравав саме Житомир. Крім низки гострих політичних проблем, що спіткали Київське воєводство в той час, йому були притаманні ще деякі особливості суспільного розвитку, які були продиктовані ментальністю київської шляхти, яка „значною мірою, напевно, залишалась патріархальною в суспільно-політичному значенні, мало сприймаючи нове. Тому сюди не так інтенсивно, як, приміром, на ту ж Волинь, і проникав польський станово-шляхетський вплив”⁶⁷². Додамо до цього, що неспокійно було й на Поділлі, де потужний вплив тривалий час мала турецька влада, яка лише

⁶⁷¹ Яусс Г.Р. Естетичний досвід і літературна герменевтика // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 304.

⁶⁷² Крикун М.Г. Повітовий устрій Київського воєводства в останній третині XVI – XVIII ст. // Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 69, 74 – 75.

після польсько-турецького Карловицького трактату 1699 р. остаточно погодилась із поверненням краю до Речі Посполитої. Складність політичного моменту на Правобережжі була зумовлена наявністю на півдні і сході впливової Османської імперії, а на півночі – Московії.

Таким чином, Житомир у силу ряду соціально-історичних причин об'єктивно опинився в центрі як адміністративно-господарського, так і духовно-культурного життя Правобережжя. Цьому також вельми сприяло зручне географічне становище краю й міста, яке розташовувалось на перехресті головних адміністративних, військових і торгівельних шляхів між сходом і заходом, північчю і півднем. Крім цього, темпи розвитку Волині, свідченням яких є, наприклад, славнозвісні ярмарки в Бердичеві, Дубно, Житомирі й Луцьку, значно випереджали темпи розвитку Київщини й Поділля. Порівняно з Київщиною і Поділлям, Волинь дійсно відрізнялась відносним спокоєм, що, в свою чергу, сприяло збільшенню кількості католицького населення, його освітнього рівня і, нарешті, становленню особливої волинської ментальності. Найбільш вагомим становища, вже підсиленого традиціями століть, місто набуває саме в столітті ХІХ. Тому не дивно, що Житомир стає серцем Правобережжя, центром духовного життя загалом і, як наслідок, літературного зокрема.

У першій половині ХІХ століття для польськомовних мешканців всього Правобережжя Житомир набуває значення столиці польськості. Сюди, як до Кастальського джерела, з'їжджаються письменники з усього Правобережжя. М. Грабовський, М. Гославський, С. Гоцинський, Ю. Дзежковський, М. Єзерський, А. Єловицький, Т. Заборовський, Б. Залеський, І. Клімашевський, Ю. Коженювський, А. Креховецький, А. Мальчевський, А. Марцінковський, Вл. Міцкевич, Адам Плуг, Г. Пузиніна з Гюнтерів, Т.А. Олізаровський, С. Осташевський, А. Пжездецький, Вл. Словацький, Т. Падура, В.К. Ходзкевич та багато інших шукають тут натхнення й спілкування, звіряють позиції й уточнюють погляди, узгоджують плани й намічають дії.

ЮЗЕФ КОЖЕНЬОВСЬКИЙ

Юзеф Коженювський (Józef Korzeniowski, 19 березня 1797, фільварок Коженювка біля села Смульне коло Бродів – 17 вересня 1863, Дрезден) – видатний польський письменник, драматург і вчений-педагог, чия творчість була тісно пов'язана з Волинню.

Початкову освіту Ю. Коженювський почав здобувати спочатку в німецькій школі в Бродах, потім у Збаразькій і Чернівцях (1804 – 1809), після чого – в Кременці, де навчався до 1819-го протягом десяти років.

Важке фінансове становище родини змусило ліцеїста з п'ятнадцяти років заробляти самотужки на своє життя й допомагати брату. Ліцей став могутнім поштовхом для самоосвіти та реалізації творчих здібностей майбутнього письменника. Ю. Коженювський починає наполегливо займатись літературною творчістю під керівництвом талановитого літератора й відомого викладача ксьондза Алойзи Осінського (1770 – 1842), видатної й легендарної людини свого часу, життя якого було тісно пов'язане з Волинню: був прелатом житомирської кафедри, потім – професором латинської й польської літератури Кременецького ліцею, а після закриття навчального закладу став першим ректором Духовної академії у Вільно в 1834 – 1839 рр. У 1820 р. молодий випускник дебютує панегіричним твором улюбленому вчителю „Послання ксьондзу Алойзи Осінському” („List do ks. Alojzego Osieńskiego”) і цього ж року друкує свою першу драму в одній дії „Клара” („Klara”, Warszawa, 1820), витриманих у найкращих традиціях просвітництва й неокласицизму. І якщо ці твори не стали знаковими в літературній добі того часу, то етапними в творчості Юзефа Коженювського – безсумнівно. Це дозволило молодому літератору по закінченню ліцею виїхати до Варшави (1819 – 1823) і знайти досить престижне місце домашнього вчителя в родині генерала Вінцента Красинського, літературний салон і бібліотека⁶⁷³ якого були відомі далеко за межами столиці Конгресового королівства. Єдиний син генерала – Зигмунт (Zygmunt Krasieński, 1812 – 1859) – незабаром стане видатним польським письменником доби романтизму, автором славнозвісних філософських драм „Небожественна комедія”, „Ірідіон”, поем „Перед світанком”, „Псалми майбутнього” та багатьох інших творів, що складуть славу польської літератури.

У 1820 – 1823 рр. Юзеф служить бібліотекарем у палаці Замойських, близько товаришує з Людвігом Осінським, Францішеком Моравським та Казиміром Гродзинським. Це період активної літературної праці, театральних рецензій, роботи над удосконаленням власного драматургічного мистецтва та нескінченних художніх пошуків.

6 серпня 1823 р. молодий літератор та педагог був запрошений на роботу до Кременця й приступив до викладацької діяльності у Волинських Афінах аж до ліквідації ліцею. У Кременці Ю. Коженювський познайомився з молодим ліцеїстом Томашем Августом Олізаровським

⁶⁷³ Літературний салон В. Красинського був настільки впливовим і популярним, що А. Міцкевич згадує його в III частині „Дзядів”, а бібліотека в 1844 р. за наказом Миколи I отримала особливий статус, у 1861 р. до неї буде відкрито загальний доступ.

(Tomasz August Olizarowski), якому надавав допомогу в отриманні приватної стипендії від Г. Олізара. Невдовзі Т.А. Олізаровський займе помітне місце в правобережній літературі та польській еміграції в Парижі та Лондоні⁶⁷⁴.

Видатний навчальний заклад спонукає письменника до занять не тільки художньою творчістю, але й науковою. Ю. Коженювський видає підручник „Курс поезії” („Kurs poezji”, 1829), що містить відомості в діахронії та синхронії з історії й теорії поетичного мистецтва. Але провідним напрямом творчості все одно залишалась драматургія. Ю. Коженювський у кременецький період створив трагедію „Анела” („Aniela”, 1825), що була в 1830 р. перекладена російською мовою (зовсім не типовий і не характерний факт для російської перекладології). Наступною трагедією стала „Пелопідовські” („Pelopidowie”, 1826). У 1826 році в Почаївському виданні побачив світ збірник драматичних творів письменника „Драматичні спроби” („Próby dramatyczne”), куди увійшли раніше написані трагедії. Рік 1827 – це час створення „Битви під Мозгавою, або Мечислав Старий” („Bitwa nad Mozgawą, czyli Mieczysław Stary”), потім були „Димитр і Марія” („Dymitr i Maria”, 1828), „Прекрасна жінка” („Piękna kobieta”, 1829), „Монах” („Mnich”, Warszawa, 1830) та

⁶⁷⁴ Олізаровський Томаш Август (1811, Войславичі Сокальського повіту – 3.V.1879, Париж) – відомий поет, драматург, повстанець 1831 р. на Правобережжі. Спочатку батько носив прізвище Олізар, а згодом змінив його на Олізаровський. Спочатку майбутній поет навчався вдома, потім у Кременецькому ліцеї, де його матеріальним станом опікувався Г. Олізар, а духовним Ю. Коженювський, не без допомоги якого він написав гімни „До Бога” і „До Вітчизни”, які охоче співали ліцеїсти в костьолі. Вступив до корпусу Юзефа Дверницького, після поразки повстання проживав у Львові, Татрах та інших селах Галичини. Випустив у 1836 р. збірник „Поезії”, до якого увійшла відома „Завірюха. Українська повість”. Незабаром був заарештований австрійським урядом, після звільнення з-під арешту переїхав до Англії, у 1836 – 1845 рр. жив у Лондоні, де активно займався громадськими та політичними справами. Тут вийшла збірка „Поетичні вибірки з текстів”, яка містить низку ліричних рецепцій Волині. З 1845 р. – у Парижі, з 1848 – у Дрездені, звідки виїхав до Галичини. У 1852 р. у Вроцлаві видав „Зібрання творів” у 3-х томах. З метою уникнення ув’язнення виїхав до Бельгії, потім у 1858 р. повернувся до Парижа, жив і працював у закладі св. Казимира. Був автором близько сорока драматургічних творів, багатьох публіцистичних статей, ряду перекладів на французьку мову творів А. Міцкевича. Див.: Giller A. T. Olizarowski. – Lwów, 1879; Sivert T. Olizarowski i jego patriotyczna liryka emigracyjna // Prace Polonistyczne. – Z. 20. – Łódź, 1964. – S. 235 – 244; Syski A. Zakład Św. Kazimierza w Paryżu. – Łuck, 1936. – S. 245 – 307.

багатьох інших драматичних творів, які стали визначальними для раннього періоду творчості волинянина.

У листопаді 1829 р. за пропозицією К. Бродзинського Ю. Коженювський став членом Товариства приятелів наук у Варшаві. Під час листопадового повстання 1831 р. його було заарештовано й відвезено на слідство до Житомира, але незабаром звільнено.

У 1834 р. вже відомого письменника й викладача було прийнято на посаду професора-ад'юнкта історико-філологічної кафедри філософського відділу у щойно відкритому Київському університеті святого Володимира. Ю. Коженювський читає курси давньоримських старожитностей і міфологію, через деякий час – польську мову. Життя у Києві, за спогадами самого письменника, було важким, на заняття літературою не вистачало часу.

Широкий науковий кругозір і тонкий художній смак сприяли службі в університеті й зумовили заслужене зростання поваги студентської молоді. Тому й не дивно, що при викритті таємної організації в Києві, яку очолював Ш. Конарський, вчений-письменник підпав під підозру в політичній неблагонадійності, а в його особистому помешканні було влаштовано обшук. Відсутність звинувачень і доказів не принесли очікуваного спокою. У 1838 р. кафедру польської мови Київського університету було ліквідовано, Ю. Коженювський залишився без роботи. 19 квітня 1839 р. його примусово було переведено на службу до Харкова, де він згодом зайняв посаду директора губернської гімназії й візитатора шкіл. Ґрунтовні знання, тривалий досвід служби в навчальних закладах сприяли зростанню авторитету Ю. Коженювського як педагога і вплинули на зростання рівня навчання та розвитку гімназії. Однак ні успішне викладання, ні повага харківчан не змогли компенсувати тугу за батьківщиною. У 1846 році Ю. Коженювський наполегливо добивається переведу до столиці Королівства Польського, що, нарешті, вдається, і він поступає на службу до Варшавської гімназії.

Харківський період, як і кременецький, з точки зору генези художньої творчості письменника, був досить продуктивним. Тут була написана драма „Карпатські верховинці” („Karpatssu g6rale”, 1840), що, мабуть, стала найпопулярнішим драматичним його твором⁶⁷⁵, потім

⁶⁷⁵ Кірчив Р. Ю. Коженювський в українських перекладах і переробках // Міжслов'янські літературні взаємини. – Вип. 2. – К., 1961. – С. 92 – 107; Пилипчик Р. Польська драма на українській сцені в Галичині 40 – 60-х років XIX століття // Слов'янське літературознавство і фольклористика. – К., 1971. – С. 92 – 100; Ясній Я. Літературно-фольклорний контекст героя-розбійника в драмі

побачили світ рампи „Жиди” („Żydzi”, 1843), „Заміжня жінка” („Panna mężatka”, 1844). Варшавський період характеризують комедії „Майстер і підмайстер” („Majster i czeladnik”, 1851), „Вуси й перука” („Wąsy i peruka”, 1852), „Маєток або репутація” („Majątek albo imię”, 1859). У середині XIX століття Ю. Коженювський у польській літературі стає одним з перших письменників-урбаністів. Основними в художній творчості письменника є проблеми дрібної шляхти, яка не з власної волі залишила сільські резиденції, художній аналіз шляхів її адаптації та пошуків свого місця у великому місті: „Кревні” („Krewni”, 1857), „Пан Стольникович” („Pan Stolnikowicz”), „Колокація” („Kollokacja”, 1846). Ю. Коженювський активно займається перекладами. Завдяки цьому польському читачеві стали доступні, наприклад, деякі твори А. де Мюссе.

В культурному житті Варшави Ю. Коженювський одразу зайняв своє належне й впливове місце: співпрацював з „Варшавською газетою”, був членом редакційної колегії „Бібліотеки Варшавської”. З 1848 р. письменник-педагог отримує посаду візитатора, а через рік – члена виховної ради, бере участь в організації „Загального щоденника” („Dziennik powszechny”), стає одним з організаторів освітньої реформи Александра Велопольського в Королівстві Польському (1862). У 1857 р. намагався займатись організацією нового часопису, присвяченого літературі, мистецтву, науці. Однак, цей проект, на жаль, не вдалося реалізувати. В 1852 р. їздив до Парижа, в 1858 р. відвідав Ніццу, Лондон і знову Париж.

Працюючи на ниві освіти, Ю. Коженювський багато зробив для розвитку педагогічної науки Він, зокрема, написав „Щоденник візитатора” („Dziennik wizitatora”, 1849), „Інструкцію для вчителів початкових шкіл” („Instrukcja dla nauczycieli elementarnych”, 1850), „Порадник до проекту організації публічного виховання в Королівстві Польському” („Powody do Proiektu organizacji wychowania publicznego w Królestwie”, 1861). Наприкінці життя Ю. Коженювського було призначено на посаду директора урядового відділу освіти.

Січневе повстання 1863 р. було для письменника неочікуваним. Ю. Коженювський завжди намагався бути подалі від політики. Тому в березні 1863 р. він змушений був подати у відставку й виїхати на лікування за кордон, де закінчив роботу над публіцистично-дидактичним твором „Наша правда. Сцена з життя Польщі з 1863 р.” („Nasza prawda.

Scena z Zycia Polski z r. 1863”). Жив у Дрездені, де незабаром помер. Останки видатного письменника через рік були перепоховані у Варшаві.

Правобережжя ще довго зберігало пам'ять про Ю. Коженювського. У 1887 р. в Білоцерківській реальній школі було започатковано стипендіальний фонд імені Юзефа Коженювського⁶⁷⁶.

Волинська тематика займала окреме місце в творчості письменника. Проблемам Волині були присвячені повісті „Спекулянт” („Spekulant”, 1845), „Колокація” („Kollokacja”, 1846), „Мандрівки оригінала” („Wędrówki oryginała”, 1848), „Пенсіонер” („Emeryt”, 1851), „Тадеуш безіменний” („Tadeusz bezymenny”, 1852), „Горбун” („Garbaty”, 1853), „Пан Стольникович” („Pan Stolnikowicz”) та багато інших великих та малих оповідань і публіцистичних статей. Авторитет Юзефа Коженювського на Волині був стабільно високим, а співпраця з волинянами – тісною. У травні 1857 р. у Варшаві була видана комедія видатного драматурга „Репутація в містечку” („Reputacja w miasteczku”), яка з успіхом йшла на житомирській сцені у вересні – жовтні 1859 року. На титульному листі видання зазначалось: „Прибуток від цієї комедії автор призначає для театру в Житомирі, віддаючи всі надходження в розпорядження Ю.І. Крашевського”. Портрет Ю. Коженювського, як виявлення поваги і як шана вдячних волинян за меценатство видатного митця, було вивішено в залі Житомирського театру⁶⁷⁷.

Не пізніше 1839 р., коли на житомирській сцені відбулись прем'єри вистав „Десять років з життя жінки”, „П'ятий акт” та „Клара”, починається широке знайомство волинського глядача з драматургією Ю. Коженювського. Протягом чверті століття на головній губернської сцені з успіхом йшла п'єса „Карпатські верховинці”, прем'єра якої відбулась у 1843 р., а також „Старий чоловік” та „Жиди”. Наступного року – „Вікно на другому поверсі” й „Заміжня жінка”, у 1845-му – „Доктор медицини” та „Дезертир”. Протягом сезону 1853 – 1854 рр. в Житомирі було поставлено „Панянки й пані, або Два признання”, в 1855-му – „Заміжня жінка”, „Спочатку мама”, „Доктор медицини”, „Фабрикант”, „Вікно на другому поверсі”, „Обхідна дорога”, „Посередник”. Крім цього, в Житомирі в сезоні 1857 року з успіхом були поставлені „Жиди”, „Карпатські верховинці”, „Поштова станція в Гульчі”, „Наречена”, в

⁶⁷⁶ Zasztowt L. Kresy. 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 222.

⁶⁷⁷ Bartoszewicz K. Kraszewski i Korzeniowski // Przegląd Narodowy. – Т. XII. – 1913. – S. 256; Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź: PAN, 1985. – S. 99.

лютому 1858-го – „Вуса й перука”, у квітні – прем’єра „Цигани або Кохання за взаємність”, „Вікно на другому поверсі”, „Фабрикант”, „Пані каштелянова”, „Жиди”, „Репутація в містечку”⁶⁷⁸. У 1859 р. на сцені знову „Вуса й перука”, „Заміжня жінка”. У 1860-му – „Майстер і підмайстер”, „Масток або репутація” та багато інших творів⁶⁷⁹. Аналізуючи стан театрів Правобережжя того часу, впевнено можна сказати, що драматургічні твори Ю. Коженювського були репертуарною основою багатьох театральних колективів Правобережжя, а сам драматург – найбільш популярним автором свого часу.

Становлення суспільно-психологічної повісті Волині припадає на сорокові роки XIX століття і пов’язане, передусім, з творчими доробками Ю.І. Крашевського та Ю. Коженювського, в творчості якого була вироблена структура жанру та формувалась ідейно-тематична спрямованість. Фабула волинських повістей Ю. Коженювського будувалась на стрижні біографії або автобіографії героя, що являло собою метафоричне відображення морально-політичних проблем свого часу. Досить цікаво, що волинські повісті Ю. Коженювського „Аферист”, „Колокація” чи „Пан Стольникович” були написані, як відомо, в харківський період творчості і є свого роду відстороненим поглядом з лівого берега Дніпра, з іншої культури та інших традицій на Іосі атоені – на правий берег: Волинь, Поділля й Київщину. Ці твори містять, так би мовити, мемуаризацію як настроїв, жадань та сподівань епохи, так і її „смак, колір та запах”, що, мабуть, є найголовнішою художньою особливістю творчого методу митця слова. Зауважимо, що саме в цих творах письменник ставив глобальні питання часу: збереження національних і патріотичних традицій краю, його закріпленої століттями самототожності, що полягала у непорушних нормах честі, шляхетності й польського духу.

Принципово новим у волинських повістях Ю. Коженювського постає зображення внутрішнього світу героя, що характеризується інтроспективними болісними шуканнями шляхів поєднання часів минулих з сучасними, зрештою, філософськими розмірковуваннями над долею й становищем, в якому опинилась правобережна шляхта. Скептицизм, розчарування, моральна деградація однієї частини населення, пошуки правди й виходу із ситуації, що склалася після 1831 р., іншої стали тим проблемно-організаційним центром, навколо якого

⁶⁷⁸ Stupkiewicz St. Ognisko polskiego życia kulturalnego w połowie XIX wieku w Żytomierzu // Przegląd humanistyczny. – № 3. – 1966. – S. 56.

⁶⁷⁹ Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: PAN, 1985. – S. 85 – 111.

розгортається основний конфлікт волинських повістей Ю. Коженевського.

Повість „Аферист”⁶⁸⁰ Ю. Коженевського стала знаковим твором письменника, що відобразив соціальні процеси розшарування волинського суспільства середини XIX століття, пов’язані із зародженням і поширенням на Правобережжі капіталістичних відносин, розоренням колишніх могутніх шляхетських гнізд⁶⁸¹, насуванням злиднів і, зрештою, знеціненням поняття честі й обов’язку, падінням моральності. Нагадаємо, що до цієї ж проблеми через декілька років звернеться драматург Аполо Коженевський, який відобразить ці ж самі явища на Правобережжі в комедії „Для милого гроша”.

Дія повісті „Аферист”, яка вийшла з друку в 1846 р., відбувається на Поділлі й Волині. Художній простір твору, перебуваючи під впливом знакових віх правобережного простору, простирається від Кременецького ліцею до бердичівського ярмарку, від символу патріотизму й науки до символу розпусти й бездуховності. Прагнення реалістичності зображення спонукає автора до насичення тексту прикметами документалізму й фактажем сучасності, іншими словами – впізнавальністю хронотопу, що наближає роман у деяких сюжетах до своєрідного літопису. Такими прикметами тексту є згадка бердичівського банкіра Шафнагеля⁶⁸² (*Коженевский Ю. Аферист*, С. 32, 125), письменника Крашевського (*Коженевский Ю. Аферист..*, С. 44), часопису „Петербурзький тижневик” (*Коженевский Ю. Аферист..*, 1979. С. 191), детальний натуралістичний опис „чарівного міста” Бердичева (*Коженевский Ю. Аферист..*, С. 124 – 128) з його вузькими вуличками й головною –Житомирською, єврейським гаманом, краківськими бричками, театром, монастирем кармелітів та багатьма іншими деталями, що перетворюють художній текст на своєрідний дагеротип епохи⁶⁸³.

⁶⁸⁰ Коженевский Ю. Аферист. Раздел. Романы. – М.: Художественная литература, 1979. – 398 с.

⁶⁸¹ Miłosz Cz. Historia literatury polskiej do roku 1939. – Kraków: Znak, 1994. – S. 300.

⁶⁸² Шафнагель Максиміліан (пом. 1890, Варшава) – відомий на Правобережжі бердичівський банкір і підприємець-мільйонер, впливовий суспільний діяч та меценат, див.: Ułaszyn H. Kontrakty Kijowski. Szkis historyczno-obyczajowy. 1798 – 1898. – Petersburg, 1900. – S. 55. Шафнагель – герой низки творів волинської літератури, див.: Czajkowski M. Staro-Kijowianie. 1809 // Czajkowski M. Piśma. – Т. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 142.

⁶⁸³ Пор. опис міста з гл. XIII „Бердичів” у: Jełowski A. Moje wspomnienia. – Instytut wydawniczy: Pax, 1970. – S. 140 – 150.

Повість частково несе в собі елементи авантюрного роману, що дістались у спадок літературі XIX століття від літератури XVIII. Але письменник однозначно відмовляється від зображення суспільства як соціуму „ізолюваних” індивідів і будує складну за своїм характером композиційну систему, сповнену драматичними протиріччями, всі елементи якої перебувають між собою в міцних внутрішніх зв'язках, що виразно розкривають проблеми розвитку сучасних соціальних відносин.

Пильної уваги письменник надає мемуаризації волинського побуту. Його мемуари – неначе дагеротипний знімок з яскраво вираженими рисами натуралістичного нарису. Ю. Коженевський детально виписує всі його структурні елементи, наприклад, дороги: „Отже, дороги розвезло, як те й має бути пізньої осені на Волині. Колія наповнена темною рідиною й здається бездонною. На чорній розмоклій землі там і тут блищать маленькі озерця: вода стоїть навіть на полях, які зорали під зяб. У селах що тин, що корчма – все заляпане багном; люди, що пробиваються через двір до воріт або до свого ганку, підвертають поли одягу якомога вище, спотикаються і в'язнуть у багні; хто вирішив їхати, то може їхати тільки кроком: коні ледь витягають копита з рідкого місива, й екіпаж повільно просувається вперед під акомпанемент цих звуків, що чавкають, зовсім не схожих на шарудіння глибокого піску, по якому ступав прудкий кінь Фаріса” (*Коженевський Ю. Аферист... С. 207*). Не менш ретельно виписує автор і добродійності вихованки: „Мадемуазель Бельдо, француженка, була негарна, але вдачі незлої; в неї не було ніякої освіти, проте були великі претензії, які доросла її вихованка постійно висміювала. Мадемуазель Бельдо виявилось не під силу виправити недоліки, що розвинулись у цієї чудової дівчинки. Найважливішою позитивною якістю самої гувернантки була її гарна французька вимова, за яку вже років п'ятнадцять вона жила по різних шляхетських маєтках на Поділлі й Волині, отримуючи від двохсот до двохсот п'ятдесяти дукатів на рік” (*Коженевський Ю. Аферист... С. 219*). Так само колоритно змальовує Ю. Коженевський і особливості сільського життя: „Горілка в його (Мортко – В.Є.) лавці була міцнішою, дешевшою і продавалась більшою міркою, ніж у братів Смичковських і пана Скрентського, вишнівка відмінна, а пляшки були з етикетками, що цілковито полонило небайдужого до всього „аристократичного” пана Плаху” (*Коженевський Ю. Аферист... С. 300*) etc.

З одного боку, семантика художнього стилю наведених прикладів варіює між нарисовими, описовими, мемуаристичними, портретними, пейзажними та іншими ознаками, а з іншого, – незаперечною стильовою прикметою художнього стилю Ю. Коженевського є фактажність, яка

насичена впізнавальністю та предметністю, що є однією з важливих форм функціонування мемуаристично-щоденникового жанру.

Продовженням мемуаризації духовного життя Правобережжя став роман „Колокація”, що був надрукований у 1847 р., дія якого відбувається також у добре знайомих письменнику місцях – на Поділлі й Волині. Художній простір займає місцевість від Старокостянтинівського повіту до Овруцького й Лeticівського. Дія відбувається в старовинних родових резиденціях поліських сіл Шишківці та Чаплинці. Художній час повісті – 1838 рік – період глибокої суспільної депресії, що наступила після листопадового повстання, час розчарувань і химерних сподівань.

У художній тканині повісті відчутним є голос високоосвіченого та високоморального наратора, який неодноразово заявляє про себе через пряме звертання до читача. Головною проблемою твору стала проблема колокації – розподілу частин одного маєтку між усіма власниками, іншими словами, це метафоричне зображення подрібнення шляхетських резиденцій, виродження польськості, падіння моральності й шляхетності⁶⁸⁴. Крім цього, письменник з особливою гостротою ставить проблеми боротьби з галоманією, розвитку польської мови, німецького виховання, життя „від кредиту Шльоми до кредиту Мортка”, тобто життя, що не відповідає своїм статкам: „Таким чином, ще декілька тисяч боргу нависло над власниками села. Жоден з них, між іншим, отримавши гроші, не йшов прямо до Шльоми або Мортка, щоб поррахувати свої борги й розрахуватись, а, навпаки, негайно прямував до Кременця або Дубна й повертався додому з порожнім гаманцем” (*Коженевський Ю. Аферист... С. 302 – 303*).

Через випробування й утрати проходять головні герої повісті Каміла та Ігнацій, перш ніж заслуговують на спокій та злагоду. Дещо ідилічно-дидактичними виглядають останні рядки повісті, але саме це, на думку письменника, є мета шляху, ім’я якому життя: „З того часу злагода, спокій і кохання оселились у цьому домі. Квітне маєток, бавляться правнуки, підростають діти, забезпечені приданим дівчата, вчать їх брати, полегшало становище селян. А все це від того, що щастя було здобуте в боротьбі, заслужене добрими вчинками, якими було спокутувано провини предка, що серця молодого подружжя очистились від марної пихатості, що в своїх благородних прагненнях вони керувались розумними, суворими правилами батька, а дід і баба оповивають їх своїми молитвами” (*Коженевський Ю. Аферист... С. 387*).

⁶⁸⁴ Kawyn S. Życie i działalność pisarska J. Korzeniowskiego // Korzeniowski J. Kollokacja. – Wrocław, 1958. – S. 3 – 4.

„Сучасна Волинська губернія представляє ту частину багатой й родючої України, яка простяглася від Радомисля до Дніпра, тягнеться до Черкас і Чигирина, в минулому ділилася на два воеводства: Волинське й Київське, кожне з яких складалося з трьох повітів”⁶⁸⁵, – так починається повість „Пан Стольниківич” Ю. Коженівського. Композиція твору, можна було б сказати, типова, якби не оригінальне вирішення експозиції, яка являє собою не що інше, як географічно-статистично-історичний опис Волині у гавендовому стилі. Особливу увагу автор приділяє опису знаних волинських родин, серед яких Бежинські, Браницькі, Букари, Вороничі, Ганські, Гіжицькі, Головінські, Залеські, Ілінські, Ледоховські, Любомирські, Московські, Олізари, Пауші, Потоцькі, Проскури, Прушинські, Ржевуські, Сангушки, Сапеги, Стемпковські, Стецькі, Чацькі та багато інших. У краї роль і вплив єзуїтів, піарів, василіан на стан освіти й формування бібліотек, опис давньої гостинності й набожності, стриманості життя й шляхетських з’їздів – все побудовано за конституцією ностальгічних спогадів про ідеальне минуле.

Паралельно суспільно-історичному опису краю письменник творить картину особливості духу сільського простору Волині: воеводства „мають землю врожайну, повну різного роду плодів, з одного боку, багату розпростертими пшеничними ланами, степами, на яких зеленіють пасовища; а з іншого – поля родючі, на яких за добрим управлінням пшениця поверталась з десятикратним врожаєм” (*Korzeniowski J. Pan Stolnikowicz.., s. 1*). Погоджуємось з думкою, що „волинський ландшафт із його лісами, горбами, долинками..., родючою землею викликав до життя певний симбіоз тих рис, що їх формує північна смуга з лісостепом”⁶⁸⁶. Однією з таких рис є міфологема достатку, благополуччя, на фоні якої пануватиме спокій, тиша з високим ступенем моральності й духовності.

Головний хронограф повісті – безіменний наратор – після закінчення курсу наук у Кременці їде до свого приятеля, який має два села, одне з яких – Іванівка коло Бердичева, і через кілька днів, у кінці липня 1819 р., друзі їдуть у справах до Житомира. Опис губернського центру, парку в місці, де впадає Кам’янка в Тетерів, – одні з найживописніших сторінок твору (*Korzeniowski J. Pan Stolnikowicz.., s. 7*). Повість насичена сучасними подробицями, що покликані мемуаризувати минуле й надати йому рис суспільної досконалості і взірцевості.

⁶⁸⁵ Korzeniowski J. Dzieła. Pan Stolnikowicz. Wyprawa po żonę. Szczęście za górami. – Т. V. – Warszawa, 1872. – S. 1.

⁶⁸⁶ Тарнашинська Л. Ритм та система символів як засіб організації художнього простору в прозі Бориса Харчука // Слово і час. – № 2. – 2003. – С. 15.

Житомирський трактир Схабовського (*Korzeniowski J. Pan Stolnikowicz...*, s. 9), чуднівський кухар пана Ржевуського (*Korzeniowski J. Pan Stolnikowicz...*, s. 13), гуральня пана Ілінського (*Korzeniowski J. Pan Stolnikowicz...*, s. 21), житомирський Бернардинський костьоль (*Korzeniowski J. Pan Stolnikowicz...*, s. 23) чи житомирське католицьке кладовище (*Korzeniowski J. Pan Stolnikowicz...*, s. 159) – все покликане закарбувати в уяві читача як реальність дії, реальність простору, з одного боку, так і мемуаризувати цей старий шляхетський простір, ці минулі часи, іншими словами – атмосферу колишнього, іншого.

Одна з проблем повісті Ю. Коженювського полягає в тому, що на Правобережжі й Волині зокрема ще не склалась та суспільна ситуація, коли при загальному незадоволенні новим адміністративно-політичним ладом ще не визріло суспільство, не народився той лідер, який би зумів його об'єднати, відкрити нові шляхи або співіснування чи взаємодії, або іншого поступу. Тому головним героєм повісті стає літня людина, фактично жебрак, колишній волинський стольник Бенедикт Ольшанський, що детально розповідає про минуле, милується нам, повчає та наставляє уважну та вдячну молодь, яка все органічно й ретельно всмоктує в себе, поділяє погляди благородного стольника, але залишається пасивним слухачем гавенд ментора. Конфлікт повісті визначено словами стольниковича й перебуває між „старим ладом, що називали безладом, і старими звичаями, що називали простотою” (*Korzeniowski J. Pan Stolnikowicz...*, s. 18). Болісне самолюбство, загострене почуття честі й гідності, декласованість Бенедикта Ольшанського – людини освіченої, високого інтелектуального розвитку, тонкого спостерігача і чудового розповідача-гавендьяра – виступає контрастним типажем існуючому ладу й оточенню: ладом і безладом.

З метою уникнення прямих історичних співставлень Ю. Коженювський обирає художній час твору, дистанційований від часу написання й видання майже на третину століття. Однак досить прозорі алюзії несуть у собі натяки на причини минулих поразок. Письменник у вуста волинського стольника вкладає роздуми про старі помилки: „Важко чоловікові зі спогадами про гірку та страшну хвилю, які з життя неможливо викреслити. Лізуть вони йому в очі скрізь і завжди, будять його зі сну, терзають вдома, як злий слуга, що зрадив дому, як фальшивий приятель, знаходять дорогу серед лісу як розбійники, стають поряд з нами у костьолі, як кусючий шайтан, що заважає молитві” (*Korzeniowski J. Pan Stolnikowicz...*, s. 25).

Однак повість випромінює потік спокою та гармонії, зразкового минулого благополуччя та облаштування. Письменник із завзятістю

автора фізіологічного нарису ретельно виписує патріархальність та розміреність сільського укладу життя, минулий одяг, культуру харчування та розпорядок дня, регламент проведення світських балів та утримування коней, нанесення візитів, богослужіння, дубенські ярмарки, словом, безліч дрібних, але важливих деталей щоденного побутового життя, що так милувало спогади та цікавило в розповідях про минуле⁶⁸⁷. Нарація Бенедикта Ольшанського про колишнє побудована на особливостях жанру гавенди (сам наратор у кінці повісті зазначає, що він утомився від своєї гавенди *Korzeniowski J. Pan Stolnikowicz.*, s. 158). Гавендовість нарації надає твору особливої риси мемуаристичності, за якою процес набирає сили легендарності або реалістичності звичайного побутового міфу, але при цьому зберігає всі необхідні елементи функціонування інформації, найголовніший з яких – дух часу.

АДАМ ПЛУГ

Антоній Петкевич (Antoni Pietkiewicz, с. Замостя поблизу Слуцька Мінської губ., 23 жовтня 1823 – 2 листопада 1903, Варшава) став відомим у широких літературних колах Правобережжя й Варшавського королівства під псевдонімом Адам Пług (Adam Pług, з 1849 р.). Його старший брат – Фелікс Петкевич (1822 – 1897) після закінчення юридичного факультету Київського університету служив адвокатом у Києві, був обдарованим митцем, автором збірника „Поезії” („Poezje”, Kijów, 1848).

У дитинстві Адам Пług заприятелював з Владиславом Сирокомлем (Людвік Кондратович, 1823 – 1862), видатним польським поетом, під впливом якого почав займатись літературною творчістю. Після закінчення Слуцької гімназії служив у приватних домах на Поділлі, один навчальний рік – 1845 – 1846 вчився на філософсько-філологічному відділі Київського університету, який мусив залишити через відсутність засобів існування, після чого знову повернувся до Подільської губернії, де продовжив службу домашнього вчителя. 1846 рік став роком виходу перших публікацій поета.

Після подорожі по Литві та одруження у 1859 р. Адам Пług з родиною оселився в Житомирі, центрі інтелектуальної думки Правобережжя, де став одним з організаторів відкриття чоловічої гімназії

⁶⁸⁷ Порівн.: Stolzman M. Czasopiśmiennictwo literackie na Litwie i Rusi w latach 1831 – 1863 // *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura krajowa w okresie romantyzmu 1831 – 1863.* – Т. III. – Warszawa: IBL, 1992. – S. 34.

(у 1861 р. відкриття закладу було офіційно заборонено)⁶⁸⁸. У цей період, завдяки публікаціям в „Athenaeum” Ю.І. Крашевського та окремих поетичних збірниках, ім'я поета стало в краї досить відомим.

Житомирська літературна школа, на чолі якої в середині XIX століття стояв видатний Ю.І. Крашевський і талановитий творчий осередок, що об'єднався навколо нього, до якого входили Едвард Мар'ян Галлі, Александр Гроза, Кароль Качковський, Аполо Коженювський, Ян Прусіновський та багато інших митців слова Правобережжя, зіграла важливу роль у формуванні Адама Плуга як поета, письменника та перекладача. У становленні творчого стилю Адама Плуга також відчувається вплив романтичних романів В. Гюго та романтично-позитивістських повістей Ю. Коженювського.

Адам Плуг у житомирський період творчості разом з А. Коженювським переклав з французької мови на польську першу частину тритомної серії „Легенд століть” („Legenda wieków”, Żytomierz, 1860.) Віктора Гюго. На початку шістдесятих видав перший том свого „Повного зібрання творів” („Zupełnie zbiory pism”, Żytomierz, 1862).

Активна громадська позиція письменника в 1861 – 1863 роках викликала невдоволення губернської влади. Під пильне око самодержавства письменник потрапив у березні 1861 р., коли зустрічався в Житомирі з Владиславом Міцкевичем, сином геніального Адама Міцкевича. У спогадах Вл. Міцкевича Адам Плуг залишився як найславетніший літератор, людина лагідна й ніжна, з несуперечливим характером, що дозволяло йому бути у згоді з різними думками⁶⁸⁹. Під час трагічних подій 1863 р. в Житомирі Адама Плуга було заарештовано за політичну діяльність. Протягом більше двох років письменник знаходився в київському ув'язненні. В цей час житомирський літературний осередок був практично знищений. Після звільнення в 1866 р. поет повертається до Кам'янець-Подільського. Матеріальне становище було жахливим, місця служби знайти не вдавалось, чому заважали відомості про нього як про політичного в'язня.

Багато часу письменник віддав удосконаленню англійської мови, й після звільнення з під пера талановитого перекладача польською вийшли переклади трагедій В. Шекспіра „Буря”, „Король Лір”, „Макбет”, а також знамениті шекспірівські сонети.

⁶⁸⁸ Stupkiewicz St. Ognisko polskiego życia kulturalnego w połowie XIX wieku w Żytomierzu // Przegląd humanistyczny. – № 3. – 1966. – S. 54, 61.

⁶⁸⁹ Mickiewicz Wł. Pamiętniki. – Т. II. 1862 – 1870. – Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane, [Б.р.в.]. – S. 46.

Художні особливості епічного доробку письменника полягають у майстерному використанні елементів дуже популярної завдяки Г. Ржевському в ті часи гавенди. Гавендовий стиль відчувається в повістях „Дух і кров. Декілька нарисів з товариського життя” („Duch i krew, Kilka zagysów z życia towarzyskiego”, 3 t., Wilno, 1859), „Конторщик. Побутові нариси з недавньої минувшини” („Oficjalista. Szkice obyczajowe z niedalekiej przeszłości”, 1866 – 1867), „Бакалаври” („Bakałarze”, 1868). Особливістю повістей Адама Плуґа стало те, що в них досить прозоро впізнається автобіографічна протооснова подій. Письменник писав про те, що було добре йому знайомим на важкому життєвому шляху. Випробувавши впливи натуралістичних нарисів та позитивізму, письменник зосереджувався на детальному описі щоденного пересічного життя, густо насичуючи його морально-дидактичними вставками⁶⁹⁰.

З 1874 р. Адам Плуґ жив у Варшаві. Активне суспільне життя, виконання обов'язків голови позикової каси Варшавського товариства добротності⁶⁹¹, завдяки яким потоваришував з видатною польською письменницею Марією Конопницькою⁶⁹², нарешті, вагомих літературний доробок – все надавало письменнику заслуженої поваги й відомості. Письменник тривалий час був головним редактором популярного часопису „Колосся” („Kłosy”), потім „Великої загальної ілюстрованої енциклопедії” („Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana”) та членом багатьох інших редакцій, комісій та громадських організацій. У 1880 р. відбулися ювілейні урочистості з приводу п'ятдесятирічної творчої праці Юзефа Ігнація Крашевського, на честь якого було видано „Ювілейну книгу на честь шанування п'ятдесятирічної творчої діяльності Ю.І. Крашевського”⁶⁹³, серед ініціаторів, співредакторів та автором передмови був Адам Плуґ.

ЛЕОНАРД СОВІНСЬКИЙ

Творчість Леонарда Совінського (Leonard Sowiński, 7 листопада 1831, Березівка Подільської губ. – 23 грудня 1887, с. Степків Любарської

⁶⁹⁰ Maciejewska I. Sylwetka literacka A. Pługa // Pamiętnik literacki. – № 49. – Z. 1. – 1958. – S. 17 – 48.

⁶⁹¹ Див.: Czempiniński J. Kasa literacka 1899 – 1929. – Warszawa, 1929.

⁶⁹² Fita M. Maria Konopnicka – Adam Pług // Konopnicka wśród jej współczesnych. – Warszawa, 1976. – S. 73 – 96.

⁶⁹³ Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J.I. Kraszewskiego. – Warszawa: Drukiem Józefa Ungera, 1880. – CIV s., – 527 s., XVIII s.

волості Новоград-Волинського повіту Волинської губ.) – відомого поета, письменника, драматурга, мемуариста й літературознавця, а також суспільного діяча в рівних частках належать як польській літературі, так і українській, а в українському красному мистецтві – Поділля, де він народився, Волині, де навчався і часто бував, і Київщині, де жив і працював над головними творами життя.

Першу освіту майбутній поет почав здобувати з 1839 р.⁶⁹⁴ в повітовій школі Меджибожі Літинського повіту на Поділлі, закладеній в 1819 р. А.С. Чарторийським. Після переведення школи в 1841 р. до Проскурівського повіту⁶⁹⁵ Л. Совінський продовжує навчання в Житомирській чоловічій гімназії (1842 – 1847), яка все більше набувала відомості й авторитету. Навчаючись у гімназії, Леонард глибоко цікавився класичною літературою, а також польською та українською, особливу увагу приділяв вивченню драматургії. Відомо, що в 1844 р. в гімназійному аматорському театрі він виступив у головній ролі в шкільному фарсі на українську тематику „Маруся”⁶⁹⁶ й отримав заслужене схвалення вдячних глядачів.

Після закінчення гімназії Л. Совінський вступив до Київського університету, навчався на історико-філологічному факультеті до 1851 року, а потім перейшов на медичний і в 1855-му отримав додатковий фах лікаря. Після закінчення займався приватною практикою, що в 1857 р. стало поштовхом для поїздки за кордон з метою удосконалення освіти. Л. Совінський відвідує Австрію, Бельгію, Італію, Саксонію, Францію і Познанське князівство. Починаючи з 1859 року, він живе у Києві, часто відвідує Волинь і Поділля. Але художня творчість все більше і більше приваблює молодого літератора. Це був період, коли виходять друком його перші поетичні роботи.

У 1860 – 1862 роках уже відомий літератор тісно співпрацює з „Віленським кур’єром” („Kurier Wileński”), авторитетним і популярним виданням на Правобережній Україні, Литві й Польщі. В другій половині XIX століття проблеми облаштування суспільства й селян зокрема були актуальним завданням сьогодення. Не дивно, що вони перебували під пильною увагою Л. Совінського. У віленському тижневику з’явилась його стаття „Де кілька зауважень з приводу влаштування селян” („Kilka słów z

⁶⁹⁴ Гнатюк В. Тимко Падура. Критично-біографічний та історично-літературний нарис. – Харків-К.: Література і мистецтво, 1931. – С. 14.

⁶⁹⁵ Zasztowt L. Kresy. 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 216.

⁶⁹⁶ Sowiński L. Wspomnienia szkolne. – Warszawa, 1885. – S. 205 – 206.

powodu uwłaszczenia włościan”, 1861). А під час шляхетських виборів у 1862-му в Кам’янець-Подільському Л. Совінський взяв участь у підготовці звернення до царя Олександра II з вимогою включення Подільської губернії до адміністративного управління Королівства Польського⁶⁹⁷. Громадянська позиція й вільнодумство поета викликали невдоволення влади, тому під штучним приводом у листопаді 1862 р. його було заарештовано й заслано до Курська, де він перебував у примусовому засланні до липня 1863 р., а після цього був переведений до м. Щигри Курської губернії⁶⁹⁸. Лише через шість років Л. Совінському був наданий дозвіл на звільнення й повернення. Спочатку поет жив у Варшаві, а з 1880-го в Парижі, під кінець життя на п’ятдесят шостому році повернувся на батьківщину.

Поетичний дебют Л. Совінського стався в 1859 р., коли у Вільно була надрукована „Сатира” („Satyra”) двадцятивосьмирічного поета з присвятою польській молоді. Цього ж року в Києві окремим виданням вийшла збірка „Відання” („Widziadła”, Kijów), що одразу зробила ім’я поета відомим і популярним.

Творчість поета належить до останнього періоду розвитку романтизму на Правобережжі. До кінця своїх днів поет, суспільний та громадський діяч зберіг вірність ідеалам своєї молодості, ідеалам романтизму. Особливістю лірики поета стало тотальне неприйняття світу, жаль до власної скаліченої долі. Герой його лірики перебуває в стані меланхолії й екзальтованості, йому притаманні риси сентиментального мрійництва. Основні твори поета написані напередодні січневого повстання, автор ніби передбачає його неминучість, тому лірика Л. Совінського сповнена пошуків виходу з кризи. Поет оспівує вічні цінності, серед яких дружба, добро, правда, що мають потужний релігійний заміс⁶⁹⁹.

„Відання” являли собою цикл сонетів, і були на той час достатньо новітнім явищем. Цикл сонетів – репрезентують собою ніби один текст, розбитий на складові частини, як це властиво, наприклад, епічним чи драматичним жанрам. Тому можна сприймати їх як літопис внутрішнього генезису ліричного героя. Окультним підтвердженням цього є останній

⁶⁹⁷ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – T. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 461.

⁶⁹⁸ Taborski R. Apollo Korzeniowski. Ostatni dramaturg romantyczny. – Warszawa: PAN, 1957. – S. 99.

⁶⁹⁹ Pałosz P. Biografia przeobrażeń w cylu sonetów „Widziadła” Leonarda Sowińskiego // Studia i szkice historycznoliterackie. Uniwersytet Opolski. Zeszyty naukowe. Filologia polska. – № 38. – Opole, 1997. – 188 s. – S. 37 – 48.

ХІІ сонет циклу, де читач спостерігає смерть ліричного героя. Сонетний цикл Л. Совінського також несе на собі відбитки жанру поеми, що відчувається в наскрізній лінії сюжету. Умовно можна визначити проблематику сонетів як гімн романтичним уявленням, романтичному баченню філософії життя.

Герой сонетів – особа молода, глибоко віруюча, освічена, обдарована духовним терпінням і високими духовними цінностями, чий прагнення присвячені суспільству й своєму народові. Мотто поета виражають зворушливі рядки VII сонету:

Biedny – kto iskrę ducha zaklnie w pieśni słowa,
I szczęście swe przykuje do ułudnej mary;
Kto siły namaszczone na życie ofiary
W krzystałowym więzieniu ideałów chowa!

Л. Совінський заслужив безмірну шану сучасників і нащадків у польській та українській культурах як перший перекладач польською творів видатного українського поета Т.Г. Шевченка, поезією якого захоплювався ще зі студентських років⁷⁰⁰. Його перу належать „Студії над сучасною українською літературою”, що побачили світ спочатку в журнальному варіанті „Віленського кур’єра”, а потім окремою книжкою („*Studja nad ukraińską literaturą dzisiejszą*”, Wilno, 1860), переклади творів видатного українського Кобзаря „Гайдамаки” („*Studium przez Leonarda Sowińskiego, z dołączeniem przekładu „Hajdamaków*”, Wilno, 1861), „Наймичка” (1871) та багато інших уривків з поем і окремих віршів Т.Г. Шевченка. І.Я. Франко захоплено писав про волинянина: „Для нас, українців, Совінський є і буде одною з найсимпатичніших постатей на польським Парнасі”⁷⁰¹. Високу оцінку письменнику дав також С. Єфремов: „Від української школи пішло й те українофільське народництво в польському письменництві, заступниками якого були Ю.І. Крашевський та Л. Совінський; вони, застаючись на польському ґрунті, все ж таки почували й деякі симпатії до українства”⁷⁰².

У своїй творчості Л. Совінський виступав палким прихильником української школи в польській літературі. Значне місце в його доробку займають твори з народного життя Правобережної України: уривки з

⁷⁰⁰ Вервес Г.Д. Совінський Леонард // Шевченківський словник: У 2 т. – Т. 2: Мол – Я. – К.: УРЕ, 1977. – С. 227.

⁷⁰¹ Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 31. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 393.

⁷⁰² Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – С. 317.

романтичної поеми „З життя” („Z życia. Okruchy poematu”, Kijów, 1861), що витримала два видання протягом одного року; цього ж 1861 р. побачив світ спочатку у „Віленському кур’єрі” „Лист з села” („List ze wsi”, 1861), а в наступному – окремим відбитком. Далі були уривки з трагедії „Шляхта й селяни” („Szlachta i kmiecie”, 1861), „Фрагмент” („Fragment”, 1863), „Фрагмент повісті” („Fragment powieści”, Lwów, 1869), „Слово буття” („Słowo bytu. Zarys prawdy powszechnej”, Lwów, 1871), „Граф Ярош” („Graf Jarosz”, 1872) та трагедія у п’яти актах „На Україні” („Na Ukrainie”, Poznań, 1873). Письменник стає ретельним літописцем побуту й характерів рідного краю.

У 1875 році в Познані вийшов у двох томах збірник „Поезії” („Poezje”) Леонарда Совінського, що включав як здобутки минулого, починаючи від 1857 р., так і твори останнього часу, серед яких був і переклад „Наймички” Кобзаря. У 1877-му вийшло невелике оповідання про недавні події минулого на Україні „Майстер” („Mistrz”), далі з’явилося оповідання з життя сільських людей за півстоліття на Подолі „Петро” („Petro”, 1882), потім пролог трагедії „Безумство” („Szal”, 1883). Значною подією в творчості Л. Совінського став роман, присвячений сучасним подіям на Україні, „На перепутті” („Na rozstajnych drogach”, 3 t., Warszawa, 1886), що став етапною віхою доробку письменника. Також важливе місце у творчості Л. Совінського зайняв збірник „У сутінках” („O zmroku”, Warszawa, 1885), що містив як окремі оригінальні вірші, так і низку оповідань і перекладів творів Т.Г. Шевченка. Останнім твором письменника, що побачив світ вже після смерті Л. Совінського, стали „Надзвичайні пригоди пана хоружого. Сторінка зі старого записничка” („Nadzwyczajne przygody pana chorążycza. Kartka ze starego raptularza”, Warszawa, 1904).

Крім художньої творчості, письменник ґрунтовно займався літературознавчими дослідженнями. Результатом багаторічних спостережень Л. Совінського став „Нарис історії польської літератури” („Rys dziejów literatury polskiej podług notat Aleksandra Zdanowicza oraz innych źródeł...”, 5 t., Wilno, 1874 – 1878) у п’яти томах, що виходили окремими виданнями протягом п’яти років – ґрунтовний, всебічний аналіз польської літератури нового часу.

Л. Совінський плідно працював у мемуаристично-щоденникових жанрах. Спочатку це були окремі спогади про дитинство, що знайшли свій відбиток у публікаціях у періодиці „З дитячих спогадів” („Ze wspomnień dziecińczych”, 1873), а також „Шкільний доглядач” („Dozorca szkolny”, 1873). Мемуаристичні здібності письменника проявились також в антологічних спогадах про минулі часи „Картинки з давно минулих

часів” („Obrazki z dawno minionych czasów”, 1870), про подорож за кордони імперії „Зі спогадів про Рим” („Ze wspomnień o Rzymie”, 1870), про Ю.І. Крашевського „Зі спогадів про Крашевського, а також про його вплив на одного з багатьох” („Ze wspomnień o Kraszewskim oraz o wpływie jego na jednego z ciżby”, 1878), що в наступні часи лягли в основу знакового мемуаристичного твору письменника й зайняли окреме місце в його творчості – „Шкільні спогади” („Wspomnienia szkolne”, Warszawa, 1884), що містять розповіді про домашню освіту, читацькі враження, шкільні й університетські роки. Мемуари Л. Совінського стали своєрідною енциклопедією життя як Правобережної України в цілому⁷⁰³, так і окремих її частин: Житомира, Києва і Кам’янець-Подільського.

ВЛАДИСЛАВ МІЦКЕВИЧ

З 1-го по 12-те березня 1861 року в Житомирі гостював син геніального польського поета Адама Міцкевича – Владислав Міцкевич (27 червня 1832, Париж – 9 червня 1926, Париж) – відомий польський суспільний діяч, мемуарист, перекладач і публіцист.

13 лютого 1861 року з Константинополя Владислав Міцкевич приїхав до Росії через Одесу, відвідав Київ, Сквиру, Житомир, потім Мінськ, Новоград, де народився батько, Вільно, Петербург та Варшаву. Збираючи матеріали до біографії Адама Міцкевича, Владислав зустрічався з людьми, що пам’ятали батька, з патріотично налаштованими колами поляків. Разом з Вл. Міцкевичем з Києва виїхала група студентів Київського університету: Мрочковський і Новіцький до Одеси, Хорват – до Бердичева, Завадзінський і Потоцький – до Сквири, сам Владислав попрямував до Житомира. В губернському центрі мемуарист активно цікавився духовним життям та політичними новинами Правобережжя, Житомира зокрема. Волинські літератори та громадські діячі зустріли Владислава Міцкевича з великим інтересом, викликаним зацікавленістю свіжими політичними новинами з Франції та Європи взагалі.

Всі пересування підданого Франції громадського діяча одразу ж підпали під таємний нагляд поліції, про що докладно знав сам Владислав⁷⁰⁴, причому листування й стеження велось на найвищому рівні під контролем Київського генерал-губернатора І.І. Васильчикова й

⁷⁰³ С-ко А.В. Леонард Совинский (Опыт посмертной характеристики) // Киевская старина. – Т. 21. – № 6. – 1888. – С. 284 – 313.

⁷⁰⁴ Mickiewicz Wł. Pamiętniki. – Т. II. 1862 – 1870. – Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane, [Б.р.в.]. – S. 37.

Волинського губернатора М.В. Друцького-Соколинського⁷⁰⁵. Останній зокрема доносить, що Вл. Міцкевич „своєю поведінкою в політичному відношенні звертає на себе особливу увагу”⁷⁰⁶.

Дорога Вл. Міцкевича з Києва до Житомира пролягла через Новофастів, де відомий суспільний діяч зупинився переночувати в Тадеуша Бобровського, передавши йому записку від його брата Стефана⁷⁰⁷. Відомо, що в Житомирі Вл. Міцкевич спочатку зупинився в заїжджому домі Вайнштейна, де не так давно знаходився готель Беллота. Наступного дня їздив до Аполо Коженьовського, але не застав його вдома й повернувся до готелю. Другого дня Владислав нарешті зустрівся з А.Н. Коженьовським і за його порадою змінив місце проживання й повернувся вже до готелю Мінела⁷⁰⁸, де переночував всього одну ніч, і на запрошення Я. Прусіновського переїхав до його дому⁷⁰⁹, в артистичному салоні якого проходили зібрання житомирських літераторів. Але й тут його „відвідав” поліцейський. Потім письменник ще не раз змінював місця проживання, гостював на запрошення житомирян у різних домах, чим остаточно заплутав свої сліди перед поліцією.

Серед житомирського оточення сина великого Адама, крім А.Н. Коженьовського і Я. Прусіновського, були ще Ф. Новіцький, А. Квятковський, Адам Плуг, Л. Совінський, Л. Ліпковський, а також Кондратович, Верещинський, Копчинський, адвокат Івановський, шляхтич Косерадський, титулярний радник Менчинський, родина дочки Ю.І. Крашевського – Констанція і Болеслав Лозинський та інші відомі громадські діячі Волині. Крім цього, відбулась зустріч Вл. Міцкевича з губернським предводителем дворянства Каролем Мікулічем та житомирським маршалком Люцином Невмержицьким, які на честь шанованого гостя влаштували урочистий прийом. Всюди, де тільки з’являвся Владислав, його приймали з великим ентузіазмом і захопленням.

⁷⁰⁵ Див.: Wiengierow Ł.M. O pobycie Władysława Mickiewicza na Ukrainie (Według niewydanych materiałów archiwalnych) // Kwartalnik instytutu polsko-radzieckiego. – № 1 (10). – Warszawa, 1956. – S. 293 – 299.

⁷⁰⁶ Цитується за: Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К.: Из-во Киевского университета, 1967. – С. 88.

⁷⁰⁷ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 2. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 453.

⁷⁰⁸ Готель „Мінела” постав під час Кримської війни і являв собою „вершину комфорту”: Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 139.

⁷⁰⁹ Mickiewicz Wł. Pamiętniki. – Т. II. 1862 – 1870. – Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane, [Б.р.в.]. – S. 39.

Захоплений і здивований настроями волинян був і сам Вл. Міцкевич, який з великою щирістю та повагою згадував побут своє перебування в Житомирі та своїх волинських побратимів у „Мемуарах” (*Mickiewicz W. „Pamiętniki”. 3 t. Wrocław-Kraków, 1926 – 1933*): „перебування в Житомирі було для мене великою радістю” (*Mickiewicz W. Pamiętniki..., t. II, s. 39*), а далі: „Житомир підносив мій дух” (*Mickiewicz W. Pamiętniki..., t. II, s. 48*). Вл. Міцкевич через роки згадував щоденні патріотичні маніфестації та політичні наради, співи народних патріотичних гімнів у виконанні житомирської молоді, які були суворо заборонені російським урядом (*Mickiewicz W. Pamiętniki..., t. II, s. 46*).

У Житомирі Вл. Міцкевич разом з А. Коженевським був одним з організаторів та активним учасником патріотичної маніфестації, яка відбулась 9 березня 1861 р. в бернардинському костьолі. Письменники разом із двома тисячами прихожан співали „*Boże, coś Polskę*” А. Фелінського. Він був у костьолі і наступного дня, 10 березня, серед уже чотирьох тисяч житомирян, які брали участь у панакхиді за вбитими у Варшаві, яку вів ксьондз К. Боровський⁷¹⁰.

Характеризуючи суспільний дух Житомира, настрої його мешканців у своїх спогадах про відвідини Житомира Владислав, зокрема, писав: „У Києві треба було нашорошити вуха, щоб вловити приглушені голоси патріотизму. В Житомирі патріотизм так сильно звучав, що його було чутно здалеку. Народ голосно посилав прокляття своїм катом, виявляв моральний супротив, що виводило їх з рівноваги, тому що були звиклими за кожним разом вдаватися до допомоги кругової оборони, тому що протиставляли їм силу духу, традиції, холонокровність” (*Mickiewicz W. Pamiętniki..., t. II, s. 48*).

Перебування Вл. Міцкевича на Правобережжі навіть через рік по тому обростало різноманітними чутками та підсилювало патріотичні думки⁷¹¹.

Проводжати Владислава, що від’їздив із Житомира, 11 березня в домі Я. Прусіновського зібралось багато друзів. Жінки заспівали пісні філаретів, друзі подарували йому на згадку альбом з фотографіями та записами, А.Н. Коженевський присвятив Владиславу вірш „Владиславу Міцкевичу при розставанні на Русі дня 11/23 березня 1861 р.”, який з метою конспірації підписав арабською:

⁷¹⁰ Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К.: Из-во Киевского университета, 1967. – С. 88.

⁷¹¹ Див., наприклад: Günter W. Ojciec i syn // Pamiętnik Kijowski. – Т. 2. – Londyn, 1963. – S. 61.

Jedź z Bogiem!.. Widziałeś, że kraj twój w żałobie,
Lecz pełen Nadziei, Miłości i Wiary,
Że liczniej, niż trawy, rosną tu ofiary,
Że czuje, co winien Ludzkości i sobie.

Więc Synu człowieka, co zwał się *M i l j o n e m*,
Co kochał za miljon i cierpiał katuszę,
Zabierz w tę spadkową po Ojcu twym duszę
Co w nas nie skonało za skonen.

Świadczy, synu Adama, za ziemi twej progiem:
Że po dniach umartwień my jeszcze *N i e d z i e l n i*.
Z pod mogił – *Z r o d z e n i*, w śmieci – *N i e m i e r t e l n i*;
Świadczy ludom, jak ojciec twój świadczy przed Bogiem!⁷¹²

ПОЛЬСЬКО – УКРАЇНСЬКОМОВНІ ПИСЬМЕННИКИ

Правобережна Україна на початку ХІХ століття викликала замилювання польськомовного письменника не тільки своєю розкішною природою, чарівними пейзажами та своєрідними краєвидами. Зачарування Україною відбувалось не лише на рівні відтворення невідомої („екзотичної”) історії, втілення неординарних характерів і непересічних особистостей. Українські сюжети й проблематика – результат розвитку власне української школи літератури Правобережжя, що було наслідком апробованої й затребуваної часом загальноєвропейської тенденції романтизму. Однак саме на Правобережжі ми спостерігаємо унікальні випадки, що, на жаль, не перетворились на розгалужену систему, коли освічений і впливовий літератор намагався використати мову народу, серед якого він жив і органічною часткою якого він був, як магістральну сублимацію української культури і, більше того, – рефлексію цієї культури через її автентичне відтворення.

Для наочної ілюстрації цієї тенденції, що намітилась, слід зробити деякі уточнення. Річ у тім, що протягом усього ХІХ століття, рудименти якого більшою мірою панують у побутовому просторі й століття ХХІ, ставлення до української мови було, м'яко кажучи, дещо зверхне. Її, з точки зору двох центрів, як російського, так і польського, вважали мовою

⁷¹² Mickiewicz Wł. Pamiętniki. – Т. II. 1862 – 1870. – Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane, [Б.р.в.]. – S. 47.

селянства, ремісників і міщан, не придатною не тільки для високої поезії, але й світського вживання. Глибину проблеми можна досягнути, якщо згадати, що тоді ж, у першій чверті XIX століття, розмовні російська й польська так само сприймалися як мови простолюдинів, – інакше не було б потреби в боротьбі з галоманією, яка стала наріжним каменем національних літератур того часу і, треба визнати, не тільки Росії чи Польщі (А. Фредро, О.С. Грибоедов, ін.). Тому використання української мови польськокомовним письменником – явище особливе, неординарне, аналогії якого не спостерігалися ніде більше на теренах Європи.

Українська мова була зрозуміла, znana й уживана практично всіма без винятку правобережними шляхтичами. Її знав і вживав на засіданнях житомирської повітової шляхти Г. Ржевуський, розлогі вставки українською робить у своїх художніх творах М. Чайковський, поодинокі вкраплення бачимо в мемуарах Т. Бобровського та Є. Івановського, рясно вживає українську Ю.І. Крашевський.

Однак вибрати її як літературну – явище вкрай рідкісне!

Погоджуємося, що використання української мови в правобережній художній літературі в той час не виключало епатажності. Можна вбачати в цьому адаптовану й регіонально переосмислену європейську ідею загальнонародського братерства й навіть панібратства. Також визнаємо, що це явище було більш штучним і пропольським, ніж автентичним і власне українським. Додамо, що українська мова незалежно від ідеологічних позицій однаково обслуговувала всі верстви населення, літературні угруповання, політичні й амбіційні потуги. Українська мова цих творів, яка передавалась латинським алфавітом, далека навіть від живої народної того часу і не відзначається правильністю не тільки слововживання, але й ментально-синтаксичного словомислення. Це, швидше, формальний акт, ніж джерело вираження власних особистісних рефлексій рідною мовою. Однак сам факт використання української мови, її функціонування в літературному творі – більше, ніж пересічна подія, яка заслуговує на пристрасну дуже пильну увагу. Тому творчість Тимка Падури, Кароля Гейнча та Дениса Бонковського – явище не тільки унікальне, але й знакове для розуміння розмаїття волинської літератури першої половини XIX століття, новаторських ідей, що на той час панували в краї.

ТИМКО ПАДУРА

Легендами овіяне на Волині ім'я видатного поета, представника
красного слова двох братських народів Тимка Падури⁷¹³ (Tomasz Padurra,

⁷¹³ Найбільш глибоким дослідником творчості Т. Падури, а також польської літератури України першої половини ХХ ст. до цього дня був і залишається житомирянин, професор, доктор філологічних наук Володимир Якович Гнатюк, видатна особистість українського наукового світу. За часів радянської влади про нього майже нічого не було відомо. Завдяки тривалим пошукам, передусім професора КНУ ім. Т.Шевченка Р.П. Радишевського, особистість і наукова спадщина науковця повертається до народу, задля якого він жив і працював. Якщо про життя науковця до 1931 р. було більш-менш відомо (див.: Костриця М.Ю. і др. Гнатюк В.Я. // Українські архівісти: Бібліографічний довідник / Упор. О.М. Коваль і др.: У 3 вип. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 88 – 91; Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. В.Я. Гнатюк – архівіст, літературознавець, патріот // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань: 1917 – 1921 рр. – К., 1998. – 242 – 247), то тут уперше подаємо основні віхи наступного періоду життя полоніста.

Володимир Якович Гнатюк (8 червня 1893, Житомир – 11 червня 1952, Калінін, Росія) – видатний учений-філолог-полоніст, професор Житомирського педагогічного інституту в 1920 – 1931 рр. Після закінчення 2-ої Житомирської гімназії зі срібною медаллю в 1912 р. поступив до Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту, який закінчив у 1916 р. Два роки вивчав соціально-економічні дисципліни в Комерційному інституті. Педагогічну діяльність почав у 1916 р. в Санкт-Петербурзькій гімназії Св. Катерини. Вільно володіючи українською, російською, польською, німецькою мовами й читаючи англійською, грецькою, італійською та французькою, в 1917 – 1919 рр. викладав у багатьох гімназіях Житомира, в 1918 р. був тимчасово заарештований. У 1920 – 1921 рр. – голова шкільної ради в Українській державній гімназії, а також організатор і викладач профтехшколи при Андрушівській цукроварні. У наступному обіймав посади завідувача інформаційно-інструкторським бюро Волинської губнаросвіти, помічника завідувача педагогічної частини й викладача 2-ої Житомирської профшколи, викладача Житомирського робітфаку, лектора Житомирського єврейського педтехнікуму і одночасно лектора Житомирського землевпорядкувального технікуму.

1 жовтня 1920 р. Володимир Якович став асистентом кафедри української літератури Житомирського педагогічного інституту. На 1925 р. припадають перші „планові дослідження”, як зазначив сам учений, української школи в польській літературі. Цього ж року був делегований від Волині до Харкова на 1-ий Всеукраїнський з'їзд наукових робітників. З 1928 р. – вчений-архівіст Волинського губернського архівного управління. У 1929 – 1931 рр. – завідувач кафедри літератури Житомирського інституту народної освіти. У квітні 1931 р. був переведений на посаду професора і завідувача кафедри української й

21 грудня 1801, с. Іллінці Липовецького повіту Київської губ., тепер смт. Вінницької обл. – 20 вересня 1871, Козятин, похований у Махнівці, тепер с. Комсомольське Вінницької обл.), який вільно писав і спілкувався двома мовами – польською й українською.

Майбутній митець українського художнього слова походив із старошляхетської родини Правобережжя. Зокрема, в XVIII столітті його рід володів селом Березівкою в околицях Житомира⁷¹⁴. Його батько, Ян Падура, в 1790 р. закінчив житомирську єзуїтську школу, служив у Брацлаві комірником, мав шестеро дітей: троє дочок і три сини. Про те, що в родині панував культ навчання й поваги до наук, свідчить життєвий шлях його старшого брата Юзефа Падури (1790 – 1868), який у 1817 р. закінчив юридичний факультет Віленського університету, був

західноєвропейської літератури до Криворізького педагогічного інституту профосвіти, з цього ж року працює у Дніпропетровському педінституті профосвіти (до 1932 р.). З 1932 р. – у Київському педінституті профосвіти, який було ліквідовано в 1933 р., у зв'язку з чим у 1933 р. перейшов на роботу до Всенародної бібліотеки України (тепер ЦНБУ ім. В. Вернадського), а потім – до Всеукраїнського музейного містечка науковим співробітником відділу рукописів і стародруків. Одночасно працює в заочному секторі інституту профосвіти й Польському педінституті. В період чисток і репресій серед професорсько-викладацького складу Польського педінституту та інших вузів було „викрито” так звану „контрреволюційну організацію”. 10 серпня 1933 р. Володимир Якович був звільнений з роботи за звинуваченням у „буржуазно-націоналістичній пропаганді”. Влітку 1934 р. В. Гнатюк – в Одеському українському педагогічному інституті і одночасно в Одеському німецькому педінституті. У Саратівському педінституті з 1935 р. – викладач літератури, з 1938 р. – завідувач кафедри літератури Калінінського педінституту профосвіти. Під час Великої Вітчизняної війни декілька місяців був інтернований, за що в січні 1942 р. був засуджений на десять років. Відбував покарання в трудовій колонії № 3 ОПТК НКВД Комі АРСР, звільнений 22 січня 1952 р.

Вчена рада Московського педінституту присвоїла В.Я. Гнатюку науковий ступінь кандидата філологічних наук без захисту дисертації. У червні 1938 р. на Вченій раді Ленінградського педінституту ім. О. Герцена захистив дисертацію „Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения” (677 с.) на науковий ступінь доктора філологічних наук, четвертий екземпляр якої зберігається в автора цієї довідки. Див. також: Гнатюк В.Я. Очерки из истории польского романтизма. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – М., 1937. – 22 с. /Моск. гос. Университет/.

⁷¹⁴ Przyborowski W. Tomasz Padurra // Biblioteka Warszawska. – Т. IV. 1872. – S. 411.

запрошений викладачем державного права на фахову кафедру, але від пропозиції відмовився. Служив секретарем волинського губернського маршалка Петра Мошинського (виконував обов'язки з липня 1823⁷¹⁵ по 1825 рр.), після арешту якого в 1825 р. тривалий час жив у Махівці, де займався перекладами політичних, філософських та економічних творів Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо та Ж.Сімонді.

Т. Падура навчався спочатку в парафіяльній Іллінській школі. Тимко вчився разом із своїм погодком-родичем Северином Гощинським (батько Тимка – Ян Падура – був хрещеним батьком Северина), який згодом стане видатним поетом Польщі. У наступних роках Тимко вчився разом з С. Гощинським у Вінницькій гімназії (з 1814), де свого часу навчались також майбутні митці слова Ф. Ковальський, С. Осташевський та А. Єловіцький. У 1820 р. юнак вступив до Кременецького ліцею, де в цей час навчались М. Гославський, Т. Заборовський, Ф. Ковальський, Ю. Коженювський, А. Мальчевський, Т.А. Олізаровський, Ю. Словацький, Т. Щеньовський, які невдовзі стануть знаковими постатями літературного руху Правобережної України. Особливий творчий дух Кременця та спрямованість виховання й навчання на всебічний розвиток вихованців сприяли активному пробудженню в ліцеїстів талантів і найяскравіших рис особистості.

Ще в дитинстві, коли Тимко разом з батьком подорожував околицями рідного містечка й уважно прислухався до живого народного слова, в майбутнього поета зародилась щиросердечна зацікавленість і віддана любов до українського фольклору. Перші ліцейські спроби перекладів творів Оссіана та Д.Н.Г. Байрона, захоплення Т. Мором та А. Міцкевичем, робота над створенням художньо-поетичної історії України на зразок „Історичних пісень” Ю.У. Немцевича свідчать про ранній і осмислений вибір життєвих пріоритетів.

Після закінчення ліцею в 1825 р. тривалий час Т. Падура поперемінно жив у маєтках Романа Сангушка⁷¹⁶ в Славуті й Антонінах, у Ржевуських – у Костянтинові та у Потоцьких – в Умані. Погляди поета, які сформував Кременець, у той період більше тяжіли до гайдамацько-республіканських, ніж європейсько-республіканських переконань. На Волині поет близько сходиться з активними учасниками декабристського руху А. Яблоновським, П. Мошинським та Г. Олізаром, що дає

⁷¹⁵ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 137.

⁷¹⁶ Спогади про діяльність Р. Сангушка в Славуті збереглися до кінця XIX ст.: Службная поездка по Волини // Родина Волинь / Сб. ст., состав. Н.А. Арндт, Г.П. Мокрицкий. – Визентхайд-Житомир: Издательство „Волинь”, 1998. – С. 40 – 41.

можливість говорити про його тісні стосунки з колом польського таємного патріотичного товариства, участь разом з В. Ржевуським у серпневому житомирському 1825 р. слов'янському зібранні в домі П. Мошинського⁷¹⁷. Нагадаємо, що старший брат Тимка – Юзеф Падура служив секретарем у господаря дому. Після однієї з палких промов Т. Падури на цій зустрічі С. Муравйов-Апостол на знак великої поваги подарував українському лірнику залізний перстень. Необхідно згадати ще один випадок, який красномовно ілюструє позицію Т. Падури. Він „пишався тим, що перший прилюдно заявив про права української нації: це було на „слов'янському з'їзді”... Коли хтось з головних проводирів декабристів – Трубецької чи хтось інший, відкриваючи збори, сказав, що тут зійшлися усі слов'яни, Падура попросив собі слова. „А знаєте, панове, – звернувся він до присутніх, – ми забули про один великий слов'янський народ!” Усі презирнулися між собою й задумались, який же той справді народ? „Та про господаря цієї хати, де ми зібрались, забули – про український народ!” І всі погодились з Падурою, а він заявив себе представником українського народу”⁷¹⁸.

Під впливом європейських романтичних уявлень про свободу, рівність і братерство поетом були створені відомі „Рухавка. Козацька пісня” („Ruchawka. Pieśń kosaćka”. Перша редакція створена в 1825 у Тетіїві) та „Шапка” („Czapka”, 6 лютого 1826), що одразу поставили його ім'я поруч із знаменитими митцями часу.

Гей, козаче, в Божий час!
Вже спасіння мира дзвін,

⁷¹⁷ Кость Михальчук, посилаючись на розповідь Т. Падури, визначає місце проведення наради членів Південного товариства декабристів і поляків „у Василькові чи в Білій Церкві” (Михальчук К. Из украинского былого // Украинская жизнь. – Кн. VIII – X. – С. 83). В. Щурат уточнив місце проведення: Житомир (Щурат В. Шевченко і поляки. – Львів, 1917. – С. 64; Щурат С.В. Про зв'язки Т. Падури з декабристами // Український історичний журнал. – № 11. – К., 1968. – С. 83 – 84). Цієї ж думки дотримувались і наступні дослідники: Гнатюк В.Я. Тимко Падура в українському історично-культурному процесі // Червоний шлях (Харків). – № XII. – 1927. – С. 148; Гнатюк В.Я. Падура, Рилєєв, декабристи // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVIII. – К., 1928. – С. 113 – 128; Кирчів Р.Ф. Мовою українського народу // Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою. – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 15.

⁷¹⁸ Д-ко Д. З споминів про К. Михальчука // Літературно-науковий вісник. – Кн. V. – 1914. – С. 238.

Кому вільність мила з вас,
За врагом навздогін!
Гей, козаче, на врага,
Гурра-га! Гурра-га!...

Час відбити, діти, час
З плеча кнута, з ніг оков,
Час вже до нас кличуть, час
Дії, кості, сльози, кров
Гей, козаче, на врага,
Гурра-га! Гурра-га!
(Рухавка).⁷¹⁹

Hej! Kozacza w bożuj czas!
Wże hołosyt w cerkwi dzwin\$
Komu wilniśt' myła z was
Za worohom na zdogin!
Hej! Kozacza na wraha,
Hurraha! hyrraha!...

Czas widbyty uże czas,
Knut wid spyny, z nih okow,
Czas wże, do nas kłyczut, czas,
Dii, kości, ślozy, krow!
Hej! Kozacza na wraha,
Hurraha! hyrraha!
(Рухавка).⁷²⁰

Польською мовою цей фрагмент звучить так:

Hej! Kozacza w boży czas!
Już jęczy w cerkwi dzwon;
Komu wolność miła z was
Za wrogiem w pogoń!
Hej! Kozacza na wroga,
Hurraha! hyrraha!...

⁷¹⁹ Падуро Т. Рухавка. Піснь козацька // Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою. – К.: Радянський письменник, 1971. – 47 – 48.

⁷²⁰ Padurra T. Pyśma. Wydanie posmertne z awtografiw. – Lwiv, 1874. – S. 11 – 13.

Czas odbić już czas,
Knut od grzbietu, z nóg okowę;
Czas już, do nas wołają, czas,
Dzieje, kości, łzy, krew!
Hej! Koacza na wroga,
Hurraha! hyrraha!
(Ruchawka).⁷²¹

Ритм вірша „Рухавка”, що перегукується з військовими маршами та похідними піснями, випромінює згусток енергії та шквал позитивних емоцій, сповнений романтичним очікуваннями корінних змін у суспільстві, протестом проти насильства та гордістю за славне козацьке минуле. Не дивно, що пісня легко запам’ятовувалась, а ім’я поета швидко стало широко відомим і популярним. Текст вірша завдяки своїй простоті й доступності в подальшому зазнав корінної обробки, в результаті чого було змінено його ідеологічну направленість. У редакції, що була здійснена в Ружині (тепер смт. Житомирської обл.) у 1827 р., акценти з тираноборчих антимонархічних мотивів автором були переосмислені на протибурсурманські. Тут же в Ружині на Роставиці, була написана дума „Рожинський” („Rożyński”, 1827).

У другій половині 1820-х років поглиблюється інтерес Т. Падури до наукових досліджень української історії й особливо козаччини. Поет перекладає українською твори А. Міцкевича, зокрема, частини з „Конрада Валленрода”, вивчає звичаї та побут українського народу, серед якого живе та творить свої українськомовні поезії. Це був період, коли поет потоваришував на все життя з Романом Сангушком, якому присвятив „Романові Сангушку” („Romanowi Sanguszcze”, 1828), Тимоном Заборовським, якому присвятив „Остатню думку Тимона Заборовського” („Ostatnia myśl Tymona Zaborowskiego”, 1828), з видатним київським єпископом волинського походження Євгенієм Болховітіновим, Зоріаном Доленгою-Ходаковським, який протягом 1814 – 1818 рр. перебував на Правобережжі, збираючи український фольклор, Густавом Олізаром, у якого перебував у Коростишівському маєтку, і Вацлавом Ржевуським, з яким у селянському одязі та лірою в руках обійшов усю Волинь та Україну (Київщину), а в 1828 – 1829 рр. пілігрими побували навіть на Кубані.

⁷²¹ Padurra T. *Poésma*. Wydanie posmertne z awtografów. – Lwów, 1874. – S. 10 – 12.

У 1829 р. в липневому номері „Варшавського щоденника” з’явилася друком перша поезія Т. Падури „Золота Борода” („Złotaja Bogoda”, 1828), після чого вірші з вільною періодичністю стали з’являтися на шпальтах інших періодичних видань, до яких, уточнимо, сам автор не мав ніякого відношення. Протягом 1825 – 1831 рр. Т. Падура поперемінно перебуває в Саврані у В. Ржевуського, де панує козацький одяг та українська пісня. Тут було засновано школу лірників, де поет разом з Г. Відортом займалися красним письменством та музикою.

У фатальний 1831 р. поет не був безпосереднім учасником повстання, однак і не стояв осторонь знакових і водночас трагічних подій на Волині. Його „Рухавка”, що співалась на мотив „Варшав’янки”, незабаром стала бойовим гімном повстанців полку В. Ржевуського, а в Галичині – улюбленою піснею тогочасної молоді⁷²². Після розгрому повстання та трагічної загибелі вірного друга Вацлава Ржевуського Т. Падуру було заарештовано в Сквирі і до кінця року протримано під слідством⁷²³. Поету загрожувало тривале ув’язнення: Сибір, каторга. Є відомості про те, що через це деякий час він змушений був удавати з себе божевільного, що давало хитку надію на можливість уникнути жорсткого судового рішення. Завдяки проханню та турботам старшого брата Яна Т. Падуру було нарешті звільнено під його безпосередню опіку й догляд. Брати повертаються до родинного обійстя в Махнівці, що в той час входило до складу Волинської губернії, де жили його два брати і дві сестри у власному маєтку, придбаному в 1830 р. Цей період життя сьогодні маловідомий і досить таємничий. Майже на півтора десятиліття Т. Падура зникає з відкритого літературного життя.

Близько 1840 р. Т. Падура прийняв запрошення від Піюша Борейка й переїхав до Пікова Вінницького повіту (тепер Калинівський р-н Вінницької обл.), де став вихователем його синів⁷²⁴. Це був той дивний і легендарний період, коли вірші Т. Падури, який особисто не видавав своїх творів до друку, самі знаходили свій шлях до вдячного слухача й уважного критика. Популярність українського співака ставала все більшою, все більшою ставала й увага до незвичайних, а разом з тим

⁷²² Гнатюк В.Я. Тимко Падура в українському історично-культурному процесі // Червоний шлях (Харків). – № XII. – 1927. – С. 146.

⁷²³ Равита Ф. Фома Падурра (Критический очерк) // Киевская старина. – Т. 26. – № 9. – 1889. – С. 727 – 751; Гнатюк В. Тимко Падура. Критично-біографічний та історично-літературний нарис. – Харків–К.: Література і мистецтво, 1931. – С. 36 – 37; Ingłot M. Tomasz Padura // Krzemieniec Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego. – Warszawa, 2004. – S. 257.

⁷²⁴ Padurra T. Pyśma. Wydanie posmertne z awtografiw. – Lwiv, 1874. – S. L.

свіжих, сповнених життям і жагою до життя творів⁷²⁵. У Галичині, що тоді входила до складу Австро-угорської імперії, в журналах та альманахах стали з'являтися перші ліричні мініатюри поета. У 1842 р. без відома автора під його ім'ям у Львові було видано збірку поезій „Співи” („Pienia”, Lwów, 1842). І хоча перша збірка дійсно містила багато оригінальних творів народного співця, деякі з них були приписані автору помилково. Збірнику передує невеличка передмова Кастана Яблонського, в якій автор знайомить читача з основними віхами життя Т. Падури, а також визначає вже непересічну популярність Т. Падури на Волині, Поділлі й Україні (Київщині)⁷²⁶. Особливістю цього збірника є те, що укладач зробив розгорнуті коментарі до творів Т. Падури. Він пояснює читачу особливості української історії, географії, соціального устрою козаків та ін. Серед коментарів вірша „Запорожець” знаходимо ремарку, що дума „написана в наріччі волинсько-українському”⁷²⁷. Бачення української мови власне як волинсько-української – досить поширена візія першої половини ХІХ століття.

До збірника входить українська дума „Князь Роман Сангушко, староста вінницький і житомирський 1565 року” („Kniaź Roman Sanguszko, starosta winnyckij i żytomyrskij 1565 hoda”). Широка Падурина історична довідка знайомить читача як з історичними подіями ХVІ століття, так і видатним воєводою Романом Сангушком (помер у 1571 р. на 34 році життя), його бойовими походами, боями з московитами й татарами.

В українській думі „Князь Роман Сангушко” зав'язка художньої дії відбувається в Житомирі, коли житомирський староста, займаючись повсякденними справами, дізнається про татарську навалу:

Buw tohd'i Roman w Żytomyri mist'i,
Tam sudyw sprawu kniahyni z Ostroga,
Skoro doczuw sia o tij straszniej wist'i,
I o nieszczastiach naroda znad Boha:

Schopyw za szablu, burkoju nakryw sia,
Skryczaw, a sotni na koniach zrodyłoś;
Sam pered nymy jak witer pustyw sia,

⁷²⁵ Grabowski M. Literatura i krytyka. – Cz. 3. – Wilno, 1837. – S. 116 – 117.

⁷²⁶ Jabłoński K. Przemowa / Pienia Tomasza Padury. – Lwów, 1842. – S. VI – VII.

⁷²⁷ Pienia Tomasza Padury / Przemowa K. Jabłońskiego. – Lwów, 1842. – S. 17.

Za nymu nebo tumanom skryłoś⁷²⁸.

Відбувається кривава битва біля Перекопу, після якої залишаються лише могили:

Stań w rozdrożu stepu obidnoho,
Tam t'ia mohyły do sebe zaprośiat;
Ale wże kostej neznajdesz z nikoho,
Tylko na hrobach worony hołośiat.

I z tych wże prachy witer rozwiwaje,
Szczu tut hubyły Tatariw plemenie;
Tilky ich diła iszcze nam śpiwaje
Na Ukraini szoste pokolinie⁷²⁹.

Закінчується дума глорійною подякою від молодого короля Августа, який „chtіw by Łytwu z Polszczozju złuczty”, Роману Сангушку, який у важкому бою перемагає загарбників (bilsze w Polsce nie bude Tatara):

Takto buwało pered dawni lita,
Koły Jagiełliw ridn'ia panowała,
Maw narod mużiw, mużi szast' u świta,
A Polszcza syły i bohastwa mała!⁷³⁰

Цей випадок – вихід у Львові збірника „Співи”, – нарешті, підштовхнув Т. Падуру до більш відповідального ставлення до своєї творчості. Етапним періодом став 1844 р., коли він виїздить до Варшави й активно займається підготовкою до друку перевіреного корпусу своєї книги поезій. Збірник „Українські пісні з нотами” („Ukrainky z nutoju”, Warszawa, 1844), який був виданий українською мовою (латиницею) з одночасним перекладом на польську, охоплював в основному лірику 1827 – 1829 рр. Але й ця лірика раннього періоду потужно відчула вплив царської цензури, про що свідчать численні виправлення й пропуски текстів.

Мелодії до своїх текстів творив перш за все сам автор, але серед відданих прихильників музичного оздоблення українських дум і українок

⁷²⁸ Pienia Tomasza Padury / Przemowa K. Jabłońskiego. – Lwów, 1842. – S. 36 – 37.

⁷²⁹ Pienia Tomasza Padury / Przemowa K. Jabłońskiego. – Lwów, 1842. – S. 37.

⁷³⁰ Pienia Tomasza Padury / Przemowa K. Jabłońskiego. – Lwów, 1842. – S. 39.

Т. Падури, як називав деякі свої твори сам автор, були також наділені непересічним музичним талантом Вацлав Ржевуський і відомий скрипаль та композитор Кароль Юзеф Ліпінський (1790 – 1861). Польська спільнота прийняла збірник спочатку із захватом. Серед гарячих прибічників української музики Т. Падури були К. Войціцький, М. Грабовський, Т.А. Олізаровський, В. Поль, Ю. Словацький та багато інших шанувальників творчості поета з Волині та інших міст і містечок конгресової Польщі. Творчість Т. Падури породила цілий напрям у польській літературі, який невдовзі отримав назву україноманії (ukrainomania), спочатку як відверте та щире захоплення й замилювання всім українським, але невдовзі набуло риси псевдоукраїнськості, що знайшло своє втілення в стилізованій сентиментальності й поверховості проникнення в дух народу⁷³¹. Завдяки гострій критиці А. Міцкевича та Ю.І. Крашевського це явище невдовзі було переосмислене, що дозволило відтворити автентичні рефлексії правобережжя України в світській літературі, зразком чого стали народні оповідання Ю.І. Крашевського. На деяку віддаленість творчості Т. Падури від українського народу пізніше вказував С. Єфремов, коли писав: „Співцем дворових кіл він і лишився, і популярність його поза межі їх і не виходила, хоч це й не зменшує для нас його інтересу просто вже як особи, своїм життям та змаганнями оригінальної й небуденної”⁷³².

1848 р. став також у деякому сенсі знаковим у житті Т. Падури. Поет раптово виграв у лотерею декілька тисяч злотих, що дозволило йому виїхати на два роки за кордон, збагатитись новими враженнями і знаннями. Зазначимо, що поет ніколи не мав належного достатку, та, справедливості заради, зазначимо, що й не переймався цим. Під час слов'янського з'їзду в Празі у червні 1848 р. Т. Падура познайомився з його організатором, видатним вченим-славістом Павлом Йосипом Шафариком (1795 – 1861), присвятивши йому „Словенку до Йосипа Павла Шафарика” („Słowenka do Josyfa Pawła Szafaryka”). Повернувшись на батьківщину, з 1850 р. жив в основному в рідній Махнівці, займаючись господарством, роботою над новими та удосконаленням старих творів, хоча це вже не був період плідної активності. У 1864 р. побачила світ

⁷³¹ Е.М. Галлі пише: „Україноманія принесла багато гарних творів, але створила й багато помилкових та шкідливих понять, зокрема у ставленні до селянства, що привело до виправдання гайдамаччини і хлопоманії”: Galli E.M. Pamiętniki (1816 – 1893) // Окремий відбиток з „Przegląd Naukowy”. – Warszawa, 1913. – С. 60 – 61.

⁷³² Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – С. 316 – 317.

історична розвідка Т. Падури „Іван Мазепа” („Jan Mazepa”, Lwów), якою автор ніби продовжував свої роздуми, початі ще в думі „Мазепа” („Mazepa, 1828”). Потім були „Богдан Хмельницький” („Bogdan Chmielnicki”), „Іван Сірко” („Jan Sierko”) та „Українські козаки” („Kozaki ukraińskie”).

Цей період у його творчості також не відноситься до ґрунтовно вивчених та висвітлених. Річ у тім, що в біографії митця є цілі роки, навіть довгі періоди, коли про нього майже нічого не було відомо. Сам поет досить безвідповідально ставився до збереження своїх творів, формування власного архіву. Це пояснюється, перш за все, пілігримським способом життя, відсутністю родинного дому, власне родини, нарешті, своєрідним уявленням про ліричний текст, який, на думку поета, мав би поширення поширюватися усно. Відомо, що Т. Падура наприкінці життя писав „Мемуари”, які залишились у розпорядженні родини, але доля їх невідома, й цілісно вони ніколи не були видані. Помер Тимко Падура під час відвідин свого старого й близького друга Мар’яна Васютинського в Козятині й похований у Махнівці, В. Пжиборовський уточнює: Махновці, мурованій при залізниці брестсько-київській, на відстані декількох миль від Бердичева⁷³³.

Численна лірична спадщина поета була видана вже після його смерті: „Твори Тимка Падури” („Piśma Tymka Padurzy”, Lwów, 1874, відредагована автором ще в 1860 р.) також з паралельними текстами польською мовою й „Співанки українця” („Spiewanki Ukraińca”, Kolomyja, 1878) – українською.

Вплив поезій Т. Падури на сучасний йому стан художньої літератури був вельми потужним. „Рухавка” звучала в мелодрамі „Ванда Потоцька” у Львові в 1832 р.⁷³⁴, випробували вплив Т. Падури деякі літературні твори Каспера Ценглевича (1807 – 1886), Спиридона Осташевського (1797 – 1875), Тадеуша Падалиці (Зенон Фіш, 1820 – 1870), Кароля Гейнча (1810 – 1861), Маркіяна Шашкевича (1811 – 1843) та багатьох інших⁷³⁵. Різноманітні, часом різко діаметральні оцінки творчості отримала лірика поета. Високо її оцінювали С. Гошинський, Б. Залеський, В. Поль, М. Грабовський, а зневажливо – М. Грабовський, Ю. Ролле, Т. Шевченко, І. Франко. Однак серед цих та багатьох інших

⁷³³ Przyborowski W. Tomasz Padurra // Biblioteka Warszawska. – Т. IV. 1872. – S. 411, 421.

⁷³⁴ Padurra T. Piśma. Wydanie posmertne z awtografii. – Lwów, 1874. – S. XLVIII; Щурат В. Коліївщина в польській літературі до 1841 р. – Львів, 1910. – С. 12.

⁷³⁵ Гнатюк В.Я. Тимко Падура в українському історично-культурному процесі // Червоний шлях (Харків). – № XII. – 1927. – С. 147.

митців художнього слова не було байдужих до поетичної творчості талановитого волинянина.

За півтора століття дослідження Т. Падури склалась уже достатньо логічна й ґрунтовна концепція його творчості. За висновками видатного дослідника польської літератури В.Я. Гнатюка, найбільш активним періодом творчості Томаша Падури стали 1824 – 1831 рр.⁷³⁶ Польський дослідник М. Інґлот бачить розвиток ліричних творів поета в трьох головних напрямках: історичному, любовному й політичному⁷³⁷. За жанровою ознакою сам поет поділяв свої твори на думи (*dumy*), українки (*ukrainky*), мандрівки (*mandriwky*), бурлачки (*burlaczky*) й монголки (*mongolky*), самодостатні жанрові ознаки яких, однак, сьогодні визначити досить складно.

„Цілком самотнім поетом” назвав Т. Падуру Дм. Чижевський⁷³⁸. Якщо зважити на те, що більшість лірики поета досить мажорна й оптимістична, пісенні мотиви якої ніяк не назвеш смутними чи самотніми, то треба визначити, що зауваження Дм. Чижевського стосується, в першу чергу, не творчості, а все ж таки шляху життя. І в такому випадку визначення Т. Падури як самотнього поета, безперечно, є досить влучним і точним.

Життя та світогляд Т. Падури перебували на порубіжжі двох культур, рівновеликих і рівнозначних, але з різною соціальною домінантою. Досить нетипова, вкрай унікальна ситуація для першої половини ХІХ століття, яку можна метафорично висловити, як свій серед чужих, чужий серед своїх. Звідси й прикре непорозуміння між двома впливовими поетами – Т. Падурою і Т. Шевченком, а також негативне сприйняття творчості Т. Падури П. Кулішем: „Подивіться на вашого Падуру, який лестить українцям всілякими мірами, українські вірші його для народу те ж саме, що й польські вірші Богдана Залеського”⁷³⁹.

Якщо українська художня література була більш орієнтована на потужний народний сегмент суспільства (селянський), то польська – на світський (середньошляхетський). Ці дві сторони споконвічно

⁷³⁶ Гнатюк В. Тимко Падура. Критично-біографічний та історично-літературний нарис. – Харків – К.: Література і мистецтво, 1931. – С. 92.

⁷³⁷ Ingłot M. Tomasz Padura // *Krzemieniec Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St.Makowskiego*. – Warszawa, 2004. – S. 257.

⁷³⁸ Чижевський Дм. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Тернопіль: Феміна, 1994. – С. 446.

⁷³⁹ Кулиш П. Полякам об украинцах. Ответ на безымянное письмо // *Основа*. – № 2. – 1862. – С. 83.

знаходяться в тісній взаємодії, але соціальна аксіологія в них була і є різною, що, в принципі, ні на шпальтах романів, оповідань чи ліричних пісень у той час не перетиналися. Єдиний, хто першим спробував виразити та поєднати це в художній літературі на початку XIX століття, був Т. Падура, наступним стане Ю.І. Крашевський (див. його народні оповідання), а в українській – Т. Шевченко. Спроби Т. Падури, з огляду на минуле, можуть здатися спрощеними, дещо ідилічними і навіть сентиментальними. Однак це були перші спроби і, слід зазначити, не тільки на Волині чи Правобережжі, але і в Україні та Польщі в цілому. Це породжувало непорозуміння (збірник „Українські пісні з нотами” не розпродався⁷⁴⁰) або іронічність сприйняття Т. Падури у світських салонах⁷⁴¹, відзиви як про екзотичність та своєрідну трансформацію фольклорності⁷⁴², що розцінювались Т. Падурою як вирок, – з одного боку. З іншого, – якщо наслідувати слова П. Куліша, то „спокійному племені” українців бандура і спів зробились непотрібними⁷⁴³, що, врешті, вело до нерозуміння, неприйняття дум і українок Т. Падури „спокійним племенем”, і, як результат, – до безвиході й розпачі рапсода. Звідси, власне, й самотність поета, яку відчув і на яку вказав Дм. Чижевський.

Т. Падура зовсім не тішився друком своїх творів. Впевнені, що це не було маскою чи епатажем. Це був факт виявлення своєї самотності, свого пілігримства. Поет не бачив свого читача, а той, який був, не чув і не розумів того, що співав поет. Селянський одяг та ліра Т. Падури – це властивість душі чи театральний костюм? Бажання усамітнитись, сховатись, відійти – це була потреба чи маска? Чутки про самогубство Т. Падури, на які з гіркотою та великим сумом відгукнувся шкільний приятель Т.А. Олізаровський⁷⁴⁴, були породженням усамітненого життя. Творчість Т. Падури дає унікальну можливість розгледіти в художній літературі першої половини століття XX та побачити психологічний стан

⁷⁴⁰ Гнатюк В.Я. Тимко Падура. Критично-біографічний та історично-літературний нарис. – Харків – К.: Література і мистецтво, 1931. – С. 39.

⁷⁴¹ „Не могу сказать, щоб у поезіях Падури я бачив щось надзвичайне. Вони не без ваги, але ці, що я знаю, не виправдовують похвал, що їм надаються”: Grabowski M. Literatura i krytyka. – Cz. 1. – Wilno, 1837. – С. 86.

⁷⁴² Кирчів Р.Ф. Мовою українського народу // Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою. – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 17.

⁷⁴³ Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т. 1. – СПб, 1856. – С. 122, 184. (Репринтне видання: – К.: Дніпро, 1994).

⁷⁴⁴ Padurra T. Pyśma. Wydanie posmertne z awtografów. – Lwów, 1874. – S. XLIX.

письменника⁷⁴⁵, що ілюструє глибокий двовимір, роздвоєння поглядів між двома однаково рідними культурами й народами. Цей двовимір між селянином і паном зображено в „Шапці”:

I zowią się głupiem mianem,
Jeden chłopem, drugi panem,
O prawodawcy! O ludu!

Варто ще процитувати рядки з видатного „Запорозця” (м. Гадяч, 1828):

Jidna maty, jidni chaty,
Razom w poli stawaw kisz:
Z Lachom byłoś, z Lachom żyłoś,
W jidnym horszku priw kulisz.

Сьогодні важко прокоментувати причину, визначити підґрунтя нерозуміння й неприйняття колишнім кріпаком Т. Шевченком шляхтича Т. Падури! Чому І.П. Котляревський гаряче сприйняв і підтримав Т. Падуру-поета⁷⁴⁶ при зустрічі в Полтаві, і чому Т. Шевченка назвав Т. Падуру „мізерним Падурою”⁷⁴⁷? Хто з духовного оточення Т. Шевченка був або міг стати йому найбільш близьким? Але два однорідних полюси не зблизилися й, очевидно, генетично не могли зблизитись...

Т. Падура – принциповий ворог монархізму як російського, так і польського: чи абсолютистського, чи конституційного. Для нього Україна – Матір, Польща – Батьківщина, українці – земляки. Він уболіває за українську мову (в кого з тогочасних поетів можна ще віднайти аналогічні рядки?): „Зцурались предків мови, одежі, звичаю, пішли в безпутне й в розстайнях кличуть: за нами! – в чужину... (18 березня

⁷⁴⁵ Вперше проблему психологічних особливостей поета поставив В. Гнатюк: Гнатюк В.Я. Тимко Падура в українському історично-культурному процесі // Червоний шлях (Харків). – № XII. – 1927. – С. 153.

⁷⁴⁶ Prawdziwy życiorys Tomasza Padurry. – Poznań, 1875. – S. 47; Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – С. 321; Гнатюк В.Я. Тимко Падура. Критично-біографічний та історично-літературний нарис. – Харків – К.: Література і мистецтво, 1931. – С. 34.

⁷⁴⁷ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: В 6 т. – Т. 5. Щоденник. Автобіографія / За ред. М.К. Гудзія та ін. – К.: АН УРСР, 1962. – С. 243 – 244. (Запис від 20 травня 1858 р.).

1847)⁷⁴⁸, – цікаво, хто міг тоді на Правобережжі почути та зрозуміти ці слова: сільський шляхтич чи українофіл, що „цурається славетного минулого”⁷⁴⁹?

Розглядаючи нечисленні наукові роботи про Т. Падуру як польських, так і українських літературознавців кінця XIX – початку XX століть (у подальшому, на жаль, падурузнавство в УРСР зупинилось з ідеологічних причин), складається враження про те, що йдуть деякі штучні протиставлення або імплементації Т. Падури в українську чи польську культури. Пануючою, відправною точкою зору на творчість Т. Падури є та, що поет – поляк, який писав українською, а звідси спочатку здивування, потім повага і, нарешті, захоплення і ... нерозуміння. В підсвідомості подібних рецепцій, на наш погляд, стоїть секуляризоване сприйняття, перш за все, мови поезії, високої поезії, додамо, поезії, що має творитись „високою” мовою. Протягом майже всього XIX століття українська мова однією стороною сприймалась як спрощена польська, іншою – як південний варіант російської, але ніхто не сприймав українську як самодостатню літературну мову українського народу. Ще недавно, в XVII – XVIII століттях, українець міг вільно писати польською: Мелетій Смотрицький, Петро Могила, Симеон Полоцький, Юрій Немирич, Лазар Баранович, Данило Братковський, Пилип Орлик, Іоанікій Галятовський, Феофан Прокопович⁷⁵⁰, чи високим „штилем” російської – Степан Яворський, Дмитро Туптало, Симеон Полоцький, Феофан Прокопович, Паїсій Величковський etc.⁷⁵¹ – і це не викликало здивування⁷⁵², бо це був „природній”, а не секуляризований

⁷⁴⁸ „Scurałyś predkiw jazyka, odeży, obyczaju, piszły w bezputie, i w rozstajniach kłyczut: za namy! – w czużynu...”: Padurra T. Pyśma. Wydanie posmertne z awtografiiw. – Lwiv, 1874. – S. 5.

⁷⁴⁹ Гнатюк В.Я. Тимко Падура в українському історично-культурному процесі // Червоний шлях (Харків). – № XII. – 1927. – С. 150 – 151; Гнатюк В.Я. Тимко Падура. Критично-біографічний та історично-літературний нарис. – Харків – К.: Література і мистецтво, 1931. – С. 60 – 70.

⁷⁵⁰ Див.: Roksołański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Część II / Opracował R. Radyszewsky. – Kraków: PAN, 1998. – 415 s.; Wągilewicz J.D. Pisarze polscy rusini / Przyg. do druku, przedmowa R. Raduszewski. – Przemyśl, 1996. – 318 s.

⁷⁵¹ Див.: Возняк М.С. Історія української літератури: У 2 кн. – Кн. 1. – Льві: Світ, 1992. – С. 585 – 591; – Кн. 2. – Львів: Світ, 1994. – С. 3 – 8; Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – С. 222 – 231.

⁷⁵² „Українська література опинилася, втрачаючи часами власне обличчя, під рішучим впливом літератури сильних сусідів; це не так би й шкодило (бо і російська, і польська літератури переживали період розквіту), якби ці чужі

процес використання польськомовним волинянином тоді „не літературної” української мови. Мабуть, не випадково, що такі видатні майстри красного слова, як М. Гоголь чи П. Куліш, ще довго не наважувались писати українською. А деякі взагалі так і не зважились, старанно редагуючи свої твори на догоду царським смакам⁷⁵³. А тут у першій половині століття ХІХ бачимо латинський алфавіт та українську мову в одному художньому зразку одночасно, причому, зразку, який, по суті, претендує не на епатаж чи стилізацію, а, перш за все, на інтелектуальну поезію. Визнаємо, що поєднання незвичке та важке до сприйняття й сьогодні.

Тому поява на літературному Олімпі серйозного українськомовного письменника, якого до того часу можливо було терпіти лише за трагедійно-бурлескними або рустикальними текстами (І.П. Котляревський, П.П. Гулак-Артемівський, ранній М.В. Гоголь), поставило в незручне становище вже три сторони: польську, російську, а тепер ще й українську. Кожна з них відмовилась від його серйозного сприйняття, кожна одразу відчула його, як це не парадоксально, не свійськість, одні через мову, другі – через шляхетське походження, треті – через національну приналежність. Росіяни – тримали його під слідством, поляки не купували його книг, українці – вважали „мізерним”... Дві відозви Т. Падури „До земляків”-українців („Do z̄emlakiw!”; 1847, 1850) губились у вирію буденного життя, творчість була не затребуваною, політичні погляди незрозумілими, життя – дивним. Поет-лірник, створивши свій унікальний та неповторний художній світ, у якому жив і творив з повною віддачею, опинився на маргінесі літературного процесу, виявився чужим у рідних автохтонних культурах, не сприйнята ними, не зрозумілий ними, не прочитаний ними до кінця, у підсумку – підданий духовному остракізму.

Навіть сьогодні не перестають шокувати чарівні рядки „Лірника” („Lirnyk. Tiniam Iwana Mazepy het'mana zadniprowskiego”⁷⁵⁴) Т. Падури:

впливи не відірвали українську літературу від широкої сфери літератури світової та якби ці впливи завжди були добре перетравлені та творчо перероблені в зв'язку з потребами та завданнями власного життя”: Чижевський Дм. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Тернопіль: Феміна, 1994. – С. 308.

⁷⁵³ Сірський В. „Тарас Бульба” та ідеологічні курйози Миколи Гоголя // Дзвін. – № 5. – 1991. – С. 141 – 145.

⁷⁵⁴ Під назвою „Lirnyk. Tiniam Iwana Mazepy het'mana zadniprowskiego” вірш надруковано: Padurra T. Ruśma. Wydanie posmertne z awtografiw. – Lwiv, 1874. – S. 6 – 9. Під назвою „Відортова пісня” („Piśń Widortowa”) вірш було надруковано

Не журися, мій хазяю,
Не за датком я іду;
От так сяду, заспіваю,
Відспіваю та й піду.

Старі замки мене знають,
Я діл давніх учу вас;
В моїх піснях воскресають
Змерлі люди, змерлий час.

З цілих спадків поісущих
Зістав тільки язик наш,
В ньому з гробів до живущих
Несу діїв отченаш.

Де апостола запросять,
Благословен буде дім!
Де могили заголосять,
Там спасіння блисне грім...

Скаже встати з мертвих часам
Всемогуча пісні власть:
З кайдан, мире, твоїм спасам
В руки вільні меч подасть.

Відчиніте замка брами,
Нехай піснь в нім загуде!..
Пожуриться співак з вами,
Пожуриться та піде.

На далеке бездороже,
Де пам'яток живе птах;
Де покоїть Запороже
Наших предків святий прах.

Благославен, над ким гуде

у збірнику: *Pieńia Tomasza Padury*. Lwów, 1842. – S. 46 – 48. Приписка видавця: „Відорт, для якого ця пісня була створена, як старий козак і бандурист проживав у Вацлава Ржевуського. Відортові приписують загальні співи й улюблену пісню на честь Вацлава Ржевуського: „Hej rojichaw pan Wencesław na pole hulaty i t.d.” (S. 46).

Херувимий його глас!..
Хто за ним той меч двигне,
В чії руки подасть з вас...

З щадків списів від нищення
Обмивають в гробах плісень,
Дії, віки, покоління,
Ліри, сльози, піснь.
(Кременець, 1824)⁷⁵⁵.

В оригіналі пісня виглядала так:

Ne żury sia mij chażiaju,
Ně za datkom ja idu;
Ot tak siadu, zaśpiwaju,
Widśpiwaju, taj pidu....

Оригінальний польський варіант:

Nie frasuj się mój gospodarzu,
Nie za datkiem ja idę;
Ot tak siadę, zaśpiewam,
Odśpiewam i rójdę...⁷⁵⁶

Вірш одразу отримав широке народне визнання: став народною піснею, а в ХХ столітті – високу оцінку видатних українських композиторів, серед яких М. Лисенко та М. Грінченко⁷⁵⁷:

Не журися, мій хазяю, – не за взятком я іду:
От так сяду, заспіваю, відспіваю та й піду.

Від містечка до столиців, від столиців до села
Для лицарів, для дівиців Відортова піснь гула.

Старі замки його знають, він діл давніх учить вас,

⁷⁵⁵ Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою / Упоряди. та прим. Р.Ф. Кирчіва та М.П. Гнатюка. – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 43 – 44.

⁷⁵⁶ Radurra T. Ruśma. Wydanie posmertne z awtografów. – Lwów, 1874. – S. 6 – 7.

⁷⁵⁷ Лисенко М.В. Народні музичні інструменти на Україні. – К., 1955. – С. 34;
Грінченко М. Вибране / Упорядн. та редакц. М. Гордійчука. – К., 1959. – С. 207.

В його піснях оживають змерлі літа, змерлий час.

В Запоріжжі літ немало, на Дніпрових берегах
 Козакам ся проспіваво о Богдана – козаках.

Хоч як мило з ними жити, хоч як щастя іде вік,
 Іду в Польщу закінчити шістдесятий восьмий рік.

Відчиніте замки, брами – лядська піснь вам загуде;
 Пожуриться співак з вами, пожуриться та й піде.

Жодних скарбів я не маю і не хочу їх од вас;
 Нехай тільки хто згадає: „Коли Відорт був у нас”⁷⁵⁸.

„От так сяду, заспіваю, Відспіваво та й піду”, – і Т. Падура, дійсно, заспівав і пішов та й розчинився у численних легендах і чутках. Мотив „уходу” по-українськи, символістично і яскраво запроваджений в українській культурі Г. Сковородою, метафорично втілений у вірші Т. Падури, що, нарешті, також переконливо проілюстровано його життям: вірші „Мандрівець” („Mandriwec”), „Україна” („Ukraina. Z puti Czajld-Narolda po słowjańszczyні”, 1832), „Пісняр” („Piśniar. Łyra – łurnik”) та ін. Випадок, що перетворився на ритуал в українській літературі. В цьому контексті неможливо не провести паралель зі спостереженнями Г.Д. Гачева щодо легендарності лірика та його ліричних творів. Учений наголошує, що саме ліричний поет, на відміну від епічного, зобов’язаний мати свою виключну долю, овіяну легендами, поголосом, плітками, не належати „якомусь цілому”, а складати самому пружне ціле. У лірики – один початок, одне джерело: становлення особистості, перетворення її на цілісний світ, відділення від цілісного й вільне приєднання до того чи іншого колективу⁷⁵⁹. Все відбулось саме так на дорозі життя Т. Падури. Тільки, на жаль, не вдалось приєднатись до якогось гурту. Чи був готовий якийсь колектив прийняти Т. Падуру? Поету не залишалось нічого, крім як заспівати, відспівати й піти.

⁷⁵⁸ Українська народна творчість. Пісні літературного походження / Упорядн. В.Г. Бойко, А.Ф. Омельченко. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 124.

⁷⁵⁹ Гачев Г.Д. Содержательность художественных форм. Эпос, лирика, театр. – М.: Просвещение, 1968. – С. 151 – 155, 189.

КАРОЛЬ АВГУСТ ГЕЙНЧ

Кароль Август Гейнч (Karol Heincz, 1810, Житомир – не раніше червня 1861⁷⁶⁰) – видатний український і польський драматург. Батько майбутнього письменника, Францішек Гейнч, був „колезьким радником, медико-хірургії й філософії доктором”. Родина жила в Житомирі з 1790 р. і володіла селом Гіннесівкою, що тоді було розташоване біля Житомира, яке згодом стало відомим під назвою Хінчанка. Сьогодні ця територія входить до міської смуги Житомира⁷⁶¹. До переїзду на Волинь батько служив лікарем у польському війську, а в губернському центрі отримав посаду карантинного лікаря.

Ф. Гейнч був одним з організаторів чоловічої (Loge des Ténèbres disperses de Jytomir) та жіночої („Wschodu Żytomierskiego”) масонських лож у Житомирі і згодом став великим майстром чоловічої ложі „Розсіяної темряви сходу житомирського”⁷⁶². Але на кар’єру лікаря і його суспільне становище негативно вплинуло невдале лікування одного хворого, передчасну смерть якого приписували його недбалості.

Про життя К.А. Гейнча біографічних даних збереглось дуже мало. Відомо, що він мав два шлюби. Від першого народилися сини Александр Северин, Юліан Франц і Франц Ігнацій, від другого – син Антін. Деякі відомості дозволяють припустити, що він колись служив у війську, а потім став постійним мешканцем Житомира. Письменник добре володів українською мовою.

⁷⁶⁰ П.В. Білоус в „Українська літературна енциклопедія: В 5 т.” (Т. 1. К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1988. – С. 405) позначає дату смерті письменника „після 1860”. В.Я. Гнатюк посилається на документ від 23 червня 1861 р., підписаний власноруч К. Гейнчем (Абрамович П., Гнатюк В. Ще про Гейнча (Гінча). Бібліо-та біографічні нотатки // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX – XX століть. – Т. 25. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 101).

⁷⁶¹ Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения. Дис. ... докт. филолог. наук. – [Б.м.в.], 1937. – С. 603. Машинопис; Історія української літератури (Перші десятиріччя XIX століття) / За ред. П.П. Хропка. – К.: Либідь, 1992. – С. 172; Костиця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир: Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: М. Косенко, 2006. – С. 123.

⁷⁶² Переговский В. Материалы для истории Волини. – Житомир, 1879. – С. 298 – 299; Сведения о масонских ложах, бывших в Волинской губернии // Киевская старина. – Т. 51. – № 11. – 1895. – С. 62 – 63; Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 1. – Kraków, 1876. – S. 155; Małachowski-Lempicki S. Wielka prowincjonalna loża wołyńska // Rocznik Wołyński. – Т. II. – Równe, 1931. – S. 94.

Перу К. Гейнча належать комедія-водевіль „Витівки уланів” („Figle ulanów”, Petersburg, 1841) і „Тогочасна молодь” („Młodzież tegoczesna”, Kijów, 1841), яку було виконано за життя автора і, можливо, в його присутності з великим успіхом у Бердичеві. В ній висміяний зовнішній вигляд бердичівських балагулів. Найбільш відомою і популярною стала його віршована драма, написана українською мовою „Поворот запорожців із Трапезунда” (Powrót zaporożców z Trebizundy. Komedio-opera historyczna we 2-ch aktach, na malorosyjskim języku wierszem napisana, Kijów, 1842), яка була закінчена письменником не пізніше грудня 1841 р.

Драматургія К. Гейнча була добре відома й популярна в Житомирі. В сезоні 1843 р. тут ставились його „Витівки уланів”, „Вдівець на виданні” та „Балагули”⁷⁶³.

Комедія К. Гейнча в двох актах п'ятнадцяти сценах „Тогочасна молодь” написана шестистопним ямбом, суміжна рима сприяє динамічності дії, яскравому й швидкому запам'ятовуванню. Декілька великих монологів не заважають ритмічному темпу драматургічного твору, розмаїття полілогів творять ефект епічності художнього простору. Сімнадцять дійових осіб з різним ступенем і мірою участі в діалогах репрезентують широке поле характерів і проблематики.

Дія комедії відбувається в сільському маєтку старости Богацького (сцена I – V, XI – XV), зберігача старих шляхетних традицій, батька єдиної доньки Анелі, що на виданні, і будинку Валерія, сусіда Богацьких (VI – X), молодика, який щойно приїхав із Парижу і хоче одружитись із багатого сусідкою.

Місце дії комедії не піддається точній локалізації. Однак з поведінки молодих людей Валерія та його друзів: графа Пустацького, шамбелана Модніцького, Шастальського, Дренгайло, Пружняцького, Байтало Чесниковича, радника Валарія Мотальського і двох його козаків Заверухи й Мухи – можна встановити, що всі вони знаходяться в центрі балагульського осередку, яким у той час був Бердичів⁷⁶⁴. Серед визначених топосів бачимо власне Бердичів, де один з балагулів – Пустацький – чекає на Онуфріївський ярмарок (*Heincz K. Młodzież tegoczesna...*, s. 25), згадується Брусилів у зв'язку з широко відомою тоді

⁷⁶³ Komorowski J. *Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku.* – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: PAN, 1985. – S. 89.

⁷⁶⁴ Гнатюк В.Я. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) // Ювілейний збірник на честь М. Грушевського. Науковий збірник Всеукраїнської Академії наук. – Кн. II. – 1928. – С. 276; Dunin-Karwicki J. *Ze starego autoramentu.* – Warszawa, 1899. – S. 245.

на Правобережжі солодкою горілкою⁷⁶⁵ (*Heincz K. Młodzież tegoczesna...*, s. 26), а також, як місця приємного дозвілля і вражень, Одеса: „Nie wart człeka nazwiska, kto nie był w Odessie” (*Heincz K. Młodzież tegoczesna...*, s. 29), відповідно й про Варшаву та Париж.

Заради свого балагульського задоволення Валерій продав усе хатнє начиння, вів безтурботне гультьайське життя. Не маючи грошей і мастки, де все має бути віддано під заклад (*Heincz K. Młodzież tegoczesna...*, s. 18), молодий панич мав тільки одну мету – одружитись з багатою Анелею, успадкувати й на власний розсуд розпоряджатись її приданим. Для нього це не був шлюб за коханням, а шлюб за розрахунком (*Heincz K. Młodzież tegoczesna...*, s. 58). Валерій модно вбраний, з лорнетом, балагульською зачіскою – чуб à la мужик (*Heincz K. Młodzież tegoczesna...*, s. 4), курить сигару (*Heincz K. Młodzież tegoczesna...*, s. 13), говорячи про багатство й придане Анелі, проговорюється про свої таємні наміри: „Skoro moja zostanie, sprostam w niej te wady” (масться на увазі багатство) (*Scena II*). Але Анеля кохає іншого й дає згоду стати дружиною відставного майора Хіларі, сина Статецького. Це той основний сюжетоутворюючий стрижень, на якому тримаються події зовнішньої інтриги комедії „Тогочасна молодь” К. Гейнча.

Однією з головних проблем, що займає провідне місце і яку продукує художній текст комедії, є балагульщина. Цей феномен уособлює руйнівну силу, що знищує все, до чого має хоча б окультне відношення, і, перш за все, особистість. Деморалізована молодь забуває старі шляхетські традиції, занепадають старі шляхетські резиденції, знецінюється шляхетська гідність, мораль, слово. Все це в їх розумінні набуває карикатурного, а згідно К. Гейнчу, балагульського змісту. Потужна критика балагульщини, а саме: товариства Валерія – досягає кульмінації в другому акті. Балагули, не думаючи про майбутнє, продають усе, що може дати випадковий, але швидкий прибуток: худобу, масток чи совість. Один програє в карти волів, другі дозволяють собі лежати на столі чи більярді, інші палять трубки, використовують титули єврейських фурманів, носять незвичний круглий картуз чи хустки, сміються з кунтушу, їздять на полювання, грають у карти, скрізь чути вигуки: програв, зрадила мені п'ятірка, пароль, проклята дев'ятка, виграла моя дама, ва-банк, банк зірваний, програв.... Гральні карти, на думку К. Гейнча, уособлюють зло, що сприяє суспільній деградації. Балагули

⁷⁶⁵ Czajkowski M. Pisma. – T. IV. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. XIII; Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2005. – С. 140.

їздять на шарабанах, навмисно запрягаючи в четвірку строкатих коней: одного кульгавого, другого без хвоста, наступного з відсіченим вухом та, врешті, сліпого⁷⁶⁶. По відкритим дорогам можна побачити балагула голим на коні. Головує ними хтось, кого кличуть король Конго⁷⁶⁷. І як квінтесенція деморалізації – Модлицький піднімає тост за балагульщину: „Niech żyją bałaguly; Towarzystwo nasze!” (*Heincz K. Młodzież tegoczesna...*, s. 27).

З балагульством не може змиритись навіть радник, керуючий справами Валерія, людина за соціальним рівнем нижча, ніж його господар.

Motalski: Wyjechali na moment: przynajmniej spokojne.
Prawdziwie tu wygląda wszystko jak po wojnie.
Napijmy się wódeczki, i przekaśmy nieco;
Niezabawem, jak kruki, znowu tu się zlecą.
Ciekaw jestem, niech-że mi tu kto wytłumaczy:
Te ich bałagulstwo, co-to ono znaczy?
Sama uprząż dziwaczna, jakieś ma nazwiska:
Naprzykład te łańcużki przy trenzli u pyska,
Z werblikami, mosiężne: choć kosztują wiele,
Lech bydź muszą koniecznie: zwą się arcyzele.
Postronki szpagatowe, w bulonie warzone,
Z Warszawy na umyślnie do nas spowadzone.
Tych można, w Berdyczowie, dostać u Mejera,
Który za nie porządnie Paniczków zdięra.
Czwórka zaś różnomastna, podług nich, sprzężona,
Ma jeden bydź kulawy, drugi bez ogona,
Trzeci z uchem uciętém, czwarty ślepy zgoła.
Na konie zaś, nie *wiehow*, ale się *puf*, woła.
Takowe rosenanty główną rzecz stanowią,
J te się, w ich języku, Pawełkami zowią.
Lub, co do biegu konia, niech-że kto zrozumi:
Zobaczymy, co która nóżka końska umi.
A nahajka, podług nich, zwie się kamertonem.
Albo, czy to się zgadza z Swiata tego tonem,
Z ich godnością, znaczeniem, albo z ich powagą,

⁷⁶⁶ Порівн.: Dunin-Karwicki J. Ze starego autoramentu. – Warszawa, 1899. – S. 236.

⁷⁶⁷ Порівн. розповідь Т. Бобровського про хуліганський випадок балагулів, які їздили голими перед жінками, проголошуючи, що вони король і королева Конго: Bobrowski T. Pamiętniki. – T. 1. – Lwów, 1900. – S. 47.

By po drogach publicznych jeździć cale nago;
Przedstawiać Króla Kongo, jakąś tam Królowe?
By to wazystko pozbierać, trzeba-by zająć w głowę.
J tysiączne, procz tego, mają swe wymysły.
Ja tam wchedzić niemysłę w rozbiór rzecz ścisły.
Chociaż mi się to wszystko dziwaczny wydaje,
Powiem: dobre szalily, koły prystupaje.
Długo, niewiem, tę resztę pieniędzy zatrzymaj.
Gdy te straci resursa, innego już niema,
Chyba-by się przypadkiem ożenił posażnie:
Lech trza było w tej mierze poczynać rozważnie.
(Scena VII).

Критика балагульства К. Гейнчем в „Тогочасній молоді” була сприйнята бердичівськими балагулами досить неадекватно, але, втім, відповідно до їх уявлень. Вони пообстригали собі вуса й бороди та послали в подарунок авторові. Але К. Гейнч не був здивований „увагою”. Він набив цим волоссям подушку, зробивши на ній відповідний напис (очевидно, „балагули,”) і призначив її для свого собаки⁷⁶⁸.

Як видно з історії розвитку волинської літератури ХІХ століття, проблема балагульщини була вельми актуальною. На боротьбу з нею, крім К. Гейнча, повстали й Г. Ржевуський („Моралеописові суміші Яроша Бейли”) і Г. Олізар („Змішування понять Яроша Бейли”), Ф. Ковальський („Спогади. Мемуари”) і Т. Бобровський („Мемуари”), К. Джевецький („Контракти”) і І. Блепонський (Тітус Щеньовський „Безпутний бігос”), Я.Д. Охоцький („Мемуари”) та ін., які своїми творами розповідали читачу про хибний характер епатажної поведінки тогочасної молоді, якої було, за спостереженнями В. Гнатюка, від однієї третини до однієї десятої частини⁷⁶⁹. Ю.І. Крашевський у коментарі до мемуарів Я.Д. Охоцького уточнює, що під час виходу мемуарів з друку (1857 р. – В.Є.) після балагулів вже не лишилося слідів⁷⁷⁰.

⁷⁶⁸ Абрамович П., Гнатюк В. Ще про Гейнча (Гінча). Бібліо- та біографічні нотатки // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ – ХХ століть. – Т. 25. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 99.

⁷⁶⁹ Гнатюк В.Я. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) // Ювілейний збірник на честь М. Грушевського. Науковий збірник Всеукраїнської Академії наук. – Кн. II. – 1928. – С. 276, 287.

⁷⁷⁰ Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostłych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I. Kraszewskiego. – Т. 1. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857. – 444 s. – S. 27.

Спорідненою, тісно пов'язаною з попередньою проблемою балагульщини в комедії постає проблема рушійного впливу іноземної культури та виховання. Валерій деякий час жив у Парижі, але не цікавився ані науковими закладами, ані цінами на біржі, чим викликав нерозуміння і здивування Богацького. У власному мастку молодий господар не знає, скільки посіяно пшениці й жита, скільки озимини (*Heincz K. Młodzież tegoczesna...*, s. 55). Тогочасна молодь не хоче вчитися, п'є вино та горілку, говорить незрозумілою мовою⁷⁷¹, порушуючи старі традиції, снідає по другій годині, пріоритетними задоволеннями має паризькі забави, що переконливо ілюструє монолог молодого балагула Валерія:

Walery (do Anieli): Ach! Pani, gdybyś Paryż raz tylko poznała,
Już-byś go więcej nigdy opuścić niechciała.
Gdyby mię nienagliła potrzeba przybycia,
Tam-bym pewnie pozostał aż do końca życia.
W nocy mi ono nawet stawą przed oczyma.
(Scena II)

Іншими є уявлення про життя старошляхетського старости Богацького, чие прізвисьце, відповідно класицистичної традиції, наповнене значущою семантикою. Здивування та нерозуміння балагульщини, толерантність і мудрість – все має сприяти ухваленню виваженого рішення щодо влаштування майбутнього своєї дочки. Неприйняття іноземщини, згубних, розбещувальних „модних” ідей – характерна риса не тільки „Тогочасної молоді” К. Гейнча, але й взагалі літератури Волині ХІХ століття.

Bogacki: O! Gdzie-żeś się podziała Przodków naszych cnoto!..
Cudzoziemcy-to z naszych domów ją wygnali.
O! Bodajeśmy nigdy byli ich nieznali!..
Lecz powszechnej zarazie zapobiedz jest trudno.
(Scena II).

Освічений письменник Волині, який переймався збереженням культурних надбань свого та попередніх часів, споконвічних традицій поліської землі, нарешті, свого роду й автентичності, завжди досить критично ставився до рушійного характеру іноземного впливу. Однак ця ж сама шляхта після закриття Кременецького лицю із задоволенням

⁷⁷¹ Порівн.: Rzewuski G. Mieszaniny obyczajowye przez Jarosza Bejly. – Т. 1. – Wilno, 1841. – S. 24.

намагалась навчати свої дітей за кордоном. Якийсь час перебував у Парижі й Валерій. Плоди його „вченості” плачевні. Відбулась руйнація й деморалізація особистості, втрата свідомого громадянина Правобережжя. Розуміє і відгукується на цю проблему, яку підіймає Богацький, і його сестра Малгожата:

Małgorzata: Rzadko który młody
Dziś godnie odpowiada obowiązkom Syna.
Oy! złe-to wychowanie wszystkiego przyczyna.
(*Scena XI*).

К. Гейнч, визначивши жанр твору як комедія, буде її за законами романтичної поетики, в якій „у дію вступає вимога правдоподібності, фантазія обмежується, комедія прагне утвердити мораль життєвої розсудливості”⁷⁷². Прагнення правдоподібності та утвердження моралі благородної розсудливості – риси, які були надзвичайно актуальними для розв’язання низки соціальних і політичних проблем краю, серед яких боротьба з іноземщиною стоїть чи не на одному з перших місць, що підтверджується також творами Т. Бобровського, К. Гейнча, С. Івановського, А. Коженювського, Ю. Коженювського, Ю.І. Крашевського, Г. Ржевуського, М. Чайковського та всіх без винятку письменників-волинян.

Але звертає на себе увагу деяка тенденційність чи односторонність в обранні напрямку, який, на думку волинян, несе ці згубні впливи: це лише західний вектор, західна іноземщина і, як правило, галоманія. Цікаво, що в цих уявленнях про руйнний характер іноземщини, практично відсутні звертання до аналізу східного впливу. Але річ вже не буде йти про одностайність уявлень і думок волинського письменництва, які в такому випадку діаметрально розмежовуються. Якщо Г. Ржевуський, І. Головінський, М. Грабовський, Т. Добшевич та ін. схильні до пошуків компромісів, порозуміння і толерантного співіснування зі східним сусідом, то для А.Н. Коженювського, Ю. Коженювського, Ю.І. Крашевського, К. Гейнча та багатьох інших ця проблема табуована і піддана тотальному замовчуванню. На протигагу різноманітним політичним змаганням, у К. Гейнча на перший план виходить проблема свободи, але для нього це може бути лише у вигляді вільного сільського способу життя:

⁷⁷² Аникст А. История учений о драме. Теория драмы на западе в первой половине XIX века. Эпоха романтизма. – М.: Наука, 1980. – С. 45.

Aniela: A my wieyską swobodę nad wszystko cenięmy.
 Nieznamy tych rozrywek, jakie ma Stolica,
 Miło jednak czas schodzi; nasza okolica
 Ma swoje przyjemności, rozliczne zabawy:
 Pędzim życie swobodne, dalecy od wrzawy.
 Nigdy-bym się na miejskie życie niezgodziła.

(Scena II).

Але й над цією свободою нависає руйнівна сила „модної” чи „нової” іноземщини. Не секрет, що садово-паркове мистецтво власне доби романтизму в першій половині ХІХ століття асоціювалось, перш за все, як втілення ідеї біблійного саду (раю) на землі. Старовинність, легендарність парку була однією з сакральних семантик ландшафтного мистецтва. Естетика пейзажного парку не припускала насильства над природою, „старі дерева старанно оберігалися”⁷⁷³. Тому не дивно, що поради Валерія щодо модернізації старого маєткового парку Богацького сприймаються насторожено, з нерозумінням і навіть як погроза існуванню дідівських заповітів:

Walery: J prędko, i bez kosztu, można go ozdobić,
 W kształcie niby Angielskim, wyciąć drzewa stare,
 Probić kręte drogi, rzucić kłębów parę,
 Poustawiać posągi, dadź kamienne ławki,
 Usypać ładną kępę w pośrodku sadzawki:
 Ocienić ją drzewami, Altankę zbudować,
 W guście chińskiej Pagody, daszek pomalować:
 W krótkim czasie, ten ogród wzięły inną postać.

Bogacki: Takim, jakim był dawniej, takim musi zostać;
 Młodym się zwykle tylko nowości zachciewa.
 Któż-by tam, dla tych kłębów, ciął rodzajne drzewa,
 Niszczył dziadów pamiątkę, przerabiał na nowo?
 Tego nigdy niezrobię!..

(Scena II).

Сакралізація сільського типу життя простежується у всьому, на думку К. Гейнча, навіть сільська дівчина краща, ніж дівчина в місті:

Bogacki: Zalotność ta właściwa dla mieszkanek miejskich:

⁷⁷³ Родічкін І., Родічкіна О. Старовинні маєтки України. – К.: Мистецтво, 2005. – С. 74.

A skromność, to prawdziwa cecha kobiet wiejskich.
(Scena II).

Однак автор мимоволі відкриває перед читачем-глядачем іншу проблему, яка, очевидно, не знаходилась на магістральному шляху розвитку Волині. К. Гейнч, як дійсно яскравий і талановитий художник слова, показав намагання старожитньої маєткової шляхти законсервувати час, зупинити його поступ, зобразив її страх перед усім новим, незрозумілим або, іншими словами, не таким, яку вже звикле. Таке бачення сучасності було властиве не тільки творчості К. Гейнча. Багато літераторів Волині не відрізнялись новаторством та прогресивністю у виявленні і постановці проблем на випередження часу. Настроювання на вичікування, споглядання, виявлення в дечому категоричності й однозначності думок⁷⁷⁴, нарешті, відсутність пошуку компромісів з новими тенденціями сучасності в підсумку привели певною мірою до інтелектуального застою як самого польськомовного суспільства Волині, так і суспільної думки Правобережної України.

Друга комедія К. Гейнча „Поворот запорожців з Трапезунда” („Komedia, opera historyczna we 2-ch Aktach na Małorosyjskim języku wierszem napisana przez Karola Heincza pod tytułem „Powrót Zaporozców z Trebizundu”, Kijów, 1842)⁷⁷⁵, жанр якої автор визначив як „історична комедія-опера в двох актах”, відкриває не тільки іншу проблематику, але й інші грані мистецького таланту славетного волинянина. В оригіналі комедія, крім ремарок, написана українською мовою і стоїть поряд з такими видатними творами української драматургії, як Я. Кухаренка „Чорноморський побут на Кубані” (1836), С. Писаревського (Шерепері) „Купала на Івана” (1838), П. Котлярова „Любка, або сватання в с. Рихмах”

⁷⁷⁴ Але, наприклад, В. Гнатюк, ґрунтовно розбираючи феномен балагульщини, звертає увагу на те, що „демократичні тенденції балагулів були досить політичні”, „балагульщина, думається нам, своїм викривленням була однаково в значній мірі породженням задушливого миколаївського режиму”, крім цього, автор знаходить факти для порівняння балагульщини з раннім романтизмом у Франції та обґрунтування українського феномену хлопоманії: Гнатюк В.Я. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) // Ювілейний збірник на честь М. Грушевського. Науковий збірник Всеукраїнської Академії наук. – Кн. II. – 1928. – С. 281 – 287.

⁷⁷⁵ Надруковано: Гейнч К. Поворот запорожців з Трапезунда // Українською мовою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою. – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 121 – 173.

(середина 1830-х років) та А.Н. Стороженка „Запорозька Січ” (1838 – 1843).

Комедія-опера К. Гейнча складається з двох сюжетів, нерівнозначних і досить автономних, які між собою віддалено пов’язані. Перший, який пронизує твір від першої сцени до останньої, відбувається на хуторі на березі Дніпра, – кохання дівчини Гандзі й козака Дениса. Гандзя, нетерпляче чекаючи свого милого з походу проти турок, ремствує на долю:

Сміло можна би сказати,
Нема щасті в світі;
Страшно, страшно умирати,
Сто раз гірше жити.

(Акт I, сцена 4).

Цей мотив: нарікання дівчини, що очікує свого коханого з війни, на долю, завдяки „Ленорі” Г.А. Бюргера (1773), був уже досить відомим і поширеним у європейській художній літературі.

Нарешті козаки, а разом з ними й Денис щасливо повертаються до дому, але Денис, щоб перевірити кохання Гандзі, за порадою свого військового побратима ховається, а Гандзі повідомляють про його загибель. Гандзя стрибає у Дніпро, але щасливо опиняється в руках Дениса. Цей сюжет закінчується підготовкою до весілля. Аналогічна щаслива кінцівка варіанту цього сюжету з натяком на весілля була втілена в „Світлані” В.А. Жуковського (1813).

Друга сюжетна лінія, яку розповідає Гордій, пов’язана з козацькими походами на турків разом з поляками (акт I сцени 5 – 6) та описом козацького побуту на березі острова Кашовари (акт II, сцени 3 – 4), в якому є вставна нарація, яку спочатку веде Гришко, потім почергово Опанас, Різун-Сила й Матвій, про морський похід запорожців на бусурмана: абордаж турецького судна, взяття міста Тарабазану (*Гейнч К. Поворот.., с. 149*), захід до Очаківської затоки і повернення до Січі. В останній нарації неодноразово згадується отаман Євангелік, який, однак, не з’являється на сцені як дійова особа. Другий сюжет має яскраво виражену героїчну природу, прославляє козацьку дисципліну, силу, сміливість, містить високі слова про рідну землю. Так, Гордій перерозповідає заповіт отамана:

„Ти, великий Боже,
Ти, що нашу славу взніс,
Благослови Запороже!

(Із щораз більшим запалом).

Нехай того талісмана,
Тої пам'ятки святої,
Землі нашої рідної
Не ткне рука бусурмана!

(З жалем).

А кому небо судило,
Що в чужині вічно ляже,
В останню годину скаже,
З нею умирати мило”.

(Акт I, сцена 5)

Загалом драматичний твір насичений побутовими подробицями як пересічного селянського життя, так і військового⁷⁷⁶, автор жваво передає настрої, думки і народні характери, які в сукупності досить повно репрезентують дух українського народу. К. Гейнч затитулював жанр „Повороту запорожців із Трапезунда” як комедія-опера, що, з одного боку, у виборі кола дійових осіб, проблематики та мови є даниною традиціям інтермедій та інтерлюдій барокової драми⁷⁷⁷, з другого, – дає можливість поглибити його музично-драматичний характер, який, у свою чергу, підсилює ліризм, мелодійність та повільність ритму. За спостереженнями М. Марковського, п'єсу було написано в сентиментально-романтичному стилі, який тоді панував у польській і українській літературі⁷⁷⁸. Однак комедія при зовнішній, здається, простоті й невігядливості являє собою складно структурований текст і органічно поєднує риси інших драматургічних жанрів, серед яких проявляються елементи інтермедії, народної комедії і вертепу, а також відчутні впливи військового оповідання та гавенди з народного життя, що, зрештою, дозволило П.П. Хропку ідентифікувати твір як побутово-етнографічну драматургію⁷⁷⁹.

Генетичний зв'язок „Повороту запорожців з Трапезунда” з традиціями вертепу проявляється не тільки і не стільки в схожому виборі

⁷⁷⁶ Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. Період романтизму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 253.

⁷⁷⁷ Чижевський Дм. Історія української літератури: від початків до доби романтизму. – Тернопіль: Феміна, 1994. – 339.

⁷⁷⁸ Марковський М. „Powrót zaporożców z Trebizundy” К. Гейнча, маловідомий твір польсько-української романтики // Україна. – № 5. – 1926. – С. 76.

⁷⁷⁹ Історія української літератури (Перші десятиріччя ХІХ століття) / За ред. П.П. Хропка. – К.: Либідь, 1992. – С. 174.

та розстановці дійових осіб: Запорожець або Козак, Дружина, Молодиця або Дівчина, Циганка, Парубок, Хлопчик – у вертепі, Гордій – старий козак, Мокрина – його жінка, Одарка – козацька дівчина, Герта – циганка, Опанас – коханий Одарки, Кирило – коханий Горпини, Гриць – малий семилітній хлопчина – дійові особи комедії-опери К. Гейнча (*Гейнч К. Поворот...*, с. 121).

Наявність вертепного впливу визначає також роль музичних інтермедій у творі К. Гейнча. Музика „вертепної драми складалася з ряду побутових інтермедій і була побудована вже виключно на народнопісенному й народно-танцювальному матеріалі”, – фіксує поступ процесу секуляризації народного театру Л.Б. Архимович⁷⁸⁰. Музичні інтермедії в „Повороті запорожців з Трапезунда” К. Гейнча побудовані за тими самими принципами й метою, що й вертепу: або відчуження події, чи внесення додаткових відтінків і розширення глибини змісту події, нарешті, намагання потужно пов’язати комедію-оперу з українським народним духом, що було значимим фактором для письменників української школи польської літератури. Авторські вставки пісень на мотиви відомих народних мотивів не потребували від автора роботи над окремим музичним лібрето, що свідчить, з одного боку, про виключно добре знання К. Гейнчем українського пісенного матеріалу, з другого, – сприяли підвищенню впізнаванню мелодики, а разом з нею – глядацької рецепції твору взагалі. Вибір музичного репертуару, за задумом автора, має відображати внутрішній, психологічний стан героїв.

У „Повороті запорожців з Трапезунда” інтермедійно вписані в авторській обробці народні пісні: „Вітер з листям грає”, яка співається на мотив „Їхав козак за Дунай” (*ремарка автора: Гейнч К. Поворот...*, с. 124), „Як немає миленького”, що співається на мотив „Як не бачу Петруся” (*Гейнч К. Поворот...*, с. 128), „Чи хто на світі / Такий уродився”, співається як у пісні „Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці” (*Гейнч К. Поворот...*, с. 128), „Коли б ти моєї долі рівної дізнала”, яка співається як „Летить орел понад морем” (*Гейнч К. Поворот...*, с. 164) та деяких інших музичних вставок, що мають власну мелодію: „О доле, доле несита / Де ж моє щастя поділось?” (*Гейнч К. Поворот...*, с. 131), „Честь тобі і слава, о великий Боже” (*Гейнч К. Поворот...*, с. 143) та „Козакові нема біди” (*Гейнч К. Поворот...*, с. 171). Очевидно, широке побутування вертепу на

⁷⁸⁰ Архимович Л.Б. Українська класична опера: Історичний нарис. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1957. – С. 26.

Волині в першій половині XIX століття⁷⁸¹ та, безперечно, широковідомої „Наталки Полтавки” (1819, надрукована у 1838) І.П. Котляревського не пройшло повз увагу К. Гейнча, який художньо обробив їх для світського твору.

Структурною домінантою є театральньо-сценічна націленість комедії-опери. Про це говорять деякі особливості тексту, серед яких знаходиться театральний прийом багатоголосся, коли один персонаж говорить декількома зміненими голосами, наприклад, ремарки приписували Грицьку говорити, „наслідуючи грізний голос отамана” (*Гейнч К. Поворот...*, с. 145), Кирилу – „наслідуючи голос отамана” (*Гейнч К. Поворот... К., 1971. С. 149*), потім – „наслідуючи голос того, хто запитує” (*Гейнч К. Поворот...*, с. 149), далі – „вдаючи голос того, хто запитує” (с. 150) і знов – „вдаючи голос отамана” (*Гейнч К. Поворот...*, с. 150), а також „вдаючи голос турка, який відповідає” (*Гейнч К. Поворот...*, с. 150); ремарка вказувала Опанасу говорити також, „вдаючи голос отамана” (*Гейнч К. Поворот...*, с. 152) і, нарешті, Матвію – „змінюючи тон оповідання” (*Гейнч К. Поворот...*, с. 155). Випереджаючи час, К. Гейнч сміливо змінює деякі непорушні закони театру, серед яких – четвертої стіни на сцені, коли вживає ремарку до монологу Одарки, яку вона має виголосити, „дивлячись у бік театру” (*Гейнч К. Поворот...*, с. 157), або останній монолог комедії-опери має бути проспіваним до партеру:

Оришко (співає до партеру):

Тепер, пані і панове,
Покажіться нам ласкаво,
За козацькі наші штуки,
Хоч би вам попухли руки,
Як оріхом, сипніть браво!

(Сцена 13).

Але, зрештою, твір містить досить мало простору для акторської гри як для комедії-опери, мізансцени дещо спрощені, твору властива невелика динаміка подій.

В результаті така організація комедії-опери говорить про власне український, національний її характер. Ми особливо звертаємо увагу на слово український, оскільки, на відміну від „Тогочасної молоді”, побудованої за традиціями класичної європейської романтичної

⁷⁸¹ Федас Й.Ю. Український народний вертеп (у дослідженнях XIX – XX ст.). – К.: Наукова думка, 1987. – С. 112.

драматургії, в „Повороті запорожців з Трапезунда” відчувається спонтанно-асоціативна (на відмінну від причинно-наслідкової) композиція, що була властива власне українській народній драмі. Таким чином, комедія-опера К. Гейнча демонструє не тільки глибоке знання автором української народної культури, але й органічну співпричетність автора до української світської культури, адже сама комедія була написана, перш за все, для україномовного глядача!

Автор „Повороту запорожців з Трапезунда” не обминає суперечливі проблеми історії, які оцінювати важко було рівною мірою обом сторонам, серед них не тільки українсько-турецькі, але й польсько-українські⁷⁸² стосунки:

Оришко: ... Або ж то раз ляхи горді
У нас помочі просили,
Як татарин ненаситний
Звернув на них свої сили.
Поки війська їх зібрались,
Допоки раду зложили,
Ми за ними вслід погнались,
Взяли в танець і розбили.
(З жалем).
Мали ж з того користь яку?
Скажуть – сейм хтів, воля круля,
От цілу мав-есь подяку:
При них слава, а нам дуля.
(Акт I, сцена 5).

Протягом твору на всі образи запорожців падає осяяння народної героїки, створеної за міфологічними традиціями героїв-козаків. Очевидно саме це стало підставою для В.М. Івашківа охарактеризувати історичні події в комедії-опері К. Гейнча, швидше, в бурлескному, ніж суто героїчному плані⁷⁸³.

Проблема комізму в „Повороті запорожців з Трапезунда” досить умовна й потребує окремого коментарю. Наявність комічного у влучних монологів комедії-опери помірна і, думається, не може вважатись

⁷⁸² Кирчів Р.Ф. Мовою українського народу // Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою. – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 32 – 33.

⁷⁸³ Івашків В.М. Українська романтична драма 30 – 80-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 15.

загальним жанроутворюючим фактором. Немає також підстав для виявлення комічності положень чи комічності характерів у традиційному розумінні композиції й сюжету п'єси. Текстуальний аналіз твору навпаки дозволяє говорити, що дія комедії-опери – досить драматична. Так, розглядаючи один драматичний полюс комедії-опери, спостерігаємо: дівчина (Гандзя) чекає на свого коханого (Дениса), який воює з татарами далеко від рідного дому і може трагічно загинути на цій війні. Переживання, роздуми, надії дівчини – мелодраматичні й сумні. Щоб перевірити її кохання (?!), друг Дениса Кирило говорить Гандзі, що:

Поминай його як звали:
Головою положив.

(Акт 2, сцена 11).

При цих словах Гандзя одразу вирішує накласти на себе руки: „Швидко вибігає на скелю, щоб кинутися в річку” (Гейнч К. *Поворот...*, с. 169). І дійсно (!) кидається у воду, але „падає в обійми Дениса” (Гейнч К. *Поворот...*, с. 169). На щастя, це було лише перевіркою вірності її кохання, треба наголосити: досить жорстокою. Кінець комедії-опери щасливий, але, оглядаючи комплексно всю дію п'єси, навряд чи можна говорити про її комічність.

Це ж підтверджує другий драматичний полюс комедії: похід запорожців на бусурманів, сповнений ризиком, жорстокістю, битвами і т.д. За непокору дисципліні відповідно до законів військового часу козаків Петра та Івана за наказом отамана кинули у воду (Гейнч К. *Поворот...*, с. 146). Після походу козаків на Трапезунд „Наших сот п'ять осталося ... / ... За їх душу помолились / Поховали загиблих тіла” (Гейнч К. *Поворот...*, с. 154), нарешті, опис втечі від турецької погоні та інші драматичні пригоди походу не дають можливості охарактеризувати твір як комедію. Ці полюси дещо штучно синхронізуються лише в кінці „Повороту запорожців з Трапезунда” – щаслива розв'язка, що була притаманна народному театру, потребує додаткової мотивації й обґрунтування.

Але як комічна-опера твір К. Гейнча не несе в собі яскраво вираженої дидактичної спрямованості. Однак у ній глибоко відчутні патріотичні мотиви: любові до рідної землі, героїчної загибелі в бою, козацького побратимства й вірності слову. Наприкінці першої половини XIX століття це була єдина можливість письменника Волині, долаючи пастки цензури, алюзорно відобразити проблеми сучасності. Твір стверджує єдність та рівність українського й польського народів як у

боротьбі проти спільного ворога, так і в суспільно-культурних стосунках, а також славить моральні цінності, серед яких честь, гонор, вірність обов'язку, сміливість, які є непереборною аксіологічною домінантою української культури.

ДЕНИС (ДІОНІСІЙ) БОНКОВСЬКИЙ

З Волинню пов'язане життя і творчість Дениса (Діонісія) Федоровича Бонковського (Donisij Bonkowski, 16 квітня 1816, Бердичів⁷⁸⁴ або с. Вороновиця, тепер смт. Вінницької обл. – після 1869⁷⁸⁵) – українсько-польського поета й композитора-аматора. Про видатного майстра слова та звуку збереглося дуже мало біографічних відомостей, які містять, як правило, досить обмежений і сталий корпус фактів⁷⁸⁶. Відомо, що він походив з дрібношляхетської родини, в 1834 – 1838 роках служив канцеляристом у Новограді-Волинському, в 1838-му – в радомисльському земських судах, потім спочатку секретарем у канцелярії, нарешті, чиновником з особливих доручень при київському губернаторі⁷⁸⁷, у 1850 – 1870-ті рр. проживав у маєтках Волині й Поділля.

Д. Бонковський не отримав систематичної музичної освіти, відповідно, й не володів музичною грамотою. Його мелодії записували з голосу знайомі музиканти. Перу поета-пісняра належать також ряд перекладів з польської на українську, зокрема, творів В. Поля „Пісня про нашу землю” („Pieśń o ziemi naszej”) та Т.А. Олізаровського „Завірюха” („Zawerucha”). Він також поклав на музику декілька творів Т. Шевченка.

⁷⁸⁴ Пилипчик Р.Я. Бонковский Денис Федорович // Украинская советская энциклопедия. – Т. 1: А – Борова. – К.: УСЭ, 1978. – С. 534.

⁷⁸⁵ Митці України. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1992. – С. 82.

⁷⁸⁶ Sowiński A. Słownik muzyków polskich dawnych i nowoczesnych. – Paryż, 1874. – S. 13; Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. – Т. VII. – Warszawa, 1892. – S. 212; Orgelbrand S. Encyklopedia powszechna. – Т. II. – Warszawa, 1898. – S. 242; Нудьга Г.А. Пісні та романси українських поетів. – Т. 2. – К.: 1956. – С. 300; Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. Період Романтизму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 214 – 216; Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської. Історично-краєзнавчі нариси. – Т. 2. – Житомир: Видавець М. Косенко, 2005. – С. 161 – 162.

⁷⁸⁷ Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения. Дис. ... докт. филолог. наук. – [Б.м.в.], 1937. – С. 588. Машинопис.

Серед них пісня „Нащо мені чорні брови, нащо карі очі”⁷⁸⁸ в аранжуванні В.І. Заремби⁷⁸⁹ стала народною.

Щоб уявити масштаб таланту й значення поета-пісняря для української культури, варто назвати лише одну його пісню „Гандзя” („Чи є в світі молодиця”)⁷⁹⁰:

Чи є в світі молодиця,
Як та Гандзя білолиця?
Ох, скажіте, добрі люди,
Що зо мною тепер буде?
Гандзя душка, Гандзя любка,
Гандзя мила, як голубка.
Гандзя рибка, Гандзя птичка,
Гандзя цяця-молодичка⁷⁹¹.

Серед різноманітної літературно-музичної спадщини митця особливо привертають увагу ліричні твори: „Гнів Гандзі цяці-молодички”, „Нема ж мені, чого треба: козацької волі”, „Тропак”, „Нудьга козача”, „Пісня козака”, „Там, де Горинь розіслався” та багато інших, які були

⁷⁸⁸ Українські народні пісні / Упорядк. З. Василенко та М. Гордійчук. – Кн. II. – К., 1954. – С. 348; Народні пісні на слова Тараса Шевченка / За заг. ред. М. Гордійчука. – К., 1961. – С. 74 – 75; Українська народна творчість. Пісні літературного походження. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 169 – 170.

⁷⁸⁹ Владислав Іванович Заремба (1833 – 1902) – український композитор, піаніст та педагог, музикальну освіту отримав у Кам’янець-Подільському, з 1862 р. викладав гру на фортепіано й хоровий спів у жіночих пансіонах Києва, деякий час жив у Житомирі, де в нього народився син Сигізмунд Владиславович (1861 – 1915), який згодом, після закінчення Київського університету, став директором музичного училища у Воронежі.

⁷⁹⁰ Пісня написана під впливом іншої народної пісні „Гандзя”, варіант якої був відомий уже в XVIII столітті (Wacław z Oleska. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, Lwów. – 1833. – S. 303), що, на думку Р.Ф. Кирчіва, лише підкреслює „самостійність, хороший смак і талант в komponуванні пісні-романсу”: Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. Період Романтизму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 215. Народний варіант пісні записаний: Kolberg O. Wołyń. Obrzędy, melodye, pieśni. – Kraków, 1907. – S. 107 – 108; Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – T. 2. – Kraków, 1876. – S. 670 – 671.

⁷⁹¹ Українською мовою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою. – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 101 – 102; Українська народна творчість. Пісні літературного походження / Упорядк. В.Г. Бойко, А.Ф. Омельченко. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 126 – 129.

високо оцінені українськими вченими-фольклористами⁷⁹². В пісні „Козак Воля” („Гей я козак, звать Воля”), написану не без впливу українських дум та падуринських традицій⁷⁹³, є рецепції рідного Правобережжя, а саме: річки Унави, мосту Гуляйполе та Ясьмина (Ямполя? – В.Є.). Козак Воля-свободолюбець, „зроду, з віку не знав пана”, шанує Бога, любить вільно погуляти, не боїться прийняти бій навіть з самим чортом:

Як у нашім Ясьміні
Підняв чорта в вершині,
Припер його до Унави,
Аж погубив біс халяви⁷⁹⁴.

Серед перекладацької діяльності Д. Бонковського збереглися відомості про його роботу над поемою Т. Олізаровського „Завірюха”, яка, на жаль, не була видана й залишилась у рукописному варіанті⁷⁹⁵.

ЛІТЕРАТУРА РЕПРЕСОВАНИХ ВОЛИНЯН

У XIX столітті в польській мові й ментальності з’явився і став активно функціонувати неологізм, а разом з тим і новий антропонім з дуже незвичною семантикою – сибіряк. На відміну від російської мови, в якій онім номінує мешканця або уродженця Сибіру, в польській це слово набуло абсолютно нового змісту: так стали називати всіх політичних висланців і репресованих поляків, причому не лише тих, хто пройшов землю вічних снігів і вічної нудьги або, як ще говорили, прокляту землю, але й тих, хто був висланий до Курська чи Ярославля, Омська чи Оренбурга, Нерчинськ чи Березова і навіть на Кавказ. Сибіряками в

⁷⁹² Чубинский П., Михальчук К. Евреи, поляки, племена немалорусского происхождения // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Т. VII. – СПб, 1872. – С. 253 – 257.

⁷⁹³ Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. Період Романтизму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 215.

⁷⁹⁴ Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою. – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 106.

⁷⁹⁵ Рукопис під назвою „Повесть Козак Заверуха написана чрез Деньса Бонковскаго” бачив у рукописному відділу Всеукраїнської Академії наук В.Я. Гнатюк: Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения. Дис. ... докт. филолог. наук. – [Б.м.в.], 1937. – С. 329. Машинопис.

Польщі називали, як правило, всіх людей, які пройшли через примусове вислання. Це слово стало вживатись як синонім висланця⁷⁹⁶.

Протягом усього XIX століття Сибір став актуальною тематичною проблемою польської літератури як доби романтизму, так і наступних часів. А. Міцкевич у „Дзядях”, а Ю. Словацький у „Кордіані” й „Ангеллі”, З. Красинський у вірші „Я з тобою не прощаюсь...” і поемі „Останній”, волиняни М. Чайковський у повістях „Житомиряни 1812” та „Овручани 1794”, Є. Фелінська в „Уривках з щоденника .., що був написаний у Березові” та „Занотованих спогадах із вислання до Сибіру та перебування в Березові й Саратові”, а Р. Піотровський у „Мемуарах про перебування в Сибіру” репрезентують трагічні сторони польської сибіради в цілому.

Очевидно, одним з перших волинян, який не за власним бажанням опинився в Сибіру, був троюрідний брат гетьмана Івана Виговського овруцький полковник Василь Виговський, який у 1658 р. потрапив до московського полону й був засланий до Сибіру⁷⁹⁷. У першій половині XVIII століття в околицях Єнісею, а потім Байкалу, Обі й Лени ходив Нікіфор Черняхівський, син волосного хорунжого Романа Якси Черняхівського. У 1732 році він також потрапив у полон до московитів, вислужився в сотники, пройшов увесь Сибір аж до Амуру, де заснував містечко Якса. Сьогодні ім'я першопрохідця займає належне місце в російській і польській історіях освоєння Сибіру⁷⁹⁸. І якщо в XVIII столітті такі випадки були ще відносно малочисельними, то у XIX столітті вислання в європейську частину Росії або за Урал стали трагічною закономірністю.

В кінці XVIII – на початку XIX століття Сибір був місцем примусового утримання для багатьох волинян – учасників повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшки. Серед них були палестрант Я.Д. Охотський та ксьондз Юзефат Охотський, настоятель Овруцького василіанського монастиря, вислані до Смоленська. Юзефата Охотського потім було етаповано в містечко Туринськ Тобольської губернії. Мемуари

⁷⁹⁶ Trojanowiczowa Z., Fiećko J. Syberia // Słownik literatury polskiej XIX wieku / Pod red. J. Bachórze i A. Kowalczykowej. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994. – S. 901.

⁷⁹⁷ Мицик Ю.А. Вихованці Києво-Могилянської академії з Житомирського краю // Житомиру – 1120 (884 – 2004). Наук. зб. „Велика Волинь”. – Т. 31. / За ред. М.Ю. Костиці. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 334.

⁷⁹⁸ Kuczyński A. Syberia. Cztery lata polskiej diaspory. – Wrocław, 1993. – S. 35 – 45.

братів Охотських містять глибокі роздуми й тонкі спостереження за людьми, їх звичаями та життям висланців у далекому краї.

Згодом до Сибіру потягнулись етапи волинян, які служили у війську Наполеона, а потім – декабристи. Наступна руйнівна хвиля політичних репресій припадає на період овруцького травневого і волинського листопадового повстання 1831 року. Настоятеля Овруцького монастиря Сиротинського було заслано до Сибіру в солдати, де він і помер під шістьма тисячами кийків у 1837 р.⁷⁹⁹ А.П. Павша (Пауша)⁸⁰⁰ був одним з активних організаторів овруцької інсурекції, засуджений до довічного ув'язнення, звільнений за амністією у 1856 р., однак через різні формальності зміг повернутись до рідного краю лише в 1858 р. З 13 березня 1858 р. перебував під безстроковим наглядом поліції, жив у своєму родовому маєтку в с. Кліщі Овруцького повіту⁸⁰¹. А.П. Павша – автор „Власноручних мемуарів” („Pamiętnik własnoręczny”) і „Нотаток до мемуарів Я.Д. Охотського” („Notatki do pamiętników J.D. Ochockiego”), які, після кількох невдалих спроб, на жаль, залишились не виданими.

Сибір став місцем вічного спокою маршалка овруцької шляхти, керівника повстання Вільгельма Головінського. Після невдалої спроби втекти з ув'язнення, як гадають, волинянин покінчив життя

⁷⁹⁹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – К., ІН ТЕЛ, 1996. – С. 310.

⁸⁰⁰ Антоні Павел Павша (10 червня 1793 – після 1863) – учасник травневого повстання 1831 р., висланець до Сибіру, масон з 1821 р., член Волинського Патріотичного товариства. У 1820 – 1830 рр. – депутат Волинського головного суду 2 департаменту в Житомирі, де на Соколовій горі почав будувати костюл для капуцинів, у якому хотів бути похованим (Heleniusz E. /Iwanowski E./ Pamiątki polskie z różnych czasów. – Т. 2. – Kraków, 1882. – S. 478). Один з організаторів повстання 1831 р. в Овручі, після розгрому якого засуджений на довічну каторгу до Сибіру, згодом замінену на 25 років ув'язнення. Знаходився в Тобольську та ін. містах. У засланні зустрічався з Є. Фелінською і Ю. Руцинським, родинами декабристів. Писав мемуари, які частково були надруковані Є. Івановським. Звільнений у 1856 р., з 1858 – в Житомирі: E. Felińska. Wspomnienia z podróży do Syberii, pobytu w Berezowie i w Saratowie. – Т. 2. – Wilno, 1852. – S. 68 – 73; Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia. – Т. 2. – Kraków, 1934. – S. 218; Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w r. 1831. – Lipsk, 1875. – S. 274 – 275; Czajkowski M. Pisma. – Т. IV. Owrućzanin, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 79 і наст.; Heleniusz E. (Iwanowski E.). Pamiątki polskie z różnych czasów. – Т. 2. – Kraków, 1882. – S. 477 – 583.

⁸⁰¹ ДАЖО. „Ведомости о лицах, состоявших под надзором полиции Вольнской губернии в 1862 – 1864 гг.”. – Ф. 70, оп. 1, спр. 214. – Арк. 90 зв., 557 зв., 608 зв.

самогубством. Випускник головної семінарії при Віленському університеті, пріор овруцького василіанського монастиря Ян Генрик Серацінський став згодом одним з керівників омської таємної організації, за що його в 1833 р. було засуджено до шести тисяч шпіцрутенів. Він був автором „Історичної пісні”, яка користувалась особливою популярністю серед висланців⁸⁰², останнім місцем притулку для легендарного повстанця став Омськ. Привид Сибіру досить виразно постав і перед Т. Падурою, але завдяки щасливому випадку йому вдалося уникнути долі сибіряка.

В кінці 1830-х років у зв'язку зі справою Ш. Конарського по Волині прокотилась нова хвиля арештів і вислань. До 1856 р. в Сибіру на Алесандрівському заводі перебували Карл Олізар, поміщик с. Раймест Луцького повіту, й Пилип Олізар із с. Студениці (Коростишівської волості). Після повернення додому вони так само одразу потрапили під безстроковий нагляд поліції⁸⁰³. За „списком Конарського” в 1838 р. була заарештована письменниця Єва Фелінська, яка пізніше розповість про ув'язнення в „Уривках з щоденника .., що був написаний у Березові” та „Занотованих спогадах із вислання до Сибіру та перебування в Березові та Саратові”. У 1839 р. було засуджено з конфіскацією маєтку на двадцять років каторги Юстина Рущинського, який після повернення із вислання до Іркутська поселився в Житомирі, де й помер 10 жовтня 1892 р. у віці 82 років⁸⁰⁴, залишавши як повчання нащадкам „Спогади про вислання до Сибіру”. У 1838 р. за конспіративну діяльність був етапований Каспер Мошковський, член волинського союзу. Наступним став Вацлав Ласоцький, який після звільнення жив у с. Пряжеві біля Житомира, де працював над „Мемуарами з мого життя”. У 1844 р. до вислання в Сибір було засуджено Р. Піотровського, який у „Мемуарах про перебування в Сибіру” донесе європейській спільноті розповіді про жахи й знущання сибірського заслання. Злий жарт ходив тоді на Волині: „Скоро Сибір стане польським”⁸⁰⁵.

⁸⁰² Łanda S. Album odeskiej przyjaciółki A. Mackiewiczza // Pamiętnik literacki. – № 4. – 1973. – S. 203 – 204.

⁸⁰³ ДАЖО. „Ведомости о лицах, состоявших под надзором полиции Волынской губернии в 1862 – 1864 гг.”. – Ф. 70, оп. 1, спр. 214. – Арк. 88, 94, 149, 225, 252, 350, 472, 474, 606, 611 – всі зворот. „Ведомости о лицах, состоявших под надзором полиции Волынской губернии в 1865 г.”. – Ф. 70, оп. 3, спр. 4. – Арк. 19 зв.

⁸⁰⁴ Cmentarz polski w Żytomierzu. – Warszawa, 1999. – S. 397, foto 283.

⁸⁰⁵ Czajkowski M. Pisma. – Т. IV. Owruczani, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. XV.

Волинська сибіріада, як і польська, українська чи російська, – одна з найтрагічніших сторінок історії краю⁸⁰⁶. Художні твори про надії й розпач, велич і трагізм яскраво ілюструють сумні події ще недавньої спільної історії народів однієї держави – Російської імперії. Це не тільки описи суворого та вибагливого краю, де людина постійно балансує на межі життя та смерті. Це не тільки своєрідне протиставлення високих моральних принципів царському свавілля і знуцанню. Нарешті, це не стільки описи страждань і мучеництва, а, перш за все, – гімн людській доброті, християнському всепрощенню й високому званню Людини, яка змогла жити й виживати, залишаючись Людиною, в екстремальних, нелюдських умовах.

ЄВА ФЕЛІНСЬКА

Серед жінок Волині першої половини XIX століття, які яскраво репрезентують волинську громадськість, активно займалися суспільною діяльністю і посіли достойне місце серед волинських письменників, ставши знаковими постатями правобережної культури, освіти й красного письменства, безперечно, провідне місце належить Єві Фелінській (Ewa Felińska, 26 грудня 1793, с. Узноха Слуцького повіту, Беларусь – 20 грудня 1859, Воютин, похована в Скурцях Луцького повіту).

Коли передчасно помер батько Зигмунд Вендорф (Wendorff), Єві було лише чотири роки. Це не дозволило їй отримати в своїй родині навіть тих основ жіночої освіти, які могли бути доступними й дозволеними дівчатам відповідного стану. Відтоді шлях до ґрунтовної освіти майбутня письменниця мала пройти самотужки, лише завдяки своїм здібностям і прагненню до знань. Осиротіла родина змушена була проживати в мастках більш заможної рідні, де Єва навчилась писати й рахувати, вивчила французьку мову й отримала ґрунтовні навички гри на фортепіано. В одинадцять років вона вже змогла опанувати дозволений і визнаний у той час обсяг жіночої освіти. Єва багато читала, її спостережливість та вроджене вміння співставляти й аналізувати факти та явища життя з дитинства виділяли її яскраву особистість серед свого товариства. Перші літературні спроби Єви Вендорф відносяться до періоду ранньої юності.

⁸⁰⁶ Witte K. Krzemieniec i Liceum w latach 1824 – 1831 // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St. Makowskiego. – Warszawa, 2004. – S. 543 – 544; Горова Ю. Топос Сибіру у творчості Тараса Шевченка та польських романтиків // Слово і час. – № 3. – 2003. – С. 56 – 61.

У вісімнадцять років (1811 р.) Єва вийшла заміж за Герарда Фелінського (25 вересня 1787⁸⁰⁷ – 1833), молодшого брата видатного драматурга, вченого й освітянина Алойзи Фелінського. Герард, як і його старший брат, був обдарованою та ґрунтовно освіченою людиною. У 1820 р. його було обрано депутатом 1-го департаменту канцелярії Волинської губернії, й родина переїхала з Воютина на постійне місце проживання до Житомира.

З 1831 р. сім'я вже мешкала в родинних маєтках Луцького повіту, який наприкінці осені цього року опинився в центрі листопадового повстанського руху. Погляди подружжя не відрізнялись лояльністю та поміркованістю в оцінці дій царської влади. Тому з метою забезпечення хоч тимчасового спокою Фелінські змушені були тимчасово виїхати в сусідню Галичину. Однак скоро й тут стало відомо про неупереджені політичні настрої та погляди Герарда та Єви, в результаті чого вони одразу потрапляють під пильний нагляд поліції.

Після раптової смерті чоловіка Є. Фелінська залишалась одна вихователькою та опорою для шістьох своїх дітей. Проблема забезпечення дітей належною освітою, враховуючи більш, ніж скромні статки родини, постала в житті Є. Фелінської вдруге і з не менш важкими наслідками. В 1837 р. Єва перевозить родину разом з хворою матір'ю до славетного Кременця, де ще залишались не тільки спомини про видатне минуле, але й рештки колишнього кременецького духу. Сильна й талановита особистість привертає до себе увагу, органічно входить до кола патріотично налаштованого дворянства, стає впливовою особою Кременця кінця 1830-х років.

Тому, мабуть, не дивно, що в 1838 р. Є. Фелінська знову потрапляє під нагляд поліції, а невдовзі – і під арешт у зв'язку з гучною на Правобережжі справою Ш. Конарського. Однак сама письменниця ніде не згадує і не розповідає про свою участь у „списку Ш. Конарського”. Подробиці її діяльності до цих пір не відомі⁸⁰⁸.

Єву спочатку було етаповано на слідство до Вільна, а звідти переведено до Києва, де в березні відбувся суд, за ухвалою якого її було

⁸⁰⁷ ДАЖО. „Дело Волинского дворянского депутатского собрания о дворянском происхождении рода Фелинских”. – Ф. 146, оп. 1, спр. 6171. – Арк. 15 зв.; „Дело Волинское дворянское депутатское собрание, гор. Житомир Волинской губернии. Родословная книга дворян Волинской губернии (на буквы Т – Х). Часть 6”. – Ф. 146, оп. 1, спр. 456. – Арк. 450.

⁸⁰⁸ Śliwowska W. Ewy z Wendorffów Felińskiej myśli i czyny // Wrocławskie Studia Wschodnie. – № 2. – Wrocław, 1998. – S. 9 – 27. – S. 10.

засуджено до вислання в Сибір. У сумнозвісному містечку Берьозов (тепер Тюменської обл.), де свого часу відбував заслання і помер улюблениць Петра І Олександр Меншиков (1727 – 1729), молода літераторка перебувала два роки, завоювавши прихильність і повагу як побратимів по ув'язненню, так і місцевого населення, мужньо переносячи всі труднощі позбавлення волі. В 1841 р. з краю вічної мерзлоти її було переведено до Саратова, що значно полегшило її життя. Тут Є. Фелінська, перебуваючи на примусовому поселенні, прожила ще три роки. На побачення з матір'ю у Саратов приїздили дочка Пакуліна та син Зигмунт Щесни, який невдовзі стане видатним суспільним та клерикальним діячем Польщі⁸⁰⁹.

В період заслання й перебування в Сибіру особливо яскраво розкрились риси Є. Фелінської як письменника-мемуариста. Перша публікація письменниці, обдарованої з дитинства непересічною спостережливістю, вмінням бачити, аналізувати і співставляти здавалось би розрізнені факти й події, вийшла в 1843 р. в „Петербурзькому тижневику” („Tygodnik Petersburski”). Це були „Роздуми про розвиток людяності” („Myśli o postępie ludzkości”), що знайшли гарячу підтримку серед критиків, читачів, редакції щоденника й одразу поставили ім'я видатної волинянки в один ряд з відомими художниками слова не тільки Правобережжя, але й усіх польськомовних читачів Російської імперії.

Відбувши термін заслання, Є. Фелінська повертається на Волинь, яка вже стала для неї рідною. Живе в маєтку чоловіка – Воютині Луцького повіту, займається господарством і все активніше –

⁸⁰⁹ Зигмунд Щесни Фелінський (1 грудня 1822, Воютин – 17 вересня 1895, Краків), варшавський архієпископ та митрополит. Закінчив Клеванську гімназію, в 1845 р. – математичний факультет Московського університету, відвідав Австрію, Німеччину та Францію, де потоваришував з Ю. Словацьким, який помер у нього на руках. Щоб присвятити себе божому служінню, поступає в духовну семінарію в Луцьку, звідки в 1851 р. його направляють на навчання до Петербурзької духовної академії. В 1855 р. З.Щ. Фелінського було рукопокладено у сан священика архієпископом І. Головінським. Служив у костьолі св. Катерини, був професором філософії в Духовній академії Санкт-Петербурга. В 1862 р. за представленням Олександра II висвячений на єпископа. У Варшаві сприяв розвитку доброчинності, опікувався світською та духовною освітою, становищем дівчат-сиріт, ув'язнених, заарештованих учасників січневого повстання 1863 р., що викликало невдоволення влади. Того ж року був засланий до Ярославля, звільнений у 1883 р. без права повернення до своєї пастви. Жив у Галичині. Автор багатьох праць з теології, а також „Моє перебування у Варшаві. Мемуари” („Mój pobyt w Warszawie. Pamiętnik”, 1896) та „Мемуарів” („Pamiętniki”, 2 т., Kraków, 1897).

літературною творчістю. Багато напрацювань було зроблено ще в заслання, однак довелося наполегливо працювати і вдома. Письменниця стала отримувати замовлення. Її охоче друкують. Ім'я Є. Фелінської стало у волинському краї відомим, а незабаром і легендарним.

В цей період письменниця написала й видала низку повістей з народного життя: „Герсила” („Hersylia”, Wilno, 1849) „Депутат” („Pan Deputat”, Wilno, 1852) „Сестричка і тітка” („Siostrzenica i ciocka”, Wilno, 1853), в „Athenaeum” Ю.І. Крашевського побачили світ „Святвечір Нового року” („Wigilia Nowego Roku”, 1847) і „Помилка” („Pomyłka”, 1851), у яких знайшли відбиток як дитячі спогади, так і незабутні враження після листопадових подій. Особливістю творчого методу авторки є глибоке проникнення в особливості жіночого сприйняття світу й відображення жіночої долі на тлі карколомних історичних подій. Про дружні стосунки між Є.Фелінською і Ю.І. Крашевським свідчать 26 листів письменниці, що збереглися до нашого часу.

Перші мемуаристичні спроби Є. Фелінської відносяться не пізніше, ніж до 1845 р., тобто часу, коли письменниця надрукувала в „Athenaeum” Ю.І. Крашевського „Уривки з щоденника .., що був написаний у Березові” („Wyjątki z dziennika ... pisanego w Berezowie”, 1845 – 1846) та „Занотовані спогади із вислання до Сибіру та перебування в Березові та Саратові” („Wspomnienia z podróży do Syberii i pobytu w Berezowie i Saradowie spisane”, 1849 – 1850). До літераторки приходять заслужене визнання та легендарна відомість. У 1853 р. у Вільно вже виходить узагальнене видання „Занотованих спогадів ...” у трьох томах.

З 1851 р. Є. Фелінська починає роботу над головним твором свого життя – великими і об'ємними мемуарами про минулі часи, людей і звичаї, історію й надії, які не виправдались. Пише легко, захоплено, на одному диханні. Стиль її мемуарів нагадує художні романи чи повісті, руйнуючи усталені уявлення про традиційні спогади. „Мемуари з життя Єви Фелінської” („Pamiętniki z życia Ewy Felńskiej”, seria I, 3 t.; seria II, 2 t.), робота над якими була перервана лише смертю письменниці, виходили у Вільно протягом 1856 – 1860 років. Мемуари охоплюють період від народження письменниці і до її перебування в Житомирі, тобто до 1822 р., де жила родина під час служби Герарда. Однак деякі екстраполяції простягаються аж до 1831 р.

Навіть якщо застосувати до останнього твору Є. Фелінської визначення унікальні, то й це не зможе вичерпно охарактеризувати роль „Мемуарів з життя Єви Фелінської” в культурному просторі Волині та їх значення в історії літератури й культури краю. Мемуари являють собою складно структурований текст, що містить безпосередньо мемуаристичні

відомості, унікальні факти, оцінки, роздуми, розгорнуті публіцистичні пасажі, ґрунтовні аналітичні викладки й масштабні спостереження людини з державним світоглядом і власним поглядом на розвиток суспільної думки в державі. Об'ємні характеристики сучасників, аналіз політичного, громадського та духовного життя Правобережжя, нарешті, викладення глибоких і прогресивних педагогічних поглядів, аналіз ролі та місця жінок у суспільстві⁸¹⁰, рецепції польської громадської думки, а також високі духовні й моральні пріоритети Є. Фелінської сьогодні підносять її „Мемуари...” до рівня найвидатніших творів волинських письменників.

Викликає захоплення стиль авторки, який характеризує логічність, простота й високохудожнє викладення. Ліричні переживання, одухотворені роздуми, підтверджені раціональними, логічними й обґрунтованими спостереженнями, задушевність розповіді авторки – все надає мемуарам неповторної оригінальності, винятковості.

Художній простір мемуарів Є. Фелінської – значний. Тільки в другому томі другої серії він охоплює життя частини східної Польщі, Австрії й Литви до центрального міста Волині – Житомира. Оскільки комплексне висвітлення цієї проблеми може скласти велике окреме дослідження, запинимось безпосередньо на просторі волинському, який вміщено в розділі Х. „Вибори – Житомир” у „Мемуарах з життя Єви Фелінської” (*Felińska E. Pamiętniki z życia..., seria II, t. 2, s. 358 – 406*).

Приводом для художнього осмислення волинського простору стала поїздка мемуаристки в липні 1820 р. з села Воютина Луцького повіту Волинської губернії до столиці Волинської губернії міста Житомира, викликана пересічними побутовими обставинами. Воютин і Житомир – два діаметрально протилежні населені пункти губернії, що лежать на крайніх частинах вісі Захід-Схід на відстані в триста верст (*Felińska E. Pamiętniki z życia..., seria II, t. 2, s. 359*). На відміну від подорожі Схід-Захід, що мала досить розвинуту традицію в східноєвропейських літературах, письменниця рухається в зворотному напрямку. Зазначимо, що Волютин (завдяки Алойзи Фелінському) так само, як і Житомир, відповідно до свого статусу – поселення знакові в культурологічному просторі краю. Дорога, якою просувається мемуаристка, добре відома в історії, а також в економічному й суспільному житті Російської імперії. Вона називалась Брест-Литовський тракт (рідше – Київський) і мала значення, перш за все, торгового шляху,

⁸¹⁰ Див.: Єршова Л. Жіноча освіта на Волині. – Житомир: Полісся, 2006. – С. 63 – 65 та наст.

а також поштового⁸¹¹, етапного та військового⁸¹². Саме цей шлях був і є одним з основних доленосних сполучних артерій Правобережжя – від Києва на захід. Саме цим трактом йшли російські війська на Варшаву, щоб розгромити повстання Т. Костюшка⁸¹³. Слід зазначити, що на початку століття ця дорога мала ґрунтове „покриття” і часто простягалася через піски й болота. Тому дуже цікавою особливістю мемуарів пані Єви є те, що в них зовсім не акцентується увага на труднощах, які неодмінно виникали під час такої подорожі, наприклад, на тривалому очікуванні заміни поштових коней, пануючому «порядку» на поштових станціях, описах «зручностей» самої дороги. Деталі побуту стають не те що другорядними подробицями тексту, а взагалі винесені далеко на його маргінес.

Уже на початку подорожі письменниця проголошує своє естетичне кредо, яке стане домінантою аксіологічних оцінок побаченого та пережитого: „Нехай хто хоче назве мої хвилювання, викликані спогадами про імена, овіяні славою й народною шаною, забобонами. Якщо це слабкість, то я її визнаю. Не можу дивитись без тремтливої поваги на те, що ми інколи пригадуємо з історичної минувшини, написаної кров'ю і заслугами мужів, які, забувши про себе, присвятили своє життя загальному добру, в небезпеці рятуючи край або підтримуючи його радою, які повели інших за собою до виконання своїх святих обов'язків” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 360*).

Саме з таким відчуттям часу й простору – минувшина-сьогодення – літераторка в'їздить до Млинова Рівненського повіту – резиденцію потомків Кароля Ходкевича. Скільки суперечливих вражень виникає у розповідача! Чудовий дім, зі смаком оздоблене обійстя, але їй не дають спокою спустілі замки, пануюча тут поміркованість життя, відсутність духу Великого Кароля, того Кароля, який „з ліжка зривався на коня, віддавав накази, підіймав бойовий дух у товаришів і вигравав битви. Які

⁸¹¹ Старинные тракты, или дороги в Южной России // Киевская старина. – Т. 2. – № 6. – 1882. – С. 543 – 546; Мердер А. Из архивов Юго-Западного края „Учреждение в Киеве экстрапочты через Житомир на С.-Петербург и Одессу” // Киевская старина. – Т. 84. – № 2. – 1904. – С. 49 – 50.

⁸¹² Военно-статистическое обозрение Российской империи. Киевская губерния. – Т. X. – Ч. 1. – СПб, 1848. – С. 48, 67, 70, і наст.

⁸¹³ „Російські війська йшли на Варшаву через Волинь; то були часи Енгельгарда, Денисова, Тормасова, який батожив, кого бачив, Суворова, який грабував, палив, виганяв, забирав, робив, що хотів, природно, як у завойованому краї”, – згадував С. Івановський: Heleniusz E. (Iwanowski E.). Pamiętki polskie z różnych czasów. – Т. 2. – Kraków, 1882. – S. 244.

відбулись зміни!» (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 361*). Поетичною особливістю структурування художнього простору Є. Фелінською є тільки їй властиве органічне поєднання часу й місця, минувшини й сьогодення, події й особистості.

Наступна зупинка – Дубно. Руїни фортець, покинуті замки, спогади про колишні славетні дубенські ярмарки, роздуми про останнього власника міста Юзефа Любомирського⁸¹⁴, який, на жаль, переїхав з Дубна до маєтку дружини, через що місто втратило поступ і світськість. Розповідь сумна, безутішна – знову розчарування (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 361 – 362*).

Острог – колись столиця князів Острозьких: зручне розташування, красиві, не за один день збудовані будинки. Наперекір випадкам, часу й недбальству наступних поколінь вони зберегли сліди своєї давньої величі (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 362*). „Проїхали Аннопіль без всякого враження”, палац Станіслава Яблоновського переданий греко-руській семінарії (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 363*).

Корець – резиденція князів Чарторийських, замок на скелі, який майже порожній. „Князь стольник уже неживий. Княгиня стольниковича, будучи розлученою з чоловіком, доживала віку в Римі. П'ять дочок, які залишилися, розділили між собою багатий спадок. Отак і зникла давня світлість Корця. Жоден зять не хотів чи не міг підтримати пам'ятку старожитнього роду після згасання чоловічої лінії”. В Корці – славна порцелянова фабрика⁸¹⁵. Авторка хотіла її відвідати, але дізналась, що фабрика закрита через те, що, „ставши власністю декількох осіб, не має потрібної сили і єдності до просування її вперед” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 363 – 364*).

Старовинний Звягель перейменовано на Новоград-Волинський – власність Уварових. Скелясті береги Случі, через яку треба було

⁸¹⁴ Ю. Любомирський, пом. у липні 1817 р. в Рівному, він також герой спогадів: Stecki T.J. Z bogu i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – S. 37 – 43; Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu. – T. I. – Wilno, 1921. – S. 197; Lubomirski S. Pamiętniki / Wyd. W. Konopczyński. – Lwów, 1925.

⁸¹⁵ Див.: Heleniusz E. (Iwanowski E.). Pamiątki polskie z różnych czasów. – T. 2. – Kraków, 1882. – S. 227 – 228; Петрякова Ф.С. Украинский художественный фарфор (Конец XVIII – начало XX ст.). – К.: Наукова думка, 1985. – С. 15 – 53; Арндт Н. Известная фарфоровая фабрика и евангелическая община в Корце // Родина Волинь. Сб. ст. / Состав. Н.А. Арндт, Г.П. Мокрицкий. – Визентхайд-Житомир: Издательство „Волинь”, 1998. – С. 19 – 24; Трембiцький А.М. Історія волинської порцеляни кінця XVIII – початку XX ст. у працях Володимира Січинського // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми. Наук. зб. / Гол. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Косенко, 2005. – С. 228 – 231.

переправляється поромом. „Ніколи до цього не бачила скель, і вони справили на мене зовсім нові враження” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... seria II, t. 2, s. 364*).

Після переїзду через Случ відмінне, інше, незвичайне враження викликає в мемуаристки новий простір Волині. „Здається, в'їхала в інший край”, – ділиться побаченим Є. Фелінська (*Felińska E. Pamiętniki z życia... seria II, t. 2, s. 364*). Случ в уяві волинянки була не тільки територіальним водорозділом Волині, але й ментальним. Мабуть, не випадково, що М. Чайковський в оповіданні „Овручани. 1794” згадує Случ, як межу, до якої просунулись московити та за якою скінчилась колишня правда⁸¹⁶. А інша мемуаристка – Анна Прушинська (1880 – 1962), мабуть, не випадково декількома десятками років по тому назве свої спогади „Між Бугом і Случчю” (А. Pruszyńska „Między Bohem a Słuczą”, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991). Акватичний символ Случі в світогляді мешканців Правобережжя набув досить глибокого значення, що містило бінарно-антонімічну семантику: з одного боку, – як кордон розмежування, з другого, – як місце з'єднання земель. Є. Фелінська, яка до цього часу мешкала лише в західній Волині, занотовує враження від іншого волинського простору – східного. Це ані поганий, ані добрий, не кращий і не спотворений простір. Це просто – інший простір, який має свою чарівність, свою змістовність, свою неповторність. „Закінчились житні ґрунти, розмай красвидів, гори, дубові ліси, добротні двори, муровані корчми: тракт пішов через піски й соснові ліси, – це риси Полісся; не можливо було уявити, що ми наближаємось до тої врожайної України, молоком і медом текучої, земля якої невичерпна у плодovitості, яка не потребує штучних запасів, а пшениця родить на кожному клаптику. Отож, тими пісками й лісами ми їхали до самого Житомира” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... seria II, t. 2, s. 364 – 365*). На противагу мальовничим поліським пейзажам околиць над Стирем та Іквою, пагорбкам, лісочкам, селам і чудово оздобленим будиночкам (*Felińska E. Pamiętniki z życia... seria II, t. 2, s. 360*) мемуаристка творить інший, не менш казковий пейзаж за Случчю. Протиставлення родючих ґрунтів – піскам, дубових лісів – сосновим не має вартісної оцінки, це, радше, безпристрасна констатація митцем слова звичайного факту. Однак письменниця відчуває й знає, що десь на просторах України є казкові врожаї, молоко й мед, словом, спокійне й забезпечене трудове життя, що

⁸¹⁶ Czajkowski M. Piśma. – Т. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 117, 129.

дає змогу відчуті міфологізоване наповнення автором зображуваного простору.

В поетичному репертуарі Є. Фелінської у виборі об'єктів для спостереження волинського простору звертає на себе увагу, як бачимо, небайдуже ставлення авторки до скель, замків, палаців. У предметному світі романтизму скеля є символом твердості, стійкості й сталості⁸¹⁷. Контекстуальними синонімами для неї можуть виступати також гора, камінь або замок-палац-будинок. Скеля є основою подійно організуючого сюжету багатьох волинських мемуарів. Крім цього, сакральне ставлення до неї в духовній історії краю залишилось увічненим у камені. Тільки в Житомирі височіють скелі: „Чотири брати”, „Голова Чацького”, „Скеля Крашевського”. У Рівненському повіті – „Соколіні гори” (Князь-гора)⁸¹⁸. В Коростишеві відомі скелі „Фелінський”⁸¹⁹, „Михайлин камінь”, „Ядвіга”, „Марія”, „Високий камінь” та ін. Дійсно, великі гранітні скелі – практично відсутнє явище в Поліській низині й досить типове у Волинській і Придніпровській височині. Тому в західній Волині подібних нерукотворних пам'ятників геологічної історії краю немає. Художнє сприйняття волинської скелі тісно пов'язане з водою і річкою, на березі якої вона розташована. В уяві письменників-романтиків, як і в Є. Фелінської, лицарський замок асоціюється зі скелею, на якій він, як правило, височіє. Як наслідок – скеля виступає складовою символу лицарства і глибше – лицарського кодексу честі. Громадянин має бути таким же твердим і вірним обов'язку, як непорушна скеля. Крім романтичних спогадів про колишню могутність і праведність, скеля-палац у „Мемуарах ...” Є. Фелінської викликає ще гіркий присмак незаповненої нічим втрати славетного минулого, тієї польщизни, про яку залишається тільки мріяти й згадувати.

Особливе місце в просторі Волині, створеному Є. Фелінською, займає тоді швидка й могутня річка Тетерів, у яку мемуаристка віддано закохана. Це важлива водна артерія Волині (від джерела до впадіння в

⁸¹⁷ Див.: Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. – Т. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1992. – С. 689 – 719 (Показчик); Мифологический словарь / Гл. ред. Е.М. Мелетинский. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С. 724 (Показчик). Иллюстрированная энциклопедия символов. – М.: АСТ Астрель, 2003. – С. 596.

⁸¹⁸ Геологические памятники Украины. Справочник-путеводитель. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 35 – 36, 104.

⁸¹⁹ Єршов В. Напис на скелі // Пам'ятники України (Київ). – № 3. – 1986. – С. 50.

Дніпро – 184 версти⁸²⁰), що була судноплавною й виконувала функцію сплавної річки⁸²¹. Оспіваний у численних творах українського фольклору, Тетерів став одним з справжніх романтичних акватичних символів Правобережної України.

Перший опис Тетерева на сторінках „Мемуарів ...” має суб’єктивно-приватний характер: „Любила, забравши дітей, виїхати за місто до лісу чи в поле, або спуститись на берег Тетерева, йти за плином цієї річки аж до закладу сестер милосердя” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... seria II, t. 2, s. 384*). Далі письменниця з метою поглиблення вражень звертає увагу на характер річки, який алюзорно перегукується з виразними рисами орієнтального простору: „Рухливий Тетерів, що тече між валунами, вирізняється дикою красою протилежного берегу, що наїжився скелями, вкритими зеленню” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... seria II, t. 2, s. 385*). Як би звично не сприймався цей краєвид читачем зі східної Волині, для західного письменника це дійсно був екзотичний пейзаж. Так, зокрема, сприйняв його Д.Н.Г. Байрон у поемі „Мазепа”, де вся Україна являла собою орієнтальний простір. Таким же важливим внеском у розвиток орієнталізму в літературі Волині стали свого часу “Щоденник подорожі до Криму, що відбулася в 1825 році” К. Качковського і „Спогади про Одесу, Єдисани і Буджак” Ю.І. Крашевського. Поруч з поодинокими екзотично-пейзажними вкрапленнями в „Мемуарах ...” Є. Фелінської це були одні з перших творів волинської літератури доби романтизму, які несли на собі відбиток орієнтальної поетики.

В наступних описах, відповідно до естетичного кредо автора „Мемуарів ...”, Тетерів набирає міфологічної потужності й значущості: „Тіні дерев не бракувало місту, на це Житомир не був убогим. До того ж високі й фантастичні скелі, височіючи над Тетеревом, створювали захоплюючий краєвид. Вмостившись на їх вершинах під тінистими деревами, дивилась у глибини лежачого під ногами Тетерева, що лизав своїми хвилями гранітне каміння, одірваний століттями від рідних берегів скелями, а звідси приречений на вічну війну зі стихією, яка постійно змінюється” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... seria II, t. 2, s. 387*). Сприйняття скелясто-акватично-палацового простору Волині в мемуарній творчості Є. Фелінської сформувалось не тільки в традиційну

⁸²⁰ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб, 1852. – С. 50.

⁸²¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Киевская губерния. – Т. X. – Ч. 1. – СПб, 1848. – С. 16.

горизонтально-просторову рефлексію, але й отримало вертикально-історичне спрямування, яке органічно поєднується з роздумами над минулими подіями, що відбувались у краї, долями пересічених людей і лицарів. Навіть поліська природа уособлює персоніфікований характер краю.

Просування оповідача простором Волині в першій половині Х розділу „Мемуарів ...” іде наскрізним лінійним рухом від Воютина до Житомира. Характер руху мемуаристики волинським простором після того, як вона стала мешканкою Житомира, тобто в другій частині Х розділу, змінюється й набуває вже кругового характеру, відповідно до руху часової стрілки. Цей рух відбувається навколо губернського центру, як організуючої субстанції. Серед багатьох населених пунктів авторка виділяє село Волосів, де вона жила як вдова Алойзи Фелінського (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 368*), Кодню – маєтність генерала Міхала Коженювського (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 371*), Романів – резиденцію Ілінських (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 376*), нарешті, Кременець – місце відпочинку й гармонії (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 393*).

Основне місце цієї частини „Мемуарів ...” займає Житомир. Опис міста Євою Фелінською разом з „Волинськими вечорами” Ю.І. Крашевського, „Паном Стольниковичем” Ю. Коженювського і „Спогадами. Мемуарами” Ф. Ковальського є у волинській літературі однією з перших спроб осмислити урбаністичний простір краю. Пожежі, приїзд у бедуїнському одязі Вацлава Ржевуського, масонські ложі, карнавали, елегантні вечірки, редути (костюмовані бали або маскаради), бали, аматорські театри, казино – ось досить строката та алогічна картина міста, відтвореного мемуаристкою⁸²². „В ту епоху в Житомирі мало було домів, – згадувала Є. Фелінська, – які б утворювали коло вищого товариства. Не було звичним, щоб приватні особи (дворянство – В.Є.) приїздили сюди на постійне проживання, тут жили службовці. А службовці ділились ще на свої котерії. Природно, що обрані урядовці

⁸²² Таке ж несприйняття карнавалів, пікніків, редутив виказує і Є. Івановський, коли описує німецькі забави в Махнівці Прота Потоцького: „Молодь без перерви танцювала, пиво й вино лилися рікою, обіди й вечері були ситними, на столах у мідних баняхах постійно стояли німецькі делікатеси: масло й сири..., сидячи на бочці їхали вулицею, людський натовп за ними летів зі сміхом, з криком; жиди зі страхом втікали; розливали з бочки пиво, але дуже церемонно, і так їхали до річки: потім його стягували з бочки й кидали в болото, топили Бахуса”: Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 2. – Kraków, 1876. – S. 400 – 401.

жили більшою частиною спільним своїм життям, поки якісь чвари деяких з них не відштовхували, коронні – становили особливий прошарок, але тільки деякі з них тягнулись до життя суспільного. Іноді дехто з обивателів приїздив із сіл для вирішення своїх справ або на збори масонів, які збирались на свої урочистості, що час від часу підживлювало міське товариство новими враженнями” (*Felińska E. Pamięniki z życia..., seria II, t. 2, s. 372 – 373*). Відсутність гармонії, логіки, змістовності життя, антагонізм, де все побудовано на поєднанні несумісних речей, викликають нерозуміння й здивування мемуаристки. Це ставлення підсилюється з появою в житомирському товаристві нових сімей з іншого, недворянського світу, який поволі став затягувати до свого нешляхетного кола представників титулованої верстви: „Але коли прибуло до Житомира декілька сімей з іншого світу, декого (з дворян – В. Є.) почало хилити лише до забав, контактів з особами, які не стояли з ними на одному щаблі суспільної ієрархії... Цього було досить, щоб ті, хто до цього часу не мав приводу скаржитись на непристойність, відштовхнулись від них через виниклі проблеми після такого спілкування. Проте через наслідування почали відходити й інші” (*Felińska E. Pamięniki z życia..., seria II, t. 2, s. 395*).

Руйнування старих шляхетських традицій, усталеного аристократичного життя, на думку автора, вело до занепаду шляхетності як засобу існування, зумовлювало деградацію почуття обов’язку стародавніх родин перед суспільством. На початку 1820-х років Житомир ще не набув магічної сили центру духовного тяжіння, навпаки, він відштовхує, нівелює людину. Хаосу й строкатості міста письменниця протиставляє спокійні і сповнені високим одухотворенням подорожі берегами Тетерева, маївки за містом та спокій сільського життя. Але й надалі проблеми відповідальності перед суспільством, розвитку краю, виховання громадянського почуття й обов’язку перед нащадками стануть найпріоритетнішими в актуалізації Є. Фелінської суспільного життя, з однієї сторони, а з іншої – художньою особливістю осмислення часу й простору в її „Мемуарах ...”.

Є. Фелінська – дійсно палкий патріот Волині. Вона самовіддано любить цю землю, яку називає гарною країною (*Felińska E. Pamięniki z życia..., seria II, t. 2, s. 360*), усіяною гніздами видатних польських родин. Безперечно, давність волинської землі, яка, на думку авторки, підтверджується споконвічним проживанням колишньої шляхти, є одним з найбільш виразних мотивів художньої літератури краю першої половини ХІХ століття, включаючи, перш за все, мемуаристичну (порівн., наприклад, „Листки, принесені вихором з України до Кракова”

Є. Івановського, „Спогади ясновельможного пана Северина Соплиці” Г. Ржевського, „Спогади Полісся, Волині й Литви” Ю.І. Крашевського та ін.). У наступних сюжетах, які так чи інакше характеризуватимуть певну особистість у мемуарах, у репертуарі поетичних домінант Є. Фелінської рід чи походження будуть мати домінантне значення. Звертання до минулих заслуг роду, його внеску в розвиток вітчизни – спроба авторки стиснути художній час в один лінійний (не дискретний) поступ історії.

Художній портрет у „Мемуарах ...” Є. Фелінської представляє собою складно змодельовану структуру. Поруч з такими важливими периферійними референтами, як обличчя, костюм, етикет, провідне місце, перш за все, посідає поведінка, спосіб життя та вчинки, де базові аксіологічні домінанти ґрунтуються на ролі та внеску конкретної особистості в суспільне життя краю. Таким чином, зовнішньо нейтральний портрет плавно переходить у портрет-характеристику. Еталоном особистості Є. Фелінська представляє губернатора Волині – генерала В.К. Гіжицького.

При першій зустрічі з В.К. Гіжицьким на сторінках „Мемуарів ...” авторка створює досить романтичний портрет героя свого твору: „Пан Гіжицький був нормального зросту, худий: зморшене лице свідчило, що він вже немало літ прожив на світі. Однак одухотвореність обличчя і жвавість рухів говорили, що віку не вдалось охолодити ту кров, що текла в його жилах занадто швидко. Маючи запальний, невгамовний і вибуховий темперамент, у юні роки часто потрапляв до різних ситуацій, з яких ледве вдавалось вибиратись, докладаючи титанічних зусиль, а іноді й не без великих пригод. У молодості служив у польському війську й вислужив високе становище, яким закінчив життя військове й почав життя цивільне. Деякі події вирішили все навпаки, знову пішов до війська, але тепер не до польського, якого вже не існувало, а до російського. Отримав звання генерала, відійшов від служби, за дозволом царя Олександра I прийняв відомство волинського губернського маршалка. Праведний характер громадянина пана Гіжицького, відвага, незаплямовані честь і шляхетність додали йому багато щирих друзів” (*Felińska E. Pamiętniki z życia..., seria II, t. 2, s. 373 – 374*). Це перше, спочатку зовнішнє наповнення образу: недомовлене, утаємничене минуле, що викладене низкою натяків, корінна зміна способу життя, успіх, що скрізь супроводжує героя, нарешті, основна й вирішальна риса волинянина – шляхетність – все має сприяти позитивності сприйняття образу.

Наступним етапом у побудові позитивного сприйняття художнього образу виступають вчинки героя. Протягом усього Х розділу

„Вибори – Житомир” авторка фрагментарно розміщує в майже п'ятдесятисторінковому тексті розповіді про позитивні вчинки В.К. Гіжицького: вранці вставав о четвертій годині, до обіду приймав відвідувачів, жодного дня не пропускав обідньої літургії, після обіду – наступав час відпочинку. Своїх дітей родина не мала, однак у домі виховувались дві дівчинки, для яких наймали гувернантку (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 375 – 376*). В.К. Гіжицький був справжнім батьком і опікуном сестер милосердя в Житомирі, що доглядали за дітьми і хворими. Губернатор збирав для них добровісний пожертви, організовував будівництво приміщення: „неодноразово його можна було бачити лазячого по стінах високо над землею”, нарешті, звернувся до царя з проханням про забезпечення потреби в їжі, няньках, мамках, опаленні і т.д. Замість разової грошової допомоги просив дати притулку постійний фондуш у вигляді землі. Імператор Олександр I, погодившись зі слушною думкою губернатора, дарував закладу село Вільськ⁸²³ (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 386 – 387*). Одного разу, коли був призначений бал під час великого посту, В.К. Гіжицький, узявши в свої руки сіру шапку, вирік: „Танцювали в піст, подайте за це сестрам милосердя!” Авторка пригадує: „І ця сіра шапка не минула нікого. Старі, молоді, жінки, чоловіки, чи хто танцював, або не танцював, мусив заплатити данину. Жінки, які не мали при собі грошей і не могли позичити з гаманця чоловіка, мусили шукати кредиту, бо пан Гіжицький був наполегливим. Таким чином обійшовши залу, шапочка щиро наповнилась рублями та асигнаціями” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 406*).

На початку XIX століття на Правобережжі почала активно формуватись і поширюватись добровісність, як обов'язкова умова свідомого суспільного життя особистості. За дослідженнями Н.А. Сейко, серед головних чинників, що спонукали до розвитку добровісності, „були особисті чесноти, пов'язані з індивідуальним окресленням поняття соціальної справедливості, християнського милосердя тощо”⁸²⁴. Виходячи з композиції і форми подачі Є. Фелінською рис героя, чесноти В.К. Гіжицького були результатом саме такої мотивації поведінки волинського губернатора, яка, на думку автора мемуарів, мала стати взірцем для інших обивателів краю.

⁸²³ Тепер село Черняхівського р-ну Житомирської обл., див. також: Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 1. – Kraków, 1876. – S. 194.

⁸²⁴ Сейко Н.А. Добровісність у сфері освіти (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – С. 55.

Однак окультною особливістю композиції в побудові образу волинського губернатора Євою Фелінською є вагомий і впливовий підтекст, який не лежить на магістральному шляху його сприйняття. Річ у тім, що творцем тексту виступає автор, який з множини фактів виділив саме ті, які були найбільш до вподоби самому мемуаристу. Іншими словами, Є. Фелінська акцентує увагу на тому, що сповідує сама. Такий непрямий (*qualitas occulta*) вплив на реципієнта тексту, на відміну від неприхованої дидактичності епохи просвітництва, мав новаційний характер у мемуаристиці не тільки Волині, але й Польщі в цілому. Тому читач має право вбачати в мемуарних творіннях Є. Фелінської провід не тільки видатного письменника, але й педагога, вихователя, нарешті, публіциста і непересічного громадського діяча.

У протиставлення до образу В.К. Гіжицького Є. Фелінська створює образ матері Вацлава Ржевуського, гетьманші Констанції Ржевуської з роду Любомирських, яка тривалий час жила за кордоном, зробила надмірні розтрати та борги на декілька мільйонів і вимушена була передати волинські маєтки під ревізію для наступного розпродажу. В тексті відчувається критичне ставлення до людини, що живе тільки заради власного задоволення. Але ще більша неповага та обурення в мемуаристки викликали чиновники, які, дізнавшись, що для роботи комісії в Старокостянтинові⁸²⁵ виділено двісті тисяч рублів сріблом щорічно, затягнули роботу комісії на декілька десятків років! „Бо хто ж не знає слабостей людської натури, так вразливої на дзвін грошей, особливо в нашому столітті” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 370*), – з гіркотою сумує Є. Фелінська.

Таке ж критичне, може, й дещо іронічне ставлення викликав до себе Вацлав Ржевуський, відомий бедуїнський Емір, який у 1820 р. на декілька тижнів відвідав губернський центр: „Може бути, що маєткові інтереси привабили графа з улюбленого ним Сходу до нашої прозаїчної Волині, де він вважав себе за гостя” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 369*). Є. Фелінська описує метушню, що панувала навколо нього: „Граф Вацлав Ржевуський своїм прибуттям до Житомира справив неабияке враження. Його довга борода, східний одяг, поведінка, в якій відчувались східні орієнтальні риси, популярність, розум, знання світу й таланти, робили його особу винятковою. Кожен проводжав його поглядом, придивлявся до рухів, у найпересічнішому вчинку вбачав інтригуючі загадки, вирішуючи, чи польський магнат цілком

⁸²⁵ Старокостянтинів – родове містечко кн. Ржевуських: Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии. – Почаев, 1888. – С. 26.

обусурманився, чи тільки прийняв зовнішні форми. Мені зі сміхом розповідали всілякі подробиці щодо поведінки того несполитого явища на житомирському горизонті: як співав, як кланявся, як сидів, як їв грушку. Треба визнати, що й моя цікавість була сильно розбуджена. Він бідкався, що ніде не буває, що не може зустрічатись у товаристві з Еміром арабського племені, хоч відпочивав у Житомирі декілька тижнів” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... seria II, t. 2, s. 370*). Найголовніше в мемуарах Є. Фелінської – гуманістична чистота її героїні, що демонструє індивідуальну думку з усією її суперечливістю і відтінками. В тексті майстерно досягнуто дегероїзації установлених міфів.

Портрет-характеристика В.К. Гіжицького, чий день, так само як і життя, сповнений турботами про суспільне благо, протиставляється образами марнотратної К. Ржевуської і гульця В. Ржевуського – представникам одного роду, однієї родини. Не дивно, що образ В.К. Гіжицького живе й панує в „Мемуарах ...” Є. Фелінської протягом усього тексту, а долі двох інших персон безслідно губляться: К. Ржевуської – десь у Парижі, а В. Ржевуського – в околицях Дашова. „І життя, і смерть, – наголошує Є. Фелінська, – вийшли за межі посполитості, набувши рис авантюрного втаємничення” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... seria II, t. 2, s. 371*). Враховуючи досить велику популярність Вацлава Ржевуського у волинському суспільстві й масштабне відтворення його образу в польській художній літературі видатними майстрами слова, про що Є. Фелінська не могла не знати, авторка сміливо ламає всі встановлені стереотипи, хоробро й відверто протиставляє власну думку традиційним і усталеним уявленням, як, наприклад, щодо Вацлава Ржевуського, створює переосмислений образ авантюрно відомого „волинського еміра”. Це однозначно свідчить про її стійкі моральні принципи, високі християнські чесноти, прагнення до соціальної справедливості, нарешті, про своєрідне й неповторне художнє світобачення та здатність протистояти хибним масовим стереотипам.

Єва Фелінська досконало володіє всіма художніми прийомами організації мемуарного тексту. Вона майстерно влітає нарацію у розповідь, вибудовує багатоголосся, емоційно й сильно впливає на читача чуттєвим повідомленням. Письменниця залишила унікальні спогади про страшну пожежу міста в 1820 р., яка знищила більше двохсот будинків і надовго залишилась у пам’яті житомирян під назвою Велика Пожежа. Огонь поширювався містом дуже швидко, охопив частину Вільської вулиці, просунувся до католицької кафедри. Жах і трагедію міста письменниця передає через прийом, який умовно можна назвати часткою замість цілого (*pars pro toto*): розповідь про долю однієї родини –

Циприяна Стецького. В його домі, охопленому пожежею, залишився син. Трагедія міста подається через трагедію людини, доля якої – лише частинка великого міського попелища. Це найбільш емоційна й тяжка для сприймання частина мемуарів. Ц. Стецький безуспішно шукає дитину. „Нарешті якийсь солдат приносить осмолене дитя, загорнуте в рядно, й запитує пана Стецького, чи це не його син. Пан Стецький запалав радісною надією, але вона не довго тривала.

– Ні, це не мій син, – відповів солдату.

Солдат повертається з дитям назад, але з-під радюжки почувся голос.

– Тату, це ж я, твій син.

Цей голос влучив у серце батька, він кинувся до дитини, хоча сажа й брудне полотнище так її перемінили, що око підмануло батька, й ніжно притиснув його до серця” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 366 – 367*).

Зі спогадами про Житомир закінчилась робота над останніми сторінками об’ємного твору, а разом і видання останніх томів „Мемуарів” видатної волинянки. Прощаючись із краєм, де залишилась частина серця мемуаристки, Є. Фелінська, зокрема, писала: „Житомир, як та ріка, що весною, наповнившись водами, виходить з берегів, гуде, піниться, а через короткий час лягає в своє русло, так і він повертається до спокійного життя і звиклих клопотів.” (*Felińska E. Pamiętniki z życia... , seria II, t. 2, s. 406*).

РУФІН ПІОТРОВСЬКИЙ

Руфін Піотровський (Rufin Piotrowski, 1806, Малин Радомиського повіту Київської губ. – 20 липня 1872, Тарнів) – один з найлегендарніших і найвідоміших житомир’ян, який пройшов через горнила сибірського ув’язнення, а згодом став видатним письменником-мемуаристом, який голосно й правдиво розповів європейському читачеві про сибірську каторгу й заслання⁸²⁶. Р. Піотровський народився у дрібній шляхетській родині в невеликому українському містечку. Родина змогла дати дитині належну освіту в канівській василіанській школі.

Загострене почуття соціальної справедливості, активна життєва позиція привели Р. Піотровського в 1831 р. до загону волинського

⁸²⁶ Єршов В.О. Волиняни-поляки в Сибіру XIX століття. Р. Піотровський „Спогади про перебування в Сибіру” // Малинщина у просторі і часі. Матеріали Всеукраїнської науково-красназничої конференції / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Малин, 1996. – С. 33 – 36.

повстанця генерала Ю. Дверницького, з яким він став активним учасником весняного походу з боями через усю Волинь до Австро-Угорщини. Майбутній мемуарист служив у чині молодшого офіцера в дивізії генерала М. Рибінського, взяв участь у кровопролитних боях під Остроленкою і Варшавою.

Після трагічної поразки повстання Р. Піотровський, як і багато інших активних офіцерів-повстанців, змушений був емігрувати до Франції, місця зосередження й активної відкритої діяльності польської еміграції. У 1833 р. малинчанин став членом Польського демократичного товариства, яке виникло й потужно зорганізувалось за рік до цього. Проте його політичні погляди дещо розходились із принциповими положеннями Товариства. В 1835 р. майбутнього письменника було виключено з членів через, як припускають дослідники, радикальне відстоювання принципів „приватної війни” проти самодержавства, що йшло врозріз з основоположними тенденціями патріотичної організації⁸²⁷. Однак через сім років, у 1842-му, Р. Піотровського знову було прийнято до Польського демократичного товариства, і вже наступного року він з англійським паспортом на ім'я Юзефа Кесеро та емісарським дорученням виїхав через Німеччину й Австрію на Волинь і Поділля.

З березня 1843 р. Р. Піотровський жив у Кам'янці-Подільському, заробляючи на проживання викладанням французької мови. Виконуючи доручення Товариства, Руфін займався формуванням подільсько-волинської конспіративної організації на основі ідеології солідарності поміщиків і селян. За таємну антиурядову діяльність 31 грудня того ж року його було заарештовано, перевезено до Києва, де він перебував під слідством у в'язниці сім місяців. У липні 1844 р. Р. Піотровського було засуджено спочатку до розстрілу, який було невдовзі замінено на сибірську каторгу.

Політичний в'язень спочатку відбував ув'язнення в Омську, потім у Єкатеринбурзі. „Каторга полягає не у фізичній праці, – з боєм згадував пізніше Р. Піотровський, – часто сама потреба вільної людини змушує її до більш важкої праці; в дійсності каторга для політичного в'язня Сибіру – це постійне приниження, спідлення його особистості, подразнення його почуттів, розчавлення в ньому всього, що складає його моральну і в дійсності істинну цінність людини”⁸²⁸.

У лютому 1846 р. Р. Піотровському вдалося втекти із заслання через Ірбіт, Великий Устюг, Архангельськ, Санкт-Петербург, Ригу,

⁸²⁷ Trojanowiczowa Z. Sybir romantyków. – Poznań, 1993. – S. 386.

⁸²⁸ Piotrowski R. Pamiętniki z pobytu na Sybirii. – Т. 2. – Poznań, 1861. – S. 214.

нарешті, через Німеччину до Парижа, де він опинився 22 жовтня, через вісім місяців після ризикованої втечі. Сміливе й одночасно ризиковане рішення Р. Піотровського про втечу з Сибіру було, мабуть, одним з виняткових випадків в історії російської каторги й заслання⁸²⁹. Втікачу довелося йти пішки, ночувати в снігу або у випадкових людей, і якщо врахувати, що він говорив російською мовою з яскравим іноземним акцентом, то можна впевнено сказати, що вивели його з „льодяного пекла” тільки провидіння й міцна віра. Шлях до свободи з Єкатеринбурга до Парижа втікач зміг пройти лише завдяки сильній волі, непорушній вірі й допомозі випадкових росіян, які так само, як і втікач, були в’язнями свого сумління і примх самодержавства.

Цікаво, що письменник не має жодної краплини образи на пересічних росіян, які, в міру своїх можливостей, безкорисливо допомагали йому, за стійкими уявленнями сибіряків-росіян, – іноземцю, на важкому шляху додому. Співставлення ментальності двох народів – російського та німецького, про які Р. Піотровський мав досить добре уявлення, дозволили йому через декілька років яскраво репрезентувати в „Мемуарах про перебування в Сибіру” особливості слов’янського ментального світу: „Я міг би сказати, що москалі – народ варварський, але мають більше достойних освічених і цивілізованих людей, а німці – народ цивілізований, але мають більше дикості й жорсткості... Загалом треба віддати першість москалям, нашим побратимам і союзникам, ніж усяким німцям, так ненависним та неприємним польському народу... В Росії єдиний тільки деспот, та його урядовці вірно виконують його дикі накази, які нам, полякам, є недоброзичливі. У німців – цілий народ”.

З 1848 р. сибіряк проживав у Галичині, яка в той час входила до складу Австро-Угорщини. До цього періоду відносяться перші відомості про роботу Р. Піотровського над мемуарами, які через декілька років отримають назву „Мемуари про перебування в Сибіру” („Pamiętniki z roboty na Syberii”, 3 t., Poznań, 1860 – 1861). Роботу над об’ємним текстом буде остаточно завершено в 1850 р. під час життя письменника вже в Брюсселі. Вихід перших томів справив неочікуване сильне враження не тільки на співвітчизників, але й інші європейські народи. Вже у 1862 р. „Мемуари про перебування в Сибіру” Р. Піотровського було видано німецькою й датською мовами, наступного року – одразу двома виданнями англійською, а також шведською і російською, у 1864-му – голландською, у 1880 – французькою, у 1934 – норвезькою з передмовою відомого

⁸²⁹ Janik M. Dzieje polaków na Syberii. – Kraków, 1928; Pobóg-Malinowski W. Polacy na Syberii // Przegląd współczesny. – Т. 66. – № 195 – 197; Jeż T.T. Od kolebki przez życie. – Т. 2. – Kraków, 1936.

письменника К. Гамсуна. Блискучий успіх і популярність мемуарів підштовхнули автора до видання скороченої версії мемуарів для молоді в бібліотеці народного читання, які побачили світ у 1869 р. під назвою „Пригоди в Сибіру” („Przygody na Sybirze”, Poznań). У цьому адаптованому виданні автор у доступній і зацікавленій формі виклав події примусового заслання. Ця книжечка менш, ніж за чверть століття перевидавалась чотири рази!

Після тріумфального виходу у світ мемуарів і набуття популярності Р. Піотровський їде до Парижа⁸³⁰. До 1868 року письменник-сибіряк служив викладачем у польській школі Батігноля, потім знову повернувся до Галичини, де в селищі коло Тарнова виконував обов'язки приватного вчителя. Помер видатний мемуарист-сибіряк у Тарнові (тепер Польща). Згідно останнього заповіту, сто тисяч франків, які письменник отримав у вигляді гонорарів за видані мемуари, було безповоротно перераховано на народні потреби⁸³¹.

„Мемуари ...” Р. Піотровського – твір складний для сприйняття як за своєю структурою, так і за емоційним навантаженням. Він органічно поєднав елементи мемуаристичності й сповідальності, репортажності й документалізму, подорожніх записок і політичної відозви, краєзнавчих спостережень і етнографічних заміток, і навіть – інструктивних порад щодо безпеки життя в незвичних екстремальних умовах, поведінки й спілкування з мешканцями Сибіру. У той самий час мемуари являють собою безцінний документ епохи, історії краю, покарань і заслання в Російській імперії. Автор прагнув якомога повнішого охоплення та енциклопедичності висвітлення проблематики, починаючи від описів етапів і завершуючи описами батога й тавра, яким мітили злодіїв. Окремо автор розповідає про омську таємну організацію, дії й члени якої стали завдяки свідцтву письменника легендарними. Окрему частину мемуарів письменник присвятив опису життя відомого в'язня сумління Я.Г. Сероцінського⁸³². Особливе місце в мемуарах Р. Піотровського займає

⁸³⁰ Mickiewicz W. Emigracja polska 1860 – 1890. – Kraków, 1908. – S. 144.

⁸³¹ Trojanowiczowa Z. Sybir romantyków. – Poznań, 1993. – S. 387.

⁸³² Ян Сероцінський в Омську викладав для росіян польську мову: (Jędrychowska B. Zesłańcy polityczni jako nauczyciele i wychowawcy na Syberii w okresie polskich powstań narodowych // Wrocławskie Studia Wschodnie. – № 2. – Wrocław, 1998. – S. 37.), окрім цього, в козацькій школі – фізику, географію та французьку мову (Nagaew A. Plany powstańcze zesłańców polskich w Syberii Zacodnej w 1833 r. w świetle materiałów Centralnego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego w Moskwie // Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 r. – Warszawa, 1984. – S. 125.). Це говорить не тільки про

опис подробиць втечі, хитрощів зберігання належної фізичної сили, особливостей сибірської природи й сибірського люду. На думку письменника, це могло в майбутньому знадобитися послідовникам, закоханим у життя й свободу.

ЛІТЕРАТУРА ВОЛИНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Повстання 1830 р. в Королівстві Польському та 1831 р. на Волині спричинило, мабуть, першу масову в історії Європи еміграцію національних еліт. Із земель колишньої Речі Посполитої, залишаючи маєтки й родини, волинська шляхта вирушила до Австрії (Галичина), Німеччини й Англії, але в результаті – майже всі дороги перетнуться в Парижі, де вже міцно облаштувались багато інших побратимів-емігрантів з часів після розділів Речі Посполитої. Незабаром цей час, цей рух, ці люди отримують окреме визначення в історії – Велика еміграція.

На чолі паризької еміграції стає найвпливовіший і один з найбагатших людей Європи князь Адам Єжи Чарторийський, який більш ніж успішно витримав іспити, м'яко кажучи, несприятливого оточення імператорського двору Олександра I, знавець і знайомий найясніших осіб і впливових можновладців класичної Європи. Велика еміграція самоорганізується в політичні партії і більш-менш окреслені політичні кола. Визначаються політичні програми й напрямки політичної, ідеологічної, економічної та культурної діяльності, інтереси яких сягають усієї Європи й навіть далеко на схід. Викристалізуються науково-літературні осередки, що врешті-решт ініціюють роботу як бібліотек і архівів, так і друк найрізноманітніших політичних і загальнокультурних періодичних видань: газет, часописів та альманахів. Досить потужно працює низка видавничих центрів, серед яких найбільші – в Лейпцігу (Lipsk) в Німеччині та Познані і Кракові (Poznań, Kraków) в Австрії, що максимально сприяють публікації художніх творів польських емігрантів. Еміграція гостро переживає події суспільних зіткнень і рухів в Італії, Німеччині, Австрії, Росії і, безперечно, самій Франції. Все це обов'язково екстраполювалось на долю рідної батьківщини і розглядалось лише в контексті визвольної боротьби, яка посприяла б визволенню, відродженню, відновленню вітчизни в межах 1795 р.

А. Міцкевич, Ю. Словацький і І. Красицький разом з волинянами Н. Олізаром і М. Чайковським завдають стиль і додають шарму

досить високий рівень освіти католицького священика, але й високий рівень польської культури в цілому.

польському життю у Франції. Частина еміграції веде сповнене подіями, пристрастями та інтригами світське життя, інша – виснажливу буденну боротьбу за виживання. Польська мова в Парижі, якою розмовляють майже десять тисяч не затребуваних батьківщиною вигнанців, – явище таке ж звичайне, як і на землях колишньої Речі Посполитої. Майже тридцятирічні безкінечні розмови про єднання, єдність і консолідацію там, де збираються інтелектуали з фешенебельною освітою й вишуканим родоводом, залишались одночасно як актуальними, так і марними. Волинь, завдяки Н. Олізару і М. Чайковському, ніколи не випадала з поля зору Великої еміграції. Однак її впливи й заклики, обростаючи домислами й чутками, доходили до краю значно деформованими, все контрастніше збільшувався розрив між реальним, щоденним, побутовим життям волинянина та ідеологічною тенденційністю й політичною доцільністю поляків-парижан. Волинські емігранти залишалися сам на сам у колі своїх проблем, не перекладаючи їх на інших і, власне, не довіряючи їх нікому.

НАРЦИЗ ОЛІЗАР

Знакове місце в суспільному житті та історії літератури Правобережної України займає особистість графа Нарциза Олізара (Narcyz Olizar, 1794, Заборов⁸³³ Володимир-Волинського повіту – 9 вересня 1862, Сади коло Познані) – одного з найактивніших учасників повстання 1831 р. на Волині, письменника-мемуариста й суспільного діяча Польщі й Франції, старшого брата поета й мемуариста Густава Олізара.

Н. Олізар отримав ґрунтовну домашню освіту під керівництвом одного з відомих і поважних організаторів освіти на Волині – Фрацішка Ксаверія Рудського⁸³⁴ – публіциста, літератора й науковця-нумізмата.

⁸³³ Encyklopedyja powszechna. – Т. 19. – Warszawa, 1865. – S. 878; Nowy Korbut. Bibliografia literatury polskiej. – Т. 8. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1969. – S. 532. За іншими відомостями, Нарциз народився у м. Губарові (Hubarów): Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. – Т. II. – Warszawa: Blitz-Print, 1991. – S. 127.

⁸³⁴ Фрацішек Ксаверій Рудський (1766 – 1846) народився у Варшаві, товаришував з Ю.М. Оссолінським, Т. Чацьким і А. Фелінським, був одним із співредакторів „Gazety narodowej i obcej”, у 1793 р. – в російському полоні, після звільнення служив у Варшаві, наприкінці 1796 р. навчав синів Філіпа Нареуша Олізара в Коростишеві, з 1806 р. служив писарем канцелярії в Кременецькому ліцеї, викладачем латинської й польської мов, хранителем нумізматичного кабінету. Одним з перших учених-істориків у статті „Про необхідність збору матеріалів до

Всебічна підготовка дозволила юнаку вступити до Кременецького ліцею. Під час навчання у Волинських Афінах був членом Товариства молоді Волинської гімназії з часу його заснування в 1809 р.⁸³⁵ та літературного товариства, до якого входили, крім братів Олізарів, ще й Юзеф Коженювський, Ксаверій Годабський, Станіслав Ворцель та багато іншої талановитої молоді, яка згодом стала окрасою польського красного мистецтва. В колі майбутніх митців художнього слова і під впливом талановитих вчителів відточувалось перо та громадські пріоритети майбутнього мемуариста. Дуже вплинуло на Н. Олізара в Кременці близьке знайомство й товаришування з родиною Еузебінуша Словацького.

Успішне закінчення Кременецької гімназії дозволило Нарцизу навчатися у Віленському університеті⁸³⁶, найближчому вищому навчальному закладі, де могли студіювати науки уродженці Правобережжя. Це був період тісного спілкування з Яном Снядецьким (1756 – 1830), відомим і впливовим вченим-літературознавцем польського просвітництва. Після закінчення університету деякий час служив в офіцерському чині в наполеонівській армії⁸³⁷, що не стало якоюсь значущою віхою його життя і про що в подальшому він не вельми любив згадувати чи розповідати.

„Трохи письменник, трохи поет, трохи художник, був доскональним типом польського романтизму... патріотичного романтизму”, – згодом згадував про Нарциза Олізара один з нащадків його роду⁸³⁸. Нарциз дійсно був всебічно обдарованою людиною. До

історії наших часів” (1818) поставив проблему про необхідність збирання сучасних матеріалів для історії. Написав „Подорож нового Гулівера” та „Думки про світ і життя” (обидва твори не видані). За агітацію молоді вступати до корпусу генерала Ю. Дверницького в 1831 р. був заарештований і тимчасово ув’язнений у Житомирі. Після закриття ліцею, будучи на пенсії, служив гувернером, можливо, в Кременці, де, очевидно, й помер. Див.: Kantecki E. Dwaj Krzemieńczanie. Wizerunek literacki. – Lwów, 1879. – S. 31 – 53; Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia polskich czasów dawnych i późniejszych. – T. 2. – Lwów, 1894. – S. 339 – 341; Kaczkowski K. Wspomnienia. – T. 2. – Lwów, 1878. – S. 197 – 202; Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – S. 18 – 19.

⁸³⁵ Danilewiczowa M. Towarzystwo uczniów liceum Wołyńskiego // Rocznik Wołyński. – T. 3. – Równe, 1934. – S. 297 – 299.

⁸³⁶ Bieliński J. Uniwersytet Wileński. – T. 3. – Kraków, 1900. – S. 459.

⁸³⁷ Piątkowski H. Przedmowa // Olizar N. Pamiętnik oryginała. – Warszawa, [1914]. – S. 7.

⁸³⁸ Olizar A. Kronika rodziny Olizarów Wołczkewiczów. – Mexico, 1959. – S. 81. Машинопис.

1817 р. відносяться перші літературні спроби, коли у „Віленському тижневику” („Tygodnik Wileński”) він почав друкувати свої перші художні твори. У 1818 р. став членом Віленського Топографічного товариства. Про художні здібності Н. Олізара згадувала М. Валевська, зазначаючи, що він „гарно малював, особливо волинські краєвиди”⁸³⁹. Відкритий характер, рідкісна простота спілкування, вишуканий гумор разом з їдкою іронією – все обіцяло, здається, успіх і щасливе забезпечене життя волинському шляхтичу.

З 1814 р. Н. Олізар жив у селі Рафалівка Луцького повіту, яке після смерті батька в 1816 р. молодий граф отримав у спадок разом з тридцятьма селами, що належали до рафалівського ключа⁸⁴⁰. Палац, що потерпів від пожежі, повільно відбудовувався. Початкуючий поміщик намагався активно займатись господарством.

Однак активна натура вимагала активна публічної діяльності. В 1818 р. Н. Олізар поновив роботу масонської ложі „Досконала таємниця” („Doskonała Tajemnica”, „Le Parfait Mystère”) в Дубно, яка згодом стала великою (головною) волинською ложею. Членами дубенської ложі також були Адам Стецький, Миколай та Станіслав Габріель Ворцелі, Александр Лінський, Людвіг Платер, Александр Ходкевич, Густав Олізар та ін. достатньо впливові та знані воляняни. Незабаром, очевидно, через відхід Олександра І від масонства й видання 12 серпня 1822 року указу про ліквідацію всіх масонських лож у Російській імперії дубенську ложу було перенесено до Рафалівки, де вже були відкриті „Увінчана цнота” („Cnota Uwieńczona”, 22 червня 1818 р.) та „Зоря сходу” („Zorza Wschodu”). Граф, за свідченням сучасників, невдовзі став впливовим волинським масоном, досягши сьомого ступеня й призначення майстром кафедри Волинської провінції⁸⁴¹. Скоро волянянина було обрано почесним членом ряду європейських, у тому числі й російських масонських лож⁸⁴². Масонство, крім усього іншого, на початку ХІХ століття було своєрідним інтелектуальним клубом. Тут можна було деякою мірою реалізувати свої

⁸³⁹ Walewska z Przedzieckich M. Polacy w Paryżu, Florencji i Dreźnie. Sylwetki i wspomnienia. – Warszawa, 1930. – S. 71, 106.

⁸⁴⁰ Єршов В.О. Громадсько-літературна діяльність Н.П. Олізара в 30 – 60 рр. ХІХ ст. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: Вересень – жовтень 1993 р. – Луцьк, 1993. – С. 148 – 149.

⁸⁴¹ Olizar A. Kronika rodziny Olizarów Wołczkewiczów. – Mexico, 1959. – S. 83. Машинопис.

⁸⁴² Małachowski-Lempicki S. Wielka prowincjonalna loża wołyńska // Rocznik Wołyński. – Т. II. – Równe, 1931. – S. 103; Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu. – Т. I. – Wilno, 1921. – S. 54 – 56.

духовні потреби, а також обговорити плани щодо незалежності роз'єднаної й новоорганізованої частини Польщі, не побоюючись, що це стане відомо царським намісникам. Очевидно, Н. Олізар виконував обов'язки майстра „Увінчаної цноти” до 1822 р., тобто часу, коли було обрано вже Миколая Ворцеля.

1821 рік – початок активної політичної діяльності Н. Олізара. Цього року волинянин стає одним з керівників філіалу Варшавського патріотичного товариства в Луцькому повіті. Крім цього, є відомості, що в 1826 р. протягом року рафалівець перебував під домашнім арештом або, як припускають дослідники, за підозрою у зв'язках з декабристами, або за підтримку косинерів (Towarzystwo Kosynierów, косинер – повстанець-селянин, озброєний косою), або через політичну діяльність брата Густава.

У листопаді 1830-го у Варшаві відбулися перші вибухи повстання. Конгресове Королівство почало організовувати свій уряд, скарбницю, військо, до якого увійшли генерали й офіцери колишніх наполеонівських походів. Повстанський рух повільно переходив у східні провінції колишньої Речі Посполитої. У січні 1831 р. Н. Олізара було обрано головою цивільно-військової ради Волинської губернії. Свою діяльність лучанин спрямував на повстанську роботу у Володимир-Волинському, Дубенському, Заславському, Кременецькому та Рівненському повітах.

Честь і гідність – основна риса шляхтича тих часів, у тому числі й волинського. Свого часу Н. Олізар, як і всі дворяни імперії, присягав на вірність царю Миколаю I під час його коронації в 1826 р., а тепер мав виступати проти царської влади зі зброєю в руках за свободу поневоленої Польщі. Проблема ця потребувала морального вирішення, і тоді майбутній повстанець запросив до себе православного священика і попросив його звільнити себе від присяги⁸⁴³. Нетиповою особливістю цього вчинку було звертання саме до православного священика, людини, яка для католицького шляхтича уособлювала російську владу на Правобережній Україні. Нелегкий вибір було зроблено. Сповідавшись і отримавши прощення, Н. Олізар прийнявся за організацію загону, який незабаром уже нараховував до тисячі чоловік, серед яких були збідніла шляхта та селяни, які раніше називались косинерами. В загоні було також близько трьох сотень озброєних вершників.

Безперечно, дії повстанців у західній Волині спочатку були досить успішними. Не в останню чергу цьому, на відміну від Поділля, сприяла лісиста й болотиста місцевість, розгалужена сітка доріг, доброзичливе ставлення населення, що дозволяло повстанцям результативно

⁸⁴³ Olizar A. Kronika rodziny Olizarów Wołczkewiczów. – Mexico, 1959. – S. 86. Машинопис.

застосовувати партизанські методи боротьби. До найбільш відомих дій загону Н. Олізара можна віднести похід на повітовий Ковель, який став єдиною переможною спробою його командування. За спіймання Н. Олізара було встановлено винагороду⁸⁴⁴. Але невдовзі російські війська відбили Ковель та розгромили залишки олізарівського загону. Безперечним фактом є те, що Нарцизу Олізару не вистачало достатнього військового досвіду й тактичного мислення в упровадженні стратегічних озброєних операцій. Після розгрому повстання на Волині рафалівський загін змушений був пробиратись до Галичини, а сам командир таємно переїхав до Королівства Польського, де його було обрано до палати депутатів королівства як представника Волині. Разом з ним секретарем у комітеті з 17 липня 1831 р. працював волинянин Генрик Хонський⁸⁴⁵.

З 8 серпня Нарциз Олізар виконував обов'язки сенатора-каштеляна Королівства Польського. Це стало, мабуть, найбільш визначною подією в житті волинянина. Політичні погляди повстанця характеризує відсутність ознак лібералізму. Він сповідував більш радикальні методи боротьби з монархією у найрізноманітніших її проявах.

Після остаточного розгрому повстання Н. Олізар був заарештований у Рипіному й перевезений на слідство до Варшави. Н. Олізар був одним з небагатьох засуджених з Волині⁸⁴⁶. Відвідати чоловіка до столиці Королівства Польського приїхала в селянському вбранні його дружина Емілія. Своєю наполегливістю вона змогла добитись аудієнції в генерал-губернатора Варшави графа І.Й. Вітта, який на її прохання посприяв послабленню умов утримання ув'язненого чоловіка. З Варшави арештанта було перевезено до Житомира, де його відвідала Кароліна де Молло, перша дружина його молодшого брата, яка трохи згодом зіграла важливу роль у його долі. В березні 1832 р. з Житомира Н. Олізара було переведено до Києва, де він був відпущений

⁸⁴⁴ Olizar N. Pamiętniki kasztelana. – Lipsk, 1871. – S. 18, 51.

⁸⁴⁵ Генрик Хонський (Henryk Choński, 1809 – 1881), син професора Кременецького ліцею Міхала Хонського, брат відомого житомирського лікаря Казимира Хонського, вчився у Кременецькому ліцеї, закінчив Віленську академію, учасник листопадового повстання 1831 р., після поразки емігрував до Парижа, де прийняв французьке громадянство і брав активну участь у суспільно-політичній боротьбі, був автором низки робіт з політичних і економічних проблем французькою мовою, серед яких „Промова, що відбулась на засіданні кременчан у Парижі 1 жовтня 1859 р.” („Głos miany na biesiadzie krzemienieckiej w Paryżu 1 października 1859”, Paryż).

⁸⁴⁶ Olizar N. Pamiętniki kasztelana. – Lipsk, 1871. – S. 79, 117.

під заставу й чесне слово, а незабаром отримав амністію. Однак, за новими фактами, що відкрились, Н. Олізара було знову заарештовано й повернуто до Житомира.

Вдруге повернувшись до Житомира, Н. Олізар був прийнятий волинським губернатором А.П. Римським-Корсаковим, батьком майбутнього видатного російського композитора Миколи Андрійовича Римського-Корсакова (1844 – 1908), автора безсмертних опер „Псковитянка”, „Снігуронька”, „Царська наречена”, „Ніч перед різдвом” та багатьох інших шедеврів музичного мистецтва. Волинський губернатор під чесне слово дозволив арештанту знімати в місті квартиру⁸⁴⁷. Це був сміливий і благородний вчинок губернатора у ставленні до ув’язненого, який ще перебував під слідством. Річ у тім, що навіть знайомі Н. Олізара, коли дізналися, що він перебуває під арештантом як учасник повстання, відвернулись від нього, не бажаючи виказувати свого знайомства. Однак дружина губернатора, навпаки, відвідала подружжя Олізарів удома й допомагала Нарцизу переносити труднощі ув’язнення. Через багато років, працюючи над „Мемуарами каштеляна”, Н. Олізар буде з теплотою згадувати Андрія Петровича та його дружину⁸⁴⁸. Цікаво, що й Нарциз Олізар збереже про себе добру пам’ять у родині губернатора⁸⁴⁹. Житомирський суд під головуванням А.П. Римського-Корсакова, на основі свідчень визнав право Н. Олізара на амністію. Але вирок мав бути затверджений у Києві.

Однак у Києві вирок про амністію був скасований, і Нарциза було переведено до в’язниці житомирського Бернардинського монастиря. Бернардинська камера складалось із двох підвальних кімнат, що охоронялися ззовні. Йому дозволено було гуляти коридорами монастиря й приймати відвідувачів з числа членів родини. Згідно попередньому слуханню справи, в’язню загрожувала страта⁸⁵⁰ через повшення, яка згодом була замінена на розстріл.

⁸⁴⁷ Olizar N. Pamiętniki kasztelana. – Lipsk, 1871. – S. 131.

⁸⁴⁸ Olizar N. Pamiętniki kasztelana. – Lipsk, 1871. – S. 131 – 132, 138.

⁸⁴⁹ Римский-Корсаков А.Н. Тихвинский затворник, его предки и семья. Детские и юношеские годы Н.А. Римского-Корсакова // Музыкальная летопись. Ст. и мат. / Под ред. А.Н. Римского-Корсакова. – № 1. – Петербург: Мысль, 1922. – С. 17 – 18; Римский-Корсаков А.Н. Н.А. Римский-Корсаков. Жизнь и творчество. – Вып. 1. – М., 1933. – С. 18; Соловцов А. Н.А. Римский-Корсаков. – М., 1964. – С. 7 – 8.

⁸⁵⁰ Olizar N. Pamiętniki kasztelana. – Lipsk, 1871. – S. 137.

Тому не дивно, що Н. Олізар замислив утекти з житомирського ув'язнення. Здійснити це йому вдалося⁸⁵¹ за допомогою Кароліни де Молло й легендарної молодій дівчини Ясі – Іоанни Борковської, яка користувалась особливою повагою всього міста, а особливо в'язнів, для яких вона була „тихим Янголом”⁸⁵². Через Галичину, Чехію, Німеччину лучанин потрапив спочатку до Лондона, а звідти переїхав до Парижа. Рішенням царського уряду він заочно отримав звинувачувальний вирок, а родинну Рафалівку було конфісковано. У разі повернення на батьківщину Н. Олізара було б заарештовано і вирок було б виконано⁸⁵³. Справедливості заради слід додати, що царські чиновники, знаючи, як потерпає дружина повстанця з чотирма дітьми, встановили їй щомісячну пенсію, невелику, але достатню, щоб прогодувати й дати освіту дітям⁸⁵⁴.

Як уже наголошувалось, польська еміграція в Парижі через свої численні та яскраві представництва невдовзі отримала назву Великої еміграції. Французи не те що з повагою, а з великою любов'ю ставились до польських борців за свободу. А. Міцкевич, Ю. Словацький, З. Красинський, Ф. Шопен репрезентували найкращі сили польського народу. Двері всіх респектабельних французьких домів були широко відкриті для побратимів-борців за свободу. Всі передові сили європейських народів незалежно від національностей готувались до весни людства – звільнення від національної деспотії. Н. Олізар у Франції одразу поринув у бурхливу політичну діяльність. У 1835 р. вже було налагоджено взаємодію з польським Політехнічним товариством, встановлено тісні стосунки з А.Чарторийським. Н. Олізар стає відомим і впливовим діячем польського руху Великої еміграції. В 1839 р. він був співредактором часопису „Трете Травня” („Trzeci Maj”), на сторінках якого часто виступає з політичними фейлетонами, а 30 березня 1843 р. Н. Олізар очолив Монархічне товариство Третього Травня (виконував обов'язки до 2 серпня 1845 р.). Крім цього, у Парижі лучанин опікувався

⁸⁵¹ – ДАЖО. Ф. 70, оп. 1, спр. 33. „Дело о побеге государственного преступника графа Нарциза Олизара”. Справа не збереглася, цитується за: „Опись решенных дел секретной части канцелярии губернатора с 1835 по 1838 гг., от 5 февраля 1837 г.” – Арк. 14 зв.

⁸⁵² Heleniusz E. (Iwanowski E.). Pamiątki polskie z różnych czasów. – Т. 2. – Kraków, 1882. – S. 547; Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 120.

⁸⁵³ „По именному списку о изгнанных из России значится ... № 251 Олизар граф Нарциз, помещик Луцкого уезда”: – ДАЖО. „Дело о дворянском происхождении рода Олизаров”. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4237. – Арк. 69.

⁸⁵⁴ Olizar N. Pamiętniki kasztelana. – Lipsk, 1871. – S. 111; Olizar A. Kronika rodziny Olizarów Wolczkewiczów. – Mexico, 1959. – S. 94. Машинопис.

долями поляків-емігрантів, які зазнали матеріальних і фінансових труднощів. Також відомо, що він їздив до Італії, очевидно, з метою налагодження стосунків з тамтешніми таємними організаціями.

Однак через деякий час в середовищі Великої еміграції почались внутрішні чвари: дехто отримав амністію від царської влади, дехто постарів, втомився і відійшов від активної боротьби, ще декого здолало розчарування, багатьох інших поглинули фінансові проблеми. Весна людства не наступала. Життя польської еміграції ставало все тяжчим.

У другій половині 1849 р. Н. Олізар стає директором видавництва щоденної газети „Трибуна народів”, яка з середини березня 1849 р. виходила в Парижі французькою мовою. Тут доля його звела з видатним польським поетом Адамом Міцкевичем, який був головним організатором і редактором цього видання⁸⁵⁵. До складу редакції входили також інші літератори – представники різних країн, серед яких були поляки, росіяни, італійці, французи, а також німець, бельгієць та іспанець, що дійсно репрезентувало газету як трибуну народів Європи. В червні 1849 р. робота редакції газети була нагло зупинена французькими можновладцями обшуком та арештом відповідального редактора. Вихід газети тимчасово призупинився. „Трибуна народів” поновила вихід лише у вересні того ж року. Відомо, що в тяжкий період після закриття газети А. Міцкевич наполегливо розшукує саме Н. Олізара. В листах до Ксаверія Годабського (від 26 липня і 18 серпня 1849 р.)⁸⁵⁶ поет наполегливо просить повідомити йому місце проживання волинського повстанця. І нарешті в жовтневому (16 жовтня 1849 р.) зверненні редакції газети до європейської громади у зв'язку з репресіями щодо людей, які співпрацювали з редакцією газети, поновленням репресій щодо інших інакомислячих, у зв'язку з чим редакція змушена припинити свою діяльність, бачимо два підписи: від правління газети – Н. Олізара, а від редакції – А. Міцкевича⁸⁵⁷.

У 1856 р. у зв'язку з коронацією нового царя Олександра II всім політичним в'язням, емігрантам і засудженим було оголошено амністію. Коли в 1857 р. ця звістка дійшла до Нарциза Олізара, він публічно відмовився від царського прощення. Після довгої відсутності каштелян все-таки приїхав на батьківщину, щоб побачити своїх дітей, з якими був

⁸⁵⁵ Живов М. Адам Мицкевич. Жизнь и творчество. – М.: Художественная литература, 1956. – С. 488.

⁸⁵⁶ Мицкевич А. Собр. соч.: В 5 т. – Т. 5. – М.: Художественная литература, 1954. – С. 578 – 579.

⁸⁵⁷ Мицкевич А. Собр. соч.: В 5 т. – Т. 5. – М.: Художественная литература, 1954. – С. 269 – 270.

розлучений більше двадцяти довгих років. Однак Н. Олізар не захотів чи не зміг залишитись на рідній землі, надаючи перевагу свободі й боротьбі за неї. „Це була прекрасна душа, шляхетний характер, який щиро кохав вітчизну”, – з повагою згадував про нього Є. Івановський⁸⁵⁸.

Ім'я Н. Олізара залишилось на скрижалях історії не тільки як відомого суспільного й політичного борця за незалежність Польщі, але й як талановитого мемуариста та майстерного митця художнього слова Волині.

Враховуючи бурхливе життя письменника, часті переїзди, невизначений громадянський статус, суспільну зайнятість і, нарешті, безліч політичних доручень і навантаження, художній доробок Н. Олізара виглядає досить потужно й переконливо. Помітною подією став вихід з друку у паризькому виданні „Гавенд про сусідство” („Gawędy o sąsiedztwie”, Paryż, 1840) Н. Олізара, де автор, ідучи нетрадиційним шляхом для вже достатньо стабілізованого жанру, звертається не до легендарного полакованого минулого, а пробує осмислити сучасне з історичної точки зору, дослідити вплив цієї сучасності на майбутнє.

„Промова каштеляна Олізара на місячному засіданні фундаторів товариства Третього Травня 26 червня 1843 р.” („Przemówienie kasztelana Olizara na miesięcznym posiedzeniu fundatorów Trzeciego Maja 26⁸⁵⁹ czerwca 1843 roku”, Paryż, 1843) – невеликий публіцистичний твір на неповних семи сторінках, написаний на потребу дня: характеристика антинародної позиції „Народного щоденника” („Dziennik Narodowy”), шпальти якого стали приводом для розбрату польської еміграції на догоду миколаївській Москві⁸⁶⁰. Сьогодні брошура яскраво демонструє як запальний характер промовця, так і його безкомпромісну позицію в боротьбі за єдність проти дестабілізуючих нападів п. Матушевича на п. Платера, колишнього волинянина. Однак вона є також своєрідним свідченням авторського ставлення до деяких, на перший погляд, невиразних дрібниць. На титул брошури винесено посаду публіциста – каштелян, яка знайде своє подальше втілення в наступному мемуаристичному творі письменника „Мемуари каштеляна”. В кінці сорокових особливо шанобливим є ставлення письменника до звання, яке, попри втрату своєї легалізації ще на початку 1830-х, в його особистій візії набуває значущого місця й

⁸⁵⁸ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione. – Т. 1. – Kraków, 1901. – S. 121.

⁸⁵⁹ На оригінальному титульному листі стоїть дата „16 червня”.

⁸⁶⁰ Przemówienie kasztelana Olizara na miesięcznym posiedzeniu fundatorów Trzeciego Maja 26 czerwca 1843 roku. – Paryż, 1843. – S. 2.

говорить про виняткову значущість в житті письменника. Вартість, на перший погляд, невеликого спостереження підсилює шанобливе ставлення до посади нащадків Нарциза Олізара⁸⁶¹. Очевидно, в цьому званні й посаді, що набула для її носія сакральності титулу, Н. Олізар вбачав своє призначення, врешті, зміст і аксіологію свого життя.

Нарциз Олізар – автор об'ємного твору „Мемуари каштеляна” („Pamiętniki kasztelana”, 2 t., Paryż, 1844 – 1845), що містить відомості про підготовку, події та наслідки польського повстання 1831 р. на Волині. В наступні роки книга витримала три окремих видання польською (Lipsk, 1871; Przemyśl, 1883; Warszawa, 1907), двічі була перекладена на французьку (Paryż, 1845; Lipsk, 1845), а також німецьку мови (Lipsk, 1845). Уточнимо, що в польськомовній мемуаристичній літературі Волині, а, власне, і всього Правобережжя тих часів це був, на жаль, один з поодиноких випадків художнього осмислення важливих подій листопадового повстання.

Художній простір мемуарів містить художні рефлексії історичних подій, що відбувались у Плоцьку й Рипині (Варшавське князівство), в самій Варшаві, а також у Дубно й Кременці, Житомирі й Києві, простягається до Карлсбада й Гамбурга, Лондона й Парижа. Тобто умовно можна говорити про загальноєвропейське осмислення проблеми, особливо в тій частині художнього простору, яка потрапила до ореолу повстання. Аксіологічною особливістю твору є те, що автор будує текст не на стрижні пригодницько-розповідального сюжету, що могло б надати безперечну емоційну перевагу, не на згадках і подробицях про найбільш героїчні або трагічні події інсурекції, а зосереджує головну увагу на інтелектуально-філософсько-публіцистичному зрізі настроїв та сподівань, що панували тоді в Європі й Волині зокрема.

Головними сюжетоутворюючими стрижнями першої частини тексту є три макроподії: ув'язнення в Полоцьку й Рипині (розділ I) (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 3 – 30), ув'язнення у Варшаві (розділи II – V) (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 31 – 122), ув'язнення в Житомирі (розділ VI) (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 123 – 155). Таким чином, художній час першої частини мемуарів охоплює події 1832 року, тобто після листопадового повстання, яке автор називає не інакше, як „наше

⁸⁶¹ На житомирському католицькому кладовищі спочиває прах онука Нарциза графа Єжи Олізара: „Hrabia Jerzy Olizar, wnuk senatora kasztelana Królestwa polskiego Narcyza hr. Olizara. Zmarł w śan-Remo 23 rwietnia 1913 roku, przeżywszy lat 58. Pokój twojej szlacytnej duszy!”. Серед усіх заслуг і титулів роду, а їх було чимало, в епітафії нащадки концентрують увагу не на своїх заслугах, ні на батькових, а саме на дідовому каштелянстві!

повстання волинське” (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 19). Художній час цієї частини містить загалом десь рік примусового ув’язнення розповідача (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 116, 119).

Друга частина мемуарів відзначена окремою назвою „Повстання на Волині” (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 159 – 221) і має інший художній час – 1831 рік, що передує астрономічному часу першої частини. Подібна інверсія подій у першій половині XIX – явище в художній літературі знайоме, але ще не типово. Друга частина „Повстання на Волині” має свою органічну композицію, окремий сюжет з усіма властивими йому елементами, нарешті, свою сенсуально-раціональну спрямованість, орієнтовану на емоційно-інтелектуальне сприйняття обізнаного, мислячого читача-реципієнта. В комплексі всього повного тексту ця частина мемуарів мала б відігравати роль зав’язки загального сюжету „Мемуарів каштеляна” Н. Олізара і передувати їх першій частині. Однак бачення розв’язання проблеми в автора інше.

Для того, щоб зрозуміти причини інверсії першої і другої частин мемуарів, необхідно провести паралелі з іншим твором, вплив якого відчувається в олізарівському тексті. Мова йде про повість В. Гюго „Останній день засудженого до страти”, яка вийшла в 1829 р., якраз напередодні польського повстання 1831 р., і загострила актуальну проблему свого часу – „злочину й покарання”⁸⁶². Існує багато художніх збігів між двома творами, які дозволяють говорити про те, що Н. Олізар добре знав і відчув потужний вплив повісті В. Гюго. Мова йде про спільні особливості нарації від першої особи у формі сповідей, обмеження художнього простору, що, на думку А. Нямцу, дає можливість ідентифікувати сюжети обох творів як своєрідну „тюремну робінзонаду”⁸⁶³. У творах простежується низка тематичних паралелей, серед яких найвиразніші – локуси камери (камера – труна, мури мають вуха) *Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 63 – 65), лазарету, етапування, хроносу (спостереження за зовнішніми проявами часу, особливий вимір часу, роздуми над часом як найбільшою одиницею виміру й

⁸⁶² Гюго В. Последний день приговоренного к смерти // Гюго В. Собр. соч.: В 15 т. – Т. 1. – М.: Художественная литература, 1953. – С. 206.

⁸⁶³ „Робінзонада – це специфічний побутовий емоційно-психологічний стан індивіда або групи людей, який виникає внаслідок свідомої або вимушеної ізоляції від звичного образу життя... При цьому просторові характеристики матеріального середовища життя принципового значення не мають...”: Нямцу А. Миф. Легенда. Литература. (Теоретические аспекты функционирования). – Черновцы, 2007. – С. 352.

спостережень), парадигми процесуальності (вирок, допити і суд, заповіт, відвідування священика, звертання до дітей, спілкування з охоронцями, поради людям, які можуть опинитись у такому ж становищі). Подібні текстувальні співпадіння в сюжетах Н. Олізара та В. Гюго, безумовно, споріднюють обидва твори.

Повість „Останній день засудженого до страти” В. Гюго так само, як і „Мемуари каштеляна” Н. Олізара, складається з двох самостійних частин, між якими наявний фактичний розрив у часі, що охоплює декілька років. Художній час першої частини повісті, яка не має назви, датований автором 15 березня 1832 р. Однак, якщо прийняти саме сучасність за художній час другої частини повісті і пов’язати її з часом виходу твору з друку, то умовно художній час можна визначити 1829 роком. Тобто фактична інверсія між частинами має за мету відбити, відокремити і тим самим звернути особливу увагу та загострити проблему не як бінарну логічну систему причин і наслідків, а як протиставлення однієї частини іншій з метою окремого самодостатнього дослідження й спостереження. Тому в авторів спочатку йдуть наслідки (1832 – у В. Гюго; 1832 – у Н. Олізара), а потім причини (1829 – у В. Гюго; 1831 – у Н. Олізара) в їх самодостатніх значеннях. Такий підхід сприяє перенесенню акцентів з емоційного сприйняття проблеми на її інтелектуальне розв’язання.

З метою спонукання читача до інтелектуальної рефлексії, співпереживання і роздумів, нарешті, до обрання небайдужої, визначеної позиції Н. Олізар густо насичує текст інтроспективними спостереженнями, емоційними реакціями, когнітивними уявленнями у вигляді спрямованих на читача внутрішніх монологів, сповідей чи диспутів. Поряд з особистісними суб’єктивними реакціями автор вдається до об’єктивізації тексту через риторичні запитання і спонукання до дії, публіцистичні та суспільні огляди чи замальовки. Н. Олізар пише, що у Варшаві „росіяни не відчували себе спокійно; ця їх невпевненість справила на мене радісне враження. Отже, Польща зраджена, роззброєна, в кайдани закута, обдерта, стогнуча під ногами чужоземного війська, цьому ж війську могла навіювати страх. Якщо б зараз так раптом трапилось, що Польща піднеслась би з усім запалом! Без сумніву, ще вона повстане й доти повставатиме, доки не стане сильною з допомогою чи без допомоги Європи, яка покинула її й сама себе зрадила. Але, на жаль!.. Скільки важких випробувань, скільки ще попереду треба докладати великих зусиль та намагань, щоб наблизити день тріумфу й вольності! Декілька перших тижнів Польща мірялась силами з ворогом, повстання мало піднесений характер, грізну позицію. Брав і я деяку участь у тому

великому русі, мав у той час вітчизну, був щасливим, що їй служив. Варшава мала в своєму лоні сили, засоби, надії великого народу; а сьогодні бачу з великим жалем, що є в'язнем у тому ж ув'язненому місті!” (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 41).

Що дуже важливо, мемуарист намагається об'єктивно та всебічно представити вектори суспільної думки епохи в усьому їх розмаїтті. Перебуваючи в центрі політичної і збройної боротьби, письменник уводить у наукове й суспільне життя безліч спостережень, що в той час були доступні лише жменьці обізнаних людей. Враховуючи елітне виховання мемуариста, інтелектуальне оточення, в якому йому доводилось бути, нарешті, його непересічні здібності й таланти, сьогодні можна впевнено стверджувати, що мемуари Н. Олізара є важливим фактом і фактором загального літературного процесу Європи першої половини ХІХ століття.

Життя і творчість автора були скеровані турботою про долю вітчизни, яка в авторському уявленні органічно поєднувалась із долею родини. Вітчизна й родина в творчому наборі аксіологічних домінант письменника – дві нероз'єднані сторони одного сакрального явища: „Яку долю спіткає моя вітчизна, моя родина! Моя вітчизна, якій я присвятив усе життя! Моя родина, улюблена й любляча, така щаслива, я піддав небезпеці її благополуччя, її безпечність! Таки думки роздирали мені серце...” (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 4). Навіть в ув'язненні, в передчутті небезпеки думки Н. Олізара зайняті турботами про вітчизну й родину: „Мене займали думки про врятування моєї голови, я мав надію, що звістка про мій порятунок принесе моїй родині, яка вважала мене страченим, радість, мріяв з'єднатись із своїми земляками, щоб розділити їх долю і разом з ними мріяти, як знову послужити нашій дорогій і нещасливій вітчизні” (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 23), або: „Молитва моя була довгою; молився за родину, за вітчизну. З ними були пов'язані мої сльози, вітчизна й родина були такі нещасні!” (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 80). Те, що ця бінарна структура „родина – батьківщина” набула в мемуаристичній літературі Волині сакрального змісту свідчить також гавенда „Лучани. 1812” М. Чайковського, де один з головних героїв твору перед смертю вигукує останні слова: „Дружино! Польща!”⁸⁶⁴. Неподільність понять родини й батьківщини – концептуальна засада художнього методу Н. Олізара, що зумовлює неповторну художню особливість його мемуарів, загострює політичну

⁸⁶⁴ Czajkowski M. Piśma. – Т. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 166.

значимість проблеми і докоріно відрізняє проблематику олізарівських мемуарів від проблематики повісті В. Гюго.

На початку „Мемуарів каштеляна” автор-розповідач визначає напрям свого руху, кінцевою метою якого має стати Париж, тогочасний символ європейської свободи й центру польської еміграції. Західний вектор напрямку через примусове затримання його солдатами-черкесами російського війська раптово й діаметрально змінюється на його східне примусове повернення, яке буде здійснюватись не через рідні й знайомі волинські місця, а через бараки Рипіна, камери Варшави та в’язницю Житомира. Автор описує допити, обшуки, вимагання хабара в 50 дукатів, ще одного хабара в 150 дукатів для офіцера і 50 – для солдатів, розмови з російськими офіцерами й генералами, обмовляння, арешт царською адміністрацією, примусовий супровід і, нарешті, перевезення до Варшави. Ці, здавалося б, на перший погляд неефектні події зайняли майже тридцять сторінок щільного тексту першої частини. Перший розділ „Мемуарів каштеляна” змальовує широку картину та стан політичної напруги як у Варшавському Королівстві, так і на Волині зокрема, зосереджує увагу на різниці культур і ментальностей народів, які з 1795 р. жили в одній державі.

Друга макроподія першої частини, що охоплює розділи II – V, описує утримання в ув’язненні у варшавському монастирі капучинів. Автор робить ретроспективні звертання у 1826, 1827, 1828 роки. Все наполегливіше звучить мотив уявлення про все російське, як про варварське, уособленням чого є черкеси, козаки, башкири, киргизи, офіцери-хабарники, холод, голод та незвичайний бруд у в’язниці, психологічний тиск у вигляді огидної гри маршу Домбровського „*Jeszcze Polska nie zginęła!*” оркестром російського піхотного полку (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 56), нарешті, вся Московщина, що уособлює царське володарювання. „Ми знаходимося дуже близько до Європи, щоб дозволяти собі подібне варварство” (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 96), – *porte parole* автора.

Мемуарист філософськи погоджується, що руйнація чи знищення, на жаль, – завжди супутні явища всякого насильства і, в першу чергу, війни. Однак це порозуміння має певну межу: російські війська, коли зайняли Рафалівський маєток, як згадував господар, завдали певної шкоди: порозбирали та поламали невідомо для чого живописні картини, знищили біля ста книг з приватної бібліотеки, пошкодили дві мармурові статуї, крім цього спустошили винні підвали. Це все в авторському розумінні більш-менш має якусь логіку й закономірність. Але автор не хоче й не намагається зрозуміти знищення заради знищення взагалі.

Прикладом кондового варварства для Н. Олізара стало виливання дорогого вина просто на землю! (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 107).

Сприйняття переможців-загарбників Н. Олізаром досить своєрідне. З одного боку, він дійсно ненавидить усе московське, що в його аксіологічній системі уособлює царський деспотизм, з другого, – автор з великою повагою відгукується щодо багатьох російських офіцерів, які не втратили моральність, а втілювали високе розуміння честі й гідності: „Перш за все, був між ними [серед російських офіцерів – В.С.] один, який... на призначення моє мав безпосередній і потужний вплив; владу свою вживав для всілякого покращення долі польських військовополонених, для цього було потрібно багато відваги, а скільки людяності! Така благородна позиція завдавала йому багато втрат і піддавала ризику його власну особу. Він був змушений приховувати свою доброзичливість під зовнішньою суворістю. Не було в'язня, за яким би він щиро не вболівав, не було дня, коли він не доводив би нам своїє турботливості”⁸⁶⁵ (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 40 – 41). Інший випадок взагалі не вкладається у звичні відносини ув'язненого та його охоронця: другий російський офіцер відпустив в'язня на побачення в місто зі своєю дружиною Емілією без усякої охорони лише під чесне слово (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 99 – 100).

Може здатися, що автор легко й швидко знаходить порозуміння з російськими офіцерами. Це дійсно так, коли обмеження свободи в'язня зумовлені й пояснюються присягою офіцера, який виконує свої обов'язки, тобто непорушними шляхетськими добродійностями, визнаними й російським кодексом честі. В такому випадку кожна сторона виконує свої обов'язки, визначені інструкцією або наказом. Однак однозначне неприйняття виникає в автора, коли він бачить у російському офіцерському мундирі поляка. Цікаво, що військовий мундир, як складовий елемент портрету, мабуть, єдиний елемент екстер'єру, на який звертає увагу Н. Олізар-письменник: „Я раптом прокинувся, коли почув голос молодого російського офіцера. Це був дружній голос, це була мова вітчизни, ці слова були втішні і взяли мене за саме живе; але це приємне хвилювання стало прикриттям, коли я побачив на людині, що говорила по-польськи, російський мундир!” (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 17). Російський мундир на поляку став фактом, який відмовлялась прийняти патріотична душа автора „Мемуарів каштеляна”. Таке саме враження

⁸⁶⁵ На цей образ звернуто увагу: Bachórz J. Rosjanin // Słownik literatury polskiej XIX wieku / Pod red. J. Bachórze i A. Kowalczykowej. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994. – S. 846 – 847.

справляє на нього й інший випадок: „Молодий чоловік наблизився, стиснув мені руку, і сльози потекли по його обличчю. Був він поляк, мій родич. Згадую, яке враження справив на мене вид російського мундиру на полякові; можна собі уявити, як ще сильніше мені було боляче бачити цей мундир на моєму родичеві” (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 32).⁸⁶⁶ Для волинянина рефлексія одягу (мундиру), яка, безумовно, носила виразне політичне забарвлення, є виявленням громадянської позиції автора, що не містила жодних компромісів. Зрозуміти таке сприйняття може лише та людина, яка пережила жахи братовбивчої вітчизняної війни.

Автор мемуарів – митець. Митець не тільки тому, що він є автором складних і багатощарових за змістом і підтекстом „Мемуарів каштеляна”, а передусім як людина, душа якої намагається зрозуміти дії завойовників, у яких хоче розгледіти причини поразки свого народу. Його полон сповнений змістом, коли він намагається дізнатися мотиви поведінки того чи іншого офіцера чи солдата, коли він спостерігає за діями охоронців і генералів. Його день заповнений читанням книжок (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 48, 71), малюванням (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 50 – 51, 53, 66, 87, 92), навіть гаптуванням, чим викликає відверте здивування охоронців (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 53 – 54). Він багато пише, не може насититись писанням (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 85), робить і розфарбовує гаманці, потім картонні шкатулочки й невеликі килимки (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 93). Він проявляє себе як талановитий митець, коли занотовує, як спостережливий лікар, усі ознаки початку душевної хвороби. Автор випереджає час і подає читачеві приклади інтроспективного спостереження за нападами меланхолії (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 74), моральної апатії (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 75), духовної й фізичної слабкості (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 79). Автор намагається пояснювати причини складання заповіту (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 80, 83), шукає підґрунтя немочі (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 84). Все це було різними сторонами одного болісного процесу „хвороби століття” – згасання особистості, коли відбувається знищення духовних цінностей, заради яких ця особистість жила й боролась. Автор відверто описує власне згасання, свою моральну хворобу

⁸⁶⁶ Після битви російського війська з французьким на р. Березина до с. Зороків (тепер Черняхівського р-ну Житомирської обл.) приїхав син Міхала Гленбоцького – Ян у російському офіцерському мундирі з орденами на грудях. Прикро вражений батько вистрелив собі в серце: Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 19. Міхал Гленбоцький – герой гавенди М. Чайковського „Житомиряни 1812”.

й психічний стан, де не приховує подробиць, які могли стати незрозумілими людині, що не пережила подібного, як, наприклад, складання заповіту (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 80), відбирання в нього одним російським майором бритви для гоління, щоб запобігти самогубству (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 84).

Остання макроподія першої частини (VI розділ) присвячена ув'язненню в столиці Волині (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 125) – Житомирі. Опис губернського центру в мемуарах відсутній, так само, як і опис попередніх місць ув'язнення, а також пейзажів, портретів та інших елементів предметного світу. Дійовими особами цієї частини мемуарів є, з однієї сторони, царські управителі Правобережжя: губернський маршалок Г.С. Ленкевич, генерал-губернатор В.В. Левашов, губернатор А.П. Римський-Корсаков і його дружина, фельдмаршал І.Х. фон-дер Остен-Сакен, з іншої, – рідні ув'язненого: дружина Емілія, діти, батько дружини, графиня Гогель – перша дружина брата Густава та ін. Автор відображає зміни, що відбулися протягом останнього року, і в цій частині відтворює нову структурування правобережного суспільства, яка, власне, має докорінну відмінність від його попереднього уявлення про батьківщину й родину. Відбулися незворотні зміни, й уособленням батьківщини стали інші люди, інша влада, що жорстоко вирішує його долю, ухваливши смертний вирок.

Мабуть, не випадково, що саме під таким моральним тиском автор зосереджує увагу на місці свого ув'язнення – житомирському католицькому монастирі бернардинів. Монастир, який має бути рятівником людських душ, стає місцем примусового утримання й насильства. Такий образ монастиря в польській художній літературі та католицтві є дещо незвиклим, підкреслимо – саме в польській, однак, має свої паралелі в європейському красному письменстві, наприклад, в образі Собору паризької Богоматері в однойменному романі В. Гюго. Річ у тім, що на початку 1830-х років у Європі спостерігалось деяке зниження ролі католицизму й християнства взагалі⁸⁶⁷, відбиток чого спостерігаємо в „Мемуарах каштеляна”. Читач олізарівських мемуарів слідом за їх героєм не бачить і не чує релігійної служби, його не відвідує ксьондз, його не бентежать думки про вічне і всемогутнє. Нові реалії диктують нові відношення.

Підтвердження такого становища бачимо в зміні наскрізного мотиву мемуарів, що пронизував текст від їх першої сторінки до майже

⁸⁶⁷ Реизов Б.Г. Военные повести Альфреда да Виньи // Виньи Альфред де. Неволя и величие солдата. Литературные памятники. – Л.: Наука, 1968. – С. 163.

останньої, – ідея амністії (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 22, 25, 57, 58, 60, 113, 115, 138 та ін.), ідея, що базувалась на почутті справедливості й гуманності. Після отримання смертного вироку ця ідея в уявленні автора трансформується в найбільш поширений вид протесту – втечу. Аномальне сприйняття автором оточуючого середовища, відображене в „Мемуарах каштеляна”, багато в чому є природною й закономірною реакцією на кардинальні трансформації у власній і суспільній свідомості⁸⁶⁸. Тому зрозуміло, що герой мемуарів протестує і, як виявилось, вдало.

Стилеві особливості мемуарів не відрізняються особливою різноманітністю: в основному це, як уже відзначалось, сповідь, яку підсилено діалогами й потужними публіцистичними вставками. Автор лише один раз вводить до тексту вставний сюжет – протокол допиту (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 117 – 119), який справляє враження точної копії оригінального документу. „Вплітання в нарративне полотно інших жанрових складових (листи, документи, свідчення тощо) опосередковано так само фіксує функцію впливу, переконування читача. Такі форми начебто „чужого” мовлення слугують додатковим аргументом на користь правдоподібності авторського тексту”⁸⁶⁹, – пише В. Балдинюк. Протокол побудовано за всіма ознаками юридичної процесуальності: питання-відповідь витримані в канцелярському стилі, „стисність” тексту, прості речення, відсутність емоційності, описовості, художнього фону, на якому відбувається подія, нарешті, переживань і роздумів, що так властиві іншим частинам тексту мемуарів. Цей вставний сюжет, що апріорі має суто креативну природу, дійсно містить потужну правдоподібність і схожий на інструкцію чи поради читачу – майбутньому борцеві за свободу чи в’язню, що може раптово опиниться у подібних обставинах. Художня подія в мемуарах Н. Олізара перетворюється й набирає властивостей раціонального набору порад, що, на думку автора, матимуть практичне значення. Це в комплексі з іншими роздумами і самоспостереженнями надає тексту, з однієї сторони, художньої неповторності та оригінальності, а з іншої, – підвищує його інтелектуальну спрямованість.

Звертає на себе увагу тяжіння волинської мемуаристики до використання звертань до видатних волинських родин, як це було, наприклад, у Ю. Коженювського, М. Чайковського чи Є. Фелінської, що

⁸⁶⁸ Шестакова Э.Г. Теоретические аспекты соотношения текстов художественной литературы и массовой коммуникации: специфика эстетической реальности словесности нового времени. – Донецк: Норд-пресс, 2005. – С. 33.

⁸⁶⁹ Балдинюк В. „Паралельна агіографія” і авторський нарратив // Слово і час. – № 2. – 2003. – С. 64.

нагадує трансформовану й адаптовану до місцевих умов ідею християнського месіанства. Н. Олізар також використовує цю традицію по відношенню до родин Чарторийських, Радзивіллів, Сангушків, Потоцьких і ін. (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 168). Але його бачення дещо відмінне. Автор дорікає співвітчизникам за їх байдужість і плекання лише своїх інтересів, боязнь позбутися своїх неправедних привілеїв: „Крадіжки або доходи від незаконних схем є для них першим привілеєм” (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 168). Ці процеси відбувались у верхніх прошарках суспільства в той час, коли селяни продовжували жити старими віруваннями й почуттями: „Селяни кохають Польщу. Старці радяться під час вечірнього відпочинку, розповідають, як їм колись було, а сучасне покоління відчуло варварське рекрутування, привалене податками, утиснуте урядовими роботами, прагне бачити незалежну Польщу й повернутись до давнього стану своїх батьків, такого лагідного в порівнянні зі звичайним своїм становищем” (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 170). Мемуарист, крім магнатів і селян, аналізує також становище і роль у листопадовому повстанні дрібної польської шляхти, католицькоих священників, російських істреїв, євреїв та окремого прошарку шляхти, який автор ніяк не хоче називати, вдаючись лише до евфемізму: „родини, які посідають маєтки польських вигнанців”. Тверезо оцінюючи повстання, автор згадував: „Радий тому, що мені вдалося зробити цей перший крок, звернути увагу на Полісся, де я жив” (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 174).

Ще однією стильовою прикметою олізарівського твору є те, що автор свідомо не називає прізвищ людей, які так чи інакше були дотичні повстання: „Мушу знову перервати ланцюг розповіді і видалити з рукопису згадки про деяких осіб, старанно зберігаючи, однак, слова безіменних так, щоб не можливо було здогадатися про їх особи” або „начальник наш (жалкую, що не можу тут назвати його прізвища)...” (*Olizar N. Pamiętniki kasztelana...*, s. 62, 164 – 165, ін.) та ін. Втаємничення, натяк чи евфемізми – ведуча прикмета авантюрих, пригодницьких, нарешті, кримінальних жанрів. Є вона своєрідною особливістю й мемуаристичних. З одного боку, вона виконує роль „етичного згадування”. Це, як правило, стосується адюльтеру, інтимних подробиць та поведінки людини, збереження честі, гідності й недоторканності особистості, випадкових і прикрих випадків, які не залежать від особистості. В такому контексті митець у пошуку розв’язання етичного співіснування й етичного сенсу звертається до використання астерисків, криптонімів, використовує інші фіктоніми. Так, Нарциз, наприклад, жодного разу не назвав імені Густава Олізара, вживаючи до нього лише

звертання „брат”. Автор також не називає імен тих полячок, які допомагали в’язню, говорячи про них „пані F... і L...”, прізвища тих росіян, які були лояльні до нього, вживаючи „офіцер гвардії”, „ад’ютант N”, „офіцер N”, крім цього, автор вживає „в’язень N”, „поштивий N”, „майор”, „офіцер” та ін. евфемізми. З іншого боку, замовчування – це багатовекторний стильовий прийом, що сприяє утриманню інтриги, підживленню тексту недомовками, підсиленню його інтелектуальності, розширенню художніх асоціацій і підтексту. Слідом за думкою С.П. Михида про те, що мемуари, крім усього іншого, виконують ще психобіографічну функцію⁸⁷⁰, зауважимо, що мемуари Н. Олізара мають на меті створити портрет досить самотнього, обманутого й зрадженого волинянина, а, разом з тим, за спостереженням С. Уляша, відобразити „суспільство терплячих і вигнанців”⁸⁷¹. Мемуарист дуже хворобливо переймається тим, що б не повторити помилок як влади, так і деяких співвітчизників. Таким чином, його твір набуває рис дидактичної повчальності, абетки шляхетської честі.

Брошура „Декілька слів про останні події в Польщі. Замітки безпристрасного слов’янина” („*Quelques Mots sur les Derniers événements de Pologne. Par un Slave impartial*”, Paris, 1846) – це роздуми, сповненні болем і переживаннями слов’янина, варвара Півночі (*Olizar N. Quelques Mots...*, s. 9, 36), росіянина за народженням (*Olizar N. Quelques Mots...*, s. 18) або росіянина, що поділяє погляди Сергія Муравйова (*Olizar N. Quelques Mots...*, s. 27), саме так сам себе називає автор. Ці роздуми стосуються перш за все „Польщі, нещасної нації... живої рани Європи” (*Olizar N. Quelques Mots...*, s. 8). Автор запроваджує всебічний аналіз політичних подій у Європі, що вплинули на розвиток і ситуацію навколо Польщі, починаючи від розділу Речі Посполитої 1772 р. Н. Олізар аналізує причини нерішучості Наполеона, що проявились у напівнамірах організації Варшавського князівства, а також роботі Віденського конгресу, в сучасних ролях Австрії, Пруссії, Німецької конфедерації, Данії, Швеції й Норвегії, Італії і Греції, Голландії й Англії, Росії і Франції, нарешті, в розбраті в польській еміграції і трагічних подіях Краківського повстання 1846 р. Автор творить узагальнений портрет нації: „Кожен раз, коли полякам здавалось, що є хоч найменша можливість отримати свою незалежність, вони ні хвилини не вагались пролити за цю святу справу

⁸⁷⁰ Михида С.П. Мегатекст і особистість письменника // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Вип. 26. – Житомир: Ред.-видавн. відділ ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – С. 60.

⁸⁷¹ Uliasz St. Kresy jako przestrzeń kulturowa // Kresy – pojęcie i rzeczywistość. – Warszawa, 1997. – S. 136.

свою кров, віддати своє майно або пожертвувати своєю свободою” (*Olizar N. Quelques Mots...*, s. 28 – 29). Однак цей портрет намальовано не тільки рожевими фарбами. Публіцист гостро пише й про зрадників-тарговичан, звинувачує еліту нації: „Польща перестала існувати, немає більше польського народу, тому що його шляхта боягузлива” (*Olizar N. Quelques Mots...*, s. 34). Громадянська позиція письменника балансує між силовим тиском на владупритримуючих і дещо типовою просвітницькою відозвою до найясніших осіб: „Государі й міністри! Творіть добро для миру, подібно добрим батькам сімейств, які, бажаючи зробити подарунок своїм дітям, бажають, щоб хтось інший просив їх за них!” (*Olizar N. Quelques Mots...*, s. 39). Широка ерудиція, ґрунтовні знання європейського устрою й національних особливостей, історії, політики й економіки ставлять памфлет Н. Олізара, як і самого автора, поруч з видатними і знаковими політичними особами Європи свого часу.

„Мемуари оригінала” („Pamiętnik oryginala”, 2 t., Lipsk) побачили світ спочатку в 1853 р. за кордоном Польщі. В наступні роки витримали ще два видання: у 1862-му – в Брюсселі і, нарешті, через шістдесят років – у 1914-му – у Варшаві. Автор почав працювати над твором ще в Парижі після 1832 р. Твір волинянина охоплює події від 1814 до 1825 року, які відбувались на Волині, Поділлі й Україні (Київщині). Стиль мемуарів, як відзначав уже один з перших дослідників твору Генрик Піонтковський, належав до традиції вимираючого покоління й відрізнявся не тільки влучними замальовками, ґрунтовністю аналізу, але й легкою шляхетською іронією, веселим гумором та глибоким проникненням у дух епохи. Значимість мемуарів, не дивлячись на невеликий перший тираж і його раритетність, одразу була високо оцінена читачами: вони є „цінним матеріалом для проникнення в настрої переломного періоду, який наступив після бурхливої епохи наполеонівських війн і політичних переворотів, а також хвилі героїчних душевних поривань, що змінились на бездушну вегетацію”⁸⁷². Автор, вихований на найкращих зразках європейської літератури, сміливо вживає в тексті польські й українські регіоналізми, насичує твір вставними розповідями, новелами, невеликими оповіданнями з самостійним сюжетом, що, однак, не порушує цілісного сприйняття мемуарів.

⁸⁷² Piątkowski H. Przedmowa // Olizar N. Pamiętnik oryginala. – Warszawa, [1914]. – S. 4.

Досить переконливими є свідчення про те, що автором анонімного збірника віршів „Псалми з псалмів” („Z psalmu psalmy”, Lipsk, 1857)⁸⁷³ був саме Нарциз Олізар. Традиція романтичного переосмислення біблійних псалмів зайняла досить потужний напрям у класичній польській літературі середини ХІХ століття. „Псалми майбутнього” („Psalm przyszłości”, 1845) Зигмунта Красинського, „Різдва́ний псалом” („Psalm wigilii”, 1848) Ципріяна Норвіда, „Сім пока́яних псалмів у ду́сі Давідових” („Siedem psalmów pokutnych w duchu Dawidowym”, 1849) Вінцента Поля, „Батьківський псалом” („Ojcowski psalm”, 1850) Корнелія Уейського, „Пророку псалмів” („Do wieszczą psalmuw”, 1859) Леона Каплінського, рівно як і „Псалми з псалмів” („Z psalmu psalmy”, 1857) Нарциза Олізара – далеко не повна репрезентація різноманітних напрямів світської псалмової лірики. Олізарівські псалми, що побачили світ далеко за межами батьківщини (Лейпціг, Німеччина), серед читача, який не розумів і не хотів розуміти невідому для нього польську мову, довго й важко торували дорогу додому. Власне через це „Псалми з псалмів” вчасно не потрапили до вирію сучасного автору літературного процесу. Біда будь-якої емігрантської літератури полягає саме в запізненні сучасного рефлексування на батьківщині рідної мови. Трагедія, з якою спіткався не один видатний майстер слова, – невдячна і невідповідна плата за позицію, боротьбу, долю.

Псалми Н. Олізара сповнені не тільки філософсько-сакральних благань. Авторська новація полягає в потужному насиченні поетичного тексту сучасною проблематикою: роздумами над долею народу в доленосну мить запеклої боротьби, інтелектуальними сумнівами, ваганнями, надіями, словом, усім комплексом переживань, які

⁸⁷³ Encyklopedyja powszechna. – Т. 19. – Warszawa, 1865. – S. 878; Estreicher K. Bibliografia polska XIX stolecia. – Т. III. – Kraków, 1876. – S. 292; Olgebrand S. Encyklopedia powszechna. – Т. XI. – Warszawa, 1901. – S. 79; Энциклопедический словарь. Акционерное издательство общества Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 42. – СПб. – С. 881; Łopuszański B. Olizar Narcyz // Polski słownik biograficzny. – Z. 99. – Т. XXIII/4. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: PAN, 1978. – S. 821; Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. – Т. II. – Warszawa: Blitz-Print, 1991. – S. 128. З авторством Н. Олізара цього збірника погоджуються: Piątkowski H. Przedmowa // Olizar N. Pamiętnik oryginała. – Warszawa, [1914]. – S. 7; Olizar A. Kronika rodziny Olizarów Wołczkewiczów. – Mexico, 1959. – S. 94. Машинопис. Однак у: Nowy Korbut. Bibliografia literatury polskiej. – Т. 8. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1969. – S. 533; – Т. 9. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1972. – S. 533 – поетичний збірник не включено до загальної бібліографії мемуариста.

викривають тонку й вразливу душу ліричного поета, що бере на себе відповідальність за долю батьківщини.

„Z nami w Przygodzie – od Niego obrony,
Możem być pewni!”, a więc Bóg już z nami?
Bo któryż Naród, więcej ukrzywdzony...
Któryż, cięższemi, dręczon jest plagami?...
I my, zwątpimy, że już przy nas, Bóg?...
Że się niedoli dla nas zbliża kres?...
Zmysłów to chyba utrata!!!
Bo nie wątpi i nasz wróg,
Że plon zejdzie z krwi i łez!...
Broń więc nas Boże! od złych chęci, Świata!
Święty! Mocny! Nieśmiertelny!
(*Psalm XI*)⁸⁷⁴.

Автор не забув рідної батьківщини і вводить у текст ремінісценції Правобережжя. Почаївська Божа Матір – надія і сподівання не тільки ліричного поета, але й усього правобережного народу („Mój to Naród – i Twój, Boże!”). Поет обирає саме Почаївську Божу Матір, яка з 1839 р.⁸⁷⁵ стала православною святинею краю. Значить, не суттєвим в уявленні письменника було розділення на католиків і православних, поляків і українців. Очевидно, Божа Матір стала вищою цінністю для поета, без обмовлень і застережень, матір’ю для всіх пригноблених, вільних і невільних. Дуже оригінальна й передова візія, як для середини XIX століття!

I Ty, Boga-matko, sama!
Jakiejż Ziemi, Tyś Królowa?..
Jasna Góro! Ostro-brama!
Święta Stopko! Poczajowa!
Mówcie: „Któż nadzieją naszą,
Któż, ucieczką naszą, jest!...”
(*Psalm V*)⁸⁷⁶.

⁸⁷⁴ [Olizar N.] Z psalmu psalmy. – Lipsk, 1857. – S. 56.

⁸⁷⁵ Петров Н.И., Малышевский И.И. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд. П.Н. Батюшкова. – СПб, 1888. – С. 280.

⁸⁷⁶ [Olizar N.] Z psalmu psalmy. – Lipsk, 1857. – S. 28.

Є також відомості, що Н. Олізар був автором художніх нарисів про Волинь, прибутки від яких він віддавав на допомогу польським емігрантам.

Життя волинянина являє собою зразок цілісності життя і творчості. Переглядаючи художній спадок Н. Олізара, можна впевнено стверджувати, що його слова не розходились із справами, що всі справи були спрямовані на одну мету – незалежність вітчизни, що його художня творчість є комплексним відображенням цієї мети – життя й боротьба вільного, нескореного волинянина за свободу народів.

МІХАЛ ЧАЙКОВСЬКИЙ

Міхал Чайковський (Miczał Czajkowski, 29 вересня 1804 с. Гальчин, Бердичівського повіту, тепер Бердичівський р-н – 4 січня 1886, Пархімов поблизу Борек Чернігівської губернії) в історії XIX ст. був відомий також під іменем Садик-Паша (Sadyk-Pasza, що значить Садик – вірний, Паша – вищий турецький військовий титул) і Махмед Садик (Mahmed Sadyk).

Батько майбутнього письменника й громадського діяча Станіслав Чайковський свого часу був київським городничим і житомирським підкоморним, мати Петронелла – донька овруцького маршалка Міхала Гленбоцького⁸⁷⁷. Після раптової смерті батька вихованням Міхала займався його дід, який свято тримався козацьких традицій. У гальчинському домі пам'ятали про свою спорідненість із гетьманом Лівобережної України І.М. Брюховецьким. Козацький дух проявлявся в усьому: вбранні, вільному вихованні, гостинах кобзарів, ставленні до коней, полюванні та ін.

Міхал отримав найкращу на той час освіту. Юнак три роки навчався в бердичівському інтернаті англійця Джона Волсея (Wolsey)⁸⁷⁸, де панували атмосфера щирого панславізму й симпатії до козаччини. В мемуарах своїми вчителями він неодноразово називає батька відомого

⁸⁷⁷ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Pamiętki polskie z różnych czasów. – Т. II. – Kraków, 1882. – S. 457 – 458.

⁸⁷⁸ Про бердичівську школу Волсея залишилось обмаль відомостей, існування ймовірно, тому, що вона дуже недовго існувала. Основними інформативними джерелами щодо неї залишаються: Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / Oprac. St. Kieniewicz. – Т. I. – Warszaw, 1979. – S. 479. Узагальнену інформацію див.: Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 25.

українського вченого Володимира Антоновича – Боніфатія Антоновича⁸⁷⁹ та брата Тимка Падури – Юзефа Падуру. 14 вересня 1816 р. під час відвідування Житомира дванадцятирічний М. Чайковський був представлений імператору Олександрю І.

Потім були роки навчання в піарській школі в Межиріччі Корецькому⁸⁸⁰, де свого часу також навчалися Ш. Конопацький, К. Мікуліч і К. Марцінковський⁸⁸¹. Освітній рівень Межиріцької школи був у той час достатньо високим: професійний склад викладачів, ботанічний сад, мінералогічний і фізичний кабінети, велика бібліотека. Відомо, що для вступу до Варшавського університету М. Чайковському необхідно було пред'явити диплом про закінчення школи на теренах Королівства, а Міхал, як відомо, вчився на Волині. Сімнадцятирічному юнакові довелося здавати екзамени по-новому, і, як показав результат, вони були складені на належному рівні⁸⁸². Так 1821 рік став роком вступу на відділ права Варшавського університету.

Юнак не звик до міського життя й суцільного контролю за студентством. Його постійно переслідувала туга за бердичівською й гальчинською вольницею, козацьким способом життя. Все це зумовило розчарування в „чужій” стороні. Навіть знайомство з А.С. Чарторийським і Ю. Словацьким, а також з великим князем Костянтином Павловичем не надавало сенсу перебуванню юнака в столиці Королівства Польського. Після декількох місяців навчання, отримавши лист про хворобу матері, Міхал терміново виїздить із Варшави й повертається назад до

⁸⁷⁹ Див.: Антонович В. Автобиографические записки // Літературно-науковий вісник. – № IX. – 1908; Антонович В.Б. Автобиографические записки // На Кавказе. – Т. 1. – № 2. – 1909. – С. 189 – 206.

⁸⁸⁰ Zasztowt L. Kresy. 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 201.

⁸⁸¹ Каєтан Марцінковський (Kajetan Marcinkowski /Jaxsa-Marcinkowski/ бл. 1788 – 1832) народився на Волині, вчився в Межиріччі Корецькому, Кременецькому ліцеї, заступник візитатора шкіл у Волинській губернії, з 1818 р. – у Варшаві, серед сучасників мав славу графомана й літературного епігона. Автор творів „Віршовані забави” („Zabawy wierszem”, Warszawa, 1818), „Подарунок польській молоді обох статей” („Upominek dla młodzieży polskiej płci obojga”, Warszawa, 1819), „Польські річки” („Rzeki polskie”, Warszawa, 1826) та ін.; див.: Koźmian K. Pamiętniki. – Т. 1. – Poznań, 1858. – S. 280 – 285; Siemieński L. Ostatni wierszokleta starej daty // Siemieński L. Dzieła. – Т. 2. – Warszawa, 1881. – S. 72 – 90; Olizar G. Pamiętniki. – Lwów, 1892. – S. 105 – 109.

⁸⁸² Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 53.

батьківського дому. Через три місяці мати померла. М. Чайковський отримав у спадок частину великого маєтку, серед якого були села Гальчин, Агатівка й Сьомаки Бердичівського повіту. Після смерті свого дядька Кастана Чайковського до Міхала перейшли ще п'ять сіл у Чуднівській окрузі: Чуднівський скляний завод, Биківка, Крутий Потік, Чайківка, Шанявка. Майбутній письменник жив вільним безтурботним життям, часто бував у Кодні (тепер Житомирського р-ну) й Житомирі, виїздив на київські ярмарки. Полювання, верхові заняття та гра в карти знову стали одними з повсякденних його занять, що, в свою чергу, призвело до встановлення тісних стосунків із гвардійцями та козаками російського війська, які були розквартировані в околицях Бердичева. Тут М. Чайковський познайомився з російською культурою, вдосконалював свої знання російської мови, пізнавав російські національні традиції, які згодом йому знадобилися. Юнак знайомиться з „Бібліотекою для читання” („Библиотека для чтения”) і виданням „Російський інвалід” („Русский инвалид”).

У 1830 р. під час інспекції у Кодні російських військ, що повертались із турецького фронту, М. Чайковського було представлено царю Миколі I і призначено камер-юнкером⁸⁸³. У серпні 1830 р. Міхала обирають маршалком житомирської шляхти. Однак майбутній письменник від посади відмовляється на користь рідного брата своєї матері – Яна Гленбоцького, який виконував ці обов'язки протягом двох каденцій до цього.

На початку 1830-х років на Волині спочатку повільно, а потім усе голосніше й голосніше відчуваються політичні заворушення. Край чекав лише гасла з Варшави, але коли в Королівстві повстання нарешті розпочалося, розголос про це йшов до Правобережжя надто довго. Початок 1831 р. був позначений епідемією холери, що підступно виникла й покотилась майже всіма повітами губернії. Як виявилось, рух загонів Юзефа Дверницького, а потім Людвіга Стецького, Станіслава Ворцеля й Нарциза Олізара на Волині, Київщині та на Поділлі мав роз'єднаний характер, була відсутня координація дій та розуміння єдиної мети й завдань. Кожен, як міг, намагався допомогти справі звільнення краю від російського володарювання. Однак вага цих зусиль зрештою виявилась

⁸⁸³ Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 60 – 61; Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. – Т. 7. – Warszawa, 1967. – S. 238 – визначають місце представлення – Київ. Adam Lewak. Czajkowski Michał // Polski słownik biograficzny. – Т. IV. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1938. – S. 155 – пише: „на балу в Кодні й Житомирі, де був представлений Миколаю I, отримав призначення камер-юнкера”.

невеликою. Останнім зорганізувався загін Кароля Ружицького, з яким М. Чайковський мав родинні зв'язки: К. Ружицький був одружений на сестрі Міхала – Маріанні. Міхал також почав готувати своїх селян у Гальчині і вже в ніч з 17 на 18 травня привів їх на збірний пункт під Малими Коровинцями (тепер Чуднівського р-ну Житомирської обл.). Спочатку загін К. Ружицького був нечисельним, малоозброєним і погано підготовленим до бойових дій. Потужну грошову підтримку заgonу надали бердичівські євреї, які також відправили до війська своїх повстанців. Через декілька днів чисельність заgonу збільшилась до двохсот чоловік, що робило його на Волині значущим і впливовим. Важливо зазначити, що кінний волинський полк К. Ружицького на дев'яносто відсотків складався з волинських селян і лише на десять – зі шляхти. Тому говорили тут по-українськи, співали українські народні пісні та пісні Т. Падури.

Перші переможні озброєні сутички з російськими військами відбулись 20 травня поблизу Короченків (тепер Чуднівського р-ну), потім 27 травня біля села Молочки (Чуднівський р-н), що знайшло своє художнє відображення в гавенді М. Чайковського „Битва під Молочками. Розповідь жида”. 31 травня загін дійшов до Межиріччя Корецького, а 10 червня перейшов Буг. Полк К. Ружицького був приєднаний до корпусу генерала Шептицького. 28 вересня 1831 р. волинський кінний полк полковника К. Ружицького перейшов австрійські кордони й почав просуватися до Франції. Нарешті наприкінці серпня 1832 р. повстанці, серед яких був і поручик М. Чайковський, дісталися Парижа. За бойові заслуги в боях на Волині М. Чайковського було нагороджено хрестом *Virilitati Militari*. Однак матеріальне становище емігранта залишалось досить невітшним. Ян Гленбоцький посилав своєму племіннику щорічно 500 дукатів з його гальчинського маєтку, що дозволяло Міхалу вести більш-менш пристойний спосіб життя, але невдовзі частину гальчинського маєтку повстанця було конфісковано⁸⁸⁴.

У Парижі М. Чайковський став членом польського Демократичного товариства (до 1836 р.), потім Конфедерації польського народу і, нарешті, організації, що отримала пізніше назву „Готель

⁸⁸⁴ „Дело по отношению департамента государственного имущества о приведении в известность сумм, принадлежащих мятежнику Михаилу Чайковскому”. Справа не збереглася, цитується за назвою в: – ДАЖО. – Ф. 70, оп. 1, спр. 33: „Опись решенных дел секретной части канцелярии губернатора с 1835 по 1838 гг.”, від 5 лютого 1837 р. – Арк. 83 зв.

Ламберт” (hotel Lambert)⁸⁸⁵. Завдяки своїм суспільно-політичним поглядам М. Чайковський завжди відчував себе українцем і проніс це відчуття протягом усього життя, вважав, що без України не буде сильної Польщі. Повстанець був прихильником кола А.Є. Чарторийського, за дорученням якого виїздив до Риму й Ватикану, а звідти в 1841 р. – до Туреччини й виконував у Константинополі функції керівника польської агенції з метою послаблення російських впливів на балканських слов’ян. У Парижі залишилися дружина Леоніда й четверо дітей: доньки Кароліна й Михайлина, сини Адам і Владислав.

Є відомості про те, що в 1845 р. М. Чайковський знову намагався підняти в Україні повстання. Ряд дослідників вважає, що в роботі над програмним твором Кирило-Мефодіївського братства „Закон Божий, або Книга Буття українського народу” брав участь і волинянин⁸⁸⁶. Це знаходить своє непряме підтвердження в проекті доповіді О.Ф. Орлова до Миколи I в травні 1847 р.: „Польські вихідці під керівництвом Чарторийського вже декілька років тому уклали Слов’янську справу. Вона діє частиною через посередництво вчених слов’ян, підвладних Австрії й Туреччини, а частково – через емісарів, керівник яких, Чайковський, перебуває в Константинополі”⁸⁸⁷.

Вплив М. Чайковського на Порту був дуже сильним. Це призвело до того, що російська дипломатична місія в Туреччині неодноразово вимагала видворення М. Чайковського з земель Османської імперії як небажаного іноземця. Тому М. Чайковський змушений був поступити в Константинополі на службу до турецької армії. 18 грудня 1850 р. він прийняв іслам, взявши ім’я Мехмед Садик-Паша. Таким чином, М. Чайковський стає визнаним захисником польських і ширше – слов’янських інтересів на Балканах і Кавказі, у Боснії й Сербії, Болгарії й Румунії, Україні і навіть Росії. В 1849 р. до М. Чайковського в Туреччину

⁸⁸⁵ Hotel Lambert – умовна назва угруповання польської еміграції у Франції після повстання 1831 р. під керівництвом А.Є. Чарторийського, після смерті якого на чолі став його син – В. Чарторийський. Об’єднання отримало назву після купівлі у 1843 р. будинка в Парижі під таким ім’ям. Серед членів готелю Ламберт були Ю.У. Немцевич, Н. Олізар, ін. З ними активно співпрацював М. Чайковський. Головною метою групи було здобуття незалежності для Польщі, відстоювання інтересів Польщі в європейській політиці, захист прав поляків в еміграції, розвиток польської культури, літератури й науки.

⁸⁸⁶ Бондаренко К. Найзагадковіший персонаж української історії // Політика і культура. – № 14. – 1999. – 15 – 21 липня.

⁸⁸⁷ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упорядк. О.О. Франко та ін. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 306.

приїздить Ф.Г. Духінський⁸⁸⁸, який проведе тут майже вісім років. У 1851 р. з метою утворення потужнішої протидії Російській імперії на Сході М. Чайковський організував перші козацькі загони, в яких панувала українська мова, став їх командиром і взяв участь у Кримській війні проти Російської імперії.

Мусульманство М. Чайковського викликало неоднозначну реакцію серед сучасників і, перш за все, поляків. Ставлення його близького оточення поляризувалось. Одні, серед яких були близькі й поважні люди, наприклад, К. Ружицький та Б. Залеський, категорично не сприйняли пожертви суспільного діяча. Інші з глибокою повагою поставились до нелегкого рішення письменника. Серед таких, до речі, був і Адам Міцкевич, з яким М. Чайковський потоваришував ще в Парижі в 1833 – 1839 рр. А. Міцкевич, від'їжджаючи з Парижа на Схід, проголошує тост за М. Чайковського: „За здоров'я того, хто зараз на Сході є першим слугою Польщі, за здоров'я Садика-Паші”⁸⁸⁹. Громадянська позиція волинянина та вчинки османського службовця М. Чайковського сприяли значному підвищенню ролі Польщі в Європі, зміцненню слов'янських позицій у зонах впливів Туреччини на противагу російським. Іншими словами, генерал став потужним політиком у чотирикутнику непростих політичних відносин середини ХІХ століття між Англією, Туреччиною, Росією та Францією. Тому, очевидно, не випадково, що ім'я М. Чайковського стало найбільш уживаним у дипломатичних стосунках між цими державами. Навколо його особи неодноразово зароджувались

⁸⁸⁸ Францішек Генрик Духінський (Franciszek Henrik Duchński, 1816 – 13 липня 1893, Париж) – уродженець Київської губернії, вчився в Бердичівській школі босих кармелітів, василіанській гімназії в Умані, служив в Немирівській гімназії, жив у Києві. Через конспіративну антицарську діяльність емігрував у 1846 р. до Парижа, з 1848 – Італії, з 1849 – Туреччини, в 1856 – повернувся до Парижа. Активно займався редакторською, викладацькою та науковою роботою, жив у Швейцарії, Галичині, останні роки провів у Парижі. Ф.Г. Духінський – автор низки наукових досліджень, серед яких „Поляки в Туреччині” („Polacy w Turcji”, Londyn, 1856), „Основи історії Польщі й інших слов'янських країв” („Zasady dziejów Polski i innych krajów słowiańskich”, 3 cz. Paruż, 1858 – 1861), „Новгородський пам'ятник” („Pomnik nowogrodzki”, Paryż, 1861), „Звернення до земляків” („Odezwa do ziomków”, Paryż, 1861), „Звернення киянина до земляків” („Odezwa do ziomków Kijowianina”, Paryż, 1863), „Основні фундаментальні положення щодо історії польського костьолу й московської церкви” („Pierwsze fundamenta do historii kościoła polskiego i kościoła moskiewskiego”, Paryż, 1863) та ін.

⁸⁸⁹ Rozmowy z Mickiewiczem. – Т. ХVІ. – 1933. – S. 414.

інтриги і навіть убивства соратників, інспірувались провокації та ноти протесту росіян до турецьких посольств з вимогами звільнення, відсторонення, переводу або навіть притягненням до судової відповідальності видатного козацького командира.

Треба звернути увагу на одну історичну тенденцію того часу. Річ у тім, що польська еміграція в Парижі, зокрема, готель Ламберт на чолі з А.Є. Чарторийським та іншими впливовими постатями, як, наприклад, В. Замойський чи К. Ружицький, доклали чимало зусиль для організації в Туреччині власне польського легіону. Однак члени угруповання відверто побоювалися потужного впливу М. Чайковського на козаків, що, на їх думку, могло породити нову Коліївщину, а сам командир мав усі шанси стати другим Б. Хмельницьким⁸⁹⁰. Так козацький полк М. Чайковського опинився в центрі інтересів та, на жаль, інтриг польської еміграції в Парижі, Франції, Англії й Туреччині, кожна з яких бачила свої плани, переслідувала свої цілі, боронила свої інтереси. Але справа ця, як відомо, через неузгодженість дій та дріб'язкові робіжності між позиціями лідерів, відірваність і нерозуміння ними особливостей Сходу так і не завершилась. Натомість козацький полк М. Чайковського, чисельність якого наближалась до восьмисот шабель, став єдиним надійним пристанищем для слов'ян з усіх країн. До полку приставали також мусульмани й іудеї. На той час це дійсно була єдина потужна військова одиниця, добре навчена, озброєна, дисциплінована, здатна бути впливовим фактором боротьби проти Росії на Сході. Невдовзі це визнали й самі польські емігранти по обидві сторони Босфорської протоки. Однак генерал залишався майже сам на сам із виконанням свого завдання⁸⁹¹. М. Чайковський мріяв разом із своїм козацьким полком перебратись через Дністер і пройти через Бессарабію до України, де за підтримкою селян і шляхти звільнити Правобережжя від російської влади.

Щиро поважав і підтримував повстанця А. Міцкевич. На початку жовтня 1855 р. він прибув до козацького табору М. Чайковського в Бургазі, а потім вони спілкувались у Константинополі⁸⁹². Він був у захваті від козацького табору, козацького способу життя і навіть бажав вступити до нерегулярного козацького відділу М. Чайковського, а свого сина

⁸⁹⁰ Reychman J. Działalność Mickiewicza w czasie wojny krymskiej. – Cz. I. – Warszawa, 1955. – S. 46 – 47.

⁸⁹¹ Див.: Kijas J. Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza. – Kraków, 1959. – S. 18 – 25.

⁸⁹² Kijas J. Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza. – Kraków, 1959. – S. 9, 32 – 33.

Владислава волів бачити краще козацьким офіцером, ніж французьким⁸⁹³: „У таборі Садик-Паші царює порядок, а разом з тим бадьорість і веселість, – пише видатний поет. – Солдати дуже прихильні до свого командира, офіцерський корпус підібраний з чудових людей... Усі живуть у згоді, по-братерськи. Дух і тон, що царює там, далекі і від брутальної солдатчини, і від салонного безладу”⁸⁹⁴. Але, на превеликий жаль, 26 листопада 1855 р. у військовому таборі М. Чайковського в Константинополі А. Міцкевич передчасно помер. У невиданих мемуарах М. Чайковського про кримську війну міститься запис про останні слова видатного поета Польщі: „Повідай отаманові [М. Чайковському – В.С.], що вмираю, як козак, моя душа не відлітає, а виривається з тіла”⁸⁹⁵. По смерті А. Міцкевича М. Чайковський знову залишився сам на сам зі своїми проблемами, без підтримки польської еміграції.

Після смерті першої дружини М. Чайковський знайомиться з Людвігою Снядецькою (пом. 24 лютого 1866 р.), однією з найяскравіших жінок XIX століття, неординарною, високоосвіченою, котра мала безліч талантів і добродійностей, що міцно вписали її ім'я в історію польської літератури, Польщі та Європи в цілому⁸⁹⁶. Дні й роки, проведенні разом з Людвігою, були одними з найщасливіших у житті Міхала. В цей час старший син від першого шлюбу стає російським генералом, а молодший – турецьким!

У 1872 р. М. Чайковському було призначено турецьку пенсію в 6000 рублів сріблом. У 1877 р. цю пенсію відберуть через відмову Садика-Паші повернутись назад до Туреччини. М. Чайковський мав також і російську пенсію в розмірі 100 рублів⁸⁹⁷. Після отримання 28 серпня 1872 р. від Олександра II царської амністії генерал-лейтенант турецьких військ М. Чайковський повертається на батьківщину. 10 грудня 1872 р. він приїхав до Одеси, а звідти – до Києва. Так почався шлях повернення письменника в Україну.

⁸⁹³ Gawroński F.R. A. Mickiewicz na Wschodzie // Studia i szkice historyczne. – Seria I. – 1903. – S. 205.

⁸⁹⁴ Цит. за: Живов М. Адам Мицкевич. Жизнь и творчество. – М.: Художественная литература, 1956. – С. 543; Kijas J. Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza. – Kraków, 1959. – S. 38.

⁸⁹⁵ Цит. за: Kijas J. Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza. – Kraków, 1959. – S. 47.

⁸⁹⁶ Див.: Czapska M. Ludwika Śniadecka. – Wyd. II. – Warszawa, 1958.

⁸⁹⁷ Borejsza J. Samobójstwo słowianofila // Odra. – № 6. – 1984. – S. 24.

Певний час він жив у Києві. Однак польське товариство його не зрозуміло і не прийняло, піддавши соціальному й моральному остракізму. Ставлення поляків Правобережжя до осіб проросійської орієнтації було різко негативним. Є. Івановський у „Мемуарах”, зокрема, згадував, що М. Чайковський „суворо засуджував і громив поляків, що вони після поразки не вміють бути мудрими, що не приєднуються серцем і духом до Російської держави, яка єдина є їхньою вітчизною. Така його переміна й поворот так і залишилися б незрозумілими, якби не було з’ясовано його походження від бабусі козацької крові, а в цілому це демонструє, як небезпечні весілля за колом власне польської католицької родини”⁸⁹⁸. Українські поляки, які нещодавно пережили 1863 р. і з перших уст знали про події 1831-го, для яких яскраві спогади про Річ Посполиту залишались золотим часом, і які не заглиблювались у подробиці й таємниці політичних інтриг, вбачали у вчинках мусульманина Садика-Паші лише зраду вітчизні. Однак той же Є. Івановський у своїх мемуарах справедливості заради розповідає зворушливі факти, які свідчать про щире повагу й шанобливе ставлення людей до М. Чайковського в його рідному Гальчині на Бердичівщині. Він пригадує, як приїздили гальчинські селяни до Києва, щоб побачити і вклонитися своєму колишньому господарю М. Чайковському, якого пам’ятали, хоч і не бачили майже сорок років⁸⁹⁹. Повернутися до Гальчина письменнику було неможливо. Всім полякам південно-західного краю було заборонено купувати землі на Правобережній Україні.

Останнім, третім шлюбом М. Чайковського стало одруження ще в Туреччині з дев’ятнадцятирічною гречанкою Іреною Теосколо, яка відрізнялась легковажними поглядами на життя, деспотичним і злісним характером. 8 вересня 1873 р. у Києві вона народила доньку Александру, батьком якої, на переконання сучасників, був не М. Чайковський⁹⁰⁰. Щоб засвідчити шанобливе ставлення до М. Чайковського, імператор Олександр II погодився стати православним хрещеним батьком народженої дівчинки. В 1875 р., після отримання від імператора грошей на хрестини, М. Чайковський купив на ім’я дружини фільварок у с. Бірки в Чернігівській губернії. В серпні 1878 р. масток раптово згорів з усіма

⁸⁹⁸ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Pamiętki polskie z różnych czasów. – Т. II. – Kraków, 1882. – S. 465.

⁸⁹⁹ Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 556.

⁹⁰⁰ Borejsza J. Samobójstwo słowianofila // Odra. – № 6. – 1984. – S. 30; Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 552, 560.

зимовими продовольчими запасами. Це завдало непоправної шкоди як фізичному, так і психічному стану письменника. Молода дружина залишила сивочолого чоловіка, який переїхав до Пархімова. Він багато пише про пережите й побачене. Частково ці твори були видані в збірнику під назвою „Легенди”. 18 січня 1886 р. у вісімдесят два роки, зламаний відсутністю грошей, смертю близького друга, зрадою дружини, письменник вистрелив собі з пістолета в серце. Куля пройшла поруч, відстрочивши смерть на декілька годин.

Творчість М. Чайковського можна умовно поділити на три великих періоди, що пов’язані як з часом і місцем його проживання, так і з пріоритетною проблематикою й художніми особливостями творчості. Перший період охоплює роки від дебюту в 1835-му до 1841-го, тобто часу від’їзду до Туреччини. У період французької еміграції письменник ретельно відтворює художній простір минувшини Правобережжя і, перш за все, Волині, на теренах якої відбуваються дії багатьох його козацьких і народних оповідань. Це, як правило, невеликі за жанром повісті, оповідання чи гавенди, художнє осмислення шляхетських проблем честі, обов’язку й патріотизму, ностальгічні згадки минувшини, що стали дорогими й милими багатьом серцям польських емігрантів.

До цього періоду можна віднести перші літературні спроби французькою мовою, що побачили світ у „Constitutuonnel” і „Spectateur militaire”. За порадою А. Міцкевича М. Чайковський у 1837 році без коливань переходить на рідну польську⁹⁰¹, блискучим результатом чого став збірник „Козацькі оповідання”⁹⁰² („Powieści kozackie”, 1837⁹⁰³), який М. Чайковський надрукував у видавництві Александра Словіцького⁹⁰⁴, котрий походив з Поділля, добре знав Волинь, брав участь у повстанні 1831 року.

Збірник містить оповідання „Сватання запорожця” („Swatanie Zaporożca”), де було створено зворушливий світ чистого й вірного кохання, сватання й заручин козака з українською дівчиною Марусею, яка

⁹⁰¹ Kijas J. Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza. – Kraków, 1959. – S. 11.

⁹⁰² При прискіпливому перекладі слід було б жанр збірника перекласти як повість. Але твори, що до нього входять, за жанровою структурою тяжіють ближче до оповідання, гавенди або іншого невеликого епічного твору.

⁹⁰³ У 1856 р. збірник був перекладений французькою Владиславом Міцкевичем, сином видатного польського поета.

⁹⁰⁴ Александр Словіцький (Aleksandr Jełowicki, пом. 15 квітня 1877) – автор „Моїх спогадів” („Moje wspomnienia”), які вийшли в 1839 р. в Парижі й містять згадки про Бердичів, Кременець та інші містечка Волині.

два довгих роки вірно чекала на повернення свого нареченого з війни, але до неї привезли лише його тіло, коня і зброю. Маруся не витримує розлуки і з горя помирає. Обоє закоханих, що стали символом чистого й вірного кохання, ховають на високій горі, яка була свідком їх любові.

Дія оповідання „Могила” („Mogiła”) відбувається в рідному Гальчині: „Коло Гальчинця височіє могила, біля її підніжжя дороги перетинаються, як частини хреста, розбігаючись у різні сторони, а на її вершині – бур’ян та зілля, а внутрішність – рештки минувшини”⁹⁰⁵. Це романтична розповідь з елементами готичної новели і з потужним притчовим підтекстом про трьох сестер, що покохали трьох юнаків: Козака, Ляха і Татарина, котрі служили під командуванням отамана Богдана Ружицького. Сестри, не отримавши материнського дозволу на шлюб з коханими, від туги померли без християнської сповіді, і мати Сукуруха ховає їх на неосвяченій землі. Жодна квітка, жодне зілля не росло на тому місці. Через шість років саме на цьому місці, на цій могилі відбулася битва між козаками, поляками й татарами, в лавах яких служать кохані трьох померлих сестер. Юнаки гинуть у цьому безглуздому бою, і їх останки ховає Сукуруха поруч із своїми доньками, які їх кохали. Люди насипали на цьому місці височезну Могилу трьох сестер або, як її ще називали, Могилу Сукурухи. З метою підвищення реальності художньої дії автор у спеціальних коментарях до оповідання робить декілька приміток, серед яких пояснює, наприклад, місце знаходження Гальчинця, описує річки Коденку і Гнилоп’ять, коротко розповідає історію села Кодня, говорить про матір цих сестер Сукуруху – „ім’я добре до цього часу відоме в Гальчинці, й діти розповідають про неї”, згадує Чуднів, села Солотвин і Журбинці (тепер Бердичівського р-ну)⁹⁰⁶.

Події оповідання „Костьол в Грузинцях” („Kościół w Gruzińcach”) відбуваються за часів повстання Б. Хмельницького: „Ця повість оснований на народних традиціях села Грузинець, що лежить в околицях Вінниці. Тут був колись костьол, який, за народними спогадами, був знищений ще в часи козацьких війн із Польщею, зараз на цьому місці знаходиться величезне болото”⁹⁰⁷, – уточнює М. Чайковський. Молода дівчина Ганна покохала ватажка козацького війська Богуна, чим був дуже незадоволений її батько, тому що козак був не шляхетського походження. Як на біду, батько Ганни й козак перебувають у ворожих військових

⁹⁰⁵ Czajkowski M. Piśma. – Т. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 12.

⁹⁰⁶ Czajkowski M. Piśma. – Т. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 275 – 278.

⁹⁰⁷ Czajkowski M. Piśma. – Т. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 278.

таборах. Під час збройної сутички батько гине в бою, а після укладання польсько-козацького миру Ганна й Богун беруть шлюб. Але в найурочистішу мить під час заручин у місцевому костьолі блискавка вбиває молодят, пожежа знищує все навколо, а на місці костьолу утворюється величезне болото.

До збірника також увійшли оповідання „Молимося і б'ємось” („Módlmy się, a bijmy”), „Похід на Царгород” („Wyprawa na Carogród”), „Скалозуб у замку семи веж” („Skałozub w zamku siedmiu wież”), „Атаман Куницький” („Ataman Kunicki”), „Орлик і Орленко” („Orlik i Orłenko”), що, як і попередні, репрезентують фольклорно-козацький тип польського романтизму, пишно насичені ремінісценціями з українського фольклору, українською мовою, навіть містять поліські діалектизми⁹⁰⁸, знайомлять польськомовного читача з екзотичним східним простором колишньої Речі Посполитої.

Етапним твором першого періоду став двотомний роман „Вернигора, український пророк. Історична повість з 1766 р.” („Wernyhora, wieszcz ukraiński. Powieść historyczna z roku 1766”, Paryż, 1838), написаний за порадою А. Міцкевича. Народився твір на одному подиху – за три місяці і мав, за думкою автора, виконувати дорадчу функцію в „українській справі”: вести пропаганду козацьких звичаїв, проілюструвати польській еміграції помилки предків, з'ясувати причини занепаду незалежності й служити „великою наукою на майбутнє”⁹⁰⁹.

Головний герой твору пророк Мусій Вернигора – добре відомий образ різноманітних народних легенд і переказів, що уособлював сподівання й надії численних селян, які ходили в околицях Кодні, пробуджені сумнозвісними і трагічними подіями Коліївщини. Художній простір „Вернигори” охоплює всю Україну, від Дніпра до Горині, від Житомира до Махнівки, й насичений описами минувшини – страшною й жорстокою, крізь яку проглядаються надія на справедливість і непорушність колишнього старого порядку. Роман, як відомо, був добре знайомий Т. Шевченку, який переосмислив деякі сюжети з „Вернигори” в своїй поемі „Гайдамаки”⁹¹⁰.

⁹⁰⁸ Karaś H. Wschodniostowiańskie zapożyczenia leksykalne w powieści Michała Czajkowskiego „Stefan Czarniecki” // Prace filologiczne. – T. XXXVII. – Warszawa, 1992. – S. 359 – 360.

⁹⁰⁹ Kwapiszewski M. Powieść historyczna z tezą. O „Wiernychorze” Michała Czajkowskiego // Pamiętnik literacki. – Z. 2. – Warszawa, 1997. – S. 3 – 4.

⁹¹⁰ Вервес Г. Д. Т. Г. Шевченко і Польща. – К.: Художня література, 1964. – С. 84.

Успіх М. Чайковського-письменника був несподівано приголомшливим. Твори волинянина розкуповувались, ними зачитувались до дір. Безперечно, така швидка й широка популярність не могла не породити низки чуток, на які купилися люди з вишуканим смаком і з бездоганною репутацією, зокрема, Т.Т. Єж, Ст. Ворцель, Л. Венглінський або Л. Врублевський. Мова йде про те, що Парижем поповзли плітки про те, що авторство цих творів не належать М. Чайковському. Одні називали справжнім автором ксьондза Павла Неміоловського з Гальчина, про якого сам М. Чайковський докладно повідав читачеві в коментарях до оповідання „Могила”⁹¹¹, інші – Яна Омецінського або навіть дружину Людвігу Снядецьку. Серед причин такого ставлення до творів письменника сучасники й дослідники бачили один з різновидів „компаративного патріотизму”. Вищеназвані поважні письменники були вихованцями славетного Кременецького ліцею, свого роду кузні волинської літературної котерії. Як відомо, М. Чайковський не був учнем Кременця, не приятелював у волинський період свого життя з його випускниками, що в подальшому для декого стало приводом для сумнівів і недовіри⁹¹². Становлення М. Чайковського як письменника було настільки швидким, що критики не встигли відстежити сходинки творчого росту тридцятирічного дебютанта й розгубились. Однак слід визнати, що ця хвиля недовіри не мала під собою реального підґрунтя і тому не стала масовою. Досить сказати, що гарячим шанувальником і поціновувачем творчості волинянина на все життя залишився А. Міцкевич.

Важливою подією паризького періоду творчості М. Чайковського став збірник „Гавенди” („Gawędy”, Paгуż, 1840), ймовірно, написаний під впливом „Спогадів ясновельможного пана Северина Соплиці, парнавського чашника” Г. Ржевуського. Популярність гавенд у сорокові роки ХІХ століття серед польських читачів не можна перебільшити. Цей

⁹¹¹ Ксьондз Павло Неміоловський (Paweł Niemiołowski) був уніатським священиком, у 1774 р. служив на Запоріжжі, після розгрому повернувся до Гальчина, де служив у сільській уніатській церкві. „Ця людина була ходячою хронікою історії козащини, легенд і народних українських пісень. Був автором мемуарів, написаних власною рукою, що мали величезну цінність, та мав книжку, видрукувану церковним характером під назвою „Чорне море”, в якій містились різні розповіді про походи запорізьких козаків і життя кошових отаманів”: див.: Czajkowski M. Piśma. – Т. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 277 – 278.

⁹¹² Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 119 – 120.

жанр став справжнім народним улюбленцем. До збірника увійшли гавенди: „Овручани. 1794” („Owruczanie. 1794”), „Старокиняни. 1809” („Staro-Kijowianie. 1809”), „Житомиряни. 1812” („Żytomierzanie. 1812”), „Лучани. 1812” („Łuczanie. 1812”), „Битва під Молочками. Розповідь жида” („Bitwa pod Mołoczkami. Opowiadanie Żyda”), „Битва під Ільжею. Полкові спогади” („Bitwa pod Iłżą. Wspomnienia pułkowe”), „Тринадцятий. Полкові спогади” („Trzynasty. Wspomnienia pułkowe”), „Битва під Лейпцігом” („Bitwa pod Lipskiem”), „Савелій. Полкові спогади” („Sawelej. Wspomnienia pułkowe”), „Максим Штрос. Українські спогади” („Maksym Sztros. Wspomnienia ukraińskie”), „Зимова ніч. Гальчинські спогади” („Zimowa noc. Wspomnienia z Halczyńca”), „Весняний день. Гальчинські спогади” („Dzień jesienny. Wspomnienia z Halczyńca”), словом, як видно вже за самими назвами, вся Волинь від сходу до заходу, від народних гавенд до військових, від звичайних подій до історичних стала об’єктом художнього осмислення славного гальчинця.

Час дії гавенди „Овручани. 1794” відбувається в дуже стислий період: між другим у 1793-му і третім у 1795-му розділами Речі Посполитої, тобто в 1794 році, що й включено до назви. Дія частково відбувається в повітовому місті Овручі, де рушійною силою сюжету виступає добре відома в історії Волині особистість – настоятель василіанського монастиря ксьондз Юзефат Охоцький⁹¹³. Дія розгортається в маєтку Оскірка в селі Барбарівці (тепер село Варварівка Олевського р-ну), в якого була дуже гарна донька. Гавенда оповідає про нараду відбірної овруцької шляхти, що зібралася в зазначеному маєтку. Повесть містить звертання до широкого кола волинської шляхти, чії славні роди немало зробили для розвитку краю: Залеських, Костюшків, Меленівців, Немиричів, Ощапівців, Паушів, Третяків, Черняховських, Чоповців, Ходаківців та інших. Стала волинська мемуаристична традиція, риторичне звертання до еліти волинської шляхти й сьогодні мають потужний психологічний вплив, суть якого полягає, перш за все, в слов’янському тяжінні до обцинного способу життя й спільного вирішення справ, як говорять, „купи триматися”; а по-друге, – в

⁹¹³ Ім’я одного з головних героїв повісті Юзефата Охоцького (Józefat Ochocki) явно перегукується з відомим іменем овручанина Юзефата Охоцького, також звинуваченого в підготовці повстання й заарештованого 4 липня 1794 р. в Овручі. Деякі біографічні й історичні співпадіння дозволяють припустити, що життя Ю. Охоцького лягло в основу біографічної канви художнього образу Юзефата Охоцького.

психологічному тиску „на ворога”, бо дійсно „безмежний” список овруцької шляхти справляє досить переконливе враження.

Письменник дає точну топографію повітового містечка, звертається до Ігоревої святині, Спаської церкви, перед святими образами якої овручани першими з християн приймали хрест, кляштору Домініканців, ровів і валів, кожного пагорба, підсилює картину легендарними образами на кшталт „Овруч на семи горах” („siedmiowzgórzu Owrucz”), що також стане образом-символом для низки наступних творів. Головна проблема гавенди міститься в потужному емоційному вигуку наратора: „Там усюди снують московські солдати!”⁹¹⁴ Це, власне, й стало приводом для художнього вирішення магістральної проблеми твору: волиняни обговорюють можливість повстання проти москалів, виробляють спільну стратегію й тактику. Але, на горе, про їх таємницю під час сповіді вмираючого нареченого доньки Оскірка дізнається ксьондз Езехіль, він же Куліковський, колишній сусід охоронця, якому свого часу було категорично заборонено зустрічатися з красунею-донькою. На знак помсти ксьондз Езехіль доніс москалям про таємну змову. Озброєні москалі вриваються до василіанського монастиря й заарештовують одинадцять головних овручан, яких згодом було вивезено до Сибіру. „Овручани під дуби, під сосни поховали зброю, коні випасають по лугах і тримають у стайнях, і всі безперервно повторюють то подумки, то вголос: „Прийде час, прийде час”, – з надією про краще майбутнє закінчує оповідання М. Чайковський.

Мотив зради католицького священика через кохання був відомим у художній літературі ще за часів В. Гюґо, який у романі „Собор паризької Богоматері” показав віровідступника архідіякона Клода Фролло. Більш тяжкий злочин скоює Езехіль (Ezechejl)⁹¹⁵ М. Чайковського, якому Бог не дав сили перебороти гріховне кохання. Його зрада стала причиною загибелі голів одинадцяти овруцьких родин і невтішного горя сотень їх родичів. Водночас зауважимо, що так само не надто захоплене відтворення образу священика в „Мемуарах каштеляна” Н. Олізара дозволяє говорити про своєрідну волинську тенденцію, суть якої полягає в нетипово-поміркованому, як для загальнопольської літератури, зображенні діяльності окремих ксьондзів. Однак зовсім інший характер і чесноти має в гавенді М. Чайковського „Зимова ніч. Спогади з

⁹¹⁴ Czajkowski M. Piśma. – T. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 119.

⁹¹⁵ Езехіль, лат.: Ezechiel, походить з давньоєврейської мови, де значить „зробить сильним Бог”, див.: Справочник личных имен народов РСФСР. – М.: Русский язык, 1979. – С. 416.

Гальчинця ” ксьондз Яцек, який був улюбленцем дітей і дорослих, усе вмів, починаючи від настройки фортепіано до знищення диких бджіл, був вишуканим розповідачем і людиною високих людських чеснот.

Гавенді „Старокияни. 1809” передує короткий історичний опис Правобережної України, колишнього Київського воєводства, до якого до розділів входили Житомирський, Київський та Овруцький повіти. Так пізніше будуть починатись „Волинські вечори” Ю.І. Крашевського, „Пан Стольнікович” Ю. Коженювського та багато інших творів волинської літератури. Дія гавенди М. Чайковського відбувається в травні 1809 р. під час бердичівського ярмарку в селі Веприн (тепер село Радомишльського р-ну Житомирської обл.), де мешкав Міхал Галецький. Час початку наполеонівських війн, допомоги французів у відтворенні Варшавського князівства і сподівань на відродження незалежної Польщі обраний не випадково. У Веприні зібрались Станіслав Вонсович, Вороничі, Гленбоцькі, Юзеф Залеський, Станіслав Карвицький, Олізари, Пієнковці, Войцех Прушинський, овручани Тадеуш Тележинський, Целестин і Миколай Третяки, Юзеф Трипольський і навіть чех Юзеф Шлемер. Як і в попередніх, художня вартість цієї гавенди межує між ефектом естетичного катарсису та публіцистичною сугестивністю, яка в деяких фрагментах нагадує інструкцію з конспіративної роботи проти загарбників вітчизни: „У Веприні було заведено, що за кожну добру відомість або попередження [про таємні дії або наміри російської влади – В.С.] жид або благочестивий отримував корець⁹¹⁶ зерна, дозвіл на випуск горілки, або навіть більше – відповідну вартість товарів, якщо в цьому пан був зацікавлений”. Герої твору щиро діляться між собою досвідом конспіративної роботи про те, як, наприклад, легально збирати кошти на повстання через нібито „програш” у карти. (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 132). Автор досить переконливо показує час зростання і час загибелі надії через зраду французького уряду, який уклав угоду про мир з Олександром I. „Мудрий поляк після збитку... Поляк помудрішав, своє зробив і більше вже не дурний” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 143 – 144). Висновок, до якого автор досить прозоро підштовхує читача, має полягати в надії лише на себе, згуртованості волинського суспільства, єдності дій і благочестивій меті.

У назві гавенди „Лучани. 1812” М. Чайковський свідомо включає в назву твору відому дату, що стала знаковою для всієї Європи, застосовуючи прозору підказку. Автор закликає читача до співпраці над

⁹¹⁶ Корець – міра сипучих тіл, що приблизно дорівнювала 120 літрам або міра ваги, що пріврівнювалась 98 кг.

проблемою, вимагає від нього історичної компетенції та власного свідомого позиціонування. Твір разом з гавендами „Старокиняни. 1809” та „Житомиряни. 1812” вперше у волинській літературі на матеріалі наполеонівської війни загострює проблему існування людини в екстремальній ситуації й художньо відтворює події цієї війни на західних теренах Волинської губернії.

Автор з метою підвищення правдивості сприйняття художньої дії максимально використовує реальні адміністративно-географічні оніми волинського простору. Так, художня дія в „Лучанах. 1812” частково відбувається в маєтку Н. Олізара Костюхнівці, реально існуючому селі Луцького повіту недалеко від Рафалівської резиденції, Володимирі (Володимирі-Волинському), Луцьку, Житомирі та ін. містах і містечках губернії. Розмаїття західно-волинського простору також репрезентують річки (Стир, Стоход, Тура), дороги (надстирчанський шлях, великий шлях від Рафалівки до Ковеля, вільський шлях, черняхівський шлях), ліси (Осмеховіцький ліс, Чорний лісок біля Стоходу), мости, корчми, засідки etc. Реальний простір краю М. Чайковський майстерно екстраполює в простір художнього твору. Поділ тексту на відокремлені частини (всього вісім) підкреслює роль художньої події в самодостатній сюжетній системі, яка виконує роль фіксації й хронометражу етапів боротьби з чужоземними загарбниками. Автор, будуючи свою прагматичну і, треба визнати, досить тенденційну модель мемуаризації історичних подій на Волині, намагається відтворити і ввести читача в реально осяжний світ, еквівалентом якого є сама гавенда „Лучани. 1812”.

Мемуаризація історичних подій та їх художня трансформація в тексті проявляється також у свідомо підбраному репертуарі дійових осіб гавенди „Лучани. 1812”. Серед художніх образів бачимо Філіпа, Нарциза і Густава Олізарів, полковника Подгородецького, хорунжого Саноцького, Шимона Соколовського, шляхтичів Годлевського, Конопацького, Станіслава Піотровського, генерала Квасневського, Ревуцького, тобто всю провідну луцьку шляхту, яку автор охарактеризував так: „Ніколи не чекали вони, що їх хтось буде викликати, завжди самі першими поспішали на службу вітчизні, тому інші лучани й шанували їх високо” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 1145). На периферійній частині тексту діють генерал Багратіон, Тормасов, полковник Кологрівов та ін. Прямі асоціації з реальними постатями мають на меті викликати ефект достовірності, правдоподібності, справжності і, нарешті, довіри до художньої дії, що відповідає структурі в художньому творі.

Безкомпромісність М. Чайковського в судженнях не раз ставила сучасників у досить незручне становище. Відомо, що прізвища

Ледуховських чи Бистри були досить відомі на Волині. Однак це не завадило письменнику винести їм у гавенді політичний вирок за неучасть у боротьбі проти загарбників рідної землі: „У пана Ледуховича або в пана Бистри відібрати їх села і віддати їх тим, хто виконав їх обов’язок, бо для Вітчизни є той найкращим сином, хто їй служить, на відміну від того, хто про неї не турбується” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 148*). У вирах сюжету гавенди бачимо художній образ губернатора Камбурлея, якого автор характеризує не дуже схвально: „без честі й віри, надзвичайно підлий чужоземець на царській службі” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 164*). Один із селян з „Лучан. 1812” говорить: „Колись добре було; один день на тиждень на панщину гнали; не було ні засідателів, ні ключників, ані москалів на квартирах... То були польські часи, а тепер московські. Москаль каже вас [польських панів – *В.С.*] бити, відбирати податки, грабувати, а нас гонить на панщину. Москалі ображають ваших жінок і дочок; примушують їх годувати й догоджати, як виразці” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 155*). Нетипова для романтичної літератури чорно-біла однозначність у побудові художнього образу, тенденційність і прямолінійність характеристик яскраво репрезентують особливу позицію автора, що так само більш притаманне суб’єктивно-щоденниковим жанрам. Подібна дидактично-повчальна позиція М. Чайковського в цьому збірнику гавенд є характерною прикметою поетики письменника-волинянина. Прямо чи опосередковано автор намагається вплинути на читача і, мабуть, такі спроби не залишилися безрезультатними.

Тенденційність М. Чайковського не має меж і компромісів. Емоційно-зафарбованим є навіть спостереження автора за таким, здається, невинним процесом, як москалі п’ють „чай з горілкою, а краще сказати – горілку з чаєм” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 157*). Різко негативне ставлення викликають взагалі всі загарбники Волині – німці й австріяки: „німці – гроша ламаного не варті” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 157*), „австріяки знюхалися з москалями, звичайно, свої зі своїми, обидва злодії покумились через крадіжку Польщі. ...Німці у ві сні навіть хроплять з німецьким гуркотінням” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 158*), „москаль – собака, австріяк – пес” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 161*). Однак слід зазначити, що неповага письменника спрямована не тільки і не стільки на москалів. Віддаючи шану обов’язку з повагою і розумінням автор пише про російських рекрутів: „царські солдати, але слов’яни” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 158*). Таке ставлення, очевидно, стало результатом захоплення

М. Чайковського теорією панславізму, розквіт якого, як відомо, припадає саме на сорокові роки XIX століття.

Емоційно-напруженою кульмінацією гавенди стала сцена публічного розстрілу шляхтича Ревуцького⁹¹⁷ в центрі Житомира. Тадеуш Чацький і Філіп Олізар приходили до волинського губернатора Камбурлея просити про помилування поляка-патріота. Однак вирвати в'язня з лап смерті не вдалося. Під час розстрілу, що відбувся в присутності губернатора, російських військ та громадян міста, Ревуцький просить не зав'язувати йому очі, щоб він міг бачити польську землю, і стріляти йому прямо в польське серце. Жахливим є опис самої страти: залп з дванадцяти рушниць, добивання смертельно пораненого патріота прикладами по голові, закопування в сиру землю ще живої жертви насилля і, нарешті, опис поховання померлої від горя через два тижні після страти чоловіка улюбленої дружини Ревуцького – все спрямоване на зародження в читача різкої неприязні до царської адміністрації. Цей сюжет, відповідно до жанрових властивостей гавенди, має свою реальну протооснову і втілений з характерним мемуаристичним переосмисленням, що притаманне его-документам. Сюжет більшої частини тексту відповідає художній „достовірності і фактажності”, в основу якої покладена реальна історія овручанина Войцеха Прушинського⁹¹⁸. Однак остання сцена має цілком імпровізоване художнє походження, яке не підтверджується історичними документами. Проте в цьому, мабуть, не було в автора жодної потреби, інакше важко було б логічно підійти до основної думки „Лучан. 1812”: „Це справедливість царська! Колись, колись прийде справедливість Божа!” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 166).

„Житомиряни. 1812” – гавенда М. Чайковського з циклу творів про війну 1812 р. і присвячена опису соціально-політичних настроїв волинян під час походу Наполеона на Росію. В передмові, художній час якої перебуває в інверсійному відношенні до художнього часу наступного сюжету, письменник констатує сучасний йому стан України: „Смуток, нудьга в козацькій країні... Зараз уся Україна тиха, порожня, як могильник козацької слави, не вмерлої, але яка заснула сном глибоким, довгим” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 167). Подальша розповідь гавенди є ілюстрацію причин того, як країна потрапила в цей стан. У селі Зорокові (тепер Черняхівського р-ну Житомирської обл.) в маєтку Міхала

⁹¹⁷ Прізвище героя гавенди перегукується з іншим відомим волинським прозвищем В. Ржевуським, про що є натяк у самому тексті, див.: *Czajkowski M. Piśma.* – Т. III. *Powieści kozackie. Gawędy.* – Lipsk, 1863. – S. 154.

⁹¹⁸ *Dubiecki M. Na kresach i za kresami.* – Kijów, 1914. – S. 119 – 120.

Гленбоцького відбувалась нарада житомирян, на якій було прийнято рішення відправити делегата до князя Юзефа Понятовського, сина останнього короля, щоб проголосити його наступним королем незалежної Польщі й скоординувати спільні дії задля свободи й звільнення краю. Виконання наказу було доручене Яну Горайському, дідичу села Лука, що розкинулось над Гуйвою неподалік Житомира, вихованого у василіан у Любарі в старопольських шляхетських традиціях, волелюбного й освіченого волянина. Швидко плинув час. Вже й війна з французами закінчилась, а Горайський все не повертався. Виявилось, що він став жертвою зради лікаря Шилкнехта, який випадково довідався про мету засідання в Зорокові. Одразу після першого засідання Горайського було схоплено башкирами під Житомиром і примусово відвезено до сибірського Омська.

Сповнені патріотичним пафосом діалоги гавенди мають виразний політико-просвітницький характер⁹¹⁹. Основна дискусія змовників за круглим столом у Зорокові не має на меті привести до трансформації переконань жодного з персонажів, не полягає також у виявленні індивідуальних особистостей характеру того чи іншого героя, а має завдання, перш за все, сугестивного впливу на читача в переконанні останнього в доцільності ідеї відновлення в Польщі королівської влади Юзефа Понятовського, на противагу „великій дурниці” – конституції 3 Травня (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 173 – 176). Таким чином, зміст діалогу між учасниками зібрання спрямований не на його учасників, а націлений, перш за все, на реципієнта гавенди, щоб у останнього не залишилось жодних сумнівів щодо сучасного автору політичного моменту й відповідної історичної доцільності. Письменник рішуче вдається до мемуаризації історичного часу і так само активно намагається вплинути на сучасність.

Гавенда „Бій під Молочками. Оповідання жида” розповідає про один з перших і переможних боїв повстанців 1831 року з російськими військами біля невеликого села Чуднівської волості. Уточнимо, що сам М. Чайковський був безпосереднім учасником цієї інсуреції. Цікавою є нетипова для М. Чайковського нарація гавенди, що викладена через діалог співбесідників у питаннях і відповідях невідомого панича й місцевого єврея, очевидця подій. Бердичів і Гальчин, Жеребки й Кікішівка, Краснопіль і Райгородок, Терехово й Троща, Чуднівська гута й

⁹¹⁹ Kwapiszewski M. Gawędy Michała Czajkowskiego: narracja i polityka // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF. Philologiae.* – Vol. II, 15. – Lublin, 1984. – S. 286.

Мшанецька корчма і, власне, самі Молочки – все це героїчний художній простір, що перебуває в епіцентрі історичних подій Волинського повстання. Індивідуальна, соковита й емоційно забарвлена мова місцевого єврея, великого майстра військової гавенди, є впливовим засобом розповіді про героїзм повстанців, їх благородство й сміливість, глибокий патріотизм до рідної землі.

„Зимова ніч. Спогади з Гальчинця” відкриває собою морально-побутовий напрям автобіографічних спогадів із часів гальчинської молодості М. Чайковського, докорінно відмінний від героїчного. Саме така тенденція у відображенні побуту і звичаїв польської шляхти дозволила В.О. Дорошенку визначити твори М. Чайковського, як власне мемуаристичні⁹²⁰. Початок спогадів датований 4 грудня 1828 р., коли по гальчинських, солотвинських і коденських околицях (тепер села Бердичівського р-ну) дув північний морозний вітер, а сніг того дня був аж за коліна. У творі повільно, трохи ліниво розповідається про полювання, про те, як надбали вісім зайців і трьох лисиць, і з усіма деталями – про цькування вовка псами. Одна сюжетна лінія перебивається іншою, наприклад, розповіддю про сусіда Душинського, син якого був вихований у єзуїтів в Романові (тепер смт. Житомирської обл.), переказує невинні смішні випадки, балачки гостя про мистецтво, про зміст жіночих імена, їжу. Але головною подією твору стає приїзд ксьондза Яцека з Чуднова. Тут автор застосовує досить поширений на той час прийом „розповідь у розповіді”, який М. Квапішевський інакше називав „нанизуванням окремих подій” на стрижень сюжету⁹²¹. Ці події ніби готують читача до сприйняття наступних частин гавенди „Зимова ніч. Спогади з Гальчинця”.

У творі I – VI частини є невеликими окремими гавендами з самостійними завершеними сюжетами, „автором” яких уже є ксьондз Яцек. Ці маленькі гавенди об’єднані ім’ям головного героя – маршалка Граціяна Шашкевича, дивацтва та пригоди якого згодом стали відомі ще й завдяки „Мемуарам” Т. Бобровського.

Сюжет про те, як Шашкевич нібито захворів на сказ, майже дзеркально перегукується з сюжетом у мемуарах Т. Бобровського з тією тільки відмінністю, що замість асесора повітової поліції головним героєм жарту став австрійський граф. Вустами ксьондза Яцека М. Чайковський також розповідає, як Шашкевич розіграв у своєму маєтку його самого:

⁹²⁰ Дорошенко В.О. Мемуари // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – Т. 3: К – Н. – К: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1995. – С. 339.

⁹²¹ Kwapiszewski M. Gawędy Michała Czajkowskiego: narracja i polityka // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF. Philologiae.* – Vol. II, 15. – Lublin, 1984. – S. 278.

коли всі лягли спати, до будинку Шашкевича увірвалися грабіжники, всіх пов'язали разом з господарем і гостем, але останньому вдалось утекти. Довго ховався він від переслідувачів, поки дістався до сусіднього маєтку й покликав на допомогу. Коли сусід примчався рятувати Шашкевича, там усе виявилось у порядку, і всі, навіть челядь, не могли зрозуміти, про яких розбійників ідеться. Бідний ксьондз від розгубленості ледве не збожеволів. Тільки потім Шашкевич розповів, що все це задля потіхи було розіграно його власними людьми.

У наступному сюжеті ксьондз Яцек розповідає про те, як Шашкевич перевіряв одного жениха, котрий не вартий був своєї нареченої: по маєтку пустили чутку, що втік скажений собака. Коли якийсь пес підбіг до молодят, невдалий жених одним духом переплигнув через пліт, покинувши напризволяще свою наречену.

Ще один сюжет стосується розіграшу Шашкевичем лікаря-француза, який неодноразово публічно агітував за укладання політичного договору між поляками й французами проти Росії. Раптом до маєтку Шашкевича приїздить засідателю із шпагою і двома солдатами, показує царський указ про арешт цього француза й відвозить бідолашу в темній-темній кибитці в невідомому напрямку. Скільки й де його возили – не відомо, але потім посадили до темниці. Лікар уже почав готуватися до смерті, аж раптом через вікно пролунав тихий голос Шашкевича, який передав французу заступа, щоб той міг зробити підкоп і втекти. Коли, доклавши чимало зусиль, француз таки звільнився, на волі його вітали багато друзів і гостей маєтку Шашкевича.

Здається, що за цими невибагливими й легковажними сюжетами невеликих гавенд не криється нічого, крім протиставлених здоровому глузду й раціоналізму просвітництва авантюрних готичних пригод, що перебувають на межі моральності. Але це лише перший, зовнішній погляд на проблему. Річ у тім, що М. Чайковський досить майстерно відтворює світ тогочасної волинської шляхти з усім спектром її розуміння честі й гідності, віри в дружбу й чоловіче слово. В досить в'їдливий спосіб письменник висміює австрійську манірність і одруження за розрахунком, щиро співає гімн шляхетській дружбі й сусідській підтримці, моделює ситуацію, в якій може опинитися будь-який майбутній повстанець. З огляду на це можна стверджувати, що гавенда „Зимова ніч. Спогади з Гальчинця” містить потужний підтекст моралізаторського замісу.

Говорячи про особливості гавендового циклу в творчості М. Чайковського, слід зазначити, що існують різноманітні засоби хронологізації й архівації минулого: мемуари, спогади, роздуми та багато інших, серед яких дуже особливе місце посідає саме гавенда. Це досить

гнучкий і відкритий жанр, особливістю якого є можливість мемуаризації розмаїття ідей, концептуальних як для романтизму загалом, так і для авторського світосприйняття зокрема. Річ у тім, що гавенда належить до тих художніх творів, у яких художній час живлять події, що вже відбулись і набули в пам'яті гавендаря художньої міфологізації. Це досить примхливий жанр, головною особливістю якого є викарбовування в пам'яті розповідача не стільки і не тільки історичного факту, а, перш за все, історичного духу минулого часу: кольору, смаку і запаху епохи.

Особливостями гавендної мемуаризації минулого М. Чайковським став гуртовий, общинний принцип: зав'язкою дії стає, як правило, засідання, збори чи з'їзд у пересічному старошляхетському маєтку, власник якого має уособлювати безліч шляхетських чеснот. На засіданнях присутня вся благородна околична шляхта, причому її майновий стан не береться тут до уваги. Однією зі стрижневих проблем гавенд волинянина стало неприйняття й осуд зради. Це, в свою чергу, продукує системний комплекс побічних концептуалізацій: народного героя, жертви на честь і благо народу, боротьби з іноземними загарбниками, єдності між шляхтою й селянством, нарешті, переваги патріотичного обов'язку над коханням.

Ще однією важливою рисою поетики творів М. Чайковського є його відповідальне ставлення до створення художнього простору Волині, яку він любив⁹²² і ґрунтовно вивчив⁹²³. Однак письменник не тішиться описами природи, не милується полями, лісами, річками, які в гавендах виконують лише роль тла, на якому відбувається дія. Так, наприклад, річка включається у твір лише для того, щоб підсилити опис процесу підпилювання повстанцями підпор мосту, щоб той упав під москалями (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 159 – 160) Відсутні також описи портретів персонажів, які є поодинокими, майже рідкісними. Елементи портретної характеристики використовуються М. Чайковським лише для того, щоб надати гротескового або карикатурного змісту деяким образам, що не заслужили поваги позитивних персонажів. Так, наприклад, змальовано портрет манірного австрійського графа: „Граф того дня одягався аж сім годин і виглядав так: світло-тілесні обтягнуті й короткі до колін штани, панчохи були шовкові, підв'язані біля колін з пишною фантазією, лаковані черевики застібались золотистою пряжкою. Жилет з рожевого атласу, гаптований золотом з графським гербом, біла хустка

⁹²² Kijas J. Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza. – Kraków, 1959. – S. 67 – 68.

⁹²³ Wokulska-Piotrowiczowa J. „Powieści kozackie” i „Ukrainki” Michała Czajkowskiego // Pamiętnik literacki. – Lwów, 1931. – S. 43.

була сильно накрохмалена й зав'язана метеликом на манишці, скріпленій золотими сфінксами з очами діамантовими, рубіновими й смарагдовими, зелений фрак розцяцькований, як папуга, з золотистими матовими гудзиками, на жилетці ланцюжки від годинника і від лорнету, багато печаток і різноманітних карток, на пальцях перстень з печаткою і багато інших каблучок, а також біленькі рукавички. Волосся завите, як тоді було по-модному à la соф, і прибране під капелюх. Я запам'ятав ще, що при фракку він мав орденську стрічку і хрестик з божого гробу” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 250). Проте з особливою щирістю автор ставиться до козаччини⁹²⁴ та шанобливістю – до української культури, українських народних пісень⁹²⁵, які вставляє в тексти гавенд як з метою збереження, так і поширення, наприклад, „Ej misiac misiaczenko! Ne swyty nykomu...” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 142).

Роман М. Чайковського „Овручанін. Історична повість з 1812 року” („Owruczanin. Powieść historyczna z 1812 roku”, 2 t., Paryż, 1841)⁹²⁶ став значущою подією волинської літератури. Навряд чи в польській, чи в українській літературі того часу знайдеться ще такий твір, який став би духовним гімном українському народу, в цьому випадку овруцькому народу, овруцькій землі або, як пише сам автор, овруцькому племені (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanin...*, t. VI, s. 26, 74). Не можливо не погодитись з думкою А. Фабіановського про місце й роль Овруча в романі М. Чайковського як міста, що є „мікрокосмосом цілої України”, уособлює модель майбутнього відродження України⁹²⁷. „Мої земляки українці, товариші по дев'ятнадцятирічній службі на чужині, вашим іменем прикрашаю свою велику гавенду про овручан...” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanin...*, t. VI, s. VII) – це перший рядок передмови до історичної повісті про видатних овручан. Ця ж думка майже дзеркально буде неодноразово повторюватись протягом усього тексту й особливо акцентуватися в прикінцевих „Доповненнях” до твору: „Житомиряни

⁹²⁴ Див.: Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. – К.: Дніпро, 1992. – С. 452 – 453; Kwapiszewski M. Debiut „kozackiego romanisty” // Pamiętnik Literacki. – Z. 2. – 1978. – S. 3 – 33.

⁹²⁵ Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. Період романтизму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 228 – 229.

⁹²⁶ Czajkowski M. Pisma. – T. IV. Owruczanin, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 287.

⁹²⁷ Fabianowski A. Jak Ukraina miała zbawić Polskę. Czyli idee polityczne w dziele Michała Czajkowskiego // Dni Adama Mszczewicza na Krymie. – T. 2. – Сімферополь: Универсум, 2005. – С. 214.

побратими овручан, споріднені й покровлені з ними, відчуваю, що необхідною потребою мого серця є написати цю повість про людей, з яких більшість знаю особисто, яких ще багато живе там, там на овруцькій землі і на тій землі, яка мила мені так, що віддав би решту мого життя, аби ще пожити там хоча б один рік, але так, як жили наші прабатьки-овручани, коли були охоронцями Чорнобильської землі, щитом Польщі” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 287). На мемуаристичний характер твору вказує сам автор: „Пам’ять моя ще за життя в краї зберегла частину цих спогадів, а частково зобов’язана пізнішим розповідям Фелікса Третяка, овручанина” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 287).

У великій передмові автор відтворює історію Правобережжя, роль козащини, осмислює події війни 1812 – 1814 років. Саме в старовинному Овручі вперше на Правобережжі пролунало вражаюче гасло, сповнене гордістю за вітчизну й прагненням її свободи: „Якщо Варшава не хоче бути Варшавою, тоді нехай Варшавою стане Овруч!” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. XIV). М. Чайковський розповідає про долі славетних повстанців-овручан, серед яких капітан наполеонівського війська Фелікс Третяк і маршалок шляхти Радомисльського повіту Онуфрій Галецький. Особливо письменник пишається овручанином Людовіком Ястжембським⁹²⁸. Крім цього, гальчинець бачить і наполягає на особливій ролі Овруча в новітній історії Правобережжя, підсилюючи цю думку посиланням на те, що ще княгиня Ольга хотіла перенести столицю з Києва до Овруча (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. XVII).

Особливо нелегкими і неоднозначними стали думки М. Чайковського про роль у краї католицизму, який, на його думку, віддав польських королів під владу німецьких, який підштовхнув Польщу на зверхне ставлення до іншого слов’янського світу, який роз’єднав

⁹²⁸ Корвін Ян Людвіг Ястжембський (Korwin Jan Ludwik Jastrzębski, 1805 – 1852) – вчений-палеолог, історик, публіцист, учень Кременецького ліцею, після листопадового повстання емігрував до Франції, взяв участь в угорському повстанні 1848 – 1849 рр. Л. Ястрженбський довів, що рукопис Євангелія, на якому присягали королі Франції у Реймсі, був написаний преором монастиря св. Прокопом у Чехії в XI ст., перша частина – кирилицею, друга – глаголицею: Czajkowski M. Pisma. – T. IV. Owruczanie, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. XVI; Zbiór pamiątek do historii powstania polskiego z r. 1830 – 1831. – Lwów, 1882. – S. 622 – 623.

поляків з козаками⁹²⁹, сприяв занепаду польських і козацьких шляхетських родів. „Нам потрібен католицизм василіан з „Господи, помилуй”, а не католицизм єзуїтів з „dominus vobiscum”, – пише М. Чайковський (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. XVII). Погляди письменника, в тому числі й клерикальні, тяжіють до панславізму, прикладом чого є така авторська ремарка: овруцька „церква святого Василя після київської була другою на Русі, ще Польща поганським ідолам честь віддавала, коли в братній Русі лунали християнські співи на щастя людей, на честь Бога” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 51). Такий критичний погляд деяких польських письменників на католицизм (пригадаймо „Мемуари каштеляна” Н. Олізара) виник унаслідок булли папи римського Й. Булгака 16 грудня 1830 р., який закликав повстанців до миру й тиші.

Художня дія багатосюжетної повісті у вальтер-скоттівському стилі „Овручанин. Історична повість з 1812 року” тематично перегукується з гавендами „Старокияни. 1809”, „Житомиряни. 1812” та „Лучани. 1812” і має деякі прямі текстуальні алюзії. Події твору М. Чайковського відбуваються навесні – восени 1812 р. на теренах Волині, але, головним чином, в Овручі та його околицях. Головним предметом художнього осмислення в повісті є підготовка та участь овручан у повстанні проти російської влади: „Господь Бог високо, а француз далеко, ще за пінськими болотами, а москаль нас душить” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 87, 103).

Автор ґрунтовно знає історію й топографію міста та повіту, місцевого владного устрою, генеалогію овруцьких родів та поіменний склад родин, ченців і статут Василіанського та Домініканського монастирів, устрій повітової школи, проведення й організацію балів, світських раутів і візитів, поліський фольклор, який протягом усього тексту неодноразово цитує українською мовою (латинським шрифтом). Автор зацікавлено розповідає про особливості місцевого полювання, приготування їжі, поліський одяг, проведення народних гулянь, ворожінь, описує сільські хати etc. В полі зору М. Чайковського – всі верстви й прошарки повітового населення: шляхтичі, міщани й селяни, державні службовці й клірики, євреї, литвини, росіяни, українці та ін., особливості життя й побуту, який він чудово знає й майстерно відтворює. В полі зору письменника постійно перебувають давні й заслужені овруцькі шляхетські роди Барановських, Бехів, Вацьковських, Виговських,

⁹²⁹ Михал Чайковский и козакофильство // Киевская старина. – Т. 14. – 4. – 1886. – С. 763 – 777.

Гленбоцьких, Дашкевичів, Залеських, Зелінських, Каленських, Киселів, Коркушків, Корчевських, Костюшків, Меленівських, Можаровських (Можайських), Немиричів, Омецинських, Паушів, Сташкевичів, Тележинських, Третьяківських, Трипольських, Ущатовських, Фальковських, Ходаковських, Чаповських та багатьох інших (*Czajkowski M. Pisma. Owruczaniin...*, t. VI, s. 27, 28, 53, 75, 83 та ін.). На периферії розповіді зустрічаємо імена царя Олександра I, імператора Наполеона, генерала Ертеля, губернатора Камбурлея, багатьох інших, загальноєвропейські образи яких дозволяють поглибити повстанську проблематику повісті, а разом з цим і локальних культур, розглянути їх у контексті художнього простору від Мозиря та Петербурга до Варшави та Парижа.

Художньою новацією роману „Овручанин” і творчості М. Чайковського в цілому, ілюстрацією його високої майстерності й таланту слід визнати створений волинянином збірний образ овручан-поліщуків з їх неповторним характером, уявленнями про предметний і навколишній світ, етикетом і портретом. Тут, на овруцькій землі, все не так, як в інших місцях, все відмінне, все інше, навіть поліська миля трохи коротша від української (*Czajkowski M. Pisma. Owruczaniin...*, t. VI, s. 61), навіть очі поліщука далеко й на всі сторони бачать; поліщук бачить навіть краще, ніж кіт уночі (*Czajkowski M. Pisma. Owruczaniin...*, t. VI, s. 4, 71). Навіть розташування Овруча, як справжнього легендарного й сакрального міста, обрано на семи горах (*Czajkowski M. Pisma. Owruczaniin...*, t. VI, s. 50, 290).

Автор відверто милується овручанами, з якими постійно себе асоціює. „Овручани – брати мої” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczaniin...*, t. VI, s. 289 та ін.) – стало одним із лейтмотивів повісті. Уявлення овручанина про навколишній світ досить характерне, навіть егоцентричне, але не позбавлене й критичного сприйняття: „Київ – велике місто над Дніпром, недалеко від Овруча” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczaniin...*, t. VI, s. 114) або „справа одного овруцького шляхтича – то справа всіх” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczaniin...*, t. VI, s. 229). Овруцький світ погано інтегрований, навіть відчужений і майже не знаний великими суміжними просторами: „Там [у Варшаві – В.Є.] нас мають за якийсь дикий народ, а не за поляків” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczaniin...*, t. VI, s. 115), і далі з гіркотою додає: „Кожен волинянин і подолянин вважає себе за поляка, але за Віслою нас такими не вважають” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczaniin...*, t. VI, s. 116).

Старошляхетність овручанина, дотримання ним своїх споконвічних традицій, сакральне ставлення до батьківщини й родини⁹³⁰ („Тільки той уміє кохати народ і людей, хто вміє кохати свою родину”: *Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 116) відокремлює овручанина від іншого простору, його сусідів і друзів, інших народів і народностей, надаючи цьому образу дещо міфологічного забарвлення й часової константності: „Овручани: ані селянин, ані шляхтич навіть на волосину не змінилися, якими були їх прабабушки, такими й вони сьогодні є, і їх праправнуки такими будуть” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 26) або „так робили наші батьки, так і ми робимо” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 146). Цілісність узагальненому художньому образу овручан надає незмінне сприйняття всесвіту, слідування споконвічним традиціям і встановленому порядку, відчуття спорідненості та єдності, загостреного почуття земляцтва: в овруцькій землі зберігся стародавній звичай: хай навіть найбільший ворог з будь-якого роду приїхав у гості, перед порогом забував кривди й ненависть, а, переступивши поріг, ставав гостем, і його приймали, як найкращого друга (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 159) або „овручани в службі Божій і службі Вітчизні пам’ятають про всі сварки, але стають один біля одного, як діти одного Бога й однієї Вітчизни” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 227). Підтвердженням думки М. Чайковського про неповторну особливість овруцького племені є функціонування в старопольській мові архаїчного прислів’я, що наочно ілюструє характер ментальності овручанина: „овруцький шляхтич” („szlachcic owrucki”), що означає: старосвідома, порядна людина, яка дотримується непорушних споконвічних традицій⁹³¹.

Автор повісті „Овручанин” для підсилення художнього образу овручанина вставляє в текст твору народну овруцьку баладу, яка є паралельним відображенням і концентрацією моральних чеснот і світосприйняття овручанина. Жіночий образ овручанки Ганни в баладі, що уособлює жіночу сторону „овруцького шляхтича”, став одним з найповніших і найтрагічніших жіночих образів волинської художньої літератури майже всього XIX століття.

Jedź mój mily, jedź daleko;

⁹³⁰ Fabianowski A. Ukraina – serce Europy. Koncepcje polityczne Michała Czajkowskiego // Варшавські українознавчі записки. – № 21 – 22. – Варшава, 2006. – С. 167.

⁹³¹ Darowski A.W. Przysłowia polskie odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejscowości. – Poznań, 1874. (– Warszawa, 1970). – S. 758.

Niech ci będzie Bóg opieką:
Jeszcze nie mój, jam nie twoja,
Owruć, Owruć, ziemia moja.
Tumem się ja porodziła,
Tumem wzrosła, tumem żyła,
Tutaj moi leżą w grobie,
Pozwól niech tu umrę sobie.

Tyś Pan wielki, Rycerz sławny,
Wiek twój młody, a ród dawny;
Znajdziesz sobie i dziewicę,
Czarnobrewę, krasnolicę;
A odemnie i składniejszą,
A odemnie i ładniejszą;
Ona z tobą pójdzie wszędzie,
Ona ciebie kochać będzie.

A mnie nie iść w cudzy zamek,
Mnie nie tykać cudzych klamek;
U mych ojców, jest kraina,
U mych ojców, jest rodzina;
A mnie nie żyć w cudzej ziemi,
Żyć, umierać, ze swojemi;
Owruć, Owruć, kraj mój miły,
Tu nasz zamek, tu mogiły.

Słuchał Dymitr Wojewoda,
Aż skończyła Anna młoda,
Czarnobrewa to dziewczyna,
Ładna, składna, krasnolica.
– Co mi tam, co mi tam wara
Z inną. Mie chcę córy Cara;
Hej ty dziwce śliczna taka,
Dla cię pójdę za prymaka.
Rączy konie, złote zbroje.
Orły, charty, służbę moją,
Wiano całe, a bogate,
Dla cię wniosę w cudzą chatę.

Tylko się śmieję, lezki nie roń,
Siadaj ze mną, siadaj na koń.

Białozor szlak nam poznaczy,
Chart za koniem w skok okraczy;
Ptakiem wrony rwie z kopyta,
Jękiem tętni ziemia bita;
Będziem lecieć gdzie zamek mój,
Tam dopiero, tam huknę: stój.

Wrony stanie, służba wita,
Kłoni czoła, woli pyta:
Hej na wozy, sprzęty, bronie,
Charty w smycze, w powóz koni;
Hej na berła białozory,
Żywo, żwawo złoto w wory.
Dalej w drogę w cudzą chatę
Wwieziem wiano, a bogate.

Milczy Dymitr, dziewczce stoi,
Ciemnych oczów wznieść się boi;
A na licach krasa płynie,
Taka, jaka na malinie.

– Zostaw mnie tu, czekać będę,
Na mogile, ot tam siędę;
Albo bliżej tu koło wrót,
Czekać będę na twój powrót.

– Oj nie mogę, bo dni kilka,
Godzin kilka, jedna chwilka,
Dla mnie śmiercią, jak nie z tobą;
Dziewcze jedźmy, wróćmy z sobą.

– Szczęście twoje dla mnie drogie,
Ale jachać, ja nie mogę;
Patrz nasz zamek, a tu ruczaj,
Owrycz, Owrucz mój luby kraj.

– Nie chcesz, nie chcesz, bądźże zdrowa!
Już nie powiem, ani słowa;
Nie poproszę o rzecz żadną,
Pod mogiłą trupem padną.

Nie daleko do Tataru;
Jeszcze bliżej Moskwa Cara;
A do Litwy bliżej o ćwierć,
Jeden z tych trzech, da mi, da śmierć.

Wskoczył na koń i wrony w skok,
Białozor w lot, chart mknie krok w krok,
Dziewcze łzami oczy zmywa,
I ruczajowi na wtór śpiewa.

– Wracaj, wracaj mój tu miły,
Nie jedź, nie jedź do mogiły,
Oj nie szukaj życia grobie,
Nie daj płakać mi po sobie.

Moje życie z łzą wypłynie,
Nie daj umrzeć twej dziewczynie;
Jej się nie chce umrzeć jeszcze.
Lipiej niechaj w dłonie pleszcze,
Na twój przyjazd: mój ty luby,
Nie chciej, nie chciej mojej zguby.

O ja jeszcze taka młoda!
Świeża, hoża jako woda;
Liczką biała jak kalina,
I rumiana jak malina.
Chcę cię kochać w wieku kwiecie,
O chcę dożyć na tym świcie.

Wracaj, wracaj, mój jedyny,
Wracaj, wracaj do dziewczyny.
Owruć, Owruć kraj mój miły,
Lepszy, miłszy od mogiły.
Codzień dziewcze tam płakało,
W ruczaj wody przybywało;
Codzień lice łzami zmywa,
A ruczajowi wtór nie śpiewa.

Owrucanie przyjechali,
O Dymitrze rozmawiali;
Nie zginął on od Tataru,
Nie poszedł w bój z Moskwą Cara.

I za Przypeć nie pogonił,
Z Litwą w szabę nie zadzwonił;
Ale wrócił na zamek swój,
Z ładną żoną jak róży zwój.

Dziewcze słucha, nie klnie doli,
Łzy nie roni, serce boli.
Padła, ani słówka rzekła;
Dusza lekko z tchem uciekła.
Uciekła tam k' Panu w niebie,
W dań miłości wniosła siebie.
Ludzie ciało pogrzebaśpiewali:
I na grobie tak śpiewali:

– Zmarła, zmarła nam dziewczica,
Czarnobrewa, krasnolica;
I kochała, i płakała,
A z Owrucza wyjść nie chciała,
Taj z Owrucza z swego kraju;
Taj z naszego tutaj raję,
Święć jej duszy, Boże Panie,
Prosimy cię Owruczanie.

(Czajkowski M. *Pisma. Owruczanin...*, t. VI, s. 232 – 235).

На особливу увагу в тексті повісті заслуговує образ самого автора. Його інтелектуалізм, спостережливість, знання української мови й поліських традицій практично безмежні. Вражають його обізнаність зі „Словом о полку Ігоревім”⁹³², у тексті містяться досить яскраві алюзії твору (Czajkowski M. *Pisma. Owruczanin...*, t. VI, s. 50), використання відомостей з „Повісті минулих літ”, на події з якого він неодноразово посилається у власній інтерпретації (Czajkowski M. *Pisma. Owruczanin...*, t. VI, s. 232 – 125), звернення до регіональних легенд, зокрема, про могилу

⁹³² „Слово о полку Ігоревім” було відоме в польській літературі й культурі з початку XIX ст. (Wyprawa Igora przeciw Połowcom // Zabawy przyjemne i pożyteczne. – Т. 6. – 1806.) завдяки перекладу його польською волинянином Ципріяном Годабським (Surgian Godebski, 1765 – 19 квітня 1809), уродженцем і мешканцем Луцька (до 1793 р.), відомим польським борцем за незалежність і свободу, героєм багатьох битв у Італії та Германії, автора легендарного послання „Вірш до польських легіонів” („Wiersz do legiów polskich”, Warszawa, 1805).

Ігоря, костюл домініканців, церкві святого Василя, про підземні ходи, що вели до цієї церкви з самого Києва (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 51). Автор, вишуканий майстер художньої розповіді, вправно веде сюжет за декількома лініями, використовує самодостатні вставні сюжети. Так, у вуста Пракседи вкладає розповідь про князя Володимира-хрестителя та його вдову в Словечанському замку (Словечно – тепер село Овруцького р-ну Житомирської обл.; *Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 123 – 127, 151). У кінці повісті „Овручанин” автор проголошує свою кінцеву мрію: „Коли овруцька шляхта рвалась до зброї, сонце заходило на Замковій горі над старим Овручем і сяяло золотими променями. О, щасливе сонце, воно могло сказати старому Овручу: до ранку!!! до ранку!!!”, що мала стати пророчою і разом з тим підсумувати авторську суспільно-політичну позицію й глибоку віру в нове відродження цієї святої землі.

До першого періоду творчості М. Чайковського також відносяться повісті „Кірджали” („Kirdzali”, Paryż i Lipsk, 1839) та „Ганна” („Anna”, Paryż, 2 t., 1840), історичні повісті „Стафан Чарнецький” („Stefan Czarniecki”, 2 t., Paryż, 1840) та „Гетьман України” („Hetman Ukrainy”, Paryż, 1841), козацька повість „Кошова” („Koszowata. Powiastka”, Paryż, 1841), збірник „Українки” („Ukrainki”, Paryż, 1841), до якого увійшли оповідання „Термолама” („Termołama”), „Червона сукня” („Czerwona sukienka”), „Хто з Богом, то і Бог з тим” („Kto z Bogiem, to Bóg z nim”), „Костянтин Городенський” („Konstanty Gorodeński”), „До Констанції Л...” („Do pani Konstancji Ł...”), „Трахтемирів” („Trech-Tumirów”), „Золотий хрестик” („Złoty krzyżyk”), „Слободища” („Słobodyszcze”).

Період 1835 – 1841 рр. у творчості М. Чайковського плідний, багатогранний, багатовекторний, який можна назвати власне козацько-волинським. Письменник став одним із найяскравіших представників романтичного орієнталізму в польській літературі першої половини XIX століття. Рецепції волинських мотивів у творчості М. Чайковського простежуються в повістях і гавендах, службових записках і листах: „Не можна, не можливо напоїти коней у Тетереві...”⁹³³.

Своєрідним засобом мемуаризації простору Волині в художньому доробку М. Чайковського стала досить незвична, дещо епатажна й для того часу нетипова, невживана, навіть дещо провокаційна форма вживання прізвищ реальних, історичних, а часто знайомих і близьких людей у суто художніх творах, які були витвором художньої фантазії автора, творчого вимислу. Це, в свою чергу, породжувало образи,

⁹³³ Лист від 3 грудня 1854 р. цит. за: Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 399.

непорозуміння, скандали навіть до виклику на дуель⁹³⁴. Так, наприклад, родина волинського губернатора Гіжицького, чия репутація на Правобережжі була бездоганною, змушена була виступити публічно з книгою-спростуванням „Status causae⁹³⁵ самогубства ясновельможного Варфоломія Гіжицького, вишгородського каштеляна, яке сталося 6 грудня 1768 р., відповідь і спростування наклепу, наведеного в повісті „Вернигора” Міхалом Чайковським-автором” („Status causae o zabójstwie J.W. Bartołomieja Giżyckiego, kasztelana wyszgrodzkiego, dnia 6 grudnia 1768 roku zaszcze, jako odpowiedź i zabicie potwarzy rzucowej w powieści „Wernygora” przez Michała Czajkowskiego – awtora”, Lipsk, 1848).

1841 – 1872 роки – другий період у творчості М. Чайковського, творчості, яка реалізувалась в умовах нової еміграції вже на теренах Османської імперії. Однак письменник не залишає художньої творчості й випускає збірку „Повісті” („Powieści”, Poznań, 1844), насичену ностальгічними спогадами про далеку минувшину. До збірки увійшли „Іван Виговський” („Jan Wyhowski”), „Чаруюча русалка” („Rusalka czaromosa”), „У Чивіта-каштеляна” („W Czywita-Kastelana”), „До Яна Омецинського” („Do Jana Omiecińskiego”), „Свято-Михайлівська лавра” („Święto-Michalska Ławra”), „3 моєї подорожі” („Z mojej podróży”), „Герману Побудському” („Do Hermana Pobudzkiego”), „До Р... М...” („Do R... M...”), „До Р... З...” („Do R... Z...”), „Товариський шлюб” („Ślub przujażni”). У 1850 р. в Петербурзі виходить збірник „Повісті й гавенди” („Powiastki i gawędy”), що майже повторює збірник „Українки”, а через два роки в північній столиці побачив світ збірник „Нові розповіді й гавенди” („Nowe powiastki i gawędy”, Petersburg, 1852), що також дублював попередній збірник „Козацькі оповідання”.

До цього періоду також належать історико-публіцистичний твір „Внесок пана Августа графа Цешковського ... до відкриття Головної школи (університету) в Познані” („Wniosek p. Aug. hr. Cieszkowskiego... o założenie Szkoły Głównej (uniwersytetu) w Poznaniu”, 1852), історична розвідка „Козаччина в Туреччині” („Kozaczyzna w Turcji”, Paryż, 1857), потім були історичні слов'янські повісті „Боснія. Історична повість” („Bośnia. Powieść historyczna”, не видана), „Болгарія. Слов'янська повість” („Bułgaria. Powieść sławiańska”, 1871) та „Немолака. Слов'янська повість” („Nemolaka. Powieść sławiańska”, 1871).

⁹³⁴ Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 129.

⁹³⁵ Формальна причина – лат.

Цьому періоду властиві освоєння автором нового художнього простору, власне турецька тематика. Слід також зазначити, що М. Чайковський одним з перших у польській літературі звернувся до відображення широкого слов'янського світу, Болгарії та Боснії зокрема.

Третій період починається з часу повернення М. Чайковського на батьківщину і має власне українську змістовність. 1872 – 1886 рр. – це був час, коли письменник жив у Києві та на Чернігівщині. Волинянин пише „Легенди” („Legendy”, 1885), збірник який містить розповіді „Улани” („Ułani”), „Ще одна гавенда про кавалерію” („Jeszcze gawęda o kawalerii”), „Про трьох Янів” („Trzech Janów”), „Ікбала” („Ikbala”), „Про вершників і коней” („O jeźdźcach i o koniach”), „З часів гетьмана Ляха” („Z czasów hetmana Lacha”).

З особливою ретельністю автор працює над „Мемуарами” („Pamiętniki”), що являють собою рукопис, укладений сином, російським генералом Адамом Чайковським, у дванадцяти томах, над якими письменник працював після 1872 р. Мемуари М. Чайковського, як один цільний мемуаристичний твір, ніколи видані не були. Частково, фрагментарно й вибірково друкувались у різноманітних видавництвах як Росії, так і Польщі⁹³⁶. Вони містять спогади про рідний Гальчин і дитинство, з історії Польщі й Волині кінця XVIII – XIX століть, еміграції після 1831 р. і турецької після 1841 р., про Адама Міцкевича і єврейський полк у Туреччині, про війну 1854 р. і про Александра Павшу. Цей період був часом кардинальних змін у житті письменника, формування нового мислення, переоцінки цінностей та загибелі сподівань і мрій. Гавенди, оповідання й романи М. Чайковського перекладались англійською, болгарською, італійською, німецькою, російською, сербо-хорватською, французькою, чеською мовами і завжди знаходили свого вдячного шанувальника.

⁹³⁶ М. Чайковського: Записки Михаила Чайковского (Садык-Паши) // Киевская старина. – Т. 32. – № 1. – С. 40 – 72; – № 2. – С. 254 – 268; – № 3. – С. 463 – 477; – Т. 33. – № 4. – С. 117 – 130; – № 5. – С. 273 – 287; – № 6. – С. 446 – 457; – Т. 34. – № 7. – С. 85 – 96; – № 8. – С. 195 – 211; – № 9. – С. 466 – 457; – Т. 35. – № 10. – С. 98 – 107; – № 11. – С. 276 – 291; – № 12. – С. 430 – 449. – 1891; – Т. 38. – 8. – С. 246 – 258; – Т. 39. – 10. – С. 104 – 117. – 1892; Czajkowski M. Pamiętniki Saduka Paszy. – Lwów, 1898; Czajkowski M. Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku. – Warszawa, 1962 – інформація з яких використовується протягом усього цього розділу.

КАТОЛИЦЬКА ЛІТЕРАТУРА

Волинська література доби романтизму досягла високих щаблів практично в усіх родах і жанрах художньої творчості, різних напрямках літературної діяльності, зокрема, в публіцистиці, критиці, сатирі, науці, науково-популярній і дитячій літературі, перекладах, записах і виданнях усної народної творчості. Однак окремий важливий напрям утворює волинська клерикальна література. Про її поширення й затребуваність у середині XIX століття може опосередковано свідчити освіченість католицького духовенства в Луцько-Житомирській римсько-католицькій єпархії, з якою були тісно пов'язані імена І. Головінського, Л. Бринка та Т. Добшевича, а також рівень викладання в Житомирській католицькій духовній семінарії, багато випускників якої, крім того, що належним чином несли свій хрест у пасторському служінні на теренах усєї Російської імперії, стали знаковими постатями духовного й культурного простору Волині. Безперечно, що ця література вимагає іншої структуралізації й наукового підходу, знаходиться в іншій аксіологічній площині, ніж власне художня література, але гідно репрезентує загальну культурну тенденцію та культурний рівень краю.

Серед католицьких літераторів-волинян, що поєднували службу Божу з письменницьким хистом, назвемо Еліаша Андрушкевича (Eliasz Andruszkewicz. 1799 – 1884) – відомого історика уніатської церкви в Україні, випускника василіанської Любарської школи (1817), Віленського університету (1825), викладача Почаївської духовної семінарії й Уманської школи. Після авторитарної ліквідації уніатської церкви на Правобережжі письменник-мемуарист відбував заслання в Белгороді (тепер обласний центр Російської федерації). Е. Андрушкевич був автором „Короткого нарису історії костьолу на Русі” („Krótki rys historii Kościoła na Rusi”, Lwów, 1883), а в рукопису залишив шеститомні мемуари, які були частково надруковані в „Польських спогадах давніх часів і найдавніших” Є. Івановського⁹³⁷.

Доля Францішека Волінського (Franciszek Woliński, 1800 – 1852) у період з 1837 по 1840 роки була тісно пов'язана з Волинню, де він виконував обов'язки викладача теологічних дисциплін і регента духовної семінарії в Житомирі. Ще до приїзду в губернський центр він був достатньо відомим серед католицького письменства як автор об'ємних монографій „Пасторська проповідь про таїнство одруження, що необхідна

⁹³⁷ Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia polskich czasów dawnych i różniejszych. – T. 1. – Lwów, 1894. – S. 218 – 248.

для попечителів і парафіяльних священиків” („*Nauka pasterska o administrowaniu sakramentu małżeństwa potrzebna dla kuratów i plebanów*, Wilno, 1832”) та „*Науки пасторської теології про зміст ритуалу або організація змістовності в одному соборі*” („*Nauki z teologii pastoralnej o rzeczach w rytuale czyli agendzie zawartych w jedno zebrane*”, Wilno, 1834). Ф. Волінський є автором декількох статей, які безпосередньо були пов’язані з губернським центром, серед яких „*Духовна промова під час погребіння Міхала Голенбійовського, каноніка житомирської кафедри, що відбулась 25 квітня 1836 р.*” („*Mowa duchowna na pogrzebie Michała Gołębiowskiego, katedry żytomierskiej kanonika, miana w roku 1836 dnia 25 kwietnia*”, Wilno, 1844) та „*Промова, що відбулась під час погребіння ксьондза Марціна Крижановського, прелата й офіціала Луцько-Житомирської єпархії*” („*Mowa, którą na pogrzebie X. Marcina Krzyżanowskiego prałata i oficjajała Diecezji Łucko-Żytomierskiej... r 1845 d. 15 lutego w kościele katedralnym żytomierskim powiedział*, Wilno, 1845”).

Юліан Ходзинський (Julian Chądzyński, 1805 – 1881, Ходорків, тепер Попільнянського р-ну Житомирської обл.) з 1852 р. служив католицьким священиком у Житомирі, у 1856 р. за „*підбурювання селян*” царським указом був усунутий від публічного виконання своїх обов’язків. Відомо, що в 1867 р. дослідник служив у капуцинському костюлі в Ходоркові. Ю. Ходзинський був автором історичної статті „*Про викладання релігійних наук у колишній Кременецькій гімназії*” („*O wykładach nauki religii w b. gimnazjum krzemienieckim*”, 1860).

Зигмунд Щенсн Фелінський (Zygmund Szczesny Feliński, 1822 – 1895) навчався в Клеванській гімназії, на математичному факультеті Московського університету, в Житомирській духовній семінарії, Духовній академії в Санкт-Петербурзі, де в 1855 р. архієпископ І. Головінський висвятив його у сан священика. У 1862 р. З.Щ. Фелінський став архієпископом Варшави. Перу священика належать „*Спогади про життя і смерть Ігнація Головінського*” („*Wspomnienia z życia i zgonu Ignacego Holowińskiego*”, 1856), „*Віра і зневіра у ставленні до особистого щастя*” („*Wiara i niewiara w stosunku do szczęścia osobistego*”, Lwów, 1886), „*Християнське пізнання й зневіра у ставленні до суспільних завдань*” („*Wiedza chrześcijańska i bezbożna wobec zadań społecznych*”, Lwów, 1889), „*Суспільство перед розумом і вірою*” („*Spółczeństwo wobec rozumu i wiary*”, 1889), „*Моє перебування у Варшаві. Мемуари*” („*Mój pobyt w Warszawie. Pamiętnik*”, Kraków, 1896), „*Мемуари*” („*Pamiętnik*”, 2 t., Kraków, 1897). Крім цього, він був автором низки публіцистично-клерикальних статей з проблем католицької віри, оригінальних віршів

духовного змісту та перекладів драматичних творів і окремих спогадів про Ю. Словацького.

Станіслав Фелінський (Stanisław Feliński, 1828 – після 1880) – уродженець Волині, клерикальну освіту отримав у Житомирській духовній семінарії, був висвячений на священника в 1853 р. Його перу належать „Короткий опис існування святого образу матері Божої Ченстоховської на Ясній Горі” („Opisanie krótkie początku obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej na Jasnej Górze”, Warszawa, 1877), „Стаття про безсмертя душі” („Artykuł o nieśmiertelności duszy”, Warszawa, 1880), „Обов’язок шляхетства. Спогади з дитячих років” („Czyn szlachectwa. Wspomnienie z lat młodocianych”, Wilno, 1856). Крім власне релігійних творів, Станіслав Фелінський був ще й автором низки художніх, зокрема, повісті „Золотий медальйон” („Złoty medalik”), виданої у 1856 р. у Вільно, творів „Покарана користолюбність” („Chciwość ukarana”, Wilno, 1861) і „Повісті” („Powieści”, Warszawa, 1878).

ВІДГОМОНИ

ВІДГОМОНИ

У третій період (1863 – 1919) розвитку волинської літератури голоси польських письменників звучать приглушено й віддалено внаслідок постійного обмеження й переслідування царським урядом митців красною польською мовою письменництва. Вже очевидними стали наслідки заборони видавничої справи, відсутності освіти рідною мовою, суспільних об'єднань і, найголовніше, культурних центрів. Однак виникають малочисельні таємні організації патріотично налаштованої волинської молоді як, наприклад, було в 1877 р., коли в Житомирі діяла „Житомирська учнівська польська корпорація”, де старші гімназисти самостійно вивчали польську мову й літературу. Однак цей рух не став масовим і централізовано керованим, йому були притаманні спонтанність та перманентність, що було основною прикметою того часу. Література Волині третього періоду розгубила свою організованість, системність, цілеспрямованість та вичленування пріоритетів разом зі шляхами їх вирішення. Вона швидше була фактом цього процесу, ніж вагомим фактором розвитку духовної культури краю.

Волинь і в другій половині XIX століття стала батьківщиною багатьох видатних польських письменників, які надихалися її красою й споконвічною величчю. Митці художнього слова третього періоду розвитку літератури Волині XIX – початку XX століття, серед яких звертають на себе увагу імена К. Байковського, В. Висоцького, К. Глінського, Х. Мнішека, Я.Г. Павліковського, А. Прушинської, Я. Ржевуської, Ст. Ржевуського, К. Чайковського, Е.Р. Чацької та багатьох інших, склали славу рідній землі, але вже за її межами.

Кароль Байковський (Karol Bajkowski. 1823 – 1904), уродженець Овруцького повіту, випускник математичного факультету Київського університету (1845), значний період свого життя вимушений був провести за кордоном. Майбутній письменник, завжди перебуваючи в самому центрі політичних подій Європи, проживав спочатку в Брюсселі, потім у Парижі, жив у Швейцарії, а з 1883-го – у Кракові. У 1891 р. К. Байковський видав об'ємний художньо-публіцистичний твір „З того світу” („Znad grobu”, 2 t., Kraków, 1891), до якого увійшли мемуаристична „Сповідь” та уривки з об'ємного епістолярію періоду 1852 – 1860 рр., листування з рідними, які містили роздуми не тільки над політичною ситуацією, що склалася на Правобережжі, але й глибокий аналіз європейського політикуму в цілому.

Владзіміж Висоцький (Włodzimierz Wysocki, 1846. Романів, тепер Житомирської обл. – 14 серпня 1894, Київ) – вихованець Житомирської гімназії, мешканець Києва, автор поетичних збірок: „Всі за одного” („Wszyscy za jednego”, Kijów, 1882), яка витримала чотири видання

протягом XIX століття, „Полька” („Laszka”, Kijów, 1883), згодом перевидана ще двічі, „Ліс” („Las”, Kijów, 1885) – три видання, „Оксана” („Oksana”, 1891), „Лелека” („Bocian”, 1894), збірник оповідань і байок „Сатири й байки” („Satyrę i bajki”, 1894), до складу якого, між іншими, увійшло оповідання „Після обіду. Сон волинського шляхтича” („Po obiedzie. Sen szlachcisa wołyńskiego”). Творчість В. Висоцького була дуже затребувана читачем України, про що свідчать неодноразові перевидання його літературного доробку та схвальні відгуки сучасників¹. Письменник був одним із небагатьох, хто творчо розвивав здобутки жанру гавенди в літературі нового часу, не забуваючи також рідну землю („Сон волинського шляхтича” / „Sen szlachcica wołyńskiego”, 1884/). Крім художньої творчості, письменник захоплювався мистецтвом фотографії, створивши безцінний фотографічний літопис Києва другої половини XIX століття.

Родина Казимежа Глінського (Kazimierz Gliński, 13 червня 1850 – 1 січня 1920, Наленчів, Польща) у 1864-му переїхала до Бердичева, де майбутній письменник закінчив місцеву гімназію (1868), рік провчився в Ягеллонському університеті, після чого відвідав Німеччину, Італію та Іспанію. Повернувшись на Волинь, у 1870 – 1882 роках мешкав у Житомирі, працюючи домашнім учителем, звідки переїхав до Варшави. К. Глінський – відомий письменник, чия спадщина вміщає майже сотню художніх творів, серед яких драматичні: трагедії „Безумні” („Obląkani”, Warszawa, 1882), „Король Болеслав Сміливий” („Król Bolesław Śmiały”, Kraków, 1896) та „Альманзор” („Almanzor”, Warszawa, 1889), драми „Ганна Фірлеївна” („Anna Firlejówna”, 1888) і „Для чого?” („Dla czego?”, 1893); ліро-епічні: „Пісня на згадку погребіння Казимира Великого” („Pieśń na pamiątkę pogrzebu Kazimierza Wielkiego”, Raków, 1869), поема „Отаман Сорока” („Ataman Soroka”, 1878); ліричні збірники „Поезії” („Poezje”, Warszawa, 1893), „Польові квіти” („Polne kwiaty”, Warszawa, 1898), „Вибрані поезії” („Wybór poezji”, Warszawa, 1900), „Поезії” („Poezje”, Warszawa, 1902); епічні: романи та повісті „Чародійниця” („Czarodziejka”, 1883), „Проклятий рід” („Przeklęty ród”, 1891), „Полохливий птах” („Pierzchliwy ptak”, Warszawa, 1895), „Квіти без запаху” („Kwiaty bez woni”, Warszawa, 1894), „Тарантул” („Tarantula”, Warszawa, 1895), „Поразка” („Kłęska”, Warszawa, 1897), „Княгиня Анна. Українська повість із першої половини XVIII століття” („Kniahinie Anna”, Warszawa, 1911); збірники оповідань „Шкереберть” („Splątane nici”,

¹ Chmielowski P. Współcześni poeci polcy. – Petersburg, 1895. – S. 296 – 314; Zdziarski S. Pierwiastek ludowy w poezji polskiej XIX wieku. – Warszawa, 1901. – S. 482 – 488.

Warszawa, 1893), „З життя й фантазій” („Z życia i fantazji”, Warszawa, 1897), „Балади й повісті” („Ballady i powieści”, Warszawa, 1901), „Картинки минувшини” („Obrazki z przeszłości”, Warszawa, 1904), а також мемуаристичні „Безсонні ночі” („Z nocy bezsennych. Vój pamiętnik”, Warszawa, 1912) та багато інших, що навічно вписали ім'я письменника до анналів польської історії й культури.

Ян Гвалберт Павліковський (Jan Gwalbert Pawlikowski, 18 березня 1860, околиці Перемишля – 8 березня 1939, Львів) – польський письменник та історик літератури, закінчив гімназію у Кракові, вчився на правничому факультеті Краківського й Віденського університетів, згодом студіював економіку й агрономію, був викладачем теорії статистики у Львові, брав активну участь у суспільно-політичному та літературно-науковому житті Галичини. Під час війни в 1915 – 1918 рр. жив у Житомирі і брав участь у роботі Мацєжі Польської. Ще до приїзду в Житомир Я.Г. Павліковський був добре відомий у політичних, наукових і літературних колах². Першим монографічним дослідженням сучасного автору політичного моменту було „Декілька слів про станьчиків³. З приводу історичного моменту й характеристики політичного табору” („Kilka słów o „Stańczykach”. Przyczynek do dziejów i charakterystyki politycznego obozu”, Kraków, 1883). Особливе місце в наукових розвідках письменника зайняло дослідження творчості Ю. Словацького⁴. Серед робіт, присвячених видатному поету, значиться праця „Ю. Словацький у світлі містицизму” („Słowacki w okrese mistycyzmu”, Lwów, 1909), до якої увійшли літературознавчі спостереження над „Королем-Духом” („Król Duch”) – остання велика і, на жаль, незавершена історико-філософська поема Ю. Словацького. В 1924 р. у Львові Я.Г. Павліковський здійснив двотомне видання поеми видатного романтика польської літератури за своєю редакцією та особистими коментарями. Згодом з-під пера літературознавця вийшли твори „Про прах Словацького” („O prochu Słowackiego”, 1910) і „Суспільно-політичні ідеї Словацького періоду містицизму” („Społeczno-polityczne idee Słowackiego w dobie mistycyzmu”, 1930) та ін.

По мірі затухання волинського літературного вогнища в другій половині XIX століття особливу місію стали відігравати католицькі

² Wasilewski Z. Na wyżynach kultury. Życie i prace J. G. Pawlikowskiego // Wasilewski Z. Pieśń w górach. – Warszawa, 1930. – S. 105 – 171.

³ Станьчик – член політичної партії в Галичині, яка з'явилась після 1863 р.

⁴ Див.: Krolicki K. Pamięci J. G. Pawlikowskiego, wielkiego badacza mistyki Słowackiego // Kurier literacko-naukowy. – № 11. – 1939.

письменники, які пов'язали свою долю з волинським краєм. Серед видатних літераторів і науковців того часу назавжди в історії культури залишились імена Л. Жарновецького, Б. Клопотовського, А. Кожуховського, Ш.М. Козловського, А. Креховецького, А.Ц. Круліцького, К. Недзялковського та Ф.А. Симона.

Шимон Марцін Козловський (Szymon Marcin Kozłowski, 5 листопада 1819 – 14 листопада 1899, Петербург) – випускник Віленської духовної академії, магістр теології, з 1862 р. – почесний доктор наук Духовної академії наук у Петербурзі, в 1851 – 1863 рр. був ректором Віленської духовної семінарії, з 1877 р. – ректор Духовної академії в Санкт-Петербурзі, з 1883 р. – луцько-житомирський єпископ, а з 1891 – Могилевський архієпископ. Ш.М. Козловський – високоосвічена людина, що мала безліч талантів. Він автор підручників, видавець „Латино-польської біблії... в перекладі польською ксьондза Якуба Вуйка” („Biblia łacińsko-polska... przekładu polskiego ks. Jakuba Wujka”, 4 t., Wilno, 1861 – 1864), яка отримала в народі назву „Біблія Козловського”. Перу письменника належать також „Світова історія для молоді” („Historia święta dla użytku młodzieży”, 2 cz., Wilno, 1857 – 1858), „Великий і святий тиждень” („Wielki i święty Tydzień”, Wilno, 1858), „Служба Божа або Богослужіння домашнє й костьольне” („Służba Boża czyli Nabożeństwo domowe i kościelne”, Warszawa, 1860, 6 wyd.), „Костьольний рік або домашня книжка для католиків” („Rok kościelny czyli książka domowa dla katolików”, 2 t., Wilno, 1870. 4 wyd.), „Костьольний календар” („Kalendarz Kościelny”, Wilno, 1870). Ш.М. Козловський займався також перекладами, через які польський читач познайомився з творами Платона, псалтирем Давідових пісень, розповідями з світової історії для дітей. Низку творів було написано безпосередньо в житомирський період життя, серед яких „Промова, що відбулась у житомирському кафедральному костьолі 19 червня 1883 р. з приводу вступу до керівництва єпархією” („Kazanie miane w kościele katedralnym żytomirskim dnia 19 czerwca 1883 r. z powodu objęcia rządów diecezji”, Warszawa, 1883).

Антоні Цирил Круліцький (Antoni Cyryl Królicki, 1836 – 18 жовтня 1900, Львів), народився на Поділлі, у 1857 – 1861 рр. студіював теологію в Петербурзькій духовній академії, в другій половині 1860-х років служив у Житомирській католицькій духовній семінарії. Священик був автором теологічних книг, серед яких „Богочоловік або кілька роздумів про священництво” („Homo Dei czyli kilka rozmyślań o kapłaństwie”, Lwów, 1883), „Пам'ятка про час єпархіального всеношного говіння, що відбулось у Луцько-Житомирській семінарії 1868 року” („Pamiętka rekolekcji diecezjalnych wielkanocnych odprawionych w Seminarium Łucko-

Żytomierskim 1868 roku”, Warszawa, 1868), „Початковий катехізис для дітей” („Katechizm dla początkujących dzieci”, Lwów, 1874), „Парафіяльний амвон або зібрання наук на всі тижні року” („Kazalnica parafialna czyli zbiór nauk na wszystkie niedziele roku”, 2 t., Lwów, 1875).

Антоні Креховецький (Antoni Krechowiecki, 1838, Київ – 5 травня 1898, Заложці) – вихованець Житомирської прогімназії, в 1855 р. вступив до Житомирської духовної семінарії, звідки був переведений до Духовної академії в Петербурзі, після закінчення якої і висвячення на священника в 1861 р. став викладачем історії в Житомирській духовній семінарії, в 1863 р. виїхав за кордон – до Рима, де вивчав теологію, потім служив у Галичині, переїхав до Парижа, Відня і, нарешті, повернувся до Львівської єпархії. Науковий доробок теолога досить вагомий. А. Креховецький був автором твору „Християнство у ставленні до родини й жінки” („Chrystianizm w stosunku do rodziny i kobiety”, Lwów, 1872), „Помилки в історії папства, що виникли протягом усіх століть” („Errata historii co do papiestwa w kolei wszystkich wieków”, Lwów, 1873), „Непорочна богородиця Марія в світлі Євангелія й отців церкви” („Niepokalana Bogorodzica Maria w świetle Ewangelii i Ojców Kościoła”, 2 t., Wiedeń, 1890). Крім теологічних, автор займався також проблемами історії літератури й літературної критики. А. Креховецький зібрав та проаналізував творчий спадок М. Грабовського в творах: „Відомості про життя й твори Міхала Грабовського” („Wiadomość o życiu i pismach Michała Grabowskiego”, Kraków, 1868), „Слухай, Ізраїлю. Мова над гробницею Северина Гощинського 28. II. 1876” („Słuchaj Izraelu. Mowa nad grobem Seweryna Goszczyńskiego 28. II. 1876”, Lwów, 1876), „Звертання на жалобному богослужінні дня 15. III. 1876.., що відбулось за упокоєння душі Гощинського” („Przemówienie na żałobnym nabożeństwie dn. 15. III. 1876... odbytym za duszę śp. Goszczyńskiego”, Lwów, 1876), „Про характер польсько-слов'янської поезії” („O charakterze polsko-słowiańskiej poezii”, 1887).

З 1870-х років у Житомирі служив інспектором духовної семінарії Антоні Кожуховський (Antoni Kożuchowski, пом. після 1902), який був автором кореспонденцій про духовне життя міста, автором „Повчання на честь пречистої Богородиці, що відбулось у Житомирі” („Nauki majowe ku czci Niepokolanej Bogarodzicy, miane w Żytomierzu”, Warszawa, 1874).

Відомий релігійний діяч і письменник, архієпископ, професор Духовної академії в Петербурзі Францішек Альбін Симон (13 березня 1841, Дубовець тепер Житомирського р-ну – 26 травня 1918, Краків) учився в Житомирській чоловічій гімназії, з 1858 року – в Житомирській духовній семінарії, звідки вже через рік за успіхи в навчанні був направлений до Петербурзької духовної академії. Отримавши ступінь

доктора, деякий час викладав історію костьолу, канонічне право й археологію в стінах рідного вищого навчального закладу. З 1876 р. Ф.А. Симон – канонік житомирського капітулу, а з 1877-го – викладач догматики й грецької мови в Житомирській духовній семінарії. В 1884 р. талановитого та дбайливого організатора освіти й викладача було призначено ректором Петербурзької духовної академії, обов'язки якого виконував до 1891 р. У 1897 р. громадянська позиція Ф.А. Симона викликала різке невдоволення російських урядовців, за що його спочатку було переведено до Одеси, а згодом йому взагалі заборонено мешкати на теренах Російської імперії. Єпископ змушений був виїхати до Риму, звідки виїздив за дорученнями Папи Римського до Сполучених Штатів Америки, в 1918 році священник жив у Кракові, де й закінчився його життєвий шлях.

Ф.А. Симон є автором передмови до „Спогадів з часів, які пережив” Томаша Добшевича, дослідження про життя й службу єпископа Ігнація Головінського „З життя й листування ксьондза Головінського” („Z życia i korespondencji ks. Hołowińskiego”, 1894), перекладачем „Костьольних гімнів” („Gymny kościelne”, Warszawa, 1902), „Псалтиря для використання тими, хто молиться” („Psałterzyk dla użytku modących się”, Rzym, 1906), послань апостола Павла (1915, 1917), псалтиря псалмів Давида (1916), досліджень з історії Духовної академії в Петербурзі (1885), Віленської духовної семінарії (1887), під кінець життя письменник вів щоденник, опис подій у якому було доведено до 1917 року.

Єпископ Луцько-Житомирської єпархії (з 1910 р.) Лонгін Жарновецький (Longin Żarnowiecki, 1842, Волинь – 15 вересня 1915, Житомир⁵), навчався в Житомирській гімназії, після закінчення якої – в духовній семінарії, наступне здобуття освіти продовжувалось у Петербурзькій духовній академії, де майбутній учений отримав ступінь магістра. В наступні роки Л. Жарновецький служив у Луцьку, звідки його було переведено на посаду викладача Житомирської духовної семінарії, де він з 1895 р. виконував обов'язки каноніка луцького й житомирського капітулу. В 1901 – 1910 рр. Л. Жарновецький – професор Духовної академії в Петербурзі, а згодом – її ректор.

Наукові інтереси вченого лежали в площині досліджень традицій оздоблення католицьких костьолів. Серед них особливу увагу було приділено волинським, яким присвячена окрема ґрунтовна праця „Старожитній одяг у Луцько-Житомирській єпархії” („Starożytne szaty kościelne w diecezjach Łuckiej i Żytomierskiej, Kijów-Odesa, 1891”). Подальші наукові розвідки вченого поширювались на вивчення й

⁵ Cmentarz Polski w Żytomierzu. – Warszawa, 1999. – S. 45 – 46, fot. 1.

систематизацію традицій внутрішнього убранства європейських костюлів загалом. З метою ґрунтовного вивчення католицьких традицій дослідник неодноразово виїздив за кордон. Результатом багаторічних спостережень стали монографії: „Історія й техніка костюльної вишивки” („Historia i technika haftarstwa kościelnego”, Warszawa, 1902), „Літурґічні барви в римсько-католицькому костюлі під поглядом історичним, літурґічним, символістичним і естетичним” („Barwy liturgiczne w kościele rzymsko-katolickim pod względem historycznym, liturgicznym, symbolistycznym i estetycznym”, Warszawa, 1902), „Чаша в римсько-католицькому костюлі під поглядом історичним літурґічним, естетичним і практичним” („Kielich w kościele rzymsko-katolickim pod względem historycznym, liturgicznym, estetycznym i praktycznym”, Warszawa, 1907), а також „Історія шовкових тканин” („Historia tkanin jedwabnych”, Kijów, 1915). Протягом майже десяти років Л. Жарновецький був головним редактором наукового збірника „Прикраса Божого дому” („Ozdoba domu Bożego”, 1904 – 1913), що виходив у Варшаві й був присвячений особливостям костюльного мистецтва. П’ять збірників, що побачили світ, сьогодні є унікальними науковими працями як католицької культури загалом, так і волинської зокрема.

Кароль Недзялковський (Karol Niedzałkowski, 21 травня 1846, Міньківці Дубненського пов. – 25 березня 1911, Житомир) – луцько-житомирський єпископ, відомий клерикальний учений і громадський діяч. Шлях до освіти майбутнього вченого й священника йшов через Кам’янець-Подільську гімназію та духовну семінарію в Житомирі, де одразу були помічені його непересічні здібності й наполегливість у навчанні. Незабаром молодого семінариста було направлено на навчання до Петербурзької духовної академії, яку він успішно закінчив у 1867 р. З цього часу К. Недзялковський служив викладачем у Житомирській духовній семінарії. У 1890-му, в сорок чотири роки, він став її директором. Організаторські здібності й сакральне ставлення до служби в 1897 р. сприяли переведенню житомирця на посаду ректора Духовної академії в Петербурзі, яку він обіймав до 1901 р., після чого знову повернувся до головного міста Волинської губернії. З квітня 1901 р. К. Недзялковський був висвячений на луцько-житомирського єпископа⁶. Протягом усього житомирського періоду вчений був одним з інтелектуальних центрів

⁶ Дуже об’ємний curriculum vitae К. Недзялковського висічено на його надгробку на житомирському кладовищі; див.: Smentarz Polski w Żytomierzu. – Warszawa, 1999. – S. 400, fot. 291.

духовного життя краю, одним з організаторів єпархіального музею⁷. К. Недзялковський був талановитим вченим і публіцистом. Крім робіт з теологічних проблем, його перу належать статті з проблем художньої літератури, мистецтва й розвитку цивілізації, серед яких „Аскетизм у реальності і в уявленнях сучасних літераторів і митців” („Asceti w rzeczywistości i w wyobraźni współczesnych literatów i artystów”, 1892), „Моральність і пристойність у мистецтві” („Moralność i przyzwoitość w sztuce”, 1893), „Ренесансні нашарування в релігійному мистецтві” („Naleciałość renesansowe w sztuce religijnej”, 1894), „Про умови християнства” („O chrześcijańską zasadę”, 2 t., Warszawa, 1895), „Безвір’я, його суть і наслідки” („Poganizm, jego istona i skutki”, 1904), „Безбожжя в мастку” („Poganizm w ekonomii”, 1910).

Болеслав Клопотовський (Bolesław Hieronim Kłopotowski, 13 березня 1848 – 24 лютого 1903, Петербург) був професором Духовної академії в Петербурзі та архієпископом могилевським. Випускник Житомирської духовної семінарії і Петербурзької духовної академії в житомирській період життя був викладачем теологічних наук у губернській католицькій семінарії (до 1877 р.), після чого його було переведено до Петербурга, звідки він знову повернувся на Волинь. З 1897 по 1891 рр. Б. Клопотовський виконував обов’язки єпископа-сафрагала та адміністратора Луцько-Житомирської єпархії. Перу клерикального письменника належать „Історія перших століть християнства” („Historia pierwszych wieków chrześcijaństwa”, 1885) та „Папа Григорій Великий” („Grzegorz Wielki papież”, 1890).

Духовна академія в Петербурзі була єдиним повним профільним католицьким вищим навчальним закладом на теренах Російської імперії. Завдяки самовідданій службі волинян, серед яких були ректорами академії І. Головінський у 1842 – 1855 рр., Ш.М. Козловський у 1877 – 1883 рр., Ф.А. Симон у 1884 – 1897 рр., К. Недзялковський у 1897 – 1901 рр. та Л. Жарновецький у 1901 – 1910 рр., навчальний заклад забезпечував високий рівень клерикальної освіти, мав належну матеріальну базу, запроваджував сучасні системи викладання й мав висококваліфікований викладацький склад, що дало змогу зайняти провідний статус серед католицьких навчальних закладів не тільки в Росії, але й у Європі в цілому. Високий рівень волинського кліру забезпечувався освітою в Житомирській духовній семінарії, що разом з Житомирською чоловічою гімназією були провідними навчальними закладами Волині першої

⁷ Werytus A. Tydzień nad Teterowem. Ze wspomnień o śp. biskupie Karolu Niedziałkowskim // Rola. – R. 29. – 1911. – S. 594 – 596; Bukowski J. X. Karol Niedziałkowski. Wspomnienie pośmiertne. – Kijów, 1916.

половини XIX століття. Разом це були найпотужніші і найвпливовіші навчальні заклади краю, де відточувалась не тільки словесна майстерність художника слова, а, перш за все, високі духовні цінності волинянина.

ПІСЛЯМОВА

ПІСЛЯМОВА

Польські проблеми Австро-Угорщини, Царства Польського Російської імперії, а разом з ними і польськомовного населення Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. були важливою складовою загальноєвропейського життя¹. Можливо, не завжди центральними, не завжди головними, але завжди важливими та актуальними, чим опікувались найвпливовіші постаті як політичного бомонду, так і культурних еліт Європи. З часу другого поділу Речі Посполитої, тобто 1793 і до січневого повстання 1863 р., що співпадає з часом затухання романтизму², польські проблеми були лакмусовим папірцем для перевірки демократичності того чи іншого політичного лідера, суспільного діяча чи творчості красного письменства. Завдяки пильній увазі європейської спільноти до польської проблематики в європейський соціально-культурний простір посилено пробивалась Волинь із своїми вагомими здобутками художньо-літературної думки та культурного життя. Ст. Уляш слушно зауважує, що на пограниччі різних культурних макроструктур, на стику відмінних стилів мислення і різних візій світу виникають підстави для існування окремих самодостатніх культур³. Такою ламінальною, самодостатньою і вагомою цілісною культурою у першій половині XIX століття стала волинська польськомовна література.

Як явище, як подія, як феномен, польськомовна література Волині доби романтизму, набувши підґрунтя й сили, почала займати визначальне й впливове місце як у польській, так і українській літературах. Це, в свою чергу, додало підстав Ю.І. Крашевському в дискусії з М. Грабовським назвати українську школу в польській літературі потужною складовою, якою була, власне, й волинська література, та „хворобою україноманії”. Це було її визнання, з одного боку, великопольською, правда, не пряме і не відповідне тому місцю, яке вона реально займала!

Разом з цим і інша впливова сторона – українська література – сприймала феномен волинської польськомовної літератури неоднозначно. П. Куліш різко писав: „Ні А. Мальчевський, ні Б. Залеський, ні А. Гроза і ніхто з поляків, які писали поеми й думи в уявно українському дусі, не користуються ніякою популярністю не лише серед нашого простого люду,

¹ Дзюба І. Шевченко і Словацький // Дзюба І. З криниці літ. – Т. 2. – К.: Обереги-Гелікон, 2001. – С. 352.

² Ткаченко О. Спроба типології романтизму: доба, стиль, мова // Слово і час. – № 6. – 1999. – С. 41.

³ Uliasz St. Kresy jako przestrzeń kulturowa // Kresy – pojęcie i rzeczywistość. – Warszawa, 1997. – S. 139.

але й поміж людьми, які добре знайомі з літературою польською”, і далі: „Подивіться на вашого Падуру, який лестить українцям усілякими способами, українські вірші його для народу – те ж саме, що й польські вірші Богдана Залеського”, нарешті: „Чим захоплюються в них одноплемінники, не торкається нашого серця”⁴.

Дійсно, умовно можна погодитися, що українська школа в польській літературі з точки зору українського письменника могла носити дещо „карнавальний” характер. Однак якщо розглядати волинську течію в українській школі польської літературі як її складову частину, а це дійсно має ґрунтовні підстави, то власне волинська література – явище досконале, органічне та природне. Волинська література протягом досить обмеженого часу свого існування (фактично протягом життя трьох поколінь), сформувала зразки поезики й типології художнього мислення, визначилась з вектором соціально-політичних пріоритетів, колом регіональної проблематики, набула оригінального власного художнього стилю, не мала коливань у шляхах поступу й набула стійкого корпусу аксіологічних домінант, що й сповідувала протягом усієї доби романтизму.

Можна погодитись з тим, що це коло здобутків мало досить вузьке, у даному випадку, обмежене регіональне поширення. Але воно було, і було на „своїй території” вагомим, єдиним і винятковим. Тому польськомовна література Волині доби романтизму, як самобутній і самодостатній феномен, була приречена на остракізм не тільки з боку царської влади, але, як не парадоксально, й своїх генетичних побратимів – власне польської та української літератур і культур, які, з однієї сторони, – вважали її своєю органічною частиною, з іншої, – відштовхували її, як неприродну.

Характерною особливістю розвитку польськомовної літератури Волині доби романтизму в середині XIX століття стала, перш за все, непереборна туга письменників не стільки за колишньою величиною й устроєм Речі Посполитої, скільки за минулим порядком існування. Нові часи й нові умови спонукали до деяких аксіологічних корекцій у ментальності волинянина. Ностальгія за минулим укладом життя загострювала відчуття „свійськості” рідного краю, особливу відповідальність за долю якого, як землі, що стала останнім бастионом власного існування, гостро відчував волинський літератор. Це, в свою чергу, породжувало роздвоєність у сприйнятті політичних подій і амбівалентність власних рефлексій на події, звістки про які надходили чи з Петербурга, чи з Варшави. Розуміння незатребуваності, покинутості та

⁴ Кулиш П. Полякам об украинцах. Ответ на безымянное письмо // Основа. – № 2. – 1862. – с. 78, 83.

віддаленості від іншого світу вело до відчуження й появи відчуття „іншості”. На Волині стали з’являтися рудименти соціальної інерції та потуги до герметизації й локалізації власної – волинської культури й літератури, що ззовні могло сприйматись як зашкарублість і, говорячи сучасною термінологією, етноеоїзм.

Сьогодні вже не викликає сумнівів, що провінційний Житомир мав свою дуже потужну частку опосередкованого впливу на розвиток не тільки культури, але й економіки Правобережної України. „Після згаснення літературних вогнищ у Житомирі... – писав дослідник київських контрактних ярмарків Генрік Улашин, – контракти багато втрачають у своїй барвистості й ролі „kulturtregera”, розсадника високої шляхетської культури, культури народного духу”⁵. Контрактні ярмарки, що були вагомим двигуном економічного розвитку України в ХІХ столітті в цілому, після 1863-го року досить швидко згасають. Якщо вважати, що обов’язковою рисою ярмарків були не тільки власне торги, але й театр, оркестри, карнавали, редути, концерти і, мабуть, що найголовніше, літературні салони, де найбажанішими гостями завжди були волиняни, то тепер можна переконливо говорити про вплив інтелектуальної думки на економічний поступ. Згасання волинської культури й літератури певною мірою гальмувало й розвиток вітчизняної промисловості.

Слід також зазначити, що більш ніж сімдесятирічне „співжиття” Волині в російському геокультурному просторі не привело до співпраці польськокомовної літератури краю з російською, і, як не дивно, але з деякими застереженнями можна сказати, власне, і з польською також⁶, і, відповідно, не стало функціональним сегментом гармонійного багатоетнічного співіснування в багатонаціональній Російській імперії. Конфлікт ментальностей, що протягом усього ХІХ століття штучно інспірувався російською владою, яка, з одного боку, епатувала правобережну шляхту, провокуючи формування в неї таких ганебних особистісних рис, як заздрість, конформізм, підступність, що можна проілюструвати висловом дружини Ф. Собанського: „Ми танцюємо на могилі батьківщини з любові до неї”⁷, а з іншого, – утискала шляхетське право й свободи, що вело до остаточного непорозуміння між народами, і, як наслідок, відчуження і затухання польськокомовної волинської культури.

⁵ Ułaszyn H. Kontrakty Kijowski. Szkis historyczno-obyczajowy. 1798 – 1898. – Petersburg, 1900. – S. 73.

⁶ Дзюба І. Шевченко і Словацький // Дзюба І. З криниці літ. – Т. 2. – К.: Обереги-Гелікон, 2001. – С. 351.

⁷ Цитується за: Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С. 38.

Як зауважував С. Єфремов, польськомовні письменники, „що народились, виросли й виховувались на Україні, окрім свого польського патріотизму, виховують ще й місцевий патріотизм, український”⁸. Тому не дивно, що надійним сотоваришем і партнером для волинського шляхтича ставав волинський селянин, чия доля була, по суті, однаковою зі своїм сюзереном. Тому, мабуть, не випадково, що саме Волинь надихнула Ю.І. Крашевського на створення циклу селянських повістей, і тим самим було започатковано новий літературний жанр у європейській літературі, що згодом стало досить поширеним жанром європейської літератури другої половини XIX століття в цілому. Цей феномен Правобережжя ілюструє, з однієї сторони, досить рідкісну психологічну особливість – „двопланове” відчуття патріотизму (шляхетського й українського), з іншої, – закономірний етап формування ментальності нового громадянина краю, який був викликаний тим, що вже три покоління колишніх нащадків Речі Посполитої жили за іншими законами та в інших соціально-цивільних умовах. Іншими словами, перебуваючи в юридичному просторі Російської імперії і користуючись правами громадянина Російської імперії, польськомовний обиватель постійно відчував, як ця імперія намагалася відсунути його на маргінес суспільних відносин, що, треба визнати, у неї виходило.

Однак слід зауважити, що процес відчуження потужно відбувався з двох сторін, так би мовити, „усвідомленої” і „неусвідомленої”. Головним центром „усвідомленої” частини цього процесу була північна столиця Російської імперії. Іншою, „неусвідомленою” стороною, яким би дивним це не видавалось на перший погляд, було саме Царство Польське. Пригадаймо з цього приводу слова М. Грабовського: „У Великопольщі мають найдикійші уявлення про нас тут”⁹. Між тим, саме в період між повстаннями (листопадним і січневим) формується чітке уявлення про необхідність єдності, але, уточнимо, не тотожності, народів Південно-західного та Північно-західно краю, а також Царства Польського¹⁰.

Завдяки потужній діяльності літераторів української школи, вагомою складовою якої, як уже відмічалось, була й волинська література, художня література Правобережжя намагалась просуватися й бути почутою на Заході¹¹. Кількісно література цього періоду значно

⁸ Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – С. 312.

⁹ List XLIV do J.I. Kraszewskiego 10 lipca 1840 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 147.

¹⁰ Uliasz S. Literatura Kresów – kresy literatury. – Rzeszów, 1994. – S. 17.

¹¹ Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Тернопіль: Феміна, 1994. – С. 371.

зростає, проте в ідейному й художньому плані, на думку В. Гнатюка, дещо міліє¹². З такою точкою зору можна, безумовно, погодитись, якщо порівнювати її поступ із загальноєвропейським контекстом. Однак умови генезису, в яких відбувалось її формування, відчуженість та тиск, який вона постійно відчувала, в сукупності зумовили цивілізаційну локалізацію культури регіону, що, у свою чергу, породило і, як факт, стало властивим і свідомим її прагненням до цивілізаційної герметизації з характерним регіональним ідеологічним спрямуванням, чіткою самооцінкою та визначеними орієнтирами. Волинська література з особливою гостротою порушувала й вирішувала проблеми волинського селянства, балагульщини, іноземщини, збереження старошляхетських традицій, усталеного способу життя та ін.

Особливість розвитку романтизму на Волині, а разом з тим і на Правобережжі в цілому, на відміну від генези романтизму, наприклад, у Франції чи Англії, Росії чи Польщі, полягала в тому, що найбільш поширеними жанрами були твори епічного роду, серед яких вагоме й провідне місце займали, перш за все, жанри з потужним замісом мемуаристичності. Мемуаристичні жанри стають особливо популярними, зростають кількісно і якісно, набирають особливого духовного впливу, соціальної вагомості та призначення. Процес мемуаризації волинського простору й часу, з одного боку, був природним наслідком різноманітних впливів європейського романтизму, з іншого, – неодмінною й особливою затребуваністю саме регіональних рефлексій у волинській художній літературі. Навіть історичні епічні жанри періоду між повстаннями, на думку Юзефа Бахужа, відзначались особливою експресивністю й філософською амбіційністю¹³, які на Волині мали ще одну вагому й неповторну особливість. Їм був притаманний потужний заміс мемуаристичності не тільки в мемуарах чи спогадах, а й у гавендах та історичних повістях, оповіданнях і нарисах, критичних статтях та публіцистичних репортажах. Значний вплив випробували на собі гавендарні жанри, наприклад, „Спогади ясновельможного пана Северина Соплиці” Г. Ржевуського, історичні, які яскраво репрезентують „Житомиряни. 1812” і „Овручани. 1794” М. Чайковського, публіцистичні, серед яких „Спогади Полісся, Волині й Литви” чи „Волинські вечори” Ю.І. Крашевського. В просторі потужного впливу мемуаристичності на

¹² Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма (Развитие и крушение одного романтического течения): Диссертация ... доктора филолог. наук. [Б.м.в.], 1937. – С. 356. – Машинопись.

¹³ Literatura krajowa w okresie romantyzmu. 1831 – 1863. – Т. III. – Warszawa, 1992. – S. 19.

Правобережжі також опиняються драма і лірика, журналістика і публіцистика.

Тенденція мемуаризації стала дуже поширеною та розгалуженою. Фіксація в анналах історії подій різного масштабу як загальної „волинської” історії, так і дрібниць побуту – поетична особливість волинського романтизму. Ностальгічні рецепції минувшини відчуються не тільки і не стільки у „фактажності” досліджуваного матеріалу. Очевидно, головна особливість волинської мемуаристики, на наш погляд, полягає саме в намаганні закарбувати в пам’яті нащадків такі елементи предметного світу, як „колір, смак та запах” часу минулого та часу сучасного, що, власне, стало новацією в типології мемуаристичності. Річ у тім, що намагання не тільки наділити пам’ять розумінням, але й надати їй характерного забарвлення, яке, як відомо, підсилене емоційно-оціночними „фарбами”, сприяють формуванню більш тривалої семантичної пам’яті.

Мемуаристичність – провідна риса волинської художньої літератури і духовної культури в цілому, викликана, перш за все, турботою про майбутнє. Ретельний господар дбайливо мемуаризував усе, що, на його думку, могло зберегти волинську самобутність для прийдешнього часу. Звідси – неприйняття всього чужого, іншого, незрозумілого так само, як, наприклад, галоманії чи русоманії. Інтенсивні політично-ідеологічні зміни мали значний вплив на виховання суспільної колективної свідомості в краї в особливому її вияві – історичній пам’яті поколінь. Предметом мемуаристичних рефлексій ставала „жива історія”, „історія повсякденності” в її особистісному баченні. Це була історія терпіння й переживань, втрат і надбань, сподівань і мрій, що можна метафорично узагальнити як історію родини, ширше – роду на волинській землі. Волинський мемуаристичний текст протягом означеного часу сформував власну поетику, прикметами якої є орієнтація на власні волинські цінності та традиції, взаємозв’язок з родинним, ширше – родовим корінням у краї, волинське побратимство шляхетських родів, неприйняття нововведень та змін, породжених часом. Слід також уточнити, що мемуаристичне відображення минувшини й сучасності було зумовлене тенденційним переосмисленням часу й простору, дій і вчинків, що виявлялось через впровадження деяких літературних маніпуляцій і „ретушувань” історії для „переконливого” донесення власної візії.

Видання „Петербурзького щоденника” при всіх можливих контраверсійних питаннях стало значною подією для організації літературного життя Правобережжя. Важко не погодитись з думкою М. Грабовського, який писав: „Вдалось нам завдяки „Щоденнику”

пробудити в декількох літераторів України й Подолу рух письменний та інтелектуальний, якого там ніколи не було”¹⁴. Причому зі змісту листа видно, що рух літературний на Волині був і є потужним, а от на Київщині й Поділлі – це заслуга саме „Щоденника”.

Якщо умовно погодитись із тим, що класицистична трагедія „потребувала” палацу, готичний роман – напівзруйнованого монастиря чи фортеці, романтизм „обирає” грот, долину або кладовище, то романтична література Волині – волинське село зі шляхетським кодексом честі й порядком. „Для письменників-волинян „сільська тема” є традиційною”, – підкреслює Л. Тарнашинська¹⁵. Освоєний простір волинської літератури першої половини XIX століття досить умовно консервативно-тенденційний. Він практично не містить рефлексій Київщини чи Поділля, Королівства Польського, а також не має потреби в таких більш віддалених топосах, як, наприклад, петербурзький, московський чи віленський. Хронотоп волинського письменництва замкнутий сам на себе, самодостатній і самовизначений. У відображенні волинського простору більше вбачається раціоналізм XVIII століття, ніж екзотика романтизму XIX-го. З точки зору волинського письменника, Волинь мала більше цивілізаційних переваг передусім своєю гармонічною та змістовною визначеністю, тому реальний об’єкт волинського простору в мемуаристичній літературі досить швидко редукується до певної одиниці понятійної системи і, нарешті, набуває символічного значення. Так, Кременець стає символом освіти й світськості Волині („розум”), Овруч уособлює гармонію, порядок та зразок старошляхетської культури („серце”), Бердичів персоніфікує місце зустрічей, знайомств, розваг, метушні й розбещення („етикет”). Кременець і Бердичів – дві протилежні сторони, два різних „настрої” Волині з „серцем” в Овручі. Це узагальнює міфологізацію краю зі своїм репертуаром героїв, зі своєю легендою у велику, але чітко окреслену локальну культуру з необхідними „ролями-амплуа”. Паралельно цьому процесу активно відбувається трансформація шляхетського дому-маєтку з місця звичайного проживання в місце-символ шляхетської резиденції як периферійного центру локальної цивілізації.

Протягом доби романтизму процес символізації волинського простору відбувався не тільки в площині урбаністичних символів. Почала викристалізовуватися гідронімічна символіка Тетерева (Г. Ржевуський,

¹⁴ List XCIX do A. Przewdzieckiego 24 marca 1844 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 345.

¹⁵ Тарнашинська Л. Ритм та система символів як засіб організації художнього простору в прозі Бориса Харчука // Слово і час. – № 2. – 2003. – С. 15.

Ю.І. Крашевський, Ю. Коженювський, М. Чайковський, Г. Олізар) і Случа (Є. Фелінська, Ю.І. Крашевський, А. Прушинська). Якщо перший набуває семантики свійськості, рідного дому, величі, нездоланної могутності, то другий уособлює межу, розподіл, кордон. Але унікальною прикметою символізації краю став ландшафтний символ скелі (Є. Фелінська, Ю.І. Крашевський, Г. Олізар, Н. Олізар, Є. Івановський, Т. Бобровський). Один із таких потужних волинських символів – скеля „Голова Чацького” – зайняла виняткове становище, отримавши розвиток і в російській та українській літературах: Д. Айзман, К. Поліщук, Скиталець.

Оригінальною особливістю волинської художньої літератури доби романтизму стало також „блукання” героїв з одного художнього твору до іншого. Так, наприклад, „мандри” Шашкевича з гавенди М. Чайковського до мемуарів Т. Бобровського або родової й осілої шляхти з мемуарів до романів і навпаки – об’єктивне свідчення сталого канону художніх образів Волині, що склалися протягом першої половини ХІХ століття. Разом з тим зауважимо, що „запозичені” образи або образи „не земляків” волинське письменництво доволі неохоче впускає до волинського художнього тексту. Конституція волинських образів має свою виразну світськість, вони зрозумілі й легко впізнаються, відомі, мають свою легенду та власний кодекс поведінки. Саме ці постаті структурують і наповнюють волинський простір, формуючи його впізнавальність і винятковість.

Прагнення волинської мемуаристичної літератури до збереження „окремності” волинської спільноти, як дієвого та єдиного засобу самозбереження, створила свою особливу художню традицію, яка перегукується з компаративною етикою волинського дворянства. Її особливість полягала в наявності майже в кожному мемуаристичному творі звертання до представників славної волинської шляхти, чії роди чимало зробили для розвитку краю: Барановські, Бежинські, Бехі, Борейки, Браницькі, Букари, Вацьковські, Виговські, Вонсовичі, Вороничі, Ворцелі, Ганські, Гіжицькі, Гленбоцькі, Голенбійовські, Головінські, Дашкевичі, Залеські, Зелінські, Ілінські, Каленські, Карвицькі, Киселі, Коркушки, Корчевські, Костюшки, Ледоховські, Любомирські, Меленівські, Можаровські (Можайські), Немиричі, Олізари, Омецинські, Ощаровці (Ущаровці), Пауші, Піотровські, Потоцькі, Проскури, Прушинські, Ржевуські, Сангушки, Сапеги, Шашкевичі, Стемпковські, Стецькі, Тележинські, Третяківські (Третяки), Трипольські, Тишкевичі, Фальковські, Фелінські, Ходаковські, Чайковські, Чарторийські, Чацькі, Черняхівські, Четвертинські, Чоповські (Чаповські), Яблоновські та багато інших. Вони пишню

репрезентують цвіт волинської еліти, представники якої переходять з одного твору до іншого. Волинська спільнота та риторичні звертання до неї містять потужний психологічний вплив, суть якого полягає, перш за все, в філософії слов'янської єдності та тяжінні до общинного способу життя й вирішення справ, як кажуть: „триматися купи”, а по-друге, в бінарній системі „свій – чужий” – у психологічному тиску на „іншого”, бо дійсно безмежний список волинської шляхти справляє досить переконливе враження про її можливості. Однак, крім „традиційного” протиставлення волинянина росіянам-москалям, відчувається алюзорна „іншість” малої батьківщини – Правобережжя й Волині зокрема – великопольськості й австрійськості.

Тенденція „свій – чужий”, що з'явилась уже на початку століття XIX, спостерігається, починаючи від прижиттєвого зібрання творів А. Фелінського „Pisma własne i przekładania wierszem”, і знаходить свою художню пролонгацію в мемуаристичних творах Т. Бобровського, М. Грабовського, А. Грози, Є. Івановського, Ф. Ковальського, Ю.І. Крашевського, Ю. Коженювського, Г. Олізара, Н. Олізара, Г. Ржевського, М. Чайковського та багатьох інших. Почуття й відчуття єдиної спільноти, єдиного народу, єдиної культури покликані вимогами особливостей історичного часу, що стало типологічною рисою волинського красного письменства.

Однак у 1863 р. житомирський театр Волинської шляхти став російським і російськомовним¹⁶. Того ж року викладання польською мовою було остаточно заборонене¹⁷. Царським указом від 10 грудня 1865 р. полякам заборонялось купувати землю Правобережжя¹⁸. Таким чином, знищувались природні соціально-історичні й культурно-етнічні зв'язки, що вело до руйнації польськомовної єдності.

Друга половина XIX століття – період невтішного згасання й об'єктивного занепаду польськомовної літератури й культури Волині.

¹⁶ Stupkiewicz St. Ognisko polskiego życia kulturalnego w połowie XIX wieku w Żytomierzu // Przegląd humanistyczny. – № 3. – 1966. – S. 63.

¹⁷ Lisiecki L. Z życia młodzieży gimnazjalnej w Żytomierzu w ostatnim dziesięcioleciu wieku zeszłego // Rocznik Wołyński. – Т. IV. – Рівне, 1935. – S. 186.

¹⁸ Ґрунтовно про післяповстанські репресії щодо поляків Правобережжя див.: Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С. 21 – 45.

**ЕНЦИКЛОПЕДИЧНО-ДОВІДНИКОВА
ЛІТЕРАТУРА**

1. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795 – 2006: Довідник: Офіційне видання / Упорядк. Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолук, Б. Ш. Табачник. – Житомир: Вид-во „Волинь”, 2007. – 620 с.
2. Довідник з історії України. А – Я / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – 1135 с.
3. Енциклопедія Сучасної України / Співголови І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів. – Т. 1 – 5. – К., 2001 – 2006.
4. Енциклопедія українознавства: В 10 т. / Головн. ред. В. Кубійович. – Львів, 1993 – 2000.
5. Імперське управління Україною. 1794 – 1902 // Наше минуле / За ред. С. Білоконя. – Ч. 1 (6). – К.: Видавництво М. Коця, 1993. – С. 198 – 219.
6. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Волинська область / Голова Головної редколегії П. Т. Тронько. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – 746 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Житомирська область / Голова Головної редколегії П. Т. Тронько. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. – 726 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Ровенська область / Голова Головної редколегії П. Т. Тронько. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. – 655 с.
9. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Тернопільська область / Голова Головної редколегії П. Т. Тронько. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. – 640 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Голова Головної редколегії П. Т. Тронько. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1971. – 706 с.
11. Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Історико-географічний словник Житомирщини. – Т. 1. Абрамок – Йосипівна. – Житомир: ПП. М. Г. Косенко, 2002. – 128 с.
12. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / За ред. А. Волкова. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
13. Мокрицький Г. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во „Волинь”, 2007. – 640 с.
14. Українська літературна енциклопедія: В 5 т. / Відповідальний редактор І. О. Дзевєрін. – Т. 1 – 3. – К.: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1988 – 1995.
15. Українська радянська енциклопедія / Гол. ред. М. П. Бажан. – Т. 1 – 12. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977 – 1985.

16. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник: У 5 т. / Голова редакційної колегії О. І. Білецький. – К.: Державне видавництво художньої літератури „Дніпро”, 1960 – 1965.
17. Шевченківський словник: У 2 томах / Відповідальний редактор С. П. Кирилук. – К.: Головна редакція УРЕ, 1976 – 1977.
18. Шинкарук В. Літературна Житомирщина. Біобібліографічний довідник. – Житомир: Льонук, 1993. – 112 с.
19. Адрес-календарь помещиков Киевской губернии, расположенный в азбучном порядке фамилий по уездам. – К., 1861. – 58 с.
20. Адресная книга Житомира с приложением таблицы города, домов и его предместий, служащей объяснением городского плана, изданная западнорусским книжным магазином. – Житомир, 1880. – 2, 92 с.
21. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира. (1834 – 1884) / Сост., изд. под ред. проф. В. С. Иконникова. – К., 1884. – 816 с.
22. Большая советская энциклопедия: В 30 т. Изд. 3. / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Издательство „Советская энциклопедия”, 1970 – 1978.
23. Вержбицкий Т. Краткое описание города Житомира. – Житомир, 1887. – 28 с.
24. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленного и фабрично-заводского производства в Киевской, Волынской и Подольской губерниях на [1906 – 1907] год. – К., 1906 – 1907.
25. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. По рекогносцировкам и материалам, собранным по местам составил Генерального штаба штабс-капитан Фритче. – Т. X. – Ч. 3. – СПб, 1850. – 239 с.
26. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / Сост. А. Забелин. – Ч. 1. – К., 1887. – 305 с.
27. Волынская губерния: Географо-исторический очерк губернии. В связи с историей Малороссии и Западной России в XVII и XVIII веках / Сост. С. М. Каретников. – Почаев, 1912. – 131 с.
28. Геннади Г.Н. Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII – XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825 г. – Т. 1 – 3. – Берлин – М., 1876 – 1908.
29. Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. П. Семенов. – Т. 1 – 5. – СПб, 1863 – 1885.
30. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении: В 12 т. / Под общей ред. П. П. Семенова. – Т. 5. Малороссия. Подолия и Волинь,

- Полтавская, Черниговская, Волынская, Подольская, Харьковская и Киевская губернии. – Ч. 1. – СПб, 1897. – 332 с.
31. Житомирская 1-я мужская гимназия. Пятидесятилетие гимназической церкви. 12 февраля 1867 – 1917. – Житомир, 1917. – 46 с.
 32. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч. 1. – К., 1887. – 305 с.
 33. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Харьков, 1908. – VIII, 558 с.
 34. Календарь Юго-Западного края на 1873 год. – К., 1872. – 704 с.
 35. Киевский календарь на [1884 – 1895] год. – К., 1883 – 1894.
 36. Краткая литературная энциклопедия / Главный редактор А. А. Сурков. – Т. 1 – 9. – М.: Советская энциклопедия, 1962 – 1978.
 37. Крушинский Л. Исторический очерк Волини. – Житомир, 1868. – 143 с.
 38. Литературная энциклопедия / Ответственный редактор В. М. Фриче. – Т. 1 – 11. [– М.:] Издательство коммунистической академии, 1929 – 1939.
 39. Литературный энциклопедический словарь / Под общей редакцией В. М. Кожевникова и П. А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
 40. Настольный энциклопедический словарь. Изд. 6. – Т. 1 – 9. – М.: Т-во Гранат, 1891 – 1903.
 41. О городах и местечках Волынской губернии в торгово-промышленном и других отношениях. – [Б.м.и.], 1869. – 318 с.
 42. Обзор Волынской губернии за [1878 – 1914] год. – Житомир, 1879 – 1915.
 43. Обзор Киевской губернии за [1876 – 1878, 1880, 1888, 1891 – 1914] год. – К., [1877] – 1914.
 44. Памятная книжка Волынской губернии на [1886 – 1915, 1917] год. – Житомир, 1885 – 1916.
 45. Памятная книжка Киевской губернии с приложением адрес-календаря губернии на [1856 – 1858, 1861, 1864, 1878, 1885 – 1915] год. – К., 1855 – 1915.
 46. Переверзев Н. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. – Житомир, 1914. – 2, 446 с.
 47. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей: В 11 кн. / Под ред. П. П. Семенова. – Т. 7. Малороссия / Сост. Б. Г. Карпов, А. Я. Пора-Леонович, Ф. А. Виноградов и др. – СПб, 1903. – 517 с.

48. Русские писатели. 1800 – 1917 / Главный редактор П. А. Николаев. – Т. 1 – 5 – М.: Большая Российская энциклопедия, 1989 – 2007.
49. Русский биографический словарь / Изд. под наблюдением А. А. Половцева. – Т. 1 – 25. – СПб, 1896 – 1918.
50. Русский биографический словарь: В 20 т. – М.: Терра-Книжный клуб, 1998 – 2001.
51. Список дворян Волынской губернии. – Житомир, 1906. – XXI, 475 с.
52. Список дворян Киевской губернии. – К., 1906. – XVI, 327 с.
53. Список населенных мест Волынской губернии. – Житомир, 1911. – 454 с.
54. Список населенных мест Киевской губернии. – К., 1900. – LXXXIII, 1896 с.
55. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. – IV, 270 с.
56. Справочный энциклопедический словарь / Под ред. А. Старчевского. – Т. 1 – 12 (13 кн.). – СПб, 1847 – 1855.
57. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 1 – 5. – Почаев, 1888 – 1903.
58. Толмачёв И. Н. Юго-Западный край. Статистическое обозрение. – К., 1897. – 480 с.
59. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – Ч. 1 – 3. – СПб, 1852.
60. Харламов Н. Я. Словарь иностранных писателей. В критико-биографических очерках. – Т. 1 – 2. – К.-Пб.-Одесса, [1912].
61. Штат Волынского наместничества, состоящего из тринадцати уездов, а именно: Новоград-Волынского, Лабунского, Заславского, Острожского, Ровенского, Домбровицкого, Овручского, Радомысльского, Житомирского, Чудновского, Луцкого, Владимирского, Ковельского [утвержденного июня 5 дня 1795 г.]. [Б.м.и.], 1795. – 9 с.
62. Щекатов А. Словарь географический Российского государства, описывающий азбучным порядком ... все губернии, города и их уезды ... – Ч. 1 – 7. – М., 1801 – 1809.
63. Энциклопедический словарь / Под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб: Акционерное издательство общества Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. 1 – 82; 4 дополнительных (86 кн.). 1890 – 1907.
64. Языков Д. Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей. – Вып. 1 – 13. – СПб, 1885 – 1916.

65. Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 томах / Голово́вний рэда́ктор І. П. Шамя́кін. – Мінск: Беларуска́я савецка́я энцыклапедыя, 1984 – 1987.
66. История польской литературы: В 2 т. – М.: Наука, 1968 – 1869.
67. История литератур западных и южных славян: В 3 т. Формирование и развитие литератур Нового времени. Вторая половина XVIII века – 80-е годы XIX века / Отв. ред. С. В. Никольский. – Т. 2. – М.: Индрик, 1997. – 472 с.
68. Кондратович Л. История польской литературы от начала ее до настоящего времени / Пер. с польск. О. Кузьминского. – Т. 1 – 2. – М., 1860 – 1862.
69. Погодин А. Л. Лекции по истории польской литературы. – Ч. 1. – Харьков, 1913. – 263 с.
70. Оболевич В. Б. История польской литературы. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1960. – 365 с.
71. Пыпин А. Н., Спасович В. Д. История славянских литератур. Изд. 2. – Т. 1 – 2. – СПб, 1879 – 1881.
72. Пыпин А. Н., Спасович В. Д. Обзор истории славянских литератур. – СПб, 1865. – 530 с.
73. Храчевич К. И. Очерки новейшей польской литературы. – СПб, 1904. – 211 с.
74. Яцимирский А. И. Новейшая польская литература. – Т. 1 – 2. – СПб, 1908 – 1909.
75. Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. – Т. 1 – 14. [– Warszawa]: Państwowy instytut wydawniczy, MCMLXIII – MCMLXXIII [1963 – 1973].
76. Boniecki A. Herbarz Polski. – Т. 1 – 4. – Warszawa, 1900 – 1914 .
77. Buszewicz E., Fazan J., Urbanowski M., Węgrzyn J., Włodarczyk J., Zarych E. Słownik pisarzy polskich / Pod red. A. Latyska. – Kraków: Zielona Sowa, 2003. – 720 s.
78. Encyklopedia katolicka / Pod. red. F. Gruglewicza, R. Łukaszyka, Z. Sułowskiego. – Т. 1 – 10. – Lublin, 1995 – 2004.
79. Encyklopedyja powszechna. – Т. 1 – 28. – Warszawa, 1859 – 1868.
80. Encyklopedyja powszechna z ilustracjami i mapami. – Т. I – XVIII cz. II, 1898 – 1912.
81. Encyklopedia powszechna [mała]. – Warszawa: PWN, 1971. – 1200 s.
82. Encyklopedia staropolska / Opracowanie A. Brückner. – Т. 1 – 2. – Warszawa: PWN, 1990.
83. Encyklopedyja wojskowa. – Т. I – VII. – Warszawa, 1931 – 1939.

84. Estreicher K. Bibliografia polska XIX stólecia. – T. I – III. – Kraków, 1876 – 1876.
85. [Estreicher K.] Bibliografia polska XIX stulecia. T. 1 – 12 / Pod red. Karola Estreichera. Polska Akademia Nauk / Wyd. 2 [nowe] – Kraków: Uniw. Jagiellocki, 1959 – 1979.
86. Estreicher K. Bibliografia polska. Ogulny zbior w III cz. – T. 1 – 33. – Kraków, 1870 – 1939; – T. 34. – Kraków, 2000.
87. Herbarz królestwa Polskiego. – Cz. 1 – 2. – Warszawa, 1853.
88. Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny. – T. 1 – 2. [– Warszawa: RWN, 1984 – 1985].
89. Niesiecki K. Herbarz polski. – T. I – X. – Lipsk, 1839 – 1846.
90. Polski Słownik Biograficzny. – T. I – XLII. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1935 – 2003 / 2004.
91. Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – T. I – XV cz. II. – Warszawa, 1880 – 1902.
92. Słownik literatury polskiego Oświecenia / Pod redakcją T. Kostkiewiczowej. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1991. – 724 s.
93. Słownik literatury polskiej XIX wieku / Pod red. J. Bachórza, A. Kowalczykowej. – Wrocław-Warszawa-Kraków, Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1994. – 1112 s.
94. Słownik polskich pisarzy franciszkańskich / Pod red. ks. H. E. Wyczawskiego. – Warszawa: Archiwum Prowincji OO. Bernardynów, 1981. – 510 s.
95. Słownik polskich teologów katolickich. Lexicon theologorum catholicorum Poloniae. – T. 1 – 8. – Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1981 – 1995; – T. 9 (A – Z). – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2006. – 771 s.
96. Słownik literatury polskiej. [– Wrocław]: Europa, [2003]. – 368 s.
97. Słownik rodzajów i gatunków literackich / Pod. red. G. Gazdy i S. Tyneckiej-Makowskiej. – Kraków: [Universitas, 2006]. – 814 s.
98. Starożytności polskie. – T. 1 – 2. – Poznań: Jan Konstanty Żupański, 1842 – 1852.
99. Wielka encyklopedia powszechna. – T 1 – 13. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962 – 1970.
100. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Cz. 1 – VI. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1932 – 1938; – T. I – XVI. – Poznań: Wydawnictwo Heroldium, 1994 – 2002.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абрамович І. 96
Абрамович П. 451, 455
Август III 50
Августинович О. 173
Аведик К. 60
Аврелій Авустин 354
Адамович Б. 173
Адзельо М.Т. де 343, 355
Айзман Д. 103, 576
Аквінський Ф. 118
Александровський Я. 96
Алексеев М.П. 212
Аленшта 196
Альф'єрі В. 144
Аміра 346, 347
Ампер А.М. 219
Анастасієвич В.Г 67
Анджейкович М.Ф. 134
Анджейовський А. (Andrzejowski А.) 82, 88, 96, 104, 113, 118, 219, 229, 340, 368, 383 – 386, 391, 478, 495
Андроніков І.Л. 116
Андрушкевич Е. (Andruszkewicz Е.) 45, 551
Анікст О. 457
Анкудович А. 173
Анна, св. 47, 259
Антоній, св. 47
Антонович В. 174, 517
Антонович Б. 517
Антошевський В. 193
Арагонський дон Санчо 63
Аракчеев О. 49
Ардт Н.А. 29, 31, 32, 434, 478
Арно А.В. 344, 354
Арсеньєв К. 12
Архипович Л.Б. 462
Афтаназі Р. (Aftanazy R.) 108, 222 – 224, 243, 386, 394

Багалій Д.І. 166
Багратіон П.І. 91, 133, 532
Багриновський В. 173
Багриновський Я. 96
Бажан М.П. 167, 242, 247, 266, 384, 451, 466, 536

Байковський К. (Bajkowski К.) 557
Байрон Д.Г.Н. 158, 390, 392, 434, 481
Бакуніна Т. 94
Балабани 34
Балдинюк В. 510
Бальзак О. де (Balzac Honoré de) 101, 147, 148, 163, 212, 224 – 226, 229 – 231, 238, 269, 296, 330, 350, 359, 360, 378
Банашак М. 256
Бар А. (Bar А.) 20, 127, 153, 171, 179, 188, 191, 221, 231, 243 – 245, 248, 272, 273, 276, 278, 293, 294, 297, 298, 350, 353, 391, 572, 575
Барабаш Ю. 9
Баранович А.І. 22
Баранович Л. 45, 446
Барановський В. 399
Барановські 541, 576
Бармак М.В. 31
Барщевський Я. (Barszczewski J.) 266 – 269
Баторій Стефан 53
Батюшков К.М. 116, 212
Батюшков П.М. 10, 15, 22, 96, 99, 217, 515
Бахтін М. 295, 382, 397
Беатріче 346, 347
Бежевич Е. 155
Бежинський О. 134
Бежинський Ю. 134
Бежинські 133, 418, 576
Безбородько І.А. 385
Бей-Булат (Bej-Bulat) 393
Бейла Я. 177, 179, 180, 182, 228, 231, 236, 237, 240, 353, 354, 406, 455
Белза І.Ф. 66
Бендзінський Н. 173
Бенедикт XIV 61, 64, 73
Бенкендорф О.Х. 227
Бентковський Ф. 374
Беньовський 253, 307, 373
Берков П.Н. 96
Бернацький С. 173
Бернштейн О.Б. 30

- Бескровный Л.Г. 89
Бессалова Т.В. 275
Бессер В. 96, 343, 384, 385
Бестужев-Рюмін М.П. 93, 95, 116, 349, 357, 361
Бехі 541, 576
Бердяєв М. 85
Биковський Я. 391
Бібіков Д.Г. 171, 182, 188, 239, 257
Біленький Є.А. 69, 230
Білоус П.В. 366, 376, 451
Блендовська Г. (Дзялинська; Włodowska H., Rottermundowa z Działyńskich) 94, 164, 340, 386, 387, 388
Блендовський А. 94, 164, 388
Блендовські 388
Блепонський І. (Щеньовський Т.) 180, 434, 455
Блеріо 224
Блудова А.Д. 203
Бнінський Р. 195, 197
Боборовська Е. (Коженьовська) 393
Бобровська Ю. 395
Бобровський М. 405
Бобровський С. 174, 192
Бобровський Т. (Bobrowski T.) 85, 96, 158, 173, 181, 191, 195, 200, 202, 203, 218, 220, 221, 223, 231, 232, 249, 257, 269, 320, 321, 326, 332, 340, 341, 387, 388, 393 – 407, 424, 428, 431, 454, 455, 457, 516, 536, 576, 577
Бовуа Д. (Beauvois D.) 33, 35, 46, 97, 105, 113, 114, 209, 211, 241, 363, 370
Богатиков М.Д. 206
Богацькі 452, 456 – 458
Богданова Н. 350
Богданович А. 72
Богнейзер В. (Bogneyzer W.) 62
Богуславський В. 85
Бойко В.Г. 450, 467
Бокшанін Ю. 220
Болеслав Хоробрий 376
Болховітінов Є. 437
Бона Сфожа 108, 306
Бонапарт Наполеон 89, 90, 101, 121, 128, 131, 138, 208, 209, 330, 470, 512, 534, 542
Бондаренко К. 520
Бондарчук В.Г. 103
Бондарчук Остап (Ostap Bondarczuk) 286, 291
Бонковський Д.Ф. (Bonkowski D.) 431, 466 – 468
Бонковський Ф. 173
Бопре Ю.А. 164, 202
Борейко В. (Borejko W.) 127, 140
Борейко О. 197
Борейко О.М. 195
Борейко П. 438
Борковська І. 157, 499
Боровський К. 219, 258, 376, 408, 429
Бостан Г. 401
Бочковський Е. 173
Боянівська М.Б. 41
Браницький А. 386
Браницький В.І. 94
Браницький К. 357
Браницькі 418, 576
Братковська С. 274
Братковський Д. 41, 446
Братковський Л. 274
Брацка М. 309
Бринк Л.Б. 256, 258 – 260, 551
Бріано Я. 47
Брокгауз Ф.А. 11, 12, 31, 32, 155, 166, 514
Бродзинський В. 215
Бродзинський К. 190, 374, 411
Брюховецький І.М. 167, 516
Будзинський В. (Budzyński W.) 45, 159
Будзинський Вл. 178
Будзинський Г. 178
Будзинський М. (Budzyński M.) 45, 96, 120, 155, 158
Будний В. 36
Букар М. 210
Букар С. (Bukar S.) 42, 126, 127, 178, 387
Букар Т. (Bukar T.) 82, 96, 178, 188
Букари 418, 576
Булаховська Ю.Л. 14

- Бульба Тарас 24, 248, 447
Бурковский Т. 260
Бур'ян М.Ю. 272, 276
Буткевич 218
Бушинський С. (Buszczyński St.)
199, 325, 338
Бюргер Г.А. 460
- Валевська М. 350, 495
Валевські 132
Валенрод К. 246
Ванат Б.Й. 50, 255
Ванда 114, 352
Варварцев М. 230
Василенко З. 467
Васильчиков І.І. 184, 223, 323, 427
Васько А. 235
Васянович О. 35
Вацьковські 541, 576
Ведіна В. 286, 287
Вежейський В.К. 173
Величко С. 55
Величковський П. 446
Велопольський А. 412
Вельхорський В. (Wielhorski W.) 22,
43, 81, 97, 160, 200, 201
Венгеров Л.М. (Wiengierow Ł.M.)
196, 202, 335, 428
Венгліньський Л. 528
Вендорф С. (Фелінська Є.; Felińska
E.; Wendorff E.) 43, 82, 172, 221,
272, 388, 469 – 488, 510, 576
Вендорф З. (Wendorff Z.) 472
Венжик В. 299
Венжик Ф. (Węzyk F.) 95
Вервес Г.Д. 114, 246, 247, 346, 425,
527
Вергілій 115, 144, 212, 377, 380
Вергунов О.П. 388
Верещинський Ю. (Wereszczyński J.)
259, 428
Вернигора М. 352, 527, 549
Верстюк В.Ф. 332
Вечорковський М.І. (Wieszorkowski
M.I.) 58
Виговський В. 469
Виговський І. 35, 167, 469, 549
Виговські 34, 541, 476
Вигодовський П.Ф. 94, 95
Вижевський С. 96
- Винниченко В. 319
Висоцький В. (Wysocki W.) 220, 557
– 558
Височанска Ю. 202
Вишньовецька-Радзивілова Ф.У.
(Wiśniowiecka Radziwiłłowa
F.U.) 59, 60
Вишньовецький Я.А.К. 59
Вишньовецькі 34
Відорт 449, 450
Відорт Г. (Widort G.) 167, 168, 438
Відорт К. (Widort K.) 167
Відорт Ф. (Widort F.) 167
Вілкоська П. 391
Вільмен А.Ф. 227
Вінклер І.Х. 50
Вінцент І. 70
Віньї А. де 321, 327, 328, 509
Вітвіцький С. 96
Вітвіцький Я. 343
Вітковська А. 115
Вітт І.Й. 224, 497
Вітт Я. де 47
Вітте К. (Спектатор В.) 104
Віхерський З. 189
Владимиров П.В. 356
Владимирський-Буданов М.Ф. 22,
257
Возняк М.С. 51, 100, 446
Войціцький К. 441
Волінський Ф. (Woliński F.) 551, 552
Волконська М.М. (Раєвська) 345,
347, 349, 356
Волконський П. 49
Волконський С.Г. 85, 93, 101, 116,
215, 227, 345, 347, 348, 362
Володимир, св. 97, 166, 172, 250,
254, 256, 257, 385, 411, 548
Волсей Д. (Wolsey D.) 516
Вольський 196
Вольгер 106, 112, 115, 144, 238
Вонсович Ст. 531
Вонсовичі 576
Ворона 34
Воронич М. (Стаховська) 274
Воронич Сабіна 274
Воронич Соф'я (Крашевська) 271,
274
Вороничі 34, 134, 274, 418, 531, 576
Вороніч Я.П. (Woronicz J.) 246, 342

- Воронцов М.С. 362
 Воропонов Ф.Ф. 205, 206
 Ворцелі 576
 Ворцель М. 87, 93, 495, 496
 Ворцель Ст. 87, 154, 211, 402, 494, 495, 518, 528
 Врангель Л.А. 201
 Врублевський В. (Wróblewski W.) 96, 340, 389 – 390
 Врублевський Л. 528
 В'яземський П.А. 18, 66, 103, 213, 214, 228, 232, 296, 297
- Гайворонська С. (з Ковельських) 400
 Гайворонський 400
 Галензовський А. 141
 Галензовський С. 308
 Галецький М. 531
 Галецький О. 154, 540
 Галлі Е.М. (Galli E.M.) 49, 79, 81, 96, 148, 151, 154, 164, 172, 183, 185, 186, 194, 195, 207, 221, 269, 282, 283, 301, 302, 314 – 319, 356, 362, 391, 421, 441
 Галятовський І. 446
 Гамсун К. 491
 Ганська Е. (Ржевуська) 224 – 226, 229, 350
 Ганський В. 87, 105, 132, 137, 224, 238
 Ганські 418, 576
 Гарін-Михайловський М.Г. 31, 33, 205
 Гарчинський С. 375
 Гачев Г.Д. 450
 Гашинський К. 375
 Гданський Я.Х. 391
 Гедройць Й. 256
 Гей-Люссак Ж.Л. 219
 Гейне Г. 337
 Гейнч А. 451
 Гейнч А.С. 451
 Гейнч К. А. (Heincz K.) 18, 86, 221, 269, 431, 442, 451 – 466
 Гейнч Ф.І. 451
 Гейнч Ф. 86, 136, 451
 Гейнч Ю.Ф. 451
 Гейсмар 361
- Генрик 327
 Гердер Й.Г. (Herder I.G.) 19, 74, 98
 Герцен О.І. 192, 199, 213, 433
 Гетьманчук М. 166
 Гжибовський Я. 102
 Гжицька (Лінська) Л. 369, 369
 Гжицький В.К. (Giżycki B.) 49, 105, 106, 132, 134, 136, 139, 146, 215, 368 – 370, 484 – 487, 549
 Гжицькі 418, 576
 Гінзбург Б.Я. 206
 Глаголев А. 28
 Глембоцька П. (Чайковська) 516
 Гленбоцький М. 508, 516, 535
 Гленбоцький Я. 508, 518, 519
 Гленбоцькі 34, 531, 542, 576
 Глінка Ф. 100, 101
 Глінський К. (Gliński K.) 557, 558
 Гловацький Л. 174
 Глюксберг Т. 302
 Гнатюк В.Я. 52, 93, 156, 166, 167, 172, 180, 181, 188, 190, 242, 248, 275, 308, 309, 380, 423, 432, 433, 435, 438, 442 – 446, 449, 451, 452, 455, 459, 466, 468, 573
 Говажевський М. (Gowarzewski M.) 62
 Гогель К. (Молло де; Олізар) 344, 497, 499, 509
 Гогель Ф.М. 398
 Гоголь М.В. 9, 24, 234, 248, 382, 447
 Гогоцький С.С. 244
 Годабський К. 304, 343, 494, 500
 Годабський Ц. (Godebski C.) 547
 Годзький Ю.Г. (Godzki J.G.) 290
 Годлевський М. 260
 Годлевські 532
 Годунов Борис 103
 Голенбійовський Л. (Gołębiowski Ł.) 108
 Голенбійовський М. (Gołębiowski M.) 552
 Голенбійовські 576
 Галензовський А. 141
 Галензовський С. 308
 Голеніщев-Кутузов М.І. 89
 Головінський В. 154, 155, 251
 Головінський Г. 243
 Головінський З. 294

- Головінський І. (Кефалінський;
Костровець; Жигота; Hołowiński
І.) 176, 178, 208, 216, 232, 234,
243, 249 – 253, 256, 259, 262,
264, 267, 272, 295, 299, 315, 353,
457, 470, 551, 552, 562
- Головінський П. 94, 250, 251
- Головінські 133, 576, 418
- Голуб В. 156
- Голуби (Holuby, kniazie) 288
- Гомоліцький Л. 102
- Гонта 133, 306
- Горайський Я. 45, 535
- Горацій 63, 115, 118, 144, 212, 380
- Горбачевський І.І. 94, 95
- Гордій 460, 462
- Гордійчук М. 449, 467
- Горностаї 34
- Горова Ю. 472
- Городенський К. (Gorodeński K.) 548
- Горохов В. 388
- Горський І.Л. 102
- Горський П. 273
- Горянов 165, 166
- Гославський М. 96, 244, 375, 408,
434
- Гошинський С. (Goszczyński S.) 159,
215, 242 – 244, 246, 249, 308,
352, 364, 375, 408, 434, 442, 561
- Гофман Е.Т.А. 312, 336, 338
- Гофман Й. 32
- Грабович Г. 13
- Грабовський В.Б. 274, 281, 347, 353
- Грабовський М. А. (Grabowski M.)
20, 24, 127, 139, 153, 168, 171,
176, 178, 179, 182, 185, 186, 188,
191, 208, 216, 221, 231 – 233,
236, 242 – 250, 252, 254, 264,
267, 274, 281, 308, 315, 332, 353,
350, 353, 364, 389, 391, 408, 439,
441, 442, 444, 457, 561, 569, 572,
574, 575, 577
- Граб'янка А. 249
- Граб'янка Г. 55
- Гражина 246
- Гречина Г. 96, 115, 343
- Грибосдов О.С. 99, 100, 102, 103,
228, 232, 328, 329, 331, 346, 431
- Грибук Н.В. 184, 300, 302
- Грицак Я.Й. 13
- Гришко 460
- Грінченко Б.Д. 180
- Грінченко М. 449
- Гродзинський К. 409
- Гродзицький Ф. 98
- Гроза А. К. (Groza A.) 28, 176, 183,
185, 186, 187, 189, 196, 221, 242
– 245, 249, 264, 269, 275, 282,
301, 307 – 313, 317, 330, 353,
356, 362, 364, 365, 372, 376, 377,
380, 421, 570, 577
- Гроза Є. 309
- Гроза П. 309
- Гроза С.В. (Groza S.) 242, 309
- Громадський Ю.П. (Gromadzki J.P.)
189, 338
- Громакова Н.Ю. 156
- Громницький П.Ф. 94
- Гросман Л. 225
- Грушевський М. 23
- Грязнов 399
- Гудзій М.К. 445
- Гудь Б. 12, 13, 200, 323
- Гулак-Артемівський П.П. 447
- Гундорова Т. 13
- Гунн О. фон 225
- Гурський С. 108
- Гусаровський Я. 183 – 185, 218, 282
- Густинський А.Ф. 105
- Гутцук А. 248
- Гюго В. (Hugo V.) 121, 186, 324, 333,
337, 339, 392, 421, 503, 504, 506,
509, 530
- Гюнтер Г. (Пузиніна Г.; Puzynina G.
z Günterów) 357, 408
- Давидов Д.В. 101
- Давід 514, 560
- Дашкевич М. 213
- Дашкевич Я. 395
- Дашкевичі 542, 576
- Дашковський О. 35
- Дашковські 34
- Дверницький Ю. 159, 160, 164, 165,
380, 410, 489, 494, 518
- Двірницький (монах) 155
- Двірницькі 34
- Двойченко-Маркова Є.М. 213
- Дей О.І. 92
- Деліль Ж. 106, 115, 144, 148, 354

- Делорм Марьон 333
 Дембек К. 87
 Денисов А.К. 477
 Дені А. 109
 Державін Г.Р. 116, 209, 355
 Детюк 88, 104, 386, 387
 Дефо Д. 377
 Джевецький К. 96, 330, 455
 Джевецький Ю. (Drzewiecki J.) 67, 95
 Дзежковський Ю. (Dzierzkowski J.) 82, 181, 408
 Дзюба Е.Н. 332
 Дзюба І. 569
 Дзялинська Г. (Блендовська, Władowska H., Rottermundowa z Działyńskich) 94, 164, 340, 386, 387, 388
 Дзялинський І. 45, 85, 387
 Дикальп Дж. (Янковський П., Duкар J.) 176, 231, 232, 250, 264
 Дідівська О. 230
 Діккенс Ч. 333
 Діконська 398
 Дільтей В. 19, 21
 Дітковський 155
 Длуський М. 87
 Дмитрієв І.І. 116, 144, 355
 Добровольський Л.П. 364
 Добшевич Т. (Добшевич Ф.П.; Dobszewicz T.; D. Ejtwid; J.E.; Adam Dobszewicz;) 15, 97, 151, 176, 250, 253 – 266, 364 – 366, 457, 551, 562
 Долгопалова Л. 35
 Доленга-Ходаковський З. (Чарноцький А.) 91, 92, 211, 299, 392, 437
 Домбровська Ф. 321
 Домбровський Я. 506
 Домбровський 197
 Дорогих Т. 226
 Дорошенко В.О. 536
 Достоевський Ф.М. 46
 Достян І.С. 92
 Древинський Л. 41
 Дренгайло 452
 Дробич Гушинський Я.Ф. (Drobycz Tuszyński J.F.) 55, 56
 Дроздовський Я. 45
 Дружинін М.М. 350
 Друцький-Соколинський М.В. 428
 Дубецький М. (Dubiecki M.) 44, 49, 58, 61, 97, 157, 158, 173, 203, 207, 218, 235, 257, 273, 274, 276, 280, 293, 298, 364, 369, 387, 428, 434, 499, 534
 Дубровський 245
 Дубровський П. 248
 Дунін-Карвицький С. 82, 87, 93, 531
 Дунцов-Вигодовський П.Ф. 95
 Духінський Ф.Г. (Duchński F.H.) 45, 337, 521
 Дуцький-Соколинський М.В. 405
 Д-ко Д. 435
 Езехіль (Ezechiel; Куліковський, ксьондз) 530
 Ейхвальд 384
 Емір (Ржевуський В.С., Ревуха, Золота Борода, Тадж-ель-Фахер; Rzewuski W.) 61, 64, 71, 93, 94, 99, 156 – 158, 166 – 170, 208, 222, 224, 307, 434, 435, 437, 438, 441, 448, 482, 486, 487, 534
 Енгельгард В.В. 477
 Ентц К. 96
 Епиктет 253
 Ертель Ф.Ф. 542
 Євангелік 460
 Єж Т. Т. (Мілковський З.; Jeż T.T.; Miłkowski Z.) 156, 157, 173, 174, 226, 284, 320, 338, 490, 528
 Єзерський М. 223, 243, 408
 Єзерський Я. 71
 Єловицький А. (Jełowski A.) 50, 104, 118, 373, 378, 408, 415
 Єміоловський М. (Jemiółowski M.) 55, 56
 Єремєєв В.В. 230
 Єрліч Й. (Jerlicz J.) 55
 Єрмола (Jermoła) 289, 291
 Єрмолов О.П. 91
 Єршов В.О. 15, 30, 32, 44, 45, 50, 68, 69, 107 – 109, 127, 181, 184, 217, 253, 254, 271, 272, 276, 300, 302,

- 334, 341 – 343, 345, 347, 349,
350, 352, 353, 358, 359, 480, 488,
495
- Єршова Л.М. 41, 44, 45, 85, 97, 204,
217, 334, 476
- Єфремов С. 52, 86, 181, 213, 425,
441, 445, 446, 572
- Єфрон І.А. 11, 12, 31, 32, 155, 166,
514
- Жарновецький Л. (Żarnowiecki L.)
560, 562 – 564
- Жебровський Т. 94
- Жеромський С. 328
- Живов М. 102, 233, 500, 523
- Жигота І. (Головінський І.;
Кефалінський; Костровець;
Hołowiński I.) 176, 178, 208, 216,
232, 234, 243, 249 – 253, 256,
259, 262, 264, 267, 272, 295, 299,
315, 353, 457, 470, 551, 552, 562
- Жуковський В.А. 211, 212, 460
- Жулинський 196
- Жулинський М. 23, 41
- Журба О.І. 351
- Забелін А. 152
- Заболоцький Ф. (Zabłocki F.) 95
- Заборовський Т. (Zaborowski T.) 95,
118, 376, 408, 434, 437
- Завадзінський 427
- Завадський Ф. 273
- Завадський Ю. 273
- Завальня 267, 268
- Заверуха 452, 468
- Завіша К.С. (Zawisza K.S.) 58
- Завіші 133
- Загорецький А.А. 103
- Загоровська Г. 321
- Загоровський Я. 321
- Залеська А. 317
- Залеський Б. 242, 243, 249, 308, 408,
442, 443, 521, 569, 570
- Залеський З. 212
- Залеський Л. 368, 370
- Залеський Х. 180, 189, 304
- Залеський Ю. 87, 244, 246, 531
- Залеські 133, 418, 529, 542, 576
- Залізник М. 310
- Залуський Ю.А. (Załuski J.A.) 58,
59, 369
- Замойський В. 522
- Замойські 409
- Запаско Я. 51, 70, 142
- Заремба В.І. 467
- Заремба С.В. 467
- Збаразькі 34
- Зборовський К. (Zborowski K.) 311
- Зборовський С. 82
- Звєгінцев О.І. 403
- Зеленський 154
- Зеленський Я. 328
- Зелінські 542, 576
- Зенович С. 96
- Зигмунд Август 35, 53, 107, 108
- Зигмунд III 53
- Зубрицька М. 407
- Іванов В.І. 94
- Іванов І.І. 94
- Івановський 428
- Івановський Д.Е. 363
- Івановський С. (Хеленіуш; Heleniusz
Eu.; Iwanowski E.) 28, 49, 51, 55,
59, 69, 82, 83, 88, 91 – 93, 96, 98,
104, 107, 111 – 113, 118, 120,
122, 127, 147, 153, 158, 159, 184,
197, 198, 202, 223, 229, 239, 243,
264, 269, 293, 310 – 313, 323,
330, 340, 341, 351, 362 – 374,
379, 380, 431, 451, 457, 467, 470,
477, 478, 482, 484, 485, 494, 499,
501, 516, 524, 551, 576, 577
- Івановський Ф. 157, 201
- Іванченко Р.Г. 55
- Івашків В.М. 248, 464
- Ігель 283
- Ігельстром К.Г. 94
- Ігор, кн. 74, 530, 547, 548
- Іжицький В. 183, 185
- Іжицький І. 301
- Іжицький Я. (Iżycki J.) 45, 63
- Іздебський 196
- Ізмайлов В.В. 296
- Ізопольський Е. 242
- Іконніков В.С. 230
- Іларіон, митрополит (Огієнко І.) 50,
51
- Ілінська (Гіжицька) Л. 369, 399

- Лілінський 94, 130, 132, 134, 135,
138, 165, 419
Лілінський А. 87, 402, 495
Лілінський Г. 105
Лілінський Ю.А. 68, 122, 209
Лілінський Я.К. 158
Лілінські 48, 158, 399, 418, 482, 576
Ілляшевич В. 242
Інґлот М. (Inglot M.) 170, 176, 177,
190, 243, 393, 438, 443
Іоахім, св. 47
Ісаєвич Я.Д. 24, 50 – 52, 64, 70,
142 142
- Йосип Страшний 42, 44, 82, 153
- Каленські 542, 576
Каменський А. 304
Каменський М. 258.
Каменський Ю.Н. 374
Камінський А. 221
Камінський Г. 391
Каменський М., кс. (Kamiński M.)
258
Кант Ч. 392
Каплінський Л. 514
Карамзін М.М. 116, 144, 145, 208,
209
Карвицький С. (Дунін-Карвицький
С.) 82, 87, 93, 531
Карвицький Я.Д. (Karwicki Dunin J.)
82, 96, 104, 181, 452, 454
Карвицькі 576
Карніцький 134
Карпінський Ф. (Karpiński F.) 95,
284, 375
Каспрович Г.А. (Kasproicz G.A.) 61
Касті Д.Б. 343, 355
Катерина II (Katarzyna II) 9, 63, 81,
86, 88, 97, 130, 138, 142, 209,
210, 222, 368
Катерина, св. 432, 474, 489, 490
Катул 211
Качковський З. 249
Качковський К. (Kaczowski K.) 87,
96, 104, 118, 121, 164, 183 – 185,
194, 221, 222, 226, 269, 282, 299
– 307, 323, 339, 354, 362, 370,
421, 481, 494
Качковський С. 94
Кашевський Я. 106
Квапішевський М. (Kwapiszewski
M.) 527, 535, 536, 539
Квятковський 157
Квятковський А. 157, 183, 184, 185,
282, 301, 428, 310
Кельберин М. 332
Керенович А. (Kierenowicz A.) 68
Кесеро Ю. 489
Кефалінський І.
(Головінський І.; Костровець;
Жигота; Hołowiński I.) 176, 178,
208, 216, 232, 234, 243, 249 –
253, 256, 259, 262, 264, 267, 272,
295, 299, 315, 353, 457, 470, 551,
552, 562
Кизеветгер 210
Кирчів Р. 96, 177, 178, 181, 241, 246,
380, 411, 435, 444, 449, 461, 464,
466 – 468, 539
Киселі 34, 542, 576
Кистяковский О.Ф. 174, 205
Кінбергер І.Ф. (Kirnberger J. P.) 48
Кіку І.О. 25, 27
Кірсєв І.В. 94
Кітченко Ф. 276
Клара (Klара) 409, 413
Клара, св. 363
Клембовський Б. 96
Клімашевський І. 46, 227, 408
Клопотовський Б. (Kłopotowski
В.Н.) 146, 210, 560, 564
Клочек Г. 30
Кміта П. 108 – 110
Кнолл І. 183, 201
Княжевич К.-О.І. 94
Коваль О.М. 432
Коваль П.Д. 93
Ковальський Ф. (Kowalski F.) 82, 96,
104, 117, 118, 164, 187, 221, 340,
341, 374 – 383, 434, 455, 482, 577
Ковальчук А.С. 170
Ковба Ж. 32
Ковельські 400
Коган Л.А. 95
Кодак М. 317
Коженювська М.Р. 178
Коженювська Ю. 320, 399

- Коженівський Антоній 389
Коженівський А.Н. (Korzeniowski A.N.) 183, 184, 186, 191, 192, 195, 196, 207, 220, 221, 233, 269, 273, 282, 294, 319 – 333, 335, 339, 383, 394, 415, 421, 424, 428, 429, 457
Коженівський Г. 325
Коженівський Е. 87
Коженівський М. 482
Коженівський О.А. 165
Коженівський Т. 319
Коженівський Т.К. (Джозеф Конрад; Conrad J.) 183, 321, 322, 325, 326, 328, 394, 395
Коженівський Х. 294
Коженівський Ю. (Korzeniowski J.) 82, 96, 118, 172, 189, 279, 304, 317, 330, 343, 382, 383, 385, 408 – 421, 434, 457, 482, 494, 510, 531, 576, 577
Коженівські 322
Кожмян К. (Kozmian K.) 95, 104, 105, 116, 180, 246, 344, 354, 517
Кожухівський А. (Kozuchowski A.) 560, 561
Козацінський 174
Козельський Я. 225, 226
Козерадський А. 104
Козій О.І. 198
Козловець М.А. 69, 230
Козловський 218
Козловський Ст. (Kozłowski St.) 60
Козловський Ш.М. (Kozłowski Sz.) 560, 564
Колишко І. 156
Колонтай Г. 64, 71, 83
Колумба Г. (Kolumba A.; Rzewuska G.; Любомирська Г.; Ржевувська Г.) 61
Кольберг О. (Kolberg O.) 162, 335, 467
Комар Т. 189
Комарницький Я. 170
Комаровський Б. 87
Комашко В. 45
Комбурлей М.І. (Comburlej M.) 82, 90, 91, 134, 139, 218
Коморницький К.Я. 273, 295
Коморовський 201
Коморовський Я. (Komorowski J.) 48, 49, 228, 330, 413, 414, 452
Конарський Ст. 222
Конарський Ш. 158, 164, 171 – 174, 263, 334, 385, 392, 404, 411, 471, 473
Кондратович 428
Кондратович Л. (Сирокомля Вл.) 420
Кондратюк О.П. 48, 158
Кондратюк Р.Ю. 10, 49, 158, 166, 197, 209, 369, 432, 451
Конопацький 532
Конопацький Ш. (Konopacki Sz.) 45, 87, 95, 96, 115, 120, 121, 172, 173, 186, 293, 368, 517
Конрад Джозеф (Коженівський Т.К.; Conrad J.) 183, 321, 322, 325, 326, 328, 394, 395
Контаріні А. 27
Контрим К. 190
Контський А. 193, 275, 280, 311, 336
Коперницький І. 337
Копернік М. (Copernik N.) 392
Копійовський 91
Кордецький, кс. 255
Кордецькі (Kordecki) 184, 287, 288, 291
Коркушкі 542, 576
Корнель П. 63, 222, 514
Коровін В.І. 213
Короленко Г.О. 184, 185, 240
Короленко В.Г. (Korolenko W.G.) 111, 112, 184, 185, 197, 198, 205, 240, 241, 310, 311
Корольов Н.В. 212
Корчевські 542, 576
Корш Ф.Е. 224
Косаревський І. 350
Косенко М.Г. 48, 49, 54, 87, 98, 123, 143, 155, 158, 164, 166, 170, 197, 213, 235, 278, 321, 325, 369, 378, 394, 451, 466, 469, 478
Косерадський 428
Косікова Г.К. 19
Косовський 184
Косовський, кс. 256, 257
Костомаров М. 240

- Костриця М.Ю. 10, 11, 49, 54, 87, 98, 109, 123, 143, 155, 158, 166, 170, 181, 184, 197, 225, 230, 235, 272, 275, 278, 300, 302, 321, 325, 334, 343, 369, 378, 394, 432, 451, 466, 469, 478, 488
- Костровець І. (Головінський І.; Кефалінський; Жигота; Hołowiński I.) 176, 178, 208, 216, 232, 234, 243, 249 – 253, 256, 259, 262, 264, 267, 272, 295, 299, 315, 353, 457, 470, 551, 552, 562
- Костюк М. 31
- Костюшки 529, 542, 576
- Костюшко Т. (Kościuszko T.) 105, 106, 143, 144, 178, 214, 333, 343, 344, 469, 477
- Костянтин Великий 47
- Костянтин, вел. кн. 195, 211, 274, 517
- Котковський Ю. 184
- Котляревський І.П. 445, 447, 463
- Котляров П. 459
- Котфіцький Б. (Kotficki B.) 68
- Котюжинський З. (Kotiużyński Z.) 173, 174, 249, 332
- Кох, доктор 184
- Кохановський Я. 288
- Коцебу А.Ф.Ф. 117
- Кравченко В.М. 55
- Краєвський В. 96
- Крамер 398
- Красинський І. 215
- Красинський В. 409
- Красинський З. (Krański Z.) 232, 409, 469, 499, 514
- Красницький М. 94
- Крашевська А. 271
- Крашевська К. 202, 271, 428
- Крашевська С. (Воронич) 271, 274
- Крашевський, студент 196
- Крашевський К. 274, 392
- Крашевський Ф. 271
- Крашевський Ю.І. (Kraszewski J.I.) 2, 20, 35, 42, 43, 68, 72, 103, 115, 113, 117, 123 – 127, 147, 152, 153, 164, 171, 176 – 181, 183 – 185, 188, 190, 192 – 194, 196, 201, 202, 207, 221, 232, 235, 236, 239, 243 – 245, 249, 252, 262, 264, 268, 269, 270 – 298, 299, 302, 309, 315, 320, 322, 323, 325, 327, 330, 334, 335, 339, 340, 352 – 355, 362, 376, 377, 387, 389, 390, 392, 413 – 415, 421, 422, 425, 427, 428, 431, 441, 444, 445, 455, 457, 475, 480, 481, 482, 484, 531, 570, 572, 573, 576, 577
- Крашевський Я. 271
- Кребійон П.Ж. 144
- Креховецький Адам (Krechowiecki A.) 220, 242, 408
- Креховецький Антоні (Krechowiecki A.) 221, 561
- Креховецький Я. (Krechowiecki J.) 243, 308
- Кречетніков М.С. 371, 373
- Крижанівська О.О. 88
- Крижанівський П. 202
- Крижановський М. (Krzyżanowski M.) 552
- Крикун М.Г. 407
- Крилов І.А. 116, 351, 402, 403
- Криловський, студент 197
- Кропінський Л. 387, 388
- Круліцький А.Ц. (Królicki A.C.) 560
- Кручковський Ю. 220
- Кудринський Ф. 99
- Кудрицький А.В. 167, 466
- Кузен В. 227
- Кузьменко В. 317
- Кукель М. (Kukiel M.) 12
- Кукленський, гімназист 173
- Кукольник М.В. 213
- Куликовська М. (Kulikowska M.) 145, 146
- Куліковський (Езехіль; Ezechiel; ксьондз) 530
- Куліш П.О. 24, 34, 36, 248, 360, 443, 444, 447
- Кун В. 31
- Куницька З. 238
- Куницький, генерал 238
- Куницький, отаман 5237
- Курбський А. 100
- Кухаренко Я. 459
- Кюв'є Ж. 227
- Кюхельбекер В.К. 212

- Лаваль А.Г. 103
Лаговський, полковник 87
Лазарчук М.А. 267
Ланда С.С. 348, 359
Ланцуцький Ю.В. (Łańcucki J.W.)
143
Лаппі Н. де 355
Лафонтен Ж. 121, 355
Лаховський С.Ф. 45, 62
Лашкар'юв О.Г. 325
Лашкар'юва 399
Лебеда М. 87
Лебрен 355
Левальд-Єзерська (Ржевуська,
Леліва) Я. 223
Левашов В.В. 509
Левицький 89
Левицький О.Л. 43, 90, 100, 376
Левкович Я.Л. 213, 349
Ледоховські 418, 576
Лелевель І. 118, 339
Лензі Я. 48
Ленкевич В. (Lenkewicz W.) 92, 121
Ленкевич Г.С. 509
Леонтьєв І.С. 136
Лермонтов М.Ю. 337
Лернер Н.О. 349
Леся Українка 43
Левін В.І. 100
Лесков М.С. 165, 166
Лецькін М.О. 47
Лжедмитрій 209
Липинський В. 43
Липоман Я. 343
Лисенко М.В. 206, 449
Лисяк-Рудницький І. (Łysiak-
Rudnycki) 23
Лихачов Д.С. 403
Ліди В. 96
Лідія 327
Ліпатов А.В. 14, 105, 287
Ліпінський К.Ю. 441
Ліпінський Л. 282
Ліпковський Л. 183, 273, 282, 301,
323, 334, 428
Лір Король 253, 421
Лісицький Л. 36
Лісовський М.Ф. 94
Літинський Т. 115, 144
Літинські 34
Ліщинський С. 55, 56, 89
Лобанов-Ростовський Л.Б. 398
Лозинський Б. 195, 202, 249, 292,
428
Лозинський В. 278
Ломазова К. 30
Лонський 196
Лосєв О. 37
Лось В.Є. 155
Лотман Ю. 296
Лубінецький А. 53
Лубовицький Я.Ф. 395
Лукашевич Я. 28
Лукомський Г. 351
Любашенко В.І. 23
Люблінський Ю. 94
Любовицький С. 395
Любомирська, кн. 198
Любомирська Г.К. (Ржевуська Г.;
Колумба Г.; Kolumba A.;
Rzewuska G.) 61
Любомирська К. (Ржевуська) 486
Любомирська Т. (Яблоновська) 334
Любомирський Є.С. 55
Любомирський К. 85, 351
Любомирський Марцін 134
Любомирський Міхал 85
Любомирський Ю. 85, 478
Любомирські 48, 64, 132, 418, 576
Ляхова Ж. 247
Ляшенко К.Г. 92
Магнер Г. 103
Мазарацькі 399
Мазєпа І. (Mazepa J.) 191, 442, 447,
481
Маєвський Ф. 87
Маєвський Ю. 295
Макбет 253, 421
Маклер 196
Маковський Ст. 96, 115, 166
Максимович М. 34
Маланюк Є. 9
Малинка О.Н. 206
Малишевський І.І. 15, 22, 96, 99,
217, 515
Маліверн Я. 47
Маліновський М. 242
Маліновський Я. 87

- Малов М.П. 165, 166
Малцюжинський, викладач 399
Мальдис А. 267
Мальчевський А. 96, 180, 232, 246,
354, 388, 408, 434, 569
Мальчевський К. 105
Марат 292
Марахов Г.І. 193, 197, 217, 320, 351,
393, 428, 429
Марек, кс. (Яндролович М.;
Jandołowicz M.) 255, 373
Мариля 346
Марина 309
Марковський М. 18, 461
Маркъ-евич 206
Мартин 309
Марфа 311
Марцінковський А.
(Marcinkowski A.A.; Albert Gryf)
188, 189, 389, 408
Марцінковський К. (Marcinkowski
К. (Jaxsa-Marcinkowski) 517
Мар'ян з Яшлиська 54
Маслов В.І. 213
Масловська Т. 316
Матвієнко А.М. 26
Матвій 460, 463
Матушевич 501
Махмуд (Mahmudek) 186, 393
Медведська Л. 93
Меламед Е. 99, 103, 111, 145
Меленівські 35, 529, 542, 576
Мелетинський С.М. 480
Мендог (Mendog) 118
Менчинський, радник 428
Меншиков О. 474
Мердер А. 477
Местр Жозеф де (Maistre J. de) 227,
298
Мехович Ф. 96
Микола І. 81, 163, 170, 200, 263, 409,
496, 518, 520
Микульський Ю. 96
Милорадович М.А. 248
Минчик С. 102
Миславський (митрополит Самуїл)
143
Михайлович Костянтин із
Островиці 141
Михайловський Б. 239, 269
Михайловський Е. 199
Михальчук К.П. 235, 268, 275, 435
Михида С.П. 512
Мицик Ю.А. 54, 55, 57, 143, 469
Міклер Д. 350
Мікошевський Б.А. (Mikoszewski
В.А.) 63
Мікуліч К.Ф. (Mikulicz K.) 120, 184,
192, 194, 201, 202, 279, 293, 294,
323, 428, 517
Мілашевський А. 278, 280
Мілевська Е. (Міхловська Е.;
Michłowska E. z Milewskich) 258
Мілковський З. (Єж Т. Т.; Jeż T.T.;
Miłkowski Z.) 156, 157, 173, 174,
226, 284, 320, 338, 490, 528
Міллер І.С. 93
Міллер-Косовський К. 157
Міляевич І. 190, 191, 193
Мірабо В.Р. 112
Міхайловська Е. (Мілевська) 258
Міхайловський Е. 96
Міхловська Е. (Мілевська Е.;
Michłowska E. z Milewskich) 258
Міхович Ф. (Miechowicz F.) 219, 385
Міцкевич Адам (Mickiewicz A.) 18,
66, 81, 102, 109, 111, 119, 170,
196, 212, 213, 215, 224, 228, 232,
233, 239, 246, 247, 255, 266, 267,
282, 286, 291, 299, 307, 308, 324,
336, 342, 344, 346, 348 – 351,
356, 358, 359, 376, 379, 380, 389,
409, 410, 421, 427, 434, 437, 441,
469, 492, 499, 500, 521 – 523,
525, 527, 528, 538, 550
Міцкевич Александр 96
Міцкевич Вл. (Mickiewicz Wł.) 196,
202, 324, 326, 335, 336, 339, 393,
395, 408, 421, 427 – 430
Міцовський К. 127
Міяковський В. 275
Мнішек А. 226
Мнішек С. 226
Мнішек Маріна 209
Мнішек Х. 557
Мнішекі 63
Мнішех М.Є.В. (Mniszech M.J.W.)
85, 112 – 113, 145, 390

- Мнішех Я.К. 85
Могила П. 446
Могилевський І. 34, 36
Могильницький З. 157
Модзелевський М. 336
Модлевська 398
Модлицький 454
Модницький 452
Можайські (Можаровські) 542, 576
Можаровські (Можайські) 542, 576
Мойсієнко В.М. 17, 26, 35, 41, 42, 55
Мокрицький Г.П. 29, 31, 32, 235, 434, 478
Моллі Б. 47
Молло К. де (Гогель; Олізар) 344, 497, 499, 509
Молчанівський Т. 45, 50, 311
Мольєр (Molière) 60, 375, 377, 381
Момот Г. 230
Монтеск'є Ш.Л. 71, 434
Монюшко Ст. 336, 352
Мор Т. 434
Моравський Ф. (Morawski F.) 95, 409
Мореловський Ю. (Morelowski J.) 68, 389
Мороз В.В. 278
Мортко 416, 417
Моруа А. 226
Московські 418
Мотальський В. 452
Мошинський В. 87
Мошинський П. 87, 93, 94, 116, 434, 435
Мошинські 384
Мошковський К. 158, 173, 471
Мрочковський, студент 427
Муравйов А.З. 94
Муравйов-Апостол С.І. 93, 95, 116, 349, 357, 361, 362, 435, 512
Муравський Ф. 344
Муррай 372
Муха 452
Муханов П.А. 214
Муховський А. 332
Мюссе А. Де 412
Надольська В.В. 31
Найдер З. (Najder Z.) 183, 321, 322, 325, 326, 328
Наливайко Д.С. 175, 539
Наполеон Бонапарт 89, 90, 101, 121, 128, 131, 138, 208, 209, 330, 470, 512, 534, 542
Наргілевич Т.С. (Nargielewicz T.S.) 58
Нарушевич А. 288
Науменко В. 174, 205
Нахлік С. 24
Невмержицький Л. 428
Недзялковський К. (Niedzałkowski K.) 560, 563, 564
Немирич Г. 135
Немирич Ю. 26, 43, 446
Немиричі 529, 542, 576
Немиричова А. (Niemiryczowa A.) 59
Немировські 34
Неміоловський П. (Niemiolowski P.) 528
Немцевич Ю.У. (Niemcewicz J.U.) 95, 140, 213, 186, 213, 344, 434, 520
Нечкіна М.В. 93, 94, 102, 116, 251
Ніколаєв Б.П. 102
Нікольський С.В. 241
Новаліс 336
Новіцький 196
Новіцький, студент 427
Новіцький Ф. (Nowicki F.) 174, 183, 189, 195, 196, 199, 220, 221, 269, 282, 324, 335, 337 – 340, 428
Норвід Ц.К. 232, 514
Носович Е. 47
Нудьга Г.А. 466
Оболевич В.Б. 241
Овідій 115, 144, 212
Огарьов М.П. 199
Огієнко І. (Митрополит Іларіон) 50, 51
Одинець А.Е. 212, 390
Одоевський В.Ф. 102, 228
Ожаровська Ж. 350, 398
Ожаровський В. 225, 350
Ожеховський Т.О. 304
Окара А. 23
Олег, кн. 209
Олександр I 49, 73, 81, 83, 84, 86 – 89, 107, 122, 128, 131, 132, 134, 136, 195, 209, 210, 211, 278, 368,

- 369, 484, 485, 492, 495, 517, 531, 542
- Олександр II 197, 424, 474, 500, 523, 524
- Олехнович-Стецький Г. 388
- Олізар Адольф (Olizar A.) 398, 494 – 496, 499, 514
- Олізар Антонина 202
- Олізар Г.А.Е. (Філіпович А.; Olizar G.A.E.; Filipowicz A.) 69, 87, 93, 94, 96, 97, 102, 104, 105, 107, 108, 116, 176, 177, 179, 180, 181, 214, 221, 225, 228, 232, 236, 243, 254, 269, 272, 294, 306, 307, 326, 340, 341 – 363, 368, 370, 494, 398, 410, 434, 437, 455, 493, 495, 511, 517, 532, 576, 577
- Олізар Е. (Olizar J.) 202, 502
- Олізар Кароліна (Гогель; Молло де) 344, 497, 499, 509
- Олізар Кароль 294, 344, 351, 398, 471
- Олізар Костянтин 69
- Олізар Людвіга 344
- Олізар Л.В. (Olizar L.W.) 51, 69 – 72
- Олізар Н. (Olizar N.) 28, 86, 105, 153, 154, 157, 163, 164, 269, 342, 398, 492, 493 – 516, 518, 530, 532, 541, 576, 577
- Олізар О. 202
- Олізар Ф.Н. (Olizar F.N.) 105, 108, 135, 136, 202, 342, 534
- Олізари 34, 55, 69, 108, 262, 353, 397, 418, 531, 576
- Олізаровський Т.А. (Olizargowski T.A.) 96, 159, 164, 244, 408 – 410, 434, 441, 444, 466, 468
- Олізаровські 34
- Ольшанський Н.Б. 419, 420
- Омельченко А.Ф. 450, 467
- Омелян Л. 325
- Омецінська Ю. (Фелінська) 105
- Омецінський Я. (Omiecinski J.) 528, 549
- Омецинські 542, 576
- Опанас 460, 462, 463
- Опитов 90, 165, 209
- Оржицький Н. 346
- Оріон Юліус 109
- Орлик П. 167, 446, 527
- Орлов О.Ф. 227, 520
- Орлович М. 36
- Осечковський Ю. 96
- Осіньський А. (Osinski A.) 104, 113 – 114, 145, 409
- Осіньський Л. (Osinski L.) 95, 344, 409
- Осовський М. (Ossowski M.) 71
- Оссіан 434
- Оссолінський Ю.М. 493
- Оссолінські 82, 372
- Остаф'єв 362
- Осташевський С. 96, 118, 221, 380, 408, 434, 442
- Остен-Сакен І.Х., фон-дер 509
- Островський Л. 94
- Острозькі 10, 34
- Остриця 248
- Охоцький Ст.Ю. 124
- Охоцький Ю. (Ochocki J.) 46, 124, 134, 469, 529
- Охоцький Я.Д. (Ochocki J.D.) 35, 42, 49, 72, 87, 88, 121 – 141, 153, 178, 181, 368, 387, 455, 469, 470, 529
- Охоцький Я.Н. 122
- Охріменко П.П. 266
- Ощиповці (Ущиповські, Ущиповці) 542, 576
- Павелко О.П. 93
- Павліковський Я.Г. (Pawlikowski J.G.) 557, 559
- Павло І. 84, 86, 88, 97, 128, 139, 209, 210, 368, 387
- Павло, св. 47, 562
- Павловський І. 11, 12
- Павловський Я.Г. 557, 559
- Павлюк В.В. 87, 97, 98, 216
- Павша А. 550
- Павша А.П. (Пауша) 49, 87, 105, 124, 134, 155, 158, 184, 201, 221, 273, 323, 329, 370, 371, 470
- Павша Я. 129
- Павші (Пауші) 418, 529, 542, 576

- Падалиця Т. (З.Фіш; Fisz Z.; Tadeusz Padalica) 188, 196, 317, 328, 338, 392, 442
- Падлевський В. 195, 202, 203, 404
- Падура Т. (Padurra T.) 93, 96, 118, 156, 167, 170, 178, 190, 213, 221, 244, 269, 317, 336, 374, 408, 423, 431, 432 – 450, 471, 517, 519, 570
- Падура Ю. 433, 435, 517
- Падура Я. 433, 434
- Парні 354
- Паска Я.Х. 310
- Паскевич І.Ф. 98
- Пауло Вінцент де (Paulo Wincento á) 195, 217, 334, 339
- Пауші (Павші) 418, 529, 542
- Паціорковський 310
- Пашковський А. 195
- Пелопідовські (Pelopidowie) 410
- Перкінс Д. 15, 16, 19, 340
- Пероговський В. 86, 451
- Пестель П.І. 93
- Петкевич А. (Плуг Адам; Pług Adam; Pietkiewicz A.) 115, 183, 184, 186, 196, 199, 221, 275, 308, 324, 335, 339, 377, 391, 408, 420 – 422, 428
- Петкевич Л. 199
- Петкевич Ф. 420
- Петрарка 253
- Петрашевський М.В. 46
- Петро (Petro) 426
- Петро І. 100, 212, 474
- Петро, козак 465
- Петро, кс. 255
- Петро, св. 47
- Петров М.І. 15, 22, 96, 99, 217, 515
- Петров М. 46, 230, 213
- Петрушевич О.С. 100
- Петрушевський Ф.Ф. 12
- Петрякова Ф.С. 478
- Пжездецький А. (Przeździecki A.) 96, 107, 176, 178, 179, 191, 232, 243, 284, 344, 408
- Пжецлавський Ю.Е. 176, 243
- Пжиборовський В. 442
- Пжипковська Х. 53
- Пжипковський С. 53
- Пилипчик Р.Я. 242, 411, 466
- Писаревський С. 459
- Писемський О.Ф. 165
- Підвисоцький К. 176, 178, 179, 243
- Пієнковці 531
- Піксанов М.К. 20, 99, 100, 328
- Піксерекур Г де. 117, 218
- Пільховський А. 195, 321
- Пінський Ю. 87
- Піотровський А. 96, 184
- Піотровський Е. 184, 368
- Піотровський К. 87, 96, 370
- Піотровський Р. (Piotrowski R.) 469, 471, 488 – 492
- Піотровський Ст. 532
- Піотровські 576
- Пірамович Г. (Piramowicz G.) 64, 65
- Плазовський 381
- Планцон А. 96
- Платер К.К. 71, 501
- Платер Л. 87, 495
- Платер Ф. 87, 370
- Платери 384, 399
- Платонов О.А. 86, 227
- Плаха 416
- Плес сель, лікар 94
- Плуг Адам (Петкевич А.; Pług Adam; Pietkiewicz A.) 115, 183, 184, 186, 196, 199, 221, 275, 308, 324, 335, 339, 377, 391, 408, 420 – 422, 428
- Победоносцев С. 248
- Побудський Г. (Pobudzki H.) 549
- Подгородецька 398
- Подгородецький В. 201, 370
- Подгородецький, полковник 532
- Поджіо А.В. 349
- Познанський 379
- Познанський Б.С. 206
- Поліщук К. 103, 576
- Полонська-Василенко Н. 22, 90
- Полоцький С. 446
- Поль В. 14, 232, 441, 442
- Поляков М. 405, 406
- Понінський А. 134
- Понятовський Станіслав Август (Stanisław August) 42, 59, 62, 63, 79, 82, 98, 106, 122, 125, 128, 130, 131, 139, 226, 229, 238, 286, 290
- Понятовський Ю. (Poniatowski J.) 143, 181, 535

- Попель, кн. 310
 Попелюшка 290
 Порадовський А. 87
 Португал С. де (Portugal S. de) 191
 Потоцька Ванда 442
 Потоцький, студент 427
 Потоцький Ал. 195
 Потоцький Антоній Прот 51, 71,
 135, 229, 482
 Потоцький Артур 136
 Потоцький Л. 183
 Потоцький П. 135
 Потоцький Северін 65, 209
 Потоцький Ст., воєвода 54, 142
 Потоцький Ст. Ст. (Potocki St.) 28,
 64, 142, 137, 224
 Потоцький Ю. (Potocki J.) 142
 Потоцький Я. (Potocki J.) 65, 66, 67
 Потоцькі 63, 64, 376, 391, 418, 434,
 511, 576
 Потьомкін В.П. 102
 Похилевич Л.І. 22, 34, 72, 107, 200,
 249, 386, 388, 395, 453
 Правдзіч Тимко (Prawdzc T.) 285
 Присниць 350
 Прокопович Ф. 446
 Проперцій Секст 115, 144
 Проскури 34, 133, 418, 576
 Проташ К. (Protasz K.) 180, 189
 Пружняцький 452
 Прус Б. 174
 Прусіновська М. (Marija P.;
 Prusinowska M.) 186, 337
 Прусіновський Я. (Prusinowski J.)
 45, 115, 167, 172, 195, 196, 201,
 221, 269, 273, 294, 324, 334 –
 337, 339, 385, 421, 428, 429
 Прутков Козьма 203, 204
 Прушинська А. 479, 557, 576
 Прушинська К. 321
 Прушинський В. 531, 534
 Прушинський Ст. 134
 Прушинські 418, 576
 Пугачов С. 240
 Пузини 34
 Пузиніна Г. (Гюнтер Г.; Пузиніна Г.;
 Puzynina G. z Günterów) 357, 408
 Пуласький К. (Pułaski K.) 372, 373
 Пустацький 452
 Пушкін Л.С. 215
 Пушкін О.С. 18, 66, 103, 116, 212 –
 215, 224, 228, 248, 296, 297, 337,
 346, 348, 349, 356, 359, 376
 Пшеславський О.А. 251
 Пшонківський О. 34, 73, 107, 200,
 249, 386, 388, 395, 453
 Пяст, кололь 310
 Рабле Ф. 382
 Рабцевич 202
 Равіта Ф. 438
 Радзівінський М. 47
 Радзівіл Барбара 106, 107, 109, 345,
 355
 Радзівіл М.К. 59
 Радзівіл Я. 54
 Радзівіли 34, 511
 Радишевський Р.П. (Radyszewsky
 R.) 9, 14, 17, 24, 41, 42, 96, 114,
 248, 309, 343, 404, 405, 412, 432,
 446
 Раєвська М.М. (Волконська) 345,
 347, 349, 356
 Раєвський М.М. 248, 346, 360, 362
 Раєвські 223, 224, 231, 346
 Рак В.Д. 212
 Раковецький І.Б. (Rakowiecki I.B.) 73
 Раковецький Т. 50, 73
 Рапштинський 154
 Расін Ж. 115, 144, 222
 Рачинський Е. 284
 Рдултовська Ю. (Ржевувська) 132
 Рейтан Ф. 240
 Рева І.М. 206
 Ревякін О.І. 102
 Реддіг Ю. 210
 Реїзов Б.Г. 239, 509
 Рейтен Ф. 247
 Рембертович 343
 Реомюр Р. 217
 Репринцев В.Ф. 332
 Решетов Г.С. 278
 Ржевувська Г.К. (Rzewuska G.;
 Любомирська Г.; Колумба Г.;
 Kolumba A.) 61
 Ржевувська (Ганська) Ев. 224 – 226,
 229, 350

- Ржевуська Кароліна (Собанська) 223, 224
Ржевуська Констанція (Любомирська) 486, 487, 528
Ржевуська М. 232
Ржевуська Р. 223
Ржевуська Ю. (Рдултовська) 132
Ржевуська (Левальд-Єзерська, Леліва) Я. 223
Ржевуська Я. 557
Ржевуський А.В. (Rzewuski A.) 61, 86, 87, 105, 135, 222, 223, 229, 156, 402
Ржевуський В.С. (Ревуха; Золота Борода; Тадж-ель-Фахер; Емір; Rzewuski W.) 61, 64, 71, 93, 94, 99, 156 – 158, 166 – 170, 208, 222, 224, 307, 434, 435, 437, 438, 441, 448, 482, 486, 487, 534
Ржевуський Г. (Rzewuski H.) 45, 87, 102, 105, 123, 139, 147, 153, 154, 176 – 180, 188, 207, 208, 216, 221 – 241, 227, 228, 231 – 233, 235 – 238, 241, 243 – 250, 254, 263, 264, 268, 272, 285, 295, 298, 307, 315, 331, 340, 346, 352 – 354, 358, 367, 373, 383, 389, 390, 406, 419, 422, 431, 445, 456, 457, 484, 486, 573, 575, 577
Ржевуський К. 129
Ржевуський Ст. 223, 557
Ржевуський Ч. 223
Ржевуський Я. 557
Ржевуські 222, 384, 399, 418, 486, 576
Ржищевський Л. 96
Ржуховський Б. 221
Рибінський М. 489
Рилсєв К.Ф. 93, 212, 213, 435
Рильський Т. 27,
Рильський М.Т. 347
Римський-Корсаков А.П. 163, 164, 498, 509
Римський-Корсаков М.А. 163, 498
Рипінський А. 267
Ричков П.А. 11
Різун-Сила 460
Робесп'єр 292
Робінзон 377
Рогинський 94
Роговитин С. 343
Родічкін І. 350, 389, 459
Родічкіна О. 350, 389, 459
Рожницький А. 87
Ролле А. (Antoni J.; Rolle A.J.) 50, 104, 117, 183, 294, 302
Ролле М. (Rolle M.) 82, 89, 91, 96, 97, 99, 182, 210, 211, 220, 370, 384, 390
Ролле Ю. 442
Романович-Славатинський О.В. 205
Романський, лікар 194
Романський Я.Н. 321
Роммель К.Д. фон. 29, 225, 382
Ростворовський Е. (Rostworowski E.) 69
Ростоцький, митрополит 135
Ростоцький Б.І. 103, 107
Рота Л. 156
Рубінштейн Л.А. 218
Рубчинський М. 73
Рудницький Вл. 249
Рудський Ф.К.С. (Rudzki F.) 95, 105, 164, 343, 493
Ружицька М. (Чайковська) 519
Ружицький Б. 526
Ружицький Е. 200, 201, 401
Ружицький К. (Różycki K.) 154, 155, 158 – 160, 162, 165, 200, 519, 521, 522
Руліковський Е.Л. (Rulikowski E.L.) 364
Руліковський Л. 392
Русов А. 167
Руссо Ж.-Ж. 71, 112, 118, 121, 145, 238, 239, 434
Руссов С. 67
Руцинський Ю. 470, 471
Рхул 278
Рюрик 212
Рябчик М. 30
Савинець А. 275
Савицький І. 363
Савич Ф. 172
Савка (Sawka) 286
Савченко І. 29
Савченко Ф. 225
Сагайдачний 167

- Сакулін П.М. 20, 89
 Самотницький 269
 Самуїл (Миславський), митрополит 143
 Сангушки 34, 418, 511, 576
 Сангушко Є. 129
 Сангушко П.Ф. 48
 Сангушко Р. (Sanguszko R.) 434, 437, 439, 440
 Сапеги 34, 418, 576
 Сарбевський М.К. 222
 Сатановський К.А. 29
 Саутере Ф. де (Sauterau F. de) 48
 Свердліна С.В. 100, 102, 346
 Свідзінський К. 243
 Сейко Н.А. 58, 97, 113, 183, 205, 342, 369, 485
 Секержинський (Siekierzyński) 287
 Селіванов А.Ф. 155, 166
 Семевський С.І. 88
 Семенецький Л. 183
 Семенов П. 350
 Семенський Л.І. (Siemieński L.H.) 157, 167, 170, 185, 186, 517
 Семенцова Р. 206
 Сенкевич, ієромонах 155
 Сенкевич, командир 201
 Сенкевич Г. 56, 255
 Сенкевич К. 96, 118
 Серафіна 227, 287
 Серацінський Я.Г. 471
 Сербінович 194
 Сергєєв М. 95
 Сероцінський Л. 174
 Сероцінський Т. (Sierociński T.) 45, 96, 118 – 120
 Сераковський С. 220, 320, 401
 Сероцінський Я.Г. 491
 Сиваченко Г. 9
 Сильвінський 93
 Симон Ф.А. 560 – 562, 564
 Симонов С.С. 393
 Сипченко-Баладинська І. 282
 Сироєчковський Б.Є. 95
 Сирокомля Вл. (Кондратович Л.) 420
 Сирокомський 196
 Сиротинін О.М. 213
 Сиротинський, настоятель 470
 Сіверс К.К. 138
 Сінельніков М.П. 193
 Сірко І. (Sierko J.) 442
 Сірський В. 447
 Сісмонді Ж. 434
 Січинський В. 478
 Скажинський І. (Skarzyński I.) 53
 Скиталець 217, 576
 Скімборович І. (Skimborowicz H.) 340, 390 – 392
 Скімборович Т. 390
 Скіфський С. 155
 Сковорода Г. 450
 Скотт В. 238, 239, 247, 377
 Скрентський 416
 Скуревич Е.Й. 111
 Славіковський, монах 155
 Сліпий Янко 309
 Словацька С. (Бекю) 115
 Словацький Вл. (Słowacki W.) 115, 408
 Словацький Е. (Słowacki E.) 105, 114 – 115, 144, 148, 494
 Словацький Ю. (Słowacki J.) 96, 114, 115, 120, 170, 253, 255, 299, 307, 317, 336, 343, 351, 374, 375, 434, 438, 441, 443, 469, 472, 474, 492, 499, 517, 553, 569, 559, 571
 Славушевський, студент 197
 Смецінський (Śmieciński) 186, 311
 Смичковські 416
 Смірноў А.П. 172
 Смогожевський Я. 122
 Смотрицький М. 446
 Снарський К.С. 136
 Снядецька Л. 523, 528
 Снядецький Є. (Śniadecki J.) 384, 391
 Снядецький Я. 64, 190, 494
 Собанська К. (Ржевуська; Чиркович) 223, 224
 Собанський І. 223
 Собанський Л. 93
 Собанський Ф. 571
 Собещанський 196
 Собещанський Ф.М. 96, 392
 Собчук В. 96, 115, 166

- Совінський Л. (Sowiński L.) 196,
220, 221, 324, 335, 339, 421 –
427, 428, 466
- Совінський Ю. 96
- Соловійов І. 174
- Соловцов А. 163, 498
- Солтановський А. Я. 30, 198, 205
- Солтик К.І. (Sołtyk K.I.) 50, 60, 61,
64, 73
- Сопліця Северин 177, 179, 231, 233
– 237, 240, 246, 247, 268, 352,
373, 406, 484, 528, 573
- Софія, св. 47, 260
- Софокл 115
- Софонович Ф. 55
- Спектатор В. (Witte K.) 104
- Станіслав, св. (Stanisław, św.) 62,
120, 210
- Станіслав Август (Понятовський;
Stanisław August) 42, 59, 62, 63,
79, 82, 98, 106, 122, 125, 128,
130, 131, 139, 226, 229, 238, 286,
290
- Станіславський А. 273, 334
- Станіславський М.Д. 218
- Старий Мечислав (Stary Mieczysław)
410
- Старицький М.П. 206, 286
- Старожилова, гр. 90, 165, 209
- Старопольський Ю. 331
- Старшинський С. 380
- Статецький Х. 453
- Стахеев Б.Ф. 14, 177, 241, 242
- Стаховська М. (Воронич) 274
- Стаховський Ю. 274
- Шашкевичі 542, 576
- Стемпковський Ю. 121, 122, 133
- Стемпковський Я. 134, 304
- Стемпковські 418, 576
- Степанов М. 227
- Степанов О.П. 165, 166
- Стецький А. 87, 132, 495
- Стецький Г. (Олехович) 388
- Стецький Л. 154, 518
- Стецький Т. (Stecki T.) 273, 390, 478
- Стецький Ц. 488
- Стецькі 273, 418, 576
- Стжельницький В. (Strzelnicki W.)
186, 172, 340, 392 – 393
- Стичинський Я.Г. (Styczyński J.G.)
117 – 118, 144
- Стольникович (Stolnikowicz) 124,
412 – 414, 418, 482
- Стороженко А.Н. 460
- Страшний Йосип 42, 44, 82, 153
- Стрельбицький, монах 155
- Стрельченко О. 200
- Стременчук Я. (Strzemińczuk J.)
377
- Струтинський Ю. 176, 182
- Суворин О.С. 166
- Суворов О.В. 214, 477
- Сукуриха 526
- Сулменко О.Г. 31
- Сумцов Н. 165
- Супіков, капітан 202
- Суходольський К. 215
- Суходольський Р. 375
- Схабовський, трактирник 419
- Сю Е. 392
- С-ко А.В. 427
- Тадж-ель-Фахер (Емір, Ржевуський
В.С., Ревуха, Золота Борода,
Rzewuski W.) 61, 64, 71, 93,
94, 99, 156 – 158, 166 – 170,
208, 222, 224, 307, 434, 435,
437, 438, 441, 448, 482, 486,
487, 534
- Таранець С. 234, 235
- Тарас Бульба 24, 248, 447
- Тарнашинська Л. 418, 575
- Тарновський М. 93
- Тассо Т. 115, 144, 315
- Тележинський Т. 531
- Тележинські 542, 576
- Теодорович М.І. 486
- Тертерян І. 267
- Тжешневський Г. (Trzeźniewski G.)
64, 73
- Тимошенко Л. 249
- Тимошик М. 50, 51
- Тишинський А. 389
- Тишкевичі 34, 576
- Тишковський В.А. (Tyszkowski
W.A.) 142
- Тімірязєв Д. 332
- Ткаченко О. 305, 569
- Томашевський Б.В. 349

- Томсон Дж. 106
Тормасов О.П. 89, 532
Траугутт Р. 201
Трембецький Ст. (Trembecki St.)
106, 277, 306
Трембецький Я.Т. (Trembecki J.T.)
58
Трембіцький А.М. 478
Третяк М. 531
Третяк Ф. 540
Третяк Ц. 531
Третяки (Третяківські) 542, 576
Третяківські (Третяки) 542, 576
Трипольський Л. 239
Трипольський П. 115
Трипольський Ю. 87, 531
Трипольські 34, 542, 576
Тріплін 184
Троцкевич Т. 50, 73
Трубецька К.І. 344
Трубецький С.П. 348
Тувім Ю. 328
Туптало Д. 446
Тургенєв І.С. 286, 331
Тутолмін Т.І. 97, 138, 143
- Уварови 213, 478
Уейський К. 514
Українка Леся 43
Улашин Г. 571
Уляна (Ulana) 286, 291
Уляш С. 512, 569
Урбановська Е. 274
Урнов Д.М. 321
Ушкалов Л. 44
Ущатовські (Ущатовці, Ощатовці)
542, 576
- Фабіанський 273
Фальковські 542, 576
Федас Й.Ю. 463
Федоров В. 400
Федорович, гімназист 173
Фелінська Є. (Вендорф Є.; Wendorff
Е.; Felińska E.) 43, 82, 172, 221,
272, 388, 469 – 488, 510, 576
Фелінська Ю. (Омецінська) 105
Фелінський А. (Feliński A.) 83, 95,
104 – 112, 114, 116, 144, 145,
148, 180, 196, 211, 240, 169, 283,
314, 317, 341, 343, 344, 345, 354,
355, 358, 368, 402, 429, 473, 476,
480, 482, 493, 577
Фелінський Г. 473
Фелінський Ст. (Feliński St.) 553
Фелінський З.Щ. (Feliński Z.C.) 251,
474, 552
Фелінські 576
Ферсен І.С. 97
Філіпович А. (Олізар Г.А.Е.; Olizar
Г.А.Е.; Filipowicz A.) 69, 87, 93,
94, 96, 97, 102, 104, 105, 107,
108, 116, 176, 177, 179, 180, 181,
214, 221, 225, 228, 232, 236, 243,
254, 269, 272, 294, 306, 307, 326,
340, 341 – 363, 368, 370, 494,
398, 410, 434, 437, 455, 493, 495,
511, 517 532, 576, 577
Філіпович І. 50, 73
Фіш З. (Падалиця Т.; Fisz Z.;
Tadeusz Padalica) 188, 196, 317,
328, 338, 392, 442
Фомичов С. 102, 328, 349
Фотинський О. 26, 43
Франковський 157
Франко І.Я. 24, 181, 425, 442, 426
Франко О.О. 520
Фредеріче В. 47
Фредро А. 232, 331, 431
Фризман Л.Г. 213
Фундуклей І.І. 230, 249, 350, 360,
481
- Хальм Ф. 355
Хандрос Б. 215
Харленський Ф. 370
Хаустовіч М.В. 268
Хеленіуш Є. (Івановський Є.;
Heleniusz Eu.; Iwanowski E.) 28,
49, 51, 55, 59, 69, 82, 83, 88, 91 –
93, 96, 98, 104, 107, 111 – 113,
118, 120, 122, 127, 147, 153, 158,
159, 184, 197, 198, 202, 223, 229,
239, 243, 264, 269, 293, 310 –
313, 323, 330, 340, 341, 351, 362
– 374, 379, 380, 431, 451, 457,
467, 470, 477, 478, 482, 484, 485,

- 494, 499, 501, 516, 524, 551, 576, 577
 Хженщ 301
 Хінкулов Л. 226, 230
 Хмелевський Н. 242
 Хмельницький Б. 45, 306, 376, 395, 442, 522, 526
 Хмельницький Т. 315
 Хмельницький Ю. 54, 55
 Хмельницькі 395
 Ходаковський З. (Доленга; Чарноцький А.) 91, 92, 211, 299, 392, 437
 Ходаковські 542, 576
 Ходзинський Ю. 552 (Chądzyński J.) 552
 Ходзкевич В.К. (Chodźkiewicz W.K.) 308, 408
 Ходикевич К. 61 (Chodykiewicz K.) 61
 Ходкевич А. (Chodkiewicz A.) 87, 91, 94, 116 – 117, 349, 495
 Ходкевич К. 477
 Ходкевичі 34, 398, 399
 Хойновський П. 203
 Холоневський С. 389
 Хонський Г. (Choński H.) 194, 220, 497
 Хонський К. (Choński K.) 194, 220, 497
 Хонський М. 220, 497
 Хорват, студент 427
 Хоробрий Болеслав 376
 Хреститель Іван 197
 Хжонцевський А. (Chrząszczewski A.) 126
 Хропко П.П. 451, 461
- Цейтлін А.Г. 213
 Ценглевич К. 442
 Ценський А. (Cieński A.) 125, 126
 Цешковський А. 549
 Цешковський Л. (Cieszkowski L.) 126
 Цилов М.І. 320
 Цицерон М.Т. 119, 212
 Ціборовська-Римарович І. 63
 Цірця 36
 Ціхонський В. 201, 399
- Ціцішовський К.К.К. (Cieciszowski K.K.K.) 210
 Цюцюра Т. 54
 Цявловський М.А. 213, 349
- Чаадаєв П.Я. 165
 Чайковська К. 520
 Чайковська Л. 520
 Чайковська Маріана (Ружицька) 519
 Чайковська Михайлина 520
 Чайковський П. (Глембоцька) 516
 Чайковський 89
 Чайковський Адам 520
 Чайковський В. 520
 Чайковський К. 343, 518, 557
 Чайковський Миколай 381
 Чайковський Міхал (Czajkowski M.) 34, 45, 46, 82, 87, 92, 120, 147, 159, 160, 164, 165, 167, 168, 190, 208, 236, 241, 254, 269, 307, 317, 343, 352, 375, 378, 381, 402, 415, 431, 453, 457, 469 – 471, 479, 492, 493, 505, 508, 510, 516 – 550, 551, 573, 576, 577
 Чайковський Ст. 516
 Чайковські 34
 Чаповські 542, 576
 Чапський 103
 Чапський Т. 183
 Чарнецький Ст. (Czarniecki St.) 55, 527, 548
 Чарноцький А. (Доленга-Ходаковський З.) 91, 92, 211, 299, 392, 437
 Чарторійський А.С. (Czartoryski A.J.) 64, 66 – 68, 86, 87, 89, 95, 159, 209, 342, 423, 492, 499, 517, 520, 522
 Чарторійський В. 520
 Чарторійський Й. 71
 Чарторійські 34, 64, 478, 511, 576
 Чацька Е.Р. 557
 Чацький (Чапський) 103
 Чацький М. 60
 Чацький О. 99, 103, 329
 Чацький Т. (Czacki T.) 67, 71, 87, 89, 91, 95 – 104, 105, 106, 108, 112 – 114, 116, 140, 145, 148, 171, 202, 210, 211, 220, 237, 262, 288, 304,

- 343, 345, 363, 370, 384, 385, 387,
493, 534
Чацький Щ. 87, 104
Чацькі 418, 576
Чацького Голова, скеля 103, 403,
480, 576
Чеконський Л. 203
Черейський Л. 224, 228
Чернецька М. 321
Чернеча В. 226
Чернобас В.Г. 213
Черняхівський Н. 469
Черняхівський Р. 469
Черняхівські 529, 576
Чесникович Б. 452
Четвертинський Д. 370
Четвертинські 134, 398, 576
Чех Ю. 145, 343
Чеховіч, студент 197
Чечот Я. 267
Чижевський, економ 27
Чижевський Дм. 23, 80, 443, 444,
447, 461, 572
Чиркович С.Х. 224
Чоповський С. (Czopowski S.) 142,
210
Чоповські (Чаповські) 576
Чубинський П. 468
- Шайноці К. 184
Шайтанов І. 238
Шамаєва К.І. 48, 164, 213
Шастальський 452
Шатобріан 392
Шафарик Й.П. (Szafaryk J.P.) 441
Шафнагель М. 415
Шафранський А. 91
Шахова К.О. 175
Шашкевич А. (Saszkewicz A.) 173,
180, 181
Шашкевич Г. 402, 536, 537, 576
Шашкевич М. 442
Шашкевич Я. 395
Швидзінський К. 176
Шевченко Т. 24, 30, 31, 97, 104, 181,
246, 247, 266, 320, 351, 405, 425,
426, 432, 435, 442 – 445, 466,
467, 472, 527, 569, 571
Шевчук В. 29, 30, 55, 74
- Шейдт Ф. 384
Шекспір В. 245, 253, 333, 421
Шептицький, генерал 519
Шереметьєв, воєвода 56
Шереметьєв В.С. 54, 142, 143
Шерех Ю. 14, 360
Шестакова Е.Г. 511
Шидловський 184, 277
Шилкнехт 535
Шиллер (Schiller) 290, 291, 315, 392
Шимановська М. 228
Шимановський Й. 201
Шлемер Ю. 531
Шльома 417
Шодуар С.Я. де 230
Шодуари 69, 230
Шопен Ф. 499
Шпакевич 180, 181
Шпиталенко Г.А. 32
Штиря (С. Осташевський) 380
Штука Доктор 198
Шульгін І.П. 205
- Щеньовський Т. (Блепонський І.)
180, 434, 455
Щурат В. 380, 435, 442
- Юзефович М.В. 215, 230
Юркевич Я. (Jurkiewicz J.; Benedykt
Dołęga) 188
Юцевич Л.А. 284
- Яблоновська Т. (Любомирська) 344
Яблоновський А. (Jablonowski A.),
історик 22, 24, 25, 339
Яблоновський А., студент 174, 189,
Яблоновський А.С. 174, 349, 362,
434
Яблоновський Антоній 87, 93, 94,
116
Яблоновський Ст. 478
Яблоновські 132, 262, 384, 576
Яблонський К. 439
Яворський С. 446
Якимович Я. (Jakimowicz J.) 159
Якімовський М. 310
Яковенко Н.М. 24, 25, 35, 41, 42, 45
Якубович М. 97, 219, 385
Якубовський, підкоморій 134

- Якубовський Л. 195
 Ян III 184
 Яндрович М. (Jandołowicz M.; Марек, кс.) 255, 373
 Ярина (Jaryna) 285
 Яніон М. (Janion M.) 176, 177, 266, 268
 Янковський П. (Дикальп Дж., Дукалр J.) 176, 231, 232, 250, 264
 Яновський Л. 104
 Ярковський А. 96, 343
 Ярковський В. 96, 343
 Ярковський П. 96, 343
 Ярмошик І.І. 123
 Ярош, граф 426
 Ярошинський К. 178
 Ярчевський Т. 201
 Ясній Я. 411
 Ястженбіч 309
 Ястжембський К.Я.Л. (Jastrzębski K.J.L.) 540
 Ястжембський Я.Ф. 46
 Яусс Г.Р. 406, 407
 Яцек, гавендар 354
 Яцек, ксьондз 531, 536, 537
- *****
- Aftanazy R. (Афтаназі Р.) 108, 222 – 224, 243, 386, 394
 Andruszkewicz E. (Андрешкевич Е.) 551
 Andrzejowski A. (Анджейовський А.) 82, 88, 96, 104, 113, 118, 219, 229, 340, 368, 383 – 386, 391, 478, 495
 Andrzejowski Z. 156, 162, 168, 208
 Antoni J. (Rolle A.J.; Ролее А.) 50, 117, 183, 294, 302
 Askenazy Sz. 82, 83, 86
 Awedyk K. (Аведик К.) 60
- Bachórz J. 176, 216, 243, 265, 283, 285, 286, 290, 469, 507
 Bajkowski K. (Байковський К.) 557
 Balzak Honoré de (Бальзак О. де) 101, 147, 148, 163, 212, 224 – 226, 229 – 231, 238, 269, 296, 330, 350, 359, 360, 378
- Bar A. (Бар А.) 20, 127, 153, 171, 179, 188, 191, 221, 231, 243 – 245, 248, 272, 273, 276, 278, 293, 294, 297, 298, 350, 353, 391, 572, 575
 Barański Z. 111
 Barszczewska A. 172
 Barszczewski J. (Барщевський Я.) 266, 268, 269
 Bartoszewicz K. 413
 Bartoszyński K. 176
 Bauer M. 56
 Bazyłow Ł. 93
 Beauvois D. (Бовуа Д.) 33, 35, 46, 97, 105, 113, 114, 209, 211, 241, 363, 370
 Bej-Bulat (Бей-Булат) 393
 Belke G. 185
 Benedyktowicz W. 391
 Berzevich E. 155
 Bieliński J. 494
 Błędowska H. (Rottermundowa z Działyńskich; Блендовська Г., Дзялинська Г.) 94, 164, 340, 386, 387, 388
 Bobrowski T. (Бобровський Т.) 85, 96, 158, 173, 181, 191, 195, 200, 202, 203, 218, 220, 221, 223, 231, 232, 249, 257, 269, 320, 321, 326, 332, 340, 341, 387, 388, 393 – 407, 424, 428, 431, 454, 455, 457, 516, 536, 576, 577
 Bogneyzer W. (Богнейзер В.) 62
 Bolesław z Ukrainy 50, 254
 Bondarczuk Ostap (Бондарчук Остап) 286, 291
 Bonkowski D. (Бонковський Д.Ф.) 466
 Borejko W. (Борейко В.) 127, 140
 Borejsza J. 523, 524
 Borowski K. 185
 Borsukiewicz I. 348
 Bortnowski W. 156
 Broniewski S. 332
 Budkiewicz K. 141, 186
 Budzyński M. (Будзинський М.) 45, 96, 120, 155, 158
 Budzyński W. (Будзинський В.) 45, 159

- Bukar S. (Букар С.) 42, 126, 178, 387, 387
- Bukar T. (Букар Т.) 82, 96, 178, 188
- Burkot St. 283, 289, 291
- Buszczyński St. (Бушинський Ст.) 199, 325, 338
- Blüth M.R. 322
- Chądzyński J. (Ходзинський Ю.) 552
- Chmielowski P. 59, 65, 558
- Chodkiewicz A. (Ходкевич А.) 87, 91, 94, 116 – 117, 349, 495
- Chodykiewicz K. (Ходикевич К.) 61
- Chodźkiewicz W.K. (Ходзкевич В.К.) 308, 408
- Chołoniewski St. 177, 182
- Choński H. (Хонський Г.) 194, 497
- Choński K. (Хонський К.) 194, 497
- Chrząszczewski A. (*Хжонцевський А.*) 126
- Chudzikowska J. 34, 87, 508, 516 – 518, 524, 528, 548, 549
- Ciechowski W. 190
- Cieciszowski K.K.K. (Ціцішовський К.К.К.) 210
- Cieński A. (Ценський А.) 125, 126
- Cieszkowski A. 549
- Cieszkowski L. (Цешковський Л.) 126
- Comburlej M. (Комбурлей М.І.) 82, 90, 91, 134, 139, 218
- Conrad J. (Коженювський Т.К.; Конрад Дж.) 183, 321, 322, 325, 326, 328, 394, 395
- Copernici N. 285
- Czacki M. (Чацький М.) 60
- Czacki T. (Чацький Т.) 67, 71, 87, 89, 91, 95 – 104, 105, 106, 108, 112 – 114, 116, 140, 145, 148, 171, 202, 210, 211, 220, 237, 262, 288, 304, 343, 345, 363, 370, 384, 385, 387, 493, 534
- Czajkowski M. (Чайковський М.) 34, 45, 46, 82, 87, 92, 120, 147, 159, 160, 164, 165, 167, 168, 190, 208, 236, 241, 254, 269, 307, 317, 343, 352, 375, 378, 381, 402, 415, 431, 453, 457, 469 – 471, 479, 492, 493, 505, 508, 510, 516 – 550, 551, 573, 576, 577
- Czaplewicz E. 181
- Czapska M. 523
- Czarniecki St. (Чарнецький Ст.) 55, 527, 548
- Czartoryjski A. 68
- Czartoryski A.J. (Чарторийський А.Є.) 64, 66 – 68, 86, 87, 89, 95, 159, 209, 342, 423, 492, 499, 517, 520, 522
- Czempiński J. 422
- Czermińska M. 14
- Czopowski S. (Чоповський С.) 142, 210
- Danek W. 196, 239, 274, 276, 287
- Danilewiczowa M. 494
- Danowska E. 98
- Darowski A.W. 543
- Dąbrowski F. 187
- Dobszewicz T. (D. Ejtwid, J.E., Adam Dobszewicz; Добшевич Т., Добшевич Ф.П.) 15, 97, 151, 176, 250, 253, 254, 257, 261, 364, 365
- Dołęga B. (Jurkiewicz J.; Benedykt Dołęga; Юркевич Я.) 188
- Dubiecki M. (Дубецький М.) 44, 49, 58, 61, 97, 157, 158, 173, 203, 207, 218, 235, 257, 273, 274, 276, 280, 293, 298, 364, 369, 387, 428, 434, 499, 534
- Duchiński F.H. (Духінський Ф.Г.) 45, 337, 521
- Drobycz Tuszyński J.F. (Дробич Тушинський Я.Ф.) 55, 56
- Drzewiecki J. (Джевецький Ю.) 67, 95
- Dworski A. 348
- Dukałp J. (Дикальп Дж., Янковський П.) 176, 231, 232, 250, 264
- Dynowska M. 183
- Dzierzkowski J. (Дзежковський Ю.) 82, 181, 408
- Dzięgilewski J. 56
- Estreicher K. 514

- Ezechiel (Куліковський; Езехіль; ксьондз) 530
- Fabianowski A. 539, 543
- Fakudowicz-Bieńkowska M. 272
- Faryno J. 403
- Fas (Symon F.A.) 257
- Felińska E. (Вендорф С.; Фелінська С.; Wendorff E.) 43, 82, 172, 221, 272, 388, 469 – 488, 510, 576
- Feliński A. (Фелінський А.) 83, 95, 104 – 112, 114, 116, 144, 145, 148, 180, 196, 211, 240, 169, 283, 314, 317, 341, 343, 344, 345, 354, 355, 358, 368, 402, 429, 473, 476, 480, 482, 493, 577
- Feliński St. (Фелінський Ст.) 553
- Feliński Z.C. (Фелінський З.Ц.) 251, 474, 552
- Fiećko J. 469
- Filipowicz A. (Філіпович А.; Олізар Г.А.Е.; Olizar G.A.E.) 69, 87, 93, 94, 96, 97, 102, 104, 105, 107, 108, 116, 176, 177, 179, 180, 181, 214, 221, 225, 228, 232, 236, 243, 254, 269, 272, 294, 306, 307, 326, 340, 341 – 363, 368, 370, 494, 398, 410, 434, 437, 455, 493, 495, 511, 517 532, 576, 577
- Fisz Z. (Фіш З.; Падалиця Т.; Tadeusz Padalica) 188, 196, 317, 328, 338, 392, 442
- Fizman S. 213
- Fita M. 422
- Fürstin Radziwill 109
- Gach P.P. 9
- Galli E.M. (Галлі Е.М.) 49, 79, 81, 96, 148, 151, 154, 164, 172, 183, 185, 186, 194, 195, 207, 221, 269, 282, 283, 301, 302, 314 – 319, 356, 362, 391, 421, 441
- Gawroński-Rafita Fr. (Gawroński F.R.) 396, 523
- Giller A. 393
- Giżycki B. (Гіжицький Б.) 49, 105, 106, 132, 134, 136, 139, 146, 215, 368 – 370, 484 – 487, 549
- Gliński K. (Глінський К.) 557, 558
- Godebski C. (Годебський Ц.) 547
- Godzki J.G. (Годзький Ю.Г.) 290
- Gołębiowski M. (Голенбійовський М.) 552
- Gołębiowski Ł. (Голенбійовський Л.) 108
- Gomolicki L. 102, 346
- Gomulicki J.W. 268
- Gorodeński K. (Городенський К.) 548
- Goszczyński S. (Гошинський С.) 159, 561
- Gowarzewski M. (Говажевський М.) 62
- Gozdawa M. 200
- Górnicki S. 314
- Grabowski M. (Грабовський М.) 20, 24, 127, 139, 153, 168, 171, 176, 178, 179, 182, 185, 186, 188, 191, 208, 216, 221, 231 – 233, 236, 242 – 250, 252, 254, 264, 267, 274, 281, 308, 315, 332, 353, 350, 353, 364, 389, 391, 408, 439, 441, 442, 444, 457, 561, 569, 572, 574, 575, 577
- Grabski A.F. 73, 241
- Gromadzki J.P. (Громадський Ю.П.) 189, 338
- Groza A. (Гроза А.) 28, 176, 183, 185, 186, 187, 189, 196, 221, 242 – 245, 249, 264, 269, 275, 282, 301, 307 – 313, 317, 330, 353, 356, 362, 364, 365, 372, 376, 377, 380, 421, 570, 577
- Groza S. (Гроза С.В.) 242, 309
- Gubronowicz B. 236
- Gumkowski M. 182
- Günter W. 203, 357, 429
- Gryf Albert (Marcinkowski A. – Марцінковський А.) 188, 189, 389, 408
- Hadaczek B. 12
- Halszka 191
- Handelsman M. 87
- Handke K. 283
- Harecki M. 268
- Heincz K. (Гейнч К.А.) 18, 86, 221, 269, 431, 442, 451 – 466
- Heleniusz Eu. (Iwanowski E.; Івановський Е.; Хеленіуш) 28, 49, 51, 55, 59, 69, 82, 83, 88, 91 –

- 93, 96, 98, 104, 107, 111 – 113,
118, 120, 122, 127, 147, 153, 158,
159, 184, 197, 198, 202, 223, 229,
239, 243, 264, 269, 293, 310 –
313, 323, 330, 340, 341, 351, 362
– 374, 379, 380, 431, 451, 457,
467, 470, 477, 478, 482, 484, 485,
494, 499, 501, 516, 524, 551, 576,
577
- Herder I.G. (Гердер Й.Г.) 19, 74, 98
- Hołowiński I. (Головінський І;
Кефалінський; Костровець;
Жигота) 176, 178, 208, 216, 232,
234, 243, 249 – 253, 256, 259,
262, 264, 267, 272, 295, 299, 315,
353, 457, 470, 551, 552, 562
- Holuby (Голуби, kniazie) 288
- Hruszkowian J. 24
- Hugo V. (Гюго В.) 121, 186, 324, 333,
337, 339, 392, 421, 503, 504, 506,
509, 530
- Inglot M. (Інглот М.) 170, 176, 177,
190, 243, 393, 438, 443
- Iwiński P. 346, 348
- Iwanowski E. (Івановський Є.;
Хеленіуш; Heleniusz Eu.) 28, 49,
51, 55, 59, 69, 82, 83, 88, 91 – 93,
96, 98, 104, 107, 111 – 113, 118,
120, 122, 127, 147, 153, 158, 159,
184, 197, 198, 202, 223, 229, 239,
243, 264, 269, 293, 310 – 313,
323, 330, 340, 341, 351, 362 –
374, 379, 380, 431, 451, 457, 467,
470, 477, 478, 482, 484, 485, 494,
499, 501, 516, 524, 551, 576, 577
- Ignatowicz E. 286
- Iżycki J. (Іжицький Я.) 63
- Jabłonowski A. (Яблоновський А.)
22, 24, 25, 339
- Janik M. 326, 490
- Janion M. (Яніон М.) 176, 177, 266,
268
- Janiszewski L. 393
- Jandołowicz M. (Яндолович М.,
Мареґ, кс.) 373
- Jankowski P. (Дикальп Дж.,
Янковський П., Дукалр J.) 176,
231, 232, 250, 264
- Janowski L. 65, 314
- Jakimowicz J. (Якимович Я.) 159
- Jakubowski L. 187
- Jarowiecki J. 286
- Jaryna (Ярина) 285
- Jastrzębski K.J.L.
(Ястжембський К.Я.Л.) 540
- Jedlicki J. 42
- Jeż T.T. (Єж Т.Т.; Мілковський З.;
Мілковський З.; Єж Т. Т.) 156,
157, 173, 174, 226, 284, 320, 338,
490, 528
- Jełowski A. (Єловицький А.) 50, 104,
118, 373, 378, 408, 415
- Jemiołowski M. (Єміоловський М.)
56
- Jerlicz J. (Єрліч Й.) 55
- Jermoła (Єрмола) 289, 291
- Jurkiewicz J. (Доłęга В.; Benedykt
Dołęga; Юркевич Я.) 188
- Kaczkowski K.M. (Качковський
К.М.) 87, 96, 104, 118, 121, 164,
183 – 185, 194, 221, 222, 226,
269, 282, 299 – 307, 323, 339,
354, 362, 370, 421, 481, 494
- Kajtoch J. 271
- Kamiński M., ks. (Камінський М.,
кс.) 258
- Kamionka-Straszakowa J. 266, 288
- Kantecki K. 105, 109, 494
- Karaś H. 527
- Karpiński F. (Карпінський Ф.) 95,
284, 375
- Karwicky Dunin J. (Карвицький Я.Д.)
82, 96, 104, 181, 452, 454
- Kasprowicz G.A. (Каспрович Г.А.) 61
- Katarzyna II (Катерина II) 9, 63, 81,
86, 88, 97, 130, 138, 142, 209,
210, 222, 368
- Kawyn S. 417
- Kazanowska Z. 142
- Kersten A. 56
- Kieniewicz St. 86, 158, 173, 181, 195,
200, 202, 203, 218, 220, 231, 232,

- 249, 256, 326, 387, 394 – 396,
424, 428, 516
Kieronowicz A. (Керенович А.) 68
Kijas J. 56, 522, 523, 525, 538
Kirnberger J. P. (Кінбергер І.Ф.) 48
Kitowicz J. 373
Klara (Клара) 409, 413
Kłopotowski B.H. (Клопотовський
Б.) 146, 210, 560, 564
Knot A. 98
Kolberg O. (Кольберг О.) 162, 335,
467
Kolbuszewski J. 13, 14, 216
Kolumba A. (Rzewuska G.; Колумба
Г.; Любомирська; Ржевуська
Г.) 61
Kolumna Z. 393
Komorowski J. (Коморовський Я.)
48, 49, 228, 330, 413, 414, 452
Kopiusz E. 291
Kopraczki Sz. (Конопацький Ш.) 45,
87, 95, 96, 115, 120, 121, 172,
173, 186, 293, 368, 517
Kopernik N. (Копернік М.) 392
Kordecki (Кордецькі) 184, 287, 288,
291
Korolenko W.G. (Короленко В.Г.)
111, 112, 184, 185, 197, 198, 205,
240, 241, 310, 311
Korzeniowski A.N.
(Коженівський А.Н.) 183, 184,
186, 191, 192, 195, 196, 207, 220,
221, 233, 269, 273, 282, 294, 319
– 333, 335, 339, 383, 394, 415,
421, 424, 428, 429, 457
Korzeniowski J. (Коженівський Ю.)
82, 96, 118, 172, 189, 279, 304,
317, 330, 343, 382, 383, 385, 408
– 421, 434, 457, 482, 494, 510,
531, 576, 577
Kościuszko T. (Костюшко Т.) 105,
106, 143, 144, 178, 214, 333, 343,
344, 469, 477
Kotficki B. (Котфіцький Б.) 68
Kotłuziński Z. (Котюжинський З.)
173, 174, 249, 332
Kowalczykowa A. 176, 216, 243, 266,
469, 507
Kowalski F. (Ковальський Ф.) 82, 96,
104, 117, 118, 164, 187, 221, 340,
341, 374 – 383, 434, 455, 482, 577
Kozak St. 320
Kozik J. 75
Kozłowski St. (Козловський Ст.) 60
Kozłowski Sz. (Козловський Ш.) 560,
564
Kozmian K. (Кожмян К.) 95, 104,
105, 116, 180, 246, 344, 354,
517
Kozuchowski A. (Кожуховський А.)
560, 561
Kraśniński Z. (Красинський З.) 232,
409, 469, 499, 514
Kraszewski J.I. (Крашевський Ю.І.)
2, 20, 35, 42, 43, 68, 72, 103, 115,
113, 117, 123 – 127, 147, 152,
153, 164, 171, 176 – 181, 183 –
185, 188, 190, 192 – 194, 196,
201, 202, 207, 221, 232, 235, 236,
239, 243 – 245, 249, 252, 262,
264, 268, 269, 270 – 298, 299,
302, 309, 315, 320, 322, 323, 325,
327, 330, 334, 335, 339, 340, 352
– 355, 362, 376, 377, 387, 389,
390, 392, 413 – 415, 421, 422,
425, 427, 428, 431, 441, 444, 445,
455, 457, 475, 480, 481, 482, 484,
531, 570, 572, 573, 576, 577
Krauszar A. 213
Krechowiecki Adam
(Креховецький А.) 220, 242, 408
Krechowiecki Antoni (Креховецький
А.) 221, 561
Krechowiecki J. (Креховецький Я.)
243, 308
Kroneberg L. 183
Królicki A.C. (Крулицький А.Ц.) 560
Krzyżanowski M. (Крижановський
М.) 552
Kuczyński K.A. 285, 469
Kukiel M. (Кукель М.) 12
Kulikowska M. (Куликовська М.)
145, 146
Kwapiszewski M.
(Квапішевський М.) 527, 535,
536, 539

- Lachowski S.F. (Лаховський С.Ф.) 212, 213, 215, 224, 228, 232, 233, 45, 62
 239, 246, 247, 255, 266, 267, 282,
 Lasocki W. 470 286, 291, 299, 307, 308, 324, 336,
 Lenkewicz W. (Ленкевич В.) 92, 121 342, 344, 346, 348 – 351, 356,
 Lenzi J. (Лензі Я.) 47 358, 359, 376, 379, 380, 389, 409,
 Leszczyński S. (Ліщинський С.) 56 410, 421, 427, 434, 437, 441, 469,
 Lewinówna Z. 233 492, 499, 500, 521 – 523, 525,
 Lipkowski L. 363 527, 528, 538, 550
 Lisiecki L. (Лісіцький Л.) 36 Mickiewicz Wł. (Міцкевич В.) 196,
 Lisiecki L. 58 202, 324, 326, 335, 336, 339, 393,
 Lityński T. (Літинський Т.) 115 395, 408, 421, 427 – 430
 Lubieniecki A. (Лубінецький А.) 53 Miechowicz F. (Міхович Ф.) 219, 385
 Lubomirski J.S. (Любомирський С.С.) 55 Mikoszewski B.A.
 (Мікошевський Б.А.) 63
 Lubomirski S. 478 Mikulicz K. (Мікуліч К.Ф.) 120, 184,
 L.P. 164, 172 192, 194, 201, 202, 279, 293, 294,
 323, 428, 517
 Łanda S. 471 Mikulski T. 328
 Łańcucki J.W. (Ланцуцький Ю.В.) Milewska E. (Мілевська Е.;
 143 Міхловська Е.; Michłowska E. z)
 Łopuszański B. 514 258
 Łozińska K. 276 Miłkowski Z. (Т.Т. Jeż; Єж Т. Т.;
 Мілковський З.) 156, 157, 173,
 Łukaszewicz W. 172 174, 226, 284, 320, 338, 490, 528
 Łysiak-Rudnycki I. (Лисяк- Рудницький І.) 23 Miłosz Cz. 67, 241, 415
 Missalowa G. 93
 Maciejewska I. 422 Mniszech M.J.W. (Мнішех М.С.В.)
 112, 113
 Mahmudek (Махмуд) 186, 393 Molière (Мольєр) 60, 375, 377, 381
 Maistre J. de (Местр Ж. де) 227, 298 Mońkewicz F. 311
 Małachowski-Lempicki S. 85, 116, 215, 451, 495 Morawski F. (Моравський Ф.) 95,
 409
 Marcinkowski A.A. (Марцінковський А. А.; Albert Gryf) 188, 189, 389, 408 Morawski St. 228
 Marcinkowski K. (Јахса- Morełowski J. (Мореловський Ю.Я.)
 Marcinkowski; Марцінковський 68, 389
 К.) 517
 Marija P. (Prusinowska M.; Moszyński A. 386
 Прусіновська М.) 186, 337 Moszyńscy E. i J. 42
 Möller J.W. 225
 Marszyci B. 396 Nagaew A. 491
 Mayenowa M.R. 16 Najder Z. (Найдер З.) 183, 321, 322,
 325, 326, 328
 Mazera J. (Мазєра І.) 191, 442, 447, 481 Narbutt M. 272
 Mendog (Мендоґ) 118 Nargielewicz T.S. (Наргілевич Т.С.)
 58
 Michłowska E. z Milewskich (Міхловська Е. з Мілевських) Niedzałkowski K. (Недзялковський
 К.) 560, 563, 564
 258
 Mickiewicz A. (Міцкевич А.) 18, 66, 81, 102, 109, 111, 119, 170, 196, Niedzielski Cz. 252

- Niemcewicz J.U. (Немцевич Ю.У.) 95, 140, 213, 186, 213, 344, 434, 520
- Niemiołowski P. (Неміоловський П.) 528
- Niemiryczowa A. (Немиричова А.) 59
- Newski A. 210
- Nowicki F. (Новіцький Ф.) 174, 183, 189, 195, 196, 199, 220, 221, 269, 282, 324, 335, 337 – 340, 428
- Obrębska-Jabłońska A. 74
- Ochocki Jan Duklan (Охоцький Я.Д.) 35, 42, 49, 72, 87, 88, 121 – 141, 153, 178, 181, 368, 387, 455, 469, 470, 529
- Ochocki Józefat (Охоцький Юзефат) 46, 124, 134, 469, 529
- Okraszewski St. 280
- Olechnowicz M. 268
- Olgebrand S. 108, 195, 314, 514
- Olizar A. (Олізар А.) 398, 494 – 496, 499, 514
- Olizar F.N. (Олізар Ф.Н.) 105, 108, 135, 136, 202, 342, 534
- Olizar G.A.E. (Олізар Г.А.Е.; Філіпович А.; Filipowicz A.) 69, 87, 93, 94, 96, 97, 102, 104, 105, 107, 108, 116, 176, 177, 179, 180, 181, 214, 221, 225, 228, 232, 236, 243, 254, 269, 272, 294, 306, 307, 326, 340, 341 – 363, 368, 370, 494, 398, 410, 434, 437, 455, 493, 495, 511, 517 532, 576, 577
- Olizar J. (Олізар Є.) 202, 502
- Olizar L.W. (Олізар Л.) 51, 69 – 72
- Olizar N. (Олізар Н.) 28, 86, 105, 153, 154, 157, 163, 164, 269, 342, 398, 492, 493 – 516, 518, 530, 532, 541, 576, 577
- Olizarowski T.A. (Олізаровський Т.А.) 96, 159, 164, 244, 408 – 410, 434, 441, 444, 466, 468
- Omieciński J. (Омецінський Я.) 528, 549
- Orłowicz M. 36, 108
- Orzechowski T.O. 194, 222, 303
- Osiński A. (Осінський А.) 113, 409
- Osiński L. (Осінський Л.) 95
- Ossoliński 82, 125, 126, 321, 344
- Ossowski M. (Осовський М.) 71
- Owczarz E. 285, 291
- Padalica Tadeusz (Fisz Z.; Падалиця Т.; Фіш З.) 188, 196, 317, 328, 338, 392, 442
- Padurra T. (Падура Т.) 93, 96, 118, 156, 167, 170, 178, 190, 213, 221, 244, 269, 317, 336, 374, 408, 423, 431, 432 – 450, 471, 517, 519, 570
- Pałosz P. 424
- Parasiewicz S. 65
- Paulo Wincento á (Пауло Вінцент де) 195, 217, 334, 339
- Pawlikowski J.G. (Павліковський Я.Г.) 557, 559
- Pelolidowie (Пелопідовські) 410
- Petro (Петро) 426
- Piasecki J. 332
- Piątkowski H. 494, 513, 514
- Pidlypczak-Majerowicz M. 45, 190, 308
- Piekarski M. 194, 275, 276, 281
- Pietkiewicz A. (Pług Adam; Пług Адам; Петкевич А.) 115, 183, 184, 186, 196, 199, 221, 275, 308, 324, 335, 339, 377, 391, 408, 420 – 422, 428
- Pigoń S. 314
- Pini T. 343
- Piotrowski R. (Піотровський Р.) 469, 471, 488 – 492
- Piramowicz G. (Пірамович Г.) 64, 65
- Plater K.K. 229
- Płaczkowski W. 186
- Pług Adam (Петкевич А.; Пług Адам; Pietkiewicz A.) 115, 183, 184, 186, 196, 199, 221, 275, 308, 324, 335, 339, 377, 391, 408, 420 – 422, 428
- Pobóg-Malinowski W. 490
- Pobudzki H. (Побудзький Г.) 549
- Podgórski W.J. 112
- Poniatowski J. (Понятовський Ю.) 143, 181, 535
- Portugal S. de (Португал С. де) 191
- Potocki Jan (Потоцький Я.) 65, 66, 67
- Potocki Józef (Потоцький Ю.) 142

- Potocki St. (Потоцький Ст.) 28, 64,
142, 137, 224
Prawdzic T. (Правдзіч Т.) 285
Protasz K. (Проташ К.) 180, 189
Prus K. 341, 358
Prusiewicz A. 118
Prusinowska M. (Marija P.;
Прусіновська М.) 186, 337
Prusinowski J. (Прусіновський Я.)
45, 115, 167, 172, 195, 196, 201,
221, 269, 273, 294, 324, 334 –
337, 339, 385, 421, 428, 429
Przeździecki A. (Пжездецький А.) 96,
107, 176, 178, 179, 191, 232, 243,
284, 344, 408
Przyborowski W. 199, 396, 433, 442
Przybylski R. 106, 107
Pułaski K. (Пуласький К.) 372, 373
Puzynina G. Günterów G. (Пuzиніна
Г.) 357
- Radyszewsky R. (Радішевський Р.П.)
9, 14, 17, 24, 41, 42, 96, 114, 248,
309, 343, 404, 405, 412, 432, 446
Rakowiecki I.B. (Раковецький І.Б.) 73
Rawita F. 67
Rhul (Рхул) 278
Rolle A.J. (Antoni J.; Ролее А.) 50, 91,
117, 183, 294, 302
Rolle M. (Ролле М.) 82, 89, 91, 96,
97, 99, 182, 210, 211, 220, 370,
384, 390
Ropek M. 184
Różycki K. (Ружицький К.) 154, 155,
158 – 160, 162, 165, 200, 519,
521, 522
Rudziński W. 352
Rudzki F. (Рудський Ф.) 95, 105, 164,
343, 493
Rulikowski E. L (Руліковський Е.Л.)
364
Rostworowski E. (Ростворовський Е.)
69
Rzewuska G. (Kolumba A.; Колумба
Г.; Любомирська Г.; Ржевуська
Г.) 61
Rzewuski A. (Ржевуський А.) 61, 86,
87, 105, 135, 222, 223, 229, 156,
402
- Rzewuski H. (Ржевуський Г.) 45, 87,
102, 105, 123, 139, 147, 153, 154,
176 – 180, 188, 207, 208, 216, 221
– 241, 227, 228, 231 – 233, 235 –
238, 241, 243 – 250, 254, 263,
264, 268, 272, 285, 295, 298, 307,
315, 331, 340, 346, 352 – 354,
358, 367, 373, 383, 389, 390, 406,
419, 422, 431, 445, 456, 457, 484,
486, 573, 575, 577
Rzewuski W. (Ржевуський В.С.;
Ревуха; Золота Борода; Тадж-
ель-Фахер; Емір) 61, 64, 71,
93, 94, 99, 156 – 158, 166 –
170, 208, 222, 224, 307, 434,
435, 437, 438, 441, 448, 482,
486, 487, 534
- Sanguszco R. (Сангушко Р.) 434, 437,
439, 440
Saszkewicz Ant. (Шашкевич А.) 173,
180, 181
Sauterau F. de (де Саутере Ф.) 48
Sawicka F. 344
Sawka (Савка) 286
Scott W. 287
Schiller (Шиллер) 290
Siekierzyński (Секержинський) 287
Siemieński L.H. (Семенський Л.І.)
157, 167, 170, 185, 186, 517
Sierko J. (Сірко І.) 442
Sierociński T. (Сероцінський Т.) 45,
96, 118 – 120
Siwicka D. 207, 290
Sivert T. 410
Skarzyński I. (Скажинський І.) 53
Skimborowicz H. (Скімборович І.)
340, 390 – 392
Skręt R. 334
Słowacki E. (Словацький Е.) 105, 114
– 115, 144, 148, 494
Słowacki J. (Словацький Ю.) 96, 114,
115, 120, 170, 253, 255, 299, 307,
317, 336, 343, 351, 374, 375, 434,
438, 441, 443, 469, 472, 474, 492,
499, 517, 553, 569, 559, 571
Słowacki W. (Словацький В.) 115,
408
Słowikowski A. 118, 120, 219

- Snopek J. 79, 113
Sołtyk K.I. (Солтик К.І.) 50, 60, 61, 64, 73
Sowiński L. (Совінський Л.) 421 – 425, 466
Stanisław, św. (Станіслав, св.) 62, 120, 210
Stanisław August (Станіслав Август Понятовський) 42, 59, 62, 63, 79, 82, 98, 106, 122, 125, 128, 130, 131, 139, 226, 229, 238, 286, 290
Stary Mieczysław (Старий Мечислав) 410
Stecki T. (Стецький Т.) 273, 390, 478
Stefanowska S. 176
Stek J. 356
Stolnikowicz (Стольникович) 124, 412 – 414, 418, 482
Stolzman M. 190, 420
Strzelnicki W. (Стжельницький В.) 186, 172, 340, 392 – 393
Strzemińczuk J. (Стременчук Я.) 377
Stupkiewicz St. 194, 221, 276, 278, 294, 414, 421
Styczyński J.G. (Стичинський Я.Г.) 117 – 118, 144
Syski A. 410
Szafaryk J.P. (Шафарик Й.П.) 441
Szczotka S. 44
Szykowski M. 71, 107

Śliwowska W. 473
Ślisz A. 227, 232
Śmieciński (Смецінський) 186, 311
Śniadecki J. (Снядецький Є.) 384, 391

Tabiś J. 174, 392, 393
Taborski R. 184, 192, 207, 322, 325, 326, 328, 332, 333, 424
Tazbir J. 43, 238, 239, 241
Tomkowicz S. 59
Trembecki J.T. (Трембецький Я.Т.) 58
Trembecki St. (Трембецький Ст.) 106, 277, 306
Trepinski A. 282
Trojanowiczowa Z. 469, 489, 491
Trypolski M. 278

Trześniewski G. (Тжешневський Г.) 64, 73
Tuwim J. 268, 323
Tunecki J. 290
Tyrowicz M. 124
Tyszkowski W.A. (Тишковський В.А.) 142

Ulana (Уляна) 286, 291
Uliasz St. 22, 404, 512, 569, 572
Ułaszyn H. 85, 170, 181, 218, 272, 330, 332, 415, 571
Urbaniak J. 236, 241
Urbański A. 373

Wagilewicz J.D. 43, 446
Walewska M. z Przędzieckich 350, 495
Walewski W. 332
Wallis M. 179
Wasilewski Z. 559
Wasylewski S. 223, 266
Waśko A. 235
Wendorff E. (Вендорф Е.; Фелінська Є.; Felińska E.) 43, 82, 172, 221, 272, 388, 469 – 488, 510, 576
Wendorff Z. (Вендорф З.) 472
Wereszczyński J. (Верещинський Ю.) 259, 428
Werytus A. 564
Wężyk F. (Венжик Ф.) 95
Widort F. (Відорт Ф.) 167
Widort G. (Відорт Г.) 167, 168, 438
Widort K. (Відорт К.) 167
Wielhorski W. (Вельхорський В.) 22, 43, 81, 97, 160, 200, 201
Wiengierow Ł.M. (Венгеров Л.М.) 196, 202, 335, 428
Wierzbicki D.J. 145
Wierzejski W.K. 174
Wieszorkowski M.I. (Вечорковський М.І.) 58
Wincenty Ferreriusz ś. 61
Wiśniowiecka Radziwiłłowa F.U. (Вишньовецька-Радзивілова Ф.У.) 59, 60
Wiśniowski T. 182
Witte K. 472
Wojcechowski K. 153, 237, 238
Wokulska-Piotrowiczowa J. 538

-
- Woliński F. (Волінський Ф.) 551, 552
Wolsey D. (Волсей Д.) 516
Woronicz J. (Вороніч Я.) 246, 342
Wozniakewicz-Dziadosz M. 177
Wójcicki K.W. 116
Wroński A. 87, 154, 156, 160
Wrotnowski F. 155, 470
Wróblewski W. (Врублевський В.)
96, 340, 389 – 390
Wyczawski H.E. 250
Wysocki W. (Висоцький В.) 220, 557
– 558
- Zabłocki F. (Заболоцький Ф.) 95
Zaborowski T. (Заборовський Т.) 95,
118, 376, 408, 434, 437
Zakrzewski B. 112, 211
Zaleski Z. 213
Załuski J.A. (Залуський Ю.А.) 58, 59,
369
Zaręba W. 186
Zasztowt L. 46, 120, 173, 174, 200,
220, 308, 385, 413, 423, 517
Zawadzki J. 35, 42, 72, 123, 124, 178,
387, 455
Zawisza K.S. (Завіша К.С.) 58
Zborowski K. (Зборовський К.) 311
Zdanowicz A. 426
Zdziarski S. 558
Zieliński J. 328
- Żarnowecki L. (Жарновецький Л.)
560, 562 – 564
Żbikowski P. 84, 105
Żeleński T. 101, 148, 163, 225, 226,
231, 269, 296, 359, 378

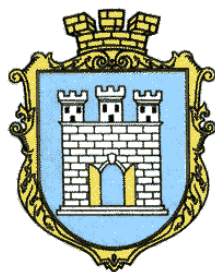
Наукове видання

Володимир Олегович Єршов

**ПОЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА ВОЛИНІ
ДОБИ РОМАНТИЗМУ:**

**ГЕНОЛОГІЯ
МЕМУАРИСТИЧНОСТІ**

Монографія

*Слова глибокої вдячності – житомирському міському голові
Вірі Тимофіївні Шелудченко
за активне сприяння дослідженню історії Волині та зміцненню українсько-
польських наукових зв'язків.*

Щиро дякую своїм батькам Галині Степанівні та Олегу Івановичу Єршовим, які все життя підтримували захоплення сина.

Особлива подяка за цінні поради на всіх етапах роботи над книгою завідуючому кафедрою полоністики Київського національного університету ім. Т. Шевченка, доктору філологічних наук, професору Р. П. Радишевському.

Завжди пам'ятаю своїх учителів – завідуючого кафедрою російської літератури Житомирського державного педінституту ім. І. Франка, кандидата філологічних наук, доцента С. Т. Радчука-Павленка, який ще в 1976 р. ввів молодого дослідника у світ полоністичних студій, а також співробітників Інституту літератури ім. Т. Шевченка провідного наукового співробітника, доктора філологічних наук, О. В. Шпильову та завідуючого відділом слов'янських літератур академіка НАН України Г. Д. Вервеса, які щиро сприяли моїм науковим пошукам.

Ця книга не відбулась би без наукових порад та щирої допомоги житомирян кандидата педагогічних наук, доцента Житомирського національного агроекологічного університету Л. М. Єршової, викладачів Житомирського державного університету ім. І. Франка В. В. Білобровця, доктора філологічних наук, професора В. М. Мойсієнка, кандидата педагогічних наук, доцента Н. А. Сейко, а також президента Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, доктора географічних наук, професора М. Ю. Костриці та завуча Городківської середньої школи Андрушівського району І. Л. Савицького.

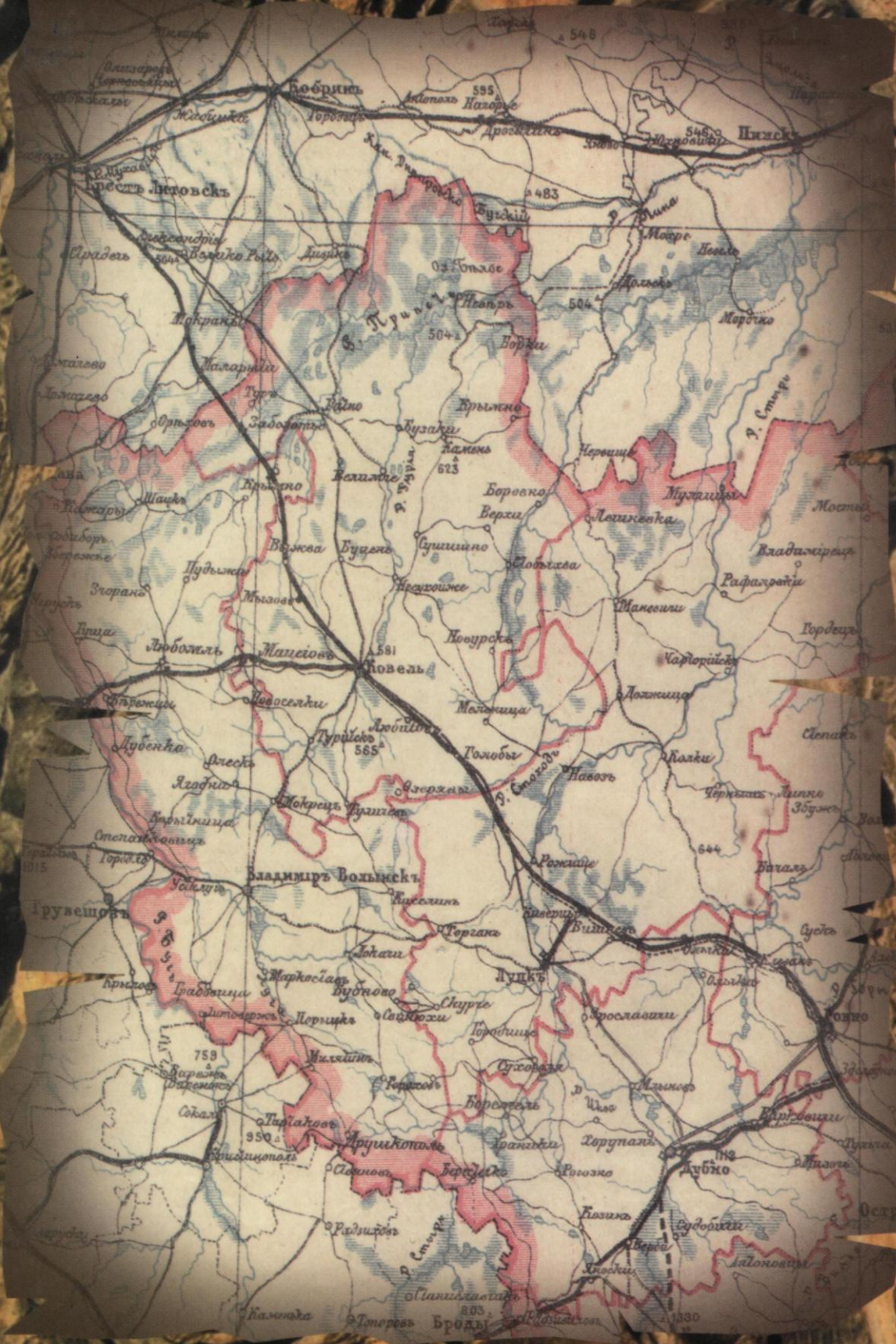
Щиро вдячний докторам габілітованим з Республіки Польща П. Жбіковському (Жешувська вища педагогічна школа), Д. Уніцькій, А. Фабіановському, Е. Чаплієвичу (Варшавський університет) за опіку й істотні поради при написанні цієї монографії, під час наукового стажу в 1996 р. в Жешуві та 2008 р. у Варшаві, які відбулись завдяки Фундації підтримки науки «Каса ім. Юзефа Мяндовського» й голові – професору Вл. Фіндесену.

Автор

Здано до друку 15.11.08.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. Друк. арк. 50,7. Обл.-вид. арк. 49,1.
Тираж 300 прим. Зам. 1648.

Віддруковано з готових оригінал-макетів
у Житомирському комунальному
книжково-газетному видавництві «Полісся».
10008. Житомир, вул. Шевченка, 18 а.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру:
Серія ЖТ № 5 від 26.02.2004 р.

Кобринъ
Городъ

Пивскъ

Летовскъ

Будский

Покранъ

Ворки

Маларинъ

Райно

Брынно

Матары

Крысно

Белиже

Борова

Чероши

Зоранд

Пудыжы

Вужва

Будыко

Сушино

Слотыса

Манеси

Гуши

Луболя

Маисово

Новоселки

Новурскъ

Должца

Карпачи

Копрежи

Лубенка

Лубинскъ

Лубинскъ

Молочница

Полобы

Локчи

Ледни

Зарыница

Степань

Локрскъ

Гуши

Павозъ

Черныш

Горскъ

Усолье

Владимиръ Вохынскъ

Лисолитъ

Рожки

Кивери

Видице

Грузешовъ

Лоты

Таркиса

Будыно

Суря

Лукъ

Видице

Крисовъ

Градница

Литовскъ

Леричка

Свайвохи

Лоричи

Видице

Варыжъ

Сика

Туркиса

Борскъ

Суховатъ

Лорупанъ

Видице

Сика

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице

Видице